

ZOSTAVILI MARTINA FIAMOVÁ
A PAVOL JAKUBČIN

PRENASLEDOVANIE CIRKVI

V KOMUNISTICKÝCH
ŠTÁTOCH STREDNEJ
A VÝCHODNEJ EURÓPY

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA

ÚSTAV
PAMĚTI
NÁRODA

Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy

Persecution of Churches in the Communist Countries in Central and Eastern Europe

Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie
Bratislava 30. september – 2. október 2009

Anthology of the international conference
Bratislava September 30 – October 2, 2009
Zostavili/Edited by Martina Fiamová, Pavol Jakubčín

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA
BRATISLAVA 2010

Zborník vyšiel s finančnou podporou Medzinárodného višegradskeho fondu.
Anthology was published with kind support of the International Visegrad Fund.

www.visegradfund.org

Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy

*Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie
Bratislava 30. september – 2. október 2009*

Zostavili Martina Fiamová a Pavol Jakubčín

Vydal
Ústav pamäti národa
Námestie slobody 6
817 83 Bratislava 15
www.upn.gov.sk

1. vydanie

Zodpovedná redaktorka Katarína Szabová
Jazyková úprava (slovenský text) Marta Bábiková; (anglický text) Jana Otočková
Preklad Jana Krajňáková a kol., Jana Otočková
Cover design Ján Pálffy
Grafická úprava Gabriela Smolíková
Sadzba a tlač Robert Jurových, Nikara

© Ústav pamäti národa 2010
Všetky práva vyhradené

ISBN 978-80-89335-28-2

Bezpečnostné zložky štátu vo vzťahu k cirkvám State Security Organs in Relation with Churches

- Slovenskí katolícki biskupi internovaní v Čechách v rokoch 1953 – 1968*
Róbert Letz (Slovensko) 12
- Vasil Zyapkov and Lambri Mishkov: Two Bulgarian Protestant Priests at the Mercy of Communist State Security at the End of the 1940s*
Kostadin Grozev (Bulgaria) 40
- The Bulgarian State with its State Security and the Bulgarian Orthodox Church (1944 – 1989)*
Valery Katzounov (Bulgaria) 49
- The Role of Soviet State Security Organs in the Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in Halychyna and their Involvement in Interfering with the First Attempts of Organization of the Underground Church, 1945 – 1950*
Svitlana Hurkina (Ukraine) 61
- Cyrlometodějská bohoslovecká fakulta a její studenti v polovině 50. let 20. století z pohledu Státní bezpečnosti*
Jiří Plachý (Česko) 84

Totalitný režim vo vzťahu k rehoľiam a náboženským spoločnostiam Totalitarian Regime and its Relation to Congregations and Religious Groups

- The Labour Camps for Nuns which Functioned between 1954 and 1956 in Poland*
Agata Mirek (Poland) 98
- Totalitarian Regime and its Relation to Congregations and Religious Groups in Slovenia*
Renato Podbersič (Slovenia) 110
- Basilian Monasticism in Galicia – Witness and Repression (1944 – 1964)*
Polycarp Volodymyr Martselyuk (Italy) 121
- Perzekuce reholí v českých zemích v letech 1948 – 1989*
Vojtěch Vlček (Česko) 139
- Likvidácia gréckokatolíckej viceprovincie redemptoristov so sídlom v Michalovciach*
Daniel Atanáz Mandzák (Slovensko) 157

<i>Political Show Trials against Jesuits in Hungary</i> Gábor Bánkuti (Hungary)	177
--	-----

Legislatíva upravujúca vzťahy cirkví a štátu **Legislation Regulating Relations between Churches and State**

<i>Construction of Sacred Buildings and its Law Regulations in Communist Poland</i> Ryszard Gryz (Poland)	192
--	-----

<i>Systém vzťahov medzi štátom a cirkvami v Československu pred prijatím zákona č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom a po jeho prijatí</i> Martin Šabo (Slovensko)	205
--	-----

<i>Právne aspekty zrušenia Gréckokatolíckej cirkvi v ČSR</i> Jozef Hornáček (Slovensko)	221
--	-----

Prostriedky a metódy proticirkevnej politiky komunistických štátov **Means and Methods of Anticlerical Policy of Communist States**

<i>Metódy a formy proticirkevnej politiky komunistických štátov strednej a juhovýchodnej Európy a ich zmeny v rokoch 1945 – 1989</i> Peter Mulík (Slovensko)	234
---	-----

<i>The Relationship between State and Church in Poland and East Germany in the 1980s</i> Burkhard Olschowsky (Germany)	273
---	-----

<i>The Kádár Regime and the Roman Catholic Hierarchy</i> Krisztián Ungváry (Hungary)	290
---	-----

<i>Štátna cirkevná politika v Maďarsku v rokoch 1945 – 1989</i> Margit Balogh (Maďarsko)	307
---	-----

<i>The Persecution of the Catholic Church behind the Iron Curtain: a Dilemma for the Holy See between 1945 and 1978</i> Thomas Gronier (France)	328
--	-----

<i>Legalization of the UGCC in the Light of Relations between the Greek Catholics and the Soviet Authority in Years 1988 – 1989</i> Taras Bublyk (Ukraine)	346
---	-----

<i>“The Best Priest Is the One Who Does Nothing” (Policy of Forced Secularization of the Bulgarian Society during the Communist Period)</i> Momchil Metodiev (Bulgaria)	357
--	-----

„Katolícka akcia“ a exkomunikačné dekréty Svätej stolice František Vnuk (Slovensko).....	370
Československá strana lidová – funkce křesťanské strany v socialismu Pavel Kugler (Česko)	384
Proces likvidácie Gréckokatolíckej cirkvi v Československu Peter Borza (Slovensko).....	404
Jehovah's Witnesses in the Soviet Union Hans-Hermann Dirksen (Germany)	419
Perzekuce členů sekty Svědkové Jehovovi v SZ Čechách Kateřina Joklová (Česko)	432
Developments in Controlling Small Religious Minorities in Hungary in the 20 th Century Annegret Dirksen (Germany).....	451
Jesus as a Political Leader: the Defense of Politics among Catholics in Czech Lands in the Period of “Normalization” (1968 – 1989), on the Basis of the Journal Studie Elena Glushko (Russia)	461
Perzekuce katolícké cirkve na severu Čech po roce 1948 Ivana Hrachová (Česko).....	473
Jozef Čársky a komunistický režim Peter Zubko (Slovensko)	494

Inštitúcie štátneho dozoru Specialized Organs of State and Political Control over the Churches

Štátnopolitické orgány dozoru nad cirkvami na Slovensku v rokoch 1948 – 1989 Jan Pešek (Slovensko).....	510
The Role of the Communist Authorities in the Process of Leadership Changes in Minority Christian Churches in the Stalinist Era Konrad Bialecki (Poland).....	528
Kontrola a obmedzovanie katolíckej cirkvi v Maďarsku po roku 1945 Csaba Szabó (Maďarsko)	544
Zmocnění MŠVU na biskupských konzistořích Tomáš Faber (Česko)	559

<i>Akce Vyučování náboženství</i> Olga Šmejkalová (Česko)	568
--	-----

Médiá a komunistická proticirkevná politika **Mass Media and Anticlerical Policy of the Communist System**

<i>Komunistická propaganda jako zbraň v boji proti katolické církvi</i> Stanislava Vodičková (Česko)	578
---	-----

Kolaborácia cirkví s komunistickým režimom **Collaboration of the Churches with the Communist Regime**

<i>Spolupráca ľudí z cirkví s ŠtB alebo niekoľko poznámok o informáciách, ktoré získavala ŠtB z prostredia cirkví</i>	
---	--

Marián Gula (Slovensko)	596
-------------------------------	-----

<i>The Committee of Priests' Members of the Liberation Front and the Cyril-Methodius Society in Slovenia after 1947</i>	
---	--

Marija Čipić Rehar (Slovenia)	616
-------------------------------------	-----

<i>Why did Catholic Priests Collaborate with the Stasi? Answers from the Files of the Secret Police in the Former GDR</i>	
---	--

Gregor Buß (Czech Republic)	634
-----------------------------------	-----

<i>Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva v plánoch štátnej moci</i>	
---	--

Pavol Jakubčín (Slovensko)	642
----------------------------------	-----

<i>Josef Plojhar – pronásledovatel nebo pronásledovaný?</i>	
---	--

Tomáš Veber (Česko)	663
---------------------------	-----

Zoznam autorov	671
----------------------	-----

About the Authors	678
-------------------------	-----

Úvod

Medzinárodná vedecká konferencia *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy* sa uskutočnila v Bratislave pod záštitou ministra kultúry SR Marka Maďariča v dňoch 30. septembra až 2. októbra 2009. Konferenciu zorganizoval pri príležitosti 60. výročia prijatia tzv. cirkevných zákonov v Československu Ústav pamäti národa v spolupráci s Ústavom na výskum maďarskej revolúcie v roku 1956 (Maďarsko), Spoločnosťou Roberta Havemanna (Nemecko), Inštitútom národnej pamäti (Poľsko), Ústavom pre štúdium totalitných režimov (Česko), Európskou sieťou Pamäť a solidarita a s finančnou podporou Medzinárodného vyšehradskeho fondu. Konferencia, na ktorej sa zúčastnili vyše štyri desiatky odborníkov zo 14 krajín sveta, bola v roku 2009 najväčším podujatím, aké sa na Slovensku konalo s cieľom prezentovať výsledky výskumu problematiky proticirkevných perzekúcií a obmedzovania náboženskej slobody v štátoch bývalého sovietskeho bloku.

Cieľom konferencie bolo poukázať na spoločné črty politiky komunistických štátov voči cirkvám a náboženstvu vôbec a tiež na špecifiká vývoja v jednotlivých krajinách. V osobitných blokoch sa referujúci zaoberali okrem iného aj vzťahom bezpečnostných zložiek štátu k cirkvám, legislatívou upravujúcou vzťah jednotlivých štátov k cirkvám, prostriedkami a metódami proticirkevnej politiky, ako aj inštitúciami a orgánmi štátneho dozoru či otázkou využívania médií v proticirkevnej politike. Nevyhli sa ani citlivej otázke kolaborácie duchovných s komunistickým režimom. V predkladanom zborníku sa môžete bližšie zoznámiť s väčšinou z prednesených príspevkov.

Zostavovatelia
Martina Fiamová
Pavol Jakubčín

**Bezpečnostné zložky štátu
vo vzťahu k cirkvám**

**State Security Organs in
Relation with Churches**

Slovenskí katolícki biskupi internovaní v Čechách v rokoch 1953 – 1968

Róbert Letz (Slovensko)

Skôr ako sa budem zaoberať samotnou témou v jej historických konkrétnostiach, treba vymedziť pojem politická internácia (internácia z politických dôvodov). Za túto formu internácie považujem nútený pobyt osoby na vopred určenom mieste s cieľom úplne alebo čiastočne zamedziť jej styk a komunikáciu s inými osobami. Miesto pobytu, jeho pravidlá a dĺžku určovali príslušné štátne orgány. Sprievodným javom internácie je izolácia – odlúčenie, oddelenie od okolitého sveta. V období komunistického režimu v Československu patrila internácia nepohodlných osôb k typickým formám perzekúcie, ktoré naplno zasiahli aj cirkevných činiteľov. Pritom ešte koncom 19. storočia sa otvorene konštatovalo, že internácia ako forma trestu sa už nevyskytuje v trestných zákonoch a má podobu policajného opatrenia.¹

Po akcii K – násilnom sústredení rehoľníkov – ktorá sa uskutočnila v apríli a máji 1950, naplánovala cirkevná šesťka Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ďalej ÚV KSČ) akciu B – internáciu biskupov v ich vlastných rezidenciách. Bolo to disciplinárne opatrenie, ktoré malo zlomiť odpor biskupov proti reštrikčnej cirkevnej politike štátu. Izolácia s asistenciou orgánov Štátnej bezpečnosti (ďalej ŠtB) zasiah-

¹ „Internace nevyskytuje se již v moderních trestních zákonech. Jen výjimečně užívalo se jí ještě v tomto století proti osobám politicky nebezpečným anebo za nebezpečné pokládáním... Spojena jsouc s policejním dozorem má internace dnes jen povahu policejního opatření.“ *Ottův slovník naučný*. Praha 1897, díl 12, strana (ďalej s.) 694.

la postupne všetkých biskupov na území ČSR. Na jar 1950 bola uvalená na väčšinu biskupov v Česku a od 2. júna 1950 sa s menším oneskorením začala i na Slovensku. Niektorí biskupi boli izolovaní viac, iní menej. Všetci však boli nútení zotrvať vo vyhradených priestoroch svojich sídiel, pričom ich sústavne strážili príslušníci ŠtB. Ich kontakt s vonkajším svetom bol obmedzený na minimum a prísne kontrolovaný. „*Obmedzujúce opatrenia dosahovali úroveň internácie.*“² Z tejto internácie viedli tri cesty: 1. do internačných táborov pre duchovné osoby a odtiaľ do väzenia; 2. priamo do väzenia; 3. osoby ponechali na pôvodnom mieste a postupne uvoľňovali ich internáciu a izoláciu. Tu bol však nevyhnutný kompromisný postoj ku komunistickému režimu.

Nebolo únosné, aby všetci katolícki biskupi boli uväznení a postavení pred súd. Stačilo vybrať vzorku biskupov s tým, že proces proti nim povedie ku kompromitácii ostatných.³ Internácia bola miernejšou a pre komunistický režim nesporne výhodnejšou formou perzekúcie ako väznenie. Nemožno tvrdiť, že išlo o väznenie, a pritom plnila podobné ciele. Pozoruhodné je, no na svoju dobu aj príznačné, že komunistický režim považoval za potrebné, aby sa niektorí slovenskí biskupi dostali do internácie v českej časti štátu. Dôvodov na tento postup bolo niekoľko. Išlo o vytrhnutie biskupa z obvodu jeho diecézy, ktorú dobre poznal, a ktorú počas jeho vynútenej neprítomnosti spravoval prorežimistický generálny alebo kapitulárny vikár. Ďalej išlo o jeho vytrhnutie z religióznejšieho prostredia Slovenska a presadenie do sekulárnejšieho prostredia Čiech. Dôležitú úlohu tu zohrával aj faktor geografickej vzdialenosti. Miesta internácie boli volené náročky tak, aby boli čo najďalej od Slovenska a prístup k nim nebol ľahký z hľadiska dopravy. Biskupi tak reálne nemohli vplývať na náboženský život vo svojej diecéze ani na Slovensku. Uvedené dôvody internácie v českej časti štátu boli do značnej miery spoločné s inými duchovnými osobami katolíckej cirkvi, napríklad rehoľníkmi, rehoľníčkami, seminaristami.

Prvým internovaným slovenským biskupom v Česku bol rožňavský biskup Róbert Pobožný. Krajské veliteľstvo ŠtB v Košiciach ho interno-

2 PEŠEK, J., BAKNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava 1997, s. 200.

3 Tento účel splnil proces proti svätiacemu olomouckému biskupovi Stanislavovi Zelovi v roku 1950, proces proti trom slovenským katolíckym biskupom: spišskému sídelnému biskupovi Jánovi Vojtaššákovi, trnavskému svätiacemu biskupovi Michalovi Buzalkovi a gréckokatolíckemu prešovskému sídelnému biskupovi Pavlovi Gojdičovi v roku 1951.

valo v jeho rezidencii 16. januára 1951. Po uplynutí dvoch rokov prišiel na základe trestného správneho konania Okresného národného výboru v Rožňave ďalší úder. Predstavitelia komunistickej okresnej ľudovej správy v Rožňave využili svoju trestnú právomoc, ktorú im poskytoval trestný zákon správny (č. 88/1950 Zb.), a 11. mája 1953 vydali výmer, ktorým potrestali biskupa podľa § 23 tohto zákona zákazom pobytu. Biskup Pobožný bol vykázaný z Rožňavy, pričom Okresný národný výbor (ďalej ONV) v Rožňave sa zriekol rozhodnutia o určení miesta pobytu a prenechal ho ministerstvu vnútra v Prahe.⁴ Tento výmer biskupovi doručili 11. mája 1953. Zároveň mu v ten istý deň doručili nález trestnej komisie ONV v Rožňave, podľa ktorého mal porušiť § 101 trestného zákona správneho č. 88/1950 Zb. Tento paragraf sankcionoval osoby, ktoré nesplnia povinnosť alebo porušia zákaz týkajúci sa právnych pomerov cirkvi, osobitne ohrozením alebo porušením výkonu štátneho dozoru nad majetkom cirkvi.⁵ Biskup bol potrestaný peňažným trestom vo výške 50 000 Kčs.⁶ V celej kauze išlo o to, že biskup Pobožný ako posledný zo slovenských katolíckych biskupov, ktorý ešte nebol vo väzení, nezložil predpísaný sľub vernosti podľa zákona č. 218/1949 Zb., pričom paradoxne on sám o to opakovane od roku 1950 písomne žiadal, no zámerne s ním nikto nerokoval.⁷ Tak sa náročky vytvoril stav, že biskup sa formálne dostal do konfliktu so zákonom. Zaujímavé je, že predstavitelia komunistického režimu ho pôvodne považovali za biskupa, ktorý ich podporuje, no nakoniec dospeli k celkom opačnému názoru: „...je fanaticky oddán Rímu, ostre napadá klasiky marxizmu-leninizmu, takže do budúcna nelze počítat s jeho uvolněním.“⁸ Štátny úrad pre veci cirkevné (ďalej SÚC) začiatkom roka 1953 už navrhoval jeho internáciu s poznámkou, že sa uskutoční bez komplikácií. Forma trestu biskupa R. Pobožného bola analogická ako u pražského arcibiskupa Josefa Berana, ktorého trestná komisia Obvodného národného výboru v Prahe I v roku 1951 potrestala tým, že mu okrem iného zakázala pobyt v Prahe, pričom uviedla, že o novom pobyte má rozhodnúť ministerstvo vnútra. Dôvodom trestu bol výkon duchovnej činnosti bez zloženia predpísaného

4 VNUK, F.: *Vládní zmocnenci na biskupských úradoch v rokoch 1949 – 1951*. Martin 1999, s. 217.

5 *Sbírka zákonů republiky Československé*, ročník (ďalej roč.) 1950, částka 40, vydaná 18. 7. 1950, s. 321.

6 KUNDRÍK, J.: *Kňazský život a služba biskupa ThDr. Róberta Pobožného*. Bratislava 1999, s. 36. Licenciátska práca.

7 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkev*, s. 228.

8 KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu 1948 – 1953*. Brno 1993, s. 156.

sľubu vernosti.⁹ Na základe príkazu ministerstva vnútra bol biskup R. Pobožný skutočne prevezený do internácie.¹⁰ Orgány ŠtB dňa 13. mája 1953 vtrhli do izby biskupa Pobožného, vyviedli ho von a posadili do jedného z čakajúcich áut. Biskup si nesmel zobrať ani osobné veci. Keď sa kolóna áut pohla z Rožňavy, biskup poprosil, či by sa nemohli vrátiť po ruženec. Potom sa jedno auto predsa otočilo a vrátilo do biskupskej rezidencie. Príslušník ŠtB strhol zo steny v biskupovej izbe niekoľko ružencov.¹¹

Miestom internácie biskupa Pobožného sa stal barokový zámoček, ktorý sa nachádza asi 1,5 kilometra od obce Myštěves pri Novom Bydžove (okres Hradec Králové). V internácii v myštěveskom zámočku bol už od 17. apríla 1953 pražský arcibiskup J. Beran a českobudějovický biskup Josef Hlouch, neskôr pribudol brniansky biskup Karel Skoupý.¹² R. Pobožný sa tak dostal do spoločnosti troch českých cirkevných hodnostárov. O internovaných sa starali tri rehoľné sestry: Zdislava Benešová a Felicitas Bařinková (kuchárka) z Kongregácie Najsvätejšej sviatosti, Fides Dostálová z Kongregácie Milosrdných sestier III. rádu sv. Františka pod ochranou Sv. Rodiny v Brne (ošetrovatelka). Podmienky internácie boli tvrdé. Internovaní biskupi boli úplne izolovaní od vonkajšieho sveta. Okná sa nedali otvárať. Krátke povolené prechádzky v popoludňajších hodinách sa obmedzili na úzky dvor obohnaný vysokou drevenou ohradou. Na každej zo štyroch strán budovy bolo natiiahnuté vodiace lano, o ktoré boli priviazané štyri vlčiaky. Strážnik s piatym psom dával pozor pred vchodom do budovy.¹³ Veliteľom internačného strediska bol František Zita, ktorý v rokoch 1948 a 1949 pracoval ako člen inštruktážnej skupiny ŠtB.¹⁴ Sestra Zdislava Benešová popísala internáciu v Myštěvsi nasledovne: „...všichni trpěli zimou a často i nedostatkem vody, např. když si uvařili vajíčko, z téže vody si pak vařili čaj. Pět silných policejních psů pomáhalo pěti členům SNB [Zbor národnej bezpečnosti] hlídat. Okna se nesměla vůbec otvírat, ani se k nim přibližovat – hned následoval trest – např. zadržení korespondence nebo ba-

9 VAŠKO, V.: *Dům na skále. Církev bojující. 1950 – květen 1960*. Kostelní Vydří 2007, zväzok (ďalej zv.) 2, s. 302 – 303.

10 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi*, s. 230.

11 KUNDRÍK, J.: *Kňazský život a služba*, s. 36.

12 VONDŘICHOVÁ, H.: Svědectví dvou kardinálů. Patnáct let v kleci. Z Vatikánu odpovídá kardinál Beran. *Student*, 7. 5. 1968.

13 VODIČKOVÁ, S.: *Uzavírám vás do svého srdce. Životopis Josefa kardinála Berana*. Brno – Praha 2009, s. 251.

14 BÍLEK, V.: Dnes golf dříve vězení. *Mladá fronta dnes*, 2. 10. 2003.

*líčků, které byly dodány, až když bylo vše plesnivé nebo zkažené.*¹⁵ K internovaným sa zvonka nedostávali žiadne informácie. Nevedeli dokonca ani to, kde sú internovaní. Pôvodná zostava biskupov, internovaných v Myštěvsi vydržala do septembra 1954, keď bol biskup Hlouch odvezený na liečenie do Prahy. O takmer dva roky neskôr došlo k ďalšej zmene. Biskupi R. Pobožný a K. Skoupý boli prevezení do internácie v zámočku v Roželově pri Rožmitáli, ktorý predtým slúžil ako letné sídlo pražských arcibiskupov.¹⁶ Stalo sa tak po smrti bývalého predsedu Československej strany lidovej Jana Šrámka, ktorý tu žil v internácii do 21. apríla 1956, keď ho pre zhoršený zdravotný stav previezli do Prahy, kde na druhý deň zomrel.¹⁷ Roželov bol pre biskupa Pobožného krátkou epizódou. Súhlasil s ponukou zložiť sľub vernosti a 20. októbra 1956 bol uvoľnený z internácie. Po zložení sľubu vernosti sa 25. októbra 1956 večer vrátil do Rožňavy, sídla svojej diecézy.

Ďalší dvaja slovenskí rímskokatolícki biskupi – spišský sídelný biskup Ján Vojtaššák a trnavský svätiaci biskup Michal Buzalka, sa dostali do izolácie v Čechách v roku 1956. Pre oboch to znamenalo zlepšenie ich situácie, pretože predtým boli obaja od roku 1950 priamo vo väzbe.¹⁸ Uvoľnenie oboch biskupov z väzby a ich zaradenie do internácie sa udialo pod vplyvom reformných pokusov komunistických režimov v Maďarsku a v Poľsku. SÚC v Prahe vypracoval návrh na riešenie postavenia väznených a internovaných biskupov. Tento návrh riešil komplexne situáciu väznených biskupov v Československu. Pokiaľ ide o J. Vojtaššáka a M. Buzalku, predpokladal prepustenie oboch biskupov z väzby a ich internovanie v charitnom domove. Návrh bol predložený politickému byru ÚV

15 URBANOVÁ, G.: Kongregace Sester Nejsvětější Svátosti. In: VLČEK, V. (ed.): *Ženské řehole za komunismu 1948 – 1989*. Olomouc 2005, s. 288 – 289.

16 VODIČKOVÁ, S.: *Uzavírám vás do svého srdce*, s. 252.

17 Jan Šrámek bol v Roželove internovaný spolu s ďalším katolíckym kňazom a bývalým funkcionárom Československej strany lidovej Františkom Háloom od 4. 6. 1951, a to hneď po ich prepustení z väznice vo Valdiciach. F. Hála zomrel v roželovskej internácii 24. 8. 1952.

18 M. Buzalka bol zaistený 19. 7. 1950. Senát Štátneho súdu v Bratislave ho 15. 1. 1951 odsúdil na doživotné väzenie, konfiškáciu majetku a peňažný trest 200 000 Kčs. J. Vojtaššák bol zaistený 15. 9. 1950. Odsúdili ho v tom istom procese ako Buzalku na 24 rokov vtäzenia, konfiškáciu majetku a peňažný trest 500 000 Kčs. Tretí biskup v tomto procese P. Gojdič bol odsúdený na doživotie, konfiškáciu majetku a peňažný trest 200 000 Kčs. Všetci traja boli odsúdení na stratu občianskych práv. *Proces proti vlasti-zradným biskupom J. Vojtaššákoví, Michalovi Buzalkovi a Pavlovi Gojdičovi*. Bratislava 1951, s. 223.

KSČ 21. mája 1956.¹⁹ Politbyro nakoniec schválilo tento postup u oboch biskupov.

Dňa 12. júna 1956 boli biskupi Buzalka a Vojtaššák eskortovaní z väznice v Ilave do väznice v Prahe–Pankráci. Tu ich 14. júna zástupca generálnej prokuratúry oboznámil s rozhodnutím generálneho prokurátora, ktorý obidvom biskupom prerušil výkon trestu pre ich zlý zdravotný stav: *„Prerušuji výkon trestu odsouzeného Michala B u z a l k y po dobu nezbytné potřeby, je ž t o odsouzený je stížen těžkou chorobou (§ 274, odst. 1 tr. ř.). Generální prokurátor: v. z. Dr. Janda, v. r.“*²⁰ Dokument s rovnakým znením doručili aj J. Vojtaššákovi. Potom zástupca SÚC obom biskupom položil formálnu otázku, kde sa chcú ubytovať. Obaja uviedli adresy na území svojej diecézy. Zástupca SÚC reagoval odmietavo a potom im predostrel plán SÚC. *„Hovoril, že nám vyhladal a určil miesto pobytu v Charitnom domove, v ‚prekrásnej romantickej krajine‘, ktorá sa nazýva ‚českým Švýcarskem‘... Tam vraj budeme môct pokojne zažívat další dni svojej staroby. Ako čoby sa pre nás nenašlo miesta na Slovensku, ale muselo to byť vo vyplienenom pohraničí, skoro na samej hranici česko-nemeckej. Zdôraznili nám, že trest máme len prerušený! Ak by sme sa niečoho protizákonného dopustili, hneď by sme sa zas našli vo väznicí.“*²¹ Biskupov potom odviezli na vopred určené miesto internácie do charitného domova v Děčine, situovaného na Kamenickej ulici 195. Vo výbere miesta internácie je zreteľný zámer, aby bolo čo najďalej od Slovenska. Vzdialenosť medzi Děčínom a Spišskou Kapitulou – sídlom biskupa Vojtaššáka, bola 700 km. Vzdialenosť medzi Děčínom a Bratislavou, kde pôsobil biskup Buzalka, bola 430 km.

O tom, že pre biskupov znamenal príchod do internácie určitú úľavu v porovnaní s väzením, svedčí list biskupa Buzalku bratancovi M. Buzalkovi: *„Prežívam tieto dni ako znovuzrodený. Tiché svoje ‚Te Deum‘ som si už nie raz odbavil v týchto dňoch. Vďakou úprimnou som zaviazaný aj našej Generálnej Prokuratúre v Prahe, že mi výkon trestu prerušila a št. [štátnemu] Cirk. [Cirkevnému] úradu, že ma tu umiestnila aj s mojím milým*

19 KAPLAN, K.: *Stát a církev*, s. 177 – 178.

20 Archív Zväzu väzenskej a justičnej stráže (ďalej AZVJS) SR Leopoldov. Osobný spis M. Buzalku, signatúra (ďalej sig.) 4/56-A. Dokument číslo (ďalej dok. č.) T 207/49-35. Uznesenie generálneho prokurátora. Praha, 14. 6. 1956.

21 *Životopis Jána Vojtaššáka biskupa spišského (autobiografia)*. Toronto – Svätý Jur 1994, s. 95.

*kolegom najd. [najdôstojnejším] p. [pánom] Vojtaššákom.*²² Aj pomerne kritický J. Vojtaššák ocenil rozdiel medzi väzenskými pomermi a novými pomermi v internácii: „*Hoci sme bývali pod nestráženým stálym dozorom, náš údel bol predsa len niečo voľnejší a znesiteľnejší než v ilavskej väznici za železnými bránami, pod disciplínou vrtošivých dozorcov.*“²³ Biskupi si museli vybaviť občianske preukazy a ošatiť sa. Každému z nich vymerali penziu 190 korún mesačne, z čoho im väčšiu časť strhávali na byt a stravu. Obaja mali k dispozícii vlastnú izbu. M. Buzalka a J. Vojtaššák boli jedinými kňazskými obyvateľmi domova. Dôchodcov v domove bývalo asi 50. Starali sa o nich rehoľníčky z kongregácie Školských sestier sv. Františka. Ich predstavenou a súčasne aj vedúcou charitného domova bola sestra Salome Karásková. Rehoľné sestry, ktoré sa starali o osadenstvo charitného domova, sa usilovali podľa svojich možností poľudštiť izoláciu internovaným biskupom, čo sa darilo najmä sestre Peláгии, ktorá s nimi prichádzala najviac do kontaktu. Biskupi mohli slúžiť svätú omšu len súkromne v kaplnke, ktorá bola súčasťou ústavu. Ich omši sa nesmela zúčastňovať verejnosť ani obyvatelia charitného domova. Pohyb biskupov a ich kontakt boli obmedzené na mesto Děčín a jeho bližšie okolie. Po prvý raz mohli podniknúť aj prechádzky do okolitej prírody. Ich častejším cieľom bola blízka Stoličná hora (Kvádrberk, 298 m.n.m.) s výhľadom na Děčín, údolie rieky Labe a okolité hory.

Návštevy internovaných biskupov boli povolené. Každý prichádzajúci návštevník musel zapísať svoje osobné údaje a číslo občianskeho preukazu na vrátnici charitného domova. Od generálneho vikára litoměřickej diecézy Eduarda Olivu (tajného spolupracovníka ŠtB) dostali rehoľné sestry v Děčíne na Františku zákaz navštevovať internovaných biskupov. Tento zákaz platil aj pre kňazov z tejto diecézy. Návštevy boli aj napriek obmedzeniam pomerne časté a pre internovaných biskupov veľmi dôležité. Iba vďaka nim sa mohli dozvedieť o reálnom postavení katolíckej cirkvi v štáte a vo svojich diecézach. Navyše niekedy im prinášali vecné a finančné dary, z nich veľkú časť tvorili intencie na sv. omše s konkrétnym úmyslom. Podľa svojej výpovede biskup Vojtaššák počas pobytu v Děčíne v rokoch 1956

22 LETZ, R. (ed.): *V hodine veľkej skúšky. Listy biskupa Michala Buzalku. Spoločné prejavly slovenských katolíckych biskupov. Súbor dokumentov.* Trnava 2007, s. 176.

23 *Životopis Jána Vojtaššáka biskupa spišského (autobiografia)*, s. 98.

– 1958 dostal sumu, ktorá neprevyšovala 100 000 Kčs.²⁴ Vojtaššák využíval tieto peniaze nielen pre svoju potrebu (ošatenie, strava, zakúpenie písacieho stroja a pod.), ale podporoval z nich rôznych náboženských aktivistov, kňazov, rehoľné sestry i laikov. Istú čiastku si vzhľadom na svoj vysoký vek odložil na pohrebné trovy. Do Děčína za internovanými biskupmi pricestovali biskupi A. Lazík a J. Čársky, E. Nécsey, R. Pobožný, kňazi, príbuzní, rodáci, rehoľné sestry a mnohí iní. Biskup Vojtaššák každého prijal a vypočul, pričom prejavoval záujem o aktuálne dianie v cirkvi a v spoločnosti. Udalosť, ktorá sa vymykala z rámca všedného života v internácii, bola oslava jeho 80. narodenín (14. novembra). Verní kňazi a laici Spišskej diecézy mu pri tejto príležitosti darovali duchovnú kyticu modlitieb.

Aby sa zabránilo provokáciám a k biskupom sa nedostali neželané návštevy, sestra Pelágia sa podľa možnosti najskôr pohovárala so záujemcami o návštevu. Podobne to bolo aj s telefonátmi. Jeden podozrivý telefonát bol údajne z USA. Sestra Pelágia, ktorá prevzala hovor, bola presvedčená, že ide o provokáciu ŠtB, preto biskupa Vojtaššáka ani nevolala k telefónu.²⁵ „*Pro sestry toto období vůbec nebylo lehké, protože nejen byli oba biskupové přísně hlídáni, ale také se uskutečnily různé provokační akce, které měly zkompromitovat jak biskupy, tak i sestry.*“²⁶ Nad pobytem biskupov v internácii pozorne bdela ŠtB, ktorá prakticky od ich príchodu do Děčína začala realizovať akciu „SEVER“.²⁷ Jej cieľom bolo v rámci 3. odboru príslušných krajských správ ministerstva vnútra prešetriť osoby, ktoré navštívili biskupov. Tým sa mali získať nielen informácie o názoroch biskupov, ktoré vyslovili pred návštevami, ale aj získanie nových poznatkov o katolíckych náboženských aktivistoch s cieľom ich perspektívneho agentúrneho rozpracovania.

Akcia „SEVER“ sa v praxi realizovala tak, že 3. odbor KS MV v Ústí nad Labem, kam teritoriálne patrili Děčín, rozoslal zoznam osôb, ktoré

24 Archív Ústavu pamäti národa (ďalej A ÚPN) Bratislava, fond (ďalej f.) Krajská správa (ďalej KS) Zboru národnej bezpečnosti (ďalej ZNB), Správa (ďalej S) ŠtB Banská Bystrica, V – 755/1, V. Trstenský, škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 125. KS Ministerstva vnútra (ďalej MV) Žilina. Protokol o výpovedi J. Vojtaššák. Žilina 1. 5. 1958.

25 Archív autora, zvukový záznam z rozhovoru autora so sestrou Pelágiou Zástěrovou. Praha 15. 9. 2001.

26 RICHTROVÁ, D.: Kongregace Školských sester svatého Františka. In: VLČEK, V. (ed.): *Ženské řehole za komunismu 1948 – 1989*. Olomouc 2005, s. 376.

27 Akcia „SEVER“ sa uskutočnila v rokoch 1956 – 1958. Jej celá dokumentácia obsahovala 221 strán a vyskytlo sa v nej 287 mien osôb. Väčšina dokumentov z akcie „SEVER“ bola v roku 1962 skartovaná. A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/9, V. Trstenský, šk. č. 126.

navštívili biskupov, na prešetrenie 3. odborom jednotlivých KS MV podľa toho, odkiaľ daná osoba pochádzala. Príslušný 3. odbor KS MV potom vypracoval podrobnú správu s charakteristikou danej osoby (vzťah k internovaným biskupom, povolanie, politické názory, styky s inými osobami, majetkové pomery). ŠtB na základe získaných poznatkov z akcie „SEVER“ upriamila pozornosť na určité osoby, ktoré ďalej rozpracovávala. Už v decembri 1956 upozornil 3. odbor KS MV v Žiline 3. odbor v Ústí nad Labem na slovenského kňaza mimo pastorácie Viktora Trstenského. Podľa tejto správy Trstenský: *„Je silne zaujatý proti terajšiemu zriadeniu. Sám nechce ani ísť do pastorácie, a tiež odvádza i ostatných duchovných, ktorí sú mimo pastorácie, aby do pastorácie nešli. Styku Trstenského s Vojtaššákom je potrebné venovať zvlášť pozornosť, nakoľko mu môže Vojtaššák dávať inštrukcie, ako si má počínať on samotný a tiež ako má viesť ďalších duchovných, nakoľko podľa agentúrnych poznatkov Trstenský je poverený funkciou tajného biskupa.“*²⁸ 3. odbor KS MV v Žiline mal V. Trstenského rozpracovaného v prípade „ORAVČAN“ a venoval mu pozornosť prostredníctvom svojej agentúrnej siete. Na základe získaných poznatkov o spojení V. Trstenského s J. Vojtaššákom sa náčelník 3. odboru III. správy MV kpt. Šmarda obrátil prípisom z 15. augusta 1957 na 3. odbor KS MV v Ústí nad Labem, v ktorom poukázal na potrebu objasnenia „nepriateľskej činnosti biskupa Vojtaššáka“: *„Agenturně bylo zjištěno, že řím. [římsko] kat. [katolícký] farář Trstenský Viktor, nar. 28. 3. 1908 v Trstené, t. č. mimo duchovní službu, udržuje styk s biskupem Vojtaššákem, t. č. Děčín, prostřednictvím synovce jmenovaného biskupa ř. [římsko] k. [katolíckého] faráře Tomáše Vojtaššáka z Oravské Lesné. Tomáš Vojtaššák informuje biskupa Vojtaššáka při návštěvách v Děčíně o situaci v Spišské diecézi a přináší od něj instrukce pro činnost Viktora Trstenského, který je pověřen funkcí tajného biskupa s pravomocí řídit diecézi... Aby byla objasněna nepřátelská činnost biskupa Vojtaššáka a Viktora Trstenského doporučuji vejít ve styk s 3. odborem KS MV Žilina a dohodnout potřebná opatření.“*²⁹ Bol to impulz, ktorý v konečnom dôsledku smeroval k zaisteniu V. Trstenského i J. Vojtaššáka.

Okrem systematicky prebiehajúcej akcie „SEVER“ ŠtB kontrolovala biskupov Vojtaššáka a Buzalku aj tým, že na nich usmerňovala podľa da-

28 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/9, V. Trstenský, šk. č. 126. Správa 3. odboru KS MV Žilina 3. odboru KS MV Ústí nad Labem. Žilina 20. 12. 1956.

29 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/9, V. Trstenský, šk. č. 126. Dok. č. A/3-01007/331-57. Správa 3. odboru III. správy MV 3. odboru KS MV v Ústí nad Labem. Praha 15. 8. 1957.

nej situácie svoju agentúrnu sieť. Napríklad biskupa Vojtaššáka navštívil Ján Hudý, farár z obce Slovenská Ves, ktorý bol v tom čase agentom ŠtB, takže agentúrna správa o jeho návšteve bola priložená k správe o akcii „SEVER“.³⁰ Ďalej navštívil biskupa Vojtaššáka kňaz Spišskej diecézy mimo pastoraácie Eduard Odrobina. Na Odrobinu zaviedla KS MV Ostrava od roku 1954, krátko po jeho prepustení z dvojročného väzenia, osobný operatívny zväzok pod krycím menom „SLOVÁK“. Tento zväzok prevzal po Odrobinovom presťahovaní do Varína KS MV Žilina na ďalšie rozpracovanie. Žilinská ŠtB nasadila na Odrobinu štyroch spolupracovníkov.³¹ Odrobina navštívil biskupa Vojtaššáka v Děčíně v septembri 1956 a septembri 1957. Obsah rozhovorov s ním neunikol agentovi ŠtB.³² Podobne navštívil biskupa Vojtaššáka v Děčíně kňaz Spišskej diecézy Bernard Pánči, na ktorého ŠtB viedla od roku 1954 osobný operatívny zväzok pod krycím menom „ORGANIZÁTOR“. O obsahu rozhovorov medzi Vojtaššákom

-
- 30 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/9, V. Trstenský, šk. č. 126. Správa 3. odboru KS MV Košice 3. odboru KS MV v Ústí nad Labem. Košice 19. 3. 1958. J. Hudý sa stal agentom ŠtB v roku 1955 pod krycím menom „VČELÁR“. Dôvodom bol fakt, že po zaistení pátra dominikána Pia Krivého, ktorý žil v ilegality, vyšlo najavo, že mu poskytol všestrannú pomoc. Z obavy pred perzekúciou pod nátlakom ŠtB súhlasil so spoluprácou. V roku 1961 bol zaistený a odsúdený. ŠtB s ním obnovila spoluprácu v roku 1962. A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Košice, sig. A – 10768, registračné číslo (ďalej reg. č.) 1035/55. Dok. č. OS-00593/1985. Záverečná správa s návrhom na ukončenie spolupráce s TS „SPIŠIAK“. OS ZNB, oddelenie (ďalej odd.) ŠtB Poprad 21. 3. 1985.
- 31 Títo spolupracovníci vystupovali pod kryciami menami „KLOBÚK“, „PREDÁK“, „RAFAEL“ a „KAROL“. Ich správy viedli k odhaleniu spojenia medzi Odrobinom a ďalšími kňazmi Spišskej diecézy B. Pánčim a V. Trstenským a ich všetkých s biskupom Vojtaššákom v Děčíně. A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 652, E. Odrobina, osobný vyšetrovací zväzok 238. KS MV Žilina. Dôvodová správa k uloženiu osobného operatívneho zväzku č. 255 do archívu. Žilina 4. 8. 1958.
- 32 Podľa jednej zo správ agenta nasadeného na E. Odrobinu: „Po druhýkrát navštívil Odrobina Vojtaššáka 12. 9. 1957 a zotrval s ním v rozhovore asi 2 hod. Pri tomto rozhovore predal Vojtaššák Odrobinovi dva latinsky písané dopisy, jeden pre biskupa dr. Čárskeho v Košiciach, druhý pre biskupa dr. Pobožného v Rožňave. V oboch dopisoch varuje Vojtaššák biskupov pred spoluprácou so štátom. Dopisy pre oboch biskupov hodil Odrobina na poštu v Žatci. Pri tejto príležitosti mu Vojtaššák dal na činnosť, ktorú nazýva laickým apoštolátom, dňa 12. 9. 1957 1 000.- Kčs. Túto skutočnosť chce Odrobina zamlčať, aby nevyšlo najavo, že Vojtaššák disponuje s väčšími čiastkami peňazí, ktorých zbierky organizujú kňazovia po celom Slovensku a že financuje tajnú cirkevnú činnosť.“ Archiv bezpečnostných složek (ďalej ABS) Praha, f. H-715. Správa o nepriateľskej činnosti biskupa Vojtaššáka a niektorých reakčných rím. kat. duchovných v Žilinskom kraji ako aj v ČSR. 3. odbor KS MV Žilina 29. 12. 1957.

a Pánčim sa ŠtB dozvedela od svojich agentov, nasadených na Pánčiho.³³ Dôležité informácie ŠtB získala aj od agenta, nasadeného na kňaza Jozefa Tylku zo Spišskej diecézy.³⁴ Prostredníctvom svojho agenta „JAKUBA“ (českého katolíckeho kňaza) zistila, že M. Buzalka aj napriek zákazu udržiava kontakty s rehoľnými sestrami, ktoré bývali na Františku v Děčíne.³⁵

ŠtB kontrolovala prijímanú a odosielanú poštu oboch internovaných biskupov. Biskupi mali pritom prísny zákaz korešpondovať so zahraničím. Podnetom pre prísnejšiu kontrolu ich listov sa stala návšteva biskupa A. Lazíka v Děčíne 21. júla 1956, teda iba mesiac po príchode J. Vojtaššáka a M. Buzalku. A. Lazík sa v Děčíne zdržal pol dňa. ŠtB bola informovaná o obsahu rozhovorov všetkých troch biskupov. Podľa správy ŠtB: „.... informoval Buzalku a Vojtaššáka o poměrech v církvi a událostech v Trnavě, kde Buzalka byl jeho zástupce. Dále při rozhovoru Buzalka zděilil, že rozeslal listy několika jeho známím biskupům, a to převážně na Slovensko, o nichž obdržel již odpovědi, ve kterých jej informovali o událostech z jejich farností. Sám počítá, že někteří jej osobně navštíví. Při rozhovoru zděilil, že je od nich již dobře informován o událostech na Slovensku a těmto zprávám věnuje větší pozornost než novinám, které dostává. Vzhledem k výše uvedeným skutečnostem žádáme o obstavení jejich korespondence na jejich bydliště Děčín II, Kamenická ul. 195.“³⁶ ŠtB presadila tento krok, pretože sa do-

33 B. Pánči sa pred spolupracovníkom ŠtB vystupujúcim pod krycím menom „RAFAEL“ zmienil, že v júli 1957 navštívil J. Vojtaššáka v Děčíne. Keď sa Pánčiho Vojtaššák pýtal, čo je nové v Spišskej diecéze, Pánči „...mu na to hovoril, že cirkev je prenasledovaná a zvlášť sa to odzrkadľuje v tom, že nútia učiteľov, aby vystupovali z cirkvi. Na to vraj Vojtaššák Pánčimu odpovedal, že nastáva boj medzi duchom a hmotou a zvíťazí len ten, kto bude lepšie vedieť presvedčiť ľudí o svojom učení.“ A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/13, V. Trstenský, šk. č. 126. KS MV Žilina – Vyhodnotenie osobného operatívneho zväzku „ORGANIZÁTOR“. Žilina 4. 12. 1957. Ďalšie informácie o vyjadreniach B. Pánčiho o J. Vojtaššákovi boli získané od spolupracovníkov ŠtB s kryciami menami „KLOBÚK“ a „LADISLAV“.

34 Podľa agentúrnej správy, získanej z rozhovorov s J. Tylkom: „Trstenský dostal od Vojtaššáka tajné fakulty a teraz je on ako prvý, ktorý má právo po stránke jurisdikčnej viesť diecézu. Informácie dostáva a správy podáva biskupovi Vojtaššákovi cez farára Tomáša Vojtaššáka z Or. [Oravskej] Lesnej.“ ABS Praha, f. H-715. Správa o nepriateľskej činnosti biskupa Vojtaššáka a niektorých reakčných rím. kat. duchovných v Žilinskom kraji ako aj v ČSR. 3. odbor KS MV Žilina 29. 12. 1957.

35 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/9, V. Trstenský, šk. č. 126. Buzalka – zpráva. Děčín 16. 12. 1957, 6. 1. 1958.

36 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/9, V. Trstenský, šk. č. 126. Správa Okresného oddelenia (ďalej OO) MV Děčín KS MV v Ústí nad Labem. Děčín 25. 7. 1956.

mnievala, že biskupi Vojtaššák a Buzalka dostávajú aj napriek internácii priveľa aktuálnych a neskreslených informácií.

ŠtB kontrolovala oboch internovaných biskupov aj nečakanými, vopred neohlásenými návštevami. Na kontrolu prichádzali aj úradníci z pražského SÚC. Atmosféra v charitnom domove teda bola stále napätá. Biskupi žili v stálej neistote, či ich neodvedú opäť do väzby.

Pocity oboch biskupov počas internácie v Děčíne, ich vnútorné rozpoloženie zachytáva torzovito zachovaná korešpondencia. Samozrejme, do úvahy treba brať skutočnosť, že biskupi písali s vedomím, že ich listy číta ešte niekto iný. Vyjadrovali sa teda často v inotajoch a vyhýbali sa takým témam a slovám, ktoré by mohli zabrániť doručeniu listu, prípadne poškodiť adresáta. Z väzenia sa tak stalo sanatórium a väzenie v Leopoldove sa označovalo skratkou Lev. Niektoré vety zámerne písali po latincky, nemecky alebo maďarsky. Aj napriek tejto autocenzúre je korešpondencia oboch biskupov dôležitým dokladom ich zmýšľania. Napríklad predviaňočný list z 21. decembra 1956 napísal biskup Buzalka rodine A. Štrbu do Bratislavy, no podpísal ho aj biskup Vojtaššák. V liste sa nachádza pasáž, ktorá dosť otvorene vystihuje postavenie oboch osobností v internácii a ich základnú túžbu: „*Môj terajší spoluvyhnanec sa tiež pripojuje k mojím pozdravom a želaniam všetkého dobrého. Zdraví sa cítíme, ale tam by nám bolo veselšie, kde Váh, Hron i Hornád tečie.*“³⁷ V ďalšom liste z 15. januára 1957, ktorý M. Buzalka adresoval rodine A. Štrbu, s neskrývanou nostalgiou vyjadruje svoju túžbu byť v kruhu najbližších, no na druhej strane súčasne veľmi realisticky vystihuje rozdiel medzi väzením a internáciou: „*Rád by bol u Vás v predvečer tohto sviatku, u Vás ako u svojich, a nie v cudzine. No, predsa je to len lepšie, ako to bolo za tých 6 rokov.*“³⁸ Aj v niektorých ďalších listoch označuje M. Buzalka seba a J. Vojtaššáka ako termínom „*vyhnanec*“, vyskytuje sa i formulácia „*vyhnaný syn Slovenska*“, prípadne „*vyhnaní synovia Slovenska*“.³⁹

J. Vojtaššák bol na rozdiel od M. Buzalku v korešpondencii viac otvoreny a kritický k panujúcim pomerom v štáte a osobitne v cirkevnej politike. Svedčí o tom niekoľko listov. Už 26. októbra 1956 napísal list Andrejovi Schefferovi, prorežimistickému kapitulárnemu vikárovi Spišskej diecézy. Podnetom na napísanie tohto listu bolo uverejnenie oznamu v českých Katolíckych novinách o tom, že prezident A. Zápotocký odovzdal Schef-

37 LETZ, R. (ed.): *V hodine veľkej skúšky*, s. 181.

38 Tamže, s. 182.

39 Tamže, s. 189, 191.

ferovi vyznamenanie ako jednému z desiatich duchovných osôb – popredných mierových pracovníkov: „Z tých desiatich podobeniek jednou je Vaša. Keby som Vás zdávna nepoznal osobne, mohli by ste to poprieť, ako ste pred rokami popierali, že by ste s rozkolom a rozkolníkmi jednoty rím. kat. Cirkvi v republike kladnú súhru mali. To však dnes už poprieť nemôžete, lebo pod Vašou podobenkou je vytlačené: ‚Andrej Scheffer, kapitulní vikár Spišské diecese‘... A trochu nižšie je uvedených Vami vyslovených svetoborných (v pravde však neslaných, nemastrných) sedem viet. Že ste tam uviedli i päť slov sv. Pavla, za to by ste si sv. Pavla apoštola sotva získali, lebo ten bol za JEDNOTU CIRKVI KRISTOVEJ mečom statý.“⁴⁰ Ešte v úvode listu Vojtaššák Schefferovi zdôraznil, že ho považuje za exkomunikovaného. Prečo sa J. Vojtaššák prekonal a napísal list Schefferovi? Dôvod bol taký, že na jeho fotografii uverejnenej v Katolíckych novinách spoznal svoj biskupský pektorálny kríž, čo ho pobúrilo: „Predovšetkým sa Vás pýtam: kto – na to oprávnený – dovolil a dal Vám právo nosiť pektorál biskupský? Keďže som videl a poznal na Vás svoj biskupský pektorál, nepochybujem, že u Vás a na Vašom prste bude aj môj biskupský prsteň. Obidvoje bolo svojho času, pred použitím, posvätené. Tento majetok zavesený na Vašom krku je môj súkromný majetok a žiada sa k svojmu pánovi (vlastníkovi). Res clamat ad dominum i vtedy, keby bol býval o ňu niekým olúpený. A jedine pán môže ňou voľne nakladať (dišponovať). Neplatila by ani výhovorka, že ste lupičovi za vec zaplatili: lebo ste dobre vedeli, komu tá ulúpená vec náleží. Vaša je škoda, vec je pánova. To je mravný princíp, prijatý aj svetským zákonom. Keby ste nemienili vyššepomenuté a opísané objekty vrátiť ich pánovi, ten istý pán Vám ukladá, aby ste ich do klenotnice sídelného chrámu v Spišskej Kapituli – ako môj dar – bezodkladne uložiť dali.“⁴¹ V liste V. Trstenskému z 8. februára 1957 sa kriticky a odmietavo vyjadril o násilnej cirkevnej politike štátu: „Cirkevníakom“ [cirkevným tajomníkom, pozn. R. L.] „treba dať na vedomie, na každom kroku, že ich, fungovanie na poli cirkevnom – rozumiem katolíckom, iné náboženské sekty nech si to berú, ako chcú – je hrubý prechmat do náboženských a cirkevných práv katolíkov, je to znásilňovanie Cirkvi kat. [katolíckej], znásilňovanie svedomia kat. [katolíckych] kňazov a kat. [katolíckych] veriach. To som povedal 9. XI. i SÚC-u v Prahe a že ak má prísť k nejakej dohode medzi Cirkvou a štátom u nás, musia byť – ak už nie celkom zrušené – podstatne novelizované

40 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/19, V. Trstenský, šk. č. 128. List J. Vojtaššáka A. Schefferovi. Děčín 26. 10. 1956.

41 Tamže.

zákony č. 217 a 218 zo 14. X. 1949. Sloboda Cirkvi v jej obore, spätüvedenie diec. [diecézných] bohosl. [bohosloveckých] ústavov, slobodné zriadenie katol. [katolíckych] škôl. Štát nech sa stará o hospodársku stránku a časné potreby občanov, nech sa nemieša do ich duchovných a cirkevných vecí, lebo to je zakášaním a zaorávaním do cudzieho, povedzme susedovho, z čoho nastávajú zvady, bitky, súdy a nepriateľstvo do smrti. No, hluchým darmo hovoríš. To bolo vtedy, keď u susedov horelo.“ (J. Vojtaššák naráža na povstanie v Maďarsku v r. 1956, pozn. R. L.) „*Chceli vedieť našu mienku, nuž vyložil som im ju na lopate. Nezmúdreli. Stoja na starom a priťahujú šrób.*“⁴² Ďalší list biskupa Vojtaššáka je odpoveďou na otázku Eduarda Bugára, dekana – farára v Smižanoch, okr. Spišská Nová Ves. E. Bugár položil písomne J. Vojtaššákovi otázku, aké stanovisko zaujíma k mierovej práci najdôstojnejších biskupov a ordinárov v ČSR. Nie je vylúčené, že svoj list napísal z iniciatívy ŠtB, ktorá predpokladala, že vo Vojtaššákovskej odpovedi získa vhodný kompromitujúci materiál. Nasvedčovala by tomu jednak transparentnosť, s akou bola otázka položená, ale aj skutočnosť, že E. Bugár je uvedený v registračných protokoloch ŠtB ako jej tajný spolupracovník.⁴³ J. Vojtaššák vo svojom liste E. Bugárovi odpovedal na jeho otázku priamo: „*To samé, aké zaujíma Svätá Stolica a s ňou ostatný kat. svet, ktorý bojuje za mier pod zástavou Kristovou, nie pod zástavou rudou, ozdobenou päťcípou hviezdou, kosákom a kladivom.*“⁴⁴ Biskup Vojtaššák však neostal pri tejto formulácii a v liste ďalej kritizoval postoj tzv. mierových (vlastneckých kňazov), kolaborujúcich s komunistickým režimom, ktorý považoval za prejav zla: „*Človek sa diví, ako je to možno, že teologicky vzdelaní katolícky kňazi, duchovnou a duševnou slepotou stretnutí, cez toľké roky, nestačili a nevedeli prísť na povedomie toho, že svet, menovite na zásady satana prisahajúci svet, nemôže priniesť pokoja. Povedzte, kedy diabol dal komu pokoj. Ozbíjal oň svojich vlastných bratov ešte v nebi. Pripravil oň prvý pár ľudí. Len na tróne nepokoja udržuje sa vo svete i dnes. A keď pod rudou zástavou ozdobenou päťcípou hviezdou, kosákom a kladivom vytasil sa na výboj do sveta za pokoj, tak nešeredne luhá a klame, ako od vekov, tak*

42 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/18, V. Trstenský, šk. č. 127. List J. Vojtaššáka V. Trstenskému. Dĕčín 8. 2. 1957.

43 KS ZNB, S ŠtB Košice (séria TS), číslo zv. 949, archívne číslo (ďalej arch. č.) 9282. Eduard Bugár, krycie meno „ŠTASTNÝ“. Dostupné na <http://www.upn.gov.sk/regpro/zobraz.php?typ=kraj&kniha=95&strana=17>.

44 Archív ministerstva vnútra (ďalej AMV) Levoča, f. A 2/1, inventárna jednotka (ďalej inv. j.) 173. Správa o nepriateľskej činnosti niektorých predstaviteľov cirkevnej hierarchie, hlavne biskupa Vojtaššáka.

i dnes.“⁴⁵ Podľa J. Vojštaššáka aj biskupi a ordinári by mali zaujať odmietavý postoj a neprijať úlohu asistentov komunistického režimu: „*Keď zháňajú biskupov a ordináriusov na mierové konferencie celoštátne, vtedy títo, ak svoju zodpovednosť ponímajú správne, majú jednoducho povedať: za nás a v našom mene už niekoľko razy vyjadřila sa Svätá Stolica, poťažne náš najvyšší cirkevný predstaviteľ – pápež rímsky, my nemáme čím ho doplňovať a poopravovať. A, ak by sme sa mali aj my osve ozvať, vtedy príslušná cirkevná vrchnosť v obore svojom a svojej právomoci, bez svetských lokajov a nie takými nakomandovaná, vydá taký prejav o mieri, aký sa zrovnáva s duchom Kristovým, nie s duchom ancikrista, ktorý, pod náličnicou klamu a lži, bojuje zdanlive za mier, ale v skutočnosti rozsieva len nepokoj. Na mierové kňazské konferencie, či už celoštátne, lebo krajové a okresné nechodia biskupi a ordinári suasponte, ale kadejakými svetskými ‚cirkevnákmi‘, ‚zmocnencami‘ donútené figúry bez chrbtovej kosti a na povel ‚pápeža‘ i jeho kúrie v Prahe; čítajú – prejavujú –, podpisujú, čo sa im predkladá.“⁴⁶*

V korešpondencii M. Buzalku sú narážky na pomery zriedkavejšie. Napríklad v liste rodine Štrbovcov do Bratislavy 18. novembra 1957 napísal: „*Náš Antol sa mi hlásil 4. XI. so zásielkou šípok, o ktoré som ich prosil. Vtedy boli skoro všetci navštívení tou chripajzňou, ale vraj nie nebezpečne. Potom, vraj museli ‚dobrovoľne‘ vstúpiť do JRD.“⁴⁷ V ďalšom liste z 19. mája 1957 adresovanom rovnako rodine Štrbovcov do Bratislavy sa s jemnou iróniou dotýka volieb do komunistickou stranou ovládaných národných výborov, do ktorých bolo po masovej agitácii zvolených 99,12 % kandidátov: „*Dnes sú vraj ‚volby‘! Nuž dobre tak, tak som si vzal jeden prázdny lístok a hneď na začiatku hore som si napísal, ktorých som si ja vyvolil. Iného práva, ako vyhnanec nemám!“⁴⁸**

Od začiatku roka 1957 komunistické vedenie rozpútalo silnú kampaň proti katolíckej cirkvi. Dňa 21. mája 1957 prijalo politické byro ÚV KSČ nové zásady cirkevnej politiky. Zdôrazňovala sa dôležitosť ateistickej výchovy a jej pôsobenia najmä na mládež, dôsledné dodržiavanie predpisov pri prijímaní detí na vyučovanie náboženstva, znižovanie vplyvu kňazov medzi veriacimi. Vytýčila sa téza o dovŕšení kultúrnej revolúcie. Presadzovala sa ideologická konštrukcia spojitosti katolíckej cirkvi s imperia-

45 Tamže.

46 Tamže.

47 LETZ, R. (ed.): *V hodine veľkej skúšky*, s. 194.

48 Tamže, s. 185.

lizmom.⁴⁹ V takejto atmosfére bolo iba otázkou času, kedy sa opäť otvorí otázka ďalšieho postupu voči internovaným biskupom. ŠtB začala sťahovať sieť okolo biskupa Vojtaššáka v jeseni 1957. Dňa 22. októbra 1957 zaistila učiteľa Ignáca Matkulčíka, ktorý tajne rozmnožoval náboženskú literatúru. I. Matkulčík sa poznal s V. Trstenským a s okruhom niektorých aktívnejších kňazov. Potom bol 14. decembra 1957 zaistený kňaz Eduard Odrobina, ktorý navštevoval Vojtaššáka v internácii a spolupracoval s V. Trstenským. Náčelník 3. odboru KS MV v Žiline npor. Valter vypracoval 29. decembra 1957 *Správu o nepriateľskej činnosti biskupa Vojtaššáka a niektorých reakčných rím. kat. duchovných v Žilinskom kraji ako aj v ČSR*. V tomto rozsiahlom dokumente sa na základe agentúrnych poznatkov dedukuje existenciu rozsiahlej protištátnej siete v rímskokatolíckej cirkvi, ktorej vedúcim činiteľom je biskup Vojtaššák: „Agentúrnou cestou boli získané poznatky o tom, že biskup Vojtaššák Ján, t. č. pôsobiaci v Děčíne, poveril Viktora Trstenského, rím. [rímsko] kat. [katolíckeho] farára mimo pastoraácie, bytom Trstená, funkciu tajného správcu Spišskej diecézy. Bolo zistené, že Trstenský udrzuje styky s Vojtaššákom osobne, ako aj prostredníctvom spojky Tomáša Vojtaššáka, rím. [rímsko] kat. [katolíckeho] duchovného v pastoraácii v Or. [Oravskej] Lesnej, okr. Námestovo. Podľa agentúrneho zistenia Vojtaššák dal Viktorovi Trstenskému pokyn, aby nevstupoval do pastoraácie a viedol jednotlivých duchovných k vernosti k cirkvi tým, aby títo nespôľpracovali s ľudovodemokratickým zriadením.“⁵⁰ Vyšetrovateľ KS MV v Žiline 10. januára 1958 začal vyšetrovanie a súčasne vzniesol obvinenie proti V. Trstenskému pre trestné činy podvracania republiky (§ 79a ods. 1 trestného zákona a zneužitie náboženskej funkcie § 123 trestného zákona). Tri dni na to bol Trstenský zaistený a vzatý do vyšetrovacej väzby ŠtB v Žiline. Išlo o širšiu akciu ŠtB pod názvom „TAJNÝ APOŠTOLÁT“. Okrem Trstenského zaistila ŠtB skupinu katolíckych kňazov a niekoľko laikov. Trstenský počas výsluchov priznal, že asi päťkrát navštívil biskupa Vojtaššáka v Děčíne a poslal mu desať listov a niekoľko balíkov. O svojich návštevách u Vojtaššáka vypovedal, že: „V prvom rade sme hovorili vzájomne o našom postavení, že sme boli nevinne odsúdení, kde všade v NPT sme boli zaradení a čo sme tam robili. Informoval som Vojtaššáka o Spišskej diecéze, hlavne o kňazoch, ktorí boli zaistení a sú ešte zaistení, o kňazoch,

49 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou moci: cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970*. Bratislava 1999, s. 102.

50 ABS Praha, f. H-715. *Správa o nepriateľskej činnosti biskupa Vojtaššáka a niektorých reakčných rím. kat. duchovných v Žilinskom kraji, ako aj v ČSR*. 3. odbor KS MV Žilina 29. 12. 1957.

ktorí sú t. č. vo výrobe. Pýtal sa na výstavbu Oravy, aký je náboženský život, aká je návšteva kostolov, ako prebieha politický život na Orave, ako komunizmus zasahuje na Oravu, že pomaly začína so socializáciou dediny, o mládeži som mu hovoril, že pre výchovu tejto som preložil katechézky z francúzštiny, ktoré chcel som poskytnúť kňazom, čo som asi v 6 prípadoch urobil. S týmto súhlasil a povedal mi, že som to dobre urobil. Spoločne sme nadávali na terajšie štátne zriadenie, že zasahuje do cirkevných vecí... Navzájom sme sa povzbudzovali vo vytrvalosti a oddanosti Vatikánu.⁵¹ Počas výsluchov sa vyšetrovatelia ŠtB pokúšali Trstenského usvedčiť z toho, že ho biskup Vojtaššák poveril riadením a usmerňovaním duchovenstva v Spišskej diecéze, že od neho dostával inštrukcie k „prevádzaniu protištátnej činnosti“. Pritom sa odvolávali na výpovede zaistených kňazov Eduarda Odrobínu, Bernarda Pánčiho, získané pod nátlakom. Trstenský to však rázne odmietol. Svoje návštevy u internovaného Vojtaššáka označil pred vyšetrovateľmi a neskôr aj pred súdom za prejav vernosti, poslušnosti a vďačnosti svojmu biskupovi. V správe, ktorú vypracovala ŠtB o činnosti biskupa Vojtaššáka, vystupuje Vojtaššák ako vedúci činiteľ ilegálnych akcií rímskokatolíckej cirkvi: „O *řídící úloze Vojtaššáka v ilegální činnosti římsko-katolické církve na Slovensku svědčí případ ‚Tajný apoštolát‘, ve kterém byla nedávno době zatčena krajskou správou MV v Žilině skupina kněží. Operativní cestou a vyšetřováním zatčených osob bylo zjištěno, že obvinění vytvářeli pod vedením Vojtaššáka ve spolupráci s býv. [bývalými] římskokatolickými duchovními a nábožensky sfanatizovanými občany rozsáhlou sítí ilegálních pracovníků, rozprostřenou téměř po celé republice, zejména na Slovensku.*“⁵² Vykonštruovaný politický proces proti katolíckym náboženským aktivistom na čele s V. Trstenským sa konal pred senátom krajského súdu v Žiline 17. júla 1958.⁵³

51 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V – 755/8, V. Trstenský, šk. č. 126. Dok. č. 133/1958. KS MV Žilina, protokol o výpovedi s obvineným V. Trstenským. Žilina 30. 1. 1958.

52 AMV Levoča, f. A 2/1, inv. j. 173. Správa o nepriateľskej činnosti niektorých predstaviteľov cirkevnej hierarchie, hlavne biskupa Vojtaššáka. Príloha III. Praha 25. 3. 1958.

53 Tresty v prípade skupiny V. Trstenský a spol. boli nasledovné: Viktor Trstenský 15 rokov väzenia, Eduard Odrobína (kňaz mimo pastorácie) 15 rokov, Ján Marko (správca farnosti v Rabči) 11 rokov, Bernard Pánči (kaplán v Rabči) 13 rokov, Ignác Matkulčík (bývalý riaditeľ základnej školy) 13 rokov, Ludovít Jankulák (tajne vysvätený kňaz) 18 mesiacov a Ján Čisarík (gréckokatolícky farár) 3 roky. Najvyšší súd v Prahe rozsudkom zo 17. 10. 1958 zmiernil trest piatim odsúdeným: V. Trstenskému na 9 rokov väzenia, E. Odrobínovi na 8 rokov, J. Markovi na 7 rokov, B. Pánčimu na 6 rokov, I. Matkulčíkovi na 6 rokov. Pozri: TRSTENSKÝ, V.: *Nemohol som mlčať*. Bratislava 1994, 1. zv., s. 165, 173.

V súvislosti s uskutočňovaním akcie „TAJNÝ APOŠTOLÁT“ sa už v marci 1958 začala na najvyšších politických fórach riešiť otázka, čo ďalej s biskupom Vojtaššákom, ale aj ďalšími internovanými biskupmi. Minister školstva František Kahuda pri rokovaní s predstaviteľmi ministerstva vnútra požiadal o rozhovor s ministrom vnútra R. Barákom, cieľom ktorého mala byť definitívna dohoda o Vojtaššákoví a ďalších „nebezpečných“ biskupoch M. Buzalkovi a J. Hlouchovi. *„Uvedení biskupové nedodržia podmienky svého propustění a hrubě narušují církevní politiku prováděnou MŠK [Ministerstvem školství a kultury], chce s. min. [ministr] Kahuda navrhnout, aby u Vojtaššáka bylo přikročeno k jeho návratu do výkonu trestu, u Buzalky a Hloucha pak k jejich internaci, aby tak byli izolováni od širokých mas věřících.“*⁵⁴ Ako politicky najschodnejšie riešenie sa ukazoval návrat Vojtaššáka do výkonu trestu. V prípade uväznenia biskupov Buzalku a Hloucha bola obava z nežiaduceho ohlasu doma i v zahraničí. Minister vnútra R. Barák napokon 31. marca 1958 predložil politickému byru ÚV KSČ Správu o nepriateľskej činnosti niektorých predstaviteľov cirkevnej hierarchie, hlavne biskupa Vojtaššáka. Dňa 8. apríla 1958 prijalo politické byro ÚV KSČ uznesenie: *„Politické byro ÚV KSČ: I. bere na vedomí zprávu ministerstva vnitra o nepřátelské činnosti některých představitelů církevní hierarchie, zejména biskupa Vojtaššáka a mění své usnesení ze dne 21. 5. 1956 v tom smyslu, že u Vojtaššáka se ruší přerušeni trestu a bude vzat znovu do vazby. II. ukládá s. Barákovi, aby orgány ministerstva vnitra neprodleně zatklly biskupa Vojtaššáka za účelem pokračování v přerušeni výkonu trestu. Provede: s. Barák.“*⁵⁵

Zásah proti biskupovi Vojtaššákoví sa uskutočnil 11. apríla 1958. Orgány ŠtB mu vykonali dôkladnú domovú prehliadku a potom ho v noci z Děčína eskortovali do Paběnic (okr. Kutná Hora). V zalesnenom sva-hu nad touto obcou sa nachádzala moderná vila postavená v roku 1936, ktorú pôvodne vlastnil známy český staviteľ Eduard Viktor a využíval ju najmä v poľovníckej sezóne. Pri príchode J. Vojtaššáka slúžil tento objekt ako miesto internácie pražského arcibiskupa J. Berana, ktorého sem priviezli 20. decembra 1957 a neskôr aj brnianskeho biskupa K. Skoupého. O internovaných biskupov sa starali dve české sestry – dominikánky Alena Chromčáková, Bernarda Klementová a jedna slovenská sestra do-

54 AMV Levoča, f. A 2/1, inv. j. 173. Správa o nepriateľskej činnosti niektorých predstaviteľov cirkevnej hierarchie, hlavne biskupa Vojtaššáka. Praha 25. 3. 1958.

55 AMV Levoča, fond: A 2/1, inv. j. 173. Usnesení politického byra ÚV KSČ ze dne 8. dubna 1958.

minikánka Konrada Czepegyová (kuchárka). Obytné miestnosti vo vile mali zabielené okná, podobne to bolo aj v kúpeľni. Pri biskupských izbách mal izbu správca. K pabënickej vile patrila aj ozbrojená stráž so psami. V niektorých miestnostiach vily boli namontované odpočúvacie zariadenia. Na prechádzky slúžil malý priestor pred vilou cca 15 – 20 m², ohradený vysokým dreveným plotom. V objekte nebola pitná voda, tá sa musela dovážať z lesnej studničky vzdialenej 100 metrov. O tom, koľko vody a kedy sa prinesie, rozhodovala stráž. Väčšina strážcov nerada počúvala modlenie a nábožný spev z provizórnej kaplnky, preto v tom čase púšťali rádio, alebo dráždili psov, aby štekali.⁵⁶ Miesto pobytu malo ostať utajené, no sestra Konráda našla v jednej zásuvke v kuchyni lístok s hlavičkou Závodní kuchyně politické školy v Pabënicích. Potvrdil to aj miestny rozhlas, ktorého vysielanie zachytil biskup Skoupý. Správca však vydal biskupom prísny zákaz zmieniť sa v listoch o mieste svojho pobytu.⁵⁷ Biskup Vojtaššák pri príchode do Pabënic bol evidentne v stave stiesnenosti, čo dovedčuje spomienka sestry Aleny.⁵⁸ Biskup Vojtaššák bol iba dočasným obyvateľom pabënickej vily. Sám to dedukoval, pretože mu odmietli dať samostatnú izbu a ubytovali ho provizórne s biskupom Skoupým. K dispozícii mal iba pohovku a hoci žiadal nápravu, nevyhoveli mu.⁵⁹ Vojtaššákov príchod do Pabënic znamenal povzbudenie pre arcibiskupa Berana i biskupa Skoupého. Vojtaššák prinášal veľa správ o postavení cirkvi: „*Príchod biskupa Jána Vojtaššáka byl vítanou vzpruhou pro všechny. Podarilo se mu prolomit informační vakuum, které provázelo celou dobu internace. Konečně se dověděli, jak dopadly v padesátých letech monstrprocesy a mohli si prohlédnout knihu, kterou měl sebou špišský biskup a o jejíž přítomnosti strážce nevěděli.*“⁶⁰ Pobyt biskupa Vojtaššáka v Pabëniciach prerušilo dlhšie

56 VODIČKOVÁ, S.: *Uzavírám vás do svého srdce*, s. 264.

57 Tamže, s. 265.

58 „*Ten pán uprostřed měl v ruce aktovku, hůl a tvrdáček, tak jsem k němu zúčastněně přiskočila a říkám, že mu ty věci odnesu, ale on ani se nepodíval, obranně si všechno přitáhl k sobě a říká ostře: „Děkujem, tolko ešte zvládnem...“ A vykročil s referenty a správcem ke schodišti. A teď poslyšte, to byla podívaná pro anděly! V půli schodiště na odpočívadle se tato trojka biskupů uviděla, vztáhla vstříc k sobě ruce a slyšíte užaslé dvojhlasé – „Jánoš?!“ A z druhé strany – Jozef! Karolo!“ A už si leží v náručí... Zase jsem pohotově přiskočila a říkám: „Excelence, já vám ty věci uložím“ (vždyť jimi mával při objetí), a on jako by se probral ze spánku, najednou nás viděl a povídá: „Jáj, vy tu máte aj sestričky?“ a tak jsem nabízela, zda by chtěl nějaké občerstvení a on povídá: „Ako vďačne, od večera som nič nejedol a po takej noci!““ VODIČKOVÁ, S.: *Uzavírám vás do svého srdce*, s. 266.*

59 *Životopis Jána Vojtaššáka, biskupa špišského (autobiografia)*, s. 100.

60 VODIČKOVÁ, S.: *Uzavírám vás do svého srdce*, s. 266.

vypočúvanie orgánmi ŠtB, ktoré sa uskutočnilo od 30. apríla až do 2. mája 1958.⁶¹ Biskup zaregistroval, že ho odviezli asi 2 a pol hodiny cesty autom od Pabënic do nejakej chaty v lese. Protokoly z vyšetrovania sú lokalizované do Jihlavy. Nie je vylúčené, že výsluch sa konal neďaleko tohto mesta. Zodpovedala by tomu aj časová vzdialenosť cesty od Pabënic. J. Vojtaššáka vyšetroval vyšetrovateľ kpt. Kubinec z KS MV Žilina. Vyšetrovanie sa sústredilo na osobu V. Trstenského, na obsah listov, ktoré mu zhabali pri domovej prehliadke, a na styky Vojtaššáka s rôznymi osobami počas jeho internácie v Dëčínë.⁶² Po vyčerpávajúcich výsluchoch síce biskupa Vojtaššáka zaviezli späť do Pabënic, no už 5. mája 1958 vydal Ludový súd v Prahe uznesenie, v ktorom nariadil u J. Vojtaššáka pokračovanie vo výkone trestu s určením pre väznicu KS MV v Žiline. Toto rozhodnutie bolo krátko odôvodnené: „*Jak bylo zjištěno v průběhu vyšetřování osob, které se dopouštěly trestné činnosti, odsouzený Vojtaššák po propuštění na svobodu se dopouštěl další trestné činnosti.*“⁶³ Dňa 15. mája 1958 eskortovali J. Vojtaššáka do Prahy–Ruzyně a odtiaľ na druhý deň do vyšetrovacej väzby v Žiline.⁶⁴ J. Vojtaššák sa teda opäť ocitol vo výkone trestu, ktorý ďalej absolvoval vo väzniciach v Žiline, Ilave, Valdiciach a Prahe–Pankráci.

K opätovnému prepusteniu J. Vojtaššáka z výkonu trestu došlo vďaka prebiehajúcim rokovaniam medzi zástupcami ČSR a Svätej stolice. Prezident ČSR rozhodnutím zo 4. októbra 1963 cestou milosti odpustil J. Vojtaššákovi zvyšok trestu. Spolu s Vojtaššákom boli amnestovaní dvaja českí svätiaci biskupi Stanislav Zela a Ladislav Hlad. Biskup Vojtaššák opustil väzenie v Prahe–Pankráci 6. októbra 1963, mesiac pred dovŕšením 86 rokov. Miesto pobytu mu nebolo určené, preto odcestoval k svojmu synovcovi Tomášovi Vojtaššákovi, farárovi v Oravskej Lesnej. ŠtB mala jeho pohyb pod kontrolou: „*Zo strany tunajšej KS-MV sú prevádzané agentúrno-operatívne opatrenia pre obsadenie a kontrolu biskupa Vojtaššáka s cieľom sledovania jeho stykov, účelu týchto stykov a či menovaný ako bývalý biskup neprejaví snahy negatívne ovplyvňovať cirkevno-politickú situáciu*

61 Takto sú datované protokoly z vypočúvania J. Vojtaššáka. J. Vojtaššák vo svojej autobiografii uvádza termín výsluchov 29. 4. až 1. 5. 1958.

62 A ÚPN Bratislava, f. KS ZNB, S ŠtB Banská Bystrica, V-755/1, V. Trstenský a spol. KS MV Žilina, Protokol o výpovedi J. Vojtaššáka, Jihlava 30. 4. 1958.

63 AZVJS SR Leopoldov. J. Vojtaššák, sign. Os14/63. Dok. č. 0199/58. Usnesení Lidového soudu trestního. Praha 5. 5. 1958.

64 TRSTENSKÝ, V.: *Sila viery, sila pravdy*. Bratislava 1990, s. 321.

*Spišskej diecézy, tak ako tomu bolo v minulosti.*⁶⁵ Biskup sám si nebol istý svojím ďalším osudom. Utvrďovali ho v tom dovtedajšie skúsenosti. Skutočne mu druhý deň pobytu v Oravskej Lesnej doručili predvolanie na cirkevný odbor Povereníctva školstva v Bratislave. Tu mu oznámili, že v Oravskej Lesnej ani na Slovensku nesmie ostať a určili mu miesto pobytu v charitnom domove v Senohrabochoch, okres Praha-východ. Bol to pôvodne známy „Hotel Valencia“, postavený ešte koncom 19. storočia, v ktorom od roku 1949 sídlila politická škola a v roku 1960 prešiel do správy Katolíckej charity. J. Vojtaššák si Senohraby bol pozrieť 14. októbra 1963 a definitívne tam odcestoval 28. októbra 1963. V charitnom domove v Senohrabochoch žilo 20 katolíckych kňazov z českých diecéz.⁶⁶ Internáčny režim bol mierny. Chýbali ozbrojené stráže a psy, ale ďalej fungovali skryté nitky ŠtB. Ešte pred Vojtaššákovým príchodom do Senohrabochoch náčelník III. správy ministerstva vnútra konštatoval v prípise náčelníkovi 3. odboru KS-MV v Prahe: „*Bližší opatření ke kontrole Vojtaššáka je prováděno orgány III. a součinnosti org. Vaší KS-MV.*“⁶⁷ Príchod biskupa Vojtaššáka bol pre obyvateľov charitného domova udalosťou. Na jeho počesť usporiadali slávnosť so svätou omšou a so slávnostným obedom. Páter Ludvík privítal J. Vojtaššáka zdravicou od arcibiskupa J. Berana a biskupa K. Skoupého, ktorí od začiatku októbra 1963 žili v internácii v obci Mukařov, od Senohrabochoch vzdialenej iba 15 km. Správca charitného domova v Senohrabochoch si poznamenal, že „...*od nastoupení Dr. Vojtaššáka se ještě více upevnila organizovanost duchovních hlavně těch, kteří byly již trestáni. Schůzky, které se konají u Dr. Vojtaššáka, bývají spravidla po návštěvách, někdy i při návštěvě, které přijímá.*“⁶⁸ Dňa 14. novembra 1963 prišli biskupa Vojtaššáka navštíviť a zablahoželať mu k 86. narodeninám arcibiskup J. Beran a biskup K. Skoupý. Biskup Vojtaššák im túto návštevu neskôr opätovoľoval v Mukařove.

Biskup Vojtaššák sa nezmieril s osudom odloženého cirkevného hodnostára, ktorý mal dožiť svoj život v internácii. Vyvíjal čulé aktivity, ktoré

65 ABS Praha, f. H-715. Dok. č. A/3-0620/331-1963. Informatívna správa k prepusteniu bývalých biskupov rím. kat. cirkve. Správa náčelníka KS MV Banská Bystrica pplk. Benčeka I. námestníkovi MV plk. Kudrnovi. Banská Bystrica 10. 10. 1963.

66 OLEXÁK, P., CHALUPECKÝ, I.: Životopis biskupa Jána Vojtaššáka. In: *Studia Theologica Scepusiensia VI.* Spišská Kapitula, Spišské Podhradie 2003, s. 203.

67 ABS Praha, f. H-715. Dok. č. A/3-00551/331-63. Prípis náčelníka III. správy MV náčelníkovi KS MV v Prahe. Praha 22. 10. 1963.

68 ABS Praha, f. H-715. Správa o pobyte J. Vojtaššáka v Senohrabochoch. Senohraby 18. 3. 1964.

ŠtB vyhodnotila ako nebezpečné a protištátne. Išlo o zostavenie Pamätného listu katolíkov v ČSSR prezidentovi republiky, ktorý vyjadroval nespokojnosť s postavením katolíckej cirkvi v štáte a žiadal nápravu. Tento list biskup Vojtaššák zaslal viacerým cirkevným činiteľom v ČSSR i do Vatikánu. Ďalej vypracoval a slovenským biskupom zaslal na pripomienkovanie svoj návrh na novú organizáciu diecéz. Okrem toho posielal listy viacerým kňazom a laikom, v ktorých sa negatívne vyjadroval o komunistickom režime. Často korešpondoval aj so zahraničím.⁶⁹ Ďalšie informácie o J. Vojtaššákoví získavala ŠtB prostredníctvom svojej agentúrnej siete. Podrobné správy získala od svojho agenta, ktorý vystupoval pod krycím menom „LUKAVSKÝ“. Išlo o českého katolíckeho kňaza Augustina Korynta, ktorý mal ako bývalý politický väzeň plnú dôveru Vojtaššákovho dôverníka v charitnom domove v Senohraboch, pátra Ludvíka.⁷⁰ Ďalšie správy získavala od agenta s krycím menom „HRUBÝ“. Išlo o Rostislava Peteru, novinára a funkcionára Československej strany lidovej, ktorý sa po roku 1948 pridal na stranu komunistov.⁷¹

Na základe získaných poznatkov mjr. Vladimír Uhlík, starší referent 1. oddelenia 9. odboru II. správy ministerstva vnútra, predložil 17. októbra 1964 mjr. Bedřichovi Šmardovi, náčelníkovi 9. odboru II. správy ministerstva vnútra, návrh na založenie pozorovacieho zväzku na biskupa J. Vojtaššáka. Cieľ agentúrno-operatívneho rozpracovania biskupa Vojtaššáka definoval ako „...*odhalení jeho nepřátelské činnosti, kterou vyvíjí v současné době na úseku říím. [římsko] kat. [katolícké] církve a jeho spojení do Vatikánu, hlavně pak slovenskou separatistickou emigraci, která ve Vatikáne zastává vedoucí funkce. Prostřednictvím agenturní sítě docílit izolace Vojtaššáka od duchovenstva a věřících ze Spišské diecéze, kde v minulosti byl biskupem a vytvořit nedůvěru k jeho osobě.*“⁷² Súčasne boli

69 OLEXÁK, P., CHALUPECKÝ, I.: Životopis biskupa Jána Vojtaššáka, s. 203 – 204.

70 A. Korynta pôvodne pôsobil na gymnáziu v Berouně. Štátny súd v Prahe ho vo vykonštruovanom procese v roku 1951 odsúdil na 24 rokov väzenia. ŠtB ho zrejme získala po prepustení z väzby. Jeho riadiacim orgánom bol kpt. Šubrt, ktorý ho hodnotil ako „prověřeného spolupracovníka“. ABS Praha, f. H-715. Agentúrne správy z 21. 11. 1963, 25. 2. 1964 a 7. 4. 1964. Korynta vo svojich správach podrobne referoval o názoroch J. Vojtaššáka a jeho plánoch. Dostupné na http://www.cibulka.com/cgi-bin/det_os.exe?id=W46085.

71 Riadiacim orgánom R. Peteru bol kpt. Černý. ABS Praha, f. H-715, agentúrne správy z 4. 3. 1964, 4. 9. 1964. PEHR, M. a kol.: *Biografický slovník k dějinám křesťanských stran v českých zemích*. Praha 2007, s. 192.

72 ABS Praha, f. H-715. Návrh na založení pozorovacieho svazku na biskupa Jana Vojtaššáka. 17. 10. 1964.

navrhnuté agentúrne opatrenia. Spolupracovník ŠtB „HRUBÝ“, ktorý dochádza do Senohrabov k príbuzným, mal za úlohu zisťovať názory kňazov v charitnom domove na Vojtaššáka. Spolupracovník „ZAPLETAL“ (Mons. Osvald Novák, kanonik metropolitnej kapituly sv. Víta) mal zistiť cez svojho známeho kňaza Dr. Spisara, ktorý býval v charitnom domove a priateľil sa s J. Vojtaššákom, či sa Vojtaššák nepokúsi cez Spisara nadviazať spojenie s klérom v Rakúsku. Dôverník ŠtB „KRÁLÍČEK“ (Alois Janich, správca charitného domova v Senohrabochoch), mal byť vyťažovaný o stykoch a návštevách biskupa Vojtaššáka. K agentúrnym opatreniam bola zaradená aj aktivizácia KS MV v Banskej Bystrici a v Košiciach s tým, že sa tam vytýpuje vhodná agentúra proti Vojtaššákovi, ktorej sa po vyhodnotení dajú konkrétne úlohy „...s cílem dezinformace Vojtaššáka o duchovenstvu a církevním životě na Slovensku.“⁷³ Plán počítal aj s technickými opatreniami. Predpokladalo sa ďalšie využitie úkonu 103 (dlhodobé odpočúvanie). Tento plán schválil náčelník 9. odboru II. správy ministerstva vnútra 21. októbra 1964. Obmedzujúci plán ŠtB namierený proti biskupovi Vojtaššákovi sa realizoval až do jeho smrti. Pozorovací zväzok, ktorý naň viedla ŠtB, niesol krycie meno „DĚDEK“. Dňa 2. augusta 1965 musel byť Vojtaššák po mozgovej príhode prevezený do nemocnice v Říčanoch pri Prahe, kde o dva dni zomrel. Vďaka pohotovosti pozostalých a veriaciach sa jeho ostatky podarilo previesť a pochovať v rodisku v obci Zákamenné na Orave.

Biskup Michal Buzalka po odvezení biskupa J. Vojtaššáka do Paběnic ostal v Děčíně. Žil však v stálej neistote z možného transportu do väzenia. V Děčíně ešte prežil 20. výročie svojej biskupskej vysviacky (15. mája 1938). V decembri 1958 biskupa Buzalku premiestnili z Děčína do charitného domova v Táboře, ktorý sídlil v objekte Květův dům v centre mesta. V liste reholnej sestry Ludovike Lysonekovej z 23. decembra 1958 biskup Buzalka stručne charakterizoval pomery na novom mieste internácie: „*Sestřiček je tu 8 pracujících a 1 z tej iste kongregácie*“ (premonštrátky, pozn. R. L.) „*ako na penzii. Babiček je tu vraj 28 a jeden kňaz s povinnosťou im odbavovať služby Božie a sám je tiež už penzista 77 ročný!... Hovorí, že sem sa cestuje z Moravy a zo Slovenska najlepšie len rýchlikom do Prahy a odtiaľ rýchlikom na Č. [České] Budějovice. Je to 101 km z Prahy do Tábora. Tu je to nie tak komótné ako v D. [Děčíně], lebo celý dom je na rozmery a pomery malý, uzunké chodby, bez ústredného kúrenia a z malej záhradky medzi iným vraj odoberú asi 2/3 páni z MNV [Mestský národný výbor]*

73 Tamže.

na stavby obytných blokov. Potom sa povráva, že ku mne má prísť ešte jeden vrah, mne podobný pán, lebo v izbe na spávanie sú už aj dve posteľe. Dom je 2 poschodový, frontom na Stalinovu triedu – tu je tepna premávky – a smeruje, čiže dívam sa z izby na spanie presne na sever; takzvaný denný obyvák má okno presne na juh, tomu som rád. Všetko toto aj s kaplnkou, a byt toho kňaza (jedna izbička!) je na II. poschodí.⁷⁴ M. Buzalka sa skutočne dočkal spolubývajúceho. Dňa 24. marca 1959 do Květovho domu pribudol premonštrátsky opát z Nové Říše Augustin Machalka. M. Buzalka ho poznal už z leopoldovského väzenia a počas núteného pobytu v Táboře sa s ním ešte viac zblížil.⁷⁵ Styk s vonkajším svetom bol obmedzený. Každá cesta mimo charitný domov sa musela hlásiť. Podobne ako v Děčine i v Táboře dostával biskup Buzalka návštevy. Netajil sa pred nimi clivotou za Slovenskom. Prípis generálnej prokuratúry z 26. marca 1960 poukazoval na skutočnosť, že M. Buzalka sa nachádza v evidencii osôb s prerušeným výkonom trestu a žiadal podať správu, či bude pokračovať vo výkone trestu alebo nie.⁷⁶ Pri príležitosti 15. výročia oslobodenia ČSR Červenou armádou 9. mája 1960 vyhlásil prezident Antonín Novotný rozsiahlu amnestiu, ktorá sa vzťahovala i na časť politických väzňov. Buzalka sa nádejnal, že amnestia sa bude dotýkať aj jeho. Senát Krajského súdu v Bratislave však dňa 11. augusta 1960 jednomyselne prijal uznesenie, podľa ktorého je M. Buzalka z amnestie vylúčený.⁷⁷ Buzalka sa ešte pokúsil dostať amnestiu na základe čl. VII amnestie, ktorý bral do úvahy zhoršený zdravotný stav a vek odsúdeného.⁷⁸ Stanovisko Buzalkovho ošetrojúceho lekára MUDr. Ladislava Dědinu v Táboře jednoznačne dokladalo zlý zdravotný stav biskupa Buzalku, pričom upozornil na fakt, že práve neudelenie am-

74 LETZ, R. (ed.): *V hodine velké skúšky*, s. 213.

75 A. Machalku odsúdili vo vykonštruovanom procese s predstaviteľmi mužských reholí 4. 4. 1950 na 25 rokov väzenia. M. Buzalka sa o svoju radosť nad jeho príchodom do charitného domova v Táboře rozdelil s biskupom A. Lazíkom v Trnave v liste z 25. 3. 1959: „Naposledy bol“ (A. Machalka, pozn. R. L.) „už osem rokov v Leve“ (Lev – označenie Leopoldova, pozn. R. L.) „Pravda, zo všetkých sanatórií“ (sanatórium – označenie väznice, pozn. R. L.) „sa už dávno poznáme. Som rád, že neprišiel sem celkom neznámy, kamarád.“ LETZ, R. (ed.): *V hodine velké skúšky*, s. 219.

76 AZVJS SR Leopoldov. Osobný spis M. Buzalku, sig. 4/56-A. Dok. č. T 207/49, NZ-033730/3-60. Praha, 26. 3. 1960.

77 AZVJS SR Leopoldov. Osobný spis M. Buzalku, sig. 4/56-A. Uznesenie Krajského súdu v Bratislave. Bratislava, 11. 8. 1960.

78 AZVJS SR Leopoldov. Osobný spis M. Buzalku, sig. 4/56-A. Dok. č. T 207/49. Praha, 15. 6. 1960.

nestie by malo negatívne dôsledky na jeho zdravotný stav.⁷⁹ M. Buzalka v liste biskupovi A. Lazíkovi napísal: „*Odpoveď išla po odbornom vyšetrení, že kardioskleróza je kompenzovaná, ale nevyliciteľná. Nuž uvidíme, čo z toho vykvitne, či to bude ruža – pravda nie bez trňa – alebo obyčajný bodliak.*“⁸⁰ V tom istom liste sa obrátil na biskupa Lazíka s prosbou, aby mu pomohol dostať sa na Slovensko s tým, že bude žiť úplne v ústraní mimo verejného diania: „*Prosím Ťa pekne, ráč mi byť na pomoci, aby som sa dostal na Slovensko, kde by som na nejakom tichom mieste meditoval denne o slovách: „Et vos estote parati, quia qua hora non putatis Filius hominis veni!“*“⁸¹ Krajský súd v Bratislave nerozhodol o udelení amnestie podľa čl. VII do Buzalkovej smrti. Preto sú tvrdenia o jeho amnestovaní legendou.⁸² Biskup M. Buzalka zomrel v internácii v Táboře 7. decembra 1961. Bol pochovaný na miestnom cintoríne a jeho rodinným príslušníkom dovolili prenesenie telesných ostatkov až v roku 1964.

Posledným slovenským biskupom internovaným v Čechách bol gréckokatolícky pomocný biskup Vasil Hopko. V. Hopko bol 12. mája 1964 prepustený z väzby.⁸³ Jeho zdravotný stav bol vážny. Mal astmu, cukrovku a trpel nervovými depresiami.⁸⁴ Krátky čas býval v Košiciach v rodine gréckokatolíckeho kňaza Juraja Bujňaka. Štátne orgány mu však určili miesto pobytu v charitnom domove v Oseku u Duchova, okres Teplice v severozápadných Čechách. Dôvodom tohto postupu bola obava, že zaktivizuje nelegálne zlikvidovanú gréckokatolícku cirkev. Podľa správy OO MV v Prešove: „*Príchod biskupa Hopku... ešte viac upevnil nádej grek. [grécko] kat. [katolíckych] farárov v tom, že jeho príchod znamená*

79 Štátny archív (ďalej ŠA) Bratislava, f. Štátny súd, 2 Ts III 2/51, J. Vojtaššák a spol., škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 218. List Okr. ústavu národného zdravia v Táboře (MUDr. L. Dědina) Krajskému súdu v Bratislave. Tábor 22. 12. 1960. Vyšetrení zdravotného stavu M. Buzalky.

80 LETZ, R. (ed.): *V hodine veľkej skúšky*, s. 237.

81 TAMŽE. LATINSKÝ CITÁT: „*Preto aj vy budete pripravení, lebo Syn človeka príde v hodinu, o ktorej nevíete!*“ *Mt 24, 44; Lk 12, 40.*

82 Encyklopédia Slovenska obsahuje v hesle M. Buzalku vetu: „R. 1950 odsúdený za nepriateľskú činnosť proti ľudovodemokratickému zriadeniu, 1960 amnestovaný.“ Okrem nepravdivého tvrdenia o amnestii aj nepresnosť v dátume odsúdenia. Encyklopédia Slovenska. Bratislava 1977, zv. 1, s. 287. Slovenský biografický slovník prevzal tvrdenie o údajnej amnestii M. Buzalku a ešte ho rozvinul: „1960 z humánnych dôvodov amnestovaný.“ Slovenský biografický slovník. Martin 1986, zv. 1, s. 356.

83 Biskup V. Hopko bol vo vykonštruovanom procese odsúdený Štátnym súdom v Bratislave 24. 10. 1951 na 15 rokov väzenia.

84 BORZA, P.: *Blahoslavený Vasil Hopko, prešovský pomocný biskup (1904 – 1976)*. Prešov 2003, s. 68.

určité ústupky zo strany štátu, čiže predpokladali povolenie grek. [grécko] kat. [katolíckej] cirkvi. Biskup Hopko navštívil i Prešov, kde si obhliadol býv. [bývalé] rezidencie grek. [grécko] kat. [katolíckej] cirkvi v Prešove a už v tomto období boli medzi jednotlivými grek. [grécko] kat. [katolíckymi] farármi názory, že biskup Hopko bude znovu postavený do čela cirkvi.⁸⁵ Bývalý kláštor cistercitov a neskôr saleziánov v Oseku slúžil v rokoch 1950 – 1953 ako internačný tábor pre rehoľníkov a od roku 1953 pre rehoľníčky. V čase, keď tam nútene prišiel biskup Hopko, boli tu sústredené rehoľné sestry notredamky, premonštrátky a skupina 50 rehoľníčok z kongregácie Milosrdných sestier sv. Kríža zo Slovenska. Okrem nich tu nútene žili ďalší dvaja českí rímskokatolícki biskupi Ladislav Hlad a Karel Otčenášek, traja pátri a štrnásť fráterov z rôznych reholí (františkáni, jezuiti a školskí bratia).⁸⁶ Internovaní biskupi nesmeli bez vedomia správy budovy odchádzať, všetky cesty mimo kláštora museli byť vopred hlásené a schválené.⁸⁷ ŠtB ich sledovala prostredníctvom svojej agentúrnej siete, kontrolovala a vyhodnocovala ich poštu a názory. Treba však poznamenať, že atmosféra v Oseku bola miernejšia: „Život v kláštore v Oseku bol pokojnejší a vďaka správaniu zmocnenkyne SÚC-u aj ľudskejší, dôstojnejší.“⁸⁸ Biskup Hopko prevzal duchovné vedenie sestier sv. Kríža. Niekoľkokrát sa mu podarilo uskutočniť tajné návštevy u gréckokatolíckych sestier Služobníc Nepoškvrnenej Panny Márie a dokonca navštívil aj svoje rodisko Hrabské v okrese Bardejov na východnom Slovensku.⁸⁹ V roku 1967 oslávil v Oseku 20. výročie svojej biskupskej vysviacky (11. mája 1947). Od januára 1968 sa začalo v štáte politické uvoľňovanie. Biskup Hopko využil priestor, ktorý sa vytvoril, a usiloval sa o legalizáciu gréckokatolíckej cirkvi. Sledujúc tento zámer napísal viacero listov štátnym orgánom. Z Oseku na Slovensko sa vrátil až začiatkom apríla 1968. V tejto súvislosti sa objavilo tvrdenie, že slovenskí kňazi cez komunistických činiteľov a pravoslávnych zariadili, aby biskup Hopko ostal v Oseku dlhšie a potom žiadali o vymenovanie

85 AMV Levoča, f. B 10-7, inv. j. 89. Dok. č. 349/65. Správa náčelníka OO MV Prešov vedúcemu tajomníkovi OV Komunistickej strany Slovenska (ďalej KSS) Prešov. Prešov, 8. 4. 1965.

86 DUBOVSKÝ, J. M.: *Akcia rehoľníčky*. Martin 2001, s. 179.

87 DANCÁK, F.: *Aby všetci boli jedno*. Prešov 2007, s. 32.

88 DUBOVSKÝ, J. M.: *Akcia rehoľníčky*, s. 179.

89 DANCÁK, F.: *Aby všetci boli jedno*, s. 32.

slovenského biskupa na čelo prešovského gréckokatolíckeho biskupstva.⁹⁰ Dňa 10. apríla 1968 sa biskup Hopko zúčastnil na slávnostnom stretnutí gréckokatolíckych kňazov a laikov v Košiciach, ktoré zvolal Akčný výbor gréckokatolíckej cirkvi.

V Čechách boli v internácii celkovo štyria slovenskí biskupi, z toho traja rímskokatolícki (R. Pobožný, J. Vojtaššák, M. Buzalka) a jeden gréckokatolícky (V. Hopko). Dvaja z biskupov počas internácie zomreli (M. Buzalka, J. Vojtaššák). Podmienky internácie boli najtvrdšie v 50. rokoch, v 60. rokoch sa postupne zmierňovali, až vyústili do nútených pobytov v charitných domovoch. Internovaní biskupi boli sústavným objektom záujmu orgánom ŠtB. Internácia slovenských biskupov v Čechách ako jedna z foriem perzekúcie sa ukazovala pre komunistický režim ako vhodný nástroj na podlomenie cirkevnej autority biskupov a ich vplyvu v domácom prostredí.

Summary

Slovak Catholic Bishops Interned in Czech Lands between 1953 and 1968

The internment of the Slovak bishops in Bohemia as one of the form of persecution of the Catholic Church was a suitable tool for the communist regime to undermine the church authority of the bishops and their impact at home. Bohemia was deliberately chosen for its geographic distance from Slovakia, but also because it represented more secular environment. The internment in Bohemia was not used only for the bishops, but also for the uncomfortable monks and nuns. During the period 1953 – 1968, in Bohemia there were in total four interned Slovak bishops, including three Roman Catholics (R. Pobožný, J. Vojtaššák, M. Buzalka) and one Greek Catholic (V. Hopko). Two of the bishops had died during the internment (M. Buzalka, J. Vojtaššák). Conditions of the internment were the hardest in the 1950s; in the 1960s they gradually alleviated and resulted in

90 KUBINYI, J.: *The History of Prjasiv Eparchy*. Rome 1970, 213 s. Na tvrdenia v Kubinyiho knihe reagoval Michal Lacko SJ, profesor na Pápežskom východnom inštitúte v Ríme. V liste prefektovi Kongregácie pre východné cirkvi označil tvrdenia v publikácii za nepravdivé, okrem prosby o vymenovanie slovenského biskupa. Babjak, J.: *P. Michal Lacko SJ informátor a formátor gréckokatolíkov*. Trnava 1997, s. 137 – 138.

the forced stays at charity houses. The interned bishops were the constant objects of an interest of the communist State Security authorities.

Vasil Zyapkov and Lambri Mishkov: Two Bulgarian Protestant Priests at the Mercy of Communist State Security at the End of the 1940s

Kostadin Grozev (Bulgaria)

In the second half of the 1940s the world was again (similarly to the period 1919 – 1922) at a crossroad. A new world order was in the process of being established, revolutionary transformations swept dynasties, regimes and political elites across the globe, fortunes and faiths were crashed while millions of people were trying to cope with life and the loss of loved-ones. It was indeed a time of psychological and mental change when individuals were trying their utmost to preserve values and faiths while a complex process of change was underway. In the circumstances people desperately needed spiritual leaders and their faith to overcome suffering, sorrow, hunger, and despair. In the meantime, the hope of a new and better world being established shined brightly on the horizon with optimists working and praying for a better future. Grand new projects such as the Council of Europe and the United Nations' *Universal Declaration on Human Rights* materialized amidst the realities of prosecution, sufferings and death.

It the ensuing international psychological environment the war results and the advent of the Red Army in Eastern Europe produced a cataclysmic change of guard in the region with broad left-wing political coalitions coming to power, disguising in the looking-glass of the so-called popular democracies the true nature of the thorough one-party control

of the communist parties. The new rulers, under the watch of the Kremlin, obviously needed the cloak of pluralism and observation of human rights in order to solidify their grip on power, gain international recognition, and achieve better position in the new international community. That was the reason why on the surface religious freedoms were observed by politicians who had previously proclaimed materialism and atheism as their basic values. The peace treaties were soon signed, Europe was finally and legally divided alongside the emerging Iron Curtain and the cloak was to be dropped unmasking the real values and the ugly spiritual nature of the communist reality. The theme of this conference is to study the mechanisms and realities of persecuting religion in the communist countries and I feel much honored to present one dimension to the multifaceted communist practice of those years – the case of the Bulgarian Protestant priests who happened to be among the first religious leaders in the country to be crashed being sentenced heavily by the communist court in the ill-famous Protestant Priests' Trial in early March 1949 for being Anglo-American spies and putting barriers to the friendship with the Soviet Union.

The careful analysis of existing documents, literature and memoirs on the subject-matter clearly reveals that the trial (soon followed by other similar trials) was a fully orchestrated one with each individual playing the script, written by the Bulgarian State Security investigators and their Soviet (NKVD) mentors. Thus the persecution of people for their religious faith (especially of the spiritual leaders) turned into just another page and dimension of the different manifestations of the Cold War warfare in its first decade.

For me speaking today about those events and personalities is both a matter of academic interest and an issue of moral obligation. Being raised in a family, where for my own sake in the late 1960s nobody tried to indoctrinate me either in atheism or in religion, but where moral values really meant something in terms of keeping the family together, I had the rare chance of getting in touch and knowing personally one of the characters of my paper – Father Lambri Mishkov. At that time he was for me an “old-uncle” type of figure – a close friend of my grandfather and a man of dignity and public respect (at least in close family circles) who spoke excellent English, who lived humbly, read a lot, and listened to classical music. By the office of the priesthood in the 1970s he conducted the wedding ceremonies of many of my cousins and led the memorial services at the funerals of our close relatives. I learned much later of what he went

through in the 1950s after being sentenced and going through all days of a 15-years prison sentence spent at many Bulgarian prisons. For me, then a 14 – 15 year old teenager at an English language school, he was just a curious individual who knew stories about Abraham Lincoln and told me what the phrase “monkey business” meant as well as one of the versions of how the famous acronym “OK” came into being.

Decades later, reading through the documents and literature available, I can reconstruct only few episodes and flickering moments of what he and his fellow priests did experience at an age, considered in the male’s life. Mishkov was then in his early 40s’ – a bit less than my 48 years now. The other character I mention here – Father Vasil Zyapkov – was exactly my age when he was interrogated by the State Security and was nearly driven to madness before confessing about the creation of an espionage network that sabotaged the ‘people’s government’, that harmed the ‘brotherly relations with the Soviet Union’, thus ‘becoming a servant and helping the interests of England and the United States’. Despite the fact that much of the documents about those mock-trials are gone and that for many decades the theme itself was left untouched by historians unless it was elaborated in the manner of the final court sentence, nowadays many memoirs and accounts of that trial exist, especially some new facts and details emerging through the process of declassification of the former State Security records.

Thus the time has finally come for a more balanced and true reconstruction of the environment that made possible the show trials, and for a more or less objective narrative and answer to several interlinked questions: why those trials happened at all; whom they were targeted at and what was the effect of the trial on the spiritual elite of the country; why did the trial of Protestant priests preceded the one of the Catholic priests; why the largest religious community of the country - that of the Orthodox Church - lacked similar grand trials while many Orthodox priests and some bishops were killed without sentences at all¹; what were the life stories of the accused; how did they survive the hardships in jail, and what happened with them getting out of prison?

1 About the Bulgarian Orthodox Church and Its Relationship with the Newly Established Communist Regime see: KALKANDZHIEVA, D.: *Bulgarskata pravoslavna tsurkva i durzhavata 1944 – 1953*. Sofia 1997.

The characters of my paper are interesting case-studies in elaborating the answers to all those questions. Vasil Zyapkov and Lambri Mishkov were just two of the 15 priests tried and sentenced in early March 1949. Despite the fact that all of them were sentenced and suffered together, their life-paths separated in due course and each one of them just like Christ had to bear his own cross. Unlike some of the Catholic priests who died as a result of the persecution and jail, the Protestant priests were the first to be sentenced, they served their full term, those receiving life-sentences had them suspended to 15-year ones, and in the early 1960s all of them were released from prison. They were given some chances to work afterwards and some of them even resumed priesthood. The latter fact for some observers meant that they were somehow tamed by the regime, while for others it was an evidence of their sense of mission and dedication to their parish communities. Almost all of them were in their 30s' and early 40s', many had families with two, three, four children and those families also should be counted as victims of persecution and repressions. They were not allowed to enter universities, they were enrolled in low-paid manual jobs, and were allowed to see their fathers once every half an year or so (my grandfather once brought Mishkov's children to see him in jail as the mother was ill and the next opportunity for meeting was many months later).

Both Mishkov and Zyapkov were among the most prominent spiritual leaders of the country, although their flock was in the minority. They represented one of the main Protestant denominations in the country – that of the Congregationalists who established their religious communities in the late 1800s under the influence of mainly American and some English missionaries. They lived in a small number of evenly scattered communities throughout the country. An interesting phenomenon that may explain the zeal of the communists at starting their religious persecutions by striking the Protestants first was the fact, that they had created in the 1920s and 1930s independent church communities in some rural areas. There they practiced their Christian values-based cooperative movement, local cultural autonomy and regular educational, and religious services that attracted non-Protestant Bulgarians as well, and promoted values such as solidarity and self-help which always had been an area of cultural and class struggle for the left in general. At a time, when a non-party regime was established in Bulgaria in the second half of the 1930s, the Protestant gatherings became a place for agitation and thus they were infiltrated for political purposes by social democrats and even by communists. In

the mid 1940s, however, things changed and the Supreme Council of the United Bulgarian Protestant Churches (including alongside the Congregationalists also Pentacostalists, Methodists, and some other denominations) decided that the parishes should support the anti-communist parties and that agitation should take place on services. The reaction of the communist regime and the State Security apparatus was predictable and soon came the grand show trial.

There might be another cultural explanation of why were the Protestants first and it has to deal with the prevailing negative attitude in the country regarding Protestants. Mishkov, Zypkov, and their fellow priests were operating in the 1930s and 1940s in a predominantly Orthodox environment. The Protestants were few in comparison with the Orthodox majority but they did manage nevertheless to spread their faith and were very popular among their followers. Having a broad, evenly spread base of rural peasants, they also had a small but well placed intellectual base in the big cities – the capital Sofia and in big cities like Plovdiv, Bourgas, Varna, Rousse. It was an urban, well-educated (very often abroad), middle-classed base consisting of merchants, lawyers, entrepreneurs, teachers, and civil servants. E.g. at first Zypkov and Mishkov (after Zypkov went to preach in Sofia) became the priests in one of the largest Protestant churches in Balkans – that in the city of Plovdiv, built in the early 1900s.

After the communists came to power in September 1944, the United Bulgarian Protestant Churches decided to open themselves to different social groups – especially to all those who somehow suffered from the new regime. This decision, alongside their long-time links with Americans and Englishmen made them vulnerable to accusations of spying and serving foreign countries. Zypkov and Mishkov became just two of the thousands of targets of communist repressions. Firstly isolated and pressured to renounce their beliefs, they were then blackmailed and at the end arrested in early November 1948. Interrogated for nearly three months in the State Security cells, they confessed whatever was asked of them, were put on a trial lasting a month, and finally received their heavy sentences in March 1949.

Why Zypkov got a greater sentence - life imprisonment - while Mishkov a lesser one of 15 years? The answer simply was in the State Security script - he was the Head of the Supreme Council and the Chief Priest of the Congregationalists. All four heads of denominations got a life sentence while the other priests (members of the Supreme Council) got lesser, but heavy enough ones, not to mention the heavy fines and confiscation of

property. Moreover, according to the script written in Sofia and Moscow by the school of Vishinski, it was Zypkov who was made the evil-mind of the whole conspiracy (the so-called espionage center). Based on the recently declassified documents, the transcripts of the trial and the prison dossiers, one can follow the arguments and legal framework used against them, the methods of interrogation and blackmail, as well as the manner in which the authorities used the trial as a first stage of staging the fight against the other Christian denominations and their spiritual leaders.

Putting that analysis in the broader context of the Cold War we can testify that both our characters became tools in the Cold War confrontation that had just started. Both were second generation preachers in their families. Both were U.S. or British-educated - Mishkov had graduated in chemistry at the University of Chicago and in theology at Harvard; he had almost completed his PhD. at Cambridge in the mid 1930s, when he was summoned to Bulgaria to witness the death-bed of his mother. Zypkov was a University of Manchester graduate in Letters. Both had a wide network of English and American friends (even family ties as both their spouses had sisters married in England) which was considered dangerous and potentially harmful for Bulgaria by the State Security. Moreover, Zypkov was send as a translator and as a religious leader to Paris and his membership of the Bulgarian delegation at the Paris Peace Conference in that summer of 1946 was later used as an argument in the trial for the alleged espionage links established there. In 1946 – 1947 Mishkov became very popular in Plovdiv for his sermons which gathered huge audiences (not restricted to his Protestant followers) and thus became an obvious target for persecution. An interesting detail is also the fact that despite being a priest he was invited as an adjunct Associate Professor of Philosophy at the newly established University of Plovdiv in 1946, and exactly as such in 1946 he published his book *Philosophy of Faith*² – one of the best philosophical readings ever written in Bulgarian about the philosophy of religion (the book was long forgotten, unfortunately due to the fact that it was put in the list of books banned and destroyed at Bulgarian libraries at the end of the 1940s).

Several books have been published about the sufferings during the police interrogation.³ A very interesting document, found in the prison file

2 MISHKOV, D.: *Filosofia na vjarata*. Plovdiv 1946.

3 POPOV, CH.: *Izrezavan zaradi vjarata siq*. Sofia 1994.

of Zyapkov (code-named “WORM”) reveals the techniques of interrogations. Reading that testimony written in 1951 and entitled *My Confession about the Trial* and presumed to be sent as a letter to the Prime Minister with a plea for retrial, one can see many parallels with the memoirs of Haralan Popov (another of the sentenced priests) – the story of the tortures (more psychological than physical) and how the false confessions were finally made. Zyapkov wrote that he was rarely beaten (“*only once my head was smashed at the concrete wall*”) but for a spiritually elevated man like him, the most torturous things were the constant threats of a death sentence and the blackmail with his wife and children (i.e. “*your daughter will end up as a prostitute*”). For weeks on a roll he was made to write his confessions until 11 p.m., and then he was put to bed to be awakened just after midnight for a night-long interrogation the main purpose of which was to confess that he was a spy. The threat was that he would be sentenced just there in the cell and executed on the spot. At the end after such tormenting interrogations the inmates got hallucinations of which H. Popov spoke in much more details; Zyapkov confirmed them as well.

Moreover, Zyapkov and Mishkov were asked to create their own story of how they spied for the enemy, whom they met, whom they gave information to, etc. At a certain point Zyapkov’s presumed link with the UK intelligence was the then attaché in Sofia, Robert Conquest, and he almost confessed spying for him. That motive was dropped after Zyapkov innocently and confidently told the interrogator that Conquest was an American thus threatening the credibility of the confession (it was well known that the future Gulag expert was a British citizen). Thus another story was invented with the head of the American College in Sofia Floyd Black and his son Cyril being framed as the chief conspirators (those were people Zyapkov knew quite well and would never mix up). The great strategic espionage information Zyapkov gathered and presumably delivered to his alleged mentors dealt with the number and names of Soviet ships harbored in the port of Varna, which he was made to learn by heart in order not to spoil his trial confession. Similar was the case of Mishkov, who never confessed receiving money for his activities (a charge finally dropped) or contacting an US Embassy official – he confessed supplying the information about the amount of nails in kilograms produced in a nail factory in Plovdiv or the road map from Plovdiv to Peshtera (which could

be bought at any bookstore) to Zyapkov, who later transferred it to Cyril Black (as an element of the spy network).⁴

In conclusion, we should say that the life stories of Zyapkov and Mishkov are personal individual glimpses at the regime of terror and persecution established in Bulgaria at the end of the 1940s. In the following decades, after the communists established their firm grip on society, the regime softened a bit the repressions but they remained as a potential instrument for punishing those who criticized the regime. The Protestant denominations were infiltrated by communist agents that kept the flock under constant surveillance. Some of the priests, including Zyapkov himself, stopped the criticism, engaged in educational activities among his inmates, and because of their good behavior in jail were granted a lesser sentence and the right to preach in the late 1960s and early 1970s. Mishkov had to work as a chemist in the Alen Mak pharmaceutical company in Plovdiv (one of the two biggest companies in the country) where, despite his sentence, he was allowed to practice his English in company's correspondence and translation of promotional materials. He also got a parish in a village near Plovdiv (Komatevo, now a suburb of the city), where he served until his death in the second half of the 1980s. He was one of those who should have witnessed the fall of the Berlin Wall but did not live that long. Zyapkov, Mishkov, and the other sentenced priests' life stories are illustrative and can serve as a basis for comparisons and conclusions on similar trends in the other Soviet satellites in Central and Eastern Europe.

4 Some interesting details about the outcome of the trial and its impact on the attitude of the foreign diplomatic missions in Sofia and the foreign journalists at the trial can be found in the secret information bulletin of the Ministry of the Interior, see: *Informatsionen byuletin za deinosta na chuzhdite predstavotelstva v Bulgaria* (January 12, 1949 – December 29, 1949) – Archive of Ministry of Internal Affairs, fund 1, opis 1, file 1122, sheet 62 – 74.

Resumé

Vasil Zjapkov a Lambri Miškov. Dvaja bulharskí protestantskí duchovní vydání na milosť komunistickéj Štátnej bezpečnosti koncom 40. rokov minulého storočia

Zdokumentované životné príbehy dvoch bulharských protestantských duchovných – Vasiľa Zjapkova a Lambri Miškova slúžia ako prípadové štúdie prenasledovania náboženskej viery v Bulharsku v počiatkoch komunistického režimu koncom 40. rokov minulého storočia. Obaja duchovní pôsobili v najväčšej protestantskej cirkvi na Balkáne, ktorá sídlila v meste Plovdiv v 30. a 40. rokoch, v krajine, ktorá vyznávala prevažne pravoslávnu vieru. Aj napriek tomu sa im darilo šíriť svoju vieru a medzi nasledovníkmi sa tešili veľkej obľube. Po upevnení komunistického režimu v septembri 1944 stali sa Zjapkov a Miškov terčmi komunistických represíí. Najprv ich izolovali a donútili zriecť sa svojho presvedčenia, neskôr ich vydierali, nakoniec zatkli a v marci roku 1949 postavili pred súd a odsúdili (spolu s 13 ďalšími duchovnými) na tvrdé tresty. Nedávno od-tajnené dokumenty bulharskej Štátnej bezpečnosti, prepisy ich súdnych procesov a ich väzenské zložky tvoria podklady, ktoré bohato postačujú na analýzu argumentov a právneho rámca, ktoré boli v ich prípadoch použité. Odhaľujú i metodológiu vypočúvania a vydierania, ale aj to, ako štátna moc využila tieto súdne procesy v prvom štádiu organizovaného boja proti rôznym skupinám kresťanského náboženstva, kongregáciám a ich duchovným vodcom.

The Bulgarian State with its State Security and the Bulgarian Orthodox Church (1944 – 1989)

Valery Katzounov (Bulgaria)

The main goal of the policy of the communist state regarding religion was to belittle and take away the high profile of the Bulgarian Orthodox Church and transform it into an institution of no public consequence, limiting its activity to the performance of just a few “rituals”. In the later years of communism, the ideologists of the system demanded engaged cooperation from the church in two main areas. The first one was support for the regime in carrying out “patriotic propaganda” among the Bulgarian emigration abroad. The second one was cooperation in making propaganda for the communist system itself by navigating declarations which suited the regime in the international church organizations where the Bulgarian Orthodox Church belonged (the so-called ecumenical movement represented by the World Council of Churches). Deprived of its profile and individuality and yet in existence, the church enabled the regime to declare freedom of faith in the country.

It should be recognized that the communist regime was rather successful in implementing its goals with regard to the church. Even now, in the early 21st century, a large part of the society sees the purpose of the church only as an instrument of the nation-state and performer of “rituals” that are comprehensible to very few. This policy, though seemingly successful, was imposed against the passive and sometimes active opposition of the

church, which is evidenced by the archives of the Committee on the Bulgarian Orthodox Church and Religious Persuasions Affairs.¹

A point of departure in the relations between the church and the state in communist times was their absolutely antagonistic nature, with very few points of intersection of their interests, which makes any compromise between the two virtually impossible. One needs not refer to the absolutist nature of the communist ideology and its intolerance of any other viewpoint, even more so of any religious views.

From physical repression to relative liberalization

The overall philosophy of the communist regime vis-a-vis the church was most clearly articulated in the notorious speech of Georgi Dimitrov at the celebration of the 1,000-year anniversary of the most famous Bulgarian saint – John of Rila. It was delivered in the Rila Monastery on May 26, 1946, in the presence of the Russian Patriarch Aleksii I. While demonstrating utter disregard for the church as an institution, the speech also outlined the postulates of the state policy in field of religion, which became frequent quotes in later times. One of the accents there was giving the church the credit for having preserved the Bulgarian national identity as the only contribution of the Orthodox Church.²

Another main thesis was the line of division between the “progressive” and the “conservative” clergy, demanding loyalty to the new rule from the “progressives” and threatening the “conservatives” with physical retribution. It was no accident that the speech was delivered in the presence of

1 Before 1944; after 1989 – Department of Ecclesiastical Affairs.

2 “Our Orthodox Church, unlike other churches, has a historical contribution in the preservation of the national feeling and identity of the Bulgarian people. During the initial ages of most painful ordeals, in the struggle for the liberation of our people from foreign domination, the Bulgarian Church was the one that kept and protected the national spirit of Bulgarians... I do not ignore, of course, the fact that there were treacherous clergy in the church, scoundrels and right-away Judases as regards the national interests of the Bulgarian people. The church as a whole, though, played an exceptional patriotic role in our history.” DIMITROV, G.: *The Role and the Tasks of the Bulgarian Church. Collected works, volume (vol.) 12*. Sofia 1954, page (p.) 186.

the Russian Patriarch. The Bulgarian clergy was thus expected to view the Russian Church as an example of loyalty to the communist state.³

The policy of the communist state vis-à-vis the church falls into three main periods. The first one began right after September 1944 and ended in the mid-50s. It was marked by the physical persecution of the intellectual elite of the clergy. The repressions against the Bulgarian Orthodox clergy began on September 9, 1944 and ended in early 1953. Every fifth churchman experienced first-hand the efficiency of the totalitarian machine. A total of 152 clerics faced the People's Tribunal. Six clerics were acquitted for "*lack of evidence*", 13 were sentenced to death, as many were imprisoned for life. Hundreds of others were detained, tortured, deported, interned in concentration camps. Churches and chapels were demolished, monasteries were turned into farms and cattle-sheds. Everybody who was somehow associated with the church and dared stand up for his or her devotion to it was subjected to continuous harassment.

On February 24, 1949 the Act on Religion was adopted establishing full control of the Communist Party over the Bulgarian Orthodox Church. In 1950 the deputy minister of interior submitted a special secret report on religious matters which was entirely drafted in the spirit of the principle upheld by Lenin and Stalin that "*cadres decide all*". The report outlined the priority tasks: "*In the first instance, certain changes need to be made in the in the Holy Synod... Key positions in the church need to be taken over by clerics and laics who are loyal to the Fatherland Front...*" A division focusing on the matters of religion was created at the Central Committee of the Bulgarian Communist Party. Likewise, a Committee for the Bulgarian Orthodox Church and Religious Persuasions was established under the Ministry of Foreign Affairs. The Committee largely determined the follow-up personnel policy in the church giving its "blessing" to the Party loyalists among the clergy and "overthrowing" those who opposed the communist regime.

3 "*Who of you, members of the Holy Synod and clerics hasn't shown interest in the great Russian Church? Everyone who is familiar with its history is well-aware that had the leaders of the Russian Orthodox Church understood properly the spirit of the new times after the October socialist revolution, had they acted in favour of the Russian people's freedom and not become a tool of the counter-revolution, the Russian Church would have had to live through all its misfortunes. The persecution of some clerics in Russia after the October revolution was the result of the counter-revolutionary engagement of the then leaders of the Russian Church*" Ibidem.

In its basically anti-church activities the Committee was strongly supported by the notorious Sixth Directorate of the State Security. A special Department Three was created in it to focus solely on the clergy. The Department's main tasks were: development of a network of secret agents among the clergy as well as among the professors and the students in the seminary; prevention of any opposition activity in the church institutions and among the clergy; assistance to the Bulgarian Communist Party in its efforts to diminish the religious influence in the country.

In its first years the communist rule rendered active support to the Bulgarian Orthodox Church in resolving two problems of crucial importance to its further development. On February 22, 1945 Patriarch Veniamin of Constantinople waived with a special decree the schism imposed on the Bulgarian Orthodox Church at the Constantinople Ecumenical Council of September 16, 1872 as a result of the announcement of an independent Bulgarian Exarchate. On March 13, 1945 Patriarch Veniamin also solemnly announced the autocephalous Bulgarian Church. The Third Church Council of May 1953 restored the patriarchal dignity of the Bulgarian Orthodox Church and on May 10, it elected, after more than five centuries, its first Patriarch – Bishop Cyril of Plovdiv. It is an indisputable fact that the communist governments of Bulgaria and Soviet Russia played a major role in those events. One should not overlook, also, the purely pragmatic interests of the Constantinople Patriarchate whose existence in Istanbul largely depended on the Turkish administration and at that time Turkey maintained rather good relations with the Soviet Union. It was as a result of the simultaneous actions, compromise and covert accords of party, government and church diplomats from Moscow, Sofia and Istanbul that the long-cherished independent Bulgarian church, recognized by the entire world, was finally born.

The support of the communist rule could not overshadow, though, its purposeful anti-religious and anti-church activity. For decades on end the church was struggling to preserve itself in the stifling and paralyzing atheistic atmosphere. Its congregation was being forcibly and systematically torn away from it.

The relative political liberalization following Stalin's death also led gradually to a more moderate attitude to the church. The second period began on December 26, 1971 when the Politburo of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party adopted its decision on "*Measures to Intensify and Improve the Atheist Propaganda in the Country*". The state did not view Orthodoxy as an ideological threat any more and the church

was allowed to perform relatively freely its purely ritual function – christenings, few weddings, and surprisingly many funerals. On July 4, 1971 Bishop Maxim of Lovech was elected Patriarch.⁴ The reason for the softer attitude towards the church was the sense of ideological superiority of the communist regime as a result of relative economic success, the feeling of belonging to a bigger community of states and the parity in the ideological struggle with the West.

Further isolation of the church – the enforcement of civic rites

The illusion that the church was defeated lasted through the early 70s. The loss of the ideological war with the West after the Prague Spring of 1968 and the first symptoms of an economic crisis in the “socialist camp” explain only in part the change in the regime’s policy to the church. The real reason was the complete failure of the experiment of granting the church some relative freedom to administer its sacraments.

In 1962 the state commissioned a large-scale survey of the religiousness of the population. It was carried out by a large team of sociologists and was only published in 1968 under the title “*The Process of Overcoming Religion in Bulgaria*”.⁵ The results were a genuine surprise in spite of the official nature of the survey. The first two-thirds of the book tell in detail about the success of atheist propaganda and arrive at the conclusion that only 35% of the population declared themselves religious and those were mostly among the less educated and elderly rural population. The genuine results, though, are contained in the last 50 pages with the following data: religious funerals exceeded 80%, more than 52% of the newborns were baptized, while religious weddings amounted to 36%. In brief, the survey only proved the hypocrisy that reigned in the Bulgarian society at that time – on the surface people were demonstrating loyalty to the regime

4 “It is envisaged to submit the candidacy of Bishop Maxim of Lovech as the Head of the Bulgarian Orthodox Church. The Chairman of the Committee on Ecclesiastical Matters comrade Mikhail Kiuchukov is tasked to carry out the necessary preparation for the election of Bishop Maxim Patriarch of the Bulgarian Orthodox Church.” Decision “A” Number (No.) 145 of the Politburo of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party of March 8, 1971.

5 OSHAVKOV, Z. (ed.): “*The Process of Overcoming Religion in Bulgaria*”. A sociological survey. Sofia 1968, p. 13.

being totally dependent on it, but in the face of death they would return to the traditions and sacraments in which they truly believed.

The state was quick to react to the survey. A series of instructions were adopted by the mid-70s which aimed the maximum limitation of allowed church rites. As early as in 1969 an instruction was adopted to enforce civic rites in Bulgaria. In addition to the civic marriage introduced as early as in 1945, it developed socialist versions of the other religious ceremonies – civic christening and civic funeral. A special administrative unit was created to enforce the new rites – the Atheist Center with regional branches. Changes were introduced in the Committee on Ecclesiastical Affairs in view of the implementation of the policy of total marginalization of the church.

One of the measures was a stronger administrative pressure on parish priests. Bell tolls on religious holidays and at funerals were forbidden. Priests were restricted in their duty to visit the homes of worshippers and consecrate them. Special controls were applied against burials of party members by their relatives with a religious rite. Bishops were obliged to submit annual reports on the religious rites administered in their dioceses.

The new policy provoked many conflicts both locally and on the national level. Priests were complaining on a mass scale before their bishops of administrative harassment and some of them conveyed these complaints to the Holy Synod. On several instances the Synod submitted to the Committee on Ecclesiastical Affairs detailed information about specific cases of administrative arbitrariness but they never received anything more than a formal response by the state institution.

The memo of the Committee on Ecclesiastical Affairs of June 7, 1972 on the “*implementation of the decision to enforce civic rites*” was an illustration of those processes and of the restrictions imposed by the state. The large number of christenings led to the issuance of the following instruction: “*Because of the fact that oftentimes newborns are christianed in church by their grandmothers without the explicit consent of the parents, the Committee requests from the Synod to demand the prior consent of the parents for church christening.*”⁶

The state’s drive to limit religious funerals reached such extremes that the church was even forbidden to produce coffins and other funeral items.

6 Archive of Ministry of Foreign Affairs (MFA), fund (f.) 10, inventory (inv.) 12, archive unit (a. u.) 547.

The result may be described at best as grotesque since in some places it led to coffin deficit.⁷

The problem of who was to produce the crosses for religious funerals also came up because according to the instruction it was not appropriate to have this item produced by the socialist factories.⁸

The most notorious restriction imposed on the church by the state also gained momentum in those years – the de facto prohibition for the population to attend church service on the big holidays, especially on Christmas, Palm Sunday and Easter.

The biggest problem was church attendance over Easter and this is why the Committee on Ecclesiastical Affairs used to adopt an annual work-plan which envisaged measures to divert attention from the religious holiday. This policy is best illustrated by the Memos of the Committee on Ecclesiastical Affairs on *“the spring and Easter religious holidays”* of April 29, 1976. They contain an analysis of the 1976 campaign and proposals for the following years. The document draws the conclusion that: *“In Sofia Palm Sunday and the Easter religious holidays are becoming more and more traditional complex of religious holidays and accompanying rites, which are deeply rooted in the everyday life, are not yet countered by a wholesome, well-structured, meaningful, entertaining spring complex for children, youth and adults to meet their emotional needs.”*⁹

Yet, the 1976 campaign was reported successful because in that year churches were attended in lesser numbers as compared to previous years. The trend was explained with the argument that *“The television selected interesting programmes which attracted the youth.”*¹⁰

Much more interesting, though, were the proposals for future measures which needed to be taken in view of limiting the interest towards the religious holidays. In the same document the Committee suggested:

7 *“The report at the national conference stated that in spite of the explicit decision to terminate the coffin production by church workshops the production continued. The Committee duly warned the Synod to terminate the coffin production...After the ordinance was published the church decreased by ¼ the production and the sales of coffins and by the end of the year at the latest it will be terminated definitively.”* MFA Archive, Fund 10, inventory 12, archive unit 547.

8 *“It is also inappropriate for the socialist industrial enterprises to be engaged in the production and supply of crosses. The tendency of replacing the wooden cross with a pyramid in a church funeral was also the result of some degree of coercion.”* MFA Archive, f. 10, inv. 12, a. u. 547.

9 MFA Archive, f. 10, inv. 13, a. u. 57.

10 Ibidem.

“1. A working group to be set up for the elaboration of a comprehensive spring complex of meaningful and amusing entertainments for the youth, the children and the adults. Many districts have some experience – the days of beauty, of girls, of flowers, etc. The replacement of the red painted eggs with multicoloured should be considered. Egg-painting, with patches and stickers, should be introduced in kindergartens as a game...

4. Controls should be strengthened over the ambition of the church to enhance the religious interest of the youth by means of the Easter holidays.

5. The Komsomol should carry out consistent atheistic work and seek accountability from those of its members who stimulate the church's activity through their unjustified interest for Easter services, candle-lighting, weddings, and christening.”¹¹

The state and the high clergy

One of the most powerful tools to diminish the church authority was to discredit the church leadership. The simplest way to achieve this goal was to isolate the high clergy and deprive them of public attention for their activities. The fact that Patriarch Cyril's funeral ceremony was only mentioned by the *Rabotnichesko Delo* Newspaper in a short protocol note on the last page was an illustration of this attitude. Yet, it was exactly Patriarch Cyril's wake at his death when he was lying in state from March 7 – 9, 1971 that brought an interminable flow of people to the Patriarch's Cathedral “St. Alexander Nevski” to pay their respects and to declare their devotion to the Orthodox faith and to the church.

The loyalty of the high clergy was secured also through the interference of the state in their election to the high church positions. The rule for the election of a new bishop envisaged for the parish voters to propose two candidates for the widowed parish to the Holy Synod to select the new bishop. In the overwhelming number of cases this was the candidate who had received the majority of votes in the parish election. In the total absence of democratic practices in the country and with a relatively low number of voters (usually up to 50), this procedure facilitated easy manipulation of the election in favour of the so-called “official candidate”. During the period of relative liberalization the state attempted at certain decorum and promoted to the bishops' positions churchmen who enjoyed

11 Ibidem.

support among the few open believers. This practice was ended in the mid-70s when the Committee on Ecclesiastic Affairs started imposing openly its candidates.

The election of a new bishop of Vratza in 1974 after the death of Bishop Paisyi, who was among the very last representatives of the pre-1944 church tradition, provoked a real conflict. On the one hand, this case may be described as scandalous but, on the other hand, it was an illustration of the still existing democratic church practices in the mid-70s.¹²

In the communist period there were two wings in the Holy Synod. One of them was supportive of the regime, with the so-called “progressive” bishops. In the 50s Bishop Pimen of Nevrokop and Bishop Nikodim of Sliven were the closest to the political rule, while after the mid-70s the new favourites of the state were Bishop Pankrati of Stara Zagora and Bishop Kalinik of Vratza. Their best known opponents or the so-called “conservatives” in the late communist period were Bishop Paisi of Vratza and Bishop Joseph of Varna who made no secret of their animosity for the communist state. The remaining members of the Holy Synod gravitated to either of the two groups hesitating between the privileged opportunities, state honours and trips to Switzerland and Germany, and the sense of the spiritual mission of the church.

12 The elections were held on July 21, 1974 under the supervision of Bishop Philaret of Vidin and the favourite of the state was Bishop Kalinik. To everybody's surprise, though, the parish voters suggested to the Synod the new bishop to be selected between Bishop Arsenyi who received 18 votes and Bishop Tihon with 16 votes. Bishop Kalinik only got 12 votes and his candidacy was not even moved to the Holy Synod. The vote was deemed provocative to the existing church-state relationship and on Bishop Fillaret of Vidin's proposal on July 29, 1974 the Synod canceled the election with rather unconvincing motives. In the following months the bishopric secretary Boris Kordov was accused of having ruined the election of the official candidate and was dismissed while the parish voters were replaced. Thus the new election held on October 27, 1974 was duly gained by Bishop Kalinik who was approved as the Bishop of Vratza on November 10, 1974. The signatures of the believers in support of Bishop Arsenyi brought no result. The proof that the election was canceled at the orders of the state is contained in the analysis of the bishop election made by the Committee on Ecclesiastical Affairs on August 24, 1974 which stated that Bishop Kalinik had proved to be a loyal and progressive churchman. These qualities made him far more suitable than the other bishops not only for the purpose of liquidating the effect of Bishop Paisyi's work in the Vratza diocese but also in view of the specific tasks the orthodox clergy was supposed to perform domestically and internationally. The analysis ended with criticism of the Holy Synod and the Patriarch who had not demonstrated strongly enough their support for the official candidate.

There was hardly any direct clash between the two wings. Forces were evidently unequal. The “conservatives” intentionally stayed away from any routine church activities except for their own dioceses. The “progressives” could engage in active international exchanges. The participation of the Bulgarian Orthodox Church in the World Council of Churches was important for the communist state because in a coalition with the other East European churches they could impose the adoption of resolutions which served the interests of the communist propaganda. This open channel of foreign policy activity drew the attention of the State Security.

The church has been in the focus of the political policy ever since day one of the communist regime. The State Security aimed at complete control over the church’s activities. It recruited individual church employees, both priests and monks, as well as laymen involved in church life.

As of the early 60s, the counter-intelligence department of the State Security – the Second General Department - was charged with this task, and, more specifically so, Section Two – “Clergy” of Division Eight of the department.

This structure lasted through 1967 when the undisguised political police of the communist regime was created – the Sixth Department of the State Security – to fight ideological sabotage, counter-revolutionary, nationalistic, and other anti-state activities in the country.

The Sixth Department was created on the basis of the existing ideological divisions of the Second General Department and since the Orthodox clergy was assessed as an ideological threat, the intelligence work related to it was also moved to the new structure.

The political rule viewed the Orthodox Christians and the clergy as a religious minority, and the intelligence work with it was assigned to Division Three which dealt with “*Nationalistic Behaviour, Clergy, and Sects*”. Notwithstanding the successive re-structurings of the department, in the following years all the intelligence work regarding the Orthodox Church remained in Division Three of the Sixth Department. In 1980 the division was renamed “*Religion, Zionism, White Russian Immigrants, and Monuments of Culture*”. Section One of the same division was tasked with the Orthodox Church.

The Sixth Department carried out mostly repressive functions towards the Orthodox clergy. The main goals were to pre-empt the development of religion-based opposition centers, to counter-act the involvement of clergymen in opposition activities as well as to assist the atheistic policy of the Bulgarian Communist Party.

Imposing loyal churchmen and laymen in the ecumenical (international) activities of the Bulgarian Orthodox Church became a priority task of the State Security in the 70s. There is both indirect and direct evidence testifying to it.

Another State Security unit which had direct relevance to the Orthodox Church was State Security's First General Department. It suffices to state at this point that churchmen were used for intelligence purposes in the countries where Bulgarian clergymen used to serve - basically in the United States, Canada, and Australia.

Division 14 of the State Security First General Department named "*Cultural and Historic Intelligence*" was also involved with the Orthodox clergy. This unit was created in 1973, almost simultaneously with two other units of a similar purpose. The "*Cultural Heritage*" Section at the Committee for Culture was created in 1972, while in 1975 a section of the same name was set up at the Ministry of Foreign Affairs by a decision of the Secretariat of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party.

There is no doubt that one of the darkest sides of the church history of the communist period is the suspicion of State Security involvement of almost all members of the high clergy. At the same time, though, there is no doubt either that there were a number of worthy bishops in the Holy Synod who found ways to oppose the mainstream tendencies of the policy of the communist regime towards the church. To clarify the full picture of the relationships between the clergy and the communist regime all secret files need to be disclosed, and not just those of the current members of the Holy Synod. The process of disclosure must embrace all high clergymen of the communist period, including both the secret collaborators and the victims of the political police.

The current state of the Bulgarian Orthodox Church, which has been subjected to a lot of criticism, is the result of the intentional policy of public marginalization of the church consistently pursued by the communist state. Even now a vast part of the Bulgarian society recognizes as the only historical credit of the Bulgarian Church the preservation of the Bulgarian national identity in the years of foreign domination. In spite of the consistent administrative harassment exercised by the state in the years of communism, some of the high clergy have been trying hard to keep alive the church tradition, while others have been assisting the state in its daily atheistic propaganda. The archives of that period are a tool of both acquiring a better understanding of the environment in which the church functioned in those years, and also of appreciating the limitations

imposed on the high clergy and the parish priests. This is probably the source of the lingering conflicts among the Bulgarian high clergy and part of the explanation about the passive behaviour of the church in the years of transition.

Resumé

Vzťah medzi bulharským štátom, jeho tajnými službami a Bulharskou pravoslávnuou cirkvou (1944 – 1989)

Politika štátu voči cirkvi počas komunizmu sa snažila pozbaviť ju jej inštitucionálnej osobitosti, ako aj pozície významnej zložky v rámci spoločnosti. Pri presadzovaní tohto cieľa postupovala štátna moc dvomi spôsobmi – po prvé, marginalizáciou cirkvi, kompromitáciou duchovenstva (nižšieho aj vyššieho) a zapracovaním cirkvi do politiky strany; a po druhé, účelovou politikou vytvárania nedôvery voči cirkvi ako inštitúcii, pravoslávii a zástupcom cirkvi v spoločnosti celkom. Verejná mienka o cirkvi sa počas komunizmu vo veľkej miere formovala a pestovala zámerne a vznikla na základe práve tejto propagandy.

Aj keď možno politiku štátu voči cirkvi opísať pár slovami ako snahu marginalizovať alebo zbavovať cirkev jej osobitosti, nebola úplne jednoliata a podliehala vplyvu ostatných udalostí v komunistickom štáte. Preto sa počas komunizmu vyznačoval vzťah medzi cirkvou a bulharským štátom, ktorý disponoval tajnými službami, istým druhom vnútornej dynamiky.

Je nesmierne dôležité podrobiť analýze hlavnú tézu proticirkevnej propagandy, ako aj štátne inštitúcie, ktoré sa zaoberali presadzovaním tejto politiky. Tieto inštitúcie nepracovali vždy koordinovane; istý čas dokonca medzi Výborom pre cirkevné záležitosti a tajnými službami zúrila nefalšovaná inštitucionálna vojna, pričom jablkom sváru bol práve spôsob, ako realizovať proticirkevnú politiku.

The Role of Soviet State Security Organs in the Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in Halychyna and their Involvement in Interfering with the First Attempts of Organization of the Underground Church, 1945 – 1950

Svitlana Hurkina (Ukraine)

The Ukrainian Catholic Church or more used nowadays name the Ukrainian Greek Catholic Church¹ (UGCC) since Brest Union of 1596 and Uzhorod Union of 1646 belongs to the Eastern Catholic Churches, which entered the Union with Rome and recognized the leadership of the

1 The history of the Ukrainian Greek Catholic Church officially begins with the ratification of the Union of the Kyivan Orthodox Metropolitanate with the Apostolic See at the Synod of Brest in 1596. Geographically this new Eastern Catholic Church included ethnic Ukrainian and Belarussian territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Union of Uzhorod joined the Mukachiv Eparchy (in the Transcarpathian region) to Rome in 1646. After the partitions of Poland at the end of the eighteenth century most of the territories of Ukraine and Belarus, including almost all the Eastern Catholic eparchies, were annexed by the Russian Empire, except Lviv and Peremyshl. These latter were annexed by the Hapsburg Empire. All the eparchies within the Russian Empire were suppressed and “reunited” with the Russian Orthodox Church by the Russian imperial authorities in three stages: 1. in 1772 – 1775, the eparchies of Luts’k, Brest and Pinsk were abolished, 2. after the new “reunion” campaign of 1831 – 1839, the eparchies of Kyiv, Kamianets’-Podil’s’kyi, Volodymyr-Volynskyi, and Polotsk were abolished, 3. in 1875 – 1876 the Kholm Eparchy was abolished.

Roman Pontiff on the base of preserving their Byzantine liturgical rite, ecclesiastical traditions (e.g. married clergy) and rights.

In the interwar period, the Greek Catholic Church existed on different scale in Poland (Halych Metropolitanate in Halychyna, which consisted of the Lviv Archeparchy, the suffragan Eparchies of Peremyshl and Stanislaviv, and the Apostolic Administration of the Lemko Region), Czechoslovakia (Prešov and Mukačevo Eparchies), Romania (Alba Julia Metropolitanate), Hungary (Eparchy of Hajdúdorog), Yugoslavia (Bačka region).² According to statistical data, by the end of the 1930s, the UGCC within Poland had one metropolitan, two bishops, four auxiliary bishops, and one apostolic administrator. They presided over 2,387 parishes with 2,352 eparchial and 143 monastic priests, a theological academy, three seminaries with 480 students (plus 46 students elsewhere), 31 monasteries and 121 convents and religious houses, with 315 monks and 932 nuns³, and nearly 3,6 million faithful, mostly ethnic Ukrainians.⁴

In this paper I would like to present only case of Halych Metropolitanate of the UGCC, where the process of its liquidation on the institutional level lasted officially from April 1945 to the middle of 1947 with the direct involvement of the Popular Commissariats of Internal Affairs and State Security of the USSR (NKVD and NKGB, since 1946 MVD and MGB⁵). In 1945 – 1950 the first attempts of the Greek Catholic clergy to create the underground church failed because of the Security organs interventions. The paper is based on recently published secret MGB documents, unpub-

2 TURII, O. (ed.): *Kovcheg. Naukovyi zbirnyk z cerkovnoii istorii*. Number (no.) 4 (Eklezialna j nacionalna identychnist greko-katolykiv Centralno-Skhidnoii Evropy). Lviv 2003, 339 pages (p).

3 It included three male – the Order of Saint Basil the Great or Basilians (OSBM), the Studite Monks, and the eastern branch of the Order of the Most Holy Redeemer, or Redemptorists (CSsR) and eight female monastic orders and congregations – the Sisters of the Order of Saint Basil the Great, Sisters Servants of Mary Immaculate (SSMI), Sisters of St. Joseph, the Spouse of the Virgin Mary or Josephites, Myrrh-bearing Sisters under the Protection of St. Mary Magdalene, Sisters of the Holy Family, Sisters of the Priest and Martyr St. Josaphat Kuntsevych or Josaphat Sisters, and Studite Sisters.

4 BOCIURKIW, B.: *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939 – 1950)*. Edmonton – Toronto 1996, p. 32 – 33.

5 The People's Commissariat of the Internal Affairs USSR (NKVD) – acted from 1934. The People's Commissariat of the State Security (NKGB) was separated from NKVD for several months in 1941 and again in 1943. In March 1946 they were renewed as the Ministry of the Internal Affairs (MVD) and the Ministry of the State Security (MGB). See: *Yurydychna encyklopedia*, volume (vol.) 4, headword Narodnyi komisariat derzhavnoii bezpeky SRSR. Kyiv 2002, p. 54 – 56.

lished criminal files of the arrested prominent Greek Catholic priests from the Lviv Archeparchy, and the stories of eyewitnesses.

After the Second World War, territories on the western border, which were annexed to the Soviet Union according to the secret protocols of the Molotov-Ribbentrop pact in 1939, fell again under Soviet rule. Among them was Halychyna or Western Ukraine, “liberated” by the Red Army by September 1944, with its multi-ethnic and multi-religious, but at the same time predominantly Catholic population, which practiced its faith in the framework of the Lviv Archdiocese of the Roman Catholic Church (consisting mostly of ethnic Poles) and the Halych Metropolitanate of the Greek Catholic Church (consisting mostly of ethnic Ukrainians). The Soviet government in Moscow saw in the Catholic Church in general, and in the Greek Catholic Church in particular, a representative of its ideological enemy, the Vatican, and the core basis for Ukrainian nationalism. Thus the UGCC was regarded as a direct threat to the Soviet system and was put, like in 1939 – 1941, under the supervision of the 4th section of the 2nd Department⁶ of the NKGB. In November 1944 the UGCC had a change of its leadership: in place of the deceased Metropolitan Andrey Sheptytskyi, who cared for the church for more than 40 years and was a very famous, authoritative figure, came Metropolitan Iosyf Slipyi, who didn’t have such authority as his predecessor, but tried to rule wisely and to deal with the Soviet state carefully. Moreover, the Soviet-Polish border divided Halych Metropolitanate: the western part of the Peremyshl Eparchy with both bishops and the whole Apostolic Administration of the Lemko Region found themselves in Poland, and the eastern part – in the Soviet Ukraine.

To understand the situation and circumstances of the period 1945 – 1950 in Halychyna adequately, it’s necessary to keep in mind that liquidation of the UGCC was carried out during several often simultaneous processes, among them: 1. process of the repatriation of the local Polish population into Poland and the Ukrainian population from Poland to Ukraine, 2. process of sovietisation of the western Ukraine, including collectivisation of its agricultural sector (was regarded as complete in the year

6 The 2nd Department NKGB was responsible for the fight with the anti-Soviet elements and agents of foreign intelligence service inside the country. Its 4th section worked with clergy, churchmen and sectarians. See: BILAS, I.: *Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917 – 1953. Suspilno-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz* [The Repressive-penalty System in Ukraine 1917 - 1953. Socially-political and Historically-juridical Analysis]. Vol. 1. Kyiv 1994, p. 122.

1950), 3. the fierce fights between the Ukrainian Insurgent Army (*Ukrainska Povstanska Armia* – UPA, which consisted in large of the members from the youth fraction of the Organization of the Ukrainian Nationalists – OUN) armed resistance and Red Army, security forces, and 4. massive deportations of the local population into far regions of the USSR during 1944 – 1953.

First attempts of the UGCC liquidation: 1939 – 1941

Already in 1939 – 1941, the State Security started to work in favour of the liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church. According to the order dated February 8, 1940 and issued by Lavrentiy Beria, the People's Commissar (*narcom*) of the NKVD, all “agent-operative work” against Catholics in the Soviet Union had to be led by the 2nd Department of the State Security on all levels (from the all-union to the republican and regional).⁷ The main line for the treatment of the UGCC was aimed on its *razlozhenie* (dissolution) and formation within its clergy the movement for organizing the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC).⁸ On the last day of 1939 lieutenant Cherpakov, the head of the 2nd Department of the NKVD in Lviv oblast, issued a new *delo* (case) under the name *Khodiachie* (“Walking”) on prominent Greek Catholic Church leaders, among whom were Metropolitan Andrey Sheptycky, two Bishops Ivan Buchko and Nykyta Budka, and four prominent Lviv canons.⁹ During 1940 – 1941 under this file were investigated 11 persons.¹⁰ In October 1944 this *delo* was revised and renewed.¹¹

The State Security in 1939 – 1941 used typical methods, such as arrests of the clergy and their family members, blackmail, duress, manipulation.

7 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC (1939 – 1946). Dokumenty radianskykh organiv derzhavnoi bezpeky* [Liquidation of the UGCC (1939 – 1946). Documents of the Soviet State Security Organs]. Vol. 1. Kyiv 2006, p. 69 – 70.

8 *Ibid.*, p. 144 – 145, 125 – 130.

9 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi u dokumentakh radianskykh organiv derzhavnoi bezpeky (1939 – 1944)* [Metropolitan Andrey Sheptytskyi in the Soviet State Security Organs Documents]. Kyiv 2005, p. 43.
KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 67 – 68.

10 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi*, p. 186.

11 *Ibid.*, p. 345 – 360.

For example, in Lviv Archeparchy 34 Greek Catholic priests were arrested.¹² Among them was Fr. Andriy Bandera, father of Stepan Bandera, leader of the radical youth fraction split from the OUN. He was arrested in May 1941, and two months later shot in Kyiv prison.¹³ Moreover, in 1940 – 1941 on the basis of accusation in belonging to the OUN, 17 year old sons of two prominent Greek Catholic priests were arrested: in October 1940 Bohdan Ivan, son of Fr. Mykola Hryceliak, Chancellor for the part of Peremyshl Eparchy in the Soviet territory and in January 1941 Bohdan, son of Fr. Havryil Kostelnyk, philosopher and a parish priest of the Transfiguration Church in Lviv. These arrests were aimed in persuasion of the priests to collaborate with the Security organs for exchange the freedom of their sons. In case of Fr. Kostelnyk, he also received proposition to take the leadership in persuading the Greek Catholic clergy into necessity of formation of the UAOC. He even wrote a secret referral on this issue, where showed some resistance to the NKVD threat to his son and stated, that this action would be not in good time.¹⁴ Fr. Hryceliak under duress even agreed at first to collaboration with the security organs, but on the next meeting he categorically refused to keep his previous agreement. Thus the NKVD advised to prepare documentation for his arrest as well.¹⁵ Moreover, captain P. Drozdetskyi from Kyiv recommended before the closure of the Bohdan Ivan Hrytseliak *delo* to get from him a letter to his mother with harsh accusation on his father's address for abandoning him.¹⁶

The operative work regarding the UGCC was reactivated by the NKGB-MGB in Halychyna as of September 1944. It can be divided into three phases: 1. preparation phase September 1944 – March 1945, 2. liquidation phase April 1945 – June 1947, and 3. prevention phase 1945/47 – 1950.

1. Preparation phase, September 1944 – March 1945

The second arrival of the Soviets in the Halychyna seemed to be with a different attitude toward religion in general. Indeed, in September 1943

12 *Spys dukhovenstva Lvivskoi Archyieparkhii stanom na 1 sichnia 1944 roku* [List of the Lviv Archeparchy clergy by January 1, 1944]. Lviv 1944, p. 15 – 16.

13 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 155, 166 – 169, 172 – 174.

14 *Ibid.*, vol. 1, p. 125 – 130.

15 *Ibid.*, vol. 1, p. 147 – 148.

16 *Ibid.*, vol. 1, p. 151.

a sort of the reconciliation between the state and Russian Orthodox Church took place in Moscow and a patriarch was elected.¹⁷ In order to deal with the religious affairs in the Soviet Union the first idea to subject them directly under the People's Commissar of the USSR State Security was rejected and in 1943 – 1944 two special new Councils as a part of the governmental structures were established: the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church (1943; CAROC) and the Council for the Affairs of the Religious Cults (1944; CARC). However, the Chairmen of both Councils were appointed security officers, experienced in the anti-religious affairs colonel Georgiy Karpov and colonel Ivan Polianskyi respectively.¹⁸ Moreover, on the occupied by the Germans territories, to which also belonged Ukraine, Viacheslav Molotov instructed Karpov to fill the personnel of CAROC oblast plenipotentiaries almost exclusively from the *chekists* (secret police officials).¹⁹ In Ukraine, two Ukrainian writers Petro Vilkhovyi and Pavlo Khodchenko were appointed as republican plenipotentiaries of the CARC and CAROC, respectively. Chief of *narkom* of the State Security Ukrainian SSR (NKGB UkrSSR) commissar of the State Security of the 3rd level Sergey Savchenko was very unhappy with this fact and repeatedly asked to replace them with more appropriate substitutes.²⁰ Nevertheless, they collaborated with the NKGB and, as pointed B. Bociurkiw, their *de facto* superior was the long-time GPU²¹-NKVD-NKGB-MGB specialist on the Ukrainian churches and trusted by *narkom* Savchenko lieut.-col. Serhey Danylenko-Karin.²² Indeed both Councils remained under the close control of the NKGB-MGB up to the middle of the 1950s.²³

On October 18, 1944 the NKGB UkrSSR issued a Directive for the Executives of NKGB in western Ukrainian oblast about activating the

17 POSPELOVSKY, D.: *The Russian Church under the Soviet regime 1917 – 1982*. Vol. 1. Crestwood 1984, p. 201 – 206.

18 SHKAROVSKII, M.: *Russkaya Pravoslavnaya Cerkov pri Stalinie i Khrushchovie: gosudarstvenno-cerkovnyie otnoshenia v SSSR 1939 – 1964 godakh* [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev: the Church-State Relations in the USSR, 1939 - 1964]. Moskva 1999, p. 202, 204 – 205. BILAS, I.: *Represyvno-karalna systema*, p. 306.

19 BILAS, I.: *Represyvno-karalna systema*, p. 305 – 306.

20 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 2, p. 43, 46 – 47.

21 The State Political Directorate.

22 BOCIURKIW, B.: *The Ukrainian Greek Catholic Church*, p. 67.

23 SHKAROVSKII, M.: *Russkaia Pravoslavnaia Cerkov*, p. 202, 205.

operative work regarding the UGCC.²⁴ There was double control from the central and republican NKGB organs. For practical realization and under a close supervision, two high rank State Security officers from Kyiv, lieutenant-col. S. Danylenko-Karin (publicly used only name Danylenko) and captain Ivan Bohdanov (publicly used code-name “IVANOV”) were delegated to Lviv in 1944 – 1946. They stayed in the city of Lviv one after another and pushed ahead secret plans of the Soviet top authorities and the NKGB towards the UGCC and the UPA. Their cover status was presented in Lviv under the title of “*referent of the plenipotentiary of the Council for Religious affairs of the Ukrainian Council of People’s Commissars.*”²⁵ In reality Danylenko-Karin was the chief of the NKGB UkrSSR first operative group and Bohdanov-Ivanov was chief of the 1st section of the 2nd Department of the 2nd Executive NKGB UkrSSR. In Lviv Danylenko-Karin acted very carefully in order not to uncover his real position and affiliation with the NKGB, and was quite successful in this.²⁶ Fr. Havryil Kostelnyk called him “Mr. Minister”²⁷ and his successor Bohdanov-Ivanov – “Mr. Deputy Minister.”²⁸

Lieutenant-col. Danylenko-Karin arrived to Lviv in first days of September 1944 on the direct order from *narkom* Savchenko to start realization of the approved by the NKGB USSR operative work regarding the UGCC.²⁹ His position at the beginning of his work in Lviv was the following: not to start any obvious persecutions or other actions against the UGCC while Metropolitan Andrey Sheptytskyi has been still alive.³⁰ His primary aim was to learn about the religious situation in Halychyna from the first hand experience and to get from the hierarchs an official declaration of the UGCC loyalty to the Soviet state.

Thus the first action of Danylenko-Karin was the obligation of Metropolitan Andrey Sheptytskyi to pay him an official visit. Instead of Metro-

24 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi*, p. 360 – 363. KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 225 – 228.

25 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 218 – 219, p. 42 – 43.

26 *Ibid.*, vol. 2, p. 43.

27 *Ibid.*, vol. 1, p. 661.

28 *Ibid.*, vol. 2, p. 83.

29 *Ibid.*, vol. 2, p. 42.

30 HAIKOVSKYI, M. (ed.): *Khresnoyu dorohoiu: funkcionuvannia i sproby likvidacii UGCC v umovakh SRSR u 1939 – 1941 ta 1944 – 1946 rokakh. Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [By the Road of the Cross: Functioning and Attempts of the Liquidation of the UGCC in the USSR in 1939 – 1941, 1944 – 1946. Collection of documents and materials]. Lviv 2006, p. 94 – 99.

politian, who was very ill and quite a long time has not left his residence, went Bishop-Coadjutor Iosyf Slipyi. His Eminence Iosyf in his Memoirs left account about this meeting with plenipotentiary Danylenko, who was very harsh on him and interrogated him about activities of the UGCC during the German occupation. However, afterwards the plenipotentiary, according to directions from *narkom* Savchenko,³¹ had changed his attitude during the meetings with Metropolitan Andrey Sheptytskyi, and later with Iosyf Slipyi to a more polite one.

It was lieutenant-colonel Danylenko-Karin, who recommended the hierarchs to seek governmental “recognition” of their church and encouraged them to form and send to Kyiv and Moscow the official church delegation.³² This was done by Metropolitan Iosyf Slipyi. Four members of the Greek Catholic delegation (Archimandrite of Studites Klementiy Sheptytskyi, Fr. Havryil Kostelnyk, Fr. Ivan Kotiv, and Hieromonk Grygoriy Budzynskyi, Studite) went on the trip on December 17 – 28, 1944. The plenipotentiary Danylenko-Karin and the top NKGB officers in Kyiv and Moscow held under the close supervision the preparation activities and the travel itself, which is clearly shown in recently published secret reports about this issue.³³ It should be remembered, that travels in the wartime were very complicated and needed special permissions from the Soviet authorities. In Kyiv the Greek Catholic priests met for the first time with Ivan Bohdanov-Ivanov, captain of the NKGB UkrSSR, who was introduced to them as the “*deputy of the plenipotentiary of the CARC UkrSSR*”.³⁴ In Moscow, they had two meetings with Ivan Polianskiy, colonel of the NKGB and the chairman of the CARC. The delegates presented to him the expected from the Soviet government guaranties of the rights for the UGCC (based on the previously practised rights from the Concordat with Poland of the year 1925). On the second meeting Polianskiy gave them oral answers (partly positive, partly negative) for their demands, and assured them in the Soviet toleration and recognition of their church. The delegates had one meeting with patriarch of the Russian Orthodox Church (ROC) Alexiy (Symanskyi) too. Moreover, on December 26, 1944, the Greek Catholic priests were escorted to the Central building of the NKVD in

31 Danylenko-Karin often received from *narkom* Savchenko detailed instructions for the necessary way of behaviour and actions during the meetings with Greek Catholic hierarchs and priests.

32 BOCIURKIW, B.: *The Ukrainian Greek Catholic Church*, p. 78.

33 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 272 – 296.

34 *Ibid.*, vol. 1, p. 275 – 277.

Moscow, where they met with three top State Security officers (Fedotov, Leontiev and Sudoplatov), who introduced themselves as generals under fictional names. Their conversation was based around the issues of the contemporary situation in Halychyna and the UGCC possible help to the Soviet authority to stop the arm resistance of the UPA in the Western Ukraine.³⁵

Plenipotentiary Danylenko-Karin during his stay in Lviv tried to create among local society and clergy an impression of the positive attitude of the Soviet authorities to the UGCC. For example, he allowed the massive public march on the streets of the city of Lviv during Metropolitan Andrey Sheptytskyi's funeral on November 5, 1944.³⁶ Nevertheless, on February 3, 1945 he proposed a detailed plan for the liquidation of the UGCC in Halychyna and Transcarpathia. The plan was based on the well-known Russian imperial church policy of the incorporation of the Greek Catholics into the ROC through so-called "reunion". Moreover, it proposed the elevation of the Initiative Group for the Reunion with the ROC (IG) among the eparchial clergy under the leadership of Fr. Havryil Kostelnyk from Lviv.³⁷

Captain NKGB Ivan Bohdanov-Ivanov arrived from Kyiv to Lviv in July 1945 to substitute lieut.-col. Danylenko-Karin. His task was the supervision and direct participation in gathering signatures from the eparchial priests in Lviv oblast under declaration for joining the IG. For achievement of the high number of the signatures he used threats and duress. Moreover, he gathered first hands information and characteristics about the clergy in different deaneries and pointed out to the NKGB oppositional figures. The deputy of plenipotentiary Bohdanov-Ivanov stayed in Lviv up to March 1946, when culmination of the whole "reunion" campaign and his personal hard work, so-called "Lviv council", took place.

35 SLYVKA, Yu., HALAICHYK, T., LUCKYI, O. (eds.): *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zhakhidni zemli. Dokumenty i materialy* [Cultural Life in Ukraine. Western Lands. Documents and materials], vol. 2 (1953 – 1966). Lviv 1996, p. 761 – 776. KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 278 – 285.

36 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi*, p. 376 – 379, 394 – 400, 408 – 413.

37 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 353 – 358.

1.1 NKVD-NKGB plans for the liquidation of the UGCC: 1940 – 1941 and 1944 – 1945

The preliminary plan of the NKVD operative work against the UGCC, directed toward its liquidation was done already during the first encounter in 1940 – 1941. On December 24, 1940 commissar of the State Security of the 3rd rate Pavel Fedotov, the head of the 2nd Department of the NKVD USSR, outlined a general plan of actions against Greek Catholic Church in the Western Ukraine, which was approved on January 11, 1941 by Beria. The plan aimed into the organization of the church split on the basis of the internal rivals between “Easternizers” (*vostochnyky*) and “Latinizers”, formation among local laity distrust for the hierarchy, organization of the movement among the Greek Catholics for the separation from the Vatican and at the same time activation of the Orthodox “*fight for the incorporation of the Uniates into the Orthodox Church*”, as well as use of the taxation policy as a pressure tool on the clergy.³⁸ Moreover, there was even an intention to put the UGCC under the NKVD full control by gradual change of its leaders with the “reliable agents”.³⁹

These propositions were mostly repeated on February 3, 1945 in lieutenant-col. Sergei Danylenko-Karin’s plan on the NKGB’s operative activities toward the UGCC liquidation. Danylenko-Karin’s plan excluded the pre-war idea to create an independent from Vatican Ukrainian Catholic Church, but proposed instead a creation within the UGCC the Initiative Group for the reunion with the Russian Orthodox Church, which should officially lead the campaign, charge its opponents with the accuse of being “*the traitors of the Ukrainian people and Orthodoxy*”, and organize the delegation to ecclesiastical authorities in Kyiv and Moscow regarding the conditions for reunion.⁴⁰ In five days in Kyiv *narkom* Savchenko confirmed this plan, but sent it on February 10 to Moscow for the final confirmation of Vsevolod Merkulov, *narkom* of the NKGB USSR. However, the Moscow authorities have suspended final decision until March 1945. Why so?

38 Ibid., vol. 1, p. 100 – 101.

39 VOLOKITINA, T., NOSKOVA, A., MURASHKO, G.: *Moskva i Vostochnaia Evropa. Vlast i Cerkov v period obshchestvennykh transformatsii 1940 – 50 godov* [Moscow and the Eastern Europe. The Authority and the Church in the Period of the Social Transformations in the Years 1940 – 1950]. Moskva 2008, p. 379.

40 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidatsiya UGCC*, vol. 1, p. 353 – 358.

The Yalta conference on February 4 – 11, 1945 affirmed the incorporation of the Western Ukraine into the Ukrainian SSR. Researcher Serhiy Plokhly points out that decisions of the Yalta conference became the catalyst for the final fate of the UGCC.⁴¹ March of 1945 happened to be a decisive month for the UGCC. At the very beginning of March, Joseph Stalin and Viacheslav Molotov gave Georgiy Karpov and Ivan Polianskyi instructions in order to prepare account about relations between Catholic, Greek Catholic and Orthodox Churches and to propose a general plan of measures against Vatican, which should be taken not only throughout the Soviet Union and the Soviet zone of influence in the Eastern-Central Europe, but also on the level of the all Christian world. On March 13, Polianskyi submitted his report, in which he predicted, that at the close end of the war Metropolitan Slipyi and bishops might try to reestablish contacts with Vatican and to reduce all elements of Eastern rite in the UGCC in order to full assimilation with Catholicity.⁴² In two days, on March 15, Karpov's general plan regarding "fight with Vatican" was ready and given for final approval to Stalin, Molotov and Beria. The proposal included 5 parts. Its first part was fully dedicated to the measures toward the liquidation of the UGCC. The propositions from the Danylenko-Karin's plan were as well included. Next day Stalin approved and signed this plan, which became more known as the Instruction #58.⁴³

Meanwhile, Nikita Khrushchov in Kyiv tried to speed up solution of "the Uniate (Greek Catholic) problem" and to begin actions in opening the liquidation process of the UGCC as soon as possible. He ordered *narkom* Savchenko on March 8, 1945 to start realization of Danylenko-Karin's plan with the arrests of hierarchy. Next day Savchenko asked for approval of such order his Moscow's boss Merkulov. The answer from the *narkom* of the NKGB USSR with confirmation of sanction on the Greek Catholic bishops' arrests reached Savchenko in three days. Besides this, the directive also included orders for: 1. arrests of anti-soviet professors and seminarians with mobilization of the rest seminarians into Red Army under the supervision of SMERSH, 2. realization of Karin's plan⁴⁴. However, the

41 PLOKHLY, S.: In the Shadow of Yalta: International Politics and the Soviet Liquidation of the Greek Catholic Church. *Logos*, 1994, no. 1 – 4, p. 59 – 76.

42 VOLOKITINA, T., NOSKOVA, A., MURASHKO, G.: *Moskva i Vostochnaia Evropa*, p. 392 – 393.

43 BILAS, I.: *Represevno-karalna sistema*, p. 310 – 312.

44 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 380 – 381.

preparation for the start of the operation took some time and all actions were postponed until the beginning of April 1945.

2. Liquidation phase: April 1945 – June 1947

The scenario was realized by the spring 1947 in the range of following events. The publication on the feast of Annunciation on April 8, 1945 of the provocative anti-uniatic article *With cross or with knife*, signed by Volodymyr Rosovych (pseudo-name of local communist writer Yaroslav Halan) became the signal for local society and the NKGB that very soon repressions would come at the UGCC. The NKGB took part in selection materials for this article.⁴⁵ It was filled with open accusations of the UGCC hierarchy in the collaboration with the Nazi occupation regime.⁴⁶ It was read on local radio, additionally published as a brochure in 20,000 copies, and the population was obliged to take part in the article's discussion at their work places. The NKGB, ideological departments of the local authorities and Communist Party almost immediately carefully gathered the reactions of people and sent reports to Kyiv and Moscow.⁴⁷

Next step was taken very soon, on the night of April 11 – 12, 1945, when the well prepared operation for arrests of the UGCC hierarchy (Metropolitan Iosyf Slipyi and four bishops) and prominent priests in Lviv and Stanislaviv took place.⁴⁸ An order to start persecutions was given from Stalin to Khrushchev.⁴⁹ Besides five hierarchs on the same night 26 priests were also arrested, next day Lviv and Stanislaviv seminaries were closed and 159 seminarians were mobilized into Red Army.⁵⁰

After these events, the Orthodox Eparchy of Lviv-Ternopil, a new entity in the Moscow Patriarchate, was created according to Karpov's plan by the end of April 1945. At that time Orthodox Bishop Makariy (Ok-siuk) arrived to Lviv. He was specially selected and ordained in April for

45 Ibid., vol. 1, p. 395.

46 See: ROHOVYCH, V.: *Z Krestom chy z nozhem. Vilna Ukraina*, 1945, 8. 4., p. 5 – 6. HALAN, Ya.: *Dramatychni tvory. Khudozhnia proza. Publicystyka*. Kyiv 1983, p. 391 – 403.

47 HAIKOVSKYI, M. (ed.): *Khresnoy dorohoiu*, p. 46 – 47, 171 – 185. KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 479 – 490.

48 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 461 – 478.

49 VOLOKITINA, T., NOSKOVA, A., MURASHKO, G.: *Moskva i Vostochnaia Evropa*, p. 394.

50 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 526 – 527.

this eparchy. He was Ukrainian speaking and the NKGB saw his role in accepting “reunited” Greek Catholic priests into the jurisdiction of the Moscow patriarch.⁵¹

During spring time 1945, in some regional sections of the NKGB priests were called in and they openly heard demands to convert to the Orthodoxy. Such an obvious involvement caused a special order from V. Merkulov, *narcom* of the NKGB USSR, issued on May 31, 1945, which forbade open intrusion into religious matters and obliged NKGB officers on all levels for conspiracy of their real state of involvement in the “reunion” process.⁵² However, the Greek Catholic clergy were aware about this. For example, on June 30, 1945 *narcom* Savchenko, in his report to the chairman of the Ukrainian government, N. Khrushchev, cited the words of Archimandrite Klementiy Sheptytskyi regarding his reaction to the publication of the appeal of the IG to clergy: “*Kostelnyk should start his appeal in the following way: by the mercy of the NKGB, with the blessing of Mr. Danylenko, we, apostate Havryil Kostelnyk and so on...* ”⁵³

During April – May 1945 col. Danylenko-Karin was searching among the Greek Catholic clergy of Stanislaviv and Peremyshl Eparchies for two priests, who would agree to represent his eparchy as a member-founder of the Initiative Group for Reunion with the Russian Orthodox Church within the Ukrainian Greek Catholic Church. Fr. Havryil Kostelnyk from Lviv Archeparchy has been already chosen by the NKGB as the head of the IG back in 1940. He basically gave his agreement after meeting with Danylenko-Karin on April 14, two days after hierarchs’ arrests. During this meeting Fr. Kostelnyk received plan what to do and how to act. During next meetings on April 18, 21, and 26, they discussed different issues regarding formation of the IG and Danylenko-Karin obliged him to finish preparation of the IG organization and submit him a draft of the IG appeals to the Soviet government and clergy.⁵⁴ On May 14, Fr. Mykola Mel’nyk, general vicar for part of Peremyshl Eparchy on the Soviet territory agreed to become the representative of his eparchy in the IG after conversation with Danylenko-Karin in Lviv. Moreover, in his secret report to

51 SERGIYCHUK, V.: *Neskorena Cerkva. Podvyzhnyctvo greko-katolykiv v borotbi za viru i derzhavu* [The Unbowed Church. Heroism of the Greek Catholics in Struggle for Their Faith and State]. Kyiv 2001, p. 42 – 45.

52 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 764 – 766.

53 *Ibid.*, vol. 1, p. 834 – 836.

54 *Ibid.*, vol. 1, p. 554 – 557, 565 – 571, 601 – 604.

Savchenko Danylenko-Karin recommended Fr. Melnyk for ordination as an Orthodox Bishop.⁵⁵

The most problematic for Danylenko-Karin was search for the representative of Stanislaviv Eparchy. Fr. Antin Pelvets'kyi, dean of the Husiatyn deanery, was already a third candidate from this eparchy. He had conversation with Danylenko-Karin in Lviv on the last day of May.⁵⁶ The appeal of the IG to the Soviet government and to the Greek Catholic clergy was signed by the back date May 28, 1945, which was regarded as its establishment date. On June 18, 1945 Khodchenko, plenipotentiary CAROC UkrSSR, in the name of the Soviet government officially recognized the IG as the only official temporary representative of the UGCC to deal with.⁵⁷ During the end of July – October 1945 members of the IG in collaboration and control with the MGB pushed ahead the persuasive-gathering work of the IG among the eparchial Greek Catholic clergy.

In late July 1945 captain of NKGB Ivan Bohdanov-Ivanov transferred from Kyiv to Lviv to substitute Danylenko-Karin and to provide immediate control over the “reunion” project. He proposed to Fr. Kostelnyk detailed plan of meetings in 26 deaneries during August 4 – September 1, 1945 on the territory of Lviv oblast, which they would directed together. The result of such meeting was expected in receiving declaration for joining the IG with the signatures of present priests.⁵⁸ In the beginning, they used NKGB car for travels in districts. In September lieutenant general M. Voronin, the chief of the Lviv oblast Executive of the NKGB, forbade to do this. The reason was given the following: “*violating conspiratorial matters*”.⁵⁹

Capt. Bogdanov-Ivanov since the first deanery meeting had seen that many priests signed declaration only out of fear and “*if they receive tomorrow proposition to reunite with the Orthodox Church, they would claim their signatures back*”.⁶⁰ By the end of 1945 Fr. Kostelnyk also had to admit, that among the Greek Catholic clergy from all three eparchies it was

55 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 654 – 658.

56 *Ibid.*, vol. 1, p. 769 – 771.

57 SERGIYCHUK, V.: *Neskorena Cerkva*, p. 67 – 68.

58 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 2, p. 94.

59 HAIKOVSKYI, M. (ed.): *Khresnoyu dorohoiu*, p. 250.

60 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 2, p. 100.

hardly possible to find at least 100 supporters (about 9 %) for the “reunion” with the ROC.⁶¹

Nevertheless, by December 1945 the period of “persuasion” and gathering signatures of the “reunion supporters” was regarded by the Soviet authorities as fulfilled. On December 12 – 13, 1945, high rank officials from Moscow and Kyiv (Karpov, Polianskyi, Utkin, Pugo, Vilkhovyi, Khodchenko, and the plenipotentiaries of both CAROC and CARC for the western Ukrainian oblasts) held a conference in Kyiv, dedicated to the analysis of the results of the “reunion” campaign and the discussion of possible variants and dates for the “council”.⁶² They met after the conference with three leaders of the IG. During that meeting were also present col. Danylenko-Karin and cap. Bogdanov-Ivanov.⁶³ After that Karpov and Polianskyi met with chairman of the Ukrainian Council of Ministers N. Khrushchev and his deputy L. Korniiets. In five days after this meeting *narkom Savchenko* approved “*Plan for calling all-halician council of the Greek Catholic Church for its final reunion with the Russian Orthodox Church.*”⁶⁴

On February 22 – 26, 1946, a group of the IG leaders and their close supporters arrived to Kyiv. On this visit Fr. Antin Pel’vets’kyi and Fr. Mykola Mel’nyk, two celibate leaders of the Initiative Group, were consecrated Orthodox bishops and the rest present priests officially converted to the Orthodoxy.⁶⁵ Moreover, on March 1, 1946 news about the convictions of the arrested Greek Catholic Metropolitan Iosyf Slipyi and four other church hierarchs⁶⁶ was published in the local newspaper.

These events were a prelude to the so-called “Lviv council”, which took place on March 8 - 10, 1946. Col. Danylenko-Karin personally arrived to Lviv to supervise preparatory work to be done for this meeting. He confirmed its budget, products and menu for three days, requests for hotels and transportation reservations, even though Fr. Kostelnyk officially

61 VOLOSHYN, Yu.: Havryil Kostelnyk: try lysty do Moskovskoho Patriarkha [Havryil Kostelnyk: Three Letters to the Moscow Patriarch]. *Z archiviv VUCH, GPU, NKVD, KGB*, 2001, no. 2 (17), p. 426 – 428.

62 SERGIYCHUK, V.: *Neskorena Cerkva*, p. 85 – 86.

63 BOCIURKIW, B.: *The Ukrainian Greek Catholic Church*, p. 130.

64 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 2, p. 447.

65 *Diyannia soboru hreko-katolyckoi cerkvy u Lvovi 8 – 10 bereznia 1946* [Acts of the Greek Catholic Church Council in Lviv on March 8 – 10, 1946]. Lviv 1946, p. 28 – 29.

66 Bishops Mykolai Charnetskyi, Nykyta Budka, Ivan Liatyshevskyi, and Apostolic Administrator for Ukrainians in Germany Fr. Petro Verhun. Bishop Grygoriy Khomyshyn died in Kyiv’s prison hospital on January 17, 1946.

wrote letters about these issues to the local authorities.⁶⁷ Capt. Bogdanov-Ivanov oversaw the selection of the delegates to the “council” and “pre-approved” their mandates on the eve of this gathering.⁶⁸ The MGB and the MVS officers gathered appointed “delegates” from their homes to the towns, grouped them, provided for them transportation means and accompanied to Lviv. Most of priests learned that they had to register as the delegates of the “council” only after their arrival to Lviv. Some priests thought, taking into account lack of information and the involvement of the MGB, that they were arrested and taken to Lviv’s prison.⁶⁹

According to the decisions (prepared jointly with the MGB and government representatives) of this “*rump synod, consisting of 216 intimidated priests and two [Orthodox] bishops (Mykola Melnyk and Antin Pel’vetskyi) hastily ordained from the ranks of the UGCC clergy by Russian Orthodox bishops*”, was subscribed “*the denunciation of the Brest Union and amalgamation of the UGCC into the Russian Orthodox Church*”.⁷⁰ However, as interviews with priests who were witnesses⁷¹ show and B. Bociurkiw⁷² proves, among them only minimal number did this voluntarily on the basis of their own convictions. Lviv “council” of March 1946 was regarded as the culmination of the liquidation phase for the Halych Metropolitanate. However, in reality it was not the final point.

Meanwhile, on the territory of Poland has still remained a part of the divided suffragan Eparchy of Peremyshl with two Greek Catholic bishops, Josafat Kocylowskyi and Grygoriy Lakota, and the whole Apostolic Administration of the Lemko Region. On April 25, 1946 the Polish Security officers arrested both bishops together with Peremyshl canons and forcefully transferred them into the Soviet Ukraine. Afterwards the MGB took

67 HAIKOVSKYI, M. (ed.): *Khresnoyu dorohoiu*, p. 312 – 317, 319.

68 ROZHNOV, G.: Eto my, Hospodi [Here We Are, the Lord]. *Ogoniok*, 1989, no. 38, p. 7.

69 Archive of the Institute of Church History (A ICH), file 322, Interview with Fr. Omelian Ivasyk, March 3, 1994, Drohobych, Lviv oblast.

70 GUDZIAK, B., SUSAK, V.: Becoming a Priest in the Underground: the Clandestine Life of the Ukrainian Greek Catholic Church. *The Journal of the Oral History Society*, 1996, no. 2, p. 42. See also for more detailed account of the events: BOCIURKIW, B.: *The Ukrainian Greek Catholic Church*, p. 154 – 161, 175 – 183.

71 A ICH, file 322, Interview with Fr. Omelian Ivasyk, March 3, 1994, Drohobych, Lviv oblast. A ICH, file 268, Interview with Fr. Iosyf Antkiv, January 11, 1994, Tsygany, Borshivskyi raion, Ternopil'ska oblast.

72 BOCIURKIW, B.: *The Ukrainian Greek Catholic Church*, p. 180 – 181.

both Peremyshl bishops into Kyivan prison.⁷³ Thus on the institutional level the Greek Catholic Church within Poland was liquidated after the two forceful transfers of the Ukrainians: 1. to the Soviet Ukraine (1944 – 1946) and 2. to the northern and western territories of Poland in the framework of the so-called operation “Wisła” (April – July, 1947).⁷⁴

Back into the Soviet Ukraine, on January 17, 1947 new secret Directive No. 258 was sent to the MGB of the western Ukrainian oblast, where they were accused in negligence of the important work of control over the ecclesiastical-canonical registration of the Greek Catholic priests’ “reunion” with the Russian Orthodox Church.⁷⁵ Same fact was also stated on the special meeting of the western Ukrainian oblast plenipotentiaries, dedicated to the not satisfying results of the year-long work of “reunion” and “liquidation of the Brest Union”, held on April 22 – 23, 1947 in Kyiv.⁷⁶ Thus only in the middle of 1947 the cooperation between the western Ukrainian oblast’s MGB and the CARC allowed to achieve expected by Moscow top authorities results in Halychyna. First of all, many of the “recalcitrant” Greek Catholic priests, who since March 1946 have been openly continuing to celebrate liturgies in their parishes, received by summer 1947 an official letter from oblast’s plenipotentiary with prohibition of the further celebrations. After this they were expelled from the parish churches (des-

73 HAŁAGIDA, I.: “Szpieg Watykanu”. *Kaplan grekokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896 – 1977)*. Warszawa 2008, p. 44. MISYŁO, E.: *Greko-Katolycka Cerkva u Polshchi (1944 – 1947)*. *Warszawski ukrainoznavchi zapysky*, 1989, no. 1, p. 208. O. HARASYM I., OSBM: *Narys vybranykh aspektiv instorii Greko-katolyckoi Cerkvy v Polshchi (1945 – 1985)*. *Zustrichi*, 1990, no. 5 – 6, p. 20 – 23.

74 MISYŁO, E. (ed.): *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944 – 1946. Dokumenty 1944 – 1945*. Vol 1. Warszawa 1996, 335 p. MISYŁO, E. (ed.): *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944 – 1946. Dokumenty 1946*. Vol. 1. Warszawa 1999, 395 p. MISYŁO, E. (ed.): *Akcja “Wisła”. Dokumenty*. Warszawa 1993, 524 p. BOGUNOV S. (ed.): *Polshcha ta Ukraina u trydciatykh-sorokovykh rokakh XX st. Nevidomi dokumenty z archyviv specialnykh sluzhbb. Akcija “Wisła” 1947*. Vol. 5. Warszawa – Kyiv 2006, 832 p.

75 SERDIUK, N.: *Katakombna Cerkva v dii. Za materialamy Derzhavnoho archyivu Sluzhby Bezpeky Ukrainy [Underground Church in Action. On the Basis of Materials from the State Archive of the Security of Ukraine]*. In: *Patriarch Iosyf Slipyi iak vyznachnyi ukrains’kyi ierarkh, naukovec’ ta patriot. Materialy Mizhnarodnoi naukovoii konferencii*. Kyiv 2003, p. 69 – 70.

76 HAIKOVSKYI, M. (ed.): *Khresnoyu dorohoiu*, p. 456 – 457.

ted for closure) and many of them were soon arrested or deported.⁷⁷ Secondly, in May – June, 1947 issue of the ROC Lviv-Ternopil Eparchy periodical *Eparchialnyi Visnyk* (Eparchial Herald) published the list of 1106 priests, who were documented as “reunited”.⁷⁸ This publication had to prove publicly the success of the “reunion” campaign and the closure of the liquidation phase.

3. Prevention phase: 1945/1947 – 1950

The State Security used typical methods in their work with the clerics of the UGCC, such as arrests of the clergy and their family members, blackmail, duress, manipulation. Arrests of those opposed to the “reunion” priests were planned and made up one of the repressive measures, which provided the success of the whole enterprise. By June 20, 1945 *narkom* Savchenko reported to Khrushchev the arrest of 91 Greek Catholic clerics by the NKGB: five hierarchs, 72 priests, two religious, five deacons and six seminarians.⁷⁹ Researcher Liudmyla Babenko provides following statistical data about arrests of priests in the Lviv oblast only in the year 1940 - 13, and during 1944 – 1950 - 223 (1944 – 5, 1945 – 89, 1946 – 18, 1947 – 16, 1948 – 19, 1949 – 23, 1950 – 53).

Several of the arrested priests were liberated on the request of Fr. Kostelnik in 1945 – 1946 under condition that they would join the IG. For example, Fr. Ivan Klius and Fr. Dmytro Semchyshyn from Lviv spent several months in the prison and after the intervention of Fr. Kostelnik they were liberated and joined the IG.⁸⁰ Despite this exceptional facts, most of the arrested clergy were accused and sentenced on the basis of two the most “popular” articles of the Criminal Law Codex of the UkrSSR: 54-1a (trea-

77 A ICH, file 265, Interview with Orest Huhlevych ta yim. Nataliyei, November 25, 1993, Lviv. A ICH, file 192, Interview with Ivan Kubai, April 10, 1993, Zymna Voda, Pustomytskyi raion, Lviv oblast. HURKINA, S.: Dukhovensto likvidovanoji Cerkvy u 1946 – 1953 rokakh: na prykladi Lvivskoi oblasti [The Clergy of the «Liquidated» Church, 1946 – 1953: The Example of the Lviv Oblast]. In: *Istoria religiy v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*. Lviv 2006, p. 228 – 236.

78 *Eparchialnyi visnyk* [Eparchial Herald], 1947, no. 5 – 6.

79 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 843.

80 *Ibid.*, vol. 1, p. 87, 131.

son of the fatherland) and 54-10 (anti-Soviet propaganda and agitation).⁸¹ Many of the arrested Greek Catholic priests, who refused to convert to the Orthodoxy, were sent to prison or labour camps in Siberia, Kazakhstan, northern, central and far eastern territories of the Russian Federation. In 1946 – 1950 the members of priestly families were often deported to special settlements in these areas, too.

Moreover, already in 1945 Security organs had tried to control situation within the “recalcitrant” Greek Catholic clergy in order to prevent the emergence of the underground church. The first step was done already on April 25, 1945, with the arrest of Fr. Omelian Horchynskiyi, who was secretly elected at Lviv’s canons meeting as Canonical Vicar.⁸² Three out of four administrators secretly appointed by Metropolitan Iosyf were arrested as well (bishops Nykyta Budka and Mykola Charnetskiy, on the same day as the Metropolitan Iosyf Slipyi, and Archimandrite Clementiy Sheptytskiy on May 30, 1947). The last of them, Fr. Josef De Vocht, provincial of the CSsR, was obliged to leave the Soviet Ukraine as a Belgian citizen in December 1948. By May 1950, the secretly appointed Canonical vicar Fr. Mykola Khmiliovskiyi (who acted as such during October 1945 – July 1949) and General vicar Fr. Ivan Ziatyk, CSsR were also arrested.⁸³ Thus by means of arrests by the summer of 1950, NKGB-MGB prevented the attempts of the Greek Catholic clergy to have canonical administration.

Greek Catholic clergy in the city of Lviv tried to use legal measures to protest against Soviet persecutions and the forced conversion to the Orthodoxy in the year 1945. At the beginning of summer 1945 they wrote a letter to Viacheslav Molotov, a Minister of the Foreign Affairs of USSR and the right hand of Stalin. 61 priests, mostly from Lviv, signed this letter. It contained protests against the arrests of hierarchy, disapproval of the unlawful activities of the IG and appeal to the Soviet government to

81 BABENKO, L.: “Vzhyty neobkhidnykh agenturno-operatyvnykh zakhodiv ...”: spetsluzhby u spravi likvidatsii Ukrainskoi Greko Katolytskoi Cerkvy (1939 – 1941 pp.) [“To Take Necessary Measures”: State Security Organs in the Liquidation of the UGCC (1939 – 1941)]. In: *Istoria religiy v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*. Lviv 2006, p. 160.

82 Holovnyi Derzhavnyi Archiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), fund (f.) 6, Sprava 75188-FP Kriminalnoie delo po obvineniyu Kovalskoho Aleksandra Dmitrievicha i Gorchinskoho Emeliana Mikhailovicha v prestupleniakh, predusmotrennykh st. st. 54-1a i 54-11, folio 250, 251 reverse.

83 HDA SBU, Sprava P-35073 Kriminalnoie delo po obvineniyu Khmelevskoho N. I. v prestupleniakh, predusmotrennykh st. st. 54-1a, 54-10 chast 2 i 54-11 UkrSSR i druhikh, in 5 vol., vol. 1, folio 29 – 30, 59.

allow the election of general vicar to govern the church.⁸⁴ In July 1945 the “recalcitrant” Greek Catholic priests undertook one more action. Fr. Josyf Kladochnyi and Fr. Ivan Kotiv travelled to Kyiv with food and cloth packages for the imprisoned metropolitan and bishops, who were kept in the Kyivan NKGB prison. In Kyiv these priests met with P. Vilkhovyi, plenipotentiary of the CARC. They informed him about the letter sent to V. Molotov and about further plans to gather more signatures from more priests and also the faithful under their demands.⁸⁵ As a result of this visit the NKGB opened *delo* named *Vatykantsi* (“Vaticanists”) against 11 priests from Lviv and started their arrests.⁸⁶ In 1945 – 1946, in the city of Lviv, 32 out of 62 Greek Catholic priests were arrested. These arrests allowed to fill all of the Lviv parishes before the March 1946 “council” with the supporters of the IG.

In 1945 – 1949 several authoritative so-called “recalcitrant” priests (e.g. Archimandrite Clementiy Sheptytskyi, Fr. Joseph De Vocht CSsR, Fr. Roman Bakhtalovskiy CSsR, Fr. Mykola Khmiliovskiy, and Fr. Vasyl Hrynyk) made different attempts to send reports to the Vatican about the situation of the UGCC in the UkrSSR and in Poland, including materials about arrests and the real Soviet religious policy. Some of their communications reached the addressee, but most of them did not. Instead they appeared as proof of the anti-Soviet activities in the criminal cases of these priests (with the exception of Fr. Joseph De Vocht) and served as a basis for their accusations and arrests.

After the liquidation of the Greek Catholic Church on the official institutional level, the Soviet authorities fulfilled the next stage of their plan: they suppressed religious orders and congregations.⁸⁷ This liquidation of monasteries and convents was done gradually. It generally went through three stages: 1. gathering of information about monasteries and their inhabitants, 2. closure of small monastic houses by local authorities, and 3. gathering monks or nuns into one monastery of the order or congregation, which would also soon be closed.⁸⁸ For example, members of all three male religious orders from the Lviv oblast were gathered and moved to-

84 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 2, p. 79 – 82.

85 SERGIYCHUK, V.: *Neskorena Cerkva*, p. 93.

86 KOKIN, S., SERDIYUK, N., SERDIYUK, S.: *Likvidaciya UGCC*, vol. 1, p. 58.

87 *Ibid.*, vol. 2, p. 465 – 467.

88 HLYSTIUK, Ya, TURIY, O.: *Greko-katolytske chernectvo v religiinomu zhytti Ukrainy, 1939 – 2001 roky* [Greek Catholic Monastics in Religious Life of Ukraine, 1939 – 2001]. *Kovcheg*, 2001, no. 3, p. 360 – 377.

gether into Univ Lavra, the main monastery of the Studites, located 60 km away from Lviv (in October 1948 Redemptorists and in 1949 Basilians). Later the Univ Lavra was also closed by the Soviets in September 1950⁸⁹. Monks and priests, who were left without any means, had to go whenever they wanted. Some of them returned to their relatives, some went back to the places, where were their monasteries. They had to accommodate themselves to new realities.⁹⁰

Two assassinations of the key figures of the “reunion” process, Fr. Havryil Koslelynyk (September 20, 1948) and writer Yaroslav Halan (October 28, 1949)⁹¹ gave the State Security new grounds for repressions in Western Ukraine on a higher scale: mass deportations of population and persecutions of the “recalcitrant” and “reunited” clergy. The MGB accused the Vatican of organizing Halan’s death, with reunited Fr. Dionisiy Lukashevych named as the organizer. He was sentenced to 25 years of labour camps, and his three sons - students, Oleksandr, Myron and Illarion, were convicted and sentenced to death sentence in 1951.⁹² January – April 1950 marked a culmination point of the priests’ arrests and deportation of their families to the special settlements.⁹³

These actions, together with the announcement of the liquidation of the Uzhgorod Union in Transcarpathia in August 1949 and the

89 MANUIL, I.: *Istoria Sviato-Uspenskoji Univskojji Lavry i studijskoho monashestva* [History of the Holy Assumption Univ Lavra and the Studite Monks]. Lviv 2005, p. 90 – 91.

90 HLYSTIUK, Ya, TURIY, O.: *Greko-katolytske chernectvo*, p. 364.

91 VEDENEEV D.: *Ukrainskiy front v voynakh spetssluzhb* [The Ukrainian Front in the Secret Securities Wars]. Kiev 2008, p. 373 – 389.

92 A ICH, file 79, Interview with Zenoviem Lukashevychem, January 23, 1993, Lviv. Interview with Oryseiu Lashchevskoiu-Lukashevych, September 1, 1995, Kolomyia.

93 HURKINA S.: “Likvidacija Kościoła Grekokatolickego – zastosowanie mechanizmu sowieckiego systemu represyjnego na przykłądzie losów duchownych Archidiecezji Lwowskiej”. In: ROGUT, D., ADAMCHYK, A. (eds.): *Represje sowieckie wobec narodów Europy Srodkowo-Wschodniej 1944 – 1956* [The Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church as the Mechanism of the Soviet Penalty-Repressional System in Action: The Example of the Fate of the Clergy from the Lviv Archeparchy]. Żelów 2005, p. 219 – 254.

reunion of part of its clergy with the ROC⁹⁴, fully resolved the “Greek Catholic (Uniate) problem” in the USSR, as already stated by col. G. Karpov in his secret report to Stalin, issued in September 1949:

*“The council [CAROC] reports that the government’s instruction on the liquidation of the church union, i.e. of the Greek Catholic Church, has been carried out... The [matter] of the liquidation of the [church] union was given great attention by the Council of Ministers of the UkrSSR, the CP(b)U CC⁹⁵, and personally by comrade N. S. Khrushchev. Major and essential measures were carried out by the organs of the MGB of the USSR”.*⁹⁶

Conclusion

Immediately after the end of the Second World War, during the first five years of Soviet rule in western Ukraine, NKVD and NKGB on all levels were involved, and closely supervised the process of the official liquidation of the Greek Catholic Church on the territory of the Ukrainian SSR. Moreover, these institutions tried to control the situation within the opposition among Greek Catholic clergy and were quite successful in 1945 – 1950 in restraining the institutionalisation of the Greek Catholic Church in the form of an underground church.

Resumé

Úloha orgánov sovietskej štátnej bezpečnosti pri likvidácii Ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi v Haliči a ich zásahy proti prvým pokusom o vytvorenie podzemnej cirkvi v rokoch 1945 – 1950

Autorka v príspevku poukazuje na formy činnosti sovietskych bezpečnostných orgánov (NKGB – MGB) v Moskve a Kyjeve, aké uplatňovali v procese likvidácie Ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi (UGKC) v Hali-

94 BENDAS, S., BENDAS, D.: *Sviashchenyky-muchenyky, spovidnyky virnosti* [Priests-Martyrs, Confessors of Fidelity]. Uzhgorod 1999, 408 p. PUSHKASH, L.: *Tse – Liudyna. Sluha Bozhyyi Teodor Romzha, epyskop Mukachivskoiï greko-katolyckoi eparchii (1911 – 1947)* [Esse Homo. The Servant of God Teodor Romzha, Bishop of the Mukachiv Greek Catholic Eparchy]. Lviv 2001, 244 p. FENYCH, V.: “*Chuzhi*” *sered svoiikh*, “*svoii*” *sered chuzhykh. Greko-katolyky Mukachivskoiï eparchii pid chas ta pislia “vozziednannia” Zakarpattia z Radianskoyu Ukrainoiu*. Uzhgorod 2007, 107 p.

95 Communist Party (of Bolsheviks) of Ukraine Central Committee.

96 SERGIYCHUK, V.: *Neskorena Cerkva*, p. 226 – 227.

či. Opisuje plány NKGB – MGB v rokoch 1940 – 1941 a 1945. Uvádza konkrétne mená dvoch dôstojníkom štátnej bezpečnosti z Kyjeva, pl. S. Danylenka-Karina a kpt. I. Bohdanova-Ivanova, ktorých poslal *narkom* S. Savčenko na obdobie rokov 1944 – 1946 do Lvova, aby priamo dohliadali na vykonávanie likvidačného plánu. Autorka predstavuje operatívnu činnosť NKGB – MGB voči UGKC v troch etapách: 1. prípravná fáza: september 1944 – marec 1945, 2. likvidačná fáza: apríl 1945 – jún 1947, a 3. preventívna fáza: 1945/1947 – 1950.

Cyrlometodějská bohoslovecká fakulta a její studenti v polovině 50. let 20. století z pohledu Státní bezpečnosti

Jiří Plachý (Česko)

„Povolání kněze vyžaduje dokonalé přípravy a pečlivého studia. Aby ovládl učební látku, musí bohoslovec věnovati mnoho hodin práci a k tomu potřebuje naprostého duševního klidu. Je proto dbáno o to, aby každý bohoslovec našel po dobu svých studií vhodné a příjemné prostředí, v němž by se klidně a bez starostí mohl věnovat učení. Předpokladem pro naprostý klid je hmotné zajištění alumna, aby měl jistotu, že o jeho potřeby je trvale a dobře postaráno. Aby tento základní požadavek byl splněn, ujal se náš stát péče o kněžský dorost. Bohoslovci jsou postaveni na roveň všem ostatním vysokoškolským studentům a je dbáno toho, aby měli všechny předpoklady pro zajištění studií. Posluchačům bohoslovecké fakulty poskytuje stát finanční podpory, určuje nízké kolejné, doplácí velké částky na seminární kuchyň, udržuje v dobrém stavu budovu fakulty i semináře a plní mnohé další požadavky, spojené s vedením fakulty a semináře a s hospodářským zabezpečením budoucích kněží.“¹

Zdálo by se skoro neuvěřitelné, že výše uvedený text vyšel tiskem v květnu roku 1952, tedy v době největšího temna, v informační brožuře, mající přilákat nové adepty studia teologie na Cyrilometodějské bohoslovecké fakultě (CMBF). Anonymní autor v něm však opomněl dodat, že

1 *Římskokatolická Cyrilometodějská bohoslovecká fakulta v Praze 1952 – 1953. Praha 1952.*

všichni, kteří se v podmínkách „zostřujícího se třídního boje“ rozhodnou být duchovními římskokatolické církve, budou od příchodu do přípravného kursu, přes vysvěcení, působení v duchovní správě, až k odchodu do důchodu (a mnohdy až do smrti) pod stálým dozorem a tlakem státní moci. A to jak tím veřejným, symbolizovaným především hierarchií „církvních tajemníků“, tak neveřejným, vykonávaným tajnou politickou policií komunistického režimu - Státní bezpečností (StB).

V této studii se zaměřím na jeden z výše uvedených aspektů – a sice na problematiku dozoru StB nad českou bohosloveckou fakultu v polovině 50. let a na osudy jejích tehdejších studentů ve vztahu k této složce komunistického represivního aparátu.

Na počátku školního roku 1954, tedy druhý rok po přemístění fakulty do Litoměřic, studovalo v jejích čtyřech ročnících pouze 99 posluchačů. V prvním, druhém a čtvrtém po 23 a ve třetím třicet (z toho jeden externista). Ve dvou ročnících dobíhajícího přípravného kursu bylo zapsáno dalších 24 studentů.² Rok 1954 však naznačoval jistou možnost zlepšení dosud ne zcela konsolidovaných poměrů na fakultě. Na podzim toho roku se například stal děkanem prof. Jan Merell, považovaný za církvi více oddaného, než jeho předchůdce prof. Josef Hronek. V tomto roce se také např. podařilo prosadit prodloužení studia na pět let místo dosavadních čtyř. Vážně se uvažovalo o předání fakulty do správy církve a o jejím návratu z Litoměřic do Prahy.³

Pokud bychom si položili otázku, kolik bylo z této necelé stovky budoucích kněží během následujících let vystaveno některé z forem zájmu Státní bezpečnosti, případně jiné tajné služby komunistického státu, zjistili bychom ne zcela překvapivou skutečnost, totiž, že téměř všichni. Řada z nich se dostala na tzv. seznamy nepřátelských osob, kde kněží po celá čtyři desetiletí jejich existence obsazovali místa v té „nejnebezpečnější“ kategorii. Sedm bylo dokonce souzeno, z toho tři v souvislosti s druhou

2 Archiv Katolické teologické fakulty University Karlovy v Praze, Sběrka písemností CMBF, neutříděno, seznamy studentů a profesorů CMBF v akademickém roce 1954/1955.

3 K dějinám CMBF v 50. letech 20. stol. zatím nejpodrobněji: NOVOTNÝ, V.: *Katolická teologická fakulta 1939 – 1990 (Prolegomena k dějinám české katolické teologie druhého poloviny 20. století)*. Praha 2007, 523 stran (s.)

vlnou procesů proti tajným řádům na přelomu 50. a 60. let a čtyři v době první dekády normalizace.⁴

Pokud bychom si pak v návaznosti na výše uvedené skutečnosti položili otázku, kolik jmen z této necelé stovky kleriků můžeme najít na různých seznamech spolupracovníků Státní bezpečnosti, byla by odpověď šokující mnohem víc. Došli bychom totiž k počtu rovných čtyřicet.

To je číslo převyšující všechny dosavadní odhady a výzkumy provedené na toto téma.⁵ Dříve než se pokusím provést jeho rozbor, je třeba zmínit věc, která je téměř stejně neuvěřitelná. V době, kdy společně navštěvovali posluchárny Cyrilometodějské bohoslovecké fakulty, byl registrovaným spolupracovníkem s největší pravděpodobností pouze jeden z nich – šestačtyřicetiletý student I. ročníku Jan Hodinář. U 3. oddělení Okresního oddělení Ministerstva vnitra v Litoměřicích byl na něj veden agenturní svazek pod krycím označením „JAKUB“. StB s ním spolupráci ukončila v roce 1968 a svazek byl později skartován.

Vzhledem k tomu, že teprve v roce 1954 vznikl na Ministerstvu vnitra centrální registr svazků a regionální součásti StB do něj ne vždy převedly starší svazky již působících spolupracovníků, nelze vyloučit, že i mezi studenty bohosloví byli další agenti a informátoři. Každopádně se však jednalo o jednotlivce.

O způsobu práce StB zaměřené proti Cyrilometodějské bohoslovecké fakultě mimo jiné vypovídá torzovitě dochovaný svazek Jana Peprly, který na fakultě studoval od roku 1951 a v roce 1955 byl vysvěcen na kněze. Po ukončení studií byl ustanoven dómským vikaristou při katedrále sv. Štěpána v Litoměřicích, od března 1956 působil jako ordinariátní sekretář a v roce 1959 se stal úřadujícím vicerektorem kněžského semináře při CMBF. V té chvíli o něj projevila zájem i StB a 13. listopadu 1959 byl zaregistrován jako agent 2. oddělení III. odboru Krajské správy MV v Ústí nad Labem s krycím jménem „JOSEF NOVÝ“. Cílem jeho získání bylo podle slov „řídícího orgánu“ ppor. Bedřicha Zetka: „*další rozpracování a kontrola objektu CMBF a kněžského semináře*“. Agent měl být dále za-

4 Na tomto místě děkuji panu Bc. Hynku Zlatníkovi z Archivu bezpečnostních složek Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze (ABS) za ochotu a řadu podnětných rad a připomínek při analýze seznamu pozitivně „lustrovaných“ svazků StB, vedených na bývalé studenty CMBF, kteří na fakultě studovali v roce 1954/1955.

5 „Plošná“ sonda, týkající se spolupráce kněží s StB viz: PLACHÝ, J.: „Rozpracování“ duchovních litoměřické diecéze Státní bezpečností (podle personálního stavu k 1. 1. 1989). In: *Securitas Imperii*, 2005, č. 11, s. 5 – 89, 405. V litoměřické diecézi měl v této době nějakou zkušenost se spoluprací s StB každý pátý kněz.

měřen na sledování činnosti tehdejšího děkana prof. Jana Merella a pedagogů Františka Kotalíka a Antonína Salajky. „*Prostřednictvím Peprly bude možno uplatňovat prosazování námi navrhovaných profylaktických opatření a částečně i ovlivňovat složení posluchačů fakulty...*“ psal 6. listopadu 1959 ppor. Zetek.⁶

Z toho jasně vyplývá, že se StB v polovině 50. let na CMBF zcela prvořadě zaměřovala na budování tzv. vlivové agentury, tzn. své spolupracovníky si vybírala z osob, zastávající na fakultě určité pozice.

Jako pravděpodobně se zdá, že v této době ponechávala StB otázku personálního výběru budoucích posluchačů bohosloví v kompetenci Státního úřadu pro věci církevní a jemu podřízené sítě krajských a okresních církevních tajemníků.

Pro práci StB je zároveň typické, že svým tajným spolupracovníkům příliš nedůvěřovala a jejich činnost prověřovala pomocí dalších agentů a informátorů. Přinejmenším dva z výše zmíněných pedagogů CMBF, na něž měl Peprla podávat zprávy, a sice děkan Merell a doc. Kotalík s StB v té době již spolupracovali. Stejně tak na Peprlu dohlíželi např. kapitulní vikář litoměřické diecéze Mons. Eduard Oliva, agent s krycím jménem „RYTÍŘ“.

Tajná policie se všemožně snažila upevňovat pozice těchto důležitých agentů. Peprlovi např. příslušníci StB několikrát normativně přikázali složit doktorát nebo omezovat pití, kterému stále více podléhal. Nakonec byl v roce 1966 na příkaz biskupa Tomáška právě díky pokračujícím problémům s alkoholem odvolán. Ve chvíli, kdy ztratil své možnosti, s ním spolupráci ukončila i Státní bezpečnost.⁷

Z třinácti členů pedagogického sboru CMBF bylo nejméně pět registrovaných tajných spolupracovníků, byť někteří se jimi stali teprve v letech pozdějších. Kromě děkana Jana Merella, který byl veden jako agent s krycím jménem „BOŘISLAV“, resp. „PAPYRUS“ to byl ještě proděkan František Panuška, krycí jméno „SPECTATOR“ (od 25. září 1962), dále profesor pastorální teologie a etiky Jaroslav Kouřil, docent starozákonní vědy František Kotalík, krycím jménem „PROFESOR“ a lektor latinského jazyka František Víšek, krycím jménem „LUKÁŠ“ (od 1. ledna 1960). Tajemník fakulty Josef Souhrada byl s největší pravděpodobností držitelem propůjčeného bytu, vedeného pod krycím označením „ZVON“ (na Dóm-

6 Archiv bezpečnostních složek Ústavu pro studium totalitních režimů, fond (f.) Operaativní a vyšetřovací svazky StB (OVS StB), archivní číslo (a. č.) 889 576 MV.

7 Tamtéž.

ském náměstí v Litoměřicích). Někteří byli ve svazcích StB registrováni až v průběhu 60. let, avšak v té době na fakultě ještě působili. U většiny z nich je ovšem velmi problematické získat o jejich faktické spolupráci s tajnou policií byť jen nějaké bližší informace, vzhledem k tomu, že jejich svazky byly zničeny nebo výrazným způsobem proskartovány. Částečnou výjimkou tvoří případ Františka Kotalíka, který s StB spolupracoval nejpозději od června 1955 až do června 1983. Pro jeho zahraniční styky jej využívala i I. správa Ministerstva vnitra, tedy komunistická rozvědka. Z tohoto důvodu však byla ještě v nedávné době část jeho svazku vedena v „důvěrném“ režimu.

Cyrilometodějská bohoslovecká fakulta byla samozřejmě také sledována jako celek – nejdříve zřejmě v tzv. „objektovém svazku“ „ŘÍMSKO-KATOLICKÁ CÍRKEV“, vedeném u krajské správy StB v Ústí nad Labem pravděpodobně již v první polovině 50. let, a od roku 1958 ve speciálním svazku, který nesl naposledy koncem 80. let krycí označení „FAKULTA“. Dlouhá léta byl, stejně jako svazek předchozí, veden na krajské správě v Ústí nad Labem a od roku 1988 pak na pražské centrále (II. správy Federálního ministerstva vnitra FMV). Tento převod byl však ve skutečnosti jen důsledkem odchodu dlouholetého pracovníka, a od poloviny 80. let i vedoucího proticírkevního oddělení (2. odd. II. odb.) Správy StB v Ústí nad Labem pplk. Bohumila Smoly na X., resp. II. správu FMV do Prahy. Koncem roku 1989 byl pak tento svazek zcela zničen.⁸ Proto máme k dispozici jen velmi málo primárních zpráv o činnosti StB proti bohoslovecké fakultě ve sledovaných letech.

Abychom mohli, alespoň částečně, překonat absenci těchto dobových materiálů, a zároveň nastínit problém, který představuje dochovaná svazková agenda StB, jako historický pramen, jsou následující řádky věnovány pokusu o rozbor některých případů spolupracovníků z řad posluchačů, kteří fakultu navštěvovali v roce 1954.

Předně je třeba zmínit tu okolnost, že z celkového počtu čtyř desítek osob, registrovaných v kategoriích informátor, důvěrník, agent a tajný spolupracovník, z nichž někteří byli do konce roku 1989 registrováni dvakrát i třikrát, se svazky zachovaly pouze u 15. Všechny ostatní byly zničeny.

Důvody toho jsou dvojí. Tím známějším jsou „divoké“ skartace provedené u většiny útvarů StB ve všech regionech na přelomu listopadu a prosince 1989, které se většinou týkaly tzv. živých svazků, tedy tajných spolupracovníků, jejichž materiály ležely v té době v trezorech jednotliv-

8 PLACHÝ, J.: „Rozpracování“ duchovních litoměřické diecéze, s. 11 – 12.

vých operativních pracovníků. Neplatí to ovšem zcela bez výhrad – např. u Správy StB v Brně byla v té době zničena i velká část jejich archivu.

Skartace v archivech jednotlivých správ však u StB probíhaly zcela pravidelně i před rokem 1989. Většina svazků měla určenou skartační lhůtu, po jejímž uplynutí se předpokládalo, že svazek již pro StB nebude mít operativní význam. Některé svazky se tak paradoxně dochovaly jen díky laxnosti odpovědných pracovníků tajné policie.

V takových případech je možné získat rámcovou představu o spolupráci jen nepřímo – z registru svazků (kde je uvedena doba, po kterou byl svazek veden) a z jiných sekundárních pramenů např. pravidelných čtvrtletních výkazů, personálních svazků řídicích orgánů jednotlivých spolupracovníků nebo dochovaných svazků osob z okolí tajného spolupracovníka. To však ve většině případů nevede k celkové rekonstrukci průběhu spolupráce.

Ani pokud svazek unikl těmto nástrahám není rozhodně vyhráno – již při uložení do archivu byla provedena tzv. vnitřní skartace, které padla za oběť většinou převážná část písemné agendy. Standardně byl ve svazku ponechán spisový přehled, návrh na založení svazku, memorandum o důvodech, proč má dojít k „zaverbování“, zpráva o průběhu „verbovky“, některá periodická vyhodnocení spolupráce a návrh na uložení svazku do archivu. Jako první byly většinou skartovány vlastnoručně psané zprávy spolupracovníka (tedy de facto jediný primární pramen, ze kterého by bylo možné spolupráci nějakým způsobem zhodnotit – vše ostatní je totiž text sepsaný příslušníky StB) a svazek finančních zpráv, obsahující údaje o finančních a věcných odměnách a důvodech jejich navržení. Ve veřejnosti (a před polistopadovými soudy) tolik diskutované písemné závazky ke spolupráci ve svazcích někdy obsaženy jsou a někdy nejsou) – podle interních pravidel StB totiž bezpodmínečně vyžadovány nebyly a mohly být nahrazeny nějakou jinou formou „kompromitujícího materiálu“ (např. tajným fotografováním nebo nahráváním na magnetofon).

Tolik v krátkosti k této problematice. Co se týče námi sledované skupiny bohoslovců: Jak bylo výše zmíněno, během studia byl jako tajný spolupracovník registrován zřejmě jenom jeden z nich. Do konce 50. let se však do registru svazků StB dostalo dalších třináct. Všichni však až po svém vysvěcení, většinou v souvislosti s příchodem na své první působiště ve farní správě.

Celospolečenské uvolnění, které se od poloviny 60. let stále víc týkalo i církevní oblasti, bylo částečně patrné i na výsledcích práce tajné policie. Ze sledovaného vzorku bylo sice získáno 14 dalších spolupracovníků, avšak téměř stejný počet – třináct, v této době spolupráci přerušilo.

Poslední z nich na jaře v roce 1968, kdy se budovaná masová agenturní síť StB de facto rozpadla. Další nápor StB je patrný v první dekádě normalizace, kdy ze sledované skupiny bylo zaregistrováno neuvěřitelných 21 osob. To ale může do jisté míry souviset s generační výměnou. Většina absolventů CMBF z druhé poloviny 50. let překročila čtyřicítku a řada z nich začala zastávat významnější a pro StB zajímavější místa. Léta osmdesátá jsou pak znovu dokladem ztráty těchto těžce vybudovaných pozic – v letech 1980 – 1989 bylo získáno jen sedm nových tajných spolupracovníků. Pokud bychom tato čísla sečetli, nedojdeme k číslu čtyřicet, ale 55. Je to dáno tím, že někteří kněží byli ke spolupráci získáni dvakrát, resp. i třikrát. K 17. listopadu 1989 mělo být „aktivních“ šestnáct spolupracovníků.⁹

V této souvislosti však není bez zajímavosti povšimnout si i délky registrace. Do tří let od jejího navázání byla spolupráce ukončena v 18 případech, v dalších čtyřech pak během čtvrtého roku.

Na první pohled by se mohlo zdát, že čtyři roky jsou dostatečně dlouhou dobou, aby spolupráce nebyla jen formální záležitostí. Že tomu tak ne vždy může být, svědčí případ P. Václava Dvořáka, který však zmiňuji jen ilustračně, protože do sledované skupiny nepatří. Dne 12. prosince 1974 byl svazek prověřované osoby s krycím označením „JIZERA“, ve kterém byl P. Dvořák rozpracováván Správou StB Praha, převeden na svazek agenturní. Za rok 1975 je spolupráce hodnocena slovy: „*jeho přístup... není takový, jak se jevil...*“ V roce 1976 byly uskutečněny pouze tři schůzky a o rok později pouze jedna. Přesto byl svazek, a tím i spolupráce, ukončen StB až v roce 1978.¹⁰

Závěrem zmiňme několik případů, charakterizujících některé výše zmíněné skupiny. Budou v nich zároveň zdůrazněny i některé motivy spolupráce a formy nátlaku Státní bezpečnosti, které zásadně nejsou ve spisech většinou zmíněny v souvislosti s vlastním průběhem zavázání ke spolupráci.

9 Podle registrů svazků byl třikrát registrován např. Jan Galbavý (1964 – 1967, pak zřejmě od počátku 70. let do roku 1976 jako důvěrník „HORÁK“ a 1983 – 1986 jako důvěrník „METHOD“), František Laňka (1961 – 1970 a 1971 – 1972 informátor „MAŠEK“, 1977 – 1989 důvěrník a později agent „LAŇ“) a František Zadražil (1958 – 1961 tajný spolupracovník „FRANTIŠEK“, 1961 – 1964 a 1971 – 1989 tajný spolupracovník „FRANTÍK“).

10 ABS, f. OVS StB, a. č. 697 258 MV. P. Dvořák před tím odmítl již dvě „nabídky“ StB ke spolupráci. Studium na CMBF mohl zahájit teprve v roce 1968, ve svých pětácti letech (do té doby pracoval v dělnických profesích a teologii studoval tajně).

Bohumil Němec byl „zaverbován“ sice ještě jako bohoslovec, avšak v době, kdy přerušil studium CMBF a vykonával základní vojenskou službu. S jeho odchodem do civilu pak skončila i spolupráce.¹¹

František Zadražil byl jako spolupracovník získán krátce po vysvěcení, v červenci 1958. V roce 1949 vstoupil do premonstrátského noviciátu a po provedení akce „K“ prošel internací a tři roky sloužil u Pomocných technických praporů (PTP). Během studia, v roce 1957, byl podezřelý ze styků se svými řádovými spolubratry a v rámci druhé vlny procesů proti řádům mu hrozilo zatčení.¹² Podobným případem byl i František Hobzál, získaný ke spolupráci 4. prosince 1959. Účastnil se práce jedné z ilegálních skupin katolického Junáka, která byla po letech odhalena a StB mu hrozila zatčením.¹³

Ernest Dostál odmítl po vysvěcení v roce 1958 narukovat do Československé lidové armády (ČSLA) a raději podepsal závazek na deset let práce v dolech. V roce 1962 práci ze zdravotních důvodů přerušil a chtěl nastoupit do farní správy, k čemuž ovšem potřeboval státní souhlas. Jeho jméno se v registru spolupracovníků objevilo 29. srpna 1962. Ve svazku se, na rozdíl od předchozích, zachovalo hodnocení – podle něj se snažil

-
- 11 ABS, f. OVS StB, a. č. 6020 České Budějovice. K zaverbování došlo 19. 12. 1959 na Okresním oddělení Ministerstva vnitra (OO-MV) v Českém Krumlově. Návrh na uložení byl podán 14. 11. 1963. Za tuto dobu podal spolupracovník celkem tři (!) „zprávy informativního charakteru“. CMBF z osobních důvodů nedostudoval.
 - 12 ABS, f. OVS StB, a. č. 579 485 MV. Po propuštění z PTP pracoval jako pomocný dělník „zaverbován“ byl 9. 7. 1958 v budově Ministerstva vnitra (MV) na Letné jako tajný spolupracovník 1. oddělení 3. odboru III. správy MV (řídící orgán /ŘO/ ppor. Emil Žák). V roce 1961 však StB konstatovala, že jako vesnický farář může podávat pouze zprávy „okresního“ formátu a proto 9. 10. 1961 jeho řízení převzal 3. referát OO-MV Praha-východ (ŘO por. Otto Klikar). V roce 1962 působil v Čelákovících. StB si stěžovala, že je uzavřený, bez omluvy se nedostavuje na schůzky a podává pouze zprávy informativního charakteru. Již 7. 2. 1963 podán návrh na převedení svazku ze stupně „agent“ na „důvěrník“. O rok později, 12. 2. 1964, byla spolupráce formálně uzavřena. Svazek měl pouze 54 listů (vázací akt na listu č. 15). P. Zadražil byl znovu jako spolupracovník registrován v letech 1971 – 1989 (viz výše).
 - 13 ABS, f. OVS StB, a. č. 6 587 České Budějovice. P. Hobzál byl veden KS MV České Budějovice nejdříve jako informátor, od 4. 12. 1959 pak jako agent „MARIE“. V té době působil ve farní správě ve Stráži nad Nežárkou. Současně byl i funkcionářem Mírového hnutí katolického duchovenstva (MHKD) a členem redakční rady Duchovního pastýře. V roce 1962 konstatovala StB jeho „menší možnosti“, vzhledem k tomu, že působil mimo krajské město. Do roku 1963 předal 11 zpráv. Přesné datum ukončení spolupráce není ve svazku vyznačeno.

stykům s tajnou policií co nejdříve vyhybat. Svazek byl uložen do archivu 20. dubna 1966.¹⁴

Jan Z. byl dlouho rozpracováván (podle spisového přehledu byl vázací akt v jeho svazku založen jako list č. 72, zatímco celý svazek měl 152 listů). K jeho kompromitaci pomohly potíže s alkoholem a poklesky v oblasti celibátu. Tajným spolupracovníkem se stal 26. listopadu 1964 a svazek byl ukončen 2. května 1968.¹⁵

Snad nejrychleji prošel estébáckými protokoly Karel Kovář. Svazek důvěrníka byl na něj založen 5. září 1972 a ukončen byl již o necelé dva měsíce později, 30. října téhož roku.¹⁶

Bohuslav B. byl StB vydírán na základě zjištění, že má nemanželské dítě se svojí hospodyní. Zaverbován byl 4. října 1973, avšak v roce 1977 s ním StB spolupráci přerušila, vzhledem k tomu, že byl odsouzen za rozkrádání (rozprodával starožitnosti ze svého kostela).¹⁷

František Pecina byl registrován v roce 1974. Patřil k prorežimně angažovanějším kněžím, byl členem SKD-PIT a v roce 1977 se o něm dokonce uvažovalo jako o vládním kandidátovi na některý uprázdněný biskupský

14 ABS, f. OVS StB, a. č. 833 883 MV. Od 29. 8. 1962 registrován jako tajný spolupracovník s krycím jménem „BOHUŠ“ u OO-MV Karviná. Od léta 1963 působil v Černé Vodě u Šumperku (z tohoto důvodu předán 13. 9. 1966 na OO-MV Šumperk. Předal celkem šest (!) zpráv. Od dubna 1965 se uskutečnily pouze dvě schůzky. Spolupráci se vyhýbal a s StB se nechtěl stýkat. Dne 20. 4. 1966 svazek ukončen. („Důvod, proč tak činíme je ten, že výsledky spolupráce za celý čas jsou velmi slabé a neodpovídají vynaloženému času.“) Svazek měl celkem 69 listů.

15 ABS, f. OVS StB, a. č. 943 485 MV. Jako agent „DAVID“ byl registrován od 17. 12. 1964 (před tím od 23. července téhož roku kandidát agentury). V té době působil v Bernarticích u Trutnova. Roku 1968 přeložen do Rudníku, kde údajně neměl „zpravodajské možnosti“ (ŘO kpt. Jaroslav Hrubeš).

16 ABS, f. OVS StB, a. č. 946227 MV. Svazek důvěrníka s krycím označením „KÁJA“ byl veden u Oddělení StB (O-StB) Havlíčkův Brod. V seznamu dokumentů veden pouze jako kandidát tajné spolupráce (KTS).

17 ABS, f. OVS StB, a. č. 845 472 MV. Od 19. 3. 1973 KTS, 4. října téhož roku svazek převeden na agenturní (ŘO: ppor. František Bajer, od 31. 1. 1976 ppor. Dušan Kačán a od 29. 9. téhož roku mjr. Jan Vlček). V letech 1961 – 1965 pracoval pro neshody se svými církevními nadřízenými jako montér. V době „zaverbování“ působil na farním úřadu ve Velkých Heralticích, ale již v únoru 1974 přeložen do Ostravy-Zábřehu. Člen Sdružení katolického duchovenstva – Pacem in terris (SKD-PIT). Od září 1975 začal do starožitnictví rozprodávat sošky ze svých kostelů. Soška sv. Cecilie tam byla rozpoznána varhaníkem. Odsouzen Městským soudem v Ostravě na pět měsíců nápravného zařízení a odejmutí státního souhlasu (březen 1977). Proti rozsudku se odvolal. Konečný rozsudek ve spise chybí. Do ledna 1977 bylo uskutečněno 11 schůzek, na nichž předal sedm zpráv. Spolupráce ukončena 6. 7. 1977.

stolec. Jako spolupracovník byl veden až do své smrti v roce 1985 (resp. 1986).¹⁸

Také Josef Červenka vystupoval jako k režimu loajální duchovní. Od vysvěcení byl členem MHKD a v 70. letech zastával dokonce funkci předsedy komise pro mírovou činnost a zahraniční styky Krajského výboru SKD-PIT v severních Čechách. K tomu byl v roce 1979 zaregistrován i jako agent s krycím jménem „ŠTĚPÁN“. I s ním však StB měla problémy. V roce 1983 se např. uskutečnilo pouze 6 schůzek, z nichž měla většina kontrolní charakter. Koncem následujícího roku (během kterého podal agent pouze jednu zprávu) pak byl svazek ukončen a uložen do archivu.¹⁹

Jindřichu Žaganovi byl z příkazu StB odebrán řidičský průkaz, dostal jej zpět teprve po vázacím aktu v roce 1977 (před tím se jej StB neúspěšně pokoušela zverbovat již dvakrát) a spolupráce trvala formálně pouze do roku 1978.²⁰

Stanislav Česlík byl v letech 1964 a 1977 souzen dvakrát za stejný delikt – urážka prezidenta republiky. V 60. letech se to týkalo Antonína Novotné-

18 ABS, f. OVS StB, a. č. 968 467 MV. Ke spolupráci byl podle materiálů StB získán 17. 11. 1982 jako agent „HRADECKÝ“ 2. oddělení (odd.) II. odboru (odb.) S-StB Hradec Králové (před tím od 5. 6. 1974 prověřovaná osoba s krycím označením „SLUŽEBNÍK“). V té době byl vikářem, sekretářem kapitulní konsistoře v Hradci Králové (na to reagovala i StB v určení kontaktního hesla: na otázku operativního pracovníka: „Zajímám se o historii královéhradeckého biskupství. Mohl byste mi pomoci?“ měl agent odpovědět: „Od roku 1956 zde není biskup.“) a členem tiskové komise KV SKD-PIT. Roku 1977 vládní kandidát na biskupa. Pro tajnou policii měl značný význam. Nebyl zapojen do žádné státobezpečnostní akce a měl být využit zásadně jako vlivový spolupracovník. I on se však StB vyhýbal. V roce 1984 byla uskutečněna pouze jedna schůzka, na níž „HRADECKÝ“ požádal o ukončení spolupráce. Dne 12. 6. 1985 pak zemřel. Svazek byl paradoxně veden ještě téměř celý rok a k jeho ukončení došlo teprve 21. 5. 1986 (!).

19 ABS, f. OVS StB, a. č. 905 747 MV. K tomuto případu viz blíže: PLACHÝ, J.: „Rozpravování“ duchovních litoměřické diecéze, s. 30 – 31.

20 ABS, f. OVS StB, a. č. 832 294 MV. P. Žagan byl „rozpracován“ do 23. 11. 1976 O-StB Šumperk jako prověřovaná osoba – kandidát tajné spolupráce. V té době působil na farním úřadu v Lipové. Návrh na zařazení mezi KTS byl ve svazku až na listu č. 74 (před tím bylo dvakrát navrženo svazek ukončit), slib tajného spolupracovníka ze 17. 8. 1977 se pak nacházel až na listě č. 101. Celkem měl svazek 113 listů. Od 6. 3. 1978 veden u 2. odd. II. odb. S-StB Ostrava. Již 29. 11. 1978 však podal ŘO nstržm. VI. Richter návrh na ukončení spolupráce z důvodu vážné nemoci P. Žagana. Celkem se uskutečnilo šest schůzek, na nichž byla podána jedna (!) zpráva.

ho, o třináct let později Gustáva Husáka. K tomu se pojily i další kompromitující momenty, které se StB podařilo zjistit.²¹

František L. byl registrován jako spolupracovník již v roce 1961. CMBF studoval nadvrkrát a končil teprve v tomto roce. Roku 1972 však byla spolupráce pro vážnou nemoc přerušena a teprve když se jeho stav v roce 1977 zlepšil, byl znovu zaregistrován jako důvěrník a od roku 1978 jako agent. Jeho případ je tragický v tom, že (podle údajů StB) byla na základě jeho zpráv jedna osoba „realizována“, tedy, převedeno do normálního jazyka: zatčena. Také zde je bohužel spisový materiál značně torzovitý a ne lze zjistit ani jméno jeho údajné oběti, natož skutečný podíl jeho viny.²²

Posledním, a zároveň nejmladším případem je Jaromír Blecha. Byl administrátorem pražské farnosti, odkud pocházel signatář Charty 77, kněz Václav Malý, kterého znal od dětství (mimo jiné jej doporučil ke studiu CMBF). StB jej získala právě jen kvůli němu. Blecha se stýkal s Malého ro-

-
- 21 ABS, f. OVS StB, a. č. 6242 České Budějovice; a. č. 903 383 MV. Stanislav Česlík byl před únorem členem národně socialistické strany. Po vysvěcení působil jako administrátor farního úřadu v Horní Slatině. Ke spolupráci měl být získán jako agent „PETR“ OO-MV Jindřichův Hradec dne 18. 10. 1962. Důvodem bylo zřejmě vydírání (dopouštěl se před svými farníky protistátních výroků a StB mu nejspíš vyhrožovala trestním stíháním). Dne 16. 5. 1964 se však dopustil „urážky“ prezidenta republiky Antonína Novotného. StB od něj dala ruce pryč a spolupráce byla ukončena již 5. 6. 1964. V trestním řízení byl odsouzen na 10 měsíců vězení a zbaven státního souhlasu. Později mu byl umožněn návrat do duchovní správy, avšak roku 1977 se dopustil stejného přestupku a za tr. čin „snížení vážnosti prezidenta republiky“ byl odsouzen na 5 měsíců nepodmíněně. Trest však nemusel nastoupit, vzhledem k tomu, že dostal milost. Pracoval pak jako zemědělský dělník na státním statku v Českém Rudolci. Následně mu byl v únoru 1980 umožněn podmíněný návrat do duchovní správy (farní úřad Bečov, okres Most). Musel se však stát členem SKD-PIT a v září 1980 se ozvala i StB. Ta Česlíka ostatně sledovala již od 14. 11. 1979 (KTS „OTEC“). Od 30. 9. 1980 byl pak veden jako agent 2. odd. II. odb. S-StB Ústí nad Labem s krycím jménem „OTEC VÁCLAV“. Údaje o průběhu spolupráce z větší části chybí. V roce 1984 se uskutečnilo šest schůzek, na každé byla podána jedna zpráva. Již 24. 9. 1984 byl však podán návrh na ukončení spolupráce z důvodů zdravotního stavu spolupracovníka (ŘO mjr. Bohumil Smola). Do archivu byl svazek uložen až 11. 1. 1985.
- 22 ABS, f. OVS StB, a. č. 997 176 MV. Od roku 1977 působil jako administrátor farnosti Chrástice, okres Příbram. O-StB Příbram jej od 6. 1. 1977 vedla jako důvěrníka a od 24. 4. 1978 jako agenta s krycím jménem LAŇ. Již před tím byl dvakrát veden jako informátor. Na popud StB byl dokonce členem Československé strany lidové (ČSL). KS-MV v Českých Budějovicích jej používala jako „druhou agenturu s technickým úkonem“ v blíže nespecifikované akci „PRAMEN“, během níž bylo u pěti osob provedeno „profylaktické opatření“ a u jedné osoby došlo k zatčení. Vzhledem k tomuto úspěchu byl v roce 1967 dvakrát finančně odměněn (celkem 400,- Kčs). Spolupráce byla počátkem 70. let přerušena ze zdravotních důvodů. Také již roku 1977 obdržel finanční odměnu ve výši 200,- Kčs. Hlavní osobou, o níž měl v té době podávat zprávy, byl ThDr. Miloš Slav Vlč. Roku 1989 (2. 12.) měl být svazek zničen, avšak nestalo se tak.

diči, avšak žádné konkrétní údaje o jeho politických aktivitách StB nedal. Spolupráce byla přerušena v roce 1983.²³

Případy spolupráce kněží se Státní bezpečností bývají téměř vždy tragické. Ke každému případu je třeba přistupovat individuálně. Kvantifikace, po níž volá část veřejnosti podporovaná sdělovacími prostředky, je zcela nepřijatelným zjednodušením. Hlavní pozornost veřejného zájmu by pak měla být upřena směrem ke skutečným viníkům, tedy v první řadě k bývalým příslušníkům Státní bezpečnosti.

Summary

Theological Faculty of Cyril and Methodius and its Students in the Mid 1950s by the Eyes of the State Security

This study concentrates on the interest the State Security took in Cyrilometodějská bohoslovecká fakulta (The Theological Faculty of Cyril and Methodius, CMBF) and its students. In the first part, which draws on rather fragmented preserved documents, it elaborates on the communist Secret Police activity in the second half of the 1950s with regard to the faculty in a general context. Consequently, it ties in with the general assessment of preserved sources and their relevance once it has outlined the subject. In the second part, the paper focuses on a specific group of former seminary students. The selected sample comprised 1st – 4th year students who studied at CMBF in the school year of 1954/1955. In total, it involves 99 persons. By the end of the 1980s, forty of them passed the necessary registration protocol procedure to become secret collaborators for the State Security. The instances backed by at least partially preserved dossiers demonstrate specific cases that illustrate what the collaboration entailed in practice.

23 ABS, f. OVS StB, a. č. 739 943 MV. Od 24. 4. 1981 svazek prověřované osoby 1. odd. X. správy Federálního ministerstva vnitra (FMV). Na agenturní (krycí jméno „JAKUB“, ŘO por. Milan Buchta) převeden v červenci („zverbován“ 9. 7.) téhož roku. V té době byl farářem v Praze-Hlubočepích. Spolupráce mu byla nabízena již v roce 1976, kdy ji však odmítl. Ke spolupráci se od začátku stavěl pasivně a od počátku roku 1983 ji chtěl ukončit. StB sama konstatovala, že po smrti paní Malé (v září 1981) podává jen všeobecné a nekonkrétní zprávy, které je ještě nutno získat neustálými opakovanými dotazy (na celkem 22 schůzkách podal 18 zpráv) a svazek uložila dne 24. 10. 1983 do archivu.

**Totalitný režim vo vzťahu
k reholiam a náboženským
spoločnosťam**

**Totalitarian Regime and its
Relation to Congregations
and Religious Groups**

The Labour Camps for Nuns which Functioned between 1954 and 1956 in Poland

Agata Mirek (Poland)

In comparison to other countries belonging to the Communist Bloc in Central Eastern Europe all the activities created by the communist ideology were gradually aiming to completely eliminate the nuns' lifestyle in Poland. In the battle with the Catholic Church in People's Republic of Poland (PRL) the first goal was to eliminate religious orders. During the national sent of the Ministry of Public Security officers col. Julia Brystygierowa, the director of the Ministry of Public Security who specialized in the persecution of religion, delivered the speech "*Clergies' offensive and our duties*". She repeated many times that the elimination of the church and religion in Poland would have to be postponed. She considered the elimination of the religious orders as the most important as there were international and Polish samples – suppressions of the orders – that could be used. She presented the religious orders as "*the most important link for the foreign intelligence service*".¹

When the communists in Poland cancelled the concordat, Roman Catholic orders and congregations lost legal rights for their activities. The state's relationship towards convents was based on Marxist philosophical assumptions rather than the law. In reality, the politics of completed facts was adopted after the loophole in law, caused by the cancellation of the

1 DOMINICZAK, H.: *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944 – 1990*. Warszawa 2000, page (p.) 127.

concordat, appeared.² The decree which brought about the changes to the act with regards to the congregations issued on August 5, 1949 questioned the legal rights of religious orders, religious congregations, and religious associations' existence.³ Under the threat of dissolving and banning the activities, the superiors were ordered (until November 4, 1949) to send applications for the regulation of their legal existence.⁴ The decree allowed state agencies to inspect the internal life of congregations, both personal and possessions. The most powerful communist repressions took place between 1945 – 1956. During many custodies, investigations, and trials human inalienable rights to defence and justice were violated. Many different methods were used in the battle against the nuns. The main goal was to limit gradually the nuns' work and a further objective was to limit their influence on the society. Communists were especially afraid of the relationship that the nuns had with children and youth, therefore during the first period of the battle against nuns, they closed all the schools led by congregations, nationalized educational institutions and hospitals. The nuns were also forbidden to teach religion at schools. In the whole Communist Bloc the authorities took actions aimed at eliminating female religious congregations. The scenarios used were similar. The most popular form of fulfilling the goal was to create places of isolation – labour camps where nuns were settled and left under the Security Service workers supervision.⁵

The action that took place in 1954 aimed at destruction of religious orders in Silesia was preceded by ruthless disposal of secular clergy. In January 1951, the communists in Poland removed administrators from Gdańsk, Olsztyn, Gorzów Wielkopolski, Opole, and Wrocław and forced the chapters to choose vicars.⁶ In November 1952, the bishops were removed from Roman Catholic Diocese of Katowice⁷, in June 1954, 15 par-

2 MISZTAL, H.: Divide et impera. Niszczzenie struktur kościelnych w Polsce jako jedna z metod walki systemu stalinowskiego z religią. In: *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944 – 1989*. Lublin 2004, p. 26.

3 Journal of Laws of the Republic of Poland (Dz U RP) 1949, number (no.) 45, position (pos.) 335.

4 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Urząd do Spraw Wyznań, (UdSW), signature (sign.) 21/208, Rejestracja zakonów.

5 PACZKOWSKI, A., BARTOSEK, K.: Europa pod rządami komunizmu. In: CAURTIS, S. et al. (eds.): *Czarna księga komunizmu*. Warszawa 1999, p. 382.

6 ŻARYN, J.: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944 – 1989)*. Warszawa 2003, p. 122 f.

7 GRAJEWSKI, A.: *Wygnanie*. Katowice 2002, p. 131 f.

ish priests were transferred from the district of Opole, and further five were placed in priest retirement home with no rights to leave the place.⁸

Very harsh method was used in 1954 against female religious orders when the action, under the code name "X-2", was taken. During this action eight labour camps were established at the territories of Cracow and Poznan Voivodeship for the nuns transferred from Lower and Upper Silesia. The decision about carrying the "X-2" action was made by the highest authorities. In Warsaw, on July 30, 1954, during the conference, the chairman of the Council of Ministers, Józef Cyrankiewicz, informed co-workers about the activities planned on August 3, 1954. The main goal was to "remove" some of the nuns from the territories of Wrocław, Opole and Katowice Voivodeship (at that time Stalingrad Voivodeship) to central Poland. The decision was justified by the fact that many nuns from that area declared being of German nationality and did not use Polish language at all. The Presidium of the National Council of Voivodeship in Wrocław strengthened the decision from July 31, 1954 accusing the nuns of German revisionism against them. Legal basis for those illegal actions was based on the article 16 issued by the President of the Republic of Poland on December 23, 1927 about states' borders⁹ and the article 16 about the associations.¹⁰ The documents sent to the congregations informed that the nuns have no rights to appeal. Moreover, they were threatened that "any resistance would cause penal consequences".¹¹

Between July 27 – 29, 1954 the direct actions were taken aimed at "centralizing convents". The state authorities verified data about convents intended to be eliminated.¹² All the information obtained "top secret" clause and were sent out by the Ministry of Public Security officers just before the action was taken. The instructions obliged the Ministry of Public Security and Department for the Issues of Denomination to organize, between July 26 - 29, voivodeship and county groups in order to prepare both an operating plan for every county and an elimination group for every institution.

"Centralized convents", the most common term used for labour camps for nuns, were established in Dębowa Łąka, Gostyń, Kobylin, Otorów,

8 SITEK, A.: *Porwali go z miejsca i wyrzucili. Trzy wypędzenia*. Opole 2004, p. 26 – 57.

9 Dz U RP 1937, no. 11, pos. 83.

10 Dz U RP 1932, no. 94, pos. 808 z 1946; no. 4, pos. 30 oraz z 1949; no. 41, pos. 302; no. 45, pos. 335.

11 ZAJĄC, M. H.: *Kryptonim „X – 2”*. Wrocław – Poznań 2004, p. 20.

12 *Ibidem*, p. 17.

Stadniki, Wieliczka, and two in Staniątki. The labour camps were established in convents from where monks and nuns were transferred between July 27 and August 2, 1954, referring to the same legal rights that were later used for the removal of religious life in Western Territories.¹³ Nuns from six different congregations were placed in labour camps: The Servant Sisters of our Lady of the Immaculate Conception (*szluzebniczki slaskie*), Sisters of Saint Elizabeth (Elisabethinae), Sisters of our Lady Immaculate (Marian Sisters), Poor Nurses of the Third Order of Saint Francis, Servant Sisters of the Sacred Heart of Jesus, Franciscan Sisters of Christian Charity. Moreover, nuns such as: Jadwigan Sisters, School Sisters of Notre Dame, Borromean Sisters and Hospital Franciscan Sisters were moved to provincial homes.

Table 1. The labour camps for nuns between 1954 – 1956

Lp.	Places where labour camps were established	Religious orders and congregations which were removed from the buildings where the labour camps were established (in numbers)	The name of the congregation	The number of nuns in the camps
1.	Stadniki	Congregation of the Sacred Heart of Jesus (Sacred Heart fathers) - 50 monks	Congregation of the Servant Sisters of our Lady of the Immaculate Conception	79 nuns
2.	Staniątki I	Sisters of the Order of Saint Benedict (Benedictines) - 46 nuns	Congregation of the Servant Sisters of our Lady of the Immaculate Conception	218 nuns
3.	Staniątki II	Congregation of the Servant Sisters of our Lady of the Immaculate – 14 nuns	Congregation of the Servant Sisters of our Lady of the Immaculate Conception	76 nuns
4.	Wieliczka	The Orders of Friars Minor – 17 monks	Congregation of the Servant Sisters of our Lady of the Immaculate Conception	78 nuns
5.	Otorów	Congregation of the Ursulines of the Agonizing Heart of Jesus (Ursuline Sisters) – 48 nuns	Congregation of Sisters of our Lady Immaculate (Marian Sisters)	152 nuns
6.	Kobylin	The Orders of Friars Minor (Franciscan)	Congregation of Saint Elizabeth (Elisabethinae)	151 nuns
7.	Gostyń	Congregation of the Oratory of Saint Philip Neri (Philip Neri fathers)	Congregation of Saint Elizabeth (Elisabethinae)	184 nuns

13 PABIJANEK, M.: *Wysiedlenie Sióstr Szluzebniczek N. M. P. Prowincji Opolskiej do obow zów pracy (w roku 1954)*. Zaranie Śląskie 2001, no. 3 – 4, p. 119 – 140.

8.	Dębowa Łąka	Congregation of the Shepherd Sisters of Divine Providence (Shepherd Sisters) – 36 nuns + 22 wards	Poor Nurses of the Third Order of Saint Francis (current name Franciscan Sisters of Our Lady of Perpetual Help)	26 nuns
			Servant Sisters of Secret Heart of Jesus	42 nuns
			Franciscan Sisters of Christian Charity	16 nuns
			Congregation of Saint Elizabeth (Elisabethinae)	31 nuns

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, (AIPN BU), signature (sign.) 01283/1201 (V14-52-3), Wykaz placówek zakonnych przeznaczonych do likwidacji z uwzględnieniem podziału na poszczególne zgromadzenia, card (c.) 164 – 125; AAN, UdSW, sign. 21/158, Sprawozdanie z akcji likwidacji placówek niektórych zgromadzeń zakonnych na terenie województwa Stalinogrodzkiego. MIREK, A.: *Siostry zakonne w obozach pracy w PRL w latach 1954 – 1956*. Lublin 2009, 736 p.; MIREK, A.: *Spis zakonnic usuniętych z klasztorów w ramach „Akcji X-2”*. In: MYSZOR, J. (ed.): *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945 – 1989*. Volume (vol.) 3, Warszawa 2006, p. 271 – 357.

Table 2. Nuns removed from institutions and placed in general and provincial homes during “X-2” action

Lp.	Congregation	Number of nuns removed from institutions	Number of liquidated homes	Towns where nuns were transferred to
1.	Congregation of Sisters of Saint Jadwiga of Immaculate Virgin, Mother of God (Jadwigan Sisters)	54	13	Katowice-Bogucice (provincial home) Wrocław (general home)
2.	Congregation of Sisters of Mercy of Saint Borromeo (Borromean Sisters)	68	21	Trzebinia (general home)
3.	Congregation of Sisters of Notre Dame	94	9	Opole (provincial home)
4.	Congregation of the Nurses of the Third Order of Saint Francis (Hospital Franciscan Sisters)	31	6	Ołdrzychowice Kłodzkie (provincial home)
	In total	247	49	

AIPN BU, sign. 01283/1201 (V14-52-3), Wykaz placówek zakonnych przeznaczonych do likwidacji z uwzględnieniem podziału na poszczególne zgromadzenia, c. 164 – 125; MIREK, A.: *Siostry zakonne w obozach pracy w PRL*, p. 319 – 333; MIREK, A.: *Spis zakonnic usuniętych z klasztorów w ramach „Akcji X-2”*, p. 271 – 357.

In August 1954, 704 nuns were removed from Opole Voivodeship. It constituted almost half of all the nuns that lived there. Servant Sisters were the most numerous group of sisters. There were 469 of them, which constituted more than 60% of all the sisters of this congregation. The course of action "X-2" was especially drastic for Franciscan Sisters of Christian Charity. All of them, including superior general, were transferred to the labour camps in Dębowa Łąka¹⁴.

Living and domestic conditions in labour camps were very difficult due to both unprepared buildings and overcrowding. Lack of electricity, running water, fuel, and defective warming systems were almost in every building where the labour camps were established. In first few months nuns were maintained at the state expense. Since November 1954, they had to manage on their own. The same employment scheme was used in every labour camp. Tailor working places, where two shifts system "piece-work" and "standard" were run, were created according to the corporation in cooperation with Worker cooperative. Nuns were forced to do work that they hadn't been prepared to do. For example, among 366 Elisabethinae only nine nuns had tailor qualifications, the rest worked as nurses (231), teachers (42), cooks (27) and a lot of of them, mainly the older retired nuns, were not able to work at all¹⁵.

In labour camps nuns were subjected to surveillance and political indoctrination. Communists had never made an official charge to the nuns transferred and kept in labour camps. Legal regulations, used officially by Presidium of the Voivodeship National Council in Wrocław, Opole, and Katowice against the nuns ordering them to leave convents, could not have been applied to reality. Both archival query and an investigation conducted by an Institute of National Remembrance in Katowice showed no evidence to confirm thesis that nuns' activities were disturbing peace, safety, and public order. Moreover, there wasn't any concrete evidence to confirm charges of revisionism and conducting hostile, anti-state propaganda. The official protest letters written by congregations and Polish Episcopal to communist authority were left with no answer¹⁶.

14 See: ŁOZIŃSKI, B.: *Leksykon zakonów w Polsce*. Warszawa 2002, p. 200; MIREK, A. (ed.): *Represje wobec sióstr zakonnych w PRL. Obozy pracy dla zakonnicy (1954 – 1956)*. Lublin 2005, 111 p.

15 AAN, UdSW, sign. 20/186, Sprawozdanie z sytuacji w ośrodkach zakonnych sióstr przesiedlonych z województw zachodnich.

16 RAINA, P.: *Losy sióstr zakonnych w PRL. Wyszalenie-obozu-uwolnienie 1954 – 1956*. Warszawa 2004, 218 p.

Table 3. Numbers of nuns and institutions affected with repressions during “X-2” action according to the division of voivodeship

Lp.	Congregation	Number of nuns in total	Number of institutions in total	voivodeship		voivodeship		voivodeship		Number of convents to “centralize” in total
				Nuns	Institutions	Nuns	Institutions	Nuns	Institutions	
1.	Elisabethinae	910	118	497	63	413	54	-	-	344
2.	Hospital Franciscan Sisters	414	38	293	23	121	15	-	-	34
3.	Marian Sisters	309	32	146	32	160	26	3	1	187
4.	Jadwigan Sisters	123	18	82	13	34	4	7	1	54
5.	Franciscans from Krzyżowice	40	5	13	1	27	4	-	-	10
6.	Franciscan Sisters of Christian Charity	15	3	-	-	15	3	-	-	7
7.	Sisters of Notre Dame	310	25	106	10	144	11	60	4	86
8.	Borromean Sisters	642	63	405	32	104	18	133	13	69
9.	Servant Sisters of Sacred Heart of Jesus	60	5	11	1	28	3	21	1	20
10.	Servant Sisters	698	139	138	32	455	90	105	17	441
	In total	3521	446	1661	207	1501	228	329	37	1252

AIPN BU, sign. 01283/1201 (V14-52-3), Wykaz placówek zakonnych przeznaczonych do likwidacji z uwzględnieniem podziału na poszczególne zgromadzenia, c. 164 – 125; AAN, UdSW, sign. 21/158, Sprawozdanie z akcji likwidacji placówek niektórych zgromadzeń zakonnych na terenie województwa Stalinogrodzkiego.

Table 4. Percentage of nuns transferred in 1954 during “X-2” action according to the congregations

Lp.	Congregations	Percentage of nuns transferred
1.	Elisabethinae	38%
2.	Hospital Franciscan Sisters	8%
3.	Marian Sisters	60%
4.	Jadwigan Sisters	43%
5.	Franciscans from Krzyżowice	25%
6.	Franciscan Sisters of Christian Charity	100%
7.	Sisters of Notre Dame	27%
8.	Borromean Sisters	10%
9.	Servant Sisters of Sacred Heart of Jesus	33%
10.	Servant Sisters	63%

AIPN BU, sign. 01283/1201 (V14-52-3), Wykaz placówek zakonnych przeznaczonych do likwidacji z uwzględnieniem podziału na poszczególne zgromadzenia, c. 164 – 125; AAN, UdSW, sign. 21/158, Sprawozdanie z akcji likwidacji placówek niektórych zgromadzeń zakonnych na terenie województwa Stalinogrodzkiego; MIREK, A.: Wysiedlenie zakonnic z klasztorów do obozów pracy w ramach „Akcji X-2” przez władze komunistyczne w PRL. In: MIREK, A. (ed.): *Represje wobec sióstr zakonnych w PRL. Obozy pracy dla zakonnic (1954 – 1956)*, Lublin 2005, 111 p.

One of the methods used towards internees (nuns) was not only to leave them without any official charges, but also to leave them with no perspective that their stay in places of isolation would ever end. The strategy used by the communist authority, including the use of the weapons of repression when transferring nuns to labour camps, was against both the personal liberty (guaranteed by the Constitution of PRL) and rights to freedom of conscience and freedom of religion. This strategy used by the communist authority can intensify the fact that depriving of freedom affected not only individual people but a group of 1,296¹⁷.

Poland’s Episcopacy, mainly the director of Religious Order Department priest Bronisław Dabrowski, insisted on demolishing the camps, took care of the nuns by finding them the right spiritual support and tried to improve their material situation.

The new agreement was made between the communist authority and the church in 1956 as a result of discussion between Episcopate and Join

17 IPN, Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach, Postanowienie w sprawie umorzenia śledztwa z dnia 13. grudnia 2007 r., sign. S 38/02/Zk.

Government Commission, and on December 8, 1956 a new announcement was made allowing “*the nuns that had been transferred in 1954 from Opole, Wrocław, and Katowice Voivodeship to return to their mother institutions*” and to leave the country by those who did not feel a strong connection with Poland¹⁸.

In reality all the decisions made by Joint Government Commission concerning the nuns’ return to their mother institutions faced many difficulties. Communist authority failed to keep the promise and the institutions were never been given to the nuns. Many nuns did not have a place to return to. An intervention made by the secretary of Episcopal of Religious Order Department did not improve the situation. The General Public Prosecutor’s Office informed the congregations that those institutions which were developed and used by the society would still remain under those users’ control. In Opole Voivodeship, according to the decision made in February 10, 1957, only 42 convents were given back from 185 that were taken away in 1954. 55 were given back partly (only some part of the convent or a substitute, much smaller place) whereas 88 remained inaccessible for nuns¹⁹.

The massive transfers of nuns carried out by Communist Authority on Recovered Territories in August 1954 did not have significant influence on conventual’s life in Poland. Whereas all the events that lead to the political crisis in 1956, forced the authority to withdraw from their strategies. The main reason for the communists’ withdrawal from their repressive strategies in autumn 1956 was an attitude of the Primate of Poland, Cardinal Stefan Wyszyński. During his discussion with Gomułka’s delegate in Komańcza he agreed to return to Warsaw under one condition. Labour camps for nuns were to be demolished and the nuns were to be allowed to return to their mother institutions. Thanks to the Primate, the lot of those nuns who were transferred during “X-2” action and kept in labour camps stopped being treated as a matter of marginal nature or internal convents’ problem but become the key issue. In the face of the thaw and clearance of “mistakes and abuse” by new authorities it demanded a recall and compensation. It is worth to underline that this was an exception and

18 Komunikat Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu i Episkopatu o zasadach uregulowania wzajemnych stosunków z 8. grudnia 1956 r. In: RAINA, P.: *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945 – 1989*, vol. 1 (1945 – 1959). Poznań 1994, p. 575.

19 MIREK, A.: *Siostry zakonne w obozach pracy w PRL*, p. 567 – 641.

the only time when such a decision was made by the authorities in the whole Communist Bloc.

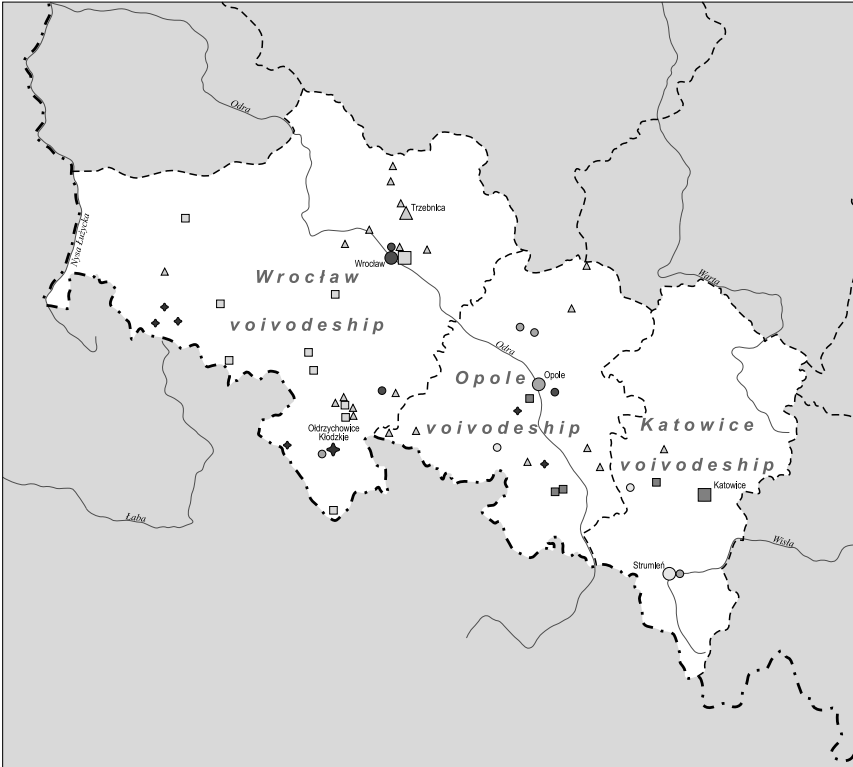
Resumé

Pracovné tábory pre rehoľníčky v Poľsku v rokoch 1954 až 1956

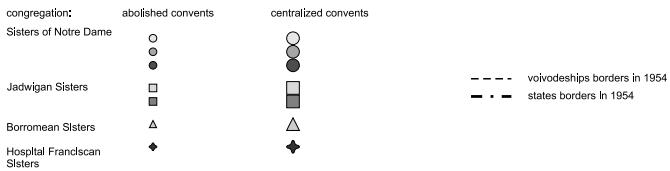
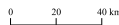
V období totalitného komunistického režimu boli náboženské kongregácie a rády vo všetkých krajinách sovietskeho bloku podrobené rôznym formám represíí štátnej administratívy aj štátnej bezpečnosti. Počas celého trvania (komunistického politického) režimu mali rozličnú intenzitu. Hlavným cieľom bolo postupné obmedzenie činnosti sestier a nakoniec úplná eliminácia rehoľného spôsobu života. Pracovné tábory sa stali jedným z najvýznamnejších nástrojov na dosiahnutie tohto zámeru.

Poľsko sa v súčasnosti zaoberá otázkami spojenými s pracovnými tábormi pre rehoľníčky v rokoch 1954 až 1956. Len v auguste roku 1954 bolo zo západných území odvezených viac než tisíc sestier, ktoré boli umiestnené v ôsmich pracovných táborych v Krakove, Poznani a vo vojvodstve Bydgoš. Pri prenasledovaní sestier zo západných území používal komunistický štát obvinenia, ktoré proti nim vzniesol nemecký revizionizmus.

Appendix 1

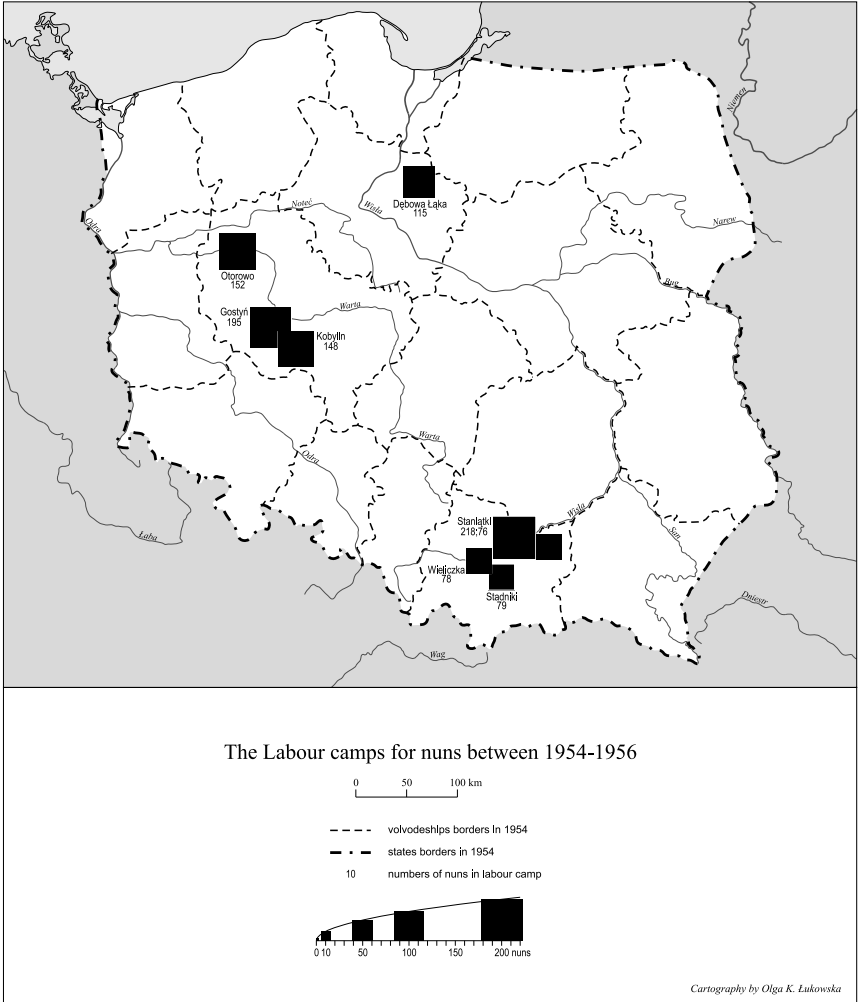

Transference of the centralized convents in Opole, Wrocław, Katowice voivodeships

Cartography by Olga K. Lukowska

Appendix 2

Totalitarian Regime and its Relation to Congregations and Religious Groups in Slovenia

Renato Podbersič (Slovenia)

In Slovenia a lot of research work on post war prosecution of the Roman Catholic Church – the largest Slovenian religious community - has been carried out since 1990. The relationship concerning the formal Yugoslav state and other minor religious groups is still waiting for more profound investigations. After the year 1945 the circumstances related to pre-war traditional political parties and Catholic Church have been drastically altered. The church entered a new era when the new anti-ecclesiastic organization acquired political power. The new rulers often put personal faith and clericalism on the same level.

Religious freedom as an individual's right is nowadays generally and wholly recognised. Seclusion of the church and religious groups from the state is one of the key attributes or at least developmental trends of modern societies. In communist countries the major problem for religious groups existed in the fact that state authorities were not neutral or indifferent towards religions. In its territory (school, media, and public institutions) the communist state asserted its communist ideology which was opposed and even hostile to religion. Prosecutions performed by the communist authorities originated in Marxist ideology according to which the religion is considered to be a reminiscent of the reactionary past, and ought to be

banished from social life and public events.¹ In legal–formal sense constitutional starting points were the following: freedom of consciousness, religion as well as performing rites are formally acknowledged. Profession of religion is free and individual's personal affair; prohibition of citizens discrimination on the basis of religious convictions; state and religious communities are separated; all religious communities have equal rights; abuse of religion with political intention is prohibited (constitution 1946, similar also constitutions 1963 and 1974).

The principle of separation of state and church that became part of the new Yugoslav constitution in 1946 was used in a negative sense as exclusion of the church from public life. On the other hand there existed secret legislation (secret Official Gazette) and different secret internal documents, forming a parallel legal system referring to the Roman Catholic Church as an internal enemy. It involved State and Public Security Service and militia organs.² Besides the Catholic Church other smaller religious groups were persecuted as well - especially the religious congregations of Baptists and Jehovah's Witnesses. The latter were reproached for their refusal of military service. The authorities prosecuted their followers and several political processes were undertaken against them. Already during the Second World War, in May 1942, the Central Committee of Communist Party of Slovenia pronounced the statement of freedom of world view and religious practise³, where it was stated that "*freedom of opinion and religious practise was guaranteed to Slovenians for present and future time*"⁴. Later they started to reduce freedom of expressing political, ideological, and religious convictions. The state and the church were separated and faith has become a personal affair of each individual.

Immediately after the end of the Second World War, the new communist regime in Yugoslavia started carrying out measures against the Catholic Church as an establishment and against individual priests,

1 MIKOLA, M. (ed.): *Religija, cerkev in šola v dokumentih občinskih komitejev ZKS Zgodovinskega arhiva Celje* [Celje History Archive, The first and the second book]. Celje 2003, 243/302 pages (p.); RÖTER, Z.: *Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945 – 1973*. Ljubljana 1976, 310 p.; *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju* [collection of scientific papers]. Ljubljana 2002, 507 p.

2 See more on this work: ŠTURM, L., DORNIK ŠUBELJ, L., ČELIK, P., DOLINAR, M. F. (ed.): *Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji* [Instructions for Work of Security Organs in SR Slovenia]. Ljubljana 2003, 210 p.

3 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* [People's Revolution Documents in Slovenia], book 2, Ljubljana 1964, p. 57.

4 Ibidem.

monks, nuns and all openly religious people. The communist government regarded religion as a symbol of a reactionary past.

In the first period, between 1945 – 1947, a total of 36 priests were killed (33 diocesan priests and three priests of religious orders), 30 consecrated persons (27 laymen and three nuns) and 54 students of theology.⁵

The Catholic Church made an answer to the measures of the new authorities with a pastoral letter of protest written by the Yugoslavian Bishop's Conference. The priests read it to their believers in churches on September 20, 1945. Yugoslav revolutionary authorities looked upon the pastoral letter as an attack on the new social and political system established after the Second World War.

The actual the state of religious groups in Slovenia and their followers was particularly daunting during the first post war years. At that time state-directed political processes, prosecutions and murders of the priests followed one another. All activities related to religious communities and religious people were inspected and rendered difficult. They limited religious education and closed down church schools.

In 1953 there were 12 active religious communities in the People's Republic of Slovenia. They were registered on the basis of Law on Religious Communities and had equal status. The data on religion acquired with census in 1953 are considered to be unreliable, due to political conditions at that time. Those circumstances were not in favour of declaring one's religion and a lot of people did not respond according to their convictions. In Slovenia 85,7% of the population declared to be religious. A great part (83,3%) of religious people were Roman Catholics. Religious Committee kept regular links with Catholic Church and only periodical with Protestants, members of the Orthodox Church, Jehovah's witnesses, and Old Catholics. Other communities didn't have any contacts with the religious Committee. The Committee members took into consideration the following provisions when operating:

*“The Committee's activity has to be strictly political. The problems should be solved only with those churchwardens having the correct relationship with the people's authorities and showing good will for cooperation.”*⁶ The religious communities were the only groups that were not under total

5 DOLINAR, M. F.: Duhovniki v primežu revolucije. In: GOLOB, J. et al. (eds.): *Žrtve vojne in revolucije*. Ljubljana 2005, p. 65 – 66.

6 Archives of the Republic of Slovenia (AS) 1211, fund (f.) Komisije Socialistične republike Slovenije za verska vprašanja [SR Slovenia Committee for Religious Questions] 1953 – 1991.

supervision of the Communist Party of Slovenia and Yugoslavia respectively. Their power was considerably diminished for not acting against the authorities. The communist leadership was well aware of that fact. With special financial funds they obstructed coexistence and deepened the contrasts among them.

To sum up the relationship of the communist state towards religious communities, the aim of the Communist Party was:

- to bring into force the Marxist atheistic ideology;
- to root out progressively religious life with more or less aggressive instruments;
- to limit the influence of religious communities and exercise control over them;
- “Religion is harmful or it is of no use for people in this world.”

The Catholic Church in Slovenia represented the biggest “thorn in the flesh” for the communist regime, because it was the only one which stayed organized outside the Communist Party and had widespread support from the rather religious population. For the “people’s regime” the church was the internal enemy number one.

Therefore, on one hand the communists wanted to slander the Catholic Church in public, and on the other hand, they strove to destroy its economic basis. They performed house searches, housing restrictions, and deletions from voting registers. They also limited religious education, closed down church schools, implemented agricultural reforms and nationalization, limited religious press, fired nuns from schools and hospitals, even though there were no replacements for them. Mass arrests and court trials were carried out. Only in Slovenia the priests needed authority consents if during the Second World War they were not in their posts. It concerned even those who were deported or sent to concentration camps by the occupiers.

Some 630 priests, monks, nuns and seminarians were imprisoned or sent to concentration camps. Many fake trials were held against church representatives. Up to 1961, 429 trials took place (among 1,000 priests); 329 were sentenced to imprisonment and nine to death – four death penalties were actually executed. Two were sentenced in the so-called Christmas trial in 1945 (Peter Križaj and Franc Cerkovnik) and two in 1949 (Alfonz Jarc and Viljem Savelli). One Sister of Mercy, one Croatian priest (by Ljubljana court martial) and one Salesian Assistant were also sentenced to death but later given amnesty. The sentences frequently included the confiscation of all chattels and real estate. Another 73 priests were fined.

Their sentences were uncommonly high; some were sentenced even several times, while murderers and robbers got a lenient punishment. Some priests, who had been imprisoned in Dachau by Germans, were immediately arrested by communists after their return to Slovenia.

As a result of sentences imposed to individuals, the property of several religious orders (Jesuits, Ordo Teutonico, Sisters of Mercy, Lazarists, School Sister, and Magdalene Sisters) was confiscated as well. The trials were not in line with the legal norms of democratic states.⁷

It was a period of total loss of rights for the Catholic Church and the biggest physical and psychological attacks against its representatives in Slovenia. There were also collective trials against “the enemies of the new regime” and it involved also the Catholic clergy. Often the trials against Catholic Church representatives were deliberately staged on or close to church holidays, especially Christmas.

The most important trial against the church in Slovenia took place in 1946 at the military court in Ljubljana. Among the accused was the Bishop of Ljubljana, Dr. Gregorij Rožman⁸, who moved abroad in May 1945. First he lived as refugee in Austria and in 1948 moved to the USA. He was sentenced together with a very heterogeneous group of people having nothing in common. Among them was the *Schutzstaffel* (SS) General Erwin Rösener. The shadow of his guilt fell upon the less guilty or innocent. Bishop Rožman was convicted and sentenced to eighteen years of prison and hard labour, and his citizenship was revoked.⁹

The judiciary was in the hands of the governing Communist Party and only strove for the Party goals. The judges had to be devoted to the nation and socialism.

At the same time, at the end of the 1940s and the beginning of 1950s, the Yugoslav leadership tried to establish some kind of Catholic National Church on the model of the Orthodox Church. This church would be cut off from the Vatican and far more dependent on the communist re-

7 GRIESSER PEČAR, T.: The Roman Catholic Church in Slovenia under Three Totalitarian Regimes. In: JAMBREK, P. (ed.): *Crimes Committed by Totalitarian Regimes*. Ljubljana 2009, p. 71 – 80; GRIESSER PEČAR, T.: *Cerkev na zatožni klopi : sodni procesi, administrativne kazni, posegi “ljudske oblasti” v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana 2005, 797 p.

8 Dr. Gregorij Rožman (1883 – 1945) was a Bishop of Ljubljana between 1930 – 1945. During Second World War he was a pragmatist who sought the best for the people of Slovenia in circumstances of utmost difficulty and danger. Bishop Rožman was passionately anti-communist.

9 DOLINAR, F. M., GRIESSER PEČAR, T.: *Rožmanov proces*. Ljubljana 1996, 317 p.

gime. Therefore, at the beginning of the fifties, diplomatic relations with the Vatican terminated.

The height of persecutions of the church was in January 1952. At the train station in Novo mesto the Auxiliary Bishop of Ljubljana, Anton Vovk (1900 – 1963), was poured with petrol and burned alive. As the negative incident echoed world wide, one of the attackers received a suspended sentence of ten days(!). Moreover, he had suffered numerous painful interrogations beforehand.

With the gathered materials, constructed and false documents, the communist Secret Police (UDBA), leaned on priests, monks and nuns, theologians and their relatives, and friends. Many were forced to cooperate. It impeded the flow of new priests and intentionally made religious education impossible.

Until 1961, 1,411 priests had been given administrative punishments, 95 received short prison sentences and 1,316 had to pay fines. The reasons for administrative punishments were numerous: prohibited outdoor rites and events in the church, processions, spreading false information, breaking the Law on the Legal Status of Religious Communities, church bell-ringing, violations of public peace and order, economic reasons, unlawful collections, disrespect of state institutions, illegal printing, traffic violations, etc.

In 1952, Christmas Holiday became Labour Day and no longer National Day. Religious education in schools was forbidden and the Theological Institute was expelled from the University. This happened on June 31, 1952(!). In 1951 the administrative punishments were especially numerous because of “*illegal teaching of religion*”. This happened because priests didn’t have a license to give religious classes in schools. However they were teaching in churches and other hidden places.

At the beginning of the sixties there was a gradual warming of relations among the Catholic Church and the Yugoslav or Slovene political leadership. The consequence was the reestablishment of regular diplomatic relations between the Holy See and Yugoslavia in 1966. This act made former Yugoslavia an exception among the communist countries. Here the church acted more freely as in other East European countries, but it could not declare on social and political questions in public. Believers

were considered the second-class citizens until 1990, when political system was changed.¹⁰

After the end of the Second World War there were basically no Jews living within the territory of present Slovenia due to holocaust, escape, deportation, and partial extermination. After the end of the war rare survivors of the holocaust and individual refugees started to return to their homes. All the race laws that discriminated and banished Jews during the war were abolished. Jews became equal to the rest of the citizens. But in the new political and social organization of Yugoslavia life was not easy for them. Within the process of nationalization of private property they – as well as other wealthier Yugoslavian citizens – lost most of their property.

Beside the property with no heirs, the former property of the Jewish congregation could also become relevant in the range of restitution of Jewish property. Before the Second World War Jewish congregations from the area of Drava Banovina were members of Jewish congregations in Murska Sobota or Lendava. Due to a small number of their members, and also because of a relatively late inclusion of Jews outside Prekmurje in the Jewish congregation, which had its seat in the territory of today's Slovenia, both congregations had relatively little property. Thus, the one in Murska Sobota owned a synagogue and so did the Lendava congregation. It owned an old Jewish school building as well. The synagogue in Beltinci was demolished already before the Second World War due to its decrepitude. Outside the area of Drava Banovina and the territory of today's Slovenia there were two Italian Jewish congregations in Trieste and Gorica.

After the Second World War the Association of Jewish Congregations of Yugoslavia sold most of the abandoned and/or damaged facilities, previously owned by Jewish congregations, which were destroyed during the Second World War. Synagogues in Murska Sobota and Lendava were sold in this manner. The synagogue in Lendava was then first used as a storehouse, and the synagogue in Murska Sobota was demolished. The former Jewish school in Lendava was nationalised after the Second World War. However, after the process of denationalisation it was returned to the Jew-

10 GRIESSER PEČAR, T.: *Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapora*. Celovec-Ljubljana-Dunaj 1997, Ljubljana 2001, 338 p.; KOLAR, B.: *V Gospoda zaupam. Iz zapisov nadškofa Antona Vovka*. Ljubljana 2000, 332 p.; REHAR ČIPIČ, M.: *Cerkev in oblast na Primorskem v letih 1945 – 1953*. Ljubljana 2007, 307 p.

ish community of Slovenia. The latter then sold it to the municipality of Lendava.

Hence the synagogue in Murska Sobota was desecrated during the Second World War, it held no religious ceremonies after the liberation in 1945. Furthermore, there were no means for its renovation.¹¹ The synagogue in Murska Sobota was headed for a mournful fate for the lack of maintenance during years 1941 and 1945. The surviving Jews could not renovate it. On June 25, 1949, the City People's Committee of Murska Sobota bought it for five hundred thousand dinars.¹² Later, the Church of Christ from Vešica wanted to rent it, but the Church Commission at the Presidency of the Government of the People's Republic of Slovenia responded to their request relatively late on February 29, 1952. In their reply they said that the role in this matter had been passed over to the Secretariat-General of the Government of the People's Republic of Slovenia. It is truly interesting that the otherwise extensive archival funds of the Local People's Committee and the City Municipality of Murska Sobota kept by the Regional Archives in Maribor include hardly any documents on the happenings linked to the Murska Sobota house of worship.¹³ Thus, the Local Committee of the City Municipality of Murska Sobota passed on its regular session on March 25, 1954 a decision on demolishing the "Israeli synagogue" in Murska Sobota due to the construction of a new block of flats on its territory.¹⁴ They began to demolish the synagogue on April 21, 1954.¹⁵

Contrary to Murska Sobota, where the matter of the synagogue was treated in an extremely non-cultural and uncivilised way, the town of Lendava kept its synagogue. Although the first years after 1945 were not at all

11 KEREC, D.: Judje v Murski Soboti v letih 1934 – 1954. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, number (no.) 4, Maribor 2000, p. 609 – 610.

12 ŽUNEC, B.: Slovenska različica Schindlerjevega seznama. 7 D, Maribor May 18, 1994. The author thoroughly presents the views of Franc Kuzmič, a good expert of the Jewish issues in Prekmurje.

13 Pokrajinski arhiv Maribor, fund (f.) Okrajni ljudski odbor Murska Sobota 1945 – 1962; zapisniki sej občinskih ljudskih odborov 1954, box (b.) 557. In Committee's sessions' minutes' fund 1952 – 1954, b. 554. There are some basic documents which refer to the residential building and by that also to the synagogue in Murska Sobota only in an indirect manner.

14 Odločba Mestni ljudski odbor [Town's People's Committee] (MLO) Murska Sobota z dne 20. 4. 1954, Pokrajinski arhiv Maribor, f. Mestni ljudski odbor Murska Sobota 1946 – 1955 (gostinstvo, zdravstvo, stanovanjske in gradbene zadeve), b. 19.

15 Dopis Upravne enote v Lendavi, spis Okrajnega izvršilnega odbora v Dolnji Lendavi/1948.

favourable to the Lendava Jews, they have never experienced such radical interference into their heritage as have the ones in Murska Sobota with the already mentioned demolition of their synagogue. The synagogue in Lendava was preserved, although its primary function changed. After the war, it was managed by a trading company *Univerzal*.

After the Second World War the building of the former Jewish religious school in Lendava was nationalized. Presumably, the main reason for such measure was the small number of members and the insignificance of the Jewish community in Lendava. As the Local Executive Committee in Dolnja Lendava on April 3, 1948 issued a decision on the expropriation of an item of real estate owned by the Jewish congregation, it noted in the explanatory note that this congregation had 248 adherents in Dolnja Lendava before the war but only four or five in 1948. *“The main building constituting the real estate item concerned was damaged substantially during the war and has not served its original purpose /facultative religious school/ for a long while, moreover, it was left unexploited in a neglected and useless state for almost two years following the liberation, without the owner even bothering to perform the most essential repair work...”* Further, the text claims general benefit as a reason. The property of the Lendava Jewish congregation thus entered among the benefits of the general people’s property and was made available for the needs of the Dolnja Lendava local umbrella manufacturer as a national economic enterprise of local significance.¹⁶

In 1945 the Yugoslav state authorities regarded Jews as a synonym for wealthy bankers and manufacturers who gained their fortune by ruthless exploitation of workers and farmers. But the communists did not nationalize Jewish property because of their origin but due to the fact that Jews were the representatives of the private capital and industrial enterprises that were expected to become the holders of the accelerated state industrialization. Jewish enterprises were a part of Nazi war economy; most Jews did not actively participate in the resistance and they were mostly Germans in terms of their ancestors, nationality and citizenship; these facts played an essential role in nationalization of Jewish property, as they were considered big sins and aggravating circumstances not only in Yugoslavia but also in other countries of the victorious coalition. The authorities were

16 Dopis Upravne enote v Lendavi, spis Okrajnega izvršilnega odbora v Dolnji Lendavi/1948.

not exactly fond of Jews, but nevertheless they used no special regulations, procedures or methods for nationalizing their property.

The Second World War and the years of occupation were a turning point in the development of the discussed enterprises. Occupiers' measures made the intentions of the post-war Yugoslavian authorities easier in many ways; they blurred the pre-war system of ownership and complicated capital ties. The German occupiers confiscated most of the enterprises; the property was taken over by the state commissioner deputies' Offices for the Strengthening of Germandom who managed civil administration within their branch offices. The enterprises were renamed and new management was appointed.

After the end of the Second World War the new authorities' attitude to Jews as entrepreneurs or company members was everything but conciliatory and favorable. The most aggravating reproach was that related to the past; Jewish enterprises were holders of German nationalistic, economic and other interests in Slovenian territory. In summer 1945, local communist and public authorities received a directive to collect information about the property that used to be part of the "German" property, especially in case of the Jews with German citizenship. At the time some of the ministries warned their representatives and fiduciaries to be careful while proceeding with the Jewish enterprises. "*Make no distinction between Germans, Jews, and non-Jews,*" read the circular of the Ministry of Commerce and Supply, "*as the attitude of those enterprises to Slovene population is essential.*"¹⁷

This problem was discussed in details at the Ministerial Conference of the Government of the Republic on October 4, 1945. It was agreed to collect information about Jewish entrepreneurs' behaviour even before the Second World War. Most members of the conference were of opinion that "*if they declared themselves to be Germans and supported Germans during that time, all their property should be confiscated*".¹⁸ The adoption of that resolution indicated for Jewish property "*to be principally exempted from*

17 HANČIČ, D., PODBERSIČ, R.: Nationalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem. In: *Hitlerjeva dolga senca*. Celovec 2007, p. 175 – 190; PRINČIČ, J.: *Podržavljenje nemške imovine na Slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945 – 1955)*. "Nemci" na Slovenskem 1941 – 1955. Ljubljana 1998, p. 254.

18 Ibidem, p. 255.

confiscations”, but only under condition that its owners could prove their anti-German conviction.¹⁹

Legal trials and proceedings against individual Jewish entrepreneurs, going on from 1945 to 1946, show a strong anti-Semite atmosphere. In some trials victims’ testimonies and prosecutors’ charges were full of “verbal anti-Semitism.” Jews were often described as “typical”, “dirty” and “selfish” people without social instinct who follow only their own personal interests.

Resumé

Vzťah totalitného režimu ku kongregáciám a náboženským skupinám v Slovinsku

Katolícka cirkev v Slovinsku bola pre komunistický režim najväčším „trňom v oku“, pretože zostala jediným spoločenstvom, ktoré sa združovalo mimo komunistickej strany a udržovalo si širokú podporu pomerne nábožného obyvateľstva. Preto sa komunisti rozhodli pre dvojstrannú taktiku – katolícku cirkev verejne osočovať a zničiť jej ekonomickú základňu. Iba v Slovinsku v čase druhej svetovej vojny potrebovali kňazi štátny súhlas, aby mohli zastávať svoj post. Platilo to aj pre tých, ktorých okupanti deportovali do koncentračných táborov. Celkove to predstavovalo 630 kňazov, rehoľníkov, rehoľníčok a seminaristov. Mnohí predstavitelia cirkvi museli čeliť zinscenovaným súdnym procesom, do roku 1961 ich bolo 429, z nich v 329 prípadoch odsúdili na väzbu, v deviatich prípadoch na smrť, pričom štyri rozsudky smrti boli aj vykonané. Najvýznamnejší proticirkevný súdny proces v Slovinsku sa uskutočnil v roku 1946 pred vojenským súdom v Lubľane voči lubľanskému biskupovi Dr. Gregorijovi Rožmanovi, ktorý sa v roku 1945 presídlil do zahraničia. Bol odsúdený v rámci pomerne rôznorodej skupiny, ktorej členovia nemali nič spoločné.

Juhoslovanské vedenie sa koncom 40. a začiatkom 50. rokov zároveň snažilo založiť istý druh katolíckej národnej cirkvi na spôsob pravoslávnej cirkvi. Táto cirkev by bola nezávislá od Vatikánu, ale omnoho závislejšia od komunistického režimu. Preto boli začiatkom 50. rokov minulého storočia prerušené diplomatické styky s Vatikánom.

19 HANČIČ, D., PODBERSIČ, R.: *Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem*, p. 175 – 190.

Basilian Monasticism in Galicia – Witness and Repression (1944 – 1964)

Polycarp Volodymyr Martselyuk (Italy)

Paper is intended to investigate the fate of the Basilian monks of the Galician Province of the Most Holy Savior in Ukraine during the period of Stalin's repressions and Khrushchev antireligious campaign.

Monks of Basilian Order of Saint Josaphat in Uniate Church according to plan of metropolitan Joseph Veliamyn Rutskiy were called to educate clergy, to confirm and spread the unity of the church. This educational mission was manifested in 18th century, when in Russia, after prohibition to publish liturgical books in Ukrainian language Basilian publishing houses continued to release books of the tradition of Kiev Church. In 1720 the Synod of Zamostia ordered all monasteries of eastern rite to be united, as the result of this in Leopoli was organized a congregation of the Protection of the Mother of God that was part of Ruthenian Province later it became Galician Province of Saint Saviour.

It was the intension of Metropolitan Joseph Benjamin Rutskiy, that the monks of the Order of St. Josephat of the Greek Catholic Church would be called to support and spread church union through education. This cultural mission showed itself clearly in the eighteenth century, when, after the printing of religious books in the Ukrainian language was banned in Russia, the Basilians continued to publish books dealing with Kiev Church traditions.

In 1720 the Synod of Zamosc made all monasteries of the Eastern Rite unite and as a result, in Lviv the congregation of the Protection of the

Mother of God (Ruthenian Province) was founded. With the permission of the chapter held in Torokansk in 1780, part of the monasteries of the Austro-Hungarian Empire in Galicia separated to form the Province of the Most Holy Savior. In this province there were 36 monasteries with 314 monks. The Enlightenment policy of the Emperor Franz Joseph II led to the reduction of these monasteries from 36 to 14 functioning ones and eight that were intended for closure. As a result of the drastic limitation of access to monastic life and the ban on study for monks, the number of members of the province fell to 75. In 1858 only 14 monasteries remained in Galicia with 77 monks. In 1882 Pope Leo XIII, in his Apostolic Letter, *Singulare presidium* announced a reform of the Basilian monks which has come to be known in history as the “Dobromil Reform”. In his letter, Pope Leo XIII drew attention to the realization of the aims of Saint Basil the Great and Saint Josephat, and to the maintenance and spread of the Catholic identity of the Greek Catholic Church through closer links with the Roman Church, for which he was to give to “*the Ruthenian Bishops – revitalized, educated, active helpers who had a good spirit.*”

At the beginning of the 20th century, the monks found themselves confronted by two large monarchies, Austro-Hungary and Russia, both of whom wanted to use the order for their own benefit. The Austro-Hungarians conscripted monks and the Russians repressed clergy of the Greek Catholic Church on the grounds of their supposed separatist mentality, equally empires caused damage to the order.

Main accent would be given to the period of the liquidation of the institutional and material structure of the order and the methods of the persecution the monks during the second Soviet occupation, based on the eyewitness testimonies and the materials of the archival criminal files. I also would like to look up the fate of the liquidated monasteries and repressed monks.

The Basilian Order experienced losses almost immediately after the first Soviet occupation. With the arrival of the Red Army in 1939 regular searches and confiscations of common and private property began.

The nationalization of all education deprived them of some of their educational institutions, especially their novitiate at Krechiv as well as the house for philosophical studies at Dobromil.

However, through the efforts father (Fr.) Pavlo (Miskiv), students from Lavrov and some from Kristinopol were transferred to the village of Olo-

mouc, Czechoslovakia where they continued their theological and philosophical studies.

In Soviet Galicia 1939 – 1941 apart from economic pressure, there was also physical intimidation of the monks ideological propaganda began against the clergy.

The frequent calls to attend the offices of the Extraordinarily Commission of Internal Affairs (NKVD), arrests and interrogations were aimed to breakdown the monastic vocation and force monks to leave the order or report on their superiors.

In Hoshev, Zovkva, Lavrov, Lviv and Krechiv, the number of monks was reduced to a minimum and Soviet soldiers placed in the monasteries. The Basilian monastery at Stanislaviv, except for two cells, was occupied by Police and soldiers of the NKVD. Other monasteries became hospitals, homes for old people or other Soviet institutions.

As many parish churches had lost their priests, the faithful came to the monastery churches to pray. The church hierarchy protested against the persecution of the monks and at the same time prepared them for the situation of an “underground” church.

The Metropolitan Ordinary gave instructions concerning the work of priest-monks in parishes, private catechesis for children, permission to live outside a community and wear secular clothes, while still remaining monks.

The German occupation 1941 – 1943 revealed to Ukrainians the full horror of the former Soviet Occupation. Sites of the mass execution of members of the Ukrainian intelligences and clergy came to light, ending any pro-Soviet feelings in that part of the population that supported communist values.

These common graves found in the towns and villages of Ukraine, with their victims of NKVD terror, became places of sorrow and pain. The vocation of the Greek Catholic clergy was to heal the wounds of the families and friends of those who had been murdered. Priests of the Basilian Order took part in the encounters and requiems that took place in the first days of the German Occupation.

The sermons which they made over the graves of the brutally murdered lay people and priests hardened in the minds of the population the view of the Union of the Soviet Socialist Republic (USSR) as a totalitarian state and therefore became useful compromising material for the Soviets to imprison some Fathers from the monasteries of Drohobich, Zhovkva, Lviv, and Stanislaviv.

During the German occupation, the Basilian monks conducted missionary work and organized parishes in Cholm and Lemkivshchina. The Basilian Press at Zovkva, under the initiative of Fr. Modest (Pelech), renewed its activity and from 1942 – 1944 published the magazine *Misionar*, the *Calendar Misionaria*, prayer books and community literature, and the addresses of Metropolitan Andrew (Sheptitskij).

By the time of the return of Soviet Power, in 1944 and in the beginning of 1945 there was no open persecution. Atheist propaganda was conducted on radio and in the press.

Fr. Vitaly (Hradyuk) was the order's Provincial in Galicia and he oversaw the following monasteries: Lviv region: Lviv, Zovkva, Krekiv, Zolochiv, Pidhirtsy, Kprashopushcha. Stanislavsky region: Stanislaviv, Hoshiv, Pohohya, Ulashkivtsi, Michailivtsi, Chortkiv; Drohobich region: Drohobich, Dobromil, Bukovo, Lavriv. Monasteries in Warsaw, Peremishl', Kristinopil, although belonging to the Galician Province, after the setting up of new borders, were now in Poland.

The number of monks belonging to the province is unknown; however in an interrogation in October 1945, the Provincial Secretary, Fr. Evtimii (Bobretskii) provided the following data: Priests of the Basilian Province number one hundred and sixty and there are about 200 monks.

In September/October 1944 a tax was imposed on the church for the celebration of the Liturgy and sacraments. On the order of the authorities in April 1945, every priest was given a card by the ordinary of diocese on which were written personal details and to what religious institution they belonged.

In the spring of 1945, the Protohegumen Fr. Vitalii (Hradyuk) gave his monks identity cards. It is an interesting fact that these cards for priests where they refer to biographical data, education, clerical status, place of residence, type of activity during the German Occupation, recall in their structure questioners used by the NKVD for criminals.

Therefore, it can be supposed that filling out of these cards in April 1945 had the aim of collecting biographical information about the clergy in order to help the state to bring about later “reunification” with the Russian Orthodox Church (ROC).

The period of political tolerance for the Catholic Church ended when it was finally clear that the war against Hitler's Germany had been won. In the words of Lev Mechlic, General in the NKVD: “*The Ukrainian Greek Catholic could not exist with a Head living outside the borders of the Soviet Union*”.

The choices were few: either submission to the Moscow Patriarchate, or destruction. The hierarchy refused to co-operate with the Soviet government and so a period of open persecution had begun. In April 1945, a mass repression of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) began with articles in the Lviv region by Rosovich (pseudonym for Y. Halan) entitled “*With Cross and Knife*”, and these were followed by the arrest of members of the hierarchy.

The Basilian Order, being part of the church, was forced to share in this Golgotha. All priests of the persecuted church were under the special surveillance of the Commission for Religious Affairs, NKVD, which were transformed in the Office of the Ministry of State Security (MGB) and of the hierarchy of the ROC.

State bodies had worked out a plan for the liquidation of the church and had created an “initiative” group for the union of the UGCC with the ROC. Pressure on the clergy took the form of appointments to larger parishes in the case of those who were in agreement with this matter, and for those not in agreement, the result was arrest and prison.

The Soviet occupation of Galicia was another challenge for Basilians who continued pastoral work among Greek Catholics. In the underground church Basilian monks in a special way showed their faithful commitment to the Holy See. This is because since the time of Dobromyl's reform of 1882, in addition to professing monastic vows, Basilian monks also make a vow of obedience to Pope.

A unanimously negative position to the “reunion” with Orthodoxy by both the secular and religious clergy was declared in spring 1945 at a meeting of priests of the Zovkva district, where the clergy declared their submission to the ordinary Bishop Josephat (Koculovskuj) and said that such matters as reunion could only be decided by the hierarchy.

In his report notes concerning the reaction of the population to the arrest of clergy, the Party Secretary for the Regional Committee, I. Hrushetskii notes that the faithful of the Zovkva region, under the influence of uniate propaganda were hostile to reunion with the Orthodox.

The Dean of the Zovkva region, Fr. Mochnatskii, in the mind of the Party official was working with the Hegumen of the Zovkva monastery, Fr. Modest (Pelech) who had protested against the arrest of the hierarchy.

Among the first Basilians to be arrested at the end of the war, on the April 12, 1945, during a search of the Zovkva monastery was Fr. Pavlo

(Kernichnii). He was accused of belonging to the organization “*Ukrainian Academic Community*” during his study in Olomouc.

The arrest was only the beginning of mass persecution, which began after the war. In order to achieve the reunion, a whole series of arrests among the clergy was carried out. The first to be imprisoned were the monks of the monastery of Zovkva who were engaged in printing work. Then on the May 31, three priest-monks were arrested, along with two monks from the Zovkva monastery including the Hegumen, Fr. Modest (Pelech), for “*anti-Soviet activities in the Basilian Institution at Zovkva*”.

As opposition and action against “return” did not stop, the communists decided to limit the sphere of influence of the monks and decrease their numbers through “reunion” of monasteries.

The head of the Office of Religious Affairs, Pavlo Vilchovii, came to this conclusion in his report of 1945. Taking this decision led to the closing of monasteries in 1946 in the regional and local centers of Galicia, as well as to the arrest of their superiors and priest-monks.

These measures on the part of the state met with opposition from the monks, who did not accept Orthodoxy but accepted an illegal status and continued to serve the spiritual needs of those lay people who remained faithful to the UGCC.

To prepare the order for the trial they would face, the Provincial Fr. Vitaly (Hardyuk) in the summer of 1945 visited the monasteries and called all the monks not to leave their monastery and to hold to the Catholic faith.

Soon after this, on August 30, 1945, he was arrested for his opposition to the union of the UGCC and the ROC and anti-government activity.

On June 17, 1945 after a denunciation for “anti-Soviet propaganda”, in the town of Chortkov Fr. Iosif (Chepil) at the same time, the superior of the monastery of Dobromil, Fr. Ivan Rosumiko was arrested for collaboration with the German government and opposition to the process of reunion with the ROC.

At this time the Hegumen of the Krechiv monastery Fr. Michailo (Borsa) was arrested. The monks of the Drohobitch monastery were arrested for celebrating a Liturgy for the proclamation of an independent Ukraine. Fr. Evhen (Nischii), along with Fr. Pavlo (Zupanckii), was imprisoned on September 28, 1945. The Provincial Secretary, Fr. Evtimi (Bobretskii) was arrested on October 10, 1945 for an anti-Soviet activity and the possession of literature. On October 22, 1945 Fr. Damian (Bohun) was arrested

for suspicion of collaboration with the magazine “*Misionar*” and for opposition to the reunion of the UGCC.

The common fate of this group of priests was that they belonged to the same order and that they tried to oppose its liquidation and the union of the UGCC with the ROC. For these reasons the state arrested them for anti-Soviet propaganda.

At the same time of the arrests of the fathers, there was a parallel liquidation of their monasteries. Thus, in fall 1945, the Lviv monastery was closed.

The authority for the affairs of the ROC in Ternopil’ region in a report on the religious situation in 1945 states, that almost all monks and nuns remained opposed to the “reunion”.

The arrest of the priests of the Ulashkivski monastery in Ternopil’ region was a logical continuation of the union with state “Orthodoxy”. Fr. Pavlo (Olinckii), the Hegumen with two other priests, Fr. Arsenii (Partika) and Fr. Martiniyan (Lyutak) from the Ulashkivski monastery were arrested on December 31, 1945 having been accused of collaboration with the underground Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). Fr. Martiniyan was released after eight months only to be rearrested in March 1948 for hiding of anti-soviet literature.

Archival materials give us the chance to trace the general state of the church and of the Basilian monasteries after the “Lviv Synod” of 1946.

In the documents of the Council for Religious Affairs from 1947 we find that out of 12 monasteries, nine belonged to the Basilian Order and 104 monks lived in them.

The head of the Council for Religious Affairs in the Lviv region recommended the following:

1. to limit the amount of living space for monks and nuns calculated on the number of persons;
2. an obligation to pay state taxes;
3. the removal of the existing superiors.

According to the plan of the punitive bodies of MGB, all members of the one order should be concentrated in one monastery.

This explains the closing of the monastery in the village of Pohonya and the transfer of its three monks to Hoshev. On the April 8, 1946 the monastery at Zhovkva was closed and in spring 1947 Pidhoretskii, and somewhat later Zolochiv monasteries were closed, too. Finally in 1948 the monastery at Krasnopushchia was closed as well.

Monks who continued their pastoral work were often arrested, but the state showed its hostility in other way. At Krechiv on August 13, 1946 Fr. Iosafat (Rohatinskii) was charged with circulating “pro-fascist literature and anti-Soviet letters”.

In Lviv on August 9, 1948, Fr. Matej (Shepitka) was imprisoned and remained in detention at MGB in the Staniswaw region as an illegal bishop.

He was sentenced on February 10, 1949 for anti-Soviet sermons, links with the underground OUN, and refusal to join with the ROC.

In Drohobitch region on March 20, 1949, Fr. Ignatii (Lub) was arrested. He was sentenced to ten years for an anti-Soviet article in the newspaper “*Stanislavivske Slova*”, collaboration with the underground OUN, and hiding the anti-Soviet literature. At Unev on September 10, 1949, Fr. Ivan (Ridel) was arrested for celebrating illegal Liturgies in the territory of the Peremishel’ region and other “crimes”.

The periodic arrests, which ended in prison sentences, influenced the morale of the members of the order. Fr. Yuri (Yantuch) was arrested in January 1948 and charged with illegally living in the monastery of the Basilian nuns. He was released but re-arrested at Lviv on September 17, 1949 for public criticism of Orthodoxy, illegal celebration of Divine Liturgy and reconciling two priests, Fr. Tustyanovich and Fr. Zinkevich to the Catholic faith. However, due to executive considerations his case was closed in May 1949. After a series of arrests and interrogations, Fr. Yuri began to work in a government post and was left to peruse a life of private prayer.

The situation of priest – monks became worse after the “Lviv Synod” of 1946. The majority of them was forced into hiding and from then on celebrated the Liturgy for the faithful of the UGCC in underground.

Subject to investigation or in an illegal situation or in places of forced exile, they fostered the Catholic faith among the laity, celebrating the Divine Liturgy in 1949 in the monasteries of Hoshev and Imstichevo, which had not been closed yet.

The MGB was slow to close the last monastery as they probably were afraid of a mass protest by the faithful in these regions, where the Ukrainian Insurgent Army continued its activities.

However, in February 1949 the monastery at Krechiv in Galicia was closed. Also in 1949, the Basilian monasteries in Drohobitch and Ternopil’ regions were closed.

After the joining of the Muchaciv Diocese to the ROC on September 20, 1949, with the aim of closing monasteries, the Department of Religious Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (UkrSSR), proposed the

following: 1. to confiscate and nationalize all monastic property; 2. to disperse the monks sending the old and ill to homes for invalids; 3. to return the able-bodied monks to their homes or to places where they could be kept under the eye of the security forces; 4. to conscript young monks into the army; 5. to help monks who wished to work for the state in the areas of culture or education.

In conclusion, from the year 1939 when the Province had 133 priests, 91 students, and 149 brothers to the year 1949 the number of priests was reduced up to 100, students were absent, and 110 brothers remained. Thus in ten years the general number of Basilians was reduced from 373 to 210 monks dispersed in USSR.

Khrushchev's liberalization policies and return of monks from the Soviet labor camps and exile to Ukraine, the legacy of the camps.

The person of Khrushchev himself, who as a result of Party in-fighting headed the government and the Communist Party of the USSR, did not inspire the UGCC with hope for a better future.

True, the decision of the Presidium of the Supreme Soviet from the March 20, 1953 for an amnesty for prisoners sentenced to five years and the following decision for a re-examination of criminal operations during the period of Stalinist terror signalled that the government had changed its methods of combating religious dissidents and repression now moved to an ideological level.

Further activity of the government, was directed at the destruction of Stalin's cult of personality, ending in 1956 with speech of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Russia, N. Khrushchev at the 20th Party Congress concerning the crimes of the Stalinist era and beginning a change in the religious sphere.

In 1945 – 1950 for condemning religious were applied articles 51 and 52 of the criminal code of the USSR that prescribed imprisonment from 10 to 25 years for persons who conducted anti-Soviet propaganda. In 1966 were created article 142 which prescribed imprisonment of a period of three years for clergy who conducted religious instruction for under aged children, compulsory meetings, procession or prayer meeting which disturbed public order. Administrative liability in the form of a fine of 30 *karbovantsi* extended to evasion of state registration, breach of organizational laws, and the holding religious meetings.

Criminal liability and administrative penalties usually concerned not only the clergy of the ROC and the Roman Catholic Church, but also Greek Catholic priests as well.

Khrushchev's amnesty of 1954 for religious was extended for priests, but the physical health for the majority of religious returning from exile was if not poor, in critical condition. Perceptions of fear and a life of uncertainty accompanied the majority of repressed priests during the short years after being released from the labor-prison camps. In 1965, the presiding Protoconsulter Fr. Heronym Chimy, during his visitation of Ukraine revealed that Basilians who experienced severe persecution suffered from a variety of physical and psychological problems: they remained in a state of continual tension, lost all sense of reality, and lived with dreams and plans detached from the then present state of affairs within the Province.

The underground church and new methods of ministry and monastic formation. Basilian monks and citizens of the Soviet Union: two in one? The state and challenge of religion, legislation and practice of Soviet Security's supervision. Church existence in the atheistic state: ideological conflict and the rules of co-existence.

The activity of the clergy of the UGCC were outside of the law, therefore it was persecuted by the organs of state power - by the Committee for Religious Affairs, which filled the basic role of centre for analysis, and also functioned as a control on the activity of the clergy.

The Committee worked in close contact with the administration of the KGB. The latter KGB filled the role of a punitive organ, again especially active monks bringing criminal actions against them and conducting searches of their apartments.

On the ideological side, the organs of the Communist Party organized “the struggle against religious manifestations”, and conducted enlightened-atheist activity in government institutions.

The aim of the mass media was to form public opinion that would regard the activities of the UGCC as medieval in comparison to Soviet activity that was the embodiment of the highest human values.

The Entry of the USSR in the Organization of United Nations obliged the Soviet government to up-hold “The Declaration of Human Rights”, of which the guaranteed freedom of conscience and religious belief were inalienable points.

However, in practice the international law had little authority with bureaucrats, but now and again their highhandedness created protests not only in the USSR but also in the international arena.

In this case, pastoral activities of Basilians were very cautious trying not to put themselves and the faithful in danger. Older generation of priests - monks usually administered sacraments and trained novices, cultivated Eucharistic devotion and paraliturgical practices, maintained correspondence with Basilians in diaspora. Young generation of Basilians, who went through clandestine formation, were involved in spreading religious ideas in technical schools, encouraged faithful to help in catechetical works, organized publishing of literature. In conflicts with authority Basilian monks respected attitude of Soviet citizens, who tolerated atheistic government, but at the same time remained faithful as Catholic Christians and as consecrated persons. The same position adapted lay faithful who were educated by the monks.

The measures taken by the Orthodox hierarchy to purify the liturgical rites in former Catholic parishes met with protests from the faithful and enforced belief in those practices.

Of special interest is the joint letter sent by the bishops of the ROC in Galicia and Volunia, which deals with the establishment of a "pure rite".

These measures received approval from the Ministry of Religious Affairs, which thought that the more the church adopted an Orthodox outlook, the less likely there would be a base for anti-Orthodox activity and more visibly show hostile activity, which would force the hostile element to contract the limits of activity.

Natural feeling of mistrust and opposition to the activity of the ROC against "the remains of Uniatism" was found particularly among the monks - the Basilians.

Naturally, the attitude of the monks of the older generation, brought up on the foundation of the uniqueness of the Catholic Church, and having undergone persecution, which they bore because of their faith in the Catholic Church, reflected in sharp words of blame on the ROC, who had collaborated with the Soviet state. Young monks, brought up in an environment hostile to the Orthodox Church, as they got to know the decrees of the Second Vatican Council "*Gaudium et Spes*" and "*Dei Verbum*" gradually changed their attitude to other faiths.

The conservative approach to introduction of changes in the rite under the conditions of a totalitarian regime can also be clarified by the fact that there was no opportunity to explain to all the monks and faithful,

the changes which had been introduced according to the Roman service book, whose use was made compulsory by Bishop Joseph Slipyj.

In matters relating to the education and formation of new monastics to the communal life, the Basilians placed an emphasis on positive moral ideals, such as the love of God and to one's neighbour, as well as dedication to the affairs of the underground church. In the spiritual formation of monastics, the priestly educators tested the candidate's moral and psychological maturity. In preparing for the priesthood, which ran parallel to monastic training, the provincial would personally listen to and take part in the education and examination of the potential candidates to the priesthood. The basis of their education to the priesthood consisted in taking foundational courses in philosophy, theology, canon law, and biblical studies. The principal format used to impart the requisite knowledge necessary for the priesthood was by means of lectures.

Resumé

Rád baziliánov v Haliči – svedok represie (1944 – 1964)

Analýza archívnych materiálov a bibliografií o aktivitách významného náboženského Rádu baziliánov v období rokov 1944 až 1964 poukazuje na to, ako prežili prvú sovietsku okupáciu a akú hroznú deštrukciu rádu spôsobili NKVD-MGB. Pričom ako dôvod na ich prenasledovanie stačilo, že aktívne bránili práva UGKC.

Pri analýze rozličných foriem svedectiev a výsledných represii je zrejmé, že členovia Rádu baziliánov sa až po oficiálne spojenie s Ruskou ortodoxnou cirkvou (ROC) všemožne snažili vyhýbať napätiu vo vzťahoch so štátom. Zostali v domovských kláštoroch a slúžili vo svojich farnostiach, kde ich pravidelne navštevoval provinčný predstaviteľ a pripravoval ich na nadchádzajúce prenasledovanie. Avšak zatknutie predstaviteľov a likvidácia kláštorov v mestách v roku 1945 priniesla zhoršenie vzťahov so štátom. Mnísi nedobrovoľne opustili svoje kláštory – niektorých z nich, zväčša starších, premiestnili do kláštora v Krehive a nakoniec v Unive, kde sa za mlčanlivého súhlasu štátnej moci mohli venovať tichej modlitbe a rozjímaniu bez akejkoľvek účasti laikov. Iní, najmä mladší, aj naďalej vykonávali pastoračnú službu v ilegality a žili v blízkosti zlikvidovaných kláštorov, buď v ženských kláštoroch, v rodinách na okolí alebo so svojimi rodičmi.

Po neslávne známom Lvovskom sobore v roku 1946, ktorého uznesenie členovia Rádu baziliánov neuznali, boli nútení zmeniť svoju taktiku odporu. Začali používať celý arzenál tajných prostriedkov, ktoré boli dostupné – zmena bydliska, obmedzený počet dôverníkov, alebo civilné obliečenie – aby mohli aj naďalej slúžiť teraz už „nezákonné liturgické obrady“ v domoch a súkromí laickým členom cirkvi alebo v stále jestvujúcich kláštoroch. V tomto období začala vláda praktizovať „zlučovanie“ založené na princípe – jeden rád, jeden kláštor. Po zistení, že sa ich snaha minula účinku, sa vláda pokúsila mníchov „rozptýliť“, a to zatýkaním kňazov rádu a ich najaktívnejších členov. Starších poslali do starobinca a mladých rehoľníkov buď poslali domov, alebo povolali do vojenskej služby. Prenasledovanie členov rádu nepoľavilo až do roku 1951, keď všetky prejavy odporu voči oficiálnej „štátnej cirkvi“ boli úplne potlačené.

Duchovní z Rádu baziliánov svojím dôstojným postojom v období likvidácie UGKC, ale aj osobným príkladom demonštrovali, že posvätnosť tvorí oddanosť a služba Bohu a svojim blíznym, čo preukázali ako mnísi Rádu svätého Bazila Veľkého, ako aj dodržaním svojich rehoľných sľubov, medziiným tiež sľubu vernosti a oddanosti pápežskej autorite. Starosť o duchovné dobro veriacich nedovolila týmto duchovným zanechať svoje pole pôsobnosti okupované sovietskymi silami. „Spoločný kalich“, z ktorého títo mnísi pili svorne s veriacimi UGKC, ich všetkých ešte viac priblížil k učeniu evanjelia Krista samého.

Appendix

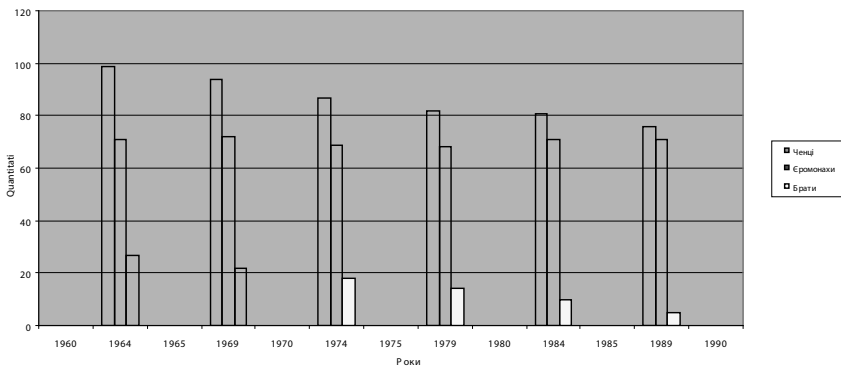
Appendix 1

The number of Basilian monks in USSR in years 1964 – 1989

Years	Basilian monks in USSR			Basilian monks in Galicia			Basilian monks in Transcarpatian region		
	Monks	Fathers	Fraters	Monks	Fathers	Fraters	Monks	Fathers	Fraters
1964	99	71	27	76	54	22	23	17	5
1969	94	72	22	72	54	18	22	18	4
1974	87	69	18	65	51	14	22	18	4
1979	82	68	14	64	54	10	18	14	4
1984	81	71	10	67	60	7	14	11	3
1989	76	71	5	63	60	3	13	11	2

Appendix 2

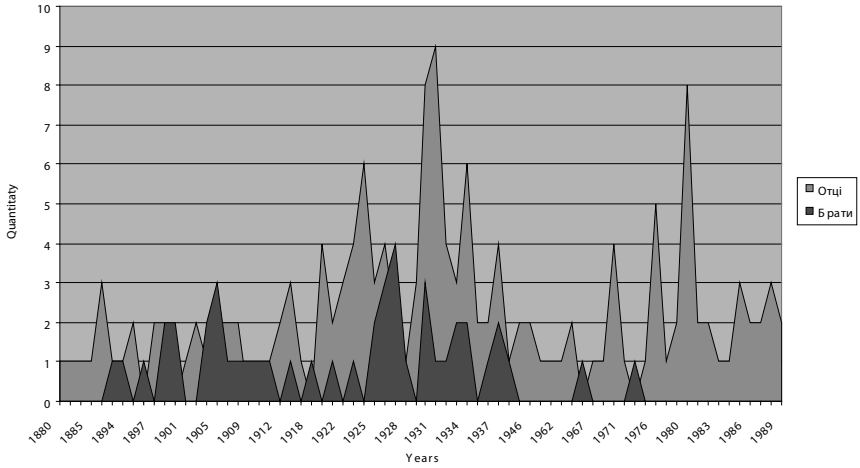
The diagram showing the number of Basilian monks in USSR during the years 1964 – 1989

Appendix 3

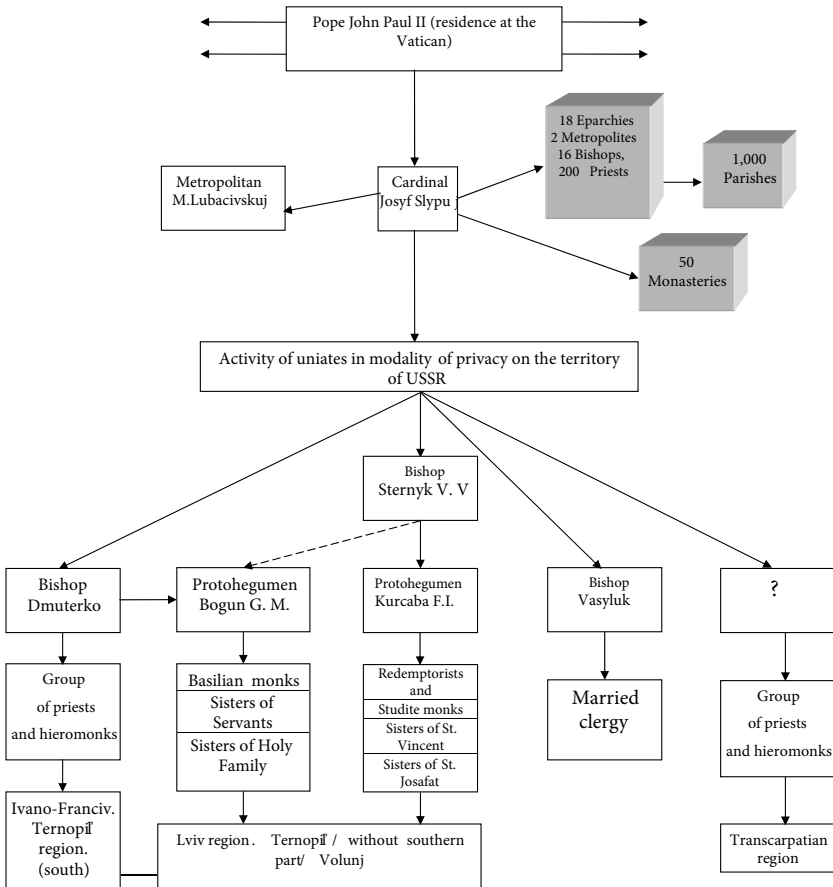
The dynamic of the number of candidates that entered the order during the years 1880 – 1989

Candidates (1880 - 1989 years)

Appendix 4

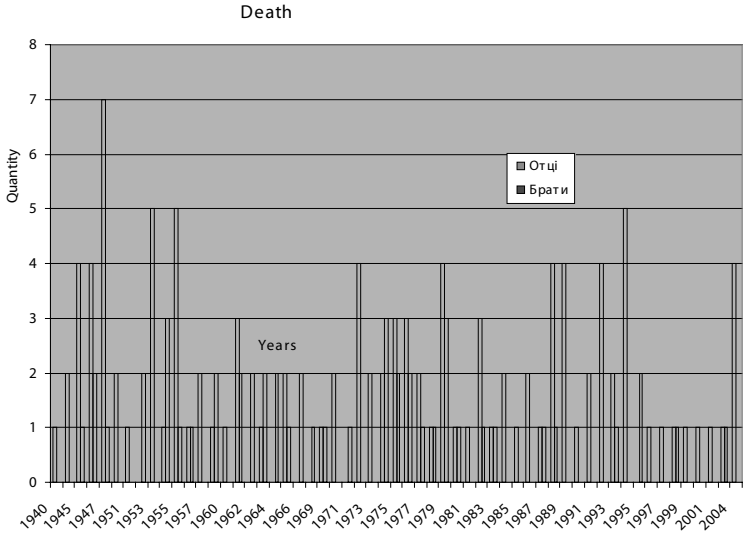
The approximate scheme of the organization of the Uniate Church¹ 1970 – 1980

1 ARCHIVES of communist partite acts of Lviv region UkrSSR, fund 3, register 59, fascicle 224, page 8.

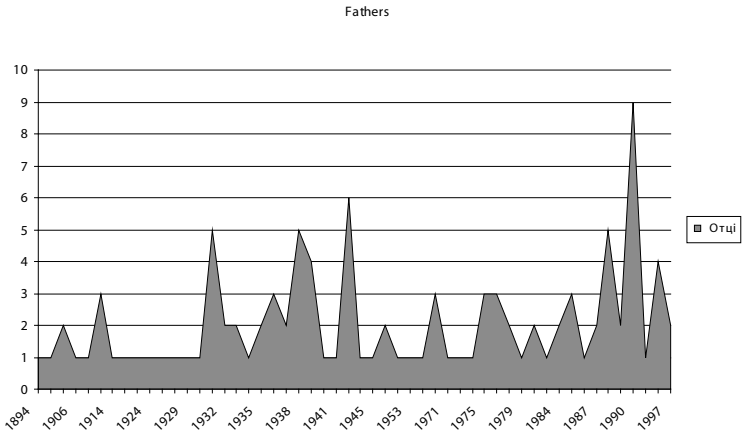
Appendix 5

Histogram demonstrating the death rate of the Basilian monks during the years 1946 – 1989

Appendix 6

Diagram showing the ordinations of the Basilian monks in the years 1894 – 1992

Appendix 7

Underground Basilian priests celebrating 50 anniversary of priesthood of father Yulian Manko - 1969

We live together with God!

Perzekuce řeholí v českých zemích v letech 1948 – 1989

Vojtěch Vlček (Česko)

1. Mužské řehole 1948 – 1968

Komunistické vedení zaujalo po únorovém převratu v Československu vůči katolické církvi nejprve vyjednávací postoj, přičemž si chtělo církve podřídit a přimět ji ke spolupráci a k podpoře socialistického systému. Po sérii zákroků typu likvidování církevního tisku, spolků, škol, věznění prvních duchovních odmítla církve podobné požadavky a ukončila jednání. Od dubna 1949 zahájilo komunistické vedení otevřenou proticírkevní politikou. Jejím permanentně přítomným prvkem v 50. a 60. letech 20. století byla **perzekuce mužských řádů a kongregací**.

Ty byly komunisty vnímány jako jedna z hlavních opor církve, již je nutno zlomit, jako „nebezpečné“ instituce s pevnou organizací, s odanou poslušností církvi a papeži. Komunističtí funkcionáři se obávali výborné organizovanosti řádů, pružných kontaktů mezi jednotlivými řádovými domy doma i v zahraničí. Také si uvědomovali značný vliv některých řeholí, jež spoluutvářely duchovní a kulturní život nejen věřících obyvatel celé republiky. Jmenujme např. dominikánskou edici *Krystal*, kde vycházela vedle knižní řady revue pro duchovní život *Na hlubinu*, řízená *P. Silvestrem Braitem*, odborný čtvrtletník pro filosofii *Filosofická Revue*, vedený *P. Metodějem Habáněm*. Jezuité stáli v čele redakcí časopisů *Katolík* (*P. Adolf Kajpr*) a *Dorost* (*P. František Mikulášek*). Mezi vědecké veličiny doby patřil např. *Jan Evangelista Urban OFM (Ordo Fratrum Minorum, Řehole menších bratří františkánů)* který vedl laikům určené *Studium*

catholicum, z církevních historiků jmenujme františkána *Dr. Kapistrána Vyskočila* a jezuitu *Blažeje Ráčka*. Mnohé kláštery se věnovaly sociální, charitní činnosti nebo školství a práci s mládeží. Také počet řeholníků nebyl zanedbatelný.¹ Dle statistiky z ledna 1950 působilo v českých zemích 1 503 řeholníků z 26 řádů a kongregací, jimž patřilo celkem 151 klášterů. K nejpočetnějším řádům a kongregacím v českých zemích patřili v roce 1949 salesiáni (239 členů, 12 domů), redemptoristé (238 členů, 17 klášterů), jezuité (217 členů, 8 klášterů).²

Poté, co se představitelé moci pokusili neúspěšně získat v červenci 1949 provinciály řádů pro vstřícný postoj k režimu, rozhodli se mužské řehole zlikvidovat. Od podzimu 1949 připravovalo komunistické vedení ve spolupráci se Státním úřadem pro věci církevní (SÚC) a Státní bezpečností (StB) celorepublikový centrální zásah proti řádům – tzv. **akci K**. Propaganda šířila pověsti a zahálčivých mniších, o klášterech jako centrech špionáže, skladištích bohatství, ilegálních tiskovin, zbraní a úkrytech protistátních živlů. Mnozí představení klášterů byli sledováni, StB vysílala do řeholních domů provokatéry, kteří se vydávali za pronásledované osoby, jimž pak řeholníci v dobré víře poskytlí přístřeší či jinou pomoc. Docházelo k prvním případům zatčení a odsouzení řeholníků, jež měly demonstrovat sílu režimu a naznačit, že se nezastaví ani před vězněním duchovních, budou-li například pomáhat lidem prchajícím za hranice či ukrývat stíhané. Za podobnou činnost bylo do roku 1950 odsouzeno kolem 50 řeholníků. Během roku 1949 byly pod různými záminkami jako „nevhodná výchova“, „nevyhovující podmínky“, „ukrývání zbraní“ zrušeny některé školské ústavy a kláštery, například petrinů v Bruntále, redemptoristů v Libějovicích u Vodňan a kapucínů v Maria Sorg u Jáchymova. Do mnohých klášterů byli posláni státní zmocněnci SÚC, kteří měli kontrolovat zdejší činnost.

20. ledna 1950 přijalo předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) plán AKCE K: řeholní domy měly být vyklizeny a jejich obyvatelé izolováni od společnosti v několika soustředovacích klášterech, např. v Oseku u Duchova, Králíkách, Bohosudově, Hejnicích a Broumově. Zvláště „nebezpeční“ řeholníci měli být posláni do internačního tábora v Želivě. Tento násilný zásah potřebovalo komu-

1 KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu v letech 1948 – 1953*. Brno 1993, strana (s.) 227.

2 Vojenský historický archiv Praha, fond (f.) A. Čepička 1947 – 1953, Přehled řádů, řeholních domů a řeholníků v ČSR; f. 100/52, archivní jednotka (a. j.) 86, svazek (sv.) 13.

nistické vedení nějakým způsobem odůvodnit a ospravedlnit. Během prvních měsíců roku 1950 pozatýkala StB několik čelních osobností z řad řeholníků, např.: jezuitského provinciála *F. Šilhana*, opata premonstrátského kláštera v Želivě *Víta Tajovského* a opata z Nové Říše *Augustina Machalku*, teologa a filosofa dominikána *Silvestra Braita*, náboženského spisovatele redemptoristu *Ivana Mastiliaka* a další. Několik týdnů byli podrobeni tvrdému psychickému i fyzickému nátlaku a donuceni se přiznat k velezrádné a špionážní činnosti. O Velikonocích 1950, ve dnech 31. března – 5. dubna, proběhl **monstrproces s deseti řeholníky**. Byli obviněni ze špionáže pro Vatikán, přechovávání zbraní, z příprav protistátního převratu a dalších zločinů a odsouzeni k vysokým trestům: jedno doživotí a zbývajících devět obžalovaných celkem ke 132 letům vězení.

Osm dní po skončení procesu v noci ze 13. na 14. dubna uskutečnila Bezpečnost první etapu **akce K** – proti nejpočetnějším řeholím – salesiánům, redemptoristům, jezuitům, františkánům a premonstrátům. Kláštery byly obklíčeny a dovnitř vtrhli krátce před půlnocí ozbrojení příslušníci StB a milicí. Vzbudili řeholníky, přinutili je obléct se a sbalit si nejnnutnější věci. Oznámili jim, že z „vůle lidu“ a kvůli protistátním aktivitám se kláštery zabírají a řeholníci budou převezeni do vybraných klášterů. Pak je nahnali do přistavených autobusů a nákladních aut a převezli do výše uvedených středisek. O čtrnáct dní později byly zlikvidovány stejným způsobem zbylé mužské kláštery.

Během akce K bylo v českých zemích zlikvidováno 144 řeholních domů, 1 164 řeholníků převezeno do centralizačních klášterech a 76 do internačních. Likvidace zasáhla 219 řeholních domů. Většinu ze 429 zabraných klášterních budov v Československu nezískaly, jak bylo slibováno, nemocnice nebo rodiny, ale hlavně armáda a Ministerstvo vnitra.

Centralizační či soustředovací střediska zřizoval komunistický režim pro kněze a řeholníky s „převýchovným“ záměrem. Délka pobytu v nich nebyla nijak vymezena, takže soustředovaní nevěděli, kdy se odtud dostanou na svobodu. Klášter řídil politický zmocněnec – velitel tábora, objekt hlídali ozbrojení příslušníci Sboru národní bezpečnosti (SNB). Řeholníci museli denně kromě neděle tvrdě manuálně pracovat – v továrnách či v zemědělství. Pracovní doba byla osm a více hodin. Nucená práce řeholníků byla honorována pouze při mimořádných výkonech, častěji však byli trestáni za nesplnění vysoce stanovených norem. Řeholníci museli absolvovat politická školení, jejichž cílem bylo přesvědčit řeholníky o nesprávnosti jejich postoje a o „příznivé“ církevní politice komunistického režimu. Vedení tábora se snažilo rozbít jednotu řeholních komunit. Ti „nejpokro-

kovější“ kněží měli být získáni pro vstup do duchovní správy a klerici pro studium do litoměřického semináře či vystoupení z řádu. Tento nábor řeholníků nepřinesl téměř žádné výsledky a u většiny řeholníků naopak upevnil jejich přesvědčení a věrnost řádu. Svobody soustředovaných byly značně omezeny a zpočátku jim vedení tábora bránilo v jakémkoliv kontaktu se světem mimo tábor. Teprve později směli obyvatelé táborů posílat a přijímat dopisy pod přísnou cenzurou. Soustředovaní měli povoleno účastnit se každé ráno společné mše, v sobotu a neděli chodit ke zpovědi. Starší řeholníci se snažili zorganizovat práci a rozdělení po pokojích tak, aby mladí klerici mohli dále improvizovaně studovat a připravovat se na zkoušky a na své vysvěcení.

Některé soustředovací tábory byly zrušeny už na podzim 1950, většina do roku 1953. Králíky fungovaly jako soustředovací středisko až do roku 1960. Tvrdší podmínky panovaly v internačním klášteře Želiv – vysilující práce, přísný dohled, špatná zdravotní péče, ostré tresty- omezování spánku, jídla, pobyt v korekci apod. Želivskou internací prošlo do roku 1956 přes 300 řeholníků.

Někteří řeholníci se rozhodli před internací vzdorovat – několika z nich se podařilo vyhnout odvezení do centralizačních středisek, a pak se měsíce, někdy i celá léta ukrývali v ilegalitě – nejdéle dominikán *P. Dominik Marek* deset let. Jiní z táborů uprchli nebo byli propuštěni a začali tajně působit – např. *P. J. Baptista Bárta* OFM uprchl z Želiva a organizoval skupiny františkánů a Katolické akce. *P. V. Filipec* SDB (*Societas Don Bosco*, Salesiáni don Bosca) byl z tábora v Oseku podmínečně propuštěn, tajně organizoval komunity salesiánů a sedm let se ukrýval.³

Další formou narušení řeholních komunit a bezplatného využití fyzického potenciálu řeholníků bylo povolání členů řádů ve věku 18 – 35 let, kteří dosud nebyli na vojně, k tzv. **Pomocným technickým praporům** (PTP). V září 1950 bylo 350 řeholníků propuštěno ze soustředovacích středisek a muselo nastoupit na vojnu. Jako jiné „nespolehlivé“ osoby nedostali do rukou zbraně, ale po týdenním pochodovém výcviku nastoupili na práci do dolů, do hutí, kamenolomů a na stavby. Řeholníci se snažili i u PTP zachovat řeholní způsob života – kněží vedli mladší spolubratry ke společné modlitbě breviáře, ke studiu, kázni. Bohoslovci využívali volný čas především pro studium a řádovou komunitu. Tam, kde žili ve stejné jednotce bohoslovci a několik kněží, kteří jim byli schopni přednášet, po-

3 VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací komunistickým režimem 1948 – 1964*. Olomouc 2004, s. 387.

kračovali mladí tajně ve studiu – v Hajníkách na Slovensku tak například vytvořili dominikáni, kapucíni, jezuité a premonstráti společné studium bohoslovců.⁴ V době pobytu u PTP pak byli někteří klerici tajně vysvěceni na kněze – především redemptoristé a jezuité. Většina řeholníků strávila u PTP 40 měsíců a byl propuštěna v prosinci 1953.

Po propuštění z PTP nastupovali řeholníci v naprosté většině do podřadných dělnických povolání, zpravidla v místě bydliště rodiny či **vznikající provizorní malé řeholní komunity**. Obvykle začalo ve větších městech pohromadě nebo poblíž sebe bydlet několik řeholníků a vedli improvizovaný komunitní život. Scházeli se s ostatními spolubratry, starší povzbuzovali mladší k věrnosti řádu, ke studiu a pomáhali jim s ním, opatrovali jim literaturu, zajišťovali tajná svěcení a získávali v omezené míře nové členy. V polovině 50. let tak došlo v souvislosti s jistým zmírněním represí po Stalinově smrti a změně kursu v sovětském vedení po XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) k určitému oživení řádů, což samozřejmě neušlo pozornosti StB.

Po likvidaci klášterů v roce 1950 považovalo komunistické vedení za nežádoucí jakoukoliv činnost řádů, a přestože nevydalo nikdy žádný zákon zakazující jejich činnost či znamenající jejich rozpuštění, považovalo jakoukoliv další činnost řeholů za „ilegální“ a „protistátní“. Proto StB skryté aktivity řeholníků dlouhodobě sledovala a po celá 50. léta i v první polovině 60. let docházelo k zatýkání a odsuzování řeholníků, obvykle v sériích skupinových soudních procesů s řeholníky jednoho řádu v několika částech republiky.

Pro vyšetřování politických vězňů konce 40. a počátku 50. let, a tedy i řeholníků, je typické užití všestranného brutálního fyzického i psychického nátlaku vyšetřovatelů dle sovětského vzoru pro docílení přiznání vyšetřovaného. Zatčení byli drženi v těsných, podzemních celách i několik měsíců o samotě, dostávali omezené přídělky potravy a tekutin. V tomto stavu byli podrobováni mnohahodinovým výslechům. Psychický nátlak vyšetřovatelů umocňovaly výhrůžky násilím proti příbuzným vyslychaných, strašení vykonstruováním mravnostních skandálů před veřejností a hlavně neomezená moc nad životy zatčených. Jako další prostředek pro oslabení odolnosti byly zatčeným podávány tekutiny obsahující halucinogeny. Vyšetřování byli mláceni a jinak fyzicky týráni, při odmítání doznání nesměli spát, ale museli celé hodiny na cele pochodovat a cvičit,

4 PAVLÍK, J.: *Budou vás vydávat soudům. (Dějiny provincie T. J. v době komunistického útlaku v letech 1950 – 1990)*. Praha 1995, s. 92 – 103.

dokud se nepřiznali k „trestné činnosti“. Vyšetřovatelům se po tomto komplexním nátlaku podařilo téměř vždy přimět zatčené k doznání a sepsat s nimi soudem očekávané protokoly. Během soudu byli řeholníci obviňováni z protistátní činnosti, podvracení republiky velezrady, špionáže, k níž se pod nátlakem přiznali. Obžaloba byla obvykle založena pouze na přiznání ve vyšetřovacích protokolech a obvinění neměli možnost se hájit, vysvětlit svou skutečnou činnost nebo hovořit o metodách vyšetřování, při nichž se přiznali.

Po přechodném období v polovině 50. let následovala opět další vlna represí a série procesů s jezuity, salesiány a premonstráty. V letech 1956 – 1959 bylo uvězněno přes 90 řeholníků. V květnu 1960 vyhlásil prezident A. Novotný k 15. výročí osvobození Československa první rozsáhlejší amnestii, díky níž opustila věznice i stovka řeholníků. Paradoxně ve stejné době už byli zatýkáni další členové řeholí jezuitů, františkánů, kapucínů, redemptoristů, augustiniánů, salvatoriánů, dosud nevězněni. Začátkem 60. let jich bylo zatčeno už 126, což je nejvíc v celém sledovaném období. Rozsah této perzekuce vyvrací mylně tradovanou domněnku o proticírkevním teroru v Československu pouze na počátku 50. let.

V letech 1948 – 1964 bylo v českých zemích ve 174 procesech odsouzeno 360 řeholníků, z nich 17 opakovaně, k celkovému trestu 2 108 roků a šest měsíců a tři doživotní tresty. K nejpostiženějším řeholím patřili jezuité (74 odsouzených k celkovému trestu 515 roků a osm měsíců), salesiáni (59 odsouzených k celkovému trestu 266 roků a osm měsíců) a redemptoristé (52 odsouzených k celkovému trestu 298 roků a osm měsíců + jeden doživotní trest). Soudní přelíčení se členy řeholí probíhala do roku 1953 obvykle u Státního soudu v Praze, ve druhé polovině 50. let a počátkem 60. let u jednotlivých krajských soudů. Nejvíce řeholníků bylo odsouzeno k trestu v rozmezí 2 – 5 let (198), k trestu nad 20 a více let 14 a k doživotnímu trestu tři. Odsouzení byli ve výkonu trestu nejčastěji v pevných věznicích ve Valdicích, na Mírově, v Leopoldově, v menší míře pracovali také v uranových dolech na Jáchymovsku a na Příbramsku či v uhelném dole ve Rtyni v Podkrkonoší.⁵

O brutálních způsobech vyšetřování, nelidských podmínkách ve věznicích a zanedbávání lékařské péče ve vězení svědčí fakt, že ve vazbě zemřeli nejméně tři řeholníci – P. A. J. Kvita SDS (*Societas Divini Salvatoris*, Společnost Božského Spasitele – Salvatoriáni), P. ThDr. A. Tobola OFM, V. C. Šulc OH (*Ordo Hospitalarius*, Milosrdní bratři), provinciál, během

5 VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 423.

výkonu trestu šest – P. *ThLic.* V. Basovník SDB, J. Hartl OH, P. *ThDr.* S. B. Jarolímek OPraem (*Candidus et Canonicus Ordo Praemonstratensis*, Kanonický řád premostrátů), strahovský opat, P. A. Kajpr SJ (*Societas Jesu*, Společnost Ježíšova – jezuité), P. F. Koseček OFM, P. A. Zgarbík SJ, viceprovinciál, a na následky úrazů při práci na přehradách a soustředovacích střediscích čtyři.⁶

Začátkem 60. let se postupně vraceli uvěznění řeholníci z výkonu trestu, i když mnozí, odsouzení k trestům nad 15 let byli propuštěni až letech 1962 – 1965 nebo dokonce až 1968. Neměli možnost nastoupit do duchovní správy, směli pracovat pouze v podřadných dělnických profesích a byli nadále sledováni StB. V tomto období se z obavy před další perzekucí řeholní příliš činnost nerozvíjela, pouze byly opatrně navazovány kontakty mezi jednotlivými spolubratry a také s představenými řádů. Přes hrozící nebezpečí pokračovali např. někteří mladí salesiáni v tajném individuálním studiu a byli následně ilegálně vysvěceni – biskupem Štěpánem Trochtou.

2. Ženské řehole 1948 – 1968

Komunistický režim v rámci permanentního boje proti náboženství a katolické církvi perzekvoval také řádové sestry. V roce 1950 žilo v českých zemích v 502 řádových domech 7 643 řeholnic, které patřily k 32 řádům a kongregacím, z nichž nejpočetnější byly Kongregace milosrdných sester sv. Kříže – sestry sv. Kříže (1 414 členek), Kongregace milosrdných sester sv. Karla Boromejského – boromejky (1 048 členek) a Kongregace Chudých školských sester de Notre Damme – notredamky (858). Sestry působily na různých pracovištích – naprostá většina řeholnic pracovala v nemocnicích a sociálních ústavech, dále vedly školy a spravovaly studentské internáty. Na těchto pracovištích byly řeholnice všeobecně oblíbeny pro svou obětavost a zodpovědnost k práci. V nemocnicích byl ceněn jejich laskavý přístup k pacientům, zkušenost a profesionalita, protože většina z nich absolvovala přiměřené vzdělání.

Představitelům komunistického režimu vadila stejně jako u řeholníků jejich odlišnost, a to jak vnější – oděv, tak vnitřní život a jejich chová-

6 VLČEK, V.: Čeští mučedníci z doby komunismu. *Teologické texty*, ročník (roč.) 14, 2003, číslo (č.) 2, s. 55 – 60.

ní – neochota angažovat se v politických záležitostech, oddaná poslušnost církvi i sestře představené, řízení se řádovými pravidly atd.

Po likvidaci mužských řeholí v dubnu 1950 zaměřilo komunistické vedení svou pozornost na ženské řády a kongregace. V rámci otevřeného proticírkevního boje měly být řeholnice z celé republiky izolovány v soustředovacích táborech, aby „negativně“ nábožensky neovlivňovaly rodící se socialistickou společnost. Už 17. dubna se na půdě církevní šestky komunistického vedení hovořilo o návrhu „*pozvolného a pokud možno dobrovolného soustředění jeptišek a jejich pracovního využití*“. Ministerstvo národní obrany však žádalo urychlené provedení centralizace řeholnic, protože si činilo nároky na jejich budovy. Konkrétní plán této akce vypracoval SÚC začátkem léta a Předsednictvo ÚV KSČ ho schválilo 28. srpna. V této době už soustřeďování řeholnic probíhalo. 616 sester už bylo vystěhováno a jejich objekty zabrala armáda. Ve srovnání s akcí K probíhala **centralizace řeholnic - akce R** (řeholnice), dlouhodoběji a ve více etapách. Ve dvou vlnách od konce července do konce září 1950 bylo v Československu převezeno do soustředovacích středisek 4 262 sester, v českých zemích asi 2 500.⁷ Internovány byly hlavně sestry zabývající se školskou činností, výchovou mládeže a ošetrovatelskou službou v domácnostech. Tyto sestry pak byly nasazovány na práci poblíž soustředovacích středisek (po vystěhování řeholníků byla pro sestry uvolněna střediska Bohosudov, Broumov, Hejnice a Osek), hlavně v textilních továrnách a v zemědělství. Odděleně od ostatních pracovnic a pod policejním dohledem pracovaly sestry i při vysokých teplotách a ve špině v řeholním rouchu, které odmítaly odložit. V centralizačních kláštřech žily stovky řeholnic, např. v Broumově 600 sester z různých řádů.⁸ Ubytovací podmínky při takovém počtu sester byly velmi tristní, stejně jako zdravotní péče či jídlo. Sestry byly pod stálým dohledem zmocněnkyně. Další sestry byly umísťovány v závodních internátech, většinou poblíž textilních továren v severním pohraničí, např. ve Varnsdorfu či v Šumperku. Sestry pracující v nemocnicích nemohly být vzhledem ke svému počtu (pro rok 1950 uvádí SÚC v Československu 9 748 sester pracujících v nemocnicích)⁹ a nepostradatelnosti jednorázově vyřazení ze svých pracovních míst a soustředěny v centralizačních kláš-

7 KAPLAN, K.: *Církev a stát v Československu*, s. 121.

8 HAVLOVÁ, K., L.: Českomoravská provincie Římské unie řádu sv. Voršily. In: VLČEK, V. (ed.): *Ženské řehole za totality 1948 – 1989*. Olomouc 2005, s. 411.

9 Tamtéž, s. 121.

terech. Podle plánů SÚC měly být postupně propouštěny a nahrazovány civilními ošetrovatelkami.

Vystupňováním represí proti řeholnicím byly v 50. letech **zinscenované soudní procesy** proti nim. Jejich úkolem byl zastrašit sestry, přinutit je k podřízenosti státním úřadům, k nečinnosti a uzavřenosti. Nejprve probíhaly procesy s jednotlivými řeholnicemi, v první polovině 50. let se už uskutečnily i první skupinové procesy s jasným cílem odstranění vedení a celkovým likvidačním záměrem řádu (v roce 1952 proces se sestrami Panny Marie Jeruzalémské, 1953 s boromejkami). V českých zemích několik desítek soudních přelíčení s řeholnicemi, počet odsouzených přesáhl 100. Výše trestu se u odsouzených žen většinou pohybovala v rozmezí 2 – 5 let, ale především na počátku 50. let nacházíme i zdrcující verdikty – generální představená boromejek *Žofie Bohumila Langrová* 20 let, představená rajhradského kláštera sester těšitelek *Marie Vintrová* 17 let, provinční představená sester řádu Německých rytířů *Antonie Anežka Witková* 15 let.¹⁰

Komunistické vedení rozpoutalo stejně jako proti mužským řádům i proti ženským řeholím nechutnou a urážlivou kampaň. Pomlouvačná, ničím nepodložená obvinění typu kolaborace s nacisty, protistátní špiónážní činnosti, rozkrádání majetku, bití a týrání svěřených dětí či záměrné ohrožování života pacientů v nemocnicích, např. nasypáváním skla a rtuti do jídla, jež byla součástí řady procesů s řeholnicemi, měla zpochybnit po zásluze uznávanou práci a oblíbenost sester a zasít nedůvěru vůči nim. Mezi důvody odsouzení řeholnic se v rozsudcích nejčastěji objevují: všestranná pomoc perzekuovaným osobám – kněžím, řeholníkům i laikům stíhaným StB či prchajícím do zahraničí a ilegální pokračování v řeholní činnosti.

Zatímco plán odstranění řeholníků ze společnosti byl z pohledu komunistického režimu úspěšně realizován, situace řeholnic byla složitější, neboť většina z nich dosud pracovala v kontaktu s veřejností – v nemocnicích, v internátech, v charitních domovech.

10. března 1953 rozhodlo předsednictvo vlády a politický sekretariát ÚV KSČ o zastavení činnosti řádů a kongregací v Československu. K 1. červenci 1953 měly být zrušeny všechny ženské řády a chystaný plán dostal název **akce B**. Podle plánů akce B měly sestry odložit řeholní šat a zbavit se tak příslušnosti k řádu. Dále pak měly setrvat na svém praco-

10 VLČEK, V.: Procesy s řeholnicemi v 50. letech, In: VLČEK, V. (ed.): *Ženské řehole za totality 1948 – 1989*, s. 59 – 91.

višti jako civilní ošetřovatelky a pomocný personál. Další řádová činnost a udržování klášterní komunity mělo být hodnoceno jako neuposlechnutí státního příkazu, hodnoceno jako nepřátelská činnost a trestáno.¹¹ Kvůli změnám v SSSR po Stalinově smrti, povstání v NDR či červnovým demonstracím proti měnové reformě v Československu se rozhodlo komunistické vedení své plány korigovat a realizaci akce B pozastavilo.

Přesto se českoslovenští komunisté nevzdali dlouhodobého plánu vytlačení řeholí z veřejného života. V červenci 1954 schválilo politické byro ÚV KSČ nové směrnice postupu proti ženským řádům: do konce roku 1955 měl být snížen stav řeholnic o 40 %, a to propouštěním těch „nebezpečných“ a „reakčních“ z nemocnic a závodních internátů do civilu. Tímto způsobem mělo odejít ze zmíněných institucí 3 000 – 3 500 řeholnic.¹² SÚC začal tyto směrnice realizovat – „nejreakčnější“ řádové komunity v Broumově a v Uherském Hradišti byly rozděleny, řeholnice byly vypovězeny z několika závodů (např. Malá Štáhle na Olomoucku) a musely odejít ke svým příbuzným. Mnohdy odmítaly opustit komunitu, odložit řeholní oděv, i po odchodu k příbuzným udržovaly spojení s ostatními řeholnicemi. Proto byl další takový postup označen za nežádoucí. Také propouštění řádových sester z nemocnic, což mělo být 1 800 – 2 000 sester, se ukázalo jako nereálné, neboť ministerstvo zdravotnictví nebylo schopno zajistit potřebný počet laických ošetřovatelek.

V roce 1955 schválilo politické byro ÚV KSČ návrh SÚC, aby řeholnice nebyly za asistence Bezpečnosti nuceny k odchodu do civilu, ale byly postupně převáděny v řádových celcích z nemocnic a závodů do charitních ústavů, kde by nahrazovaly starší řeholnice důchodového věku a jiné pracovnice a pracovaly jako ošetřovatelky a později by zde i jako chovanky dožívaly. Řeholnice měly být z nemocnic a závodů zcela odstraněny a přemístěny do charitních domovů nejpozději v letech 1968 – 1970.¹³

Ve druhé polovině 50. let a začátkem let 60. tak byly sestry vytlačeny z většiny nemocnic a přerazeny do charitních a státních ústavů k dlouhodobě a nevláčetelně nemocným, starým, mentálně a fyzicky postiženým. Protože většinou odmítaly nabídky tajemníků, aby vystoupily z řádu, byly za svou „neposlušnost“ potrestány. Často přijížděly do zdevastovaných budov a vzhledem k nízkému příjmu musely žít velmi skromně. Mnohdy

11 Státní oblastní archiv (SOA) Praha, f. Krajská prokuratura Praha, Spr 3/53.

12 Státní ústřední archiv (SÚA), f. SÚC, Zpráva o provádění usnesení politického byra ÚV KSČ ze dne 12. 7. 1954 o částečném rozpuštění ženských řádů, číslo jednací (č. j.) PT 18/55-S, s. 1.

13 Tamtéž, s. 4 – 5; KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu*, s. 167 – 168.

malá komunita musela zvládnout více než stovku pacientů. Sestry sice mohly nosit řeholní šat, ale byly neustále pod dohledem zmocněnců, církevních tajemníků a StB. Byl omezován jejich pohyb v bydlišti či jakékoliv cestování, narušován jejich náboženský život – mnohdy musely bojovat, aby k nim mohl docházet kněz, nesměly s pacienty a svěřenci hovořit o Bohu, nesměly je přivést na mši v ústavních kaplích a podobně. Těžce byly narušeny řádové struktury – řeholnice nesměly přijímat dorost, studovat, byly podrobovány ideologickým školením, byly omezeny jejich kontakty s představenými řádu a generálními představenými v zahraničí. Kompaktnost komunit narušovalo časté stěhování a změny pracovišť. Nátlak umocňovaly časté domovní prohlídky, předvolávání k výslechům, šíření pomluv na veřejnosti, uvěznění některých sester.¹⁴

Internace sester představených v Hejnicích trvala do roku 1956 a bylo zde internováno 72 sester z 18 řádů. Ve druhé polovině 50. let byly ještě stovky sester drženy v centralizačních střediscích, např. v Broumově, Bílé Vodě, Javorníku, Zlatých Horách. Centralizační střediska převzala v této době Charita, která zde zřídila výrobní družstva a sestry pokračovaly ve výrobě textilií a bižuterie. Teprve začátkem 60. let byly některé řeholnice z centralizačních středisek převáděny do ústavů k řádovému spolusestrám, kde také pracovaly většinou jako pečovatelky. Charita také zřídila několik domovů pro staré řeholnice, kde se o ně staraly mladší sestry.

Po roce 1960 se objevovaly v případě sester určité náznaky uvolnění ze strany režimu. Sestry mohly např. častěji konat exercicie s knězem, v polovině 60. let došlo k několika návštěvám představených ze zahraničí. V této době byl také výrazně zredukován počet pečovatelských ústavů Charity a staly ze z nich státní ústavy. V 60. letech se začal aktuálně projevovat úbytek členů řeholí, zapříčiněný nemožností přijímat a vychovávat řádový dorost.

3. Mužské a ženské řehole v období 1968 – 1971

V roce 1968 revidovalo vedení KSČ v rámci celospolečenského uvolnění základních práv a svobod také vztah k církvím. Pražský biskup Fr. Tomášek žádal jménem episkopátu v dopise vládě mimo jiné také možnost obnovení života řádů a kongregací. Důležitým momentem bylo

14 KŘIVÁNKOVÁ, P.: Kongregace Milosrdných sester svatého Kříže. In: VLČEK, V. (ed.): *Ženské řehole za totality 1948 – 1989*, s. 233.

ustavení Konference představených řeholních společností a Sekretariátu řeholních společností. Úkolem sekretariátu bylo reprezentovat zájmy řeholí při vyjednávání se zástupci státu. Sekretariát usiloval o obnovení řeholního života u nás, zapojení řeholí do pastorační, aplikaci zásad II. vatikánského koncilu, případně navrácení zabaveného majetku. Z osobností aktivně činných v sekretariátu jmenujme např. provinciála A. Svatoše OP (*Ordo Fratrum Praedicatorum*, Dominikánská řehole – dominikáni), J. B. Bártu OFM, z řeholnic představenou Školských sester III. řádu sv. Františka E. Pretschnerovou. V případě **ženských řeholí** bylo jednání úspěšné – komunistické vedení uznalo legálnost jejich existence a udělilo jim právní subjektivitu, ale vymezilo jejich činnost pouze na oblast charitativní a zdravotnickou. Sestrám bylo umožněno přijímat dorost, mohly zaměstnávat kněze jako zpovědníky. Řeholnice využily benevolence státních orgánů k výraznému rozšíření činnosti: zřizování noviciátů, novicky a kandidátky z období kolem roku 1950 mohly složit na veřejnosti věčné sliby, byly přijímány nové uchazečky¹⁵, došlo ke svolání kapitul, obnovení kontaktů s představenými v zahraničí, výraznému rozvinutí apoštolátu: pečovatelská služba v rodinách, výuka náboženství, práce ve farnostech, účast téměř 800 řeholnic na teologických kursech, zakoupení či pronájem potřebných budov, účast na vydávání a šíření náboženské literatury a tiskovin.¹⁶

Mužské řády nedosáhly zdaleka takového stupně legalizace jako řeholnice. Generální prokuratura pouze vydala prohlášení, podle něhož byla jejich internace v roce 1950 protizákonná a potvrdila, že mužské řády mohou svou činnost obnovit a pokračovat v ní. K naplnění tohoto prohlášení ze strany státu však chyběly vstřícné kroky vlády. Přesto se i mužské řády snažily využít společenského uvolnění. Řeholníci vystoupili z illegality. Obnovovali kontakty v rámci řádů, řešili otázky příslušnosti k řádu – dispenzy, svěcení. Většinu řeholí navštívili jejich generální představení ze zahraničí. Došlo ke jmenování a volbám představených. Ti se také většinou snažili vyjednat s biskupy a církevními tajemníky, aby řeholníci – kněží mohli nastoupit do duchovní správy. Mnozí zveřejňovali své dosud tajné kněžství. Vznikaly improvizované komunity – na jedné faře nebo v okolí působilo spolu několik spolubratrů. Řeholní kněží začali znovu

15 V období 1968 – 1971 bylo přijato do ženských řeholí 280 nových členek. CUHRA, J.: *Katolická církev na přelomu 80. let v diplomových pracích příslušníků StB*. In: *Securitas imperii* 5. Praha 1999, s. 14.

16 TESAŘ, P.: *Ženské řehole v období totality*. In: VLČEK, V. (ed.): *Ženské řehole za totality 1948 – 1989*, s. 47 – 51.

působit na některých poutních místech (Velehrad, Bohosudov, Chlum sv. Máří), starší nastupovali jako duchovní správci do ústavů k řeholnicím. Řeholníci vedli intenzivně exercicie a teologické kurzy pro kněze, řeholnice i laiky. Mužské řády také přijímaly v tomto období nové členy do noviciátu, a to buď tajně, nebo je posílali do zahraničí. Někteří řádoví klerici začali studovat na teologické fakultě v Litoměřicích, jiní v omezené míře v zahraničí. Mnohé mužské řehole rozvíjely apoštolát, salesiáni např. prázdninové tábory a pastorační mládeže, jezuité a redemptoristé vedení exercicií a misíí.¹⁷

Během roku 1968 a částečně i 1969 byly u rehabilitačních senátů přezkoumávány procesy politických vězňů, tedy i řeholníků a řeholnic. Původní rozsudky většinou rušeny a odsouzení rehabilitováni. V mnohých případech však byly rehabilitace v 70. letech zrušeny.

Nadějně období náboženského uvolnění nepřeválcovaly kupodivu už sovětské tanky v srpnu 1968, ale až nastupující normalizace. Sekretariát řeholních společností byl odstaven od jednání se zástupci státu a v listopadu 1971 musel ukončit svou činnost. Ženským řádům byla odňata právní subjektivita a od března 1971 bylo jim znovu zakázáno přijímat dorost. Počátek dialogu s mužskými řády byl přerušen a komunistické vedení dalo najevo, že nemá zájem o jejich existenci v socialistické společnosti. Výnosem ze 14. června 1971 stát definitivně odmítl právní existenci mužských řádů a kongregací, čímž legitimizoval situaci po roce 1950. Mužské řehole se tak ocitly na dalších dvacet let v ilegality a ženské musely svádět houževnatý boj o uhájení alespoň značně omezeného legálního působení.

4. Mužské a ženské řehole 1971 – 1989

V období 70. a 80. let komunisté znovu obnovili kontrolu nad církvemi, a to prostřednictvím církevních tajemníků a StB. Útlum směřoval proti aktivním kněžím, řádovým společenstvím. Už nenastoupil tak brutální teror jako v 50. letech, ale systematická kontrola, omezování činnosti a zastrahování. Režim zaujímal odlišný postoj k mužským a ženským řeholím. Nařízení vlády z roku 1972 nepovolilo činnost mužských řádů a prohláši-

17 PAVLÍK, J.: *Budou vás vydávat soudům*, s. 166 – 172; KŘÍŽKOVÁ, M. R.: *Kniha víry, naděje a lásky (70 let působení salesiánů v Čechách a na Moravě)*. Praha 1996, s. 128 – 132.

lo je za společensky neopodstatněné. Tentýž výnos uznával společenskou prospěšnost ženských řádů a kongregací, přičemž vymezil jejich prostor na oblast zdravotnickou a sociální.¹⁸

S nastupující normalizací počátkem 70. let byli mnozí **řeholníci** opět zbaveni možnosti zastávat úřad duchovního a museli se vrátit do dělnických profesí. Dalšími formami šikanování bylo odesílání řeholníků do důchodu či jejich přesouvání z místa na místo v rámci diecéze. Administrativními opatřeními tajemníků a zásahy StB byly zlikvidovány téměř všechny improvizované řeholní komunity. (Několik komunit v rodinných domcích se podařilo udržet františkánům.) Izolaci řeholníků měla umocnit kontrola jejich vzájemných styků, sledování korespondence, odposlech telefonátů. Představeným nebylo umožňováno vycestovat do zahraničí a zahraniční hosté byli sledováni.

Přes tato opatření pokračovaly mužské řády tajně ve své činnosti. Důležité bylo zajistit kontinuitu řádu a příchod nových členů. Kandidáti a novicové studovali buď v jediném semináři v českých zemích v Litoměřicích a současně tajně prodělávali občasnou řeholní formaci u pověřených starších řeholníků, nebo studovali soukromě a při zaměstnání absolvovali tajně teologická studia u bývalých řádových profesorů. (Tajná studia pro své členy vytvořili např. jezuité, františkáni, dominikáni, salesiáni či premonstráti.) Varianta tajného studia vyžadovala po jeho ukončení zajištění tajného světitelického biskupa pro kandidáta kněžství. V Československu světili řeholní bohoslovce slovenští jezuité biskup J. Korec a P. Dubovský.¹⁹ Řeholníci získali biskupy ochotné riskovat i v zahraničí, např. erfurtský biskup H. Koch či berlínský biskup J. Meissner, v Polsku arcibiskup A. Baraniak či krakovský arcibiskup K. Wojtyła.²⁰

Čeští řeholníci vyjžděli pro nedostatkovou duchovní literaturu do NDR a Polska. A také zde navštěvovali legálně existující kláštery. Mladší spolubratři tak viděli někdy poprvé fungující kláštery. Mnohdy právě zde prodělávali se staršími spolubratry z Čech tajně exercicie, společné pobyty či řeholní formaci. Řeholníci se ilegálně nevěnovali pouze vlastní řádové činnosti, ale v rámci poslání své řehole vedli např. tajně na farách či horských chatách exercicie pro kněze, řeholnice či laiky (jezuité) nebo se věnovali pastorační mládeže – organizování mládežnických

18 TESAŘ, P.: *Ženské řehole v období totality*, s. 54 – 55.

19 PAVLÍK, J.: *Budou vás vydávat soudům*, s. 176 – 177.

20 TAJOVSKÝ, V.: *Člověk musí hořeti (Rozhovor Aleše Pelána a Jana Paulase s opatem želivského kláštera)*. Praha 2001, s. 389.

společenství a setkání, prázdninových táborů a „chaloupek“ (salesiáni), duchovnímu vedení sester (dominikáni, františkáni, premonstráti kapucíni), teologickému vzdělávání řeholnic, laiků (salesiáni, františkáni), laickým terciářům aj.

Pokračování řeholního života sledovala s nevolí státní moc prostřednictvím StB aktivní řeholníky šikanovala. Mnozí z nich absolvovali opakovaně domovní či osobní prohlídky, dostávali výhružné anonymní dopisy, několikahodinové zadržení a vzetí do vazby. StB přikročila ve sledovaném období také k zatčení a vyšetřování asi 15 řeholníků. Např. jezuita F. Lízna byl opakovaně zatčen a uvězněn kvůli šíření samizdatu a podpisu Charty 77. Největší razii podnikla Bezpečnost proti františkánům – nejprve byli odsouzeni pro řádovou činnost v roce 1982 dva kněží.²¹ V březnu 1983 proběhla v celé republice razie proti všem františkánským komunitám, při nichž bylo zatčeno několik desítek řeholníků a laiků sedm bratří. Většina byla po několika dnech propuštěna, 3 – 4 měsíce strávilo ve vazbě sedm bratří a dva z nich byli v Plzni odsouzeni k trestům osm a šest měsíců.²² Po této dramatické události, kdy se ukázalo, že je vhodné opět konzultovat zkušenosti jednotlivých řádů a hledat společný postup, vznikla neoficiální konference vyšších řeholních představených. Její zástupci se občas scházeli a tvořili tak jedno z neformálních poradních grémií arcibiskupa Tomáška.

Také **ženské řády a kongregace** byly vystaveny v období normalizace státnímu útlaku. Po nadějném období pražského jara, kdy od listopadu 1968 do března 1971 bylo legálně přijato 280 a dalších 155 mimo povolené období²³, bylo ženským řeholím v březnu 1971 zakázáno přijímat nové členky. Řadu objektů, které stihly zakoupit nebo nechat postavit, musely řeholnice odevzdat do správy Charity. Mnoho nově vzniklých komunit bylo zlikvidováno a sestry z nich musely odejít. Nadále pokračovala izolace sester ze života společnosti – byly vypovídány ze státních ústavů a byl redukován počet jejich působišť, přičemž byly sestěhovány do jednoho řádového domu. Provinční a generální představené mohly zastávat svůj úřad pouze se státním schválením. Starší sestry byly koncentrovány ve vybraných kláštěrech v pohraničí, kde měli zmizet z očí veřejnosti a postup-

21 Rozsudek Okresního soudu v Liberci 1 T 17/81-479. DACHOVSKÝ, K.: *Cesta františkánského kněze Jana Bárty*. Praha 1992, s. 66 – 77.

22 Okresní soud Plzeň, Rozsudek Okresního soudu v Plzni 5 T 131/83; HOUŠKA, P. A. OFM: *České františkánství*. Praha 1996, s. 30.

23 CUHRA, J.: *Katolická církev na přelomu 80. let v diplomových pracích příslušníků StB*. In: *Securitas Imperii*, 1999, č. 5, s. 14.

ně vymřít. V Bílé Vodě u Jeseníku žilo v charitním domě pro řeholnice kolem 400 sester z 12 kongregací²⁴. Podobné charitní domy pro řeholnice fungovaly v Jiřetíně pod Jedlovou nebo v Oseku u Duchcova. Řeholnice byly také odstraňovány z far a konsistoří, kde dosud pomáhaly aktivním kněžím ve farní službě. Mladé sestry, jež studovaly na zdravotních školách, byly vypovězeny pro svou řeholní příslušnost ze škol a další vzdělání jim bylo zakázáno.

V každodenním životě byly sestry permanentně pod dohledem StB a pověřených osob. Do charitních domů byli dosazeni správci, často spolupracovníci StB. Ti kontrolovali život sester, jejich návštěvy. Sestry se mohly vzdalovat a cestovat pouze s jejich povolením. Podle libovůle církevních tajemníků a StB bylo řeholnicím povolováno konat provinční a generální kapituly, přijímat zahraniční návštěvy, obdržet dary či přivážet náboženskou literaturu z ciziny. Řeholnicím byly kontrolovány cyklostyly a rozmnožovací stroje, opisované texty musely předkládat ke kontrole tajemníkům. Musely ohlašovat návštěvy osob mimo klášter, větší shromáždění byla vázána na povolení vedení Charity. Často byly také sledovány, Bezpečnost prováděla domovní prohlídky v kláštorech a zabavovala jim náboženské tiskoviny.²⁵

Represe proti řeholnicím vyvrcholily tvrdými zásahy StB. Nejprve v Charitním domě řeholnic sester dominikánek v Kadani, kde byly zabaveny cyklostyly a rozmnožované náboženské tiskoviny a několik sester bylo vyšetřováno. Odpoledne 27. října 1981 obklíčilo několik desítek členů ozbrojených SNB a StB Charitní dům pro duchovní na Moravci, kde působily jako pečovatelky sestry dominikánky. Celou noc prováděli prohlídku pokojů kněží, řeholníků a řeholnic. Zabavili desítky psacích strojů, rádií, množství duchovní literatury, ukradli spořitelní knížky a valuty. Dvě dominikánské řeholnice byly zatčeny a obviněny z nedovoleného obohacování a šíření náboženské literatury.²⁶ Podobnou akci byla také již zmíněná razie proti františkánům a františkánským řeholnicím 27. března 1983, kdy také několik sester františkánek bylo vyšetřováno.²⁷

24 MARTÍNKOVÁ, P.: Česká kongregace Milosrdných sester sv. Vincente de Paul. In: VLČEK, V. (ed.): *Ženské řehole za totality 1948 – 1989*, s. 142.

25 KŘIVÁNKOVÁ, P.: *Skrze kříž ke světlu (Česká provincie Milosrdných sester sv. Kříže, Kronika 1948 – 2000)*. Kroměříž 2004, s. 133 – 145.

26 PALEČEK, P.: Postrašit pár dědků a babek (Poslední velká razie SNB v domově přestárlých kněží se odehrála v roce 1981). *Lidové noviny*, 2000, 17. 6., s. 19.

27 RICHTROVÁ, D.: Kongregace Školských sester svatého Františka. In: VLČEK, V. (ed.): *Ženské řehole za totality 1948 – 1989*, s. 391.

Přes všechny administrativní zásahy církevních tajemníků a represivní zásahy SNB a StB pokračovaly ženské řády v rozvíjení řeholního života. Účinnou formou se stalo vytváření tzv. sororit, tzn. tajných malých řeholních komunit v bytech a rodinných domcích. Pohromadě bydlelo několik tajných kandidátek či novicek spolu se starší sestrou. Chodily v civilu, pracovaly v civilním zaměstnání či studovaly a zároveň prodělávaly duchovní a řeholní formaci. Tajně skládaly sliby, studovaly, jezdily na exercicie. Nejvíce se forma sororit rozvinula u kongregace Školských sester svatého Františka, dále také u Milosrdných sester III. řádu sv. Františka, Milosrdných sester svatého Kříže, Kongregace Milosrdných sester svatého Karla Boromejského a Dcer Božské Lásky. Duchovním otcem sororit byl *P. J. B. Bárta OFM*, který s dalšími spolubratry řeholnice značně podporoval a duchovně je vedl. Řeholnicím výrazně pomáhali také teolog *P. Josef Zvěřina*, premonstrátský opat *Vít Tajovský* či kapucín *J. Evangelista Vícha*.

Řeholnice rozvíjely navzdory zákazům aktivní pastoraci – často vyučovaly tajně náboženství, opisovaly, překládaly a distribuovaly zakázanou náboženskou literaturu, umožňovaly v kláštěrech konání tajných exercicií, náboženských setkání, pomáhaly chudým rodinám, podporovaly kněze v pohraničí, finančně se také podílely na opravách kostelů, často financovaly i opravy objektů ústavů, jež jim byly záhy odebrány.

Skomírání komunistického režimu a mírné projevy uvolnění v rámci gorbáčovské přestrojky koncem 80. let se promítly také do života ženských řeholí – od 1. září 1988 jim bylo umožněno znovu přijímat dorost vymezením působnosti pouze pro charitní zařízení a církevní instituce.²⁸ Mnohé tajné kandidátky tak mohly legálně obléct řeholní roucho. Teprve pád komunistického režimu v roce 1989 přinesl řeholím možnost obnovy činnosti a svobodné působení.

Summary

Persecution of Orders in Czech Lands between 1948 and 1989

Male and female orders and congregations during the communist rule between 1948 – 1989 in Bohemia faced continuous persecution which varied in intensity in different periods of the regime. The orders suffered

28 NĚMCOVÁ, M.: Kongregace sester Neposkvrněného Početí Panny Marie III. řádu sv. Františka. In: VLČEK, V. (ed.): *Ženské řehole za totality 1948 – 1989*, s. 271.

most severely in the 1950s when male orders were up against an effective liquidation that occurred in the course of the so-called Operation K in 1950, when the State Security (StB) raided monasteries; over 1,200 monastics were interned and monastery buildings were confiscated. Nunneries were liquidated over time – sisters were forced to leave hospitals and asylums and were isolated from society. Both nuns and monks were detained in internment and centralizing monasteries such as those in Želiv, Hejnice, Bohosudov, Osek, and Broumov. Monastics were also stationed in Auxiliary Technical Battalions (PTP). The persecution climaxed in imprisonments and court trials in which 361 monks and 100 nuns were tried and found guilty. In the course of investigation and imprisonment, 13 monastics died as a result of brutality and dismal conditions. The orders operating illegally nonetheless remained active and formed small improvised communities. The so-called Prague Spring of 1968 – 1969 yielded temporarily loosened conditions that facilitated a restoration of monastic life, legal recognition of existence to female orders, a vow to legalize male orders, as well as advanced to reinforce order structure, initiate new members, and ordain priests. Study possibilities in orders, along with the advancement of religious activity and the apostolate in such as charitable and educational spheres were warranted, too. The subsequent period characterized by normalization in 1970s and 1980s marked a dismissive stance towards the legal existence of male orders, which transposed their activity back to illegality and resulted in significant restrictions for female orders. The terror of the 1950s was now replaced by bullying, StB surveillance, overall restrictions of activity or public contact, but also by occasional arrests and sentencing to prison terms. It was not until the fall of communism in 1989 that the orders could step out of illegality and begin to pursue their mission fully.

Likvidácia gréckokatolíckej viceprovincie redemptoristov so sídlom v Michalovciach

Daniel Atanáz Mandzák (Slovensko)

Kongregácia Najsvätejšieho Vykupiteľa, populárne nazývaná redemptoristi, pôsobí na Slovensku od jesene 1921. Prvý kláštor bol založený v Stropkove, kde žila komunita redemptoristov dvoch liturgických obradov – rímskokatolíckeho a gréckokatolíckeho.¹ V roku 1931 bolo centrum gréckokatolíckych redemptoristov premiestnené do novovybudovaného kláštora v Michalovciach.

Založenie gréckokatolíckej viceprovincie redemptoristov

Dňa 21. decembra 1945 bola založená a 23. marca 1946 promulgovaná gréckokatolícka viceprovincia redemptoristov so sídlom v Michalovciach. Prvým protoigumenom bol menovaný Metod Dominik Trčka, dnes blahoslavený mučeník. Okrem Michaloviec tvorili viceprovinciu aj novozaložené kláštory v Stropkove a Sabinove. Nová viceprovincia mala v čase založenia 42 členov, teda 14 kňazov, troch študentov, 11 rehoľných bratov a 11 juvenistov.

V kláštore v Michalovciach začal od mája 1945 existovať gréckokatolícky juvenát, ktorý mal v jeseni 1948 39 juvenistov. Formácia novícov a študentov pokračovala v kláštoroch pražskej provincie. Nárast členov priniesol aj zvýšenie počtu misijných prác a zintenzívnenie tlačového apoštolátu.

1 MANDZÁK, A.: *Redemptoristi v Stropkove v rokoch 1921 – 1999*. Michalovce – Stropkov 1999, strana (ďalej s.) 16 – 24.

Toto všetko však nástupom komunistického režimu bolo postupne obmedzované a nakoniec zlikvidované.

O založení viceprovincie Trčka informoval 26. marca 1946 prešovského gréckokatolíckeho vladyku Pavla Gojdiča. Ten mu odpovedal 29. marca, vyjadrujúc radosť, že vznikla samostatná viceprovincia na čele s novým protoigumenom.²

Pri zakladaní viceprovincie redemptoristi žili v presvedčení, že registrácia novej viceprovincie na štátnych úradoch nie je potrebná. Nová jednotka bola zameraná na apoštolát medzi katolíkmi byzantského obradu, ktorí patrili do Gréckokatolíckej eparchie so sídlom v Prešove a Apoštoltskej administratúry Mukačevskej eparchie v Československu. Z toho vyplývalo, že pôsobnosť redemptoristov Michalovskej viceprovincie pokrývala celé územie Československa, samozrejme, iba medzi veriacimi katolíkmi byzantského obradu.³

2 Historický archív Arcibiskupského úradu v Prešove (ďalej HAAU), fond (ďalej f.) Bežná agenda, rok 1946, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 462, signatúra (ďalej sign.) 940, Založenie provincialátu gréckokatolíckych redemptoristov v Michalovciach.

3 Povereníctvo školstva a osvetu v Bratislave 6. 9. 1948 vyzvalo všetkých rehoľných predstavených, aby podali štatistické údaje o svojom rehoľnom spoločenstve. Bratislavský viceprovinciál redemptoristov P. Jozef Chochula v odpovedi v prvej časti v treťom bode v krátkosti načrtol dejiny pražskej provincie a jej právny vzťah k viceprovinciám (bratislavskej a michalovskej): „Do roku 1939 podliehali všetky slovenské kláštory redemptoristov priamo pod pražský provinciálát a tvorili spolu s kláštormi v Čechách a na Morave jednu provinciu. Vznikom Slovenského štátu stal sa styk slovenských kláštorov s pražským provinciálátom nemožný. Preto bola zriadená slovenská viceprovincia dňa 29. marca 1940 so sídlom viceprovinciála v Bratislave a podliehala priamo generálnemu predstavenému v Ríme. Dňa 19. VIII. 1943 reskriptom Svätej Stolicy č. 2860/943 boli viceprovinciálnemu predstavenému v Bratislave udelené tie isté fakulty ako predstaveným provinciálnym. Keďže za Slovenského štátu slovenská viceprovincia bratislavská bola vedená a spravovaná predstavenstvom českej národnosti a v kostole redemptoristov v Bratislave odbavovali sa české bohoslužby, nepoživala rehoľa redemptoristov na Slovensku nijakej dôvery národa ani štátu. Tým menej sa jej dostávalo ochrany a podpory zo strany štátu ako iným rehoľiam, ktoré mali vedenie slovenské. Obnovením ČSR po druhej svetovej vojne nastal pôvodný právny stav: jedna provincia v celej Republike s provinciálnym predstavenstvom v Prahe. Slovenským kláštorm bola však ponechaná vlastná samospráva. Slovenské kláštory boli rozdelené na dve viceprovincie. Kláštory rím. kat. obradu: Bratislava, Podolíneč, Staré Hory, Kostolná pri Trenčíne, Rožňava tvoria samostatnú viceprovinciu bratislavskú so sídlom viceprovinciála v Bratislave, Puškinova ul. č. 4. Viceprovinciálovi ostali naďalej vo vnútornom vedení fakulty provinciála. Podľa vôle Svätej Stolicy a generálneho predstaveného viceprovinciálom a domácimi predstavenými majú byť naďalej, pokiaľ možno len rodení Slováci. Kláštory východného staroslovanského gr. kat. obradu: Michalovce, Stropkov, Sabinov tvoria vlastnú viceprovinciu východného obradu so sídlom viceprovinciála v Michalovciach. Michalovská viceprovincia bola Rímom schválená 21. XII. 1945 a kanonicky zriadená 27. II. 1946. Za prvého viceprovinciála bol vymenovaný P. Dominik Metod Trčka (adresa: Protoihumenát redemptoristov, Michalovce, monastyr).“ Archív redemptoristov Svätá Hora (ďalej ARSH), Příbram, Michalovce, Bratislava, sign. 3/B417, Správa Jozefa Chochulu ku číslu jednanja (ďalej č. j.) 83/1948 pre Povereníctvo školstva a osvetu v Bratislave. Bratislava 10. 9. 1948.

To uznávali aj štátne úrady, keďže v dokumentoch štátnej správy predstavený viceprovincie Metod Dominik Trčka je nazývaný viceprovinciál alebo protoigumen, čo sa používalo zámenne. Ako predstaveného ho štátne úrady nazývali aj v roku 1950, ba dokonca aj po tomto roku, čo vidíme napríklad v materiáloch Štátnej bezpečnosti (ďalej ŠtB). Paradoxne, existenciu samostatnej viceprovincie nechceli po februári 1948 uznať, pretože nemala nimi požadovaný štátny súhlas. Preto je jasné, že neuznanie viceprovincie a jej predstaveného protoigumena štátnymi úradmi bolo iba zámienkou na to, aby obmedzili, respektíve zlikvidovali jej činnosť.

Predzvesť likvidácie viceprovincie: zatknutie direktora juvenátu a zrušenie juvenátu

V súvislosti s údajnou pomocou banderovcom Štátna bezpečnosť zamerala pozornosť aj na gréckokatolíckych redemptoristov. Dňa 19. júla 1948 urobila v michalovskom kláštore domovú prehliadku⁴, a hoci nič závažné nenašla, mohla si prezrieť priestory kláštora, kde nik cudzí nemal prístup. Zároveň to bola demonštrácia sily, na čo sa redemptoristi v blízkej budúcnosti musia pripraviť. Podobné prehliadky sa uskutočnili aj v kláštoroch baziliánov v Prešove a Trebišove, sestier služobníc v Prešove a redemptoristov v Stropkove a v Sabinove. Predstavení jednotlivých reholí a taktiež prešovský vладыka Pavol Gojdič sa obracali so sťažnosťami na príslušné úrady, no nič nedocielili.

Začiatok roka 1949 priniesol pre redemptoristov ďalšie dve negatívne udalosti. Prvou bolo uväznenie direktora juvenátu Štefana Lazora. Zatkli ho na základe „priznania“ študentov michalovského gymnázia, ktorí rozbíjali okná na škole a na bytoch komunistických funkcionárov. Pod fyzickým nátlakom sa vinníci „priznali“, že na činnosť ich navádzal Lazor, hoci to nebola pravda. Počas vyšetrovania ho obviňovali z protištátnych činov, nepriateľstva voči režimu a zo spolupráce s Vatikánom a kardinálom Mindszentym, od ktorého vraj dostávali redemptoristi pokyny na podvracanie republiky. Keďže chlapci počas súdu v Michalovciach svoje výpovede s patričným vysvetlením odvolali, Lazora po asi trojmesačnej väzbe

4 „Dňa 19. VII. 1948 – boli sa u nás pozrieť z NB Michalovce žandári. Návšteva trvala od 1/2 7 – 11h. dopoludnia. Boli sme prekvapení všetci, lebo naše záujmy neboli nikdy protištátne ani rázu politického. „Da mihi animas, cetera tolle“ [Daj mi duše, ostatné si vezmi] – je našim programom.“ Archív redemptoristov Michalovce (ďalej ARM), Kronika Michalovského kláštora (ďalej KMK), zväzok (ďalej zv.) 2, s. 101.

uznali za nevinného a prepustili na slobodu. Nemohol však zostať pôsobiť na východnom Slovensku, preto odišiel do kláštora na Červenku.⁵

Horšie to dopadlo s juvenátom redemptoristov. Štátne orgány na úrovni kraja a okresu pripravovali jeho poštátne. Redemptoristi hľadali východisko a po dohode s vladykom Gojdičom, asi koncom roka 1948, chceli zriadiť pri michalovskom kláštore farnosť. Pred štátom by formálne prestal existovať, chrám i budova kláštora by slúžili na farské účely, čo ho malo zachrániť pred likvidáciou. V januári 1949 však redemptoristi sami uznali, že toto riešenie by štátne úrady neakceptovali, preto od zriadenia farnosti ustúpili⁶ a dobrovoľne zrušili juvenát. Tým sa odstránila bezprostredná príčina, vlastne zámienka, pre ktorú mal byť kláštor zlikvidovaný.⁷

-
- 5 LAZOR, Š.: *Almanach Gréckokatolíckych Redemptoristov. III. časť. Gréckokatolícki redemptoristi na Slovensku*. Michalovce 1995, s. 44 – 53. Strojopis. „Ako reholný kňaz bol zaistený, že navádzal mladistvého študenta k protištátnej činnosti, ktorý túto činnosť i prevádzal. Toho času nachádza sa vo väzbe Krajského súdu v Prešove.“ Národný archív, Praha (ďalej NA), f. Ústrední výbor Komunistickej strany Československa (ďalej ÚV KSČ), 100/52, Dr. Alexej Čepička (1947 – 1953), zv. 13, archívna jednotka (ďalej a. j.) 83, Dokument Ministerstva vnútra Praha ministromi Čepičkovi vo veci materiál o činnosti duchovenstva na Slovensku. Praha 21. 2. 1949. 3 prílohy. Hlásenie útvaru 402 A. pplk. Balážovi. Bez dátumu. „*Při odhalení ilegálního Klubu odbojových studentů byl zatčen řecko-katolický řeholník Štefan Lazor.*“ NA, f. ÚV KSČ, nespracované. *Církev Různé*. 2. Týdenní zprávy církevního odd. Ústředního akčního výboru Národní fronty. 1949. Týdenní zpráva církevního oddělení od 14. – 20. 3. 1949.
- 6 Vladyka Gojdič 24. 1. 1949 so zriadením druhej farnosti v Michalovciach súhlasil. Redemptoristi jej založenie mali ešte konzultovať s vikárom Apoštolskej administratúry Mukačevskej eparchie Antonom Tinkom a s miestnym arcidekanom a farárom Jánom Fedorkom. Výsledok mal byť oznámený na eparchiu do Prešova. Protoigumen Trčka však vladykovi Gojdičovi 26. 1. 1949 odpovedal: „*Djnsno my vidstupili vid planu novoj fary. Teper vže je pizno i nemalo by to nijakoho senzú i koždyj by piznav, ščo za tym kryje sja ščos inšoho. To by poškodilo spravu. Vpročim budeme sja prideržuvati reguly našej. Za priazň i laskavost duže i duže krasno blahodarju!*“ HAAU, f. Prezidiálne spisy, inv. č. 82, sign. 8, *Záležitost' založenia druhej farnosti v Michalovciach*.
- 7 Mladší juvenisti sa vrátili k rodičom a starším redemptoristi našli ubytovanie u známych v meste, aby mohli dokončiť školský rok. Po jeho skončení šli do noviciátu. Pôvodne mali ísť na Červenku len juvenisti z piatej a šiestej triedy, ale na prosby niektorých juvenistov pustili do noviciátu aj niektorých zo štvrtého ročníka.

Inkorporácia pod nátlakom: gréckokatolícki redemptoristi súčasťou rímskokatolíckej viceprovincie

Prvé písomné zmienky o pripravovanej likvidácii Michalovskej viceprovincie siahajú do apríla 1949. Metod Trčka sa 26. apríla 1949 stretol v Prahe s provinciálom Františkom Suchomelom, kde sa spoločne snažili nájsť východisko z krízovej situácie. Dohodli sa na spoločnom postupe a po rozhovore Trčka cestoval do Bratislavy za Jozefom Strakom, aby získal ďalšie informácie. Tu sa dozvedel, že gréckokatolícki redemptoristi nepožiadali o štátny súhlas, preto majú dve možnosti: buď michalovský kláštor prejde pod Bratislavskú viceprovinciu, alebo bude celkom zrušený. Juvenát mal byť rozpustený, v Stropkove a Sabinove mohli redemptoristi zostať iba ako pomocníci vладыku Gojdiča a v Michalovciach nesmeli vystupovať ako gréckokatolíci.⁸ Vo štvrtok 28. apríla sa vrátil do Prahy za Suchomelom, ktorý si do svojho zápisníka poznamenal: „*Dopoledne rozmluva s Pl.R.P. [Plurimus Reverendissimus Pater] Protoihumenem Dom. Trčkou, který se vrátil z Bratislavy a přinesl mi velmi nepříznivé zprávy o osudu mich. viceprovincie. Vyžádal jsem si ihned slyšení u J. Exc. nejđ. Msgr. Dr. Verolino, sekretáře pražské nunciatury a vyžádal jsem si od něho z důvodu naléhavosti všechny pravomoci k prozatímnímu uspořádání věcí na vých. Slovensku.*“ Hneď večer 28. apríla Suchomel a Trčka odcestovali spoločne rýchlikom do Michaloviec.⁹

Už v piatok 29. apríla sa v michalovskom kláštore uskutočnila porada provinciála Suchomela s dvoma viceprovinciálmi – michalovským Trčkom a bratislavským Chochulom. Na porade nechýbala ani michalovská viceprovinciálna konzulta. Prítomní boli informovaní o aktuálnej situácii, ktorú „*michalovští dobře doplnili místními zprávami*“.¹⁰

Keďže redemptoristi boli v časovej tiesni, bratislavský viceprovinciál Jozef Chochula ešte v ten istý deň vypracoval písomnú odpoveď na ústnu žiadosť pracovníkov Povereníctva školstva a osvetu v Bratislave. Tí totiž žiadali o vyjasnenie pomeru gréckokatolíckych redemptoristov na východnom Slovensku so sídlom v Michalovciach ku slovenskej Bratislav-

8 Archív generálny historický redemptoristov (ďalej AGHR), f. Provinciae Pragensis (ďalej PP), Viceprov. Bt a Mi. (ďalej V Bt a Mi), Viceprov. Michalovce. Viceprovincialia: Trčka Metodius Dominicus. List Metoda Trčku Karolovi Szrantovi o stave Michalovskej viceprovincie. Praha 11. 8. 1949.

9 ARSH, Zápiscky pražského provinciála P. Františka Suchomela. 1. leden 1949 – 17. říjen 1949 (ďalej Zápiscky), Zápis z 28. 4. 1949.

10 ARSH, Zápiscky, Zápis z 29. 4. 1949.

skej viceprovincii. V stanovisku Chochula uvádza, že gréckokatolícki redemptoristi ako takí cirkevnoprávne, majetkoprávne a verejnoprávne neexistujú. Michalovská viceprovincia nebola založená kanonicky, ale bolo to len vnútorné administratívne opatrenie v rámci rehole, aby sa uľahčila a zlepšila administrácia na východnom Slovensku.¹¹ Z jeho odpovede jasne vyplýva že ju formuloval tak, aby štátne úrady boli spokojné, ale zároveň aby sa aj zachovala nádej na prežitie gréckokatolíckych redemptoristov.

V sobotu ráno 30. apríla sa Suchomel s Trčkom autom vybrali do Stropkova a potom do Sabinova¹², kde zobrali obidvoch predstavených komunit a priviezli ich na poradu do Michaloviec. *„K večeru jsme se vrátili do Michalovec a ihned svolali velikou radu, které se zúčastnili mimo mě a oba viceprovinciály skoro všichni členové michalovského monastýru. Porada trvala několik hodin.“* Zápisnica zo stretnutia sa nezachovala a je len málo pravdepodobné, že by vôbec bola urobená. Výsledok porady môžeme zhrnúť do týchto bodov:

- prechod členov Michalovskej viceprovincie do Bratislavskej viceprovincie,
- biritualizmus v kláštore v Michalovciach,
- zrušenie juvenátu a založenie rímskokatolíckeho noviciátu,
- kláštory v Sabinove a Stropkove ako „pastoračné centrá“,
- otec Metod Dominik Trčka naďalej tajným protoigumenom.¹³

11 ARSH, Michalovce, Bratislava, sign. 3/B426, Správa Jozefa Chochulu pre Povereníctvo školstva a osvetu v Bratislave – kultový odbor. Bratislava 29. 4. 1949. Žiaľ, zatiaľ sa nepodarilo zistiť, či táto správa bola poslaná na povereníctvo.

12 Kláštorňný kronikár o tom zapísal: *„Prišli odpoľudňa vzácní hostia a síce Pl.R.P. František Suchomel, pražský provinciál, O. Protoihumen Met. Trčka, a O. Čelustka superior zo Stropkova. O. Protoihumen vysvetlil za prítomnosti O. Ďurkáňa situáciu kláštora michalovského, kde má nastúpiť za predstaveného niektorý redemptorista lat. obradu, aby tak bolo zachránené ďalšie trvanie kláštora. Naša michalovská viceprovincia má byť pripojená ku bratislavskej viceprovincii. Po porade všetci hostia spolu s o. Ihumenom Kozelským autom odcestovali do Michaloviec.“* ARM, Kronika Sabinovského kláštora (ďalej KSK), s. 55.

13 Suchomel si zo schôdze urobil v zápisníku takúto poznámku: *„Pri gener. schůzi přijali zástupci viceprov. mich. smutnou zprávu, že juvenát bude rozpuštěn a Unie likvidována, jak se to stalo v Haličské Ukrajině. Se svolením nunciatury v Praze zachráníme nádhernou cerkvu michalovskou inkorporací do viceprovincie bratislavské a zavedením biritualizmu v michalovské cerkvi; kázání jsou beztak slovenská. – Stropkov a Sabinov se zachrání ne jako kláštory, ale jako ‚pastoralní pracoviška‘.“* ARSH, Zápis, Zápis z 30. 4. 1949.

Na druhý deň, teda 1. mája 1949, viceprovinciál Jozef Chochula odcestoval do Bratislavy na Povereníctvo školstva, aby ešte zistil „*některé potřebné detaily*“.¹⁴ 2. mája za ním odcestoval aj Suchomel. Nasledujúci deň popoludní navštívil Jozefa Straku: „*Odpoledne mě Pl. R. P. Viceprov. Josef Chochula zavedl na poverenictvo školství, věd a umění – k p. odbornému radci m. šk. dr. Jos. Strakovi (slovenskému Plojharovi), susp. knězi, který ještě 1921 studoval jako Salesián v Římě. Hovořili jsme spolu plně tři hodiny. Z rozmluvy nezbylo nejmenší pochybnosti, že běží o definitivní likvidaci unie. Ukázal mi též výnos poverenictva školství, jenž s okamžitou platností ruší juvenát a postátnuje se jako internát.*“ V reakcii na toto stretnutie uskutočnilo sa nočné zasadanie rozšírenej provinciálnej konzulty, počas ktorej „*provedli návrhu p. odborného přednosta dr. Josefa Straky*“. Škoda, že provinciál nevedel, kto sa na konzulte zúčastnil, či tam bol aj Trčka¹⁵ a ktoré návrhy pochádzali od nich a ktoré od Straku. Zaznamenáva iba výsledok: „*Michalovce jsme inkorporovali viceprov. bratislavské; rektorem tam bude R.P. Mich. Tkačík. Zároveň se zřizuje v juvenátě michalovském slovenský noviciát*¹⁶; *jen tak unikne juvenát poštátnění. Juvenát se rozpouští, kvintáni a sextáni odejdou do noviciátu na Července. – Stropkov a Sabinov se udrží (ne jako monastýry), ale jako diecesní pracoviště.*“¹⁷

Trčka o udalostiach z polovice roka 1949 informoval rehoľných predstavených v Ríme. V liste generálnemu konzultorovi Karolovi Szrantovi z 11. augusta 1949 opísal udalosti okolo zrušenia juvenátu a v krátkosti predstavil aj aktuálny stav viceprovincie.¹⁸ Ďalšie detaily zaznamenal Jozef Chochula, ktorému sa v roku 1950 podarilo utiecť z Československa. Rehoľným predstaveným v Ríme potom referoval o udalostiach, ktoré sa odohrali na prelome apríla a mája 1949. Podľa neho komunisti mali už v roku 1949 pripravený plán likvidácie redemptoristov, čoho výsledkom malo byť väzenie alebo vyhnanstvo v Rusku. V poslednej chvíli sa podarilo odvrátiť toto nebezpečenstvo. So súhlasom protoigumena Metoda Trčku, pražského provinciála Františka Suchomela, bratislavského viceprovinciála Jozefa Chochulu, chargé d'affaires Mons. Gennara Verolina a vľadykov

14 ARSH, Zápisky, Zápisy z 30. 4. a 1. 5. 1949.

15 Sabinovský kronikár zaznamenal, že 5. 5. 1949 prišiel Trčka do Sabinova na krátku návštevu. ARM, KSK, s. 55. Škoda, že nevedel cieľ jeho návštevy a odkiaľ prišiel.

16 Tu mal na mysli noviciát pre rímskokatolíckych redemptoristov.

17 ARSH, Zápisky, Zápisy z 2., 3. a 4. 5. 1949.

18 AGHR, f. PP, V Bt a Mi. Viceprov. Michalovce, Viceprovinciália: Trčka Metodius Dominicus. List Metoda Trčku Karolovi Szrantovi o stave Michalovskej viceprovincie. Praha 11. 8. 1949.

daných teritórií Pavla Gojdiča OSBM z Prešova a Jozefa Čárskeho z Košíc bola Michalovská viceprovincia vyhlásená za súčasť Bratislavskej viceprovincie. Ospravedlnilo sa to tým, že redemptoristi majú spoločnú vnútornú organizáciu, teda Michalovská viceprovincia je súčasťou Bratislavskej viceprovincie. Niektorí členovia siete sú biritualisti, pretože bola potreba pôsobiť medzi gréckokatolíckmi, ale prvým pre nich bol ich vlastný, rímskokatolícky obrad. Pretože juvenát mal byť bezprostrednou príčinou likvidácie viceprovincie, ihneď ho rozpustili. Starších juvenistov poslali do noviciátu na Červenku. Michalovský kláštor sa stal miestom noviciátu pre rímskokatolíkov s magistrom Františkom Chochulom, za rektora bol ustanovený rímskokatolík Michal Tkačik. Takto bola aspoň dočasne zachránená Michalovská viceprovincia.¹⁹

V čase, keď sa redemptoristi snažili zachrániť existenciu Michalovskej viceprovincie, úradníci na Povereníctve školstva a osvety uvažovali, aký postoj zaujať voči kláštoru v Michalovciach. Keď 16. mája 1949 komisia z povereníctva pod vedením Jozefa Straku a Vladimíra Mišíka vykonala v kláštore v Michalovciach domovú prehliadku, mohla jedine konštatovať, že tam v školskom roku 1949/1950 nebudú ubytovaní žiaci škôl II. a III. stupňa. Preto komisia navrhla kláštor nepoštátniť.²⁰

Existenciu Michalovskej viceprovincie sa snažila zachrániť aj Apoštolská internunciatura v Prahe, ktorá bola o celej záležitosti podrobne informovaná. V nóte z 20. mája 1949 adresovanej ministerstvu zahraničných vecí protestovala proti likvidácii kláštorov baziliánov a baziliánok v Prešove, uväzneniu rehoľníkov a zrušeniu viceprovincie redemptoristov.²¹ Intervencia v tejto otázke však nepriniesla žiadne výsledky. Ministerstvo totiž na ne neodpovedalo. Až na prelome júna a júla 1949 ministerstvo

19 AGHR, f. PP, Viceprov. Bt a Mi. N2201/51 Status Vice-Provinciae Bratislava ad 13. 4. 1950. P. Jozef Chochula. Rím september 1951.

20 Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), f. Povereníctvo školstva, škatuľa (ďalej šk.) č. 431, Michalovce, kláštor redemptoristov na Masarykovej ul. č. 1331, výsledek šetrenia. Jozef Straka nechcel výchovný ústav s dvadsiatimi študentmi III. stupňa poštátniť, ale celkom zrušiť. Ústredný výbor Slovenského Národného frontu (ďalej ÚV SNF) prijal vyčkávaciu taktiku, pretože mal obavy pred reakciou veriacich, ktorí sa už v Michalovciach raz búrili pri poštátnení ústavu saleziánov. DUBOVSKÝ, J. M.: *Akcia kláštory. Komunistický režim na Slovensku v boji proti mužským rehoľiam v rokoch 1949 – 1952*. Martin 1998, s. 47.

21 Informace ministerstva zahraničních věcí o dosud nezodpovězených nótách Apoštolské internunciatury. Praha [jún – júl] 1949. Nóta č. 7450 z 20. 5. 1949, bod č. 7. NA, f. ÚV KSČ, 100/52, a j. 99, zv. 15. Dokument bol publikovaný v: BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise ÚV KSČ 1949 – 1951. Církevní komise ÚV KSČ („Církevní šestka“)*. Duben 1949 – březen 1950. Brno 1994, s. 192 – 195.

reagovalo zaslaním listu, v ktorom potvrdzuje príjem nót. Podnetmi sa nielenže nemienilo zaoberať, ale ich kategoricky odmietlo, ba dokonca obvinilo Svätú stolicu z miešania sa do vnútorných záležitostí Československej republiky.²²

Reakcia štátnych úradov a Štátnej bezpečnosti na inkorporáciu

Redemptoristom sa v skutočnosti nepodarila kamufláž, že Bratislavská a Michalovská viceprovincia tvoria jeden spoločný celok – rímskokatolícku viceprovinciu. Štátna moc mala vďaka udavačom a špiónom veľmi dobre zmapovanú situáciu v gréckokatolíckej cirkvi aj v rehoľných spoločenstvách. Trik, že redemptoristi budú naoko „poslušní“ štátu, ale pritom si budú tajne realizovať svoje plány, nevyšiel, lebo spolupracovníci Štátnej bezpečnosti a dôverníci štátnej správy to príliš rýchlo odhalili. Už 20. mája 1949 tajomník Okresného akčného výboru Slovenského národného frontu (ďalej OAV SNF) v Michalovciach hlásil ÚAV, že gréckokatolícka komunita v Michalovciach sa likviduje a rehoľní bratia pôjdu do Čiech. V Michalovciach mal naoko zostať len jeden gréckokatolícky rehoľný kňaz, aby sa ľudia nebúrili a nepohoršovali nad takou rýchlou „katolicizáciou“ a aby aj štát bol spokojný a nemyslel si, že redemptoristi nesúhlasia s nariadením vlády. Do Michaloviec mal prísť rímskokatolícky redemptorista Tkačík z Bratislavy, ktorý od 22. mája 1949 mal byť predstaveným kláštora a slúžiť v chráme omše v latinskom jazyku. Podľa hlásenia predstavený Metod Trčka s cennejšími vecami ušiel do kláštora redemptoristov v Podolínci.²³

O likvidáciu Michalovskej viceprovincie sa samozrejme zaujímal aj Štátna bezpečnosť. V správe z 27. mája 1949 čítame: „*Menovaný* [vladyka

22 „*Ministerstvo zahraničných věcí připomíná, že stížnosti a upozornění obsažená v nótách povětšinou souvisí s opatřeními rázu vnitrostátního a s úkoly, jichž řešení náleží do výhradné kompetence československého státu. Věci tyto nebyly nikdy předmětem dohody, ba ani přímého jednání mezi představiteli státní moci československé a Svätým stolcem.*“ Kopie dopisu ministerstva zahraničných věcí internunciatuře potvrdzující příjem jejich nót. Praha [jún – júl] 1949. NA, f. ÚV KSČ, 100/52, a. j. 99, zv. 15. Dokument bol publikovaný v: BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise*, s. 196.

23 SNA, f. Ústředný Akčný výbor Slovenského Národného frontu (ďalej ÚAV SNF), šk. č. 89, Hlásenia tajomníka OAV SNF v Michalovciach pre ÚAV SNF v Bratislave. č. j. 12/taj./1949. Správa o opatreniach biskupa Gojdiča proti likvidácii gr. kat. cirkvi. Michalovce 20. 5. 1949.

Pavol Gojdič] sa pripravuje na odvetné opatrenie zato, že zobrali gr. kat. kláštor mužský v Michalovciach a v Prešove. Teraz má byť údajne sobratý aj gr.kat. kláštor v Prešove. V čom má spočívať toto odvetné opatrenie biskupa Gojdiča nie je zistené.²⁴ Ďalšie informácie pochádzali od spolupracovníka Štátnej bezpečnosti s krycím menom „ŠAVOL“, ktorý bezpečnostné orgány informoval: „Po zaistení niektorých mníchov a po obsadení kláštora Vasilianov v Prešove Gojdič hľadal všemožnú záchranu u rím. kat. cirkvi, aby ešte niečo zachránil, nakoľko myslí, že táto nie je tak kompromitovaná [pred štátom], ako gr. kat. cirkev. Asi pred 3 týždňami dosadil [Gojdič] do kláštora redemptoristov v Michalovciach predstaveného gvardiána obradu rím. kat.²⁵, aby vedenie bolo pre formu rím. kat.“²⁶

V týždennom spravodajskom prehľade ŠtB za obdobie 27. máj až 3. jún 1949 sa uvádza, že 19. mája 1949 sa v Michalovciach konala porada gréckokatolíckych duchovných s vladykom Gojdičom. „Porady sa konaly údajne preto, ako ma byť zamedzené, aby kláštor Redemptoristov, ktorý sa nachádza v Michalovciach, nebol zrušený. Podnet k tomu dala tá okolnosť, že bol zrušený kláštor Salezianov.“ K redemptoristom sa v správe ďalej uvádza: „Dňa 17. 5. 1949 chovanci gr. kat. kláštora Redemptoristov v Michalovciach v počte asi 13 boli odoslaní do Podolínca a do Libějovic.“²⁷ Toto sa stalo preto, že kláštor tvrdil, že nemá žiadnych chovancov a keď malo prísť k likvidácii kláštora, vznikla obava, že toto sa prezradí a preto boli urýchlene odsunutí na uvedené miesta. Spolu s chovancami odišiel i Metod Trčka predstavený kláštora Redemptoristov, ktorý bol poverený o týchto sa starať. Dostal za úkol, aby ich po jednom alebo dvoch vpašoval na slovenské a české gymnázia, aby takto Redemptoristi nestratili noviciát. Ich vychovavateľ Trčka bude sa zdržovať v Podolínci, kde bude i naďalej ich vychovávať, tým že do Podolínca budú z času na čas chodiť na duševné cvičenia.“²⁸

Štátna bezpečnosť tiež operatívnou činnosťou zistila, že v polovici júna 1949 na konzistoriálnej porade malo sa vedenie gréckokatolíckej cirkvi zaoberať tým, „aký postoj má zaujať gr. kat. biskupský úrad a duchovenstvo

24 Archív Ústavu pamäti národa v Bratislave (ďalej A ÚPN), f. Krajská správa Ministerstva vnútra Košice B-10 (ďalej KS MV Košice B-10), inv. č. 15, šk. č. 5, zo spisu č. 15998/19-A-49/10 z 27. 5. 1949.

25 Určite ho nedosadil vladyka Gojdič. Predstavený kláštora je v terminológii redemptoristov nazývaný rektor alebo igumen, a nie gvardián.

26 A ÚPN, f. KS MV Košice B-10, inv. č. 15, šk. č. 5. Útvar 402 A referát 3, záznam.

27 Nebola to správna informácia, pretože starší juvenisti boli poslaní do noviciátu na Červenku a mladší juvenisti boli poslaní späť k rodičom.

28 A ÚPN Bratislava, f. KS MV Košice B-10, inv. č. 52, šk. č. 8. Útvar 468-A na útvar 402-A, týždenný spravodajský prehľad od 27. 5. do 3. 6. 1949, 3. 6. 1949.

k likvidácii gr. kat. rehoľných rádov“. Ďalej však správa uvádza, že táto porada sa do 14. júna určite neuskutočnila.²⁹

Hlásenie štátnej správy a informácie Štátnej bezpečnosti síce evidentne neboli úplne presné, ale jasne odhalili kamufláž redemptoristov. Treba ešte dodať, že protoigumen Trčka sa nezdržoval v Podolínci, lebo odtiaľ odišiel do Čiech a tam žil v kláštorech pražskej provincie. Kedy presne sa vrátil na Slovensko, žiaľ, nevieme, ale 27. augusta 1949 bol už v kláštore v Sabinove. Aj keď pred štátnou správou nevystupoval ako protoigumen, z pohľadu cirkvi bol stále legitímnym predstaveným Michalovskej viceprovincie. Cirkev teda naďalej uznávala existenciu Michalovskej viceprovincie a rešpektovala autoritu Trčku ako jej predstaveného, ktorý prebýval v Sabinove. Hoci bol od apríla 1950 v internácii a neskôr vo väzení, prakticky až do svojej smrti v marci 1959 zostal predstaveným viceprovincie.³⁰

V polovici roka 1949 nabrala štátna správa voči rehoľiam radikálny kurz znamenajúci podmanenie si rehoľných spoločenstiev alebo dokonca ich postupnú likvidáciu. Zachrániť samostatnosť Michalovskej viceprovincie redemptoristov za takýchto okolností bolo teda už nemožné. Potvrdili to stretnutia rehoľných predstavených na Ministerstve školstva, vied a umení v Prahe a na Povereníctve školstva a osvetly v Bratislave.

29 „*Tun. útvarom bola získaná správa, že pravdepodobne v dňoch 14. až 19. 6. 1949 budú sa na gr. kat. biskupskom úrade v Prešove pod vedením biskupa Gojdiča konať takzv. konzistoriálne porady za účasti arcidekanov, okr. dekanov, kanonikov, predstavených rádov, a dôverníkov.*“ A ÚPN Bratislava, f. KS MV Košice B-10, inv. č. 52, šk. č. 8. Útvar 468-A na útvar 402-A, týždenný zpravodajský prehľad od 10. 6. do 17. 6. 1949, 17. 6. 1949.

30 Spolubratia stále uznávali jeho autoritu a považovali ho až do jeho smrti v leopoldovskej väznici za svojho legitímneho predstaveného. Aj on sa ním cítil byť, o čom napríklad svedčí fakt, že pred Štátnym súdom v Bratislave v roku 1952 zobral farchu nespravodlivých obvinení na seba s tým, že on bol predstavený, a teda aj zodpovedal za všetko, čo sa dialo vo viceprovincii.

Stretnutie rehoľných predstavených na Povereníctve školstva a jeho dôsledky pre redemptoristov

Na schôdzi cirkevnej komisie ÚV KSCĽ 13. júla 1949 schválili, že na Ministerstve školstva, vied a umenia v Prahe bude zvolaná porada rehoľných predstavených.³¹ Tá sa uskutočnila 19. júla 1949 a viedol ju Vladimír Ekart. Predstavení rehoľných spoločenstiev sa opäť presvedčili, že komunisti nie sú ochotní rehoľné spoločenstvá tolerovať, ale práve naopak, hovoriac o náboženskej slobode, viditeľne ju zároveň obmedzujú. Komunisti sa zasa na tomto stretnutí utvrdili, že rehoľníci pevne stoja na strane biskupov a sú verní katolíckej cirkvi, Vatikánu a Svätému Otcovi. Pokus o spoločné riešenie zlyhal na celej čiare.³²

Podobné stretnutie s podobnými závermi sa uskutočnilo aj na Slovensku. Dňa 8. augusta 1949 sa na Povereníctve školstva a osvetu v Bratislave stretli zástupcovia mužských a ženských rehoľí.³³ Redemptoristov reprezentoval Jozef Chochula, predstavený Bratislavskej viceprovincie. Stretnutie viedol prednosta štátnej kultovej správy (ďalej ŠKS) pri Povereníctve školstva a osvetu Jozef Straka. Ten jasne zdôraznil, že každá z rehoľí sa musí prispôbiť a nájsť si vlastné miesto v spoločnosti. Každá z nich však

31 „MŠVU svolává poradu provinciálů všech řádů. Provádí se soupis všech klášterů a jejich rozmístění. Obrovské klášterní objekty jsou naprosto nedostatečně obsazeny. Proto hodláme soustřediti příslušníky jednotlivých řádů společně vždy do jednoho nebo více objektů podle jejich počtu, případně použití tohoto opatření, bude-li potřeba zasáhnouti represivně. Soustředíme se na morální i hmotnou podporu kněží postižených církevní perzekucí.“ Zápis ze schůze církevní komise ÚV KSCĽ jednající o rušení zahraničních rozhlasových stanic, likvidaci církevních škol, činnosti Charity, Katolické akce a o dalších opatřeních církví. Praha 13. 7. 1949. NA, f. ÚV KSCĽ, 100/24, Klement Gottwald (1938 – 1953), zv. 47, a. j. 862. Dokument bol publikovaný v: BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise*, s. 204 – 206.

32 NA, f. ÚV KSCĽ, 100/52, zv. 13, a. j. 86. Zápis o porade s predstavenými rehoľných spoločenstiev na MŠVU. Praha 19. 7. 1949. Dojmy z tejto porady redemptorista Jan Blesík opísal vo svojich spomienkach: BLESÍK, J.: *Rozmlouvám s minulostí. Historie jednoho obyčejného života*. Díel XVIII. Praha 1978, s. 2622 – 2623. Strojopis.

33 Archív Ministerstva vnútra Slovenskej republiky (ďalej A MV SR), Štátny archív (ďalej ŠA) Prešov, f. Krajský národný výbor (ďalej KNV), Cirkevné oddelenie (ďalej CO) (1949 – 1960), šk. č. 1, sign. 90, Zápisnica z porady zástupcov rehoľí na Povereníctve školstva v Bratislave 8. 8. 1949.

potrebovala získať štátny súhlas na činnosť nielen v novozaložených kláštoroch, ale aj v už existujúcich kláštoroch.³⁴

Keď Straka vyzval prítomných rehoľných predstavených, aby sa vyjadrili, provinciál jezuitov povedal, že doterajšia prax nevyžadovala, aby rehole na svoju existenciu museli žiadať štátny súhlas. Ak by sa to malo zmeniť, je potrebné riešiť to zákonom, ktorý najprv bude prerokovaný Svätou stolicou a štátom. Straka ale zastával názor, že to bolo práve naopak, teda že biskupi podávali žiadosti o štátny súhlas aj za slovenského štátu a ŠKS robí iba to, čo sa robilo aj predtým. *„Ďalej uznáva, že ŠKS nemá práva vydávať zákony, ani schvaľovať, ani rušiť nijaký rehoľný dom. Toto patrí Sboru povereníkov, resp. vláde (v Čechách). Táto porada nie je nejakou synodou, ale je oboznamovacou. ŠKS je ústredným kontrolným úradom.“*

Provinciál jezuitov mu protirečil, že síce biskupi a rehoľní predstavení za slovenského štátu o štátny súhlas žiadali, ale bolo to pod nátlakom. Nerobili to dobrovoľne, teda neuznávali ani oprávnenosť takejto žiadosti o štátny súhlas. Straka však odpovedal, *„že to nemôže celkom pripustiť, najmä keď sú prípady, v ktorých žiadatelia tak dôkladne vybavili svoju žiadosť, že ŠKS na takej dôkladnosti ani netrvá.“* Tu mal na mysli redemptoristov. Do diskusie sa zapojil aj Jozef Chochula, pričom sa snažil uviesť veci na pravú mieru: *„ŠKS za Slovenského štátu nebola rehoľníkom práve najprajnejšia, lebo chcela zaviesť do reholí numerus clausus, a keďže redemptoristi na vlastnej koži skúsili, že štát nie je rehoľiam naklonený, preto aj ich žiadosť bola tak dôkladne vybavená. Čo sa zas týka postoja biskupov, uvádza, že keď redemptoristi sa obrátili na slovenských biskupov, aby im vymohli štátny súhlas, biskupi to jednoducho odmietli s tým odôvodnením,*

34 Straka hneď na úvod stretnutia povedal: *„Keby sa sledoval boj proti náboženstvu, štát by mohol jednoducho zrušiť rehole a domy, ktoré nemajú súhlas a majetok by prepadol v prospech štátu. Toto sa však doteraz nestalo, ale Štátna kultová správa už štyri roky čaká, aby sa v tej veci už raz zrobil poriadok. Preto Dr. Straka dôrazne vyzýva prítomných, aby si dali veľmi záležať na usporiadaní tejto veci, aby vo vlastnom záujme bez meškania si podali žiadosť o štátny súhlas, lebo ináč každá rehoľa poniesie následky a ak sa so strany štátu prikróči k činu a domy, ktoré nemajú súhlasu, budú zrušené, nebude sa to môcť brať ako boj proti rehoľiam, alebo proti náboženstvu, štát nijako nedovolí rozširovanie takýchto správ.“*

že na Slovensku nie je vôbec potrebné žiadať si štátny súhlas.³⁵ Ďalej v modu vivendi hovorí sa len o tom, že predstavení rehoľných spoločností majú byť čl. štátnymi občanmi a nakoľko by niektoré rehole neboli v ČSR samostatnými právnymi jednotkami, aby nepodliehali predstaveným cudzích štátov, ale priamo Rímu. V modu vivendi však nič sa nehovorilo o majetkových otázkach, ani o súhlase štátu. Cirkev vždy bola za úplnú slobodu pri zakladaní rehoľných domov, vidieť to napr. z troch konkordátov, ako z poľského z r. 1925, z talianskeho z r. 1929 a z nemeckého z r. 1930, v ktorých sa hovorí, že rehoľníci sa môžu slobodne usadzovať a slobodne zakladať kláštory. Niet však v nich ani zmienky o štátnom súhlase. Ďalej treba prízvukovať, že štátny súhlas vo svojich dôsledkoch naráža na neporušiteľné práva Cirkvi, ako ich poznáme z cirkevného zákonníka ...“³⁶

Jozef Straka však naďalej obhajoval líniu ŠKS, keď tvrdil: „Slovenský štát bol i nebol naklonený rehoľiam; niektoré nachádzali priazeň a že aj teraz budú niektoré forsírovať, niektoré nie. Čo sa týka postoja biskupov v otázke súhlasu pre redemptoristov, vyslovil sa nejasne a neuspokojivo.“ Uznal síce práva cirkvi, ale zároveň nepripúšťal možnosť založiť nový rehoľný dom na Slovensku iba so súhlasom Svätej stolice a biskupov, ale bez štátneho súhlasu. „ŠKS pokladá štátny súhlas za potrebný. Dr. Straka uznáva, že z týchto daností vyplývajú mnohé ťažkosti a na otázku provinciála redemptoristov, či je nádej na zlepšenie, odpovedá, že v tom stave, v ktorom sme, zlepšenie sotva môže nastať, naopak, situácia sa môže zhoršiť. ŠKS je ochotná brániť rehole a rehoľné domy, ale pod podmienkou, že majú štátny súhlas a teda schválenie Zboru povereníkov. Ináč je to neporiadok a ŠKS aj pri najľepšej vôli je bezmocná.“

Keď sa predstavený redemptoristov Straku opýtal, či od roku 1945 bol niekomu udelený štátny súhlas, ten mu odpovedal negatívne. Aj tak ale zdôrazňoval, že „podať si žiadosť o súhlas je vždycky výhodnejšie i pre po-

35 V prípade gréckokatolíckeho kláštora redemptoristov v Michalovciach sa viceprovinciál 6. 1. 1940 obrátil na vladyku Gojdiča. Ten žiadosť o štátne uznanie kláštora redemptoristov v Michalovciach podporil listom z 15. 1. 1940 adresovaným na Ministerstvo školstva a osvetu v Bratislave. V tejto veci písal aj biskupovi Buzalkovi a apoštolskému nunciovi. HAAU, f. Bežná agenda, rok 1940, inv. č. 456, sign. 80, Žiadosť gr. kat. biskupstva v Prešove o štátne uznanie kláštora redemptoristov (CSSR) v Michalovciach.

36 Chochula tu pokračoval vymenovaním kánonov: „Právo existenčné kán. 100, výhradné právo klerikov vo vedení Cirkve kán. 107, hierarchia kán. 108 §3, obsadzovanie cirkevných úradov kán. 109, nezávislá vládna moc kán. 196, pápežský primát kán. 218, svetové poslanie Cirkve kán. 1322 §2, 1350 §2, exkluzívne právo a starosť o kňazský dorast kán. 1352, vyučovanie náboženstva na školách kán. 1381, právo na majetok kán. 1495.“

riadok v administratíve, i preto, aby sa predišlo menej príjemnému zásahu zo strany štátu“.

ŠKS nechcela uznať ani rehoľné domy založené pred rokom 1945 a každý mal opäť žiadať štátny súhlas. *„Záverom k tejto otázke súhlasu štátu Dr. Straka poznamenal, že sú tu nejasné a nevyriešené veci, ale ŠKS ,z odôvodnených príčin‘ a ,na dané pokyny‘ rozhodne trvá na tom, aby rehoľné domy mali štátny súhlas. Vec ďalej nevysvetľoval, ale dôrazne vyzval všetkých, aby si podali žiadosť o štátny súhlas, ak ho ešte nemajú. Je to v záujme samých rehoľí, ináč prídu následky.“*

Straka veľmi dôrazne upozornil, že ŠKS nebude za rehoľný dom považovať komunitu, ktorá má iba dvoch alebo troch členov a vonkoncom nebude považovať za kláštor dom, v ktorom by býval iba jeden kňaz. Takéto domy musia byť zlikvidované. *„Pre rehoľný dom je potrebný štátny súhlas, pre pracoviská však nie je potrebný zvláštny štátny súhlas, nakoľko súhlas jestvuje, keď štátna správa nejakú prácu rehoľníkom zverí.“* Na margo rehoľných fár Straka povedal: *„Keď rehoľníkom bola zverená správa fary, neznamená to, že rehoľníci majú tam už svoj kláštor, a preto ŠKS bude mať v tejto veci slovo. Zverená fara mohla by sa stať kláštorom len vtedy, keby si ju rehoľníci nadobudli ako svoj majetok, a keď dostanú k tomu štátny súhlas.“³⁷*

Rehole mali svoju činnosť vyvíjať v rámci štyroch vytvorených sektorov: *„1. verejnej duchovnej správy (tu mala patriť aj katechizácia), 2. sociálny (chudobince, sirotince, starobince atď.), 3. charitatívny a 4. školsko-výchovný.“* Kto chcel konať ľudové misie alebo exercície, musel na to dostať štátny súhlas. Predstavení sa ďalej dozvedeli, že od 1. septembra 1949 budú môcť existovať iba *„noviciát, bohoslovecké učilište a tzv. študentát, ak nasleduje po noviciáte“*, teda v prípade redemptoristov, tí už nemohli v kláštore formovať kandidátov a juvenistov.

Citovaný dokument zo stretnutia rehoľných predstavených na Povereníctve školstva a osvety iba potvrdzuje správnosť rozhodnutia redemptoristov, že dobrovoľne zrušili juvenát, a tým aspoň na čas zachránili existenciu michalovského kláštora. Aj rozhodnutie nežiadať úrady o štátny súhlas na existenciu Michalovskej viceprovincie bolo v panujúcej situácii správne, pretože aj tak by ho nezískali. Väčšiu šancu na úspech mala ka-

³⁷ To bol aj prípad gréckokatolíckych redemptoristov, ktorí po dohode s prešovským vladárom Pavlom Gojdičom nazvali rehoľné domy v Sabinove a Stropkove pastoračnými centrami. Tým vlastne bolo redemptoristom umožnené pôsobiť v týchto mestách prakticky až do zrušenia kláštorov v apríli 1950.

mufláž, že dve viceprovincie sú jeden celok, teda že samostatná gréckokatolícka viceprovincia neexistuje. V praxi však, žiaľ, bolo toto riešenie štátnymi úradmi aj Štátnou bezpečnosťou veľmi rýchlo odhalené. Nemať teda prakticky veľký význam a iba zhoršilo postavenie redemptoristov voči režimu, keďže ten zistil, že redemptoristi sa ho snažia oblafnúť.

Je ešte potrebné dodať, že kultový odbor Povereníctva školstva následne vypracoval dokument *Určenie práce pre mužské rehole na Slovensku*, podľa ktorého každá rehoľa dostala nejaké úlohy. Redemptoristi dostali zákaz spravovať farnosti a konať duchovné cvičenia laikom. Mali sa držať len svojich tradičných ľudových misií.³⁸

Dopad proticirkevných zákonov na redemptoristov

Redemptoristi aj napriek obmedzeniam pokračovali vo svojej činnosti v duchu svojej charizmy, a to predovšetkým v konaní apoštolských prác. Štátna správa sa ich snažila zakázať alebo aspoň obmedziť. Spočiatku nenachádzala správny recept, ale po prijatí proticirkevných zákonov sa situácia zmenila, čo dokumentuje správa z KNV Prešov: „*Michalovce: Mimoreadiadne udalosti sa nevyskytli. Po okolí vykonávajú misie redemptoristi, na ktorých sa zúčastňuje veľa veriacych. Cirkevným tajomníkom ONV bola daná inštrukcia cirk. oddelením KNV, aby misie znemožňovali, hlavne aby žiadali od misionárov povolenie o vykonávaní duchovnej činnosti, vydané po 1. novembri 1949 na základe zákona 219/49 a v prípade, že takéto nemajú, aby im činnosť zakázali.*“³⁹ Zo správ okresných cirkevných tajomníkov je jasné, že redemptoristi boli sledovaní a odpočúvaní počas apoštolských prác či ľudových misií, o čom boli podávané hlásenia nadriadeným orgánom.⁴⁰

Ľudovodemokratický režim sa snažil obmedziť vydávanie náboženskej literatúry a tlače, čo sa dotklo aj redemptoristov. Ešte 22. júna 1948 žiadal

38 DUBOVSKÝ, J. M.: Akcia kláštory, s. 15 a 16.

39 SNA, f. Slovenský úrad pre veci cirkevné (ďalej SIÚC), šk. č. 202, dôverné spisy, 1950, KNV Prešov 22. 3. 1950, Správa cirkevno-politická z Prešovského kraja za dobu od 1. do 14. marca 1950.

40 Napríklad správa z misií v Čabalovciach a vo Výrave. SNA, f. SIÚC, Spravodajské oddelenie III. odboru, bulletin, 10. 3. 1950, č. 13, s. 7. Tajné. Správy z misií však podávali aj farári na prešovský biskupský úrad, napríklad z misií v Lesnom. HAAU, f. Korešpondencia s Gréckokatolíckym vikariátom Mukačevskej diecézy pre Slovensko – Michalovce, rok 1949, inv. č. 477, sign. 569, Gréckokatolícky farský úrad Pusté Čemerné – misie 5. – 13. 11. 1949 vykonané otcami redemptoristami. Pusté Čemerné 15. 11. 1949.

ÚAV SNF informácie o periodickej tlači, ktorá vychádzala v Prešovskom kraji. Predseda Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny Vasilij Karaman odpovedal, že vychádzajú štyri náboženské časopisy, medzi ktorými je *Misionár*, mesačník vydávaný misionármi redemptoristami v Michalovciach.⁴¹ Podobne odpovedalo aj Gréckokatolícke biskupstvo v Prešove, ktoré o *Misionári* podotklo, že je orgánom Spolku svätého Jozefa. Ďalej zdôraznilo, podobne ako Karaman, že znížením počtu časopisov by utrpel náboženský život gréckokatolíkov, ktorí aj tak v porovnaní s rímskokatolíckymi či evanjelikmi vydávajú len veľmi malý počet časopisov.⁴² Nič to ale nezmenilo na osude *Misionára*, ktorého vydávanie bolo od Nového roka 1949 úradne zastavené. Ako posledné vyšlo januárové číslo časopisu a malý leták, v ktorom redemptoristi vysvetľovali neľahkú situáciu a sľubovali, že aj naďalej budú dodržiavať svoje povinnosti voči členom Spolku svätého Jozefa.⁴³

Keď komunisti rozpútali schizmatickú „katolícku akciu“ (ďalej KA), katolícka cirkev na to reagovala exkomunikačnými dekrétmi. Ich praktické využitie sa však veľmi rýchlo ukázalo ako problematické, a to aj pre redemptoristov. Totiž 7. augusta 1949 Leopold Kozelský v Sabinove odporučil poslancovi Komunistickej strany Slovenska a členovi Ústredného výboru katolíckej akcie (ďalej ÚV KA) Jakubovi Šoltýsovi, aby nebol krstným otcom. Záležitost' oznámili úradom a začalo sa vyšetrovanie. Až 7. novembra 1949 bol z Miestneho národného výboru v Sabinove doručený Kozelskému trestný príkaz, podľa ktorého „v smysle oznámenia stanice SNB v Sabinove zo dňa 6. októbra 1949 čís. 2921/49“ spáchal priestupok „tým, že dňa 7. augusta 1949 prostredníctvom Vasila Petriláka zo Sabinova odoprel pripustiť ku krstu ako krstného otca Jakuba Šoltýsa zo Sabinova preto, že tento je členom Ústredného Výboru Katolíckej akcie a že je podpísaný na ohlase KA“. Udelili mu finančný trest vo výške 1500 Kčs, ktorý sa mal v prípade nevyožiteľnosti premeniť na desaťdňové väzenie na útraty obvineného.⁴⁴

41 SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 89, č. j. 1373/BT zo dňa 24. 6. 1948, Dokument predsedu Ukrajinskej Národnej rady Prjaševščiny Vasila Karamana ÚAV SNF vo veci reštrinkcie gréckokatolíckych cirkevných časopisov. Prešov 24. 6. 1948.

42 SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 89, č. j. 1373/BT zo dňa 24. 6. 1948, Dokument Gréckokatolíckeho ordinariátu v Prešove č. 1740/1948 ako odpoveď na č. 1373/BT ÚAV SNF vo veci reštrinkcie gréckokatolíckych cirkevných časopisov. Prešov 24. 6. 1948.

43 ARSH, Michalovce, Bratislava, sign. 3/B424, Leták členom Spolku sv. Jozefa v Michalovciach. Michalovce január 1949.

44 ARM, KSK, s. 65 – 66.

Horšie dopadol redemptorista Vladimír Arvaj. V polovici decembra 1949 konal spolu s Jánom Cyrilom Zakopalom ľudové misie vo Svidníku. Miestni komunisti využili udanie dvoch roľníkov, ktorým Arvaj v súlade s cirkevným nariadením nechcel udeliť rozhrášenie, pretože ani po napomenutí a upozornení nechceli odvolať svoj podpis na „Ohlase“ schizmatickej „katolíckej akcie“. Michal Rodák, zmocnenec na prešovskom gréckokatolíckom eparchiálnom úrade, o tejto udalosti v hlásení z 23. decembra 1949 písal: „Pod zámenkou náboženstva najviac rozvíjajú svoju činnosť misionári jednotlivých kláštorov, ktorí sa veľmi venujú mládeži. V tomto smere som v spojení s bezpečnostným referentom KNV, ktorý v poslednej dobe nechal zaistiť vo Svidníku dvoch misionárov z kláštora Michalovce, kde tento prípad aspoň čiastočne posluží ako výstraha.“⁴⁵ Zakopal bol po krátkom čase z väzby prepustený, ale Arvaja 4. apríla 1950 odsúdili za zločin velezrady na štyri roky a desať mesiacov väzenia. Po odpykaní trestu ho ako juhoslovanského občana vypovedali z Československa.⁴⁶

Stropkovskí redemptoristi zasa odmietli prijať *Katolícke noviny* z dôvodu, že nie sú katolícke. Cirkevný referent v Stropkove Andrej Korba o tom informoval 17. novembra 1949 KNV v Prešove⁴⁷ a správa sa dostala aj na Slovenský úrad pre veci cirkevné v Bratislave.⁴⁸

Predzvestou úplnej likvidácie kláštorov, a teda aj Michalovskej viceprovincie, bol súdny proces s desiatimi rehoľníkmi, medzi ktorými bol aj gréckokatolícky redemptorista Ján Ivan Mastiliak. Po nespravodlivých a vykonštruovaných obvineniach ho Štátny súd v Prahe na Pankráci

45 SNA, f. SIÚC, šk. č. 22, Správa z Gréckokatolíckeho ordinariátu v Prešove. 23. 12. 1949.

46 A MV SR, ŠA Bratislava, f. Štátny súd, odd. III. v Bratislave (1948 – 1952), Arvaj Vladimír, Or III 19/50 a A MV SR, ŠA Prešov, pobočka Svidník, f. Okresná prokuratúra vo Svidníku I., šk. č. 4, obal 2, spis T6/50 (tajný).

47 „Okresný národný výbor v Stropkove prevádza predaj Katolíckych novín (a to dosť úspešne, keďže z 500 kusov sa predalo 400). Päť až desať čísel dal aj farárom, aby ich rozpredali svojim veriacim, ale aj rímskokatolícky farár vo Veľkej Domaši Andrej Kováč, ako aj mnísi redemptoristi všetky Katolícke noviny vrátili späť a upozorňovali veriacich, aby si Katolícke noviny nekupovali, nakoľko nie sú katolícke.“ MVSR, ŠA Prešov, f. KNV, CO, šk. č. 1, sign. 64, Situačné správy z cirkevného života v okrese Stropkov za október a november 1949. 17. 11. 1949.

48 „R. kat. farár Andrej Kováč z Veľkej Domaši a mnísi redemptoristi zo Stropkova vrátili Okr. akčnému výboru im zaslané čísla Katolíckych novín, čím prejavili svoj odmietavý postoj ku týmto novinám. Zistilo sa, že niektorí duchovní, pôsobiaci na náboženské čítanie svojich veriacich, nahovárajú týchto, aby Katolícke noviny nekupovali, lebo vraj nie sú katolícke. Toto robí okrem spomenutých aj duchovný Ján Tokár z Duplína.“ SNA, f. SIÚC, šk. č. 220, dôverné spisy, 1950, správa č. 9, KNV Prešov. Prešov 23. 11. 1949.

5. apríla 1950 odsúdili za špionáž a vlastizradu na doživotné väzenie.⁴⁹ Komunisti prezentovali kláštory ako zločinecké centrá zamerané predovšetkým na protištátnu trestnú činnosť, čo v skutočnosti nebola pravda. Tieto dezinformácie však pomohli k tomu, že likvidácia väčšiny mužských kláštorov v Československu, nazvaná „akcia K“, mohla byť v noci z 13. na 14. apríla 1950 uskutočnená, až na malé výnimky, bez väčších problémov.

Počas tzv. barbárskej noci bola definitívne zlikvidovaná aj gréckokatolícka viceprovincia redemptoristov so sídlom v Michalovciach.⁵⁰ Všetci členovia viceprovincie boli internovaní, neskôr niektorí aj súdení. Po prepustení z internácie, pomocných technických práporov alebo väzenia sa väčšina členov nemohla zaradiť do pastorácie, preto pracovala v civilných zamestnaniach. V roku 1968 sa redemptoristi pokúsili o obnovu viceprovincie, ale neuspeli.⁵¹ Činnosť viceprovincie bola obnovená až po novembri 1989.

Summary

Liquidation of the Greek Catholic Redemptorist Vice Province Seated in Michalovce

In the process aimed at liquidating its adversaries, the communist regime did not leave out the Catholic Church and its inseparable entities, the religious orders. The Congregation of the Most Holy Redeemer, known as the Redemptorists, established its first monastery in Slovakia in Stropkov in 1921 for members of two liturgical rites – Roman Catholic as well as Greek Catholic. This paper explores the attempts made by the communist regime to liquidate the Greek Catholic vice province of the Redemptorists seated in Michalovce. The monastics viewed incorporating the vice pro-

49 O procese s redemptoristom Jánom Ivanom Mastiliakom pozri: MANDZÁK, A.: „Agent a špión Vatikánu“. *Redemptorista Ján Ivan Mastiliak – slovenský účastník monsterprocesu proti A. A. Machalkovi a spol.* Bratislava 2008, s. 414. MANDZÁK, A.: *Dokumenty k procesu s Augustinom A. Machalkom a spol.* Bratislava 2009 (v tlači).

50 O likvidácii kláštorov redemptoristov v Michalovciach, Sabinove a Stropkove pozri: MANDZÁK, A.: *Barbari v kláštore. Slovo*, roč. 34, Apríl 2002, s. 32 – 33; Máj 2002, s. 32 – 33; Jún 2002, s. 32 – 33. MANDZÁK, A.: *Blahoslavený Metod Dominik Trčka, prvý protoigumen gréckokatolíckych redemptoristov na Slovensku (1945 – 1950)*. Michalovce 2006, s. 208 – 213. MANDZÁK, A.: *Redemptoristi v Stropkove*, s. 38 – 44.

51 MANDZÁK, A.: *Známy neznámy. Život a dielo redemptoristu Jána Ivana Mastiliaka (1911 – 1989)*. Michalovce 2009, s. 119 – 135.

vince into its Roman Catholic counterpart seated in Bratislava as a means by which they might evade liquidation. The network of informants and agents working for the State Security and the state administration, however, disclosed this plot very early in the development of this plan. Operation K, which was executed in April of 1950, was aimed at liquidating the male order monasteries and buried the hopes which the Greek Catholic Redemptorists held for a long time. In 1968, the Redemptorists tried to restore the Greek Catholic vice province but were unsuccessful. They were not able to do so until after the events of November, 1989.

Political Show Trials against Jesuits in Hungary

Gábor Bánkuti (Hungary)

The communist dictatorship establishing and consolidating itself after the Second World War had the intention to undermine and liquidate all those communities that were independent from it regarding both their organization and intellectual basis. In the programme of the Communist Party, that pretended to be anti-clerical and secularist, the fight against the churches got into the focus of political life following the establishment of the one-party system (June, 1948): The Hungarian Workers' Party considered the Catholic Church as a *party*, as their political enemy that has to be done away with and to achieve this, beyond the political propaganda, it used every available means of the executive power and those of the judicial system.¹

1 The privileged status that the Catholic Church enjoyed between the two world wars was eliminated by the following measures: breaking the economic power of the churches by distributing their land without compensating them, 1945; restricting public, cultural, and political activities of the churches, 1946 – 1947; nationalizing the education institutions of the churches, June 1948. See: BALOGH, M.: “Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Budapest 2008, page (p.) 49 – 60. The major turning points during the period between the nationalization of church schools and withdrawing the operating licence of the religious orders are the following: arresting and convicting Archbishop József Mindszenty, December 1948 – February 1949; organizing the recruitment of collaborating priests and the so-called “agreement” between church and state, August, 1950; withdrawing the operating licence of the holy orders, September 1950. See: SALACZ, G.: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje 1948 – 1964*. München 1988, p. 9 – 96.

The reference points of the fight against the church were determined by the resolutions adopted by the leadership of the Party while the punishing power of the judicial system played a major part in their implementation. The timing and the topics of the political show trials can be interpreted in the light of the actual policy of the Party.

The lecture focusing on some turning points in the history of the Hungarian Jesuits provides a cross section of the church history in the period between 1948 and 1965, which can also be divided into several sub-periods. At the same time the lesser known details of the struggle the Jesuits continued for their survival are also brought to light.

Principles and practices of legal policies

At the beginning the activities of law enforcement authorities were given a new scope as a result of those measures of the Provisional National Government whose aim was to establish the legal foundations for disciplinary measures after the war – as required by international liabilities.² The retaliatory actions made it possible for public tribunals to order internment – as a form of punishment – that allowed them to arrest those who were considered dangerous for the state without legal proceedings. Those people in the cases of whom the prosecution did not find any legal foundation to start proceedings were also interned, but it frequently happened that as a preventive measure, the State Security authorities interned as well those, who were released from jail or whose sentence was not found serious enough.

The direct connection between politics and criminal law was primarily established by the Law VII/1946 about the “penal sanctions to protect the democratic system and the state”. In the 1950s several new laws – decrees and government decrees – were passed to extend the general part of criminal law in order to directly implement some economic or political target. Besides the formal and legal state of affairs these laws also introduced the concept of “being dangerous to the society” that can be interpreted in a very subjective way.

2 SZAKÁCS, S., ZINNER, T.: *A háború “megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944 – 1948.* Budapest 1997, p. 41 – 43, 186.

The Hungarian Province in the light of prosecutions

The Jesuits, who have been working in Hungary with brief interruptions since 1561, organized their independent Province in 1909. In 1949 the Hungarian Province, that had a fast development following World War I, managed to have - even compared to their previous history - a membership, level of activity, and positive initiatives surpassing the previous period; with its 398 members the Jesuits formed one of the biggest and, regarding their age, the most dynamic community in Hungary.³ Activities of the members were built upon a wide institutional basis.

Following the collapse at the end of the war, the changing external environment was connected with great expectations regarding the “new spring of the church”. The urgent task of preparing a “more religious era” and the need to prevail within an increasingly limited scope inspired new approaches and produced an intense activity within the order. The possibility of success was shattered by the communist system that required being that was totalitarian.

During the period between 1945 and 1972, 67 members of the Province, roughly one-quarter of the Hungarian section, spent 280 years in prison or were interned. Altogether they were sentenced to more than 1,000 years. At the same time, between 1945 and 1957 altogether 135 Jesuits left the country.⁴

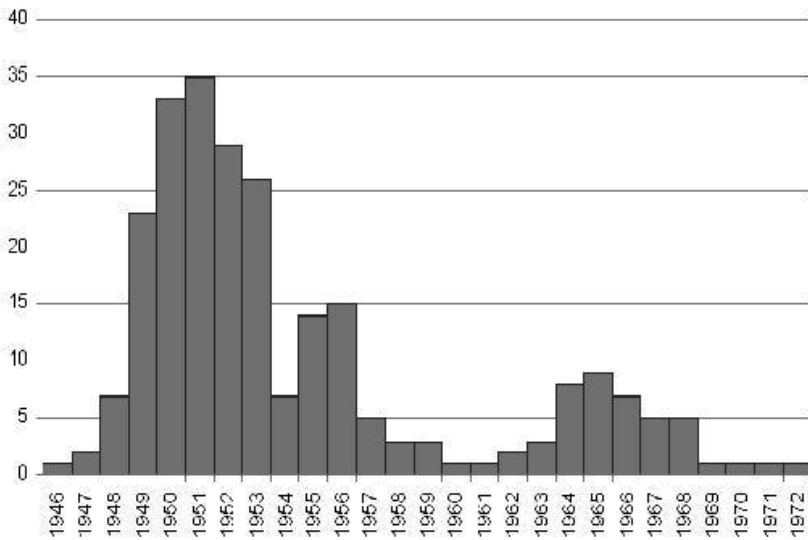
The predominant line in the trials against the Jesuits was provided by the proceedings initiated against the leaders of the Province. Besides these there were several sporadic trials, which at times had great importance.

3 At the beginning of 1949, 83 members of the Hungarian Province were abroad. Concerning the development of the membership. See: ANDRÁS, I. SJ: *A Jézustársaság magyar provinciája 1949 – 1968 között*. Manuscript 1969, p. 3 – 8.

4 Besides the freshly revealed and analysed files I could substantially rely on previous collections and studies. My primary sources were the following: the monographic study of Fr. Antal Pálos that proved to be precise in the light of the researches: PÁLOS, A. SJ: “Viharon vészen át.” *Rövid áttekintés a Jézus Társasága Magyar Rendtartományának életéről a II. világháború után, 1944 – 1990*. (Anima Una 1.). Budapest 1992, 192 p., the irreplaceable documentation of HETÉNYI VARGA, K.: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II*. Abaliget 2002, 630 p., and the volumes introducing the life of contemporary Hungarian Jesuits: SZABÓ, F. SJ (ed.): *Üldözött jezsuiták valomásai*. (Anima Una 8.) 1995, 326 p. When researching in archives I found analysing the documents in the Historical Archives of the Hungarian State Security and the Budapest City Archives the most useful. Processing the documents found in these two archives together made possible the integrated and almost complete analysis of the trials – that had not been done before.

The convicts of these trials were arrested for instigation, protesting against nationalization, carrying out missionary activities, or they became enemies of the system as victims of the internment.

Members of the order spending their jail sentences or being interned in the period between 1946 and 1972 (person/year)

Regarding the history of the order, the year of 1949 definitely concludes the period. This was when, under the time of provincial father (Fr.) Alajos Tüll, the history of the order had several turning points: when the education centre of the Province was captured, when the student members of the order were helped to escape abroad, and when the first great wave of arrests affecting the whole order took place.

The procedure of restricting the operation of the church hit the monks the hardest. Following the ban of the religious organizations and the nationalization of schools, most of them lost their area of operation. The arrest and political show trial of Archbishop József Mindszenty, together with the increasing number of atrocities clearly indicated that the developing dictatorship intended to liquidate churches. The arrest of József Mindszenty sealed the fate of two prominent members of the order: Fr.

Imre Mócsy was interned to Kistarcsa in January 1949, and Fr. Jenő Kerkai was arrested on February 12, 1949.

The internment of Fr. Imre Mócsy

In December 1948, the internationally renowned theologian and professor of scripture, Fr. Imre Mócsy, the teacher of Gregorianum, travelled to Rome as a spokesman (*portavoce*) with the offer of a “gentlemen’s agreement” that raised the possibility of solving the case of Mindszenty in a diplomatic way.⁵ The essence of the message was that in spite of the information raised against him, the Hungarian government was willing not to start the proceedings against Mindszenty if the Vatican decided to call him back upon some grounds. The mission of Fr. Mócsy was made abundant by the arrest of the archbishop at Christmas time. Thus Gyula Czapik, the Archbishop of Eger, and Fr. Mócsy arriving in Rome as the spokesman of the government brought back - as the spokesman of the Vatican now - the letter of protest of the Pope and the message that the Holy See expects public protest of the bishops.⁶ As the bishops tried to avoid open confrontation, Fr. Mócsy thought it necessary to emphasize the appeal of the Holy See personally, too. Therefore, during the Bishops’ Council held on January 17, he supported the adoption of an explicit position. The State Security arrested him the same day and interned him to Dél-Buda, then to Kistarcsa. His trial began on October 7, 1953. The court found him guilty in “continuously inciting hatred against the democratic system of the state” and sentenced him to nine and a half years in prison.⁷

The conviction of Fr. Jenő Kerkai

Fr. Jenő Kerkai became well-known all over the country as the founder and leader of the biggest Hungarian Catholic movement, the so-called

5 On the mission, see: MÓCSY, I. SJ: *Beadványom*. Bécs 1989.

6 The letter of Pius XII is published by BALOGH, M. (ed.): *A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949 – 1965 között. Dokumentumok I.* Budapest 2008, p. 61. The consultation of the Bench of Bishops held on January 10, 1949.

7 Conviction Number (Nr.) B. III. 002655/1953./4. of the Budapest County Court. October 15, 1953. The legacy of Ödön Lénárd.

KALOT (National Council of Young Men's Christian Associations)⁸. Following the collapse at the end of the war he contacted the Soviet occupying forces to save the movement. Then, causing Archbishop Mindszenty to be indignant at it, he was anxious that instead of the unrelenting attitude represented by the archbishop, the church without giving up its principles should find a compromise with the new regime in order to survive. In his trial the authorities considered the discussions he led to relax the conflict between the church and the state and his mediating role as a conspiracy to overthrow the state and he was sentenced to six years in prison.⁹ Before he could serve his sentence, in February 1954, an additional investigation was ordered concerning his case, and as a result the court found the "social apostle" of the Hungarian Jesuits guilty for committing a "crime against the people" – for a KALOT newsletter he wrote in 1941. Subsequently he was sentenced to spend another four and a half years in prison.¹⁰

Helping the student members of the order to escape abroad, the trials of Fr. Alajos Tüll

In the increasingly austere political climate Fr. Alajos Tüll decided to take a radical step: when the school of the order in Szeged was overtaken by industrial apprentices, on a recommendation from the centre of the order in Rome, he gave out an order to help the studying members of the order to escape abroad.¹¹ In the course of this action 68 people managed to flee abroad under dramatic circumstances (e.g. lying in the battery-tanks of the express train operating between Budapest and Vienna).

Many were arrested when wanting to cross the border illegally. They were either interned or put into prison. Father provincial was arrested in August 1949. He was sentenced for having assisted the escape, though his trial did not go beyond the statement about the illegal crossing of the bor-

8 *Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete - KALOT (National Council of Young Men's Christian Associations)*. On the history of KALOT see: BALOGH, M.: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935 – 1946*. Budapest 1998, 235 p.

9 ÁBTL (Historical Archives of the Hungarian State Security) 3. 1. 9. V–302. P. [pater] Sas Imre. Verdict Nr I. 2852/1949/15 of the National Council of People's Tribunals. (January 10, 1950), p. 227 – 229.

10 ÁBTL 3. 1. 9. V–302. P. Imre Sas. Verdict Nr A B. III. 0253/1954 – 5. of the Budapest Municipal Court (May 14, 1954), p. 177 – 178.

11 PÁLOS, A. SJ: "Viharon vészen át", p. 30 – 31.

der.¹² However, the same cannot be said about the procedures carried out against him later on as the only aim of those procedures were to prevent him from becoming free. In 1952 - when he was seemingly released - he was interned to Kistarcsa, and when in 1953 the internment camps were abolished, his case was renewed. As a result he was imprisoned again for espionage in the form of a surrealist political show trial.¹³

Adapted to the new situation, the centre of the order in Rome appointed a new provost to lead the members of the order living abroad. The Province was now officially divided into two sections: Section No. 1: members living in Hungary; Section No. 2: members living in the West.

Winding up the orders and the trial of Fr. Elemér Csávossy

Fr. Elemér Csávossy, the successor of Fr. Tüll took over the leadership of the Province in a situation of political hysteria. It was during his time as a provincial when the resistance of the Bench of Bishops was broken, the religious orders were displaced then dispersed and a new wave of arrests reached the order.

The Decree-Law Number (No.) 34 released on September 7, 1950, withdrew, with few exceptions, the Hungarian holy orders' authorization to operate. The measure affected 2,582 members of the 23 male orders and approximately 9,000 nuns of the 40 female orders.¹⁴ The Jesuit Province (*Sectio I.*) had 250 members at that time. Previously however, in order to force the bishops to accept the "agreement" dictated by the state, under the instruction of the leaders of the Hungarian Workers' Party (MDP), the monks were assembled into a so-called "place of confinement" already in July and August (this procedure was not the same as internment).

The new wave of internment affected those Jesuits who had escaped from the monastic quarters and monasteries designated for them or avoided internment. While they were interned for long years, the places of confinement were abolished in September. Adding new members to

12 BFL (Budapest City Archives) VII. 5. c. 13711/1949. The trial of Alajos Tüll and his friends. Records of the public trial of Alajos Tüll and his friends (September 15, 1949), p. 56 – 63.

13 BFL XXV. 4. f. 002103/1954. The trial of Alajos. The verdict of the Supreme Court, p. 96 – 97. See also: HETÉNYI VARGA, K.: *Szerzetesek a horogkereszt*, p. 356.

14 From then on only four orders – the Benedictine and the Piarist Orders, the Franciscans and the School Sisters of Notre Dame – were allowed to operate two secondary schools per order with the necessary number of staff.

the group containing those Jesuits who, after serving their sentences in prison, were qualified as being dangerous to the state and were therefore interned, by 1951 the internment camp in Kistarcsa became the *Collegium Maximum* of the Province, that was the largest community of active members. It was Fr. Imre Mócsy who, possessing the permission of the master of the camp and that of the church, who organized a college of theology – unique in church history – for the young.

The Jesuits, similarly to the other holy orders, did not intend to acquiesce in the dissolution of their order but wanted to adapt to the new situation, in the spirit of their old traditions, and also intended to perform an effective service. Fr. Csávossy and his successors considered this as their most important duty, and as a result the members managed to preserve close contact with each other, with only a few dropping out. Besides the canonical arguments, the historic experiences of the centuries and the eschatological view of the events confirmed the principle “we were monks, we are monks and we shall remain monks”. This induced the establishment of an alternative existence that – also inspired by the change in the fundamental theology of the church – gave an opportunity to preserve monastic life without institutionalizing it.¹⁵

The activity of the religious orders designated to be disbanded, the necessity of restricting the further pastoral activities, and the fact that the Bench of Bishops did not take the oath before the state forced the Communist Party to take drastic steps.

The Secretariat of the Central Committee of the Hungarian Workers' Party passed a resolution concerning the new line in church policy on May 6, 1951. They decided to create a political show trial against József Grósz, the Archbishop of Kalocsa, he was the head of the Council of Bishops, following the arrest of József Mindszenty and also the signer of the forced “agreement” in August 1950 – determining the people involved and also the major heads of the charge. In view of the magnitude of the trial of József Grósz, the Archbishop of Kalocsa, and the minor trials attached to it, it was the greatest offence the communist dictatorship com-

¹⁵ The encyclical *Mystici Corporis* of Pope Pius XII urged this awakening that was recognized by the apostolic constitution *Provida Mater* published in 1947, which dealt with the new opportunities of apostolic activities.

mitted against the law in Hungary.¹⁶ The Party intended to destroy the already disbanded religious orders: *“The trial must prove that the most important holy orders, violating the agreement and the laws of the state, have gone underground, organized and carried out activities against the state with the help and knowledge of reactionary bishops.”*¹⁷ Fr. Elemér Csávossy was arrested on May 7, 1951. They probably wanted to use him in the trial against the Archbishop of Kalocsa, but as the provincial of the Jesuits, he was qualified as a potential target almost automatically. Finally, after eight months of investigation, together with brother János Miklós, his designated personal assistant and several other civilians, in a “00” secret trial he was sentenced for seven and a half years in prison for *organizing a conspiracy to overthrow the democratic system of the state and for espionage.*¹⁸

Fr. Antal Pálos and the trial of the “group leaders”

During probably the most difficult time of the Province, Fr. Antal Pálos took over its leadership. Keeping the community together with great creativity he organized the illegal educations of the novitiates, accepted new members, and took care of the elderly monks and of those who got out of the internment camps. They were placed in the retirement home established in the Benedictine Abbey in Pannonhalma. The letters of the provincial that Fr. Pálos four times a year sent to all their members reinforced the feeling of being together.¹⁹ It was an important event in the life of the Province that in October – November 1963, the government of Imre Nagy closed the internment camps.²⁰

16 The documents of the main trial were published by BALOGH, M., SZABÓ, Cs.: *A Grósz-per*. Budapest 2002, 312 p. The court sentenced Ferenc Vezér to death; József Grósz was sentenced to 15 years imprisonment while the other defendants got 8 – 14 years in prison. The Grósz-trial had at least 24 sub-trials where we have information about more than two hundred defendants. Besides 17 people who were executed, 55 people were sentenced to ten or more years in prison.

17 The document is published by SZABÓ, Cs. (ed.): *A Grósz-per előkészítése 1951*. Budapest 2001, p. 100 – 109.

18 BFL XXV. 4. f. 002197/1951. The trial of Elemér Csávossy. Verdict of the Budapest County Court (January 16, 1952), p. 136 – 139.

19 The collection of letters of provincial ANTAL, P.: *Rostában*. Hamilton, 1985, 169 p.

20 In 1953, the changes that followed Stalin's death did not leave the leadership of the Hungarian Party unaffected. At the order of Moscow the Stalinist Rákosi was replaced by Imre Nagy as the Prime Minister of the country. The de-Stalinizing policies of the “new phase” initiated by him placed a higher emphasis on restoring law and order. In the framework of this, the government of Imre Nagy closed the internment camps.

For Fr. Pálos the only possible basis of his life in dispersion was his ultimate loyalty to Rome and he carried out his duties accordingly. As there were no doubts concerning the opinion of the Pope about communism, he regarded any compromise with the regime unacceptable. He prepared several briefings for the members to clarify what canonical consequences of “cooperation with materialistic endeavours” may incur. He thought that the position of the Holy See concerning communism was not implemented properly in the life of the Hungarian church. The hardships in connection with consecrating the novices, the contra selection in the appointment of priests, and the weakness of the bishops in relation to the recruited priests reflected the signs of a deep internal crisis. Therefore to guarantee the consecration of the novices and to keep the priests, who were not allowed to perform their duties publicly, he, together the provincial, suggested that a secret bishop and a secret missionary prefect should be appointed. According to the draft the bishop(s) asked from Rome could only possess the *ordo* and his (their) activities would have been restricted to the consecration of the priests only. The *jurisdiction*, that is the governing of the missionary church, would have been carried out by another priest in complete illegality, as an apostolic administrator owing a special power from the Pope. The “underground church” would have functioned independently from the hierarchy of the Hungarian church and would have operated under the exclusive control of the Vatican.

The order got into the range of vision of the Secret Police again when, in the form of a combined State Security action, they seized the draft. Fr. Pálos was arrested in June 1954 and in a secret trial, held on February 22, 1955, he was convicted for “*committing treason by passing information to a foreign organization and for leading a conspiracy to overthrow the democratic system of the state*”. He was sentenced to 17 years imprisonment.

Although after 1951 the State Office for Church Affairs (ÁEH) began to coordinate the religious policy of the Communist Party, it was the consideration of the Secret Police that mattered when dealing with the orders that had gone underground. It seems to be a remarkable change in doctrine in the practice of the Ministry of the Interior (State Security Authority) that in order to undermine the orders, besides the administrative methods of the “classic” and mainly “prison centred” former period, after 1953 – 1954 those security methods that used operative considerations became apparently stronger. Instead of the consideration “who can we put into prison and how,” the question “who can we recruit and how” determined the effectiveness of the work of the Secret Police. To make the ac-

tivities of the illegal orders impossible the State Security authorities tried to monitor them, carry out subversive activities and work themselves into the monastic centres abroad. Concerning the Jesuits this began with the arrest of Fr. Pálos: “*We determined that Fr. Pálos controlled the activities of the illegal Jesuit Order with the members of the council of the order. As they remained free they were able to continue their machinations. In order to stop their hostile activities we recommended arresting the leaders of the illegal Jesuit Order. We also suggested that at the same time with their arrest, the illegal Jesuit Order should be disorganised and put under the surveillance of the authorities. We also proposed to infiltrate into the emigration centre in Belgium.*”²¹

On July 11, 1955 the Secretariat of the Central Committee of the Hungarian Workers’ Party took a decision to improve the work of the State Office for Church Affairs (ÁEH) and also to suppress the reactionary activities of the church. According to point 3 of the resolution: “*Special attention must be paid to the illegal church services and the underground religious orders and they should be eliminated as soon as possible.*”²² Realizing the results of the widespread operative investigation that followed the arrest of Fr. Pálos represented the loyalty of the “organisation” in this new situation the successor of Fr. Pálos and his immediate colleagues were arrested in August 1955. With this the fourth leader of the Province was taken into custody in the seventh year after the communists took over the power, while the imprisonment of the group leaders basically “decapitated” the order. In this new situation, closely related to changes in the needs of State Security, Fr. Ferenc Kollár, who, because of his will to compromise was released before the investigation ended, broke with the intransigent attitude of his predecessors in order to guarantee the future operation of the order by starting a dialogue with the oppressive regime and by legitimizing the activities of its leaders (and with this that of the order itself!). Establishing a relationship between the illegal, but still functioning, Jesuit Order and the Secret Police working in a sub-legal sphere can be regarded as an attempt of communication. Fr. Kollár and the ÁVH (State Defence Authority) recorded the deal concerning the operation of the order in writing on July 13, 1956.²³ Establishing this relationship was motivated by

21 ABTL 3. 2. 1. Bt-1091. “Perry Ralph” (June 23, 1954), p. 8.

22 The document is published by: BALOGH, M., GERGELY, J.: *Állam, egyházak, vallás-gyakorlás Magyarországon (1790 – 2005) II.* Budapest 2005, dokument 208.

23 The text of the “agreement” is published by P. Antal Pálos in his memoirs without designating its source. PÁLOS, A. SJ: “*Viharon vészen át*”, p. 86 – 87.

two naturally contrasting interests. The State Security intended to subvert the order while *pater* (P.) Kollár was willing to cooperate on the basis of ethical considerations and responsibility. P. Kollár did not meet the expectations of the State Security authorities. *“He soon revealed his recruitment in writing that he sent to Rome. He discussed the positive answer he received from General Janssen with his advisers and got to the conclusion that cooperating with the Secret Police, with reasonable precaution, continued to be a possible way and was definitely useful regarding the future operation of the order.”*²⁴

Despite these, the relationship, as a game of misinformation, seemed to remain in force in the 1960s, after the collapse of the system in 1956.²⁵

The secret trial of the “group leaders” took place in February 1956. The absurdity of the proceedings and the tangled web of the political situation was characterized by the fact that while the lower court sentenced the convicts to more than 100 years in prison, the Supreme Court, only half a year later, found the decision unfounded and ordered to start a new proceeding. The case of those who were released during the revolution of 1956 was reopened only in 1957. The court, dropping the charges of conspiracy against the state, considered their activities much less serious and convicted them on the grounds of “abusing the freedom of assembly”. They considered their sentence served with the end of the pre-trial detention.

In the days of the 1956 Revolution every imprisoned member of the order became free. After the fall of the Revolution, however, P. Pálos and P. Jenő Kerkai had to serve their former sentences. Two members of the order were punished for having participated in the Revolution. In November 1956 another 30 student members left the country.

24 ÁBTL 3. 1. 9. V-151900/7. Elemér Rózsa and his companions. Summary report (December 27, 1961), p. 32.

25 To tell the truth, owing to his cautious leadership and to the relationship he had with the State Security authorities and which he did not conceal, some members of the order did not trust him. To clarify the validity of his position as a provincial they asked a visitor from Rome, who, similarly to the centre of the order, confirmed him in his office.

The “World Solidarity” Trial

After the repression, following the crushing of the Revolution, the old-new elite who had seized the power with the help of the Soviet army managed to consolidate the major elements of its former regime successfully. At the same time, as part of the consolidation represented by János Kádár, which also contained an opening in foreign policy, the long term church policy of the state included the demonstration that the socialist state and the churches were able to coexist peacefully. The Janus-faced character of the contemporary church policy was reflected by the arrest of another group of Jesuits at the turn of 1964 – 1965, shortly after the Vatican and the People’s Republic of Hungary made a partial agreement. A further research is necessary to determine whether there was a unified concept behind the older, intimidating methods of the State Security services re-organized after the Revolution and the new attitude of the State Office for Church Affairs (ÁEH), which promised the possibility of cooperation, or there were various concepts of how to control the churches and this made the church policy wavering and indecisive. The political changes, indicating détente, generated a sort of uncertainty in the operation of the State Security services, which tried to prove their importance by creating an increasing number of cases. Regarding the Jesuits it appeared in the form of preparing a grand trial against them. According to the scheme the Jesuits appeared as the intellectual leaders and coordinators of the “clerical opposition” and the *political programme* of the order, the “cement” that connects the whole clerical opposition, was represented by the formerly elaborated “world solidarity”.²⁶

The case of P. Elemér Rózsa and his five companions was discussed in June 1965. The court convicted the defendants for having organized

26 ABTL 3. 1. 9. V-151900/7. Elemér Rózsa and his companions. Summary report concerning the case under the code name: “Mission” (December 27, 1961), p. 53. The system of “world solidarity” was developed by a group of young monks at the turn of 1949 and 1950 when they were preparing themselves for their priesthood. On the basis of the principle of solidarity they tried to develop a modern world view determining the opportunities of man acting in the light of the gospel and the basic principles of apostolic work in modern society. “World solidarity” studied the relation of man to God, to his fellow-mortals and to the material world in the scheme of salvation. It determined the balance in the framework of which the interest of both the individual and the community prevail. The title of the material elaborated in the form of a retreat: *Solidaritas Bellarminiana*.

a conspiracy.²⁷ Last of them and also last of the Jesuits convicted in the political show trials, P. Elemér Rózsa was released in 1972.

Resumé

Politické monster procesy proti jezuitom v Maďarsku

Zo štúdia cirkevnej histórie a dokumentov dostupných v archívoch vyplýva, že jezuiti sa veľmi rýchlo stali terčom prenasledovania komunistov, keďže zmienky o členoch rádu, ktorí boli hlavným cieľom prenasledovania v Maďarsku, sú takmer všadeprítomné. Bezpečnostné služby pokladali rád jezuitov za konkurenčné spravodajské služby riadené Vatikánom a jeho členov za „upevňujúce ohnivé“, ktoré zohrávali vedúcu rolu v organizovaní tzv. duchovného odporu.

Komunistická strana pri presadzovaní svojho svetonázoru vťahovala otázky „ideologickej vojny“ do každodennej politiky, a tak cirkevnú a pastoračnú činnosť posudzovala z hľadiska trestného práva. Všetkými záležitosťami jezuitov sa zaoberala výhradne politická polícia a tá pristupovala k rádu z pozície politických orgánov. O jej pôsobnosti rozhodovalo politické vedenie a popri úlohách, ktoré plnila vo vymedzenom rámci, sa podieľala aj na prípravách na trestné stíhanie. Žalobca v týchto prípadoch zastával iba formálnu rolu. Trestné konanie legalizovali rozsudky, ktoré sa striktné sústreďovali na obvinenia a boli vynesené v rámci tajných súdnych procesov. Sudcovia nižších súdov vždy premiešali právne argumenty s politickými požiadavkami. Prax Najvyššieho súdu pri vynášaní rozsudkov bola plne podmienená konkrétnymi politickými záujmami.

Keďže existencia rádu bola závažne ohrozená, to donútilo vedenie maďarskej provincie vytvoriť alternatívne spôsoby prežitia. Spočiatku dôsledne zachovávaný nezmierlivý postoj voči režimu vo vnútri rádu sa uvoľňoval. Cestu, ktorú nasmeroval P. Pálos a jeho predchodcovia, neskôr vystriedal iný postoj jezuitov, a síce, že začnú s represívnym režimom viesť dialóg. Pristúpili naň z nevyhnutnosti a za predpokladu, že sa tým naďalej zaručí pôsobenie rádu a legitimizuje sa činnosť jeho predstavených. Tieto dve vzájomne sa dopĺňajúce stratégie vytvorili základ pre budúce akceptovanie a oživenie rádu.

²⁷ Law V/1961 determined „conspiracy“ as a new category of the crimes against the state.

Legislatíva upravujúca vzťahy
cirkví a štátu

Legislation Regulating
Relations between Churches
and State

Construction of Sacred Buildings and its Law Regulations in Communist Poland

Ryszard Gryz (Poland)

The article aims at presenting the process of changes concerning the fundamental building laws regulating the erection of sacred buildings in communist Poland. The law principles concerning the aforementioned area will be discussed against the background of the relations between the state and the Roman Catholic Church. It will also present the laws introduced by the Office of Faith and Beliefs and their circular letter Number (No.) 3 from 1957, a Directive No. 47, dating 1981 and issued by the President of the Council of Ministers, on planning and carrying out church and sacred investments as well as a set of acts, dating 1989 and passed by the PRL (People's Republic of Poland) *Seym* (the lower house of the Polish Parliament in the People's Republic of Poland) on the state's attitude towards the Catholic Church.

The erection of sacred buildings was regulated by the church and secular laws. As for the former, it was the canon law which was considered to be the main source (1917, 1983). The erection of a church or a chapel was solely dependent on the local ordinary bishop's permission. It was him who consecrated and laid the foundation stone of a temple, observed whether all the rules of sacred art were followed while building or rebuilding the places of religious cult as well as monitored the compliance with all the rules resulting from the Christian tradition.¹ In 1959 the state brought in the term

1 BACZKOWSKI, F.: *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa* [The Canon Law. A Textbook for Clergymen]. Volume (vol.) 2. Opole 1958, pages (p.) 189, 191 – 192, 204 – 208.

“sacred building” in Poland. The Office of Faith and Beliefs decided on the interpretation of three terms used in the circular letter No. 3 published two years before: “a sacred building”, “a church building” and “the construction of church and sacred buildings”. “The sacred building” was understood as the place to serve religious purposes only. It included churches, chapels, prayer houses, prayer halls, and “*any other kinds of buildings*” used to run holy services and worship the cult of God. Regarding “*the construction of church and sacred buildings*”, not only the erection of new buildings was included, but also the renovation and reconstruction of old churches and chapels.² This broad interpretation of issues connected with building investments made by the Roman Catholic Church enabled the state and Party authorities to make their own division of sacred buildings according to the criterion of law adherence. Therefore, there existed legal and illegal buildings and all the construction works by temples were classified as compliant or non-compliant with the law.³

In Poland of Stalinism times it was a rigor to follow the building law dating 1928. Its rational regulations provided the Catholic Church before the Second World War with great opportunities for its development. Although there was severe poverty amongst people at those times, they managed to erect about 1,200 churches and chapels between 1918 and 1939. This construction process got suddenly stopped during the occupation period when over 900 temples got destroyed. Bearing in mind that the Catholic Church enjoyed immense prestige, the communist authorities decided to let the remaining churches work after the war. Nevertheless, the Catholic people were afraid of implementing Soviet practices. By 1947 they used budget money of the state to finance reconstructions of sacred buildings which had historic values. It was mainly done to the benefit of the propaganda machine which demonstrated a liberal policy towards the church.

2 KOCHAŃSKI, A.: *Polska 1944 – 1991. Informator historyczny. Tom 2. Ważniejsze akty prawne decyzje i enuncjacje państwowe (1957 – 1970)* [Poland 1944 – 1991. A Guide on History. Vol. 2. More Important Acts of Law, Decisions, and State Enunciations (from 1957 to 1970)]. Warszawa 2000, p. 178; Archiwum Sekretariatu Konferencji Episkopatu Polski w Warszawie (ASKEP), files: Polityka budowlana 1939 – 1969 [Archive of the Conference of the Polish Episcopate Bureau in Warsaw, Building Policy from 1939 to 1969], no. 500, p. 57.

3 SZAREYKO, H.: Budownictwo sakralne w PRL jako forma współdziałania społecznego (na przykładzie diecezji przemyskiej) [The Construction of Sacred Buildings in the People’s Republic of Poland as a Form of Social Cooperation (Based on Przemysł Diocese Example)]. “Więź” 1993, no. 12, p. 115 – 116.

Demographic changes such as natural growth or migrations from villages to cities escalated the problem resulting from the necessity to erect new sacred buildings and carry on investment works. Such demands were mostly made by Catholic people inhabiting new urban housing estates and those ones who lived in remote villages and had to cover a few kilometer distance to get to the nearest church. However, these initiatives were blocked by civil servants by use of different methods. Officially, the PRL Constitution, dating July 22, 1952, gave Polish citizens freedom of faith and conscience. In practice, the Constitution clause imposing to specify the rules of the state's relationship towards the church as well as the property and legal status of its religious groups in the process of law making was rather violated. The majority of important issues was regulated by so-called "repetitive law" which did not have any reference in statutory legal acts.⁴

After October 1956, when Władysław Gomułka assumed the power in the Communist Party, there happened lots of legislative changes referring to the situation of the Catholic Church. The main reason for that was the pressure of Polish people who expected a liberal policy of faith on the part of the new governing body. The first few weeks and months after this political breakthrough bore witness to the mitigation of anti-church practices. They adopted more compromise-like formulas to regulate mutual relations. On November 28, 1956 the communists made a spectacular gesture and gave permission to build a church in Nowa Huta, a working-class district in Kraków. Unfortunately, this normalization did not last long.⁵

The Party authorities intended to keep the system of making concessions on building permissions to erect sacred buildings. On February 1, 1957, in the proceedings of the Joint Commission of the Government and the Episcopate, Jerzy Sztachelski, the Minister in the Office of Faith and Beliefs, gave Bishop Zygmunt Choromański, the Secretary of the Polish Episcopate, "*The instruction on the construction of churches and sacred*

4 SKRĘTA, B.: Stosunki państwo-Kościół w Polsce w latach 1944 – 1998 [The State and Church Relations in Poland in the Years of 1944 – 1998.] In: ZDANIEWICZ, T., ZEMBRZUSKI, T. (eds.): *Kościół i religijność Polaków 1945 – 1999* [The Church and Polish Religiousness from 1945 to 1999]. Warszawa 2000, p. 92.

5 DUDEK, A.: *Państwo i Kościół w Polsce 1945 – 1970* [The State and the Church in Poland from 1945 to 1970]. Kraków 1995, p. 43 – 53; GRYZ, R.: *Państwo a Kościół w Polsce 1945 – 1956 na przykładzie województwa kieleckiego* [The State and the Church in Poland from 1945 to 1956 Based on the Example of the Province of Kielce]. Kraków 1999, p. 371 – 384.

buildings". The communists claimed that the Catholics' demands to erect new churches were highly impossible to meet and that they tended to ignore the shortage of building materials. Therefore, it was decided that only bishop curias would annually apply for the permission to build churches, which would enable them to work out some agreement with local authorities.⁶ Gomułka's people's plan meant severe restrictions on issuing building permissions and caused people to develop the feeling of anger towards the church authorities. "Pro memoria" document prepared on March 19, 1957 for the proceedings of the Joint Commission harboured several doubts of practical nature. The bishops wished to diminish the privileged position of the state administration of faith and beliefs in the process of making decisions, whose competences were rather extensive.⁷ Meanwhile, there was an increasing pressure amongst village people who had to cover several kilometers to get to the nearest church as well as amongst urban housing estate dwellers that were completely deprived of temples. Therefore, on March 27, 1957 the Office of Faith and Beliefs issued a circular letter No. 3 which altered the rules regulating the construction of churches and any other sacred buildings. Both the letter and the aforementioned instruction said that it was bishop curia which would be eligible to apply for the permission to build churches. Every year in November its representatives were expected to submit their church construction plans arranged for the following year on their territories to the district national council. Once they had been given their permission, they could speak to the architectural authorities to decide on the location and nature of the building. Next, they were supposed to submit their pricelists and technical plans. And only then the authorities were able to give their permission for possible erection of the church.⁸

Following the Joint Commission proceedings, Jan Lech, the vice-president of the Office of Faith and Beliefs, sent the content of circular letter to Bishop Zygmunt Choromański. The PRL authorities still perceived a district apparatus of faith, which was subordinate to the central Office of Faith and Beliefs, to be an active participant in the concession granting process. Of course nothing was mentioned about the fact that each administrative decision was "*previously accepted by the District Committee*"

6 ASKEP, files: *Polityka budowlana 1939 – 1969*, p. 47 – 48, 50 – 51.

7 Ibidem, p. 67.

8 DUDEK, A.: *Państwo*, p. 51 – 52.

of the Polish United Workers' Party (known as PZPR).⁹ This dominating role of faith departments while taking administrative decisions and the Party's leading role in anti-church policy, in actual fact, meant nothing else but breaching the law. The Episcopate acknowledged the circular letter No. 3 as it expected the state authorities to fulfill their promises and provide them with building materials.¹⁰ The authorities of the Catholic Church did not suspect any conspiracy, as opposed to the Office of Faith and Beliefs directors who were already familiar with the plot. Jan Lech informed about its foundations as early as January 3, 1957.¹¹ Those new rules only pretended to bring some order into the system. In fact, they paralysed investment plans of the church and circular letter No. 3 deceptively became the most important policy device used for almost 25 years as regards the construction of sacred buildings. By May 1958, following the new procedure and having been insisted upon by quite a large number of Catholic representatives, the district authorities had issued 245 church building permits.¹² It was twice as much as in the whole post-war period. This tendency caused deep concern amongst the leaders of the United Polish Workers' Party (PZPR) and the Office of Faith and Beliefs. Therefore, the majority of permits got suddenly withdrawn. As a result, there were lots of conflicts and unpleasant incidents in several Polish towns and cities (Oświęcim, Tychy, Kraśnik Fabryczny, Nowa Huta). The pastoral preparations of the church to celebrate the millennium of the Baptism of Poland were declared to be an element of a militant clericalism. In revenge for this, they nearly stopped issuing building permissions. New churches could not be erected as their construction was not included into the land development plans.¹³

-
- 9 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN) [Archive of Modern Files in Warsaw], f. Urząd do Spraw Wyznań (UdSW) [The Office of Faith and Beliefs], files, no. 125/439, p. 48.
- 10 ASKEP, files: *Komisja Episkopatu do spraw Budowy Kościołów (KEsBK) 1971 – 1979* [The Episcopate Committee on the Erection of Churches from 1971 to 1979] files, no. 014, Protokół nr. 1 z posiedzenia KEsBK z 29. 2. 1972. [Minutes no. 1 from the Proceedings of EConEC on February 29, 1972].
- 11 AAN, UdSW, no. 84/159, Wyciąg z protokołu z odprawy kierowników Wydziałów d/s Wyznań odbytej w dniu 3 stycznia 1957 r. [An abstract of the minutes from the briefing of the directors of the Office of Faith and Beliefs held on January 3, 1957].
- 12 DUDEK, A.: *Państwo*, p. 95; WAŻNIEWSKI, W.: *Stosunek władz państwowych do Kościoła katolickiego w Polsce 1956 – 1970* [The State Authorities towards the Catholic Church in Poland from 1956 to 1970]. Siedlce 1999, p. 216.
- 13 ASKEP, files: *Polityka budowlana 1939 – 1969*, no. 500, p. 36 – 37; AAN, f. UdSW, no. 125/422, p. 400.

On January 31, 1961 they passed new bills on building laws and land development planning, which meant that building laws and regulations from 1928 were declared null and void.¹⁴ All the rules regulating formal conditions of granting building permissions as well as the way in which the state apparatuses in charge of construction control were supposed to hold their office were included in the regulatory ordinance dating July 1961.¹⁵ According to the new building law, the church was obliged to list the foundations of its potential investment and have them accepted by the bishop or province curia. Next, it had to apply for the right to start its investment in the area already chosen, have the building project made and gain its acceptance from the state authorities. Finally, the church was required to have the construction controlled and get it fully accepted when the church or chapel was ready. The construction works could not begin before being granted “a building permission” valid for two years. Legislative changes from 1961 had also their effect on a document filing system concerning the source of building materials.¹⁶

In autumn 1961 there were already some disputable problems as regards the implementation of the new building laws. They oscillated mostly around the source of construction materials, locations of buildings and lack of sacred investments in the land development plans. Those unfavourable decisions were getting more and more irritating for the parish people environments. Building restrictions resulted in developing temporary parishes in the form of branches and vicarages, which were considered to be the substitute of a real parish.¹⁷ The Catholic Church was allowed to erect only 400 churches between 1945 and 1970.¹⁸ Of course, official statistics provided false information. According to them, there were about 600 new churches and chapels built and about 900 temples.¹⁹

14 Dziennik Ustaw PRL 1961 [Law Journal of People's Republic of Poland from 1961], no. 7, article 46 and 47.

15 Dziennik Ustaw PRL 1961, no. 38, article 197.

16 ASKEP, files: *Polityka budowlana 1939 – 1969*, no. 500, p. 47 – 48, 50 – 51.

17 DUDEK, A.: *Państwo*, p. 129.

18 ADAMCZUK, L.: Struktura organizacyjno-terytorialna Kościoła. In: ADAMCZUK, L., ZDANIEWICZ, W. (eds.) *Kościół katolicki w Polsce 1918 – 1990. Rocznik statystyczny* [The Organizational and Territorial Structure of the Church. In: The Catholic Church in Poland from 1918 to 1990. Statistics Annual Bound Volume] Warszawa 1991, p. 111, 126 – 127; GUMBRYCHT, D.: *Obiekty sakralne* [Sacred Buildings]. In: ADAMCZUK, L., ZDANIEWICZ, W. (eds.) *Kościół katolicki w Polsce*, p. 199, 205.

19 AAN, f. UdSW, no. 125/107, p. 18.

At the end of the 60s the disparities between the church demands and the number of granted permissions were so gross that they caused the number of illegal investments to rise. The phenomenon got even more intensive when Edward Gierek's people came to power in the 70s. To cut down on these practices, they allegedly corrected the rules of the building law with one act. It put sanctions on the practices made by the religious administration. On September 24, 1974, they passed a new bill on building law and implemented it on March 1, 1975.²⁰ The church authorities did not manage to annul the circular letter No. 3, though it was enacted with the violation of the PRL Constitution.²¹ Although it was officially declared to normalize the relations between the state and the church, the law changes brought in by the government, especially by the lawyers from the Office of Faith and Beliefs, were not consulted with the Episcopate representatives. Penal sanctions for disobeying the building law were getting more and more severe. They even introduced the punishment of prison sentence. One of the bill regulations even threatened to confiscate an illegally erected building together with its plot and make it the property of the state. The obligation to get building permission also referred to the erection of chapels, monuments and any other constructions of religious cult built in public places.²² According to the new building law, there were limitations put on the church actions on each level of its investment process. Despite numerous obstacles, the church managed to erect nearly 400 new temples and extend 200 sacred buildings previously built.²³

Restrictions on permissions to build churches and chapels within the annual limitations were *de facto* unlawful and based on legislative acts of lower rank. Nevertheless, there was a significant breakthrough after John Paul II had been chosen to be the Pope and made his first pilgrimage

20 Dziennik Ustaw PRL 1974, no. 38, article 229.

21 ASKEP, files: *Polityka budowlana 1969 – 1978, Pro nota w sprawie budownictwa sakralnego* [Pro Nota on the Erection of Sacred Buildings]. Warszawa, February 7, 1972.

22 Memoriał Episkopatu Polski w sprawie projektu ustawy o prawie budowlanym 16. 8. 1974 [Memorandum of the Polish Episcopate on the Bill Project Referring to the Building Law]. In: RAINA, P.: *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945 – 1989* [The Church in PRL. The Catholic Church and the State as Seen in the Documents from 1945 to 1989]. Vol. 2, (the years from 1960 – 1970). Poznań 1995, p. 667 – 673.

23 GRYZ, R.: *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971 – 1980* [Give permission or not? The PRL Authorities and Their Attitude towards the Construction of the Catholic Sacred Buildings in the Years from 1971 to 1980]. Kielce 2007, p. 310.

to Poland. A few weeks after August 1980, the Joint Commission of the Government and the Episcopate was reactivated. It needs to be mentioned that the Commission had not been in session for several years before. Its first meetings were devoted to reduce tensions between the government and the "Solidarity Party." The crisis of the communist system in Poland caused the lawyers to start working on the way to regulate the relationship between the state and the church.²⁴ The majority of disputable issues was left unsolved, but the authorities were not able to say "no" to all bishops' demands any longer. In the following months the psychological influence by the authorities of the People's Republic of Poland on the society turned out to be highly successful. People got fed up with the deteriorating conditions of everyday life and they started to blame the Solidarity Party for that. However, the communists insisted on sustaining their contacts with the church as it was indispensable in placating defiant moods. The atmosphere of the way the negotiations were led greatly improved. Now they were accompanied by requests and appeals and not by unceremonious language of preaching and threats which was spoken to the Episcopate representatives in the 70s. The price the people of the church paid for their neutrality involved the liberalisation of rules and procedures which regulated granting concessions to build sacred buildings.

They started to discuss the changes of rules concerning the process of granting building permissions at the end of 1980. In December the Joint Commission prepared the bill on the erection of churches and sacred buildings. According to it, discrimination practices were to be dropped as the circular letter No. 3 was to be declared null and void. Furthermore, the government was to guarantee that churches would be put in the land development plans of new residential areas and housing estates.²⁵ These general orders were perceived to be the milestone for further long-lasting works on a new directive regulating the principles which were to be implemented as regards the construction of the Catholic sacred buildings. It should be emphasized that the aforementioned way of coming up with

24 DUDEK, A., GRYZ, R.: *Komuniści i Kościół w Polsce (1945 – 1989)* [The Communists and the Church in Poland (from 1945 – 1989)]. Kraków 2006, p. 356 – 359.

25 ASKEP, files: *Polityka budowlana 1980 – 1989* [Building Policy from 1980 to 1989], no. 500 SEP (The Polish Episcopate Bureau), Uchwała Komisji Wspólnej Rządu PRL i Episkopatu Polski w sprawie budownictwa sakralnego i kościelnego [A Resolution of the Joint Commission of the PRL Government and the Polish Episcopate on the Construction of Churches and Sacred Buildings]. Warszawa, December 10, 1980.

legislative solutions was used for the first time in the People's Republic of Poland.

The Office of Faith and Beliefs acted as a coordinator of project ventures and it had the Polish Episcopate Office for its partner. Aleksander Merker, the vice-president of the Office of Faith and Beliefs, and Bronisław Dąbrowski, the Secretary of the Episcopate, were the ones to be the most engaged in this process. Land development issues and building materials provision caused the negotiations to end in a stalemate. In autumn 1981, when the operations to bring in the martial law were taking place, there was an acceleration in the works over a new regulation on church and sacred buildings investments. On November 24, 1981, the President of the Council of Ministers issued a Directive No. 47 on planning and realizing sacred building investments. The state authorities committed themselves to put church investments into the land development plan, which was extremely important to the Catholic Church. Bishop curias were given possibility to express their opinion on created plans, to browse through the plans already accepted, to provide clarifications and to present petitions (§ 4). District organs of the state administration were obliged to update already accepted plans which lacked church or chapel investments. The church was guaranteed to have an easier access to building areas. The governors were expected to consider the bishop curia's applications to build churches or chapels bigger than 600 meters square. The Minister of the Office of Faith and Beliefs as well as the Secretary of the Episcopate were expected to make records of agreements and discrepancies each time there were any matters the bishop curia or district authorities did not reach a consensus on. The investments smaller than 600 meters square were subject to the general rules of the building law (§ 10). This directive was signed by Mieczysław Rakowski, the vice-president of the Council of Ministers. On January 1, 1982, the circular letter No. 3 was declared null and void.²⁶

However, the Directive No. 47 was not published in "PRL Law Journal" or "Polish Monitor" in due time. But the changes relatively enhanced the investment opportunities of the church, especially when it came to depoliticising decisions concerning the erection of small and medium-sized sa-

26 ASKEP, files: *Polityka budowlana 1980 – 1989*, no. 500 SEP (*The Polish Episcopate Bureau*), Zarządzenie nr. 47 Prezesa Rady Ministrów z dnia 24. 11. 1981 r. w sprawie planowania i realizacji inwestycji sakralnych i kościelnych [A Directive No. 47 of the President of the Council of Ministers from November 24, 1981 on Planning and Realizing Church and Sacred Buildings Investments].

cred buildings. Such buildings were needed the most, thus their erection was quite popular. But the conflicts over the law interpretation and implemented procedures were still going on. General Wojciech Jaruzelski made repeated attempts to question the position of the church in Poland. All these concessions made in the field of law were still regarded by the PZPR management as a very crucial policy instrument. After the “cross battle” and the assassination of Jerzy Popiełuszko, they corrected the building law again, which lengthened the period of waiting for building permission. The content of the Directive No. 47 was going to be altered soon. Faith and Belief Departments belonging to particular district councils as well as district Security Services (known as StB) were asked to analyse the cases of willful constructions. They tightened up the penalties for clergymen who did not obey the building law. To diminish the erection of churches and chapels, they ran propaganda campaigns by writing newspaper articles on the clergymen’s income.²⁷ They also spread false information by word of mouth. For instance, they kept saying that priests made people pay money contributions for church or chapel constructions. In one of the minutes records from one of the sessions held by the KC PZPR (United Polish Workers’ Party Central Committee) Office one can read that the first Secretary Wojciech Jaruzelski suggested: *“We should act consistently and without adventurism. We should collect information on church investments and reference materials – what is the number of religious people per one church in our country and abroad. We should use this information in publications without being hostile, but realistically, how and how much the church builds, and what the needs of education and culture are.”*²⁸

The works on the bill regulating the state’s relationship towards the church, which got interrupted after the martial law, were finally finished after two actions of strike in 1988 and after the “round table” session. The lower house of Polish Parliament called *Sejm* approved the final content of the bill on May 17, 1989. One of its paragraphs was devoted to the erection of sacred buildings (articles 41 – 44) and, to a large extent, it referred to the Directive No. 47. They left the notion “sacred investment”, which was understood as *“the construction or extension of a church or chapel or the adaptation of other buildings to serve sacred goals”* unchanged. It was a kind of a significant novelty to adapt other buildings and make them

27 ŻARYN, J.: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944 – 1989)* [The History of the Catholic Church in Poland (from 1944 to 1989)]. Warszawa 2003, p. 552 – 553.

28 AAN, KC PPR, No. VII/75, p. 426 – 427.

function as sacred places. They simplified the procedures concerning the particular preparatory stages of sacred buildings investments. A diocese bishop or father superior were the ones to apply for the building area a church or a chapel was supposed to be erected on and reserve it by including it into the land development plans. Moreover, it was the church that was responsible for the financial side of such an investment as the state subsidies could only be used to innovate or maintain the buildings belonging to the national heritage.²⁹

After they had accepted the new bill, there were still some doubts concerning Directive No. 47 and its lawful power. The elections held in June and the establishment of Tadeusz Mazowiecki's government in the middle of September provided the church with the possibility of bringing in some changes both in the building law from 1974 and in the regulations on land development planning, dating 1984. However, it was required to synchronize the changes with the bill regulations passed in May. There were expectations as to make new regulations more flexible and to reduce the number of formalities in the scope of sacred building investments both in the areas which were already a private property of the church and in the areas arranged to serve religious purposes according to urban plans. As regards churches and chapels not bigger than 600 meters square, the bishops wished to get building permissions "at once". In case of sacred buildings over 600 square meters, they appealed for waiting procedures to be shortened.³⁰

To summarise, it needs to be said that the PRL authorities regulated the erection of churches and chapels by using legislation. The rules were modified mainly in case of an unstable political situation. As regards the process of codification, there were the church representatives who participated in it. However, the communist governments in the following years continued to set limits on the number of building permissions to be issued, which was far beyond the expectations of the church authorities. Whenever the church demands were to be rejected, the state authorities kept using very weak arguments to justify their unfavourable decisions. There was a considerable disproportion between the number of waiting

29 ASKEP, files: *Polityka budowlana 1980 – 1989*, no. 500 SEP (*The Polish Episcopate Bureau*), *Budownictwo sakralne i kościelne /art. 41 – 45/* [The Construction of Church and Sacred Buildings /articles 41 – 45/]. Warszawa, June 19, 1989.

30 *Ibidem*, Pro memoria, Warszawa, May 24, 1989; Notatka w sprawie sposobu realizacji inwestycji budowlanej [A note on the way building investments should be realized in], Warszawa, November 8, 1989.

people and the number of granted permissions. This confrontation led to several conflicts between the regime and the Catholics. Ignacy Tokarczuk, the Bishop of Przemyśl diocese, initiated the action of building temples without the government's permission. The action was famous across the whole country. Catholics' determination and the birth of Solidarity Party led to the liberalisation of the law and lesser administrative pressure. As a result, there was a boom in building churches in the People's Republic of Poland in the last decade of the communist era. By 1980 they had managed to erect 800 temples and over a 1,000 when the dictatorship was on the verge of its decline. It was an exceptional phenomenon as regards the communist countries of Central and Eastern Europe.

Resumé

Výstavba sakrálných budov v zmysle právnych predpisov v komunistickom Poľsku

Príspevok sa venuje procesu zmien zákonných noriem týkajúcich sa výstavby sakrálnych budov v Poľskej ľudovej republike (ďalej PĽR). Zákonné ustanovenia vzťahujúce sa na túto oblasť autor analyzuje na pozadí vzťahov medzi štátom a rímskokatolíckou cirkvou.

Najprv autor uvádza zákony, ktoré do praxe uviedol Úrad náboženskej viery a presvedčenia svojim obežníkom č. 3 z 27. marca 1957, smernicou č. 47 z 24. novembra 1981 o plánovaní a realizácii cirkevných a sakrálnych investícií, ktorú schválil predseda Rady ministrov, a nakoniec radom zákonov zo 17. mája 1989 o uspokojivom prístupe ku katolíckej cirkvi, ktoré schválil *Sejm* PĽR. K modifikácii právnych noriem došlo až vtedy, keď sa v krajine prejavila politická nestabilita. Hoci sa na procese uzákoňovania podieľali aj predstavitelia cirkvi, zavedenie obmedzenia počtu povolení na výstavbu sakrálnych budov počas éry komunistickej vlády v zastúpení Władysława Gomułku, Edwarda Giereka, Stanisława Kaniu a generála Wojciecha Jaruzelského hlboko sklamaro ich očakávania.

Na základe spomínaných zákonných noriem obmedzili štátne orgány výstavbu nových kostolov a budov. Na požiadavky cirkvi reagovali v zmysle štátnych oprávnení. Sklamané očakávania vidieckych komunit, ktoré museli do najbližšieho kostola prejsť aj niekoľko kilometrov, ale aj obyvateľov obrovských mestských obytných štvrtí, ktorým bohostánky odopreli úplne, vyústili do niekoľkých konfliktov medzi katolíckmi a vládnuším režimom. Ignacy Tokarczuk, biskup przemyšľskej diecézy, inicioval

výstavbu kostolov bez úradného povolenia. Aj napriek svojej nezákonnosti táto iniciatíva získala podporu celého národa.

Odhodlanie katolíkov a zrod Solidarity viedli k liberalizácii zákona a miernejšiemu tlaku úradov, následkom čoho došlo k rozmachu vo výstavbe kostolov v Poľskej ľudovej republike v poslednom desaťročí komunistickej éry a následne predznamenal vznik poľského fenoménu v rámci komunistických krajín strednej a východnej Európy.

Systém vzťahov medzi štátom a cirkvami v Československu pred prijatím zákona č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom a po jeho prijatí

Martin Šabo (Slovensko)

Vo svojom príspevku sa budem venovať otázke vzťahu štátu a cirkví v Československu pred prijatím zákona č. 218/1949 Zb. a po jeho prijatí. Budem sa venovať predovšetkým problematike financovania cirkví a náboženských spoločností, ku ktorému sa tento zákon vzťahuje. V prvej časti poukážem na históriu vzniku štátneho príspevku na platy duchovných, pričom sa pokúsím zvlášť objasniť otázku patronátneho práva, a v druhej časti poukážem na to, ako do systému zasiahol zákon č. 218/1949 Zb. s dôsledkami až do súčasnosti.

1. Ako vznikol príspevok štátu na platy duchovných – vývoj od jozefínskych reforiem po prijatie zákona č. 218/1949 Zb.

Na začiatku historického prehľadu vzťahu medzi štátom a cirkvou na Slovensku, najmä z pohľadu financovania, treba konštatovať, že pred zásahmi panovníkov Márie Terézie a hlavne Jozefa II. do života cirkví bola katolícka cirkev finančne samostatná. Hlavnými zdrojmi príjmov boli desiatok, ktorý odovzdávali veriaci, a dary a výnosy z cirkevného majetku, všetko upravené systémom tzv. patronátneho práva. Kánonické

právo bolo aj oficiálnym zákonom v ríši. Od čias, keď si cisári habsburskej dynastie začali uplatňovať absolutistické postavenie v krajine aj vo vzťahu ku katolíckej cirkvi, staré zmluvné vzťahy založené na vzájomnom rešpekte prestali byť aktuálne.¹

Už cisár Karol VI. sa snažil o posilnenie vplyvu štátu na cirkev, a preto roku 1723 cirkevným inštitúciám zakázal získavať nové nehnuteľnosti.² Počas panovania cisárovnej Márie Terézie bol limitovaný nárast kláštorov a cirkevného majetku, jeho administratíva bola podrobená štátnej kontrole, bolo zakázané prijať do kláštorov tých, ktorí mali menej ako 24 rokov, pre klérus bola zrušená výnimka z daní, počet sviatkov bol zredukovaný na 24. Napokon, počas panovania Márie Terézie, zaviedli štátnu cenzúru kníh. Okrem toho bola zavedená aj reforma vyšších štúdií, súčasne s potlačením cirkevného vplyvu na školách.³

Dozor štátu nad cirkvou ešte rozšíril syn Márie Terézie cisár Jozef II. Jeho snahy hraničili s vytvorením štátnej cirkvi s cisárom ako hlavou. Vydaval dokonca dekréty, ktoré zasahovali do liturgických záležitostí. Aby vylúčil akýkoľvek vplyv zo zahraničia na domácu politiku, cisár Jozef II. v roku 1781 opäť zaviedol *placetum regium* na dogmatické dokumenty vydané Svätou stolicou. Prerušil zároveň akékoľvek styky medzi rehoľníkmi a ich generálnymi predstavenými v zahraničí a zrušil kontemplatívne rády.⁴

Významným opatrením, ktorého dôsledky siahajú do súčasnosti (Slovensko, Česká republika), bol zásah do spôsobu financovania cirkví a náboženských spoločností v rakúskej monarchii. Po zabraní značného majetku kláštorov a zrušení cirkevného desiatku bola cirkev oslabená o stabilný zdroj príjmov, s cieľom naviazať ju na štát, ktorý zasahoval do všetkých oblastí náboženského života. Z časti zabraného majetku cirkvi štát vytvoril náboženské fondy a zaviazal sa, že z nich bude uhrádzať katolíckej cirkvi finančné schodky, ktoré jej vznikali pri činnosti. Zo začiatku predovšetkým slúžili na zakladanie a finančné zabezpečenie nových farností na miestach, kde sa v dôsledku hospodárskych a demografických zmien zvýšil počet obyvateľov.

1 Porovnaj: ŠABO, M.: Štát a cirkvi na Slovensku – vývoj financovania cirkví. *Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkví*, 2006, strana (ďalej s.) 106.

2 Porovnaj: TRETERA, J. R., PŘIBYL, S.: *Konfesní právo a církevní právo*. Praha 1997, s. 86.

3 Porovnaj: DOLINSKÝ, J.: *Dejiny Cirkvi, IV. diel: Novovek*. Trnava 1997, s. 68.

4 Porovnaj: SQUICCIARINI, D.: *Nunzi apostolici a Vienna*. Città del Vaticano 1998, s. 183.

Krajinské fondy riadil štát a cirkev nemala na ich hospodárenie dosah, čo bolo terčom kritiky biskupov. Nedostatočné príjmy cirkvi sa mali pokrývať z jej zhabaného majetku, ktorý bol v správe krajinských fondov. Takže zatiaľ ešte nešlo o prostriedky z verejného rozpočtu. Z najznámejších budov v správe fondov na Slovensku môžeme menovať bývalé sídlo Národnej rady, čo bol pred zásahom Jozefa II. kláštor rehole trinitárov, alebo kláštor klarisiek, kde sídli Univerzitná knižnica.

Filozofia, z ktorej vychádzal Jozef II., bola, že cirkev nevie efektívne spravovať vlastný majetok, a preto túto úlohu musí prevziať štát. Táto filozofia sa však ukázala ako mylná, lebo pokiaľ štát nezasahoval do záležitostí cirkvi, bola sebestačná, a naopak, od čias Jozefa II. a jeho zásahov začali v náboženských fondoch zriadených z cirkevného majetku vznikať deficity, ktoré musel uhrádzať štát, lebo sa zaručil, že ich vykryje, keď cirkevný majetok prevzal. Ďalšou negatívnou stránkou opatrení bolo, že veriaci si postupne čoraz menej uvedomovali, aké náklady sú spojené s udrzovaním fár, kostolov, s výdavkami duchovných, čím boli fakticky od týchto starostí odtrhnutí, aj keď samozrejme určitým spôsobom vždy zbierkami prispievali na výdavky, ale už nie v plnej výške.⁵

Náboženské fondy spravovali majetok, ktorý vznikol kombináciou:

1. majetku cirkevného, a to:

- a) majetku kláštorov zrušených za vlády cisára Jozefa II., t. j. z prenájmov niektorých zostávajúcich nehnuteľností; z výnosov finančných prostriedkov získaných z predaja kláštorného majetku (často však hlboko pod cenu),
- b) z interkalárnych príjmov z majetku odvádzaného cirkvou, t. j. z výnosov majetku získaného počas doby ich uprázdnenia (išlo o dobu uprázdnenia fary, bol to však zásah v rozpore s kánonickým právom, podľa ktorého v tomto čase tento výnos patrilo biskupovi), a z ďalších odvodov cirkevného majetku na základe zák. č. 51/1874 r. z.;

2. odvodov zo soľnej pokladnice, t. j. cla určeného pre cirkev ako náhrada za nereštituovaný majetok (do roku 1848).

Inflácia, ktorou náboženské fondy trvalo trpeli, sa ich prvý raz dotkla znehodnotením peňazí v roku 1811.⁶

O fondy sa viedol dlhý spor, konkordát z roku 1855 v čl. 31 určoval ich vlastníctvo katolíckej cirkvi a pôvodne chcel presadiť, aby ich spravovali biskupi. Štát však jednostranne vypovedal konkordát a spor sa skončil

5 Porovnaj: ŠABO, M.: *Štát a cirkev na Slovensku – vývoj financovania cirkvi*, s. 108.

6 Porovnaj: TRETERA, J. R.: *Štát a cirkev v Českej republike*. Kostelní Vydří 2002, s. 122.

záverom, že ide o zvláštne majetkové podstaty – ani štátne, ani cirkevné, vytvorené však z cirkevného majetku, ktoré boli dlhodobo v správe štátu, určené na podporu katolíckej cirkvi, zvlášť pre novozaložené a žiadnym vlastným fondom nezaistené farnosti. V prípade schodku majetok náboženských fondov zaistovala štátna pôžička, ktorá však musela byť prednostne splatená v rokoch, keď fondy vykazovali prebytok. Až do roku 1885 nedostávali náboženské fondy žiadny štátny príspevok a majetok náboženských fondov bol výlučne cirkevného pôvodu. Príspevok na vyplácanie doplatku k platom kňazov pracujúcich v duchovnej správe zvaný kongrua, poskytovaný náboženským fondom v rokoch 1885 – 1949, mal už charakter nevratnej pôžičky. Zodpovedal kongruovým a dotačným príspevkom poskytovaným ostatným cirkvám a náboženským spoločnostiam.⁷

V roku 1874 boli v rakúskej časti monarchie prijaté zákony, ktoré riešili vonkajšie pomery katolíckej cirkvi. Predmetom zák. č. 50/1874 r. z., ktorý v podstate nahradil predchádzajúci konkordát, bola právna úprava obsadzovania cirkevných úradov a benefícií, výkonu cirkevnej moci, patronátneho a majetkového práva. Zákon uznal autonómiu kánonického práva vo vnútorných záležitostiach katolíckej cirkvi, ale vo vonkajších záležitostiach platia predovšetkým štátne zákony. Cirkevná legislatíva má platnosť iba v medziach týchto zákonov. Cirkevný majetok má štátnu ochranu, rozhodovanie sporov pripadá súdom. Zavádza sa štátny dohľad nad cirkevnou správou, má zaistiť, aby cirkevné orgány neprekračovali medze svojej pôsobnosti, a to pokutami a sankciami. Taktiež bol prijatý zák. č. 51/1874 r. z. o príspevkoch do náboženského fondu. Išlo o problém finančného zabezpečenia kňazov, pretože výnosy z cirkevného majetku nestačili na jeho pokrytie. Krajinské náboženské fondy boli dotované štátnymi prostriedkami, do tohto fondu však mala povinnosť prispievať aj katolícka cirkev.⁸

Tento kongruový model identicky prebrali v Uhorsku, a to zák. č. XLIII/1895 z 11. decembra 1895 o slobodnom vyznávaní náboženstva.⁹

Kongruový systém bol prevzatý aj Československou republikou zák. č. 122/1926 Zb., ktorý určil presný spôsob, ako bude vyplácaná štátna pomoc cirkvám a náboženským spoločnostiam. Kongruový zákon sta-

7 Porovnaj: TRETERA, J. R.: *Stát a cirkve v České republice*, s. 123.

8 Porovnaj: TRETERA, J. R., PŘIBYL, S.: *Konfesní práva a církevní právo*, s. 90 – 91.

9 Porovnaj: KEMP, J.: *Spolupráca štátu s CaNs v oblasti finančných vzťahov na Slovensku. Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkví*, 2000, s. 101.

novil najnižší príjem duchovenstva cirkví, ktoré boli uznané štátom. Išlo o 9000 Kč pre jeden farský úrad ročne, čo sa každé tri služobné roky zvyšovalo o 972 Kč, najviac však desať ráz. Na kongruálnu mzdu sa dopĺňal čistý príjem duchovného stanovený na základe finančného priznania. Do tohto príjmu sa započítavali príjmy duchovného z farského majetku a štólových poplatkov, výslovne sa však nezapočítaval príjem za vyučovanie náboženstva v škole alebo v niektorých prípadoch poslancový plat. Vláda vydala nariadenie č. 124/1928 Zb. o úprave platov duchovných, ktorým sa zákon uvádzal do praxe.¹⁰

Jednou z príčin, prečo ČSR prevzala tento model z čias monarchie, bola pozemková reforma vykonávaná podľa záberového zákona č. 215/1919 Zb. a následných prídellových zákonov, ktorá značne znížila pozemkový fond katolíckej cirkvi. Náhradu za stratu časti pozemkového majetku v cirkevnom vlastníctve začala ČSR poskytovať postupne už od roku 1920 zvyšovaním kongruových príplatkov k príjmom duchovenstva prostredníctvom náboženských matíc.¹¹

Zákon predovšetkým nadväzoval na dosiaľ platnú úpravu kongruového zák. č. 47/1885 r. z. a jeho novelizácií č. 65/1890 r. z. a č. 16/1894 r. z. a prevádzajúcich ministerských nariadení. Spresnenie kongruového režimu priniesol zák. č. 176/1898 r. z. a na neho naväzujúce zákony z rokov 1902, 1907 a 1918. Kongruovými zákonmi sa štát zaväzoval dopĺňať (prostredníctvom náboženských fondov) príjmy kňazov v katolíckej, pravoslávnej, evanjelickej a. v., reformovanej kresťanskej cirkvi a náboženským obciam židov.¹²

Na dopĺňanie platu mali nárok duchovní tzv. kongruálnych cirkví, tzn. rímskokatolícka, gréckokatolícka a pravoslávna na celom území ČSR. Na Slovensku a Podkarpatskej Rusi mali na kongruu nárok tiež Slovenská evanjelická cirkev a. v., Reformovaná kresťanská cirkev na Slovensku a Podkarpatskej Rusi a židovské náboženské obce. Podľa § 5 zák. č. 122/1926 Zb. prináležali ostatným cirkvám a náboženským spoločnostiam (ďalej CaNs), ktoré boli zákonom uznané pred účinnosťou zákona, na platy duchovných, dotácie vypočítané pomerným spôsobom podľa počtu ich členov vo vzťahu k počtom členov kongruových cirkví. Tieto cirkvi boli nazývané cirkvami dotačnými.¹³

10 Porovnaj: TRETERA, J. R., PŘIBYL, S.: *Konfesní práva a církevní právo*, s. 93, 95.

11 Porovnaj: ŠABO, M.: *Štát a cirkvi na Slovensku – vývoj financovania cirkví*, s. 109 – 110.

12 Porovnaj: TRETERA, J. R.: *Štát a cirkve v České republice*, s. 123.

13 Porovnaj: TRETERA, J. R.: *Štát a cirkve v České republice*, s. 36, 38.

Kráľovské patronátne právo

Problematika kráľovského patronátneho práva nám podrobne vysvetľuje dovtedajší spôsob financovania predovšetkým katolíckej cirkvi, ale odrážajúci sa aj v reformovaných cirkvách. Ide o veľmi komplikovaný feudálny spôsob spravovania majetku a súboru výsad udeľovaných cirkvou alebo si ich svojvoľne privlastnených štátom a cirkvou trpených. Bez jeho objasnenia však nepochopíme komplikovanosť otázky financovania cirkví a zásahu, ktorý priniesol zákon č. 218/1949 Zb.

Vzniku patronátneho práva v Uhorsku sa venujem vo svojej publikácii *Model financovania Katolíckej cirkvi v SR*.¹⁴ Stručne môžeme skonštatovať, že išlo o spor medzi panovníkom v Uhorsku a pápežom o kompetencie nad katolíckou cirkvou v Uhorsku, predovšetkým pri vymenovániach cirkevných hodnostárov a s tým spojenou duchovnou a materiálnou správou cirkvi. Panovníci si uplatňovali toto právo pre seba na základe odkazu na tzv. apoštolskú donáciu. Historici sa však zhodujú, že tento zvyk sa podľa jeho pôvodu zakladá na tom, že kráľ Štefan (1000 – 1038) po obrátení Maďarov na kresťanskú vieru zriadil nové diecézy. Prvé pramene sú však legendami. Sú to *Vita maior*, životopis kráľa Štefana v čase jeho svätorečenia (1038), a *Vita minor*, neskorší doplnený životopis svätca z roku 1100. Oba pochádzajú z toho istého kódexu z 12. storočia. Existuje ešte tretia legenda, napísaná biskupom Hartwichom z poverenia kráľa Kolomana (1095 – 1116)¹⁵, ktorá už má zámerne dokázať udelenie tohto práva Štefanovi a jeho nástupcom. Táto legenda je potom prameňom všetkých ďalších správ o tomto práve, ktoré sa na ňu odvolávajú. Podľa niektorých ďalších bádateľov ho Štefan získal bulou pápeža Silvestra II.¹⁶, ktorá bola aj „objavená“ v 17. storočí, dokázalo sa však, že ide o falzifikát.¹⁷

Najdôležitejšou skutočnosťou pri definovaní patronátnych práv uhorských kráľov bolo kodifikovanie tejto praxe v uhorskom zákonodarstve.

14 Porovnaj: Patronátne právo v Uhorsku. ŠABO, M.: *Model financovania Katolíckej cirkvi v SR*. Bratislava 2008, s. 127 – 131.

15 Porovnaj: Zpráva o propůjčení královské koruny Štěpánu Uherskému. In: HRDINA, I. A.: *Texty ke studiu konfesního práva I. Evropa a USA*. Praha 2006, s. 57 – 58.

16 Porovnaj: Silvestrovská bula Štěpánu Uherskému. In: HRDINA, I. A.: *Texty ke studiu konfesního práva I.*, s. 110 – 112.

17 Porovnaj: TOMKO, J.: *Zriadenie Spišskej, Banskobystrickej a Rožňavskej diecézy a kráľovské patronátne právo v Uhorsku*. Spišské Podhradie 1995, s. 25 – 26.

To sa podarilo Štefanovi Verböczymu na základe toho, že presvedčenie o tomto privilegiiu vnikalo stále hlbšie do podvedomia kráľov aj ľudu. Reálna prax bola kodifikovaná v zbierke zvykového práva, ktorú v roku 1514 pod názvom *Opus Tripartitum juris consuetudinarii incltyi Regni Hungariae partiumque adnexarum*¹⁸ zverejnil právnik Štefan Verböczy a ktoré bolo prijaté do verejného kráľovského štátneho práva.¹⁹

Verböczy uznáva kráľovské právo vo veci menovania biskupov, keď neuznáva okrem účasti pápeža na potvrdení kráľovského vymenovania žiadnu inú jeho právomoc v tejto veci, a to zo štyroch dôvodov:

1. z dôvodu založenia a darovania všetkých biskupstiev, prepoštiev a opátstiev uhorskými kráľmi;
2. z dôvodu, že kresťanská viera nebola prijatá na základe apoštolského ohlasovania, ale zásluhou prvého kráľa sv. Štefana;
3. z dôvodu riadneho vydržania cirkevných benefícií, spravovaných kráľmi od dôb sv. Štefana, čo dávno prekročilo lehotu vydržania podľa cirkevného práva, ktorá tak bola premlčaná;
4. z dôvodu potvrdenia privilegia, ktoré kráľovi Žigmundovi Luxemburskému udelil Kostnický koncil.²⁰

Katolícka cirkev tieto dôvody pokladala za protiprávne, lebo neexistoval nijaký dokument, ktorý by potvrdzoval tzv. „apoštolské výsady“ uhorských kráľov. Napriek tomu sa Verböczymu šikovnou argumentáciou podarilo údajné privilegium dostať do štátnych zákonov, na základe čoho sa začala vytvárať právna doktrína o „najvyššom patronátom práve“. Verböczyho dôkazy o stáročnom premlčaní a o Kostnickej bule ostali hlavou zbraňou všetkých obhajcov kráľovského patronátneho práva.²¹

Podobne fungovalo patronátne právo na nižšej úrovni, čiže išlo o vzťah patróna farnosti a farára, kde patrón mal prezenčné právo. Podrobne sa tejto problematike venuje Františka Čechová.²² Vo svojom článku *K problematike patronátov v Nitrianskom biskupstve za episkopátu Karola Kmetka* objasňuje, akým spôsobom bolo zabezpečené fungovanie farností na zá-

18 V preklade: „Trojdielne spracovanie zvykového práva slávneho uhorského kráľovstva a pripojených krajín“.

19 Porovnaj: TOMKO, J.: *Zriadenie Spišskej, Banskobystrickej a Rožňavskej diecézy*, s. 31 – 32.

20 Porovnaj: *Opus Tripartitum juris consuetudinarii incltyi Regni Hungariae partiumque adnexarum*, In: HRDINA, I. A.: *Texty ke studiu konfesního práva I.*, s. 88 – 90.

21 Porovnaj: TOMKO, J.: *Zriadenie Spišskej, Banskobystrickej a Rožňavskej diecézy*, s. 32.

22 Porovnaj: ČECHOVÁ, F.: *K problematike farských patronátov v Nitrianskom biskupstve za episkopátu Karola Kmetka*. *Historický časopis*, ročník 55, 2007, číslo (ďalej č.) 3, s. 464 – 487.

klade patronátneho práva, ktoré bolo hlavným pilierom systému. Princípálne tento systém fungoval aj v ostatných biskupstvách. Rozdiely boli v podiele jednotlivých zdrojov financovania. Patronátne právo vytváralo základný právny rámec pre ekonomické zabezpečenie činnosti všetkých cirkevných inštitúcií na Slovensku.

Patronátne právo - *ius patronatus*²³

Nitrianska diecéza 1933 - patronáty farností		
Ecclesiastici	16	11 %
Fundus Religionis	42	29 %
Saeculares	50	34 %
Liberæ Episcopalis Collationis	32	22 %
Ostatné	5	3 %
Spolu	145	100%

Nitrianska diecéza mala v období Karola Kmeťka 21 dekanátov a 145 farností. Kňaz Nitrianskej diecézy mohol dostať v roku 1933 jednu zo 113 patronátnych farností, kde mal právo jeho prezentovania patrón, alebo na základe „*libera episcopalis collationis*“ ho vybral a umiestnil sám biskup, pretože 32 farností v diecéze nemalo patróna. Patrón, ktorý mal prezen- tačné právo, si mohol vybrať jedného z kandidátov, ktorých vybral biskup ako súcich (*idoneus*). Biskup stanovil i poradie (*primo loco*).²⁴ Patrón musel rešpektovať termín, nie však biskupovu voľbu, ktorá mala iba odporúčajúci charakter.²⁵ Kňaz, ktorý sa uchádzal o farnosť, sa mohol prísť predstaviť pred patróna, aby ho získal pre svoju kandidatúru.

Patronáty boli teda rozdelené na patronáty *ecclesiastici*, čiže v správe cirkvi, predovšetkým biskupstiev alebo kapituly. *Fundus Religionis* bol ná-

23 Tabuľka patronátov farností Nitrianskej diecézy informuje o počte jednotlivých foriem patronátov. ČECHOVÁ, F.: *K problematike farských patronátov v Nitrianskom biskupstve*, s. 468.

24 Codex Iuris Canonici (ďalej CIC) 1917, Caput IV. „De iure patronatus“, can. 1448 – 1471.

25 F. Čechová na základe štúdia vo fonde Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska zistila, že Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska a neskôr referát Ministerstvo školstva v Bratislave spravovalo Náboženský fond. Pri prezentovaní kňazov, ktorým biskup priznal idoneitu, bol výber štátu závislý na politickej orientácii, či príslušnosti kňaza, prípadne sa zisťovalo, či čítal a ako komentoval pre štát neprijateľný Pastiersky list biskupov vydaný v Žiline v novembri 1924. ČECHOVÁ, F.: *K problematike farských patronátov v Nitrianskom biskupstve*, s. 468.

boženský fond, ktorého fungovanie a vznik som rozobral v úvode tohto článku. Pri *saeculares* išlo o svetského patróna a *liberae episcopalis collationis* boli farnosti, ktoré stratili svojho svetského patróna, a tak biskup v nich mohol slobodne menovať správcu farnosti. K ostatným zdrojom financovania patria napr. tzv. nábožné fundácie. Boli to dary veriacich cirkvi nazvané ako „časné dobrá darované niektorej cirkevnej právnickej osobe aj so záväzkom.“²⁶ Boli darované buď vo forme hotovosti, ale tiež nehnuteľností. Darca spísal fundačnú listinu, ktorá bola veľmi často formulovaná ako „večiťá“. Miestny ordinár mal určiť hranicu, od ktorej sa nižší výnos nepripúšťal, aby mohlo ísť o takúto fundáciu. V období 1. ČSR to bolo 1 000 Kč.²⁷ V nej bola stanovená povinnosť farára slúžiť omše za beneficienta a tiež účel, na ktorý slúžil tento dar – napríklad na udržiavanie sochy, kríža, kaplnky a pod. Takáto zmluva bola definovaná v Kódexe kánonického práva ako synallagmatický kontrakt: „*do ut facias*“ – „*dávam, aby si urobil*.“²⁸

Základ uhorského patronátneho práva vychádza z vrchného patronátneho práva „apoštolských“ uhorských kráľov, z ktorého po celé stáročia štátna moc „úzkostlivo proklamovala právnu kontinuitu vývoja od sv. Štefana“ napriek tomu, že jeho legalita bola založená na niektorých vynikajúcich falzifikátoch, ako tzv. bula pápeža Silvestra II. Toto právo bolo jednou z foriem kontroly štátu nad cirkvou, a preto sa ho štátna moc, vrátane československej, nerada vzdávala. Veľa farárov tak bolo finančne závislých a prezentovaných Ministerstvom s plnou mocou pre správu Slovenska a od roku 1923 Ministerstvom školstva a Ministerstvom poľnohospodárstva. Išlo o špecifikum uhorského systému, že farári boli v takej závislosti od patróna, ktorá vyplývala zo sporného výkladu kráľovského patronátneho práva. Na Západe sa toto právo v stredoveku „*vzťahovalo len na údržbu kostolov a fár, duchovní boli vydržívaní z desiatkov vyberaných od poddaných, časť desiatkov slúžila ako plat pre služobníkov kostolov a ako almužna starým a chorým*“.²⁹

„*Historické patronátne práva mali charakter čestných a výnosných práv. Čestné práva boli tieto: a) Ius processionis, b) ius listrae, c) sedes in choro, d) honor thuris, e) honor aquae benedictae, f) honor panis, g) luctus eccle-*

26 CIC, 1917, can. 1544.

27 Porovnaj: ČECHOVÁ, F.: *K problematike farských patronátov v Nitrianskom biskupstve*, s. 469.

28 CIC, 1917, can. 1544, § 2.

29 Porovnaj: ČECHOVÁ, F.: *K problematike farských patronátov v Nitrianskom biskupstve*, s. 469.

*siasticus, h) ius saepulturae.*³⁰ Najdôležitejšie z čestných práv však bolo „*ius praesentandi*“, teda spomínané prezentačné právo. Výnosné práva patrónov boli tieto: 1. patrón bol oprávnený použiť prebytočný dôchodok cirkevného benefícia, 2. keď bez vlastnej viny schudobnel, mal nárok na výživu z dôchodku benefícia (*ius alimentorum*), 3. bol oprávnený vykonávať dozor.³¹

Codex iuris canonici z roku 1917 definuje v can. 1448 patronátne právo ako súbor výsad a niektorých povinností, ktoré udelila cirkev katolíckym zakladateľom kostola, kaplnky, alebo benefícia a ich právnym nástupcom.³² Ten istý kódex však v can. 1451, § 1 ukladá ordinárom za povinnosť pôsobiť tak, aby sa patróni uspokojili s duchovnými príhovormi pre seba a členov svojej rodiny namiesto patronátneho práva, alebo aspoň namiesto prezentačného práva.³³ V can. 1450 § 1 cirkev ustanovuje, že v budúcnosti pod žiadnym titulom nemôže byť patronátne právo zriadené. V Uhorsku upravená konkrétna podoba patronátneho práva predovšetkým Uhorská kráľovská komora.

Veľmi zaujímavá je existencia nekatolíckych patrónov. Títo sa stali patrónmi v období rekatolizácie, keď štát, aj na zemepánov-nekatolíkov, resp. na ich pozemky uvalil vecné bremeno udržiavania katolíckej cirkvi. „*Cisár Leopold v nariadení z r. 1702 dotáciu farnosti- ustauhuje v dvoch poddanských sessiách,*“ Mária Terézia v roku 1753 a Jozef II. roku 1782 nariaďuje patrónom a zemepánom, aby „*cirkve náležite dotovali, aby im vykrojili majetok zodpovedajúci jednej celej urbárskej usadlosti (sessii)*“. Od roku 1787 kráľovská miestodržiteľská rada vydala nariadenie, na základe ktorého sa stávajú patronátne bremená vecnými bremenami viažuce sa na nehnuteľnosti. Nekatolíci boli oslobodení od poskytovania rôznych dávok katolíckej cirkvi (*lektikálií*), napr. poskytovania ručných zápražných prác a povinnosti zúčastniť sa na cirkevných úkonoch, neboli však oslobodení od znášania patronátnych bremien. Protestantskí zemepáni nemuseli zriaďovať katolícke fary, ale museli udržiavať v nezmenenej miere tie jestvujúce rímskokatolícke farnosti, ktoré boli zaťažené vecným patro-

30 a) slávnostné privítanie a sprevádzanie patróna v kostole počas sviatkov, b) erb v kostole c) čestné miesto v kostole, d), e) prednostné kadidlovanie a kropenie svätenou vodou, f), g) prvenstvo v prijímaní a bozkávaní kríža, ďalej to bolo prvenstvo pri procesiách za baldachýnom, kde sa nosila Oltárna sviatosť, cirkevný smútok po úmrtí patróna a do určitej doby i právo byť pochovaný v kostole.

31 ČECHOVÁ, F.: *K problematike farských patronátov v Nitrianskom biskupstve*, s. 470.

32 CIC, can. 1448.

33 CIC, can. 1450, §1, 1451, §1 Súčasný platný kódex z roku 1983 patronátne právo už nepozná.

nátnym bremenom. Napríklad Mikuláš z evanjelického rodu Zayovcov si v Uhrovci a v Slatine nad Bebravou plnil patronátne povinnosti voči katolíckej farnosti z titulu patronátneho práva do konca 40. rokov 20. storočia. Iní nekatolícki patróni, ktorými boli často židia, sa k patronátu dostali na základe odkúpenia majetku, na ktorý sa viazalo takéto bremeno.³⁴

Anachronické patronátne právo bolo v československom právnom systéme ponechané napriek tomu, že aj kňazi žiadali jeho zrušenie. 21. januára 1919 zvolal minister Vavro Šrobár do Žiliny poradu katolíckych kňazov, na ktorej vzniklo „*Memorandum katolíckeho kňazstva latinského rítu*“, podpísané 67 kňazmi. Zapisovateľom prvej časti memoranda bol K. A. Medvecký a časti s názvom „*Katolícka cirkevná autonómia*“ František Jehlička. Slovenskí kňazi v revolučnej nálade žiadali zrušenie kanonikátov a komasovanie cirkevného majetku, ktorý mal tvoriť „*Cirkevnú maticu slovenskú*“, spravovanú Generálnym matičným senátom, diecezálnymi a farskými matičnými senátmi pozostávajúcimi z volených kňazov a laikov. „*Z dôchodkov týchto majetkov cirkev zaokryje si všetky potreby a na cirkevné ciele nebude žiadať od štátu ničoho.*“ „*Patronáty musia byť zrušené. Štát nech prinúti patrónov, aby sa prezentačného práva zriekli a patronátske farchy nech si v podobe pozemku, alebo v peniazoch vymenia.*“ Konflikty, ku ktorým už počas tejto porady prišlo, vnútropolitický vývoj a medzinárodné vzťahy spečatili nezdar cirkevnej autonómie a tiež ponechanie patronátneho práva v československej legislatíve.³⁵

Prijatie zákona č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom

V krátkosti najskôr zhodnotím vývoj, ktorý viedol k prijatiu zákona č. 218/1949 Zb. Vzťah štátu a cirkvi na Slovensku v obnovennej Československej republike bol v rokoch 1945 – 1948 napätý. Príčiny tejto situácie tkvejú najmä v spájaní rímskokatolíckej cirkvi so slovenským štátom a v silných pozíciách komunistickej strany. Najväčšie sa tento stret prejavil pri prijatí nariadenia Slovenskej národnej rady (ďalej SNR) č. 34 zo 16. mája 1945, ktorým sa zoštátnili všetky školy na Slovensku. Nesúhlas

34 Porovnaj: ČECHOVÁ, F.: *K problematike farských patronátov v Nitrianskom biskupstve*, s. 471.

35 Porovnaj: ČECHOVÁ, F.: *K problematike farských patronátov v Nitrianskom biskupstve*, s. 474.

cirkvi vyvolal dekrét prezidenta republiky č. 12/1945, ktorý sa týkal konfiškácie maďarských a nemeckých cirkevných majetkov. Konflikt pokračoval po schválení zák. č. 142/1947 o revízii prvej pozemkovej reformy z roku 1919, ktorým sa konfiškovala cirkevná pôda. Takisto tu bola snaha vlády pozbaviť biskupských postov štyroch slovenských biskupov – spišského Jána Vojtaššáka, banskobystriického Andreja Škrábika, nitrianskeho svätia Eduarda Nécseya a trnavského svätia Michala Buzalku, ktorí boli obvinení z kolaborácie so slovenským štátom. 3. júla 1946 námestník predsedu vlády Zdeněk Fierlinger odovzdal žiadosť o ich odvolanie internunciovi. Svätá stolica túto požiadavku odmietla. Biskup Ján Vojtaššák bol v rokoch 1945 a 1947 zatknutý bez vznesenia obvinenia.³⁶

Apoštolská stolica v tomto období vyvíjala aktivitu predovšetkým protestmi proti nespravodlivým opatreniam. Napríklad dvomi nótami z 8. a 9. marca 1946 proti konfiškácii cirkevného majetku, čo bolo porušením *Modu vivendi*. Takisto v roku 1947 po prijatí zákona o konfiškácii ďalšieho majetku, ale všetky protesty boli neúčinné.³⁷

Ostrému prenasledovaniu cirkvi predchádzalo prevzatie moci v Československu komunistickou stranou, ktoré sa udialo počas vládnej krízy, keď 12 ministrov občianskych strán na protest proti politike komunistov 20. februára 1948 podalo demisiu, aby vyvolalo predčasné voľby. Prezident Beneš však po masových demonstráciách, ktoré vyvolali komunisti, 25. februára 1948 demisiu ministrov prijal a títo boli nahradení nominantmi komunistickej strany, čím vlastne bola nenásilne nastolená diktúra Komunistickej strany Československa. 9. mája 1948 prijalo Národné zhromaždenie novú Ústavu ČSR, ktorá vyjadrovala, že ČSR nastúpila cestu výstavby socializmu. 30. mája 1948 sa už konali prvé nedemokratické voľby, na ktorých nekandidovali jednotlivé strany, ale volila sa tzv. jednotná kandidátka. 7. júna 1948 prezident E. Beneš odstúpil. 14. júna 1948 bol za prezidenta zvolený K. Gottwald a predsedom vlády sa stal Antonín Zápotocký.³⁸

Už 26. februára 1948 vydalo Ministerstvo informácií a osvetu dekrét, ktorým bolo zastavené vydávanie významných katolíckych časopisov v Čechách a na Slovensku. Na jeseň 1949 boli vydané dva zákony, na kto-

36 Porovnaj: KMEŤ, N.: *Postavenie cirkví na Slovensku 1948 – 1951*. Bratislava 2000, s. 14 – 15.

37 Porovnaj: KAPLAN, K.: *Stát a Církev v Československu v letech 1948 – 1953*. Brno 1993, s. 16 – 17.

38 Porovnaj: ĎURČO, E., KONDEL, L.: *Dejepis : pomôcka pre maturantov a uchádzačov o štúdium na vysokých školách*. Nitra 1997, s. 203 – 204.

ré potom naväzovali vládne nariadenia, ktoré drasticky zasiahli do života cirkví a náboženských spoločností. Prvým bol zák. č. 217/1949 Zb. o zriadení Štátneho úradu pre veci cirkevné, ktorým bol zavedený štátny dozor nad cirkvami. Na Slovensku vznikol Slovenský úrad pre veci cirkevné, ktorého predsedom sa stal Dr. Gustáv Husák, jeden z najtvrdších bojovníkov proti cirkvi.³⁹

14. októbra 1949 s účinnosťou od 1. novembra 1949 bol prijatý zák. č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom. CaNs prestali mať charakter subjektu verejného práva a stali sa v hospodárskych záležitostiach úplne závislými od štátu. Štát kontroloval akúkoľvek inú činnosť cirkví, zaviedol povinnú registráciu cirkví. V paragrafe 7 ustanovil, že duchovný môže svoj úrad vykonávať iba vtedy, keď získa štátny súhlas, ktorý mohol byť kedykoľvek odobratý. Štátny súhlas bol zároveň podmienený sľubom vernosti republike.⁴⁰ V § 10 bol ustanovený štátny dozor nad majetkom CaNs. Prijatiu tohto zákona predchádzala príprava a prijatie zákonov, ktoré úplne likvidovali hospodárske základy cirkví, hlavne však katolíckej. Bol použitý zák. č. 142/1947 Zb. o revízii pozemkovej reformy a zák. č. 46/1948 Zb. o tzv. novej pozemkovej reforme, podľa ktorého bolo do vlastníckych vzťahov možné zasiahnuť i pod stanovenú maximálnu výmeru 50 ha pôdy, podľa zásady „*pôda patrí tým, ktorí na nej pracujú*“. Na to, že príslušníci cirkevných inštitúcií na pôde taktiež pracovali, sa neprihliadalo. Tieto zákony sa vykonávali súčasne ešte v roku 1948. Do konca roku 1948 tak došlo k faktickej likvidácii pozemkového vlastníctva cirkví, jedného z významných zdrojov hospodárskeho zabezpečenia CaNs, aj keď nie jediného.⁴¹

Samotný zákon č. 218/1949 Zb. aj keď v podstate nadväzoval na dovtedajšiu legislatívu, výrazne menil filozofiu dovtedajších vzťahov štátu a cirkví a deštruoval zaužívaný systém kongruy a patronátov. Zákon zrušil síce komplikovaný viaczdrojový systém, ktorý potreboval reformu a popisujem ho v prvej časti môjho príspevku, ale nahradil ho ešte horším, keďže zaviedol systém úplnej závislosti od štátneho rozpočtu. V paragrafe 1 zákon ustanovil: „*Štát poskytuje podľa ďalších ustanovení zákona osobné požitky duchovným cirkví a náboženských spoločností, ktorí pôsobia so štátnym súhlasom v duchovnej správe, v cirkevnej administratíve alebo v ústa-*

39 Porovnaj: TRETERA, J. R., PŘIBYL, S.: *Konfesní práva a církevní právo*, s. 97 – 98.

40 Porovnaj: MORAVČÍKOVÁ, M.: Štát a cirkev v Slovenskej republike. In: JOZEFČIAKOVÁ, S. (ed.): *Štát a cirkev v postsocialistickej Európe*. Bratislava 2003, s. 101.

41 Porovnaj: TRETERA, J. R.: *Štát a cirkve v České republice*, s. 45.

voch pre výchovu duchovných. Štátny úrad pre cirkevné veci môže výnimočne po dohode s Ministerstvom financií priznať osobné požitky aj duchovným, ktorí sú inak činní.“

Hmotné zabezpečenie spočívalo v poskytovaní platu, prípadne dôchodku kňazom, ktorí mali štátny súhlas, a v údržbe cirkevných pamiatok. K tomu možno pripočítať náklady na vydávanie katolíckych kníh alebo periodík, pokiaľ ich nepokryl zisk z predaja. Režim tu však neposkytoval nejakú nadmernú štedrosť: platy duchovných boli hlboko pod celoštátnym mzdovým priemerom, rozpočty na údržbu a opravu kostolov boli značne obmedzené a katolícka tlač na seba nemohla zarobiť, lebo mala striktné limitovaný náklad, a aj ten bol cenzurovaný. Peniaze od štátu však našťastie neboli jediným zdrojom cirkví. Totalitní vládcovia nezakázali zbierky a prijímanie omšových štipendií. Vďaka takto získaným prostriedkom mali kňazi zvlášť v oblastiach vysokej návštevnosti kostolov zaistenú životnú úroveň a pomáhali aj menej šťastným kolegom na odľahlých farách. V oblastiach živej viery boli kňazi schopní opraviť aj faru a kostol. Možnosti veriacich však neboli neobmedzené, čo až doteraz na mnohých miestach vidieť na stave kostolov a cirkevných budov.⁴²

Na dokreslenie situácie, v akej sa duchovní CaNs nachádzali, treba povedať, že boli aj naďalej považovaní za zamestnancov CaNs. Potvrdenie o zamestnaní im však do občianskych preukazov dával národný výbor či iný určený štátny orgán a taktiež náklady na ich platy, nazývané „služobné“, niesol štát. Služobné, ktoré bolo zák. č. 218/1949 Zb. duchovným všetkých CaNs vnútené, bolo nízke. V prepočte podľa neslávnej peňažnej reformy uskutočnenej zák. č. 41/1953 Zb. bol nástupný plat duchovného po skončení bohosloveckej fakulty a absolvovaní dvojročnej vojenskej služby 600 Kčs mesačne. Po povýšení na farára sa plat zvýšil na 800 Kčs. Nositelia vyšších hodností dostávali o 200; 400; 600 Kčs viac. Až v roku 1981 sa základný plat farára zvýšil na 1 100 Kčs, čo samozrejme ani zďaleka nevykrylo infláciu rokov 1949 – 1981. O rovnakú čiastku boli zvýšené platy vo vyšších hodnostných triedach. Trienálky (zvýšenie platov po troch rokoch o 60 Kčs) mohli, ale nemuseli byť navýšené najviac 12-krát. Podľa tejto stupnice boli duchovní platení i po revolúcii, počas celého roka 1990, až do 31. decembra 1990. Podľa zákona mal štát hradiť aj vecné náklady kultu, v skutočnosti platil iba menšie čiastky na prevádzku cirkevných ústredí. Prijímanie podpory zo zahraničia nebolo dovolené. Právna subjektivita CaNs a niektorých právnických osôb nebola za komunistického režimu

v ČSSR spochybnená. Cirkevné vlastníctvo bolo vyhlasované za súkromné.⁴³ Bolo uvádzané ako príklad pozostatku kapitalizmu v ČSSR.

V paragrafe 11 ods. 1 a 2 sa upravuje prechod patronátnych práv na štát: „1. Všetok súkromný a verejný patronát nad kostolmi, obročiami a inými cirkevnými ústavmi prechádza na štát. 2. Všetky záväzky prispievať na účely cirkvi a náboženských spoločností, ich zložiek, komunít, ústavov, základín, kostolov, obročí a fondov, opierajúce sa o patronát alebo o iné právne dôvody alebo dlhodobé zvyklosti, zanikajú, s výnimkou záväzkov členov cirkvi a náboženských spoločností vyplývajúcich zo zriadení štátom schválených.“⁴⁴ Na základe týchto ustanovení môžeme konštatovať násilné ukončenie dovtedajších právnych záväzkov, ktoré však štát prebral na seba. Keďže si túto povinnosť dlhodobo neplnil a ani po novembri 1989 nebola táto otázka otvorená, bolo by zaujímavé, keby sa vyčíslili škody vyplývajúce z tohto zákona pre katolícku cirkev aj iné cirkvi. Je to otázka, ktorá môže byť otvorená pri diskusii o novom modeli financovania katolíckej cirkvi.

Záver

Po novembri 1989 a zrušení vedúcej úlohy komunistickej strany v štáte boli už v januári nasledujúceho roku zákonom č. 16/1990 Zb. zrušené paragrafy 7 a 10 zák. č. 218/1949 Zb. Štát už do vnútorných záležitostí cirkvi, t. j. na ustanovenie a pôsobenie duchovných a o dozore nad správou a disponovaním s majetkom cirkvi, ani do vymenovania akýchkoľvek cirkevných hodnostárov nezasahuje. Súčasne dňom účinnosti zák. č. 16/1990 Zb. stratili platnosť všetky ustanovenia skorších vykonávacích predpisov, ktoré tomuto zákonu, t. j. zákonu č. 218/1949 Zb. v znení zák. č. 16/1990 Zb. odporovali.⁴⁴ V dôsledku týchto zmien štát už nemohol zasahovať do vymenovania biskupov, kňazi nepotrebovali štátny súhlas, čo nastolilo určitý typ odluky cirkvi od štátu v priateľnej forme. Celý zákon zrušený nebol, lebo jeho súčasťou bolo aj ekonomické zaistenie cirkvi. Zákon č. 218/1949 Zb. je v znení neskorších predpisov a zrušení ďalších pôvodných paragrafov, platný do súčasnosti. Definitívne preťať niektoré javy, ktoré spôsobil, bude stáť ešte veľa síl predstaviteľov cirkvi a náboženských spoločností i predstaviteľov štátu.

43 Porovnaj: TRETERA, J. R.: *Štát a cirkve v Českej prepulickej*, s. 48 – 49.

44 Porovnaj: NEMEC, M.: Právne postavenie a činnosť cirkvi v SR. *Revue cirkevního práva*, 1996, č. 3, s. 153.

Summary

Relations between the State and Churches in Czechoslovakia before and after the Enactment of Act no. 218/1949 Coll. on Economic Provision for Churches and Religious Societies by the State

In the first part, the author clarifies how the system of financing clerical wages became tied into the state budget and he also works his way through from the rule of Josef II, Austrian Kaiser and Hungarian King. He elaborates on his reforms, especially the set up of the Religious Fund which served to finance specific areas of the Catholic Church. Assets which the Fund administered were stipulated as the Catholic Church's property by the concordat of 1885. When the concordat was terminated, a specific form of supplementing the wages of the clergy called *congrua* entered into practice and was implemented first in the Austrian section of the monarchy, then in the Hungarian counterpart, and later it was adopted by Czechoslovakia as well. Royal patronage law is a specific legal actuality altogether. The paper evaluates how it originated and developed, and how it impacted financing in the Catholic Church. From a historical point of view, it represents scarcely researched actuality which ought to be further explored as the state assumed the obligations ensuing from Act no. 218/1949 Coll., but which were never fulfilled. The act ties in with the preceding legislature, it takes over all obligations pertaining to financing the clergy, and it revokes the multi-source financing model that was previously in use. In the closing part, the author directs attention to particular features of the act, and on its repressive elements which were adopted with an aim to eliminate religious freedom. These components were extracted in 1989 after the collapse of the communist regime, but the mode of financing the clergy remained. At the end, the author points out that currently, the assumption of patronage law by the state remains valid, which makes it an important issue to resolve in future negotiations on a new model of financing churches in Slovakia.

Právne aspekty zrušenia Gréckokatolíckej cirkvi v ČSR

Jozef Horňáček (Slovensko)

Úvod

Vzťah štátu a Katolíckej cirkvi v ČSR v pofebruárovom období určovali cirkevné zákony a vykonávacie predpisy, množstvo podzákonných normatívnych aktov štátnej kultovej správy a množstvo iných interných pokynov a usmernení často aj neprávneho charakteru. Kolektívny aspekt slobody myslenia, svedomia, náboženského vyznania a viery vo forme ochrany práv cirkví¹ potlačil štát snahou o realizovanie dlhodobých zámerov cirkevnej politiky. Štátna moc zakročila najrazantnejšie voči gréckokatolíckej cirkvi, keď 28. apríla 1950 v rámci tzv. akcie „P“ (pravoslavi-zácia) „zrušila gréckokatolícku cirkev“.

Tento článok upriamuje pozornosť na právne problémy spojené so zrušením gréckokatolíckej cirkvi. Cieľom autora je overiť vplyv platnej právnej úpravy príslušného obdobia na právne postavenie Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku či jej samotnú existenciu a prípadne prehodnotiť právnu aprobáciu rozhodnutí alebo iných úkonov orgánov aplikácie práva na jednej strane a ich účinky na druhej strane. Popri otázkach legality týchto úkonov rozoberá následne aj aplikačné problémy s nimi spojené.

1 Explicitná úprava v tomto zmysle však v Ústave 9. mája absentovala.

1. Prešovský sobor

Prešovský sobor sa konal v hoteli Čierny orol 28. apríla 1950 za účasti asi 820 delegátov, z toho približne 73 duchovných.² Keďže prezenčná listina nebola, počet prítomných kňazov sa podľa rôznych prameňov líši.³ Výsledkom soboru boli aklamačným hlasovaním⁴ prijatý Manifest a uznesenie obsahujúce týchto päť bodov:

- zrušiť ustanovenia Užhorodskej únie z roku 1646;
- odísť od Ríma a vrátiť sa do otcovskej pravoslávnej cirkvi;
- požiadať moskovského patriarchu o prijatie pod jeho cirkevnú jurisdikciu;
- poslať telegramy cirkevným hodnostárom ruskej a československej pravoslávnej cirkvi, ako aj štátnym činiteľom ČSR;⁵
- vydať Manifest ku gréckokatolíckemu duchovenstvu a veriacim.

Na záver predsedajúci vyhlásil: „*Vyhlasujem úniu za zrušenú. Od dnešného dňa všetci gréckokatolícki duchovní a veriaci stávajú sa pravoslávnyimi.*“⁶ Tento úkon nemohol byť sankcionovaný z pohľadu práva (a to tak všeobecne záväzného, ako aj cirkevného) ako úkon právny, a teda s právnymi následkami.

2 Správa V. Ekarta o priebehu Prešovského soboru zo dňa 29. 4. 1950. In: HRDINA, I. A.: *Texty ke studiu konfesního práva III. Československo*. Praha 2006, strana (ďalej s.) 209.

3 Tlač (*Svetlo pravoslavija*, ročník (ďalej roč.) 3, 1950, číslo (ďalej č.) 5, s. 67) uvádza počet: 100, J. Radouchová uvádza 82, L. Holdoš uvádza 40; keďže sa tu stretávame s veľkými rozdielmi, možno konštatovať, že počet účastníkov sa len odhaduje.

4 Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), fond (ďalej f.): Slovenský úrad pre veci cirkevné, škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 116. Opis zápisnice zo soboru zaslaný exarchom Jelevferijom Z. Fierlingerovi 2. 5. 1950.

5 Telegramy sa zaslali moskovskému patriarchovi Alexijovi, exarchovi Jelevferijovi, prezidentovi ČSR K. Gottwaldovi, podpredsedovi vlády Z. Fierlingerovi, predsedovi Slovenskej národnej rady (ďalej SNR) K. Šmidkem a povereníkovi Slovenského úradu pre veci cirkevné (ďalej SIÚC) L. Holdošovi.

6 *Svetlo pravoslavija*, roč. 3, 1950, č. 5, s. 70 – 71, 73; 1950, č. 1 – 2, s. 21 – 22 a 24.

2. Problematika zrušenia a následného neuznávania gréckokatolíckej cirkvi z pohľadu všeobecne záväzného práva

2.1 Ústavná úprava slobody myslenia, svedomia, náboženského vyznania a viery

Ústava ČSR č. 150/1948 Zb. upravovala otázku slobody svedomia a vyznania v ustanoveniach §§ 15 – 17. Uvedená úprava tejto slobody výslovné umožňovala vyznávať súkromne alebo verejne akúkoľvek náboženskú vieru alebo byť bez vyznania a súčasne garantovala všetkým náboženským vyznaniam rovnosť pred zákonom. Ďalej sa uvádzalo, že nikto nesmie byť priamo ani nepriamo nútený k účasti na úkone spojenom s akýmkoľvek náboženským vyznaním. Takto koncipovaná úprava základných práv a slobôd v Ústave 9. mája 1948 však mala svoje limity, tie však v zmysle ustanovenia § 38 Ústavy 9. mája si vyžadovali z pohľadu formy zákon a z pohľadu obsahu jednu z nasledovných kvalifikovaných udalostí. Jeho znenie bolo: „*Zákon ustanoví, akým obmedzeniam podliehajú práva a slobody občanov za vojny alebo vtedy, keď dôjde k udalostiam ohrozujúcim zvýšenou mierou samostatnosť, celistvosť a jednotu štátu, ústavu, republikánsku štátnu formu a ľudovo demokratické zriadenie alebo verejný pokoj a poriadok.*“ V praxi to znamenalo vytvorenie širokého priestoru na kriminalizáciu⁷ takých prejavov slobody náboženského vyznania, ktoré boli dovtedy zaužívané a predchádzajúcou právnou úpravou aj aprobované.

Ústava ČSSR garantovala slobodu vyznania v článku 32. Charakter tejto garancie vyplýval:

- I. zo zaradenia medzi tie práva a povinnosti občanov (druhá hlava), ktoré zakladajú základné práva v oblasti osobného života a individuálnej slobody, čo znamenalo ich výlučne individuálny charakter a spätosť s princípom právnej rovnosti ľudí;
- II. z interpretácie základných práv, slobôd a povinností v súlade so socialistickými princípmi: princíp jednoty záujmov jednotlivca a spoločnosti, princíp rovnoprávnosti, princíp jednoty práv, slobôd a povinností, princíp socialistického humanizmu a princíp záruk;⁸

7 Od roku 1950 boli zavedené nové skutkové podstaty trestného činu marenia dozoru nad cirkvami a náboženskými spoločnosťami (§ 173, § 174 zákona č. 86/1950 Sb. Trestný zákon).

8 MATOUŠEK, S., ZDOBINSKÝ, S. a kol.: *Štátne právo ČSSR*. Bratislava 1987, s. 149.

- III. zo zákonnej limitácie;
- IV. zo zakotvenia a záväznosti; na základné občianske práva sa nazeralo ako na práva ustanovené ústavou, resp. ďalšími ústavnými zákonmi, z ktorých jedine odvodzovali svoju právnu relevanciu,⁹ čo bolo prejavom právneho pozitivizmu, keď ústava priznáva a nie uznáva základné práva a slobody; vymedzená sloboda vyznania bola priamo záväzná pre štátne orgány a bezprostredne pôsobiaca na občanov a nešlo o blanketovú normu, ktorá by predpokladala bližšiu úpravu v predpise nižšej právnej sily;
- V. zo záruk; základné občianske práva sa zabezpečovali celým systémom ekonomických, politických, ideologických a právnych záruk; mimoprávne záruky (politické a ideologické záruky) spočívali v Komunistickej strane Československa (ďalej KSČ) ako vedúcej sile v štáte a spoločnosti.¹⁰ Vo vzťahu k právnym zárukám je potrebné uviesť, že ústavný súd nebol zakotvený v ústave a kontrolu ústavnosti vykonával zákonodarný zbor sám.¹¹ K formálnemu zriadeniu ústavného súdu došlo ústavným zákonom o československej federácii, fakticky však nikdy nevznikol.¹²

Z vyššie uvedeného je zrejmé, že pre samotnú realizáciu slobody vyznania boli podstatné najmä otázky jej interpretácie a limitácie zákonom.

Sloboda vyznania, obdobne ako aj iné ústavné práva a slobody, mala byť vykladaná predovšetkým v súlade s článkom (ďalej čl.) 19 ústavy, ktorý bol ústavnou reflexiou princípu jednoty záujmov jednotlivca a spoločnosti,¹³ s čl. 34 ústavy, ktorý reflektoval princíp socialistickej zákonitosti¹⁴ a v neposlednom rade s čl. 16 odseku (ďalej ods.) 3 ústavy, keďže nábo-

9 Tamže, s. 159.

10 Tamže, s. 155.

11 Východiskom pre takéto chápanie kontroly ústavnosti bol princíp suverenity ľudu. Bližšie pozri: PEŠKA, P.: Úvahy nad poprením ústavnosti v letech 1948 – 1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Praha 2004, s. 204.

12 K problematike socialistickej zákonitosti a úskaliam jej záruk pozri bližšie: BOGUSZAK, J.: *Teorie státu a práva II*. Praha 1968, s. 295.

13 Čl. 19 ústavy stanovil: „V spoločnosti pracujúcich, v ktorej je odstránené vykorisťovanie človeka človekom, sú rozvoj a záujmy každého jej príslušníka v súlade s rozvojom a záujmami celej spoločnosti. Práva, slobody a povinnosti občanov slúžia teda slobodnému, všestrannému rozvoju a uplatneniu osobnosti občanov a zároveň upevneniu a rozvoju socialistickej spoločnosti; s jej rozvojom sa ďalej rozširujú a prehlbujú.“

14 Čl. 34 ústavy stanovil: „Občania sú povinní zachovávať ústavu i ostatné zákony a v každom svojom konaní dbať na záujmy socialistického štátu a spoločnosti pracujúcich.“

ženstvo bolo vnímané ako prežitok, ktorý bol v rozpore s vedeckým svetonázorom.¹⁵

Obsahom čl. 32 ústavy bola možnosť hlásiť sa ku ktorejkoľvek náboženskej viere a vykonávať náboženské úkony, či byť bez vyznania, pričom hranicou vykonávania náboženských úkonov bol súlad so zákonom. Náboženská viera alebo presvedčenie nemohli byť dôvodom na to, aby niekto odopieral plniť občianske povinnosti uložené zákonom.¹⁶

Zákonná limitácia bez reštrikcie v podobe nutnosti kumulatívne zdôvodniť zásah do uvedenej slobody ochranou verejnej bezpečnosti, poriadku, zdravia alebo morálky alebo základných práv iných, tak ako bola obsiahnutá v prvom odseku čl. 32 znamenala zachovanie priestoru pre štátny dozor nad hospodárskym zabezpečením cirkví a náboženských spoločností. Ako poukážeme ďalej, uvedený dozor sa netýkal len oblasti zákonom stanoveného hospodárskeho zabezpečenia činnosti cirkví a náboženských spoločností a napr. pretrvávajúce odmietanie legalizácie gréckokatolíckej cirkvi bolo takým zásahom do slobody vyznania, ktoré nebolo aprobované zákonom vôbec.

2.2 Otázka legality zrušenia gréckokatolíckej cirkvi

Ako sme už uviedli, Ústava ČSR č. 150/1948 Zb. umožňovala súkromné alebo verejné vyznávanie náboženstva, garantovala rovnosť náboženských vyznaní pred zákonom a zakazovala akékoľvek nútenie k účasti na náboženskom úkone.

Prijatím uznesení Prešovského soboru však marginálna časť veriacich jednej cirkvi rozhodla o jej zániku a o právnom nástupníctve druhej cirkvi. Z pohľadu všeobecne záväzného práva sa na postavení tých veriacich, ktorí sa nezúčastnili na Prešovskom sobore a/alebo sa nestotožnili s jeho výsledkami, nič nezmenilo, keďže vtedajšie znenie ústavy, ako sme uviedli vyššie, reflektovalo slobodu vyznania v jej individuálnom poňatí. Problémovým sa javí výklad obmedzenia slobody svedomia v súvislosti s vyššie

15 Čl. 16 ods. 3 stanovil: „Štát a spoločenské organizácie sa sústavne usilujú o odstránenie prežitkov vykorisťovateľskej spoločnosti vo vedomí ľudí.“ V ústavnom texte sa nevyskytoval výslovný odkaz na náboženstvo, no napríklad aj autori vysokoškolských učebníc poukazovali, použitím extenzívneho výkladu, na prepojenie medzi prežitkami vykorisťovateľskej spoločnosti vo vedomí ľudí a náboženstvom. Bližšie pozri: MATOUŠEK, S., ZDOBINSKÝ, S. a kol.: *Štátne právo ČSSR*. Bratislava 1987, s. 179.

16 MATOUŠEK, S., ZDOBINSKÝ, S. a kol.: *Štátne právo ČSSR*, s. 179.

uvedeným ustanovením § 38 ústavného zákona č. 150/1948 Sb., no toto ustanovenie sa na zrušenie gréckokatolíckej cirkvi nevzťahovalo, keďže zákonné rozhodnutie o zrušení tejto cirkvi nejestvovalo. Sporný charakter následkov Prešovského soboru si uvedomoval dokonca aj Z. Fierlinger, keď ako podpredseda vlády a súčasne predseda právnej rady Predsedníctva KSČ odmietol vykladať uznesenie soboru „*návrat gréckokatolíkov k pravoslávii*“ tak, že všetci gréckokatolíci sa stali en bloc pravoslávni a tí, ktorí s tým nesúhlasili, mali možnosť vystúpiť z pravoslávia.¹⁷ Ustanovenie § 7 zákona č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom však stanovilo osobitné predpoklady pre výkon duchovenskej činnosti, a to štátny súhlas a zloženie sľubu. Pre duchovných (pokiaľ chceli naďalej vykonávať duchovenskú činnosť) bola takto možnosť vystúpenia z pravoslávia prakticky znemožnená.

Napriek uvedenému zrušenie gréckokatolíckej cirkvi a následný prevod jej majetku na pravoslávnu cirkev umožnila a zabezpečila vtedajšia štátna moc, a to príslušnými administratívno-právnymi úkonmi bez zákonného podkladu. V súlade s ustanovením § 10 a 11 zákona č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom bol totiž štát oprávnený iba na výkon dozoru nad majetkom cirkví a prešli naň iba záväzky opierajúce sa o verejný, resp. súkromný patronát.¹⁸ Ďalej je vhodné dodať, že v roku 1968, keď došlo k tzv. obnoveniu činnosti gréckokatolíckej cirkvi, vládne nariadenie neuviedlo, či ruší, pozmeňuje alebo upravuje právny predpis rovnakej alebo nižšej právnej sily z roku 1950, pretože sa taký nenašiel, prípadne sa za taký neuznával.

Ako poukážeme ďalej, štátna moc vychádzala aj z rozhodnutí uskutočnených podľa vnútorných predpisov cirkvi – najviac diskutabilnými bolo uznanie právoplatnosti rozhodnutia o zrušení gréckokatolíckej cirkvi (obsiahnuté v Manifeste) Štátnym úradom pre veci cirkevné zo dňa 26. mája 1950 a následne vydanie výnosu č. 20285/51 – II. z 13. februára 1952, ktorým bol prevedený majetok bývalej gréckokatolíckej cirkvi na pravoslávnu cirkev. Použitie Manifestu ako východiska na uvedené konanie štátu bolo v tom období pozoruhodné aj vzhľadom na to, že vo vtedajšej právnej vede sa profilovali odlišné názory na vzťah všeobecne záväzného práva štátu a vnútorných predpisov konkrétnej cirkvi. Napr. Hobza nepriznával

17 HOLDOŠ, L.: Kapitoly z najnovších cirkevných dejín. *Kultúrny život*, roč. 23, 1968, č. 20, s. 3.

18 Ustanovenie § 11 zákona č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom.

kánonickému právu povahu práva vôbec, a to ako právu vzniknutému mimo vôle ľudu.¹⁹

3. Problematika zrušenia gréckokatolíckej cirkvi z pohľadu vnútorných predpisov tejto cirkvi

Kódex východného práva (*Codex Iuris Canonici Orientalis* - CICOR), platný v čase zvolania Prešovského soboru, upravoval zvolávanie cirkevného snemu v kánonoch 422 – 428. Kánon 423, § 1 uvádza: „*Cirkevný snem zvoláva a predsedá mu biskup, nie však administrátor eparchie pri uprázdnení stolca, ani nie syncellus (generálny vikár) bez špeciálneho mandátu.*“ Kánon 424, § 1 ďalej uvádza, že na diecézny snem s vylúčením laikov majú byť pozvaní a prísť naň *syncellus*, diecézni konzultori (zbor kánonikov východné cirkevné právo nepozná), rektor diecézneho seminára, protopresbyteri, farári mesta, v ktorom sa slávi cirkevný snem, z každého dekanátu aspoň jeden kňaz zvolený ostatnými, predstavení kláštorov a iní klerici určení partikulárnym právom. A napokon kánon 428 ustanovuje, že jediným zákonodarcom na diecéznom sneme je diecézny biskup, všetci ostatní majú iba poradný hlas, on jediný podpisuje ustanovenia cirkevného snemu; čo sa na sneme promulguje, tým samým začína zaväzovať, ak len niečo iné sa výslovne nestanoví.

Prešovský sobor nebol zvolaný diecéznym biskupom Gojdičom; nedostatok právomoci nemohol byť konvalidovaný ani z dôvodu účasti gréckokatolíckych duchovných a veriacich, keďže laici nemohli mať prístup na právoplatne zvolaný cirkevný snem a účastní kňazi bez prítomnosti diecézneho biskupa nemohli promulgovať právne záväzné opatrenia. Nakoniec, kánonickí predstavení nielenže na podujatí neboli, ale navyše dali najavo, že sú proti nemu. V tomto zmysle je zrejmé, že uznesenia a Manifest, ktoré boli prijaté na sobore, boli podľa kánonického práva nulité. Napokon aj keby cirkevný snem zvolal diecézny biskup a na ňom by

19 VAŠKO, V.: *Dům na skále. Církev zkoušená (1945 – zač. 1950)*. Kostelní Vydří 2004, s. 211. Hobza však v roku 1929 vo svojom Úvode do práva kánonického nevylučoval možnosť uplatnenia ešte aj kánonického práva, ktoré „*však nie je v očiach štátu vlastným právom. Existuje tu teda ešte v istom zmysle dvojaké právo, ale nie rovnocenné a vedľa seba na území štátu platiace. Pri riešení praktických otázok musí dnes každý právnik prioritne skúmať zákony štátne, lebo tie sú primárnym prameňom práva aj pre otázky konfesijné. Až keď nenachádza špeciálny konfesijný zákon, bude sa zaujímať o úpravu spornej otázky kánonickým právom.*“

vyhlásil odlúčenie od Svätej stolice, ipso facto by sa diskvalifikoval, stal sa apostatom – odpadlíkom, cirkevný snem by bol nulitný a uznesenie snemu by bolo nezáväzné pre veriacich diecézy.²⁰ Z uvedeného vyplýva, že gréckokatolícka cirkev na Slovensku nebola zrušená, jej veriaci neprijali pravoslávie a nepožiadali ani o prijatie pod moskovskú jurisdikciu. Svätá stolica napokon aj počas vatikánskych rokovaní skonštatovala, že rozhodnutia Prešovského soboru sú z hľadiska kánonického práva nulitné a gréckokatolícka cirkev aj naďalej trvá.

4. Faktické následky akcie „P“

Správy z rokov 1950 – 1951 uvádzali, že z 305 000 gréckokatolíkov v ČSR prestúpilo na pravoslávie menej ako 200 000, to znamená necelé dve tretiny. Zvyšná časť gréckokatolíkov pravdepodobne praktizovala náboženstvo v rímskokatolíckej cirkvi, prípadne zostala verná gréckokatolicizmu pod vedením laických funkcionárov.²¹ Jurisdikcia Prešovskej pravoslávnej eparchie, ktorej pôsobnosť sa vzťahovala na územie Slovenska a ktorej počet veriacich pred soborom bol podľa odhadu len 29 000, sa podľa rozhodnutia eparchiálneho zhromaždenia z 28. júla 1950 rozdelila na prešovskú a michalovskú.²² Nasledujúci deň zakladajúce zhromaždenie Michalovskej eparchie zvolilo za prvého biskupa Viktora Michaliča, bývalého kanonika gréckokatolíckej cirkvi. V auguste 1950 tieto zmeny potvrdil Štátny úrad pre veci cirkevné (ďalej SÚC) a schválil patriarcha moskovský a celej Rusi, ako aj Svätá synoda ruskej pravoslávnej cirkvi.

Na dlhé roky sa akciou „P“ destabilizovala cirkevnopolitická situácia na východnom Slovensku, vzrástla nedôvera bývalých gréckokatolíkov ku komunistickému režimu, utrpela autorita pravoslávnej cirkvi. Naštrbila sa vzájomná náboženská tolerantnosť. Likvidácia gréckokatolíckej cirkvi nikomu neprospera, napriek tomu sa na ňu obetovalo len zo štátnych prostriedkov 4 193 416 Kčs v rokoch 1950 – 1951.²³

20 SEMAN, J.: *A znova žijeme*. Prešov 1997, s. 37.

21 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. Bratislava 1997, s. 257.

22 Prešovská eparchia sa členila na 7 arcidekanátov a 36 dekanátov. Novozriadená eparchia v Michalovciach mala 3 arcidekanstvá a 16 dekanátov. Patrili do nej časti okresov obidvoch krajov východného Slovenska (Prešov a Košice). Porovnaj: *Svetlo pravoslaviya*, roč. 3, 1950, č. 8, s. 115 – 121.

23 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*, s. 257.

5. Právne následky akcie „P“

5.1 Úprava vlastníckych vzťahov k nehnuteľnému majetku „bývalej gréckokatolíckej cirkvi“

Výsledkom Prešovského soboru malo byť zrušenie Gréckokatolíckej cirkvi v ČSR a prechod všetkých veriacich en bloc ku pravoslávnej cirkvi. To znamenalo, že gréckokatolícka cirkev bola z pohľadu štátnej moci postavená mimo zákon a de iure neexistovala.²⁴

Pokiaľ ide o majetkové práva gréckokatolíckej cirkvi, základný problém netkvel v expropriácii tejto cirkvi, ale najmä v samom fakte jej zrušenia. Nemožno totiž hovoriť o zásahu do vlastníckeho práva z pohľadu vtedy platnej právnej úpravy ochrany vlastníctva, keďže vtedajšia štátna moc nepovažovala úkony uskutočnené vo vzťahu ku gréckokatolíckej cirkvi za úkony vyvlastňovacie, ale v tomto ohľade sa plne pridržala konceptu právneho nástupníctva pravoslávnej cirkvi, pričom vychádzala z uznesenia soboru a z príslušných ustanovení Manifestu, ktoré bližšie neskúmala (aj napriek ich zjavnému rozporu s vtedy platnou ústavou). Týmto krokom uznesenia soboru sankcionovala, čo neskôr, keď sa im prisudzovala neplatnosť, znamenalo, že úkony príslušných orgánov štátnej správy stratili právny základ a boli uskutočňované v excese.

V zmysle vtedy platnej právnej úpravy²⁵ sa vo vzťahu k vecnému a pozemkovoknižnému právu uplatňoval konsenzuálny princíp, podľa ktorého sa vlastnícke a iné vecné práva k nehnuteľnostiam nadobúdajú už zmluvou (iným titulom) a na ich vznik sa nevyžaduje vklad práva pre nadobúdateľa do pozemkovej knihy. Došlo teda k nahradeniu intabulačného princípu princípom konsenzuálnym, čo spôsobilo, že pozemkovoknižné zápisy mali už len deklaratórny význam a boli bez hmotnoprávných následkov. V súlade s vyššie uvedeným princípom bol chápaný ako titul na prevod vlastníckeho práva k nehnuteľnému majetku bývalej gréckokatolíckej cirkvi Manifest prijatý na Prešovskom sobore.²⁶ Čo sa týka dekla-

24 Informácia o historických a aktuálnych aspektoch vzťahov gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi na Slovensku. In: *Odovzdávanie cerkvi a fár GKC 29. 5. 1990 – 14. 9. 1992* (Agenda vládneho zmocnenca JUDr. A. Smolíka). Bratislava 1996, s. 1.

25 Ustanovenie § 111 et seq. zákona č. 141/1950 Zb. Občiansky zákonník.

26 Znenie relevantnej časti Manifestu bolo: „*vyhlasujeme, že Únia s Vatikánom je zrušená a v dôsledku toho prestala existovať v ČSR aj gréckokatolícka cirkev, ktorej údovia aj duchovenstvo s farami a kostolmi patria od dnešného dňa do lona Svätej pravoslávnej cirkvi.*“ Porovnaj: *Hlas pravoslavia*, roč. 6, 1950, č. 6, s. 113.

ratórneho zápisu do pozemkových kníh, k tomu došlo na základe výnosu SÚC Praha č. 20285/51 – II. z 13 februára 1952, ktorý SÚC vydal so súhlasom ministerstva spravodlivosti a ministerstva financií.

Vzhľadom na to, že Manifest o zrušení gréckokatolíckej cirkvi bol úkonom z pohľadu práva – či už všeobecne záväzného alebo cirkevného – nulitným, výnos č. 20285/51 – II. vydaný SÚC sa bez existencie právotvornej skutočnosti, na ktorú odkazoval, javil ako napadnuteľný – uskutocnený v excese (došlo k prekročeniu právomoci), keďže SÚC mal vo vzťahu k cirkvám v zmysle zákona č. 218/1949 Zb., zákona č. 217/1949 Zb. a vládne nariadenie č. 228/1949 Zb. iba právo štátneho dozoru. Štátna moc však uznávala ako právoplatného vlastníka nehnuteľného cirkevného majetku pravoslávnu cirkev, keďže schvalovala²⁷ kúpne zmluvy, ktorých kontrahentom bola pravoslávna cirkev a ktorými disponovala s majetkom nadobudnutým na základe Prešovského soboru.

5.2 Opatrenia orgánov štátnej správy v majetkových a iných otázkach „bývalej gréckokatolíckej cirkvi“

Podkladovým prameňom pre všetky ďalšie opatrenia orgánov štátnej správy bol list Z. Fierlingera, predsedu SÚC, v ktorom v mene SÚC vzal na vedomie a uznal právoplatnosť uznesení Prešovského soboru a ktorý bol adresovaný exarchovi Jeleverijovi. Jeho znenie bolo nasledovné:

„Štátny úrad pre veci cirkevné berie na vedomie obsah Vášho listu, v ktorom oznamujete uznesenie soboru grécko-katolíckych duchovných a veriacich, ktorý sa konal dňa 28. apríla 1950 v Prešove. Štátny úrad pre veci cirkevné, rešpektujúc manifestačne prejavenu vôľu veriaceho ľudu, považuje uznesenie soboru zo dňa 28. apríla o likvidácii Únie a návrate bývalých uniatov do pravoslavia za plne právoplatné rozhodnutie, ktorým sa na území republiky zrušila Únia a tzv. gréckokatolícka cirkev, ktorým sa duchovní a veriaci bývalej gréckokatolíckej cirkvi vrátili do pravoslávnej cirkvi a ktorým pravoslávna cirkev prevzala všetky práva, majetok a zariadenie bývalej gréckokatolíckej cirkvi. Preto vo všetkých záležitostiach bývalých gréckokatolíckych duchovných, či už ide o otázky osobné, platové, alebo hospodár-

27 V zmysle zákona č. 65/1951 Zb. o prevodoch nehnuteľností a o prenájmoch poľnohospodárskej a lesnej pôdy sa okrem konsenzu na prevod (ale aj nájom) nehnuteľností vyžadovalo aj privolenie ONV.

*ske, budú sa teraz štátne a ľudové orgány obracať na biskupov pravoslávnej cirkvi...*²⁸

Neskôr vydané správne akty správnych orgánov vždy odkazovali na tento list ako na ratifikáciu uznesení cirkevného snemu zo strany štátnej moci. Takýto odkaz nájdeme aj v dokumente č. 177/dôv/1950 vydanom Krajským národným výborom (ďalej KNV) Prešov dňa 17. novembra 1950 a adresovanom podriadeným okresným národným výborom v Prešovskom kraji:

„Dňa 28. apríla t. r. konal sa v Prešove „Veľký Sobor“ býv. [bývalej] gréckokatolíckej cirkvi, na ktorom veriaci a kňazi tejto cirkvi sa uzniesli, že býv. [bývalú] gréckokatolícku cirkev likvidujú a vracajú sa do lona pravoslávnej cirkvi. Štátny úrad pre veci cirkevné v Prahe toto uznesenie vzal na vedomie a vyhlásil býv. [bývalej] gréckokatolícku cirkev na území ČSR za zaniknutú s tým, že všetky práva, majetky a povinnosti býv. [bývalej] gréckokatolíckej cirkvi automaticky prechádzajú na cirkev pravoslávnu. V dôsledku toho právnym následníkom vo všetkých osobných, majetkovoprávných, ako aj finančných záležitostiach býv. [bývalej] gréckokatolíckej cirkvi, je cirkev pravoslávna. No dnes sa vyskytujú prípady, že rôzne referáty národných výborov (hlavne pôdohospodárske a finančné) vydávajú rôzne výmery, v ktorých užívajú názov gréckokatolícka cirkev alebo gréckokatolícky farár. Keďže toto je neprípustné a odporuje príslušným predpisom, žiadam súdruhov predsedov, aby v rade ONV [Okresného národného výboru] a na schôdzkach prednostov obsah tohto obežníka oznámili, aby si všetky referáty a oddelenia v úradných knihách názvy gréckokatolícka cirkev opravili na pravoslávnu cirkev. Tak isto finančné referáty nech si opravia kontá, znejúce na cirkev gréckokatolícku na cirkev pravoslávnu.“

Záver

Tento príspevok analyzuje právne problémy spojené so „zrušením Gréckokatolíckej cirkvi“ v Československu v roku 1950. Právnym základom pre zrušenie tejto cirkvi mal byť Manifest prijatý na Prešovskom sobore 28. apríla 1950 ako úkon cirkvi, ktorým malo dôjsť na území ČSR k zániku gréckokatolíckej cirkvi a k právnemu nástupníctvu pravoslávnej cirkvi. Takýto úkon bol však v zmysle vnútorných predpisov gréckokato-

28 FEDOR, M.: *Z dejín gréckokatolíckej cirkvi v Československu 1945 – máj 1950*. Košice 1993, s. 327 – 328.

líckej cirkvi nulitný. Následné sankcionovanie tohto úkonu štátnou mocou nemalo právny základ vo vtedy platných všeobecne záväzných právnych predpisoch. Štátna moc sa tak dopustila z pohľadu jednotlivcov porušenia ústavných práv uvedených v §§ 15 – 17 ústavného zákona č. 150/1948 Sb. Ústavy ČSR (a aj v článku 32 Ústavy ČSSR č. 100/1960 Zb. z dôvodu pretrvávania tohto protiprávneho stavu). Tiež následné úkony štátnej moci vo vzťahu ku gréckokatolíckej cirkvi, ktoré odkazovali na uznesenia Prešovského soboru, boli z dôvodu nulity týchto uznesení uskutočnené v excese.

Summary

Liquidation of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia in its Legal Aspects

The paper explores legal issues concerning the “dissolution of the Greek Catholic Church” in Czechoslovakia in 1950. The Manifesto adopted at Prešov Sobor on April 28, 1950 was passed for a legal act of the church which ought to have provided for dissolution of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia and for legal succession by the Orthodox Church. Internal provisions of the Greek Catholic Church, however, deemed such act null and void. Subsequent sanctions imposed on the act by the state authority then had no legal basis in any valid and universally binding legal provisions. State authority hereby infringed the constitutional rights of individuals in accordance with §§ 15 – 17 of the Act of Constitution no. 150/1948 Coll. of Constitution (and also with Article 32 of the Constitution no. 100/1960 Coll. on grounds of the sustained illegal state of affairs). Ensuing actions pursued by the state authority in relation to the Greek Catholic Church, which referred to resolutions adopted by Prešov Sobor, were executed in excess on the grounds of being void in the first place.

Prostriedky a metódy
proticirkevnej politiky
komunistických štátov

Means and Methods
of Anticlerical Policy of
Communist States

Metódy a formy proticirkevnej politiky komunistických štátov strednej a juhovýchodnej Európy a ich zmeny v rokoch 1945 – 1989

Peter Mulík (Slovensko)

Udalosti, ktoré sprevádzali rozširovanie sovietskej sféry vplyvu smerom na Západ v rokoch 1939 – 1940 a bezprostredne po prechode frontu v rokoch 1944 – 1945 na územiach východného Poľska (resp. západnej Ukrajiny), boli v mnohom charakteristické aj pre vývoj v oblastiach strednej a juhovýchodnej Európy v povojnovom období. Aj štátna politika voči cirkvám závisela od tohto vývoja, hoci mala v každej krajine svoje špecifiká.

Situácia v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy po roku 1945 sa líšila v závislosti od politickej orientácie ich vlád pred a počas druhej svetovej vojny. Vzhľadom na to, že viaceré krajiny tejto časti Európy fakticky prestali existovať (Rakúsko, Československo, Poľsko, Juhoslávia, Litva, Lotyšsko, Estónsko) a na druhej strane vznikli nové štáty, ktorých trvanie a medzinárodnopolitické postavenie bolo ovplyvnené výsledkom vojny (Slovensko, Chorvátsko) a iné štáty zásadným spôsobom rozšírili svoje územia (Nemecko, Maďarsko, Bulharsko), na ktorých takisto uskutočňovali v rámci platného právneho stavu určitý druh politiky voči cirkvám, musíme postupovať diferencovane a venovať pozornosť aj týmto vývojovým etapám. Metódy proticirkevného boja neboli rovnaké a represie nedosahovali rovnakú intenzitu v týchto krajinách: Poľsko, Chorvátsko a Slovensko, Litva, Slovensko, Maďarsko a Čechy a Morava. Jednotný

postup katolíkov týchto krajín proti komunizmu nebol v tomto období možný pre ich rozdielne postoje počas vojny. Katolícka cirkev v Poľsku, v Čechách a na Morave bola zatlačená do opozície, často bola zapojená priamo do odboja. V Maďarsku, na Slovensku a v Chorvátsku zastávala viac-menej lojálny pomer k štátu a práve preto, že tieto štáty nebojovali na strane víťazov, boli katolíci týchto krajín v nevýhodnejšej situácii.

Štátna politika voči cirkvám v krajinách sovietskeho vplyvu po druhej svetovej vojne

Predmetom výskumu perzekúcie cirkví je historická, ako aj empiricko-spoločenskovedná analýza jej hlavných aktérov, ktorými sú komunistické strany a štátna moc, resp. jej administratíva na jednej strane a cirkvi na druhej strane. Pritom si treba uvedomiť, že je to zjednodušená definícia, lebo komunistické strany, štát a aj cirkev predstavujú v svojej politickej a spoločenskej realite komunistických režimov iba synonymá pre veľmi komplikované, organizačne a kompetenčne zložito členené inštitúcie.

Ak sa bližšie pozrieme na komunistické strany „socialistického tábora“ v Európe, mali spoločné črty. Svoju legitimitu na nárok vládnúť zdôvodňovali ideológiou marxizmu-leninizmu, čo si ukotvili v základných dokumentoch strany a štátu. Moc si zabezpečili organizačnou štruktúrou a systémom riadenia – štruktúra strany podľa princípov demokratického centralizmu, zákaz frakcií, kritiky a sebakritiky, presadzovanie taktických a strategických cieľov strany – a inštrumentalizáciou štátneho aparátu na ich presadenie, ale najmä vybudovaním a riadením štátneho bezpečnostného a kontrolného aparátu.

Paralelne s reštrikciou činnosti cirkví a propagandou oslabujúcou ich vplyv sa však skoro všade totalitné režimy usilovali ukázať ochotu dohodnúť sa a spolupracovať s cirkvami. Tu sa najvýraznejšie prejavili odlišnosti podmienené vývojom jednotlivých krajín. Zároveň to však bolo pole, kde sa ukázala sila, diplomacia, ako aj taktika cirkví a režimov.

Štátna cirkevná politika v prevažne katolíckych krajinách po roku 1945 mala svoje špecifiká. Bola rozdielna v závislosti od ich statusu počas vojny, od politickej orientácie vlád týchto krajín pred a počas druhej svetovej vojny. Metódy proticirkevného boja neboli rovnaké a reštrikcie nedosahovali rovnakú intenzitu. Rozdiely boli evidentné aj v rámci jednotlivých štátov, ktoré boli viacnárrodné resp. federalizované (ČSR, Juhoslávia, ZSSR). Z tohto dôvodu treba sledovať tieto javy tak na úrovni štátov, ako

aj ich súčasťou. Ide najmä o Poľsko, Čechy a Moravu, Chorvátsko a Slovinsko, Litvu, Slovensko a Maďarsko.

Pri spracúvaní problematiky vzťahov štátu a cirkví v komunistických krajinách, vrátane definovania metód proticirkevného boja, musíme si položiť otázku, či je vôbec možné objektívne spracovať proticirkevnú politiku komunistických režimov, keďže sa tvorila vo viacerých fázach historického vývoja v najnútornejších straníckych štruktúrach a v úzkych, aj neformálnych kruhoch politických špičiek týchto totalitných štátov, iba formálne naplňajúc strategické ciele oficiálne proklamovanej cirkevnej politiky, reálne však vznikala z rozhodnutí členov ústredných výborov komunistických strán, a to nielen na základe ich uvážených rozhodnutí, ale aj osobných a náhodných pohnútok, realizovaná príkazmi, často udeľenými iba ústne. Ak by sme chceli historicky verifikovať takúto politiku, sme viac-menej odkázaní na tematizovanie určitých okruhov cirkevnej politiky z dostupných archívnych prameňov. Ešte zložitejšie je nájsť terminologicky výstižne pomenovanie pre vzťah totalitného komunistického štátu a cirkví. Bola to spolupráca, diktát, kolaborantstvo alebo konflikt? Odpoveď na to súvisí s druhým aktérom vzťahu – s cirkvami, ktoré boli rovnako zložito, ak nie ešte zložitejšie štruktúrované ako vládnuce komunistické režimy.

Často sa kladie otázka, prečo Vatikán, ako centrum svetového katolicizmu, neuplatnil jednotný postup katolíkov týchto krajín proti nastupujúcemu komunizmu. Prakticky takýto postup bol v tomto období sťažený pre veľmi odlišnú východiskovú situáciu miestnych cirkví. Katolícka cirkev v Poľsku, Čechách a na Morave bola pod nemeckou okupáciou počas vojny zatlačená do opozície a bola zapojená priamo do odboja. V celkom odlišných podmienkach žili katolíci počas vojny v Maďarsku, na Slovensku a v Chorvátsku, kde zastávali viac-menej lojálny pomer k štátu, ak nie práve prostredníctvom aktivít niektorých duchovných významne politické zástoje. Práve z týchto dôvodov, ako aj zo skutočnosti, že tieto štáty nebojovali vo vojne na strane víťazov, ocitli sa katolíci týchto krajín v nevýhodnejšej situácii ako inde v Európe. To podmieňovalo radikálnejšie postupy vlád týchto krajín voči katolíkom, najmä po nastolení komunistických režimov.

Podstata komunistickej politiky voči cirkvám

V súvislosti s touto témou sa treba zamyslieť nad podstatou komunistickej politiky voči cirkvám. Tá vychádzala z teórie marxizmu-leninizmu a z nej metodologicky usmerňovala každodennú prax. Komunistická politika voči cirkvám sa zakladala na dvoch (dialektických) tvrdeniach. Prvým je téza, že náboženstvo a všetko s ním spojené predstavuje niečo negatívne. Druhou zásadou je, že komunistický štát (režim) sa musí usilovať zaujímať k náboženstvu a cirkvám korektný a tolerantný postoj. Druhá zásada sa prejavovala najmä v propagande, ktorá nám ponúka hrubo sfaľovaný obraz vzťahu k náboženstvu, aký v skutočnosti komunisti zastávali. Tvorcom tohto učenia v podstatných črtách bol V. I. Lenin, vychádzajúci nielen z marxizmu, ale aj z filozofie viacerých nihilistov a anarchistov, z ktorých treba, pokiaľ ide o ruské prostredie, spomenúť predovšetkým P. Tkačeva,¹ S. G. Nečajeva,² vyznačujúcich sa nenávisťou k náboženstvu.³ Náboženstvo sa z hľadiska komunistickej ideológie formálne zavrhuje predovšetkým preto, že odporuje materializmu. V ponímaní vodcu veľševickej revolúcie Lenina „*marxizmus je materializmus, a ako taký je voči náboženstvu bezvýhradne nepriateľský*“.⁴ Táto téza sa stala teoretickým východiskom pre politiku komunistických strán voči náboženstvu a cirkvám. O prostriedkoch boja proti náboženstvu a cirkvám intenzívne, aj keď zrejme nie celkom dôsledne, uvažoval už Lenin, keď vyslovil tézu, že proti náboženstvu sa musí bojovať a musí byť zničené, ale boj a likvidácia sa

-
- 1 Už roku 1865 P. Tkačev recenziou Marxovej knihy *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (1859) v časopise *Ruské slovo* začal veľkú diskusiu o Marxových teóriách.
 - 2 Ruský anarchista, predstaviteľ nihilizmu, zakladateľ spolku Súd ľudu (*Narodnaja rasprava*). Zastával ideu všeobecného všezničenia, všezničenia štátnych útvarov. Zamýšľal sa nad významom dýky a jedu v revolúcii, nad krádežou ako cestou k revolučným prostriedkom. S. G. Nečajev sa s M. A. Bakuninom podieľal na autorstve Revolučného katechizmu (1869), v ktorom je ustanovený typ nihilistického hrdinu, teroristu, človeka bez vedomia vlastnej identity, bez morálky, ničím a k ničomu viazaného. Základná myšlienka tohto „katechizmu“ spočívala v tvrdení, že ak je spoločnosť založená na lžiach a ak všetky etické, náboženské a humanitárne viery nie sú ničím iným ako práve len prostriedkom, ktorý má tieto lži zakryť, tak treba všetky viery a hodnoty demolovať a vylúčiť v tomto smere akékoľvek sklony k nádeji a úcte, aby ľudia konečne mohli vidieť svet taký, aký v skutočnosti je. Z nejakých dôvodov sa títo nihilisti domnievali, že sa potom ľudia budú cítiť na svete lepšie.
 - 3 BOCHENSKI, M., NIEMEYER, G.: *Handbuch des Welt-Kommunismus*. Freiburg – Mníchov 1958, s. 523.
 - 4 LENIN V. I.: *Zobrané spisy 11. O vzťahu robotníckej strany k náboženstvu*. Bratislava 1982, s. 403.

musia viesť iba v súlade so všeobecnými úlohami strany; to znamená, nie vždy a všade s rovnakou intenzitou (*Socializmus a náboženstvo*).

Prax a prostriedky protináboženskej a proticirkevnej politiky

Hoci základom komunistickej politiky voči cirkvám bola leninská téza o bezvýhradne nepriateľskom postavení voči náboženstvu, pri uplatňovaní metód tejto politiky platila zásada dialektického protirečenia, čo spôsobovalo nedôsledné používanie metód a prostriedkov boja proti náboženstvu. Zdanlivo protirečivé správanie komunistických strán, ktoré na jednej strane viedli boj proti náboženstvu s cieľom zničiť ho, ale na druhej strane ho tolerovali, ba dokonca podporovali. Tento rozpor sa vysvetľoval z princípov komunistickej ideológie. V jej leninskej interpretácii sa má proti náboženstvu bojovať a zničiť ho, ale tento boj a zničenie uskutočňovať iba v súvislosti s všeobecnými úlohami strany, t. j. nie všade a nie vždy s rovnakou intenzitou. Protináboženský boj sa nemá viesť ako samostatný druh politiky, ale vždy zakomponovaný do metód straníckej politiky zameranej na základné ciele komunizmu, pri ktorej možno spolupracovať aj s veriacimi. Leninské ponímanie protináboženskej politiky má určité vedecké psycho-sociálne prvky. Hoci vychádzalo zo základnej abecedy ateizmu, odmietalo buržoázne otvorené protináboženské výzvy na úplné zničenie náboženstva a cirkvi. Takéto metódy sa považovali za buržoáznu obmedzenosť. Predpokladalo sa, že zničenie náboženstva sa môže doceliť iba tak, ak z mysle utláčaných tried budú vo všetkých formách odstránené korene „panstva kapitálu“, ktorých zvyšky sa nedajú odstrániť ateistickými brožúrami. Preto mala byť ateistická propaganda a proticirkevné aktivity vo všetkom podriadené triednemu boju proti vykorisťovaniu. V duchu takto chápaných de facto sociálnodemokratických metód komunistickí rečníci na mítingoch prevažne veriacich štrajkujúcich, alebo v oblastiach s vyššou religiozitou nesmeli spomínať nič, čo súviselo s ateizmom, ba mohli si na pomoc zavolať aj duchovného. Z toho vyplýva záver, ktorý je azda trochu morbidný, ale zato pravdivý. Komunistické strany viedli boj proti náboženstvu a cirkvám s vidinou ich úplného zničenia, ale používali a načasovali také prostriedky a metódy, ktoré strane momentálne vyhovovali. Túto metodológiu možno oprávnene považovať za permanentné prenasledovanie so striedaním skrytých a otvorených foriem boja.

Proticirkevná politika v rámci celkovej štátnej politiky

Ideologické aspekty spomenuté vyššie sa v politike komunistov prejavovali tým, že proticirkevná politika podliehala zmenám cieľov straníckej politiky riadenej z Moskvy pre celú oblasť vnútornej a zahraničnej politiky štátov sovietskeho bloku.

Ako konkrétny príklad možno uviesť stav v NDR, keď vo fáze „zostreného triedneho boja“ v lete 1952 po 2. zjazde Socialistickej jednotnej strany Nemecka (ďalej SED) jej vedenie sa rozhodlo uskutočniť zmeny vo vnútornej politike NDR, zvlášť v oblasti hospodárstva, ale aj v oblasti politiky voči cirkvám. Reagujúc na rastúce ekonomické ťažkosti štátu hľadalo vinníka za ne v skupinách, ktoré rozvoj spoločnosti spomaľujú. Tieto nepriateľské sily boli aj pomenované. Boli to najmä veľkí roľníci, časti cirkví, farári, cirkevní aktivisti a cirkevné združenia, najmä študentské a mládežnícke.⁵ V júni 1953 však dochádza pod priamym vplyvom Sovietskeho zväzu ku korekcii tejto cirkevnej politiky v súvislosti so zmenenou stratégiou sovietskej hospodárskej a sociálnej politiky už na jar 1953. Na stretnutí východonemeckej straníckej delegácie (O. Grothwohl, W. Ulbricht, F. Oelßner) so zástupcami sovietskeho straníckeho a štátneho vedenia 2. – 4. júna 1953 bol 2. júna 1953 prijatý dokument pod názvom „*O opatreniach na ozdravenie politickej situácie v NDR,*“ v ktorom sa okrem iného hovorí, že „*s holými byrokratickými opatreniami vo vzťahu k cirkvám treba urobiť koniec a škodlivú prax hrubého zasahovania úradov do záležitostí cirkví zastaviť. Všetky opatrenia, ktoré priamo obmedzovali záujmy cirkví a duchovných, sa musia zrušiť. Týka sa to aj zhabania majetku charitatívnych cirkevných ustanovizní, starobincov, sirotincov, odňatia ladom ležiacej cirkevnej pôdy lokálnymi úradmi, odňatia cirkvám patriaciach subvencií atď.... Prenasledovanie členov a účastníkov cirkevnej mládežníckej organizácie Junge Gemeinde⁶ sa má zastaviť a nahradiť politickou prácou medzi nimi.*“⁷

5 DÄHN, H.: Probleme, Ziele und Methoden einer komparatistischen Analyse des Verhältnisses von Staat und Kirche innerhalb des „sozialistischen Lagers“. In: *Staat – Kirche – Beziehungen in der DDR und andren ehemals realsozialistischen Ländern 1945 – 1989*. Berlín 1994, s. 7.

6 Hnutie *Junge Gemeinde* sa pokúšalo vedome vytvoriť skupiny mladých vnútri evanjelických cirkevných obcí. Boli prenasledované straníckymi a štátnymi orgánmi a začiatkom roka 1953 boli označené za „ilegálnu spoločnosť *Junge Gemeinde*“.

7 STÖCKIGT, R.: Ein Dokument von großer historischer Bedeutung von Mai 1953. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, ročník (ďalej roč.) 32, 1990, s. 648 a nasledujúce (ďalej a n.).

Niečo podobné sa udialo v NDR aj na konci 70. rokov, keď SED prežívala obdobie relatívnej politickej a ekonomickej stability. Vedenie strany prijalo 6. marca 1978 rozhodnutie, ktorým nielen garantovalo, ale aj rozširovalo pole činnosti cirkví. V súvislosti s vyostreným napätím medzi Východom a Západom a s novým kolom pretekov v atómovom zbrojení sa 26. novembra 1978 zavádza socialistická branná výchova, jej povinné vyučovanie v školách, a to zároveň zvyšuje tlak na kontrolu cirkví a obmedzuje jej aktivity.⁸

Keď hovoríme o metódach a formách politiky komunistických režimov voči cirkvám, treba odpovedať na otázky, či v rokoch 1945 – 1989 mala určité fázy, alebo sa tvorila náhodne podľa okolností straníckej a štátnej politiky jednotlivých krajín. Štátnu cirkevnú politiku ovplyvňovali viaceré faktory.

Vzhľadom na podmienenosť straníckej politiky jej vedúcimi osobnosťami, keď ich vplyv a rozhodnutia ovplyvňovali politické zmeny v celom sovietskom bloku všeobecne a v jednotlivých krajinách špeciálne, nazdávam sa, že treba zohľadňovať faktory štátnej politiky voči cirkvám. Vychádzajúc z tohto kritéria možno celé obdobie rozdeliť do fáz:

1. stalinské obdobie (1945 – 1956). Rátame do tohto obdobia ľudových demokracií 1945 – 1950 a obdobie vykonštruovaných súdnych procesov 1950 – 1956,
2. chruščovské obdobie (1956 – 1961),
3. brežnevské obdobie (1961 – 1985), možno ho voľne rozdeliť na obdobie uvoľnenia (1961 – 1969) a obdobie utužovania komunizmu,
4. gorbačovské obdobie (1985 – 1989) – perestrojka a deštrukcia komunistických režimov v Európe.

Podľa ekonomických faktorov možno skúmané obdobie rozdeliť na fázy hospodárskej stability a nestability.

1. povojnová obnova (1945 – 1948)
2. reštrukturalizácia ekonomiky podľa zásad komunistickej ideológie (1948 – 1960)
3. obdobie ekonomickej stability (1960 – 1975)
4. obdobie ekonomickej nestability a krízy (1975 – 1989)

Z vnútropolitických hľadísk mala každá krajina svoje medzníky, ale približne možno toto obdobie rozdeliť na:

1. obdobie nastolovania komunistických režimov (1945 – 1948)
2. obdobie upevňovania komunistických režimov (1949 – 1956)

8 DÄHN, H.: *Probleme, Ziele und Methoden*, s. 7.

3. obdobie zmierňovania totalitných praktík (1956 – 1968)
 4. začínajúca kríza totalitných režimov (1968 – 1985)
 5. vrcholiaca kríza a pád totalitných režimov v Európe (1985 – 1989)
 Zo zahraničnopolitického hľadiska štátnu cirkevnú politiku najviac ovplyvnili tieto udalosti:

1. Trumanova doktrína „zadržiavania komunizmu“ z 12. marca 1947
2. vyhlásenie pápeža Pia XII. z 1. júla 1949, v ktorom pohrozil exkomunikáciou všetkým katolíkom, ktorí dobrovoľne podporovali komunistické strany, alebo boli ich členmi, ako aj tým, čo rozširovali komunistickú propagandu
3. zvolenie pápeža Jána XXII. (28. októbra 1958) a zmiernenie politiky Svätej stolice voči komunizmu
4. prvá všeravoslávna konferencia 24. septembra 1961 na ostrove Rodos
5. druhý vatikánsky koncil (1962 – 1965)
6. Casaroliho⁹ východná vatikánska politika (1964 – 1978)
7. zvolenie pápeža Jána Pavla II. – aktívny podiel cirkvi na páde totalitných komunistických režimov (1978 – 1989)

Komunistické režimy používali vo svojej politike voči cirkvám predovšetkým tieto prostriedky: propagandu, silné obmedzenie vplyvu cirkví, zatýkanie, inscenované procesy a popravy, tzv. vlastenecké hnutia duchovných a podriadenie náboženských spoločností zákonnými a organizačnými opatreniami priamo štátu.

Tieto prostriedky sa môžu zdať, okrem propagandy, zamerané výlučne proti organizácii cirkvi a vo väčšine prípadov proti duchovným. Ale to je práve spôsob, ktorým možno najúčinnšie paralyzovať náboženské spoločenstvo, ktoré sa šíri hlásaním istého učenia a duchovní sú aktívnu a aktivizujúcou zložkou.

Aj postavenie veriacich v totalitných komunistických štátoch sa odlišovalo od postavenia v sekularizovaných liberálnych štátoch, pretože komunisti sa vyznávali, že nie sú len teoretickí ateisti, ale aj militantní nepriatelia náboženstva. Toto ako súčasť ideológie jedinej vládnucej strany, ktorá rozhodovala o bytí a nebytí jednotlivca, stávalo veriacich do pozície nepriateľov štátu.

9 **Agostino Casaroli** (24. 11. 1914 – 9. 6. 1998) – taliansky katolícky kňaz, kardinal, štátny sekretár Svätej stolice. V čase pontifikátu pápeža Jana XXIII. začal pracovať na štátnom sekretariáte. V roku 1979 ho pápež Ján Pavol II. ustanovil za štátneho sekretára. Bol architektom novej „východnej politiky“ Vatikánu voči štátom komunistického bloku.

Propaganda

„Sloboda vykonávania náboženských obradov a sloboda protináboženskej propagandy je všetkým občanom zaručená“. Túto vetu v rôznych modifikáciách obsahovali ústavy všetkých štátov sovietskej sféry. Pravda bola taká, že veriaci na protináboženskú propagandu nemohli nijako odpovedať, ani sa brániť, lebo už vopred boli zbavení takejto možnosti. Dokonca ani niektoré vlastenecké hnutia duchovných, ktoré mali určitý prístup k tlači, ju nevyužívali na reakcie na túto propagandu.

Za účelom protináboženskej propagandy vznikli, predovšetkým v Sovietskom zväze viaceré organizácie. Najznámejšou z nich bol *Zväz bojujúcich bezbožníkov*, ktorý vznikol pri časopise *Bezbožnik* (1923 – 1941).¹⁰ Tlač bola dôležitým nástrojom propagandy. V Sovietskom zväze v roku 1931 existovalo sedem titulov periodickej tlače zameranej špeciálne na protináboženskú propagandu, ktoré vychádzali v rôznych mutáciách jazykov národov ZSSR. Existovalo aj Štátne nakladateľstvo protináboženskej literatúry, ktoré v rokoch 1928 – 1940 vydalo dovedna 1832 titulov v náklade viac ako 140 miliónov exemplárov.¹¹ Ďalšími prostriedkami protináboženskej propagandy bolo protináboženské vzdelávanie a výchova, múzeá a umelecké zariadenia vedeckého ateizmu, ústavy vedeckého ateizmu začlenené do akadémií vied a katedry vedeckého ateizmu na univerzitách.

Podobné tendencie možno sledovať aj v satelitných štátoch Sovietskeho zväzu, hoci v počiatočnom období nedosahovali takú intenzitu ako tam a v päťdesiatych rokoch sa už nevyznačovali takou hrubosťou ako v ZSSR v 20. rokoch.

Druhý vatikánsky koncil spôsobil nepriamo zmenu straníckej a štátnej politiky voči cirkvám. Obratnou vatikánskou politikou sa docielilo, že na II. vatikánskom koncile sa zúčastnili biskupi takmer zo všetkých komunistických krajín, čím sa po dlhom období nadviazalo spojenie s centrom a získali sa potrebné objektívne informácie o stave miestnych cirkví. Malo to však dosah na zmenu charakteru proticirkevnej propagandy, lebo odvtedy sa už kontakt s vatikánskym centrom nepovažoval za špionážnu a vlastizradnú aktivitu, ba na veriacich katolíkov, vrátane ich hierarchie,

10 Členstvo v Zväze bojujúcich bezbožníkov vzrástlo z 87 033 v roku 1926 na 5 miliónov v máji 1930. BOCHENSKI, M., NIEMEYER, G.: *Handbuch des Welt-Kommunismus*, s. 534.

11 Tamže, s. 523.

sa začalo hľadieť zhovievavejšie, hoci nijaké podstatné korektúry štátnej politiky voči cirkvám nemožno konštatovať.

Obmedzenie vplyvu cirkví právnymi a organizačnými opatreniami

Tieto zásahy štátu tvorili zásadnú súčasť taktiky komunistických režimov, pretože ich premysleným uskutočňovaním v súlade s momentálnym vnútropolitickým dianím i so svetovou politikou mohli vyvolať dojem spravodlivých a správnych krokov.

Obmedzenie cirkevnej tlače postihlo všetky náboženské spoločnosti krajín s komunistickými vládami. Všetky noviny a časopisy boli zlikvidované s výnimkou novín, ktoré vydávali skupiny tzv. vlasteneckých kňazov. Administratívnymi zásahmi boli zlikvidované aj všetky spolky a združenia laikov, ktoré boli počtom i aktivitou oporou cirkevných štruktúr. Významne boli rozšírené najmä v Poľsku, Maďarsku a na Slovensku.

Vo všetkých komunistických krajinách boli zoštátnené všetky konfesionálne školy (výnimka je len Katolícka univerzita v Lubline). Vyučovanie náboženstva bolo vo väčšine týchto krajín zakázané tak v školách, ako aj v súkromí (Sovietsky zväz, Albánsko). V Československu a Maďarsku sa v silne obmedzenej podobe mohlo vyučovať náboženstvo v školách pre deti od 7 do 14 rokov. V Poľsku, napriek deklarovanej odluke školy od cirkvi, štát po dohode s katolíckou cirkvou v roku 1950 umožnil vyučovať náboženstvo v školách, ale stále to obmedzoval, až bolo nakoniec úplne vylúčené zo základných škôl. Rumunské a juhoslovanské zákonodarstvo umožňovalo výučbu náboženstva len v objektoch na to určených (fary a pod.), ale nie v školách. V Sovietskom zväze bola výučba náboženstva pre deti a mládež do 18 rokov zakázaná zákonom.¹² Vyvlastnenie a zdanenie cirkevného vlastníctva, vrátane nemocníc, starobincov, sirotincov atď. bolo takisto charakteristické pre všetky režimy sovietskej sféry. Najradikálnejšie formy malo v Sovietskom zväze a najmiernejšie v Poľsku. Vo väčšine štátov bola cirkvám zakázaná charitatívna činnosť.

12 GRULICH, R.: *Občané druhého řádu*. Mnichov 1984, s. 51.

Brachiálne opatrenia štátu proti cirkvám

Zatýkanie a deportácie duchovných a aktívnych laikov boli príznačné pre ZSSR už od revolúcie, no najvýraznejšie sa prejavili po konfiškácii cirkevných cenností v roku 1922, keď bolo odsúdených 481 ľudí.¹³ Do roku 1923 boli deportovaní 6 metropolitovia a 54 biskupi ruskej pravoslávnej cirkvi, len jeden sa vrátil naspäť. V Rumunsku po roku 1949 bolo vo väzení vyše 600 kňazov katolíckeho byzantského obradu. V masovom meradle sa zatýkania a nezákonné deportácie vyskytli pri likvidácii katolíckych cirkví východného obradu (Ukrajina, Rumunsko, Slovensko). Rovnako výrazne postihla perzekúcia katolíckych kňazov v Juhoslávii.¹⁴

Inscenované procesy proti cirkevným hodnostárom tvoria dôležitú časť politiky komunistických mocipánov. Cieľom týchto akcií bolo diskreditovať cirkev v očiach verejnosti. Preto nikdy neboli obžalovaní súdení pre svoju vieru alebo náboženské postoje, ale na základe vykonštruovaných obvinení boli súdení pre špionáž, pašovanie devíz, kolaboráciu s fašistami a nepriateľský postoj ku komunistickému systému.

V sovietskom Rusku sa v roku 1922 konali inscenované procesy proti 54 pravoslávny a 11 katolíckym duchovným a laikom. Veľmi skoro sa začali procesy v Albánsku – už v marci 1945 – a v Juhoslávii (august 1945 – biskup Gregor Rožman). No prvým významným hierarchom súdeným komunistami bol arcibiskup Alojze Stepinac v októbri 1946. Hlavu katolíkov v Maďarsku odsúdili vo februári 1949 a do radu týchto procesov treba zaradiť proces s tromi slovenskými biskupmi J. Vojtaššákom, M. Buzalkom a P. Gojdičom v januári 1951. Tresty smrti a doživotný žalár neboli v rozsudkoch týchto procesov zriedkavosťou.¹⁵

Zvlášť intenzívnu ničivú kampaň komunisti viedli proti kláštorom. Vo väčšine krajín nimi ovládaných boli rehoľníci a rehoľníčky spravidla po deportácii z ich pôsobísk sústredení v táborech nútených prác, alebo izolovaní od spoločnosti iným spôsobom.

V sovietskom Rusku bolo len v rokoch 1921 – 1923 zlikvidovaných 722 pravoslávnych kláštorov.¹⁶ Na anektovaných územiach Pobaltia a zá-

13 BRICHNIČEV, I.: *Patriarcha Tichon a jeho cerkov*. Moskva 1933, s. 1.

14 BOCHEŇSKI, M., NIEMEYER, G.: *Handbuch des Welt-Kommunismus*, s. 541.

15 MULÍK, P.: Medzinárodné historické súvislosti súdneho procesu so slovenskými biskupmi J. Vojtaššákom, M. Buzalkom a P. Gojdičom. In: LETZ, R. (ed.): *Boli traja. 50 rokov od politického procesu so slovenskými biskupmi*. Bratislava 2001, s. 76 – 92.

16 Podľa správy ľudového komisára spravodlivosti na 9. všeruskom zjazde strany bolševikov 1921. BOCHEŇSKI, M., NIEMEYER, G.: *Handbuch des Welt-Kommunismus*, s. 544.

padnej Ukrajiny a Bieloruska existovalo vyše 300 katolíckych kláštorov. Po roku 1945 neostal ani jeden.¹⁷

V satelitných krajinách Sovietskeho zväzu prebehol podobný proces, avšak nie v rovnakej miere. V Bulharsku a Albánsku táto kampaň zmetla predovšetkým katolícke kláštory. V Juhoslávii napriek rozsiahlym obmedzeniam nedošlo k úplnému zákazu reholí a rehoľných spoločenstiev. Rumunsko brutálnym spôsobom zlikvidovalo rehoľný život katolíkov byzantského i latinského obradu. V Maďarsku boli dekrétom zo 7. septembra 1950 zrušené všetky kláštory okrem ôsmich, čo postihlo asi 10 tisíc členov mužských a ženských reholí. Veľmi radikálne riešenie tejto otázky uplatnili komunisti v Československu, kde bez právnej úpravy boli rehoľníci v noci deportovaní do zberných táborov, kde sa začala ich kalvária.

Jedinou výnimkou, kde napriek výrazným reštrikciám rehoľný život mohol bez prerušenia pokračovať, bolo Poľsko. Cieľom deportácií rehoľníkov bolo odstránenie vplyvu cirkvi na školstvo, kultúru a celý verejný život, ako aj zamedzenie charitatívnej činnosti cirkvi, ktorá taktiež mohla vyvolávať sympatie verejnosti.

Vlastenecké hnutia duchovných ako nástroj štátnej politiky

V plánoch štátnej moci na úplné ovládnutie cirkvi významné miesto mali tzv. vlastenecké alebo mierové hnutia duchovných, ktoré tvorili rozkolnícke skupiny vo vnútri cirkvi, a preto boli dvojnásobne nebezpečné. Štát sa často na nich obracal a správal sa k nim ako k legitímnym reprezentantom cirkvi. Ich hlavnou povinnosťou bolo útočiť proti vlastnej hierarchii a kritizovať ju, podporovať ciele vlády na poli politickom i hospodárskom (kolektivizácia, mierová propaganda, odsudzovanie imperializmu), náboženskú vieru predkladať a vysvetľovať ako súlad viery a komunizmu.

Okrem hlavného cieľa, podriaďiť cirkev štátnej správe, štát sledoval podporou týchto skupín aj nepriame odrádzanie veriacich od cirkvi, keď videli otvorenú spoluprácu svojich duchovných s ateistickou vládou.

17 Tamže, s. 544.

Prvou známou takouto prosovietskou skupinou bola tzv. Živá cirkev, ktorej predstavitelia zaútočili v roku 1922 na patriarchu Tichona¹⁸ (občianskym menom Belavin) a po jeho zatknutí bol pod tlakom sovietskeho štátu kňaz A. Vvedenskij¹⁹ poverený dočasným vedením ruskej pravoslávnej cirkvi. Cirkevnoprávne sa nástupcom patriarchu stal Pjotr Krutickij,²⁰ ktorý sa nikdy úradu neujal. Zahynul v sibírskom gulagu. A. Vvedenskij svedčil vo viacerých súdnych procesoch proti duchovným, ktorých označoval za kontrarevolucionárov. Štát mu poskytol masívnu podporu; za policajnej pomoci sa konal v auguste 1922 kongres „Živej cirkvi“. Na ňom bolo 36 biskupov ruskej pravoslávnej cirkvi zosadených a 24 sa muselo zriecť svojich hodností v prospech duchovných tohto hnutia. Proti vôli veriacich boli kostoly odnímané kňazom verným patriarchovi a dávané prosovietskym rozkolníkom. Nakoniec bolo toto hnutie rozdrobené na viaceré skupiny a samo sa stalo terčom prenasledovania štátnej moci.

V ČSR takúto funkciu plnila schizmatická Katolícka akcia v neskoršom období Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva. Katolícku akciu vedenú suspendovaným kňazom J. Plojharom biskupmi ešte jednoznačne odsúdili, preto nemala ani dlhé trvanie, no po nej nasledujúce združenia už oveľa opatrnejšie zosnované neboli cirkevne odsúdené, i keď zohrávali v podstate tú istú rolu ako tzv. Katolícka akcia.

V Poľsku vznikli dve významné rozkolnícke hnutia. Kňazský výbor pri združení bojovníkov za mier a demokraciu, založený 11. septembra 1949 a združujúci prevažne duchovných postihnutých cirkevnými trestami. Viedli zúrivé útoky proti biskupom a mali na to k dispozícii

18 17. 11. 1917 miestny snem Ruskej pravoslávnej cirkvi rozhodol o znovuoobnovení patriarchátu, 18. 11. 1917 bol moskovský metropolita Tichon zvolený za moskovského patriarchu a celej Rusi. Do tohto času, vyše 200 rokov po zrušení patriarchátu cárom Petrom I., bola ruská pravoslávna cirkev vedená Posvätnou synodou. Pozri: ELLIS, J.: *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History*. London 1986, s. 4, 403; Seine Heiligkeit, Patriarch Tichon, Bekenner unter den Neomartyrern Russlands.: *Bote der deutschen Diözese (Russ. Orth. Kirche im Ausland)*, 1988 číslo 1 (ďalej č.), s. 18 – 25; 1988 č. 2, s. 16 – 23.

19 Jeho publikácie z tohto obdobia sú výrečným svedectvom: VVEDENSKIJ, A. I.: Ob otnošenij Cerkvy k socialnoj revolucii. Sovetskoj vlasti i Patriarchu Tichonu. In: *Dejanija II-o Vserossijskogo Pomestnogo Sobora Pravoslavnoj Cerkvi*. Moskva 1923, s. 12 – 17; VVEDENSKIJ, A. I.: *Cerkov' i Gosudarstvo (Očerk vzaimootnošenij cerkvi i gosudarstva v Rossii 1918 – 1922)*. Moskva 1923, 56 s.; VVEDENSKIJ, A. I.: *Za čto lišili sana byvszego patriarcha Tichona, rečj proiznešennaja na zasedanii 2. Vsesojuznogo pomestnogo cerkovnogo sobora 3. 5. v Moskve*. Moskva 1923, 29 s.; dostupné na http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_7447.

20 Dostupné na <http://www.pravoslavi.cz/filmy/flash/sjednoci.htm>.

mesačník. Druhé hnutie, vedené extrémnym nacionalistom Boleslawom Piaseckým,²¹ bolo združené okolo Výboru katolíckych duchovných a laikov pri celopoľskom mierovom hnutí. Od roku 1950 mali prakticky monopol na katolícku tlač v krajine. Jeho stúpenci vyvinuli aj vlastný smer teológie, ktorý zdôrazňoval uctievanie Boha-Otca a toto uctievanie sa malo premietiť do pretvárania sveta každým jednotlivým kresťanom. V komunistoch videli tento model aktívneho jednotlivca a odsudzovali pasivitu kresťanov v imperialistických krajinách.

V Maďarsku sa štátnej moci podarilo do Hnutia kňazov za mier, ktoré vzniklo v apríli 1951, zapojiť všetkých generálnych vikárov a biskupov. Biskupi boli nútení vymenovať vikárov len z členov tohto hnutia. Mali v rukách jediný katolícky časopis, ktorý vychádzal.

Vývoj je zmena a tá charakterizovala aj komunistickú cirkevnú politiku. Člen Ústredného výboru Komunistickej strany Maďarska vyslovil na multilaterálnej medzinárodnej porade v Prahe v marci 1960 dilemu, či by sa nemala poopraviť koncepcia cirkevnej politiky štátu, lebo štátu lojálni duchovní (najmä združení v mierových a vlasteneckých hnutiach) by sa nemali považovať za ideologických protivníkov, vzhľadom na ich ochotu spolupracovať s vládou a ich lojalitu k socializmu. Treba ich činnosť podporiť a rozvíjať ako modernú a účinnú náboženskú aktivitu.²²

Podriadenie cirkví úplnej kontrole štátu

V Sovietskom zväze, Poľsku, Rumunsku, Albánsku a Juhoslávii bola cirkev oficiálne odlúčená od štátu. No odluka nebola pre komunistov zreteľne identická s neutralitou alebo toleranciou. Okrem toho existovali viaceré právne úpravy vzťahov medzi cirkvami a štátom. Dôležité sú zvlášť

21 Bolesław Piasecki (18. 2. 1915 v Lodži – 1. 1. 1979 vo Varšave) bol poľský politik, právnik a dôstojník. Jeden zo zakladateľov Národno - radikálneho tábora a neskôr predseda Národno - radikálneho hnutia falangy. V septembri 1939 viedol oddiel motorizovanej varšavskej tankovej brigády. Do apríla 1940 ho zadržovalo gestapo. Po intervencii talianskych fašistov bol prepustený. Od novembra 1944 bol v sovietskom zajatí. Po vojne sa angažoval v tzv. spoločensky pokrokovom hnutí svetských katolíkov okolo časopisu *Dziś i Jutro*. V roku 1952 založil Jednotu PAX a až do smrti bol predsedom jej predstavenstva.

22 DOHLE, H.: Die Rolle der Staatsämtertagungen für die Kirchenpolitik der realsozialistischen Staaten. In: *Staat – Kirche – Beziehungen in der DDR und andren ehemals realsozialistischen Ländern 1945 – 1989*, s. 21.

zákony prijaté v roku 1949 v ČSR a dohoda medzi katolíckou cirkvou a štátom v roku 1950 v Poľsku a Maďarsku.

Okrem toho existoval systém právne uzákonenej štátnej kontroly cirkvi, ktorý bol upravený priamo zákonmi a nariadeniami. V každom štáte túto činnosť mali na starosti zvláštne úrady vytvorené len na tento účel a paralelne pôsobiace na viacerých miestach straníckej a štátnej administratívy. Zvyčajne však takéto útvary existovali na ministerstvách kultúry, pri úrade predsedu alebo podpredsedu vlády, ale aj na ministerstvách vnútra a zahraničných vecí. Ich pomenovania mali viaceré varianty. Pri porovnávacej analýze treba zdôrazniť, že práve tieto orgány štátnej správy boli vo veľkej miere zodpovedné za formy a metódy štátnej politiky voči cirkvám. Ich činnosť bola koordinovaná nielen so straníckymi centrálnymi vlastných krajín, ale aj medzinárodne. V rokoch 1955 – 1989 sa uskutočnilo 44 medzištátnych porád predstaviteľov zodpovedných za cirkevnú politiku, pričom 26 ich bolo troj- a viacstranných a 18 bilaterálnych. Deväť bilaterálnych porád bolo medzi riadiacimi špičkami proticirkevnej politiky v ČS(S)R a NDR. Prvé takéto multilaterálne stretnutie sa konalo 2. – 8. septembra 1957 v Budapešti, predposledné sa konalo 18. – 21. septembra 1985 v Ulanbátare a posledné 24. – 25. marca 1986 opäť v Budapešti.²³ Program týchto rokovaní bol v podstate takmer rovnaký. Išlo o schválenie cirkevno-politických postupov voči Vatikánu, Ekumenickej rade cirkví, Kresťanskej mierovej konferencii a Berlínskej konferencii európskych katolíkov, ale informovali sa navzájom aj o svojich problémoch, zvlášť ak presahovali vnútroštátny rámec. Tieto medzinárodné porady však neanalyzovali podrobne vnútornú cirkevnú politiku jednotlivých krajín a neusilovali sa vedome vytvárať jeden vzor cirkevnej politiky štátu.

Svedčí o tom tento príklad. O výsledkoch bilaterálnej československo-nemeckej porady (v roku 1955) informoval vedúci pracovnej skupiny pre otázky cirkví pri Ústrednom výbore Socialistickej jednotnej strany Nemecka v tom zmysle, že opatrenia štátnej politiky voči cirkvám, aké sa uplatňujú v ČSR a Maďarsku (prísaha vernosti štátu, financovanie duchovných zo štátneho rozpočtu, štátni zriadení na biskupských úradoch, povinnosť prihlasovať deti na náboženskú výučbu atď.), sa v NDR nemôžu realizovať lebo, pokiaľ v ČSR a Maďarsku tri štvrtiny obyvateľstva sa hlásia ku katolicizmu a sú tam iba protestantské menšiny, v NDR je to presne naopak.

23 DOHLE, H.: *Die Rolle der Staatsämtertagungen*, s. 18.

Bez schválenia týchto úradov nebolo možno vymenovať, ani navrhovať kandidátov na cirkevné hodnosti a úrady. V mnohých prípadoch, zvlášť v ruskej pravoslávnej cirkvi, sa štátnym orgánom podarilo presadiť do vyšších cirkevných úradov priamo svojich agentov.

Vývoj štátnej politiky voči cirkvám a náboženstvu v ZSSR v 20. a 30. rokoch ukázal konfrontačný a v konečnom dôsledku likvidačný charakter tejto politiky. Po roku 1945 sa postupne konstituované komunistické režimy sovietskej sféry vplyvu usilovali aplikovať tento model sovietskej cirkevnej politiky, rešpektujúc pritom zvláštnosti svojich krajín. Celý priestor južnej a východnej Európy sa člení na dve výrazné oblasti: Balkán a strednú Európu. Hranica medzi obidvoma oblasťami prechádza Juhosláviou, preto v jej prípade sa vyskytujú určité špecifiká. Bulharsko, Rumunsko, Albánsko sú krajiny s katolíckymi menšinami. V prípade Bulharska, Rumunska a Juhoslávie s dominujúcou pravoslávnu cirkvou sa nevyžadoval v povojnovom období už taký ostrý kurz proti pravoslávnej cirkvi, lebo v Sovietskom zväze práve vtedy (od roku 1941) boli vzťahy medzi pravoslávím a štátom dobré. Pravoslávne cirkvi založené na princípe autokefálnosti viac vyhovovali štátnemu poručníkovaniu ako cirkev katolícka a boli aktívnymi pomocníkmi pri likvidovaní katolíckych cirkví zjednotených s Rímom (západná Ukrajina, Rumunsko, Slovensko).

Aj v prevažne katolíckych krajinách, Poľsku, ČSR a Maďarsku, sa štátne orgány pokúsili pomocou skupín kňazov vytvoriť „národné cirkvi“. Po neúspechu týchto akcií zamerali sa na hierarchiu, ktorú buď zdecimovali ako v ČSR a Maďarsku, alebo aj získali na určitú dobu pre spoluprácu, napr. biskupa Gyulu Czapika v Maďarsku. Neskôr túto službu štátnej moci vykonávali kňazi združení vo vlasteneckých a mierových združeníach. Ich lojalitou štát demonštroval navonok dobré bezproblémové vzťahy s cirkvami.

Treba zdôrazniť, že oficiálna politika Sovietskeho zväzu a jeho satelitov nebola len proticirkevná, ale najmä protináboženská a na tomto fronte vedenom proti všetkým veriacim nezáležalo na príslušnosti k cirkvám. Trpeli tak pravoslávni a katolíci, ako aj mohamedáni a budhisti. Hierarchická štruktúra pravoslávia a katolicizmu narušená štátnymi zásahmi paralyzovala aj náboženský život laikov. Preto treba vedieť, že ruská pravoslávna cirkev v roku 1941, keď jej prenasledovanie ustalo, predstavovala už len úbohé torzo bývalej národnej ruskej cirkvi.

Úsilie podriaadiť cirkvi štátnemu dozoru narážalo na viaceré problémy, pretože aktivity cirkví presahovali rámec jedného štátu, a aj keď sa v päťdesiatych rokoch takmer podarilo paralyzovať kontakty miestnych

katolíckych cirkví s ich centrom v Ríme, existovali ďalšie medzinárodné náboženské inštitúcie, ktorých činnosť sa nedala tak jednoducho paralyzovať, pretože niektoré dokonca slúžili komunistickým režimom na propagandistické účely, napr. Kresťanská mierová konferencia.²⁴ Ako príklad zložitého ovplyvňovania medzinárodných náboženských inštitúcií slúži pôsobenie nekatolíckych cirkví „socialistického tábora“ v Svetovej rade cirkví (ďalej ERC)²⁵ založenej v roku 1948. V dánskom Nyborgu sa v januári 1959 vytvorila Konferencia európskych cirkví, združujúca nekatolícke cirkvi z celej Európy a v septembri 1961 sa na Rodose konala prvá všepравoslávna konferencia. Je viac menej isté, že komunistické režimy sa pokúsili aj do týchto medzinárodných náboženských grémií infiltrovať svojich ľudí, pričom často išlo aj o platených agentov tajných služieb komunistických štátov. Napriek tomu nevedeli analyzovať tieto aktivity. V januári 1961 sa v Prahe na medzinárodnej porade o cirkevnej politike hovorilo aj o ťažkostiach, ktoré súvisia s ekumenickými procesmi a s ľuďmi, čo sa nich podieľajú. Vážne sa zamýšľali, či by nebolo treba „pôsobiť“ pri príprave podkladov na svetovú cirkevnú konferenciu v New Delhi, alebo aspoň ovplyvniť referáty a diskusné príspevky delegátov, ktorí vystúpia na Kresťanskej mierovej konferencii, lebo sú „príliš teologické“ a odsúdenie imperializmu a Vatikánu sa tam ťažko hľadá. Dokonca sovietski a československí účastníci porady uvažovali, či by nebolo vhodné na zhromaždení Kresťanskej mierovej konferencie v Prahe v júni 1961 ukončiť jej činnosť.

Po vstupe Ruskej pravoslávnej cirkvi do Ekumenickej rady cirkví (1961) sa jej účinkovanie v nej stalo dôležitou cirkeвно-politickou otázkou. Predseda rady pre záležitosti Ruskej pravoslávnej cirkvi pri Rade ministrov ZSSR V. Kurojedov bol vo svojej správe o aktuálnej situácii cirkví celkom dezorientovaný, lebo nevedel, či po vstupe Ruskej pravoslávnej cirkvi do ERC ju možno naďalej považovať za Američanmi vytvorenú „politickú zbraň imperialistických štátov“ a akú úlohu majú mať cirkvi socialistických štátov v tomto združení.²⁶

24 **Kresťanská mierová konferencia** (*Christian Peace Conference*) - medzinárodné ekumenické hnutie cirkví, skupín a jednotlivcov, ktoré sa definovalo, že „na základe spolupodpovednosti kresťanov za mier, sociálnu spravodlivosť a dôstojný život pre všetkých obyvateľov planéty sa snaží o zaistenie svetového mieru a o mierovú koexistenciu národov“. Bola založená v roku 1958 v Prahe, kde aj sídlila.

25 Bola založená 23. 8. 1948 v Amsterdame ako **Ekumenická rada cirkví**, ústredný orgán ekumenického hnutia. Na jej platforme sa združilo Hnutie pre praktické kresťanstvo (*Life and Work*) a Hnutie viera a cirkevná ústava (*Faith and Order*).

26 DOHLE, H.: *Die Rolle der Staatsämtertagungen*, s. 22.

V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia sa štátna politika voči cirkvám orientovala najmä na koordinovanie mierových aktivít cirkví a hľadanie nových flexibilnejších koncepcií cirkevnej politiky. Samozrejme, v daných ideologických rámcoch pre náboženstvo a cirkvi. Pražské vydavateľstvo Orbis vydalo v marci 1985 brožúru *Náboženstvo v ČSSR*, ktorá náboženstvo hodnotí ako ideológiu vykorisťovateľského systému a úlohu katolíckej cirkvi v dejinách československého ľudu považuje za negatívnu.

Na 13. plenárnom zasadnutí Ústredného výboru Poľskej zjednotenej robotníckej strany v októbri 1983 sa definovali princípy politiky poľského štátu voči cirkvám:

1. medzi marxizmom-leninizmom a cirkvou existujú neprekonateľné ideologické protirečenia
2. systematicky a cielavedome treba eliminovať politický vplyv cirkvi, neutralizovať jej politickú činnosť a obmedziť ju na dušpastierstvo a kult
3. spolupracovať s cirkvou v humanitárnych a národných záujmoch, zvlášť v charitatívno-sociálnej oblasti.²⁷

Sovietska štátna politika voči cirkvám zaznamenala obrat po nastúpení M. S. Gorbačova k moci. Vladimira Kurojedova vystriedal na poste predsedu rady pre náboženské záležitosti pri Rade ministrov ZSSR Konstantin M. Charčev. To malo vplyv na európske krajiny sovietskeho bloku.

Poľský katolicizmus – partner komunistického štátu

Poľskí katolíci najväčšmi trpeli pod totalitným režimom nacistického Nemecka. Mimo Generálneho gubernátu bol počet (hierarchia) duchovenstva drasticky redukovaný a svojvoľne decimovaný. Kňazské semináre, početné rehoľné spoločenstvá, školy a združenia boli zrušené a ich majetok bol vyvlastnený. Kostoly nesmeli slúžiť na náboženské účely.²⁸ V ne-

²⁷ Tamže, s. 24.

²⁸ Porovnaj: *New Catholic Encyclopedia*. Zväzok (ďalej zv.) XI., heslo Poland. New York 1966, s. 481 – 482. V Poznani z 30 kostolov ostali otvorené len tri, z toho pre Poliakov iba dva. Jeden slúžil pre nemeckých katolíkov.

meckých koncentračných táboroch zahynulo 1 996 katolíckych kňazov, 113 klerikov a 238 rehoľných sestier.²⁹

Práve pre tieto zásluhy v protinacistickom odboji, napriek napätiu v prvých povojnových rokoch, vzťahy medzi poľským štátom a katolíckou cirkvou dosiahli kritický bod až v roku 1948. V novembri 1948 stal sa prímasom Poľska a arcibiskupom vo Varšave Stefan Wyszyński. Poľské komunistické vedenie, sledujúc príklad ČSR a Maďarska, sa pokúsilo o izoláciu hierarchie od kléru. Na prelome rokov 1948/1949 a zvlášť po zverejnení vatikánskeho dekrétu o exkomunikácii členov komunistických strán z 1. júla 1949, začal sa v Poľsku otvorený boj strany a vlády proti katolíckej cirkvi s cieľom vylúčiť ju z verejného života. Tento zmenený postoj režimu sprevádzalo zoštátnenie nemocníc (september 1949), Charitasu (január 1950) a vyvlastnením väčšej časti cirkevného majetku v marci 1950.³⁰

Na rozklad cirkvi zvnútra poslúžil *Kňazský výbor pri združení bojovníkov za mier a demokraciu*, založený 11. septembra 1949 a združujúci prevažne duchovných postihnutých cirkevnými trestami. Viedol v tlači zúrivé útoky proti biskupom. Ďalším podobným subjektom bolo hnutie vedené extrémnym nacionalistom Boleslawom Piaseckým, združené okolo *Výboru katolíckych duchovných a laikov pri celopoľskom mierovom hnutí*. Od roku 1950 mali prakticky monopol na katolícku tlač v krajine. (Jeho stúpenci vyvinuli aj vlastný smer teológie, ktorý zdôrazňoval uctievanie Boha-Otca.) V komunistoch videli aktívnych jednotlivcov pretvárajúcich svet a odsudzovali pasivitu kresťanov v imperialistických krajinách.³¹

Poľský episkopát, usilujúc sa vyhnúť priamej konfrontácii s režimom, koncom roku 1948 sa v spoločnom pastierskom liste vyjadril, že si neželá nepriateľský postoj katolíkov voči štátu. *Wyszyński* zdieľal rovnaký názor s krakovským arcibiskupom *Sapiehom*, že napriek odmietaniu ideológie komunizmu, je z národnopolitických dôvodov nutná aj istá spolupráca s ľudovodemokratickým režimom. Vzájomné rokovania následne viedli 14. apríla 1950 k dohode medzi vládou a episkopátom.³² Od jej dosiahnutia bol však tento akt v cirkevných kruhoch dosť sporný. Na jej základe biskupi žiadali klérus o rešpektovanie zákonov, aby nespôsobili použitie

29 KARP, H. J.: Die Kirchenpolitik des polnischen Kardinalprimas Štefan Wyszyński. In: ADRIÁNYI, G. (ed.): *Die Führung der Kirche in den sozialistischen Staaten Europas*. München 1979, s. 40.

30 Pozri RAINA, P.: *Kardynał Wyszyński 1. Droga na Stolicę Prymasowską*. Varšava 1993, s. 169 – 210.

31 BOCHENSKI, J. M., NIEMEYER, G.: *Handbuch des Welt-Kommunismus*, s. 547.

32 KARP, H. J.: *Die Kirchenpolitik*, s. 43.

násilia štátu, aby spolupracovali na obnove krajiny. Vyhlásili, že získané západné a severné územia Poľska sú trvalou súčasťou krajiny a oznámili, že sa u Svätej stolice budú usilovať o zriadenie riadnej cirkevnej správy na týchto územiach. Zároveň žiadali, aby sa duchovenstvo nestavalo proti kolektivizácii poľnohospodárstva a vyhlásili, že episkopát sa vo všetkých náboženských záležitostiach podrobí poľským štátnym záujmom. Vláda potvrdila cirkvi právo na náboženské vyučovanie v školách, štatút Katolíckej univerzity v Lubline, právo na katolícke spolky, na charitatívnu, dobročinnú a katechetickú činnosť, na vlastnú tlač a vydavateľstvá, na verejné bohoslužby a tradičné púte a procesie, ako aj na dušpastierstvo v armáde, vo väzniciach a v štátnych nemocniciach. Záverom garantovala reholiam a kongregáciám úplnú slobodu konania.³³

Očakávania poľských katolíkov, že na základe tejto dohody dôjde k normalizácii vzťahov, sa však nespĺnili. Už v polovici roku 1950 došlo k napätiu pre zatknutie niektorých duchovných, ktorí odmietli podpísať štokholmskú mierovú výzvu, a pre inscenovaný proces s biskupom Czesławom Kaczmarkom³⁴ a skupinou duchovných osôb, obvinených zo špionáže pre západné mocnosti prostredníctvom Vatikánu. Príprava a zverejnenie novej ústavy z 23. júla 1952 vnieslo nové napätie do vzťahov poľských katolíkov a štátu.³⁵ Váhanie kardinála (január 1953) Stefana Wyszyńského cirkevne odsúdiť biskupa Kaczmarka viedlo 26. septembra 1952 k internácii kardinála. Tento stav trval až do tzv. odmäku v roku 1956.

Po pokuse o protikomunistickú revolúciu v roku 1956 nastal ostrejší kurz štátnej cirkevnej politiky tak v Poľsku, ako aj v Maďarsku. Katolícka cirkev bola obvinená, že sa priamo podieľala na kontrarevolučných aktivitách. Predseda Rady pre záležitosti pravoslávnej cirkvi v ZSSR G. Karpov to videl ako potvrdenie, že vatikánska politika voči socializmu je nepriateľská, preto neprichádza do úvahy, aby socialistické krajiny obnovili diplomatické styky so Svätou stolicou. Ako úlohu formuloval záver, aby sa

33 Pozri: CYWIŃSKI, B.: *Ogniem próbowane. II.* Lublín – Rím 1990, s. 112.

34 Czesław Kaczmarek bol zatknutý 8. 1. 1951, obvinený zo špionáže v prospech USA a Svätej stolice, z fašizácie spoločenského života, nelegálneho obchodu s valutami a z kolaborácie s nemeckou okupačnou mocou. Po mučení vo vyšetrovacej väzbe sa v procese v septembri 1953 priznal k vykonštruovaným činom a bol odsúdený na 12 rokov väzenia. Príťažilo mu, že v júli 1946 zaujal stanovisko k protižidovskému pogromu v Kielcach, pri ktorom po obvinení židov z pokusu o rituálnu vraždu poľského chlapca bolo zabitých 37 židov a 3 Poliaci. Biskup sa nazdával, že príčinou pogromu bola všeobecná nenávisť Poliakov k židom, lebo sa angažovali pri propagácii komunizmu.

35 Pozri: RAINA, P.: *Kardynał Wyszyński 2. Losy więzienne.* Varšava 1993, s. 29.

jednotlivé krajiny usilovali všetkými dostupnými prostriedkami zmenšiť vplyv cirkvi na masy, zvlášť na školskú mládež. Treba vráťat klin medzi katolícke masy a duchovných, lebo slobodné vyznávanie náboženstva je dovolené iba v tej miere, pokiaľ neruší spoločenský poriadok.³⁶

Ak G. Karpov spomenul možné nadviazanie diplomatických stykov s Vatikánom, asi reagoval na takéto tendencie nielen v Poľsku, ale aj v ZSSR, kde v rámci „destalinizácie“ po XX. zjazde Komunistickej strany ZSSR sa objavili takéto hlasy. Taliansky komunistický denník *L' Unitá* uverejnil na jar 1956 list nového katolíckeho biskupa Petrasa Mazelisa z Litvy, v ktorom sa tvrdilo, že v budúcnosti by sa mohli vzťahy medzi Svätou stolicou a Sovietskym zväzom upraviť konkordátom alebo nejakým iným spôsobom.³⁷

Uvoľnenie tlaku komunistického štátu na cirkvi sa v Poľsku prejavilo aj tým, že arcibiskup Stefan Wyszyński bol vymenovaný za kardinála a kardinálske insígnie si osobne prevzal 18. mája 1956 z rúk pápeža Pia XII. v Ríme.³⁸ Po krvavo potlačenom protikomunistickom povstaní v Poznani 28. júna 1956 sa situácia dramaticky zmenila a pápež Pius XII. v apoštolskom liste píše: *„Ide o vašu večnú spásu, ktorá je dnes v dôsledku trúfalosti ateistov vo veľkom nebezpečenstve. Ak však v tomto duchovnom boji každý jedinec verne a smelo bojuje, nebude môcť byť nikdy porazený, ale bude vždy iba obeťou hodnou chvály...“*³⁹

Druhá polovica šesťdesiatych rokov vytvorila pre komunistickú doktrínu štátnej politiky voči cirkvám neprekonateľné prekážky a neriešiteľné dilemy, na ktorých potom v osemdesiatych rokoch stroskotala. II. vatikánsky koncil, ako najväčšiu cirkevno-politickú udalosť 20. storočia, nedokázali komunisti nikdy teoreticky ani prakticky spracovať tak, aby si mohli pripraviť novú stratégiu a taktiku boja proti katolicizmu. Príčina možno tkvie niekde hlboko v podstate svetového katolicizmu a svetového komunizmu. Ten druhý sa totiž latentne, ale celkom vedome budoval podľa vzoru prísne centralizovaného, dogmaticky riadeného katolíckeho univerzalizmu. Konflikt obidvoch mal teda imanentné príčiny, a keď po II. vatikánskom koncile svetový katolicizmus markantne zmenil svoje vonkajšie prejavy, komunizmus ako jeho ideový zrkadlový obraz už nevedel správne a účinne reagovať.⁴⁰

36 DOHLE, H.: *Die Rolle der Staatsämtertagungen*, s. 21.

37 STEHLE, H.: *Die Ostpolitik des Vatikans*. Bastei-Lübbe 1983, s. 335.

38 RAINA, P.: *Kardynał Wyszyński 3. Czasy Prymasowskie*. Varšava 1993, s. 54.

39 STEHLE, H.: *Die Ostpolitik des Vatikans*, s. 335.

40 LEPP, I.: *Psychoanalýza súčasného ateizmu*. Cambridge 1972, s. 9.

Protokol z porady úradov pre cirkevné záležitosti šiestich socialistických krajín (26. – 27. júna 1967 v Budapešti) obsahuje varovanie poľského predstaviteľa, ktorý pri hodnotení vatikánskej politiky zdôraznil, že treba byť na pozore pred katolíckymi silami, ktoré sa usilujú o dialóg s marxizmom, pretože to je súčasť expanzie katolicizmu do socialistických krajín.⁴¹

Aj vatikánska východná politika štátneho sekretára A. Casaroliho sa v týchto poradných grémiách hodnotila ako imperialistická (Varšava 25. – 28. septembra 1967).

Vývoj vzťahov štátu a katolíckej cirkvi v ČSR

Situácia katolíkov v Čechách a na Morave, ktorých postihol počas druhej svetovej vojny takmer podobný osud ako ich poľských súvercov, bola v mnohých črtách odlišná. Odklon od katolicizmu sa prejavil oslabením religiozity. Už počas I. republiky bol podiel inteligencie bez náboženského vyznania v Čechách zvlášť vysoký. Aj v národnom povedomí českého národa je citeľný protikatolícky tón. Z tohto dôvodu nemala katolícka cirkev v Čechách takú spoločenskú váhu ako v Poľsku alebo na Slovensku. To bol aj jeden z dôvodov, prečo konfrontácia katolíckej cirkvi so štátom mala rôzne modifikácie v Čechách a na Slovensku. Religiozitu a silu katolicizmu v Čechách ovplyvnilo aj vystahovanie sudetských Nemcov v rokoch 1945 – 1947.

Kto pozoroval cirkevnopolitickú situáciu zo zahraničia cez Prahu, mohlo sa mu zdať, že vzťahy štátu a cirkvi sú konsolidované. Diplomacie styky medzi Vatikánom a ČSR boli obnovené 13. mája 1946. Diplomatickým zástupcom Svätej stolice sa znovu stal arcibiskup S. Ritter, známy svojím negatívnym postojom voči fašizmu a nacizmu. V novembri 1946 bola obsadená od roku 1941 osirelá metropolitná katedra v Prahe. Novým ordinárom sa stal Josef Beran, ktorý počas protektorátu preukázal veľkú odvahu, pokým ho tajná polícia nezatkla (1942) a nedeportovala do Dachau. Úprimne sa usiloval o dosiahnutie dohovoru s vládou, hoci už vtedy v nej mali komunisti rozhodujúce postavenie. Do akej miery arcibiskup J. Beran veril do februára 1948 v harmonickú koexistenciu totalitného režimu a cirkvi, je otvorená otázka. Skutočnosťou je, že neprotestoval proti diktátorským vládnym dekrétom prezidenta Beneša, ktoré boli proticir-

41 DOHLE, F.: *Die Rolle der Staatsämtertagungen*, s. 22.

kevne zamerané. Aj jeho schvaľovanie odsunu sudetských Nemcov a popravy slovenského prezidenta Jozefa Tisa je veľmi rozporné.⁴²

Neskôr v priebehu roku 1947 pochopil, že komunistom nejde o dobré vzťahy, ale o likvidáciu cirkvi. Po zverejnení návrhu školského zákona, žiadajúceho odstránenie všetkých cirkevných škôl, rozhodol sa arcibiskup, že už nebude ďalej mlčať. Koaličnú vládu porovnal s nacistami, lebo tí mienili zaviesť podobný štatút škôl. Protestoval u prezidenta proti zatýkaniu katolíckych kňazov na Slovensku, ako aj proti tzv. národnej očiste, ktorá porušovala základné ľudské práva. Deň predtým, ako prezident Beneš potvrdil nové zloženie vlády podľa návrhu komunistov, 24. februára 1948 vydal arcibiskup vyhlásenie, v ktorom vyjadruje obavu, že vývoj pôjde smerom od modelu právneho štátu.⁴³ Žiaľ, ešte raz sa nechal arcibiskup J. Beran skompromitovať. Pri príležitosti zvolenia K. Gottwalda za prezidenta slúžil na jeho žiadosť 14. júna 1948 ďakovnú bohoslužbu v chráme sv. Víta. O rok neskôr, 14. júna 1949, vydal pastiersky list, v ktorom vyjadril stanovisko episkopátu, že ľudovodemokratická vláda obmedzuje cirkev v jej právach viac ako nemecká okupačná moc.⁴⁴ Odpoveďou režimu bolo ustanovenie štátnych zmocnencov na biskupstvách. V tom istom mesiaci na sviatok Božieho tela arcibiskupovi počas verejných bohoslužieb prerušili kázeň a hneď na to ho izolovali v domácom väzení. V marci 1951 ho z Prahy previezli na vidiek, kde ho internovali.

Porovnávajúc situáciu v Poľsku a ČSR, zistíme, že napriek výhodnej východiskovej situácii, keď katolícka cirkev bola v opozícii voči nacizmu a viacerí jej duchovní boli účastníkmi odboja, vývoj v oboch krajinách bol rozdielny. Bolo to tak jednak pre slabosť českého katolicizmu a jeho počiatočnú neochotu spolupracovať so slovenskými katolíkmi⁴⁵, ale aj pre váhavosť arcibiskupa Berana. Ten spočiatku dúfal v možnosť serióznej dohody a následnej pokojnej koexistencie s komunistickým režimom. V tom sa zhodoval s krakovským arcibiskupom Sapiehom a arcibiskupom prímasom Wyszyńskim. Poľská katolícka cirkev však bola rovnocenným, ba v mnohom aj obávaným partnerom štátu. Vnútorne rozdelená a oslabená katolícka cirkev v ČSR nemohla mať takúto ambíciu a jej protivník to dobre vedel.

42 LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945 – 1948. Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava 1994, s. 47, 185.

43 GLASSL, H.: Die Führungsschichte der katholischen Kirche in der Tschechoslowakei nach 1945. In: *Die Führung der Kirche*, s. 80.

44 HLINKA, A.: *Sila slabých a slabosť silných*. Bratislava 1990, s. 36.

45 HLINKA, A.: *20+10 Jahre danach*. Mníchov 1979, s. 20.

Vzťah katolíckej cirkvi a štátu na Slovensku bol počas celej existencie I. ČSR odlišný ako v českých krajinách. Slovenský politický katolicizmus zohrával pozitívnu úlohu v národno-emanipačnom procese slovenského národa. Výsledok vojny a geopolitické zmeny, ktoré po nej nasledovali, diametrálne zmenili pohľad na úlohu a význam katolíckej cirkvi v spoločenskom a politickom živote. Od prechodu frontu boli vzťahy medzi cirkvou a československým štátom na Slovensku v štádiu najväčšieho napätia. Už počas Povstania sa vyskytovalo veľa prípadov otvorenej konfrontácie medzi povstalcami a predstaviteľmi cirkvi.⁴⁶ Hoci sa povstalci skladali z rozličných skupín s nerovnakými cieľmi, boli jednotní v nepriateľskom postoji voči katolíckej cirkvi. Obviňovali ju z podpory Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSLS) aj z podpory fašizmu. Vyvlastnenie cirkevných škôl 6. septembra 1944 SNR postihlo najmä katolíkov. Toto uznesenie Slovenská národná rada (ďalej SNR) opätovne prijala v júli 1945.⁴⁷ Keď slovenskí biskupi protestovali proti tomuto rozhodnutiu, nepriamou odvetou bolo zatknutie biskupa J. Vojtašáka a neskoršie aj biskupa M. Buzalku. Kompromitácia slovenského katolicizmu bol aj jeden zo sekundárnych, ale skrytých cieľov procesu s prezidentom Slovenskej republiky (1939 – 1945) Jozefom Tisom.

Je samozrejmé, že motorom proticirkevnej štátnej politiky v ČSR bola Komunistická strana Československa (ďalej KSČ). V období do februára 1948 neuskutočňovala na celoštátnej úrovni nijaké zásadné proticirkevné opatrenia. Komunistická strana Slovenska (ďalej KSS) však v celkom odlišných podmienkach Slovenska sa starostlivo pripravovala na likvidáciu cirkví napriek tomu, že na verejnosti sa prezentovala úsilím o úprimnú spoluprácu medzi cirkvou a štátom. Zo záznamu zasadania rozšíreného Predsedníctva KSS, ktoré sa konalo 13. júla 1945 a malo sa venovať definovaniu postoja komunistov ku katolíckej cirkvi, sa dozvedáme, ako L. Novomeský hodnotil katolícku cirkev: „*katolícke kruhy sa...chovajú nepriateľsky ku SNR, k našej strane a k celému nášmu životu. Sú nepolepšiteľne zrastené s minulosťou. Tieto kruhy my nikdy nezískame.*“⁴⁸ Je ťažko

46 Pozri: LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945 – 1948*, s. 94 – 108, BIELIK, P., MULÍK, P. (eds.): *Dies Ater nešťastný deň 29. august 1944. Výber príspevkov zo seminára Dies Ater uskutočneného 26. 8. 1993 v Bratislave, doplnený o výpovede svedkov a dokumenty*. Bratislava 1994, 212 s.

47 Porovnaj: MULÍK, P.: *Cirkev v tieni totality*. Bratislava 1994, 106 s.; Nariadenie č. 80/1945 Zb. z. a n. SNR.

48 VNUK, F.: *Dokumenty o postavení katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Martin 1998, s. 7.

pochopiteľné, ako mohol očakávať po toľkých proticirkevných krokoch štátnych orgánov voči veriacim katolíkom (väznenie biskupov, deportácie aktívnych laikov, eliminácia cirkevného školstva atď.), že budú katolíci priateľsky naladení voči štátu a najmä, vzhľadom na dostatočnú informovanosť širokej slovenskej verejnosti o komunizme, ako mohol očakávať kladný postoj voči komunistickej strane. Na tomto grémiu bolo na záver prijaté uznesenie obsahujúce aj takéto formulácie: „*zaujať jasné stanovisko k otázke zneužívania náboženskej slobody fašistickým katolíckym klérom*⁴⁹; *Husák zariadi, aby sa vykonali policajné opatrenia voči kňazom; strana vyvolá zospodu veľkú kampaň za parceláciu cirkevných veľkostatkov; Novomeský a Husák zariaďa, aby v najbližšom čase bol vydávaný katolícky týždenník, ktorý by bol výlučne v pokrokových katolíckych rukách; aby bolo prevedené preverenie personálu seminárov, kolégií, vysokoškolákov a kňazov.*“⁵⁰ O tom, že komunisti sa usilovali získať katolícku cirkev hneď po prechode frontu, svedčí vytvorenie Slovanského katolíckeho výboru v marci 1945 v Košiciach, ktorý tvorí iba epizódu v pokuse spolitizovať duchovenstvo v ich intenciách. Celý rad duchovných, ktorí potom vstúpili do politiky, sa dostal do takého rozporu s cirkevnou vrchnosťou, že po neposlúchnutí biskupov bol na nich uvalený cirkevný trest (suspensia).

Slovenským katolíkom sa nepodarilo vytvoriť si vlastnú politickú stranu, ktorá by podchytila sympatizantov zakázanej HSLS, preto boli nútení pred voľbami v máji 1946 uzavrieť dohodu s vedením Demokratickej strany. Jej víťazstvo v parlamentných voľbách sa však pre nedoriešené štátoprávne postavenie Slovenska v rámci ČSR a pre oportunistizmus jej vedenia nepodarilo zúročiť.

Pokusom o uplatnenie sovietskeho modelu, ktorý sledoval obmedzenie zahraničného vplyvu na cirkvi, v štátnej politike ČSR bola 10. júna 1949 v Prahe ustanovená tzv. *Katolícka akcia*, jej cieľom bolo vytvoriť národnú katolícku cirkev nezávislú od Vatikánu. Ukázalo sa, že tento akt sa udial nielen bez súhlasu hierarchie, ale aj bez podpory veriacich.⁵¹ Ďalej sa štátna moc viac spoliehala na vlastné sily. Prijatím zákona č. 217 a č. 218 o zriadení úradu pre cirkevné záležitosti, o hospodárskom zabezpečení cirkvi a náboženských spoločností a o dozore štátu nad cirkvou 14. októbra 1949 sa dostala cirkev do područia štátu.

49 Spoločné vyhlásenie. *Pravda*, 1945, 20. 7., s. 2.

50 VNUK, F.: *Dokumenty*, s. 9.

51 Porovnaj: VNUK, F.: *Pokus o schizmu a iné proticirkevné opatrenia v rokoch 1949 – 1950*. Bratislava 1996, 137 s.; PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava 1997, s. 61 – 76.

K radikálnemu kroku, ktorý svojím rozsahom nemal obdobu v nijakej krajine sovietskeho vplyvu, sa komunistická vláda odhodlala v roku 1950. V noci z 13. na 14. apríla 1950 bezpečnostné orgány spolu s ľudovými milíciami obsadili všetky mužské kláštory a rehoľné domy a rehoľníkov deportovali.⁵² Neskôr podobný osud stihol aj ženské rehole.

Za pokračovanie sovietskych opatrení voči gréckokatolíkom na území ZSSR možno považovať likvidáciu gréckokatolíckej cirkvi v ČSR. Jedným z dôvodov mohla byť aj potreba zamedziť náboženské kontakty gréckokatolíckeho ukrajinského (resp. rusínskeho) elementu z územia ČSR a Ukrajiny. V sídle gréckokatolíckeho biskupstva v Prešove bol 28. apríla 1950 usporiadaný *sobor*, bez účasti gréckokatolíckych biskupov, ktorý vyhlásil zrušenie únie s rímskokatolíckou cirkvou a návrat do pravoslávnej cirkvi. Biskupa Pavla Gojdiča zatkli v ten istý deň a jeho pomocného biskupa Vasilu Hopku o niekoľko dní neskôr. Kňazi boli postavení pred alternatívu, buď pravoslávie, alebo strata všetkého.

Prvá etapa pre cirkev neúspešnej konfrontácie medzi štátom a cirkvou sa končí na rozdiel od Poľska bez dohody so štátom. V marci 1951 biskupi a ordinári Slovenska zložili prísahu vernosti štátu. Košický biskup Jozef Čársky prečítal znenie prísahy v rozhlase, aby bol účinok na veriacich silnejší.

Štátna moc a katolícka cirkev v Maďarsku

Už v prvých chvíľach po obsadení maďarského územia Červenou armádou sovietska guľka vyhasila život rábskeho biskupa Vilmosa Ápora.⁵³ Treba však povedať, že cirkev nevyhľadávala konflikty so sovietskou okupačnou mocou, skôr naopak. Z obdobia Maďarskej republiky rád mala katolícka cirkev nedobré skúsenosti s komunistickým terorom zameraným proti cirkvi. Za regentstva Miklósa Horthyho si cirkev udržala výsadné postavenie v politickom systéme Maďarského kráľovstva, čo sa spájalo s obligátnou lojalitou voči štátu. Aj keď netvorila také silné a vplyvné spoločenstvo ako v Poľsku,

52 Pozri: VNUK, F.: *Akcie "K" a "R": Zásahy komunistického režimu proti rehoľiam v rokoch 1950 – 1956*. Bratislava 1995, 132 s.; KOREC, J. Ch.: *Od Barbarskej noci*. Bratislava 1992, 379 s.

53 Rábsky biskup Vilmos Ápor (29. 2. 1892 – 2. 4. 1945) bol maďarský barón, katolícky duchovný a mučeník. Bol odporcom rasového prenasledovania v Maďarsku a pomáhal židom. Zavraždili ho sovietski vojači, keď im bránil v znásilnení žien, ktorým poskytol azyl vo svojej rezidencii. Pápež Ján Pavol II. ho roku 1997 vyhlásil za blahoslaveného.

štát ju uznával za dominantnú inštitúciu náboženského i politického života. Preto po smrti arcibiskupa Jusztiniána Serédiho sa obsadenie uprázdnenej stolice prímasa riešilo promptne. V lete 1945 pápež Pius XII. vymenoval za ostrihomského arcibiskupa veszprémskeho biskupa Józsefa Mindszentyho, známeho svojím negatívnym postojom k nacistom, väzneného za vlády Šípových krížov. Nový prímás si svojimi cestami do zahraničia (Rím, Ottawa) získal veľkú popularitu doma aj v zahraničí. Dokázal zmobilizovať ľudové masy, zdeptané po prehratej vojne morálne a ekonomicky.⁵⁴ Tým sa dostal do polohy ľudového tribúna tlmočiaceho často politické názory nekonvenujúce vládnej moci.

Ministerský predseda a predseda parlamentu museli pred zatknutím utiecť do cudziny. Mnohí poslanci boli uväznení. Väčšinová strana bola likvidovaná. Pri nasledujúcich parlamentných voľbách⁵⁵ (31. augusta 1947) došlo údajne k veľkým podvodom. Mnohým bolo odobrané volebné právo.⁵⁶

Sloboda a suverenita krajiny vyžaduje niektoré ďalšie poznámky. Po roku 1945 bola v Maďarsku najprv provizórna, potom zvolená vláda. Právny poriadok, takisto ako organizácia štátu jestvovali a formálne mali svoju samostatnosť. Až do mierovej zmluvy (10. februára 1947) bolo Maďarsko formálne podriadené spojeneckej kontrolnej komisii. V skutočnosti to znamenalo sovietske vojenské obsadenie. Zasahovanie sovietskej armády do štátnych záležitostí neprestalo ani po februári 1947. Odhliadnuc od niekoľkých protestných nót, USA a Veľká Británia vzali tento fakt na vedomie. Dohody v Teheráne a na Jalte nielenže rozhodli o rozdelení Európy, ale fakticky zrušili aj národnú samostatnosť postihnutých krajín. Každá politika bola určovaná týmto poloslobodným postavením.

54 ADRIÁNYI G.: Der ungarischen Episkopat nach dem Zweiten Weltkrieg. In: ADRIÁNYI, G. (ed.): *Die Führung der Kirche*, s. 114.

55 LETZ, R.: *Náčrt dejín Uhorska a Maďarska s osobitným zreteľom na maďarsko-slovenské vzťahy*. Bratislava 1995, s. 131.

56 TOMKA, M.: Staat und katholische Kirche in Ungarn zwischen 1945 – 1948. In: *Der Weg der katholischen Kirche in verschiedener realsozialistischen Ländern in den Jahren 1945 bis 1948/1949*. Berlín 1995, s. 65. Státisíce hlasov prišlo údajne zo Sovietskeho zväzu. Aj minister vnútra odovzdal ďalšie státisíce volebných lístkov KS údajne preto, aby mohol hlas odovzdať aj v druhom bydlisku. V skutočnosti vyšli nákladné autá so stranicami aktivistami na vidiek a od dediny ku dedine odovzdávali viackrát svoje hlasy. V konečnom výsledku mala KS podľa oficiálnych údajov s 22,3 percentami hlasov väčšinu. Cesta pre ľavú koalíciu bola otvorená.

Súčasti štátnej politiky voči cirkvám v Maďarsku

Politika vládnucich elít povojnových rokov mala jeden deklarovaný a jeden skrytý cieľ. Všeobecným úsilím bola obnova demokracie a výstavba hospodárstva. Komunistická strana sa však usilovala o prevzatie moci, o faktickú samovládu a za uskutočnenie jej ideologicky zastieraných predstáv vládnutia, ktoré boli demokraticky nedosiahnuteľné a protirečili spoločenským konvenciám, ako aj hospodárskym skúsenostiam. Protivníci, odporcovia a kritici týchto úsilí boli odstránení Sovietmi alebo komunistickým ministrom vnútra, najprv pod zámienkou odstránenia fašistických a nacionalistických elementov, neskoršie pre obvinenie z antidemokratického sprisahania. Všetky tieto opatrenia postihli aj cirkvi, najmä však katolícku. Bolo to preto, lebo:

- zmeny spoločenskej štruktúry a hospodárskeho poriadku nemohli ponechať cirkev nedotknutú;
- komunisti a ich spojenci vnímali cirkev ako svojho politického protivníka a odvtedy sa usilovali zlomiť inštitucionálnu silu cirkvi;
- zničenie politickej opozície muselo nakoniec postihnúť aj predstaviteľov cirkví, duchovných a laických kresťanov, ktorých postihlo prenasledovanie kolektívne a aj individuálne.

Komunistická politická stratégia pripomínala známu *salámovú taktiku*. Prvý útok smeroval vždy proti najbohatšej a najvplyvnejšej skupine. Tak sa mohlo najskôr očakávať, že existujúce sociálne diferencie povedú k desolidarite s touto skupinou. Na prvýkrát sa vzala na mušku vždy iba úzka vrstva, vyhlásená za nepriateľa ľudu a zničená. Po odstránení jednej skupiny nasledovala za ňou v poradí ďalšia dôležitá skupina, teraz definovaná ako hlavný protivník. Najprv boli teda odstavení bývalí vedúci štátni úradníci. Po prvej, zákonom nelegitimovanej vlne pozemkovej reformy došlo k vyvlastneniu pôdy vo viacerých etapách. Povolená hranica veľkosti majetku sa postupne znižovala. Nakoniec boli postavení na pranier ako vykorisťovatelia ja roľníci s viacej ako 10 ha. Podobne to prebiehalo pri priemyselných podnikoch, kde sa mernou jednotkou stal počet zamestnancov. Súkromné vlastníctvo bolo zásadne vyvlastnené bez odškodnenia. Bývalí nemajetní dostali podľa nejednotných zásad 1,5 – 4 ha pôdy, avšak bez ťažných zvierat a hospodárskeho náradia. Absencia skúseností a spomenutý zámer naprogramovali neúspech tejto aktivity. V tomto procese bol poštátnený aj cirkevný majetok. Bol čiastočne rozparcelovaný, alebo ho jednoducho prevzali miestne orgány komunistickej strany. Cirkevným inštitúciám bol odňatý zdroj príjmov. Cirkev kritizovala nezákonnosť „di-

vokých” nadobudnutí pôdy, ktoré prebehli pod komunistickým vedením ešte pred prvými parlamentnými voľbami.⁵⁷ Neskoršie zákonom pokryté zoštátnenie pôdy cirkvi ani neodmietli, ani nespochybnili.

Fungovanie spoločnosti bolo do roku 1945 zabezpečené sieťou početných organizácií, zväzov a spoločností. Tieto boli čiastočne z vôle maďarských štátnych orgánov, sčasti na priamu sovietsku žiadosť zakázané a rozpustené. Hoci sa nové spolky a združenia mohli zakladať, podmienkou bola demokratická, avšak v skutočnosti ľavicová orientácia týchto subjektov, čo posudzovalo ministerstvo vnútra (v rukách komunistov). V tomto procese boli zakázané cirkevné a náboženské organizácie, čisto duchovné hnutia a takisto kruhy a spolky vo farnostiach a cirkevných obciach. Tým sa život cirkví výrazne obmedzil. To isté spôsobil zákaz vydávania tlače a veľmi vážavá prax povoľovania pre nové periodiká.

Vyvlastnenia, diskriminácie, prenasledovania postihli už státisíce v povojnových rokoch, ktorí nemali ani prostriedky, ani zástancov, aby sa bránili. Mnohí sa zhromažďovali okolo katolíckej cirkvi, pretože v nej videli morálnu inštanciu, ktorá by mala pozdvihnúť svoje slovo proti bezpráviu. Navyše v Maďarsku sa cirkev stávala čoraz viac jedinou inštitúciou, ktorej komunisti nemohli brániť hovoriť.

Takmer dvadsaťročný pobyt maďarského komunistického vedenia v Sovietskom zväze spôsobil, že pokladalo za vzor poslušnosť ruskej pravoslávnej cirkvi voči štátu. Podobne ako zástupcovia Sovietskeho zväzu v Maďarsku boli komunisti pohoršení sociálnou a politickou angažovanosťou cirkvi. Komunistická propaganda sa pokúšala od počiatku postaviť proti biskupom *demokratických* alebo *pokrokových* kresťanov. Politici sa pokúšali rozkmotriť biskupov a vedúcich rádov alebo tiež biskupov medzi sebou. Jestvoval krátkodobý pokus o schizmatickú katolícku cirkev.⁵⁸ Jednota katolíckej cirkvi nemohla však byť zlomená už aj preto, lebo biskupi nie sú volení ale menovaní pápežom. V protestantských cirkvách bola stratégia *divide et impera* úspešnejšia. Tam mohlo byť odstránenie biskupov a iných vedúcich spolupracovníkov vynútené aj manipulovaním volieb. Ba čo viac, kalvínska (reformovaná) a luterská (evanjelická) cirkev, ktoré predtým zmýšľali ekumenicky a politicky boli jednej mienky s katolíckou cirkvou, postavili sa teraz jasne proti katolíckej pozícii. Takto

57 TOMKA, M.: *Staat und katholische Kirche*, s. 71.

58 ADRIÁNYI, G.: *Der ungarischen Episkopat*, s. 56.

sa stalo v otázke poštátneňa náboženských škôl. Vyhlásenie evanjelickej cirkvi varovalo dokonca pred *politickým katolicizmom*.⁵⁹

Aby sa zmenšila inštitucionálna prítomnosť cirkvi v profánnom živote spoločnosti, stali sa terčom útoku, podobne ako na Slovensku, konfesionalne a iné neštátne školy. Prvý pokus, ktorý mal byť skúškou sily, pozostával z návrhu degradovať vyučovanie náboženstva z povinného na voliteľné. Nasledoval protest biskupov (8. marca 1947), pastiersky list (13. marca 1947) a pouličné demonštrácie proti tomuto zámeru (19. – 20. marca 1947.) Návrh však vyvolal takú širokú a hlasnú opozíciu, že sa od neho čoskoro upustilo. Komunistická strana a aj sovietski poradcovia ho posudzovali ako neúspech.⁶⁰ O rok neskôr bol však dokončený návrh zákona o poštátneň konfesionalných škôl a po prudkom boji v parlamente, médiách (medzitým prevažne kontrolovaných štátom) prijatý (16. júna 1948). Cirkev bola tým vylúčená zo vzdelávania a kultúry. To sa mohlo stať, pretože medzitým sa už uskutočnilo prevzatie moci komunistami, základné demokratické práva už neplatili, protivníci komunistickej politiky sa dostali do postavenia mimo zákona.

Záverečnú fázu obdobia nastolovania komunizmu charakterizuje silnejúca kampaň proti kardinálovi Mindszentymu, jeho zatknutie a odsúdenie. Neskoršie komunistické spisy zdôrazňujú ochotu štátu pristúpiť na rozhovor a kardinálovo neústupné odmietnutie každého dialógu. Dokonca sa hovorí, že Mindszenty si bol za svoj rozsudok vinný sám, keďže štátu „neostala žiadna iná cesta“. Fakt je aj to, že štát ponúkol rokovania zaiste len na spečatenie už schválených komunistických rozhodnutí, nie o otvorených otázkach. Stanoviská biskupskej konferencie štátne úrady opätovne briskne odmietli a čo najostrejšie napadli na stranických podujatiach. Časová koordinácia cirkevnej politiky východoeurópskych krajín v každom prípade podporuje domnienku, že táto politika a dokonca časový plán prevzatia moci komunistami neboli stanovené v hlavných mestách týchto krajín, ale v jednom centre. Tajné služby mali už mesiace pred Mindszentyho zatknutím zoznamy mien tých, ktorí mali byť zatknutí spolu s Mindszentym. Neskoršie stíhaní boli varovaní tak z Londýna, ako aj zo štátneho sekretariátu vo Vatikáne.⁶¹

59 TOMKA, M.: *Staat und katholische Kirche in Ungarn*, s. 72.

60 Tamže, s. 72.

61 HAINBUCH, F.: *Kirche und Staat in Ungarn nach dem Zweiten Weltkrieg*. Mnichov 1982, s. 41; Porovnaj: MINDSZENTY, J.: *Errinerungen*. Frankfurt/n M. – Berlín – Viedeň 1974, 438 s.

Totalitarizmus bol na pochode. Komunistická strana si dala už v septembri 1947 za cieľ zlúčenie obidvoch robotníckych strán. Sociálnodemokratická strana na jar 1948 po vylúčení desiatok vedúcich funkcionárov so zlúčením takisto súhlasila. Nová jednotná strana, Strana maďarských pracujúcich, vznikla v lete (13. – 14. júna 1948) pod komunistickým vedením.

Po zatknutí generálneho tajomníka vládnej strany B. Kovácsa sovietskymi vojenskými orgánmi začiatkom roku 1947 bolo rozhodnuté o vnútropolitickom smerovaní krajiny. Proces s ministrom zahraničia L. Rajkom bol svedectvom vnútrostraníckych čistiek a stupňovanej svojvôle komunistov. Kardinál Mindszenty ako morálna autorita, predstavujúca posledný pilier opozície, bol 26. decembra 1949 uväznený a odsúdený na smrť. Neskôr mu rozsudok zmenili na doživotie. Hneď po zatknutí kardinála stranícky aparát zverejnil vyhlásenie, v ktorom na jednej strane zdôraznil pravdivosť obvinení kardinála zo špionáže, ale zároveň vyjadril želanie vlády uzavrieť dohodu so Svätou stolicou, na príprave ktorej majú biskupi začať pracovať.⁶² Biskupský zbor sa ocitol v ťažkom položení najmä preto, že takú výraznú osobnosť, akou bol kardinál Mindszenty, bolo ťažko nahradiť a situácia sa ukazovala pre cirkev čoraz nepriaznivejšia. Iniciatívy sa chytil biskup Gyula Czapik a v júni 1950 vytvoril komisiu na rokovania so štátom. Atmosféru príprav však hneď v počiatkoch narušila štátna moc masovými deportáciami rehoľníkov a rehoľníč. V takej situácii Svätá stolica nebola ochotná uzavrieť akúkoľvek dohodu so štátom. Zdržanlivosť Vatikánu mala aj iné závažne pohnútky, pretože interné dohody miestnych cirkví so štátom odporovali kánonickému právu a diplomatickej praxi. V prípade Poľska Vatikán prižmúril obe oči, ale nechcel, aby sa tento prípad stal precedensom.⁶³ Rokovania napriek tomu pokračovali. Tým sa maďarský episkopát čoraz viac dostával do područia štátu. Biskupi boli zneužívaní na oficiálne vyhlásenia o náboženskej slobode, hoci v skutočnosti sa veriaci stali druhotriednymi občanmi. V júni 1951 bol na 15 rokov väzenia odsúdený aj kaločský arcibiskup József Grösz.⁶⁴

V Maďarsku sa štátnej moci podarilo zapojiť do *Hnutia kňazov za mier*, ktoré vzniklo v apríli 1951, všetkých generálnych vikárov a biskupov, ktorí

62 STEHLE, H.: *Die Ostpolitik des Vatikans*, s. 311.

63 ADRIÁNYI, G.: *Staat und katholische Kirche in Ungarn*, s. 116.

64 *New Catholic Encyclopedia*. Zv. V., heslo Hungary. New York 1966, s. 217 – 230.

boli na slobode. Biskupi boli nútení vymenovať vikárov len z členov tohto hnutia. Mali v rukách jediný katolícky časopis, ktorý vychádzal.⁶⁵

Destalinizácia verejného života po XX. zjazde Komunistickej strany sovietskeho zväzu (ďalej KSSZ) sa prejavila už na jar roku 1956. *L'Osservatore Romano* sa v marci 1956 posťažoval, že zo strany komunistických krajín chýba aspoň nejaké gesto dobrej vôle a požadoval prepustenie väznených alebo internovaných biskupov strednej a východnej Európy. V apríli 1956 maďarské úrady prepustili na slobodu arcibiskupa Grösza, ba vláda dala súhlas na jeho zvolenie za predsedu maďarskej biskupskej konferencie.⁶⁶

Politika komunistického štátu v Juhoslávii

Po páde juhoslovanského štátu v roku 1941 existoval veľmi rozdielny vývoj katolíckej cirkvi v jednotlivých častiach krajiny, ktoré boli buď obsadené, alebo spravované rôznymi silami. Tak partizánske hnutie, ako aj srbskí četníci prenasledovali katolíckych duchovných, upodozrievali ich zo spolupráce s ustašovcami. Najväčšia časť katolíkov však pripadla k Nezávislému chorvátskemu štátu, v skutočnosti závislému od Nemecka. Paveličov režim chcel vytvoriť optimálne podmienky na rozvoj katolíckej cirkvi, avšak žiadal od cirkvi podporu na svoje nacionalistické zámery voči srbskej menšine. Arcibiskup Alojze Stepinac napriek tomu, že zostával úrad vikára chorvátskej armády, po porade s ostatnými biskupmi v jeseni a v zime 1941 sa jasne vyslovil proti násilnému obracaniu Srbov na katolicizmus, ktoré oficiálne uskutočňovala štátna moc. Avšak na druhej strane chorvátski biskupi v pastierskom liste z 24. marca 1945 odsúdili vraždenie duchovných a obmedzovanie bohoslužieb partizánmi.

Hneď po obsadení Záhrebu Titovými partizánmi komunistické úrady nechali Stepinaca zatknúť a niekoľko dní ho vypočúvali.⁶⁷ Nová totalitná moc ale chcela cirkvám ukázať aj svoju vlúdnu tvár, keď Tito počas svojej návštevy v Záhrebe v júni 1945, už ako hlava štátu, prijal delegáciu katolíckych duchovných, s ktorými hovoril o vzťahu cirkvi a štátu.⁶⁸ Dokonca

65 BOCHENSKI, J. M., NIEMEYER, G.: *Handbuch des Welt-Kommunismus*, s. 547.

66 STEHLE, H.: *Die Ostpolitik des Vatikans*, s. 335.

67 GLASSL, H.: *Der katholische Episkopat Jugoslawiens und sein Verhältnis zum kommunistischen Staat*. Mníchov 1980, s. 143. Titov vzťah ku katolíckej cirkvi vraj bol relatívne dobrý, ale sa zmenil, keď počas vojny Svätá stolica odmietla dať súhlas zaradiť do partizánskych jednotiek poľných kurátorov.

68 Tamže, s. 143.

viedol aj osobný rozhovor so Stepinacom, v ktorom mu Tito navrhol vytvoriť „národnú katolícku cirkev“, s čo najväčšou autonómiou od Ríma.⁶⁹ Pastiersky list juhoslovanských biskupov z 20. septembra, v ktorom vyčíslili straty katolíckej cirkvi spôsobené komunistickými partizánmi 1945, bol signálom otvorenej roztržky medzi katolíckou cirkvou a štátom.⁷⁰ Bol reakciou na vlnu procesov s ľuďmi angažujúcimi sa počas chorvátskej nezávislosti.

Arcibiskupa Stepinaca počas zúrivej kampane proti nemu v auguste 1946 postavili pred súd. Proces sa vtedy viedol i proti biskupovi Gregorovi Rožmanovi z Lubľany. (V neprítomnosti, lebo emigroval). Proces so Stepinacom sa začal 9. septembra 1946, ako prvý svojho druhu v celej oblasti sovietskeho vplyvu s vysokým cirkevným hodnostárom. Hlavné ťažisko obžaloby spočívalo na podpore Stepinaca ustašovskej vláde. Viaceré výpovede boli vykonštruované a použili sa aj fotomontáže.⁷¹ Arcibiskupa odsúdili na 16 rokov nútených prác a stratu občianskych práv.

Po roztržke medzi Titom a Moskvou nastalo mierne uvoľnenie tlaku proti cirkvi. Obnovil sa reholný život, zakladali sa katolícke spolky, dokonca v lete 1951 ponúkol Tito cez nunciatúru v Belehrade prepustenie arcibiskupa Stepinaca, ak opustí krajinu. Svätá stolica tento návrh ale neprijala.⁷² Vzťahy štátu a cirkvi charakterizoval však aj naďalej konfrontačný kurz vlády voči biskupom.

Slovinskí katolíci v povojnovej Juhoslávii

Hoci by sa zdalo, že Slovinci s Chorvátmi tvoriaci v Juhoslávii katolícku menšinu, zdieľali aj ich politické názory, nebolo to tak. Napriek srbskej hegemonii slovinskí katolícki politici spolupracovali s Belehradom, pretože na rozdiel od Chorvátov, ktorí v Juhoslávii stratili svoju autonómiu a privilégia, pre Slovincov aj minimálna jazyková autonómia a oslobodenie od cudzieho neslovanského útlaku bolo pozitívom. Vidno to na príklade Mons. Korošca, ktorý chápal Chorvátov, ale nikdy nevstúpil do ich politického bloku, radšej prijal dôležité posty v juhoslovanskej vláde.

69 Tamže, s. 144.

70 BAUER, E.: *Aloisius Kardinal Stepinac*. Viedeň 1979, s. 101.

71 GLASSL, H.: *Der katholische Episkopat Jugoslawiens*, s. 147. Fotomontáž uverejnili vo *Vjesniku* 19. 12. 1945, zobrazuje Stepinaca s Paveličom, ako spolu zdravia fašistickým pozdravom ustašovskú zástavu.

72 BAUER, E.: *Aloisius Kardinal Stepinac*, s. 141.

Pád Juhoslávie znamenal pre Slovincov tragédiu. Ocitli sa rozdelení pod nemeckou a talianskou okupačnou správou. Situácia slovinskej katolíckej cirkvi na území ríše a osud mnohých katolíckych kňazov pripomínal stav na poľskom okupovanom území. Došlo k rozsiahlej konfiškácii cirkevného majetku a na území mariborskej diecézy a časti lublanskej diecézy po šiestich týždňoch okupácie Nemeckom a radikálnej germanizácie (každý Slovinec bol prakticky dvojjazyčný) ostalo na slobode z 831 kňazov asi 100.⁷³ Došlo k ponemčeniu všetkých škôl, vrátane cirkevných, a náboženský život bol taký ochromený, že v záujme nápravy intervenovali viacerí biskupi (Aloje Stepinac, biskupi Terstu a Rijeky-Fiume a Gorizie).

Územie okupované Talianskom bolo ušetrené národnostného a náboženského prenasledovania, avšak katolíci sa dostali do hlbokého vnútorného konfliktu. Ordinár Lubľany biskup Gregor Rožman prejavoval veľkú ústretovosť talianskym úradom, v čom ho nasledovala časť kléru. Druhá časť, najmä kresťansko-sociálne orientovaná, prešla do ilegálneho hnutia, dokonca často sa aktívne zapájala do partizánskeho hnutia (vojenský kúratori). Keďže v partizánskom hnutí boli aj komunisti a liberáli, biskup Rožman sa postavil otvorene proti nemu a podporoval účasť Slovincov v talianskych branných zložkách potlačujúcich partizánsky odboj.

Po víťazstve partizánov antikomunisticky orientovaný Gregor Rožman emigroval. Cirkev ovládli duchovní angažovaní v partizánskom hnutí a prevzali iniciatívu. Biskupa 21. augusta 1945 *in absentia* odsúdili na 18 rokov väzenia.⁷⁴ Tento proces však narušil dojem dobrej spolupráce s komunistickou mocou, ktorý chceli prokomunistickí kňazi vyvolať, lebo spôsobil vlnu zatýkania duchovných a zatvorenie jedného z dvoch slovinských kňazských seminárov.⁷⁵ Proces nevzbudil taký rozruch ako proces so Stepinacom, pretože Rožman nebol v domácom prostredí natoľko obľúbený.

Cirkevná politika rumunského štátu po roku 1945

Medzi prvé opatrenia vlády zostavenej 6. marca 1945 bolo poštátne charitatívnych zariadení katolíckej cirkvi, vrátane nemocníc.⁷⁶ Takýto

73 CYWIŃSKI, B.: *Ogniem próbowane*, s. 259.

74 SHUSTER, G. N.: *Religion hinter dem Eisernen Vorhang*. Würzburg 1954, s. 126.

75 CYWIŃSKI, B.: *Ogniem próbowane*, s. 381.

76 *Kirche und Glaube in Rumänien*. Mnichov 1990, s. 19.

krok uskutočnili režimy sovietskych satelitov väčšinou v neskorších fázach eliminácie vplyvu cirkví. Bezpochyby mala na to vplyv skutočnosť, že celé Rumunsko sa jednoznačne dostalo do sovietskej sféry vplyvu a katolíci boli relatívne slabým spoločensko-politickým elementom.

Radikálne zhoršenie vzťahov medzi rumunským štátom a katolíckou cirkvou nastalo po odstránení monarchie v marci 1948. Vláda ľudovej republiky zrušila platný konkordát so Svätou stolicou (17. júla 1948) a hneď v auguste zoštátnila všetky katolícke školy, okrem toho týmto zákonným opatrením cirkev stratila zariadenia na vydávanie tlače a nakladateľstvá.⁷⁷ Zákon z 3. augusta 1948 (tzv. kultový zákon) obmedzil základné práva cirkví, pričom obsahoval okrem tradičných opatrení, napr. požadujúcich súhlas štátu s vymenovaním hodnostárov, aj opatrenia pôsobiace hlboko deštruktívne na cirkevnú správu a zákaz vonkajšej jurisdikcie, čiže všetky kontakty so zahraničím podliehali štátnemu súhlasu.⁷⁸

Medzitým sa štátu podarilo, za asistencie pravoslávnej cirkvi, začleniť do nej katolícku cirkev východného obradu. Pod tlakom úradov sa konal 1. októbra 1948 v Kluži tzv. *zjednocovací kongres*, bez účasti gréckokatolíckych biskupov. Biskup Iuliu Hossu, v úsilí predísť tomu nekanonickému aktu a poučený postupom komunistov na Ukrajine, exkomunikoval všetkých, ktorí sa kongresu zúčastnia, ešte pred jeho konaním. Napriek protestom z celého sveta rumunský pravoslávny patriarcha Justinian (Marina) výsledky snemu uznal za platné a na počesť zjednotenia sa konali veľké oslavy. Pritom už 29. októbra 1948 boli uväznení šiesti gréckokatolícki biskupi.⁷⁹ Nasledovala vlna brutálneho prenasledovania. V ďalšej vlne totalitných praktík 1. augusta 1949 boli rozpustené všetky katolícke rehole a kongregácie, ako aj zariadenia, ktorými disponovali. Majetok prešiel na štát. Pre Rumunsko je príznačné, že štát trpel ďalej pravoslávne kláštory.⁸⁰

77 GRULICH, R.: *Občané druhého řádu*, s. 42.

78 *Kirche und Glaube in Rumänien*, s. 20.

79 *Kirche und Glaube in Rumänien*, s. 20. Spolu s 2 734 gréckokatolíckymi chrámami prešlo do rúk rumunskej pravoslávnej cirkvi aj 300 rímskokatolíckych kostolov. Do konca roku 1950 poklesol počet duchovných oboch katolíckych obradov z celkového počtu 3 331 o 1 405 osôb.

80 Pozri: GRULICH, R.: *Občané druhého řádu*, s. 41 – 42.

Katolícke menšiny v Albánsku a v Bulharsku ako objekt štátneho teroru

Taktika protináboženského a proticirkevného postupu bola v krajinách, kde katolíci nezohrávali významnú úlohu, priamejšia a radikálnejšia ako v prevažne katolíckych krajinách. V Albánsku hneď v roku 1945 sa hlavným terčom útokov stala katolícka cirkev. Vyčítalo sa im, že katolíci sympatizovali s Talianskom, ktoré roku 1939 okupovalo krajinu. Všetci talianski misionári boli uväznení, niektorí vo väzení zomreli. Diplomatického zástupcu Svätej stolice vypovedali z krajiny. Perzekúcia sa postupne rozšírila aj na domácu hierarchiu a klérus, predovšetkým na katolícke školy a semináre. Dvaja albánski biskupi (G. Volaj a F. Gijni) boli vo februári a marci 1948 odsúdení na trest smrti, ostatní boli uväznení.⁸¹

Už v roku 1945 boli v Albánsku zakázané všetky katolícke rehole a vláda sa snažila vytvoriť albánsku národnú cirkev. 4. mája 1950 bol vydaný dekrét *O schválení štatútu autokefálnej pravoslávnej cirkvi Albánska* a 30. júna 1951 *O schválení štatútu katolíckej cirkvi Albánska*. Národno-cirkevná črta sa zvlášť zreteľne ukazuje v prípade štatútu katolíckej cirkvi, v ktorom sa tvrdí, že cirkev nemá vôbec žiadne organizačné alebo iné styky s Vatikánom.⁸²

V Bulharsku komunisti ihneď po získaní moci znemožnili vyučovanie náboženstva na školách. Ústava z roku 1947 odlúčila cirkev od štátu. O rok neskôr vláda skonfiškovala všetky katolícke školy a inštitúcie a vypovedala všetkých duchovných, ktorí neboli Bulhari. Zástupca Svätej stolice bol v roku 1949 vypovedaný z Bulharska.

Pravoslávna cirkev mohla relatívne slobodne pôsobiť aj v nových podmienkach. Katolíci po odsúdení biskupa Eugena Basilkova na smrť boli úplne bez biskupov. Apoštolský vikár z Plovdivu umrel v roku 1952 vo väzení.⁸³

Zhodnotenie

Vývoj štátnej politiky voči cirkvám a náboženstvu v ZSSR v 20. a 30. rokoch mal konfrontačný a v konečnom dôsledku likvidačný charakter.

81 GALTER, A.: *Rotbuch der verfolgten Kirche*. Recklinghausen 1957, s. 232.

82 Pozri: GRULICH, R.: *Občané druhého řádu*, 60 s.

83 Porovnaj: HAMBURGER, G.: *Verfolgte Christen*. Graz 1977, s. 253 – 257.

Po roku 1945 sa postupne konštituované komunistické režimy v krajinách sovietskej sféry vplyvu usilovali aplikovať tento model sovietskej cirkevnej politiky, rešpektujúc pritom zvláštnosti svojich krajín. Celý priestor južnej a východnej Európy sa člení na dve výrazné oblasti: Balkán a strednú Európu. Hranica medzi obidvoma oblasťami prechádza Juhosláviu, preto v jej prípade sa vyskytujú určité špecifiká. Bulharsko, Rumunsko a Albánsko sú krajiny s katolíckymi menšinami. V prípade Bulharska, Rumunska a Juhoslávie s dominujúcou pravoslávnu cirkvou sa nevyžadoval v povojnovom období už taký ostrý kurz proti pravoslávnej cirkvi, lebo v Sovietskom zväze práve vtedy (od roku 1941) boli vzťahy medzi pravoslávím a štátom dobré. Pravoslávne cirkvi založené na princípe autokefálnosti viac vyhovovali štátnemu poručníctvu ako katolícka cirkev a boli aktívnymi pomocníkmi pri likvidovaní katolíckych cirkví zjednotených s Rímom (západná Ukrajina, Rumunsko, Slovensko).

Aj v prevažne katolíckych krajinách, Poľsku, ČSR a Maďarsku, sa štátne orgány pokúsili pomocou skupín kňazov vytvoriť *národné cirkvi*. Zároveň sa zamierovali na hierarchiu, ktorú chceli získať pre separátnu dohodu so štátom. Neoficiálna dohoda ruskej pravoslávnej cirkvi so štátom mala pozitívne dôsledky pre cirkev takmer dvadsať rokov. Poľský experiment spolupráce štátu a cirkvi petrifikoval status tamojšieho katolicizmu. V ostatných krajinách, po neúspechu rokovaní komunistickej štátnej moci a predstaviteľov miestnych cirkví, hierarchiu zdecimovali a zvyšok získali na určitú dobu na nevýhodnú spoluprácu.

V Sovietskom zväze, Poľsku, Rumunsku, Albánsku a Juhoslávii bola oficiálne deklarovaná odľuka cirkví od štátu. Avšak pre komunistov nebola odľuka synonymom neutrality a tolerancie. Okrem toho existovali viaceré právne úpravy definujúce postavenie cirkví. V ČSR sa registrované cirkvi stali ekonomicky úplne závislé od štátu. Okrem toho existoval systém právne uzákonenej štátnej kontroly cirkvi, ktorý bol upravený priamo zákonmi a nariadeniami. V každom štáte túto činnosť mali na starosti zvláštne úrady vytvorené len na tento účel. Bez schválenia týchto úradov nebolo možno vymenovať, ani navrhovať kandidátov na cirkevné hodnosti a úrady. V Poľsku, ČSR a Maďarsku sa od všetkých duchovných žiadala tradičná prísaha vernosti štátu, čo však v zmenených podmienkach malo iné politické podfarbenie.

Treba zdôrazniť, že oficiálna politika Sovietskeho zväzu a jeho satelitov nebola len proticirkevna, ale najmä protináboženská a na tomto fronte vedenom proti všetkým veriacim trpeli tak pravoslávni a katolíci, ako aj mohamedáni a budhisti. Štátnymi zásahmi narušená hierarchická štruk-

túra pravoslávia a katolicizmu mala za následok ochromenie náboženského života celej spoločnosti.

Summary

Methods and Forms of Anti-Church Policy Pursued by Communist States in Central and South-Eastern Europe and Their Changes during the Period 1945 - 1989

In the 1920s and 1930s, the state policy regarding churches and religion in the USSR took a confrontational and ultimately liquidating course. After 1945, the gradually established communist regimes in countries pertaining to the Soviet scope of influence strove to apply the Soviet model of church policy while respecting the unique conditions in each of the countries. The whole of Southern and Eastern Europe can be divided into two prominent zones: The Balkans and Central Europe. The border ran through Yugoslavia which had certain specific dispositions. Bulgaria, Romania, and Albania were countries where the Catholic Church had a minority position. Yugoslavia, Bulgaria, and Romania did not have to take such a rigorous course against the dominant Orthodox Church, because relations with the Orthodoxy in the Soviet Union had been good since 1941. Orthodox Churches that operated on the autocephaly principle and suited the state rule more than the Catholic Church, lent active assistance to liquidation efforts expended on the Catholic Churches unified with Rome in Western Ukraine, Romania, and Slovakia.

State authority in the predominantly Catholic countries, i.e. (*id est*) Poland, Czechoslovakia, and Hungary, via clusters of priests tried to create *national churches*. It also focused on members of high clergy whom they wanted to win over a separate agreement with the state. Unofficial agreement of the Russian Orthodox Church with the state yielded positive results for the church for almost two decades. The Polish experiment in collaboration between state and church petrified the status of local Catholicism. In other countries, where the negotiations between the communist state authority and representatives of local churches failed, the high clergy were decimated and the rest were constrained to collaborate on unfavorable terms for some time.

The Soviet Union, Poland, Romania, Albania, and Yugoslavia declared official separation of church and state. The communists, however, did not equal separation with neutrality and tolerance. There were numerous laws

enacted which defined the position of the church. The governing authority made the registered churches in Czechoslovakia completely economically dependent on state. It also enforced a system with codified state control over the church that was subject to provision of law and regulations. Each state created special offices with the sole purpose of handling church affairs. It was impossible, for example, to appoint, or even nominate candidates for church positions and posts. All clergy in Poland, Czechoslovakia, and Hungary were required to vow a pledge of allegiance to the state, which however carried other political undertones in the changed social climate context.

It is necessary to underscore that the official policy of the Soviet Union and its satellite states was not merely directed against churches, it was chiefly antireligious. This crusade waged against all believers regardless of affiliation, harmed the Orthodox, Catholic, Muslim or Buddhist followers alike. State encroachment eroded the hierarchal structure of Orthodox and Catholic Churches, and consequently crippled the religious life of the whole society.

The Relationship between State and Church in Poland and East Germany in the 1980s

Burkhard Olschowsky (Germany)

There were many similarities between Poland and the German Democratic Republic (GDR) with regard to each respective government's oversight and handling of church-related politics. In Poland there existed an Office for Confessional Matters and in the GDR a State Ministry for Religious Matters. Within both the Central Committee of the Socialist Unity Party (SED) and the United Polish Workers' Party (PZPR), a special subcommittee existed to deal with religious questions while within the Interior Ministries of both countries, the organs of State Security established distinct departments to keep a close watch on church activities.

In the GDR between 1979 – 1988, the State Secretary for Religious Matters Klaus Gysi, the father of Gregor Gysi from the current German Left Party, officially coordinated government policy towards the churches. Kurt Löffler succeeded Gysi 1988 – 1989. However, real power in dealing with religious issues had the XX Department of the Ministry for State Security and the Sub-committee for Religious Affairs within the Central Committee. Together, these two organs developed and set state and Party policy; a double authority structure that arose from the leading political and ideological role traditionally played by the SED.

The various offices within the state and Party apparatus responsible for religious affairs necessitated a clear division of labor and responsibilities. Generally, the Party and state dealt with the churches in the following pattern. The Central Committee would set the general policy goals with regard to political relations with religious institutions, policies that would

then be implemented through what can be described as a “divide and conquer” strategy by other state organs. Publicly, the State Secretariat under Gysi followed an official policy of engagement and consultation with the churches in an effort to lessen areas of conflict and, ultimately, “domesticate” and bend the churches to the will of the Party. At the same time, the State Security unofficially engaged in clandestine activities designed to sow dissension within the churches themselves, thereby undermining its ability to remain an autonomous opposition.¹ Overall, while there were variances in state policies towards the churches throughout the history of the GDR, the fundamental and overriding long term objective of the SED regime was to de-legitimize and de-value church institutions in the eyes of the populace, thereby eliminating the churches as a source of independent opposition.²

In Poland, state institutions similar to those in the GDR existed which were responsible for directing Party/state relations with the Catholic Church, though a key contrast between the two cases was the fact that Polish State Security was much more directly controlled by the Interior Ministry of Czesław Kiszczak and hence less engaged in directly coercive activities within the church, at least when compared to the Ministerium für Staatssicherheit (Stasi or MfS) in East Germany. Within the Interior Ministry, Department IV was responsible for dealing with church matters.³ Nevertheless, a separate Office for Religious Matters existed, which was led by the following ministers: Jerzy Kuberski (April 1980 – May 1982), Adam Łopatka (June 1982 – April 1987), and finally from May 1987

1 Notable security officials who worked in Klaus Gysi’s office during the 1980s include Peter Heinrich, Officer in Special Service [Offizier im besonderen Einsatz] (OibE) Main Group Leader [Hauptabteilungsleiter], Eckhard Stephan, the Advisor to the Main Group Leaders, as well as Peter Arndt, who worked in the Division for Legal and Constitutional Principles [Abteilung Rechts- und Grundsatzfragen]. Gysi himself was a Stasi unofficial collaborator during his time at the Aufbau publishing house and in the Ministry of Culture (1956 – 1964). VOLLNHALS, C.: Die kirchenpolitische Abteilung des Ministeriums für Staatssicherheit. In: VOLLNHALS, C. (ed.): *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Berlin 1996, page (p.) 96; NAASNER, W.: Kirchenpolitik in der DDR: Der Staatssekretär für Kirchenfragen. *Deutschland-Archiv*, Volume (vol.) 1, 2010, p. 99 – 108.

2 VOLLNHALS, C.: *Die kirchenpolitische Abteilung*, p. 79 – 80.

3 ZYBERTOWICZ, A.: Niewidoczna władza. Komunistyczne państwo policyjne w Polsce lat osiemdziesiątych. In: BÄCKER, R. (ed.): *Skryte oblicze systemu komunistycznego u źródeł zła...* . Warszawa 1997, p. 166.

onwards by Władysław Loranc. Though, it must be said that this Office was heavily infiltrated by members of the Polish State Security.⁴

In the Interior Ministry, Kiszczak remained for the entire decade of the 1980s informally in direct contact with the Secretary of Bishop Bronisław Dąbrowski's office as well as with his Press Secretary Alojzy Orszulik on various matters. As Jaruzelski's closest confidant and due to his position, Kiszczak possessed an incomparably strong position within the government. Moreover, Kiszczak was not an ideologue, but instead a calculating pragmatic, somewhat cynical dealmaker. He emerged on the political scene in the wake of the declaration of Martial Law and his politics focused on maintaining stability and the status-quo. In this effort, he sought to utilize the Catholic Church. Meanwhile, because Dąbrowski was a close confidant of and heavily supported by the Polish Primate, he could engage Kiszczak in secret diplomatic discussions, without losing support from within the church.⁵

Another way political exchange occurred between the state and the church developed in November 1980 during the early Solidarity period when the PZPR faced its great crisis of legitimacy. In this month, a Special Commission comprised of high-ranking Party and church officials was established to discuss 30 various issues of mutual concern. Members of this Commission from the church included the influential Cardinal Franciszek Macharski of Cracow,⁶ the Poznań Archbishop Jerzy Stroba, as well as Dąbrowski and Orszulik. State members included: the Politburo member and Vice-Premier Minister Kazimierz Barcikowski, the Central

4 WIDACKI, J.: *Czego nie powiedział General Kiszczak*. Warszawa 1992, p. 82.

5 RAINA, P.: *Arcybiskup Dąbrowski, Rozmowy z władzami PRL*. Warszawa 1995.

6 Foundation Archive of Parties and Mass Organizations of the GDR in the Federal Archives (SAPMO-BA), DY 30/ vorl. SED/ 38397/2, Botschaft DDR, Vermerk über ein Gespräch mit Alexander Wołowicz, Direktor im Amt für Kirchenfragen am 1. 2. 1984, p. 2. Among the Polish faithful, Macharski was highly regarded and seemingly appeared to be the designated successor to Wyszyński. At the beginning of 1984, his position and influence within the Episcopate rose significantly following the Pope's decision to appoint him a member of the Bishop's Congregation [Kongregation für Fragen der Bischöfe] on January 8, 1984 and as a member of Advisory Office for Public Relations [Mitglied des Rates für öffentliche Fragen], part of the Vatican's Foreign Office on January 17, 1984. Macharski already belonged to the Congregation for Catholic Uprighting and Questions of the Clergy. Macharski was a member of the Office for Matters relating to non-believers [Sekretariats für Fragen der Nichtgläubigen]. By 1986, the year the Polish state re-established official diplomatic relations with the Vatican, Macharski surpassed Cardinal Glemp in the number of Vatican appointments accorded to him.

Committee member Jerzy Kuberski, the key Peasant Party leader Witold Lipski as well as Aleksander Merker, the Vice-Minister in charge of Religious Affairs.⁷ Concerns discussed included specific church matters such as the activities and development of seminaries, religious orders, theological faculties within universities, church publishing houses, hospitals, and associations as well as larger societal issues such as “*actual problems of morality in society*”, “*Knowledge and Culture*”, “*Citizen Rights and the Rule of Law – Respecting the Societal Order*”, and “*The Teaching of Children in Schools*.”⁸

Such a significant Commission dealing with various broad and wide-ranging issues was never established in the GDR. In general, a rapprochement between state and Evangelical churches first began after the March 6, 1978 meeting between the Chair of Conference of Evangelical Church Leaders Albrecht Schönherr and Erich Honecker. At this meeting, the specific areas in which the Evangelical churches could be active were determined. Specifically, in pastoral care and diocesan matters, the churches were allowed independence of action. The SED also was prepared to allow the maintenance and support of church-affiliated kindergartens as well as church workers engaged in the care of the elderly. However, other church wishes were not fulfilled. The Evangelical churches were not permitted to import non-religious literature from the West or print religious books within the GDR. They were also not granted a request to ease travel restrictions to the West. Perhaps most significantly, the state would not guarantee the right to freedom of expression and free development of ideas within the confines of the church.⁹

In sum, with the March 6, 1978 meeting, the state recognized and granted the Evangelical churches a degree of autonomy. Such autonomy came with a price. Namely, the churches needed to recognize the GDR as a socialist state and endorse the building of socialism in order to legitimately be able to level criticism at the state. The Provost Heino Falcke summarized the position as such: “*Under the Promise of Christ, we will not abandon the hope of creating a better and improving socialist society.*”¹⁰ Falcke’s ideas of a better way to socialism subsequently formed the theo-

7 *Tajne dokumenty, Państwo-Kościół 1980 – 1989*. Warszawa 1993, p. 11.

8 *Tajne dokumenty, Państwo-Kościół 1980 – 1989*, p. 13 – 14.

9 POLLACK, D.: *Kirche in der Organisationsgesellschaft. Zum Wandel der gesellschaftlichen Lage der evangelischen Kirchen in der DDR*. Stuttgart – Berlin – Köln 1994, p. 294 – 295.

10 Citation by POLLACK, D.: *Kirche in der Organisationsgesellschaft*, p. 264 – 265.

logical foundation for the Evangelical churches relationship with the state. Treading the fine line of being a “loyal opposition” was difficult. Yet in forging this pragmatic path, the churches were able to provide cover and opportunities for parish communities and individuals to more freely and critically engage with the reality and problems of “real existing socialism”. The churches were also able to maintain themselves as believable centers of independent opposition.

The Catholic Church in Poland had different difficulties by which it was confronted after Primate Cardinal Glemp on the December 13, 1981 demanded that Poles not violently oppose the imposition of Martial Law. As he noted in his address to his countrymen on that fateful day, Christian teaching prohibits one to respond to force with force. Moreover, even when some may accuse the church of cowardice, the church remains firmly opposed to a violent solution to conflicts and will struggle against hate.¹¹ Glemp spoke these words not only as a Christian, but also as a patriot. Poland had never experienced a Civil War, he repeatedly declared. The church would not approve of the division of the Polish nation into two camps.¹² Despite Glemp’s pronouncements, the first reactions of the Episcopate and the Pope to the actions of the Polish communists were decidedly negative. The ending of the era of compromise, brought forth by the events of August 1980, was sharply condemned.¹³ Uncertain about whether the populace would come out in large numbers to oppose the imposition of Martial Law through the use of the General Strike, the government was desperate for any semblance of support by non-governmental authorities. Thus, despite the denunciations made by other prominent Catholic authorities including the Pope, the state broadcasted Cardinal Glemp’s accommodating message of restraint and calm on the evening of the December 13.¹⁴

Glemp’s more pragmatic line was driven by his opposition to the Polish tradition of over-romanticizing the Uprisings of the 19th century, ill-considered actions that ultimately ended in failure and brought long-term misery to the Polish nation.¹⁵ Despite Glemp’s “realist” observations of the

11 LUKS, L.: *Katholizismus und politische Macht und kommunistischen Polen 1945 – 1989*. Köln 1993, p. 137.

12 RAINA, P.: *Kościół w PRL Dokumenty 1975 – 1989*. Vol. 3. Poznań 1996, p. 248.

13 RAINA, P.: *Kościół w PRL Dokumenty 1975 – 1989*, p. 250, 254.

14 JARUZELSKI, W.: *Mein Leben für Polen*. München 1993, p. 298, 294. KÜHN, H.: *Das Jahrzehnt der Solidarność*. Berlin 1999, p. 272 – 274.

15 LUKS, L.: *Katholizismus und kommunistische Macht*, p. 139.

situation, they ran counter to the public mood and outrage at the time. As a result, his views led to the perception that some sort of accommodationist deal had been struck between the church and state at the expense of Solidarity. Naturally, Solidarity members were left quite bitter by Glemp's pronouncements, especially since their political identity was based on uncompromising opposition. In light of the post-1981 situation, the call of Glemp and the Polish Catholic Church for patience and prudence left Solidarity activists embittered, with accusations made in the underground press that the church was naive, servile, and without honor.¹⁶

Franciszek Błachnicki, a Polish priest working at the Vatican during the early 1980s believed that the hope that the regime would change its ways and become more free and democratic was illusory. Moreover, the Polish leadership had forfeited any remaining good will and believability by its actions in imposing Martial Law. Therefore, it made no sense for the church to continue to believe that some sort of understanding with the Party was possible. Instead, the Catholic Social Ethic demanded that the church should not pragmatically accept the continuing injustice imposed upon the Polish nation by Yalta and the Cold War geo-political situation. Completely unacceptable was the Primate's stance that both Solidarity and the government were equally responsible for the imposition of Martial Law. There was a clear imbalance between the two. The Party and the government, was exercising its totalitarian control over Polish society without any moral justification whatsoever. Solidarity was an authentic and legitimate, even politically inexperienced, movement of more than 9 million plus people which represented the legitimate will of the nation.¹⁷ Błachnicki was not alone in his criticism.¹⁸ Although such a vociferous denunciation as Błachnicki's of the Polish Episcopate was unusual, priests who met with the Primate at a meeting on December 7, 1982 made perfectly clear to Glemp that they did not share the cool and reserved position taken by the Primate on the matter of banning Solidarity. Critical questions put to Glemp included asking "*whether the Primate was aware that his position on the declaration of Martial Law was widely condemned by believers from the intellectual, proletarian and even peasant classes?*"

16 LUKS, L.: *Katholizismus und kommunistische Macht*, p. 140.

17 Hoover Institution Archives (HIA), Zdzisław Najder, box (b.) 4, Błachnicki, Prawda, Etyka i Polityka. Refleksje nad tezami Prymasowskiej Rady Społecznej w sprawie ugody społecznej z 5. 4. 1982.

18 IWANECZKO, D.: *Opór społeczny a władza w Polsce południowo-wschodniej 1980 – 1989*. Warszawa 2005, p. 257 – 258.

Further, it was asked, “*would it not be better, if the Primate would not be so public in his cool and distant position vis-à-vis Solidarity?*”¹⁹

After the imposition of Martial Law on December 13, 1981 and the formal banning of Solidarity in November 1982, the church in Poland did not push hard for such ban to be lifted. Instead, the church worked on putting pressure on the government to ameliorate the social and economic grievances of Polish workers, protested against repressive acts by the government, and worked to aid Solidarity members who were in prison. An important section of the priesthood as well as certain leaders within the church hierarchy such as Bishops Ignacy Tokarczuk from Przemyśl, Henryk Gulbinowicz from Wrocław, and Franciszek Macharski from Cracow sympathized with the opposition and took up in certain cases the causes of the banned Solidarity movement. Examples of this include those cases dealing with Jerzy Popiełuszko and Henryk Jankowski. Nevertheless, there were also priests and pastors in both Poland and the GDR who cooperated with the security services for a variety of reasons; often, many were unaware of the extent to which they had in fact been co-opted by the security services and enlisted as unofficial collaborators.²⁰

Naturally, the PZPR sought to prevent at all costs any alliance between the opposition and the church.²¹ Though the actual percentage of political active priests was approximately 10 %, the Minister for Confessional Matters accused the church, often using as evidence the words of a few particularly outspoken priests, of attempting to “clericalize” the Polish state. Dąbrowski rejected this (mis)characterization of the situation, reminding Łopatka that there were 22.000 priests in Poland and that the sentiments expressed by a few were not representative of the entire church. The minority of politically active priests was an exception to the rule and they presented no danger to the stability of the Polish state and the existing system.²²

The conflict in Poland between a more politically active church base and a conservative leadership parallels in many ways the situation in the GDR. In all of the Protestant dioceses throughout East Germany during

19 Citation by LUKS, L.: *Katholizismus und kommunistische Macht*, p. 146.

20 ISAKOWICZ – ZALESKI, T.: *Księża wobec bezpieki na przykładzie archidiecezji krakowskiej*. Kraków 2007. FINDEIS, H.: *Das Licht des Evangeliums und das Zwielficht der Politik. Kirchliche Karrieren in der DDR*. Frankfurt/Main 2002. KOWALCZUK, I. – S.: *Endspiel: die Revolution von 1989 in der DDR*. München 2009, p. 342 – 343.

21 RAINA, P.: *Kościół w Polsce 1981 – 1984*. London 1985, p. 42 – 56.

22 RAINA, P.: *Dąbrowski. Rozmowy z władzami*. Warszawa 1995, p. 37 – 38.

the early 1980s, examples of various individual priests forming circles for the discussion of peace issues or at least permitting their organization by the laity within their parishes can be found. In these “Peace Circles” the emphasis was on establishing an internal piece through dialogue, the free exchange of opinion and ideas, and willingness to engage peaceably within society.²³ The development of these Peace Circles, however, aroused much consternation with the Party and state apparatus, leading to tension between the state and the churches, as well as with the Evangelical churches themselves.

In terms of the latter tension, a key example of the difficult relationship between an activist base and a reluctant church leadership occurred with the conflict over the pacifist symbol of “Swords to Plowshares”.²⁴ The GDR leadership viewed the symbol, which was often worn by young people as a patch sewn onto jackets and bags, as a dangerous and subversive threat to the state and public order. Initially, the church hierarchy provided cover for the “Peace Patch” movement, however, in April 1982 a meeting was held between Gysi and the Evangelical bishops in which Gysi demanded that the bishops cooperate in suppressing the symbol. Already previous to this meeting, Gysi had held talks with a few bishops indicating his determination to prohibit the wearing of the patch in schools and in public places. The bishops’ reactions to Gysi’s demands were divided. Some such as Stolpe and Greifswald Bishop Horst Gienke were willing to give in to Gysi in order to ensure the continued process of normalisation between the church and state. Others, however, protested vigorously against the actions of the state, especially actions that by this point in time had included arresting individuals who wore the patch. Bishop Forck, for example, demanded that in the “new Germany” the state must distance itself from injustice. Overall, the debate over the patch within the episcopal hierarchy led to a loss of solidarity between the hierarchy and ordinary members of the churches. In internal church newspapers, the wearing of the patch was

23 NEUBERT, E.: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949 – 1989*. Bonn 1997, p. 374 – 375.

24 SILOMON, A.: “Schwerter zu Flugscharen“ und die DDR. *Die Friedensarbeit der evangelischen Kirchen in der DDR im Rahmen der Friedensdekaden 1980 bis 1982*. Göttingen 1999, p. 222 – 229.

defended, yet church authorities also told the laity that they should not publicly wear the patch in order to ensure internal peace.²⁵

Altogether, the leadership of the SED and the PZPR sought to heavily influence and “tame” the churches in their respective countries through a variety of means including through direct proclamations, “behind the doors” communication with certain church leaders, and demands for advance notice of major appointments to the church hierarchy. Both Communist Parties also expected that the church would maintain a loyal position vis-à-vis the state, especially in matters related to foreign policy, peace issues, and human rights as well as participate in elections and in organizations loyal to the state.²⁶

The main outlines of the SED’s policy towards the churches can be discerned in a Politburo decree of October 26, 1983. The decree notes that *“Our politics of differentiation among religious groups has proven itself. This goes for the orientation of all of the organs of the state which have a responsibility to ensure with the church hierarchy and individual church leaders that negative developments do not occur or are promptly corrected. The raising of necessary controversies within the churches’ progresses has proven itself useful in lessening tensions in the relationship between the state and church.”*²⁷

Further the church would only be permitted to exercise influence over spiritual matters. *“The tendency”* of the churches *“to speak for the citizens of the GDR, in general, was most definitively to be forbidden.”*²⁸ The hard line adopted by the SED was soon elicited reaction by bishops and priests. Soon a constant irritant to State Security in East Germany (in a similar manner to Popieluszko in Poland) was the pastor of the Berlin *Samaritergemeinde*, Rainer Eppelmann. He was an important middle-man between the Evangelical Church leadership and the independent peace movement and, because of this, was a target of the State Security. His activities were constantly a theme in discussion between the state and the church throughout the 1980s.²⁹

25 SACHSE, CH.: *Den Menschen eine Stimme geben. Bischof Gottfried Forck und die Opposition in der DDR*. Berlin 2009, p. 71 – 82. NEUBERT, E.: *Geschichte der Opposition*, p. 402 – 403.

26 BESIÉR, G.: *Der SED-Staat und die Kirche. Höhenflug und Absturz*. Berlin, Frankfurt/Main 1995, p. 112 – 124, 162 – 173.

27 Citation of a document in HARTWEG, F. (ed.): *SED und Kirche. Eine Dokumentation ihrer Beziehungen*. Vol. 2, 1968 – 1989. Neukirchen-Vluyn 1995, p. 484.

28 HARTWEG, F. (ed.): *SED und Kirche. Eine Dokumentation*, p. 485.

29 HARTWEG, F. (ed.): *SED und Kirche. Eine Dokumentation*, p. 344.

In late 1983 and early 1984, tensions over the activities of Eppelmann were particularly acute. In December 1983, two peace activists, Bärbel Bohley und Ulrike Poppe, were arrested. In mid-January 1984, State Secretary Gysi issued the Bishop of Berlin-Brandenburg Gottfried Forck with an ultimatum. Eppelmann would soon be arrested unless the church saw to it that Eppelmann agree to be deported to West Germany within a week's time. A dramatic tug of war between the church and the state ensued.³⁰ In an extraordinary meeting of the leadership of the Evangelical Church in Berlin-Brandenburgischen Landeskirche, it was declared by Forck that there was “*no possibility to persuade Eppelmann to leave*” East Germany. To reduce the pressure of the state, the church leadership demanded of Eppelmann that he stop engaging in activities that could be misconstrued as disloyal and notify his superiors of any relationships held with dissident groups.³¹ Parallel to this development, Manfred Stolpe, President of the Consistory – without Forck's knowledge – held secret talks with the State Security about the background to the church position vis-à-vis Eppelmann. Stolpe let the Stasi know that the church leadership was not happy at all with Eppelmann's activities, though tolerated them because of external human rights pressures emanating from the West, in particular the Netherlands, Norway, Sweden, France, Canada, and the USA. Stolpe suggested to his Stasi contacts that it would not be in the GDR's best interest if there arrested Eppelmann because that would simply make him a heroic martyr. Finally, Stolpe warned that the arrest of Eppelmann would be viewed by the church as “*declaration of war*” on it by the state and lead to a break in church-state relations. On this point the Conference of Evangelical Church leaders would not budge.³² Consequently, on January 23, 1984, Gysi unexpectedly declared that the legal process against Eppelmann would be suspended. Further Bohley and Poppe were also released from prison. These steps were announced on the direct orders of Honecker, who wished to preserve his international reputation and maintain peace in church-state relations.³³

30 SACHSE, CH.: *Bischof Gottfried Forck und die Opposition*, p. 113 – 121. NEUBERT, E.: *Geschichte der Opposition*, p. 505.

31 Citation by NEUBERT, E.: *Untersuchung zu den Vorwürfen gegen den Ministerpräsidenten des Landes Brandenburg Dr. Manfred Stolpe*. Potsdam 1993, p. 113.

32 NEUBERT, E.: *Untersuchung zu den Vorwürfen gegen den Ministerpräsidenten des Landes Brandenburg*, p. 115 – 121.

33 NEUBERT, E.: *Geschichte der Opposition*, p. 505. Bericht des Stolpe-Untersuchungsausschusses part B. Potsdam 29. 4. 1994, p. 218.

As mentioned earlier, the Polish state attempted to rein in the church by attacking the activities of a few individual priests. In particular, the cases of the priests Popiełuszko and Jankowski rose to prominence. Above all, the state feared an alliance between the opposition and the church. As a result it sought to weaken the internal strength of the church through a differentiation tactic similar to that adopted in the GDR, with the hope that over the long term the church would be diminished as a political force in Peoples' Poland. This direction is clearly evident after the political system began to restabilize during the Martial Law period. Jaruzelski and his comrades were less inclined to accede to demands made by the church as made clearly evident in matters relating to education and schools policy. Whereas it was initially envisioned that the church and state would coordinate policy through a joint commission, by the end of 1983 the state made clear its primacy in this area.³⁴

The Interior Minister Kiszczak followed in talks with the Archbishop Dąbrowski the following strategy. He complained that Popiełuszko and Jankowski provided hardliners in the PZPR the necessary evidence for the disloyalty of the church and the need for harsh measures to be undertaken against the church. He further claimed that the Party could no longer ignore these voices. Consequently, the church needed to act quickly to bring these unruly, recalcitrant priest into line and to ensure that they stayed silent. To this ultimatum, however, Dąbrowski daringly replied "*when you want to make heroes out of them, please go ahead, however, the bishops stand behind them.*"³⁵ The Kiszczak "offered" that priests would be disciplined by the state unless the church acted was received by the hierarchy as a personal attack on their integrity. The ability of the hierarchy to stand up firmly to the Party was a result of the widespread support for the church within the populace as well as the knowledge of church officials that the Party would not dare to declare war on the church due to the negative reaction it would elicit both in Poland and abroad.³⁶

Despite displaying external solidarity vis-à-vis the state, there was significant internal dissension within the church over its relationship with the opposition. As mentioned, Primate Glemp and the majority of the Episcopate refused to endorse any appeal for sympathy with Solidarity after the movement was banned in 1982. Based on this position, Glemp

34 *Tajne dokumenty. Państwo-Kościół 1980 – 1989*, p. 343 – 344.

35 RAINA, P.: *Rozmowy z władzami PRL*, p. 55.

36 RAINA, P.: *Kościół w Polsce 1981 – 1984*, p. 60 – 61.

also urged Popiełuszko and Jankowski to limit their engagement and be more cautious in their outspokenness and activities, a position that actually put the two priests in greater danger to those within the Interior Ministry who wanted to violently remove them, and in Popiełuszko's case succeeded, from the political scene.³⁷ Eventually in May 2000, Glomp did ask for forgiveness for his actions regarding Popiełuszko, stating that he did not do enough to protect him. As Glomp himself acknowledged: *"I too was afraid that blood would flow under Martial Law given how sizeable the outrage of the populace was. It was a burden on my conscience that I was unable to save the life of the priest Popiełuszko despite my efforts. God forgive me, even if it might have been your holy will."*³⁸

For both the PZPR and the SED certain topics would always remain taboo. The question of discrimination against Christians, for example the ban on Christian crosses in schools, caused constant tension in the relationship between church and state. In both East Germany and Poland, the state refused to back down on its insistence that schools educate children in a secular, atheistic environment. In 1978, the SED ordered the introduction of military education in state schools. This move was heavily criticized by the Evangelical churches, which sent *A Letter to the Parishes* that noted that such a militaristic course of action threatened to undermine the believability of the East German regime's embrace of détente and rhetoric of peaceful coexistence. In particular, the letter criticized *"school lessons that much too early would introduce in the minds [of children] militaristic attitudes and ways of thinking"* and called into question the state's *"security mindset"* which was being driven by *"fear and a sense of menace."*³⁹ The letter was also directly presented to the State Office for Religious Matters; however, the state was quick to dismiss the churches' protest and warned that the churches did not have right to influence state policy and needlessly call into question the seriousness of the state's commitment to détente and pursuit of peaceful relations with the West.⁴⁰ The state viewed the efforts of the churches as an unacceptable intrusion into its rightful monopoly over education policy.

37 *Tajne dokumenty. Państwo-Kościół 1980 – 1989*, p. 269.

38 "Prymas Wyznaje Winy Kościoła" ["The Primas admits his guilt to the church"]. *Gazeta Wyborcza*, 2000, 22. 5.

39 SEUBERT, H.: *Zum Legitimationsverfall des militarisierten Sozialismus in der DDR*. Münster 1995, p. 169.

40 POLLACK, D.: *Kirche in der Organisationsgesellschaft*, p. 299.

In Poland, church and state came to open conflict regarding crosses in schools, which were permitted during the months of Solidarity but once again restricted by the state in early 1984. A prominent example of the tensions that this issue aroused, occurred with the student occupation strike in the village of Miętne after the attempt was made to remove crucifixes from the local trade school. The state soon utilized this strike to promote a greater separation of state and church and further claimed that the Episcopate, with its efforts to promote the clericalization of Polish society, was threatening to fundamentally undermine the sovereignty of the Poland. To this criticism, state representatives accused the Polish Church of being a bastion of pre-modern thought and irrationality, with values comparable to those found in countries governed by Islamic fundamentalist regimes.⁴¹

The church did not back down in this battle over the symbolic power of the cross. On March 13, 1984, a communiqué was issued that stressed the Christian importance of the cross as well as the role this symbol played in quest for national independence. The cross was indivisible from Polish history and culture; removing the cross was direct attack on the roots of Polish identity.⁴² For these historically-grounded theological reasons, the church lent its active solidarity to the protesting parents. In the subsequent political battle with the state, the church put forth the following arguments. Cardinal Macharski declared that the principle of separating the church from the state must be firmly set in stone. The symbol of the cross is not simply a Christian symbol; it is a symbol of freedom. The church cannot sit idly by so long as the teaching curriculum does not respect the freedom of conscience of students, parents, and teachers.⁴³

In the end, the Polish authorities were able to remove the crosses from the schools, but the justifications such authorities gave for their actions fell on deaf ears, especially among the students. For many, the church won the moral victory and it was the church to whom students should give their support and loyalty. In the battle over education, the Polish Church was much more outspoken and in a more powerful position of authority vis-à-vis the state than the Evangelical churches in the GDR.

Nevertheless, there were differences between the state's relationship with the church in Poland and East Germany. In the light of its inter-

41 *Tajne dokumenty. Państwo-Kościół 1980 – 1989*, p. 373 – 374.

42 RAINA, P.: *Kościół w Polsce 1981 – 1984*, p. 207 – 208.

43 *Tajne dokumenty. Państwo-Kościół 1980 – 1989*, p. 375.

nal weakness and widespread illegitimacy in the eyes of the population, the PZPR sought out an arrangement with the church in areas related to culture, the economy, and social policy. In the GDR, churches never were granted such influence. While the Catholic Church in Poland was able to agitate for the respect of fundamental human rights and freedom of expression on the basis of Helsinki and the idea of universal human rights, such activities were inconceivable in the GDR, where the churches struggled simply to gain state respect for individual citizen rights granted within the East German Constitution.⁴⁴

Further, the styles of state-church discussions were very different. Because they only represented a minority of people within the GDR, the churches were only willing to engage the state on certain questions. When they did engage, they needed to be cautious and tread a fine line on matters such as the peace movement and education policy. Otherwise, the church risked ruining the carefully forged Agreement of May 6, 1978, built on the principle of mutual trust between church and state, something the state was always quick to remind the churches about. In Poland, by contrast, Dąbrowski and Orszulik, the main actors representing the church in its relationship with the Polish state, knew they not only had the backing of Primate and church hierarchy, but also a majority of the Polish nation. They used this support to their advantage in discussions with the state.

The Catholic Church in the GDR was politically much more cautious. Focus was placed on ensuring that the Catholic community, above all else remained intact; a position that limited the church's ability and willingness to publicly engage itself in political matters.⁴⁵ Within the Catholic milieu, one exception to this predominant position occurred with the church-affiliated group Action Circle Halle [Aktionskreis Halle] (AKH), which was established in the early 1970s. In its founding declaration statement, this group declared to the hierarchy and the larger laity its desire to accentuate the importance of the church and Catholic community of faith in promoting the "humanization" and "democratization" of society

44 FEHR, H.: Korporatistische Interessenpolitik: Staat und Kirche in Polen und der DDR. In: RYTLEWSKI, R. (ed.): *Politik und Gesellschaft in sozialistischen Ländern. Politische Vierteljahresschrift*. Special edition 20. Opladen 1989, p. 323 (309 – 334). BINGEN, D.: Die katholische Kirche Polens zwischen Macht und Ohnmacht. In: BINGEN, D. (ed.): *Polen 1980 – 1984. Dauerkrise oder Stabilisierung?*. Baden-Baden 1985, p. 166.

45 TRILLING, W.: "Trauer gemäß Gott". *Leiden in und an der Kirche in der DDR*. Altenberge 1994, p. 68 – 74. SCHÄFER, B.: *Staat und katholische Kirche in der DDR*. Köln 1998, p. 232 – 246.

as well the proper interpretation of the belief. From the 1970s onwards, the AKH provided a forum that began to turn to promoting peace and peaceful reconciliation between East and West, so too did the AKH engage in these activities. A consequence of such engagement was that the MfS (Stasi) from 1985 onwards pressured the Catholic Church hierarchy, through informal channels, to demand a better discipline of the group itself and its more outspoken members. The MfS and the State Secretary for Church Questions held “personal discussions” with the Probst of Halle Hans-Peter Gospos, the Magdeburg Bishop Johannes Braun, the Auxiliary Bishop Theodor Hubrich as well as the Berlin Prelates Paul Dissemmond and Gerhard Lange.

The state responded by placing ever greater pressure on the Catholic Church in order to repress the AKH activists. It declared that existing church-state relations were in danger and intimated that previous privileges granted to the church would be restricted unless the church hierarchy reigned in the activities of its members. With specific regard to the AKH, the state demanded that the church refuse the AKH access to local parish meeting rooms and informed bishops that they should denounce members who participated in any AKH activity. With direct regard to the AKH, the State Security undertook “termination talks” with Catholic Church leaders demanding that it disassociated itself with AKH activities and the organization’s members, including those belonging to the priesthood, under penalty of sanction. Propst Gospos and church spokespersons Lange and Dissemmond signaled a willingness to accede to state demands in order to avoid any prosecution. In November 1985, a remark that officially represented the position of Cardinal Meisner was done by Lange, who declared “*that the AKH itself must accept its responsibility for its actions vis-à-vis the state*”. Further, the AKH should not proclaim or consider itself an acknowledged Catholic Church group. Nor would the church, under pressure of the state and declaration of Bishop Braun, protect the AKH. This standpoint was directly communicated to Hubrich with regret to the activities of figures such as the AKH leader Father Claus Herold.⁴⁶

Only very late in the game, really first in 1988/89, did the Catholic Church in the GDR change its passive stance in commenting upon societal matters. Eventually, the GDR and the Catholic Church built ecu-

46 SCHÄFER, B.: *Staat und katholische Kirche*, p. 363 – 364. HEROLD, C.: *Als katholischer Seelsorger in der DDR. Landesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*. Magdeburg 1998, p. 127 – 131.

menical bridges. Meanwhile, Protestant churches embraced a conciliatory movement for “Peace, Justice, and Protection of conception/creation” – a development that the GDR leadership feared, because it was about to bring both churches together in common cause for the creation of a more just and sustainable society. The SED and the Ministry for State Security attempted, albeit too little too late, to infiltrate, inhibit, and destroy the ecumenical dialogues begun between the various Evangelical and Catholic churches. Yet, ultimately, the combination of the two proved too strong. The churches agreed to a concordat of sorts and came into dialogue with leading figures of the citizens’ movement during the crucial days of autumn 1989. This resulted in the churches, either Protestant or Catholic, becoming the key players in mediating the dialogue between the state, demonstrators, and leading proponents of non-violent action.⁴⁷

In conclusion, both churches in Poland and the GDR played important roles during the 1980s and in the eventual overthrow of communism in 1989. Nevertheless, their respective roles were different. The Polish Catholic Church was a visible actor in public life and accepted by the state as a responsible intermediary between the state and society. This can especially be seen by the special role played by the church in helping forge the Polish “Round Table” agreements of February 1989. By contrast, the role of the churches in the GDR was more limited, though still significant. The churches, especially the Evangelical Church, were crucial during the 1980s and especially in 1989 for providing the space within which people could give voice to their desires for change. The Evangelical Church acted in this sense as a moderator between the people and the leadership, catalyzing the movement for change, while also ensuring that such movement remained peaceful, especially during the critical months of August to October 1989.⁴⁸

47 SEIFERT, K.: *Glaube und Politik. Die ökumenische Versammlung in der DDR 1988/89*. Leipzig 2000, p. 231 – 235, 278 – 283. *Aktion Sühnezeichen/Friedensdienste: Ökumenische Versammlung für Gerechtigkeit, Frieden und Bewahrung der Schöpfung*. Berlin 1990. KUNTER, K.: *Erfüllte Hoffnungen und zerbrochene Träume. Evangelische Kirchen in Deutschland im Spannungsfeld von Demokratie und Sozialismus (1980 – 1993)*. Göttingen 2006, p. 189 – 204.

48 GEYER, H.: *Nikolaikirche, montags um fünf. Die politischen Gottesdienste der Wendezeit in Leipzig*. Darmstadt 2007, p. 158 – 169, 258 – 265. SKÓRZYŃSKI, J.: *Rewolucja okrągłego stołu*. Kraków 2009, p. 141 – 145, 161 – 169.

Resumé

Vzťah medzi štátom a cirkvou v Poľsku a vo východnom Nemecku v 80. rokoch

Cirkvi v Poľsku a NDR zohrávali veľmi dôležitú úlohu počas 80. rokov 20. storočia, ako aj v čase konečného pádu komunizmu v roku 1989. Ich úlohy v jednotlivých štátoch však boli odlišné. Poľská katolícka cirkev bola významným činiteľom verejného života a štát ju akceptoval ako zodpovedného prostredníka medzi ním a spoločnosťou. Tento jav je značne viditeľný na úlohe cirkvi pri vytváraní dohôd poľského „okrúhleho stola“ vo februári 1989. Naopak, v NDR, hoci bola úloha cirkví dôležitá, mala určité obmedzenia. V tejto krajine mala v 80. rokoch rozhodujúce postavenie evanjelická cirkev, ktorá v roku 1989 dala ľuďom priestor vyjadriť svoje túžby po zmene. Evanjelická cirkev predstavovala v tomto smere sprostredkovateľa medzi ľuďom a vedením, ktorý síce podnecoval hnutie za zmenu, no súčasne dbal na jeho pokojný priebeh, najmä počas kritických mesiacov od augusta do októbra 1989.⁴⁹

49 GEYER, H.: *Nikolaikirche, montags um fünf. Die politischen Gottesdienste der Wendezeit in Leipzig*. Darmstadt 2007, p. 158 – 169, 258 – 265. SKÓRZYŃSKI, J.: *Rewolucja okrągłego stołu*. Kraków 2009, p. 141 – 145, 161 – 169.

The Kádár Regime and the Roman Catholic Hierarchy

Krisztián Ungváry (Hungary)

It would be a mistake to believe that responsibility for running the dictatorship was solely the concern of employees of the Interior Ministry's Section III, alone among the organs of the Party-state.¹ Many others, from local councils to the Central Health Office, worked for them under the auspices of an integrated internal affairs approach if their own leaders

1 The key works are: BALOGH, M., GERGELY, J.: *Egyházak az újkori Magyarországon* [Churches in Hungary in the Modern Era]. Budapest 1996, 549 pages (p.); ELMER, I.: *Börtönkereszt* [Prison Cross]. Budapest 1994, 224 p.; HAVASY, G.: *A magyar katolikusok szenvedései 1944 – 1989* [The Tribulations of Hungarian Catholics 1944 – 1989]. Budapest 1990, 446 p.; HETÉNYI VARGA, K.: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában* [The Fate of Priests in the Shadow of the Swastika and the Red Star], 632 p.; KÖBEL, S.: “*Oszd meg és uralkodj!*” [“Divide and Rule!”]. Budapest 2005, 216 p.; MÉSZÁROS, I.: *Kimaradt tananyag I – III* [Omitted curriculum material I – III]. Budapest 1994; NÉMETH, A.: *Papok a rács mögött* [Priests Behind Bars]. Budapest 1991, 300 p.; ORBÁN, J. G.: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon 1950 – 1956* [The Peace Movement of Roman Catholic Priests in Hungary 1950 – 1956]. Budapest 2001, 307 p.; SALACZ, G.: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje 1948 – 1964* [Seventeen Years of the Roman Catholic Church in Hungary 1948 – 1964]. Munich 1988, 233 p.; SZÁNTÓ, K.: *A kommunizmusnak sem sikerült* [Communism Did Not Succeed Either]. Budapest 1992, 127 p.; ADRIÁNYI, G.: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* [The Vatican's Eastern European Policy and Hungary 1939 – 1978]. Budapest 2004, 250 p.; ADRIÁNYI, G.: *A katolikus egyház története a XX. században* [History of the Roman Catholic Church in the Twentieth Century]. Budapest 2005, 359 p.

were not sufficiently vigorous. They were the ones who would step into action after a person had been “flagged” by the Ministry of the Interior, getting people fired from their jobs or implementing measures “to put the squeeze on” and “crack” people. In a debate about a resolution on the handling of oppositionist forces in the Politburo during 1982, János Kádár actually spelled out in typically forthright fashion what he understood by this: “*Get at them, just get at the mothers, for God’s sake, that’s what they do the world over, and not administrative measures as yet, but making life difficult for them, like they have lost their driving licence for a third time, or, what the hell do I know – well, why can’t that be done. It is found that their apartment is in a dangerous condition, so they are placed in an emergency home, or I don’t know what. There’s a million ways of what one calls making life difficult for them.*”²

Church leaders and some historians are anxious to portray events as showing that the Kádár regime implacably persecuted the institutions run by the Roman Catholic Church, which in turn resisted the policies of the Hungarian Socialist Workers’ Party (HSWP). The impression is thereby created that no member of the hierarchy sided with the persecutors, as for instance in Ferenc Tomka’s recently published – with the consent of the Hungarian Catholic hierarchy – memoir under the title *They intended us to die, but we’re still alive*.³ Statements by members of the hierarchy have been similar in tone. Although the church’s leadership recently set up the Lénárd Ödön Foundation to throw light on this past, the Foundation has so far not engaged in any substantial activity due to a lack of funds and the appropriate authorisations. The hierarchy continues, to the present day, to maintain that insignificant role it played in sustaining the dictatorship, preferring to emphasise the militant faith of most of the prelates. Documents on internal security that stem from the Interior Ministry and from the Party, however, paint a quite different picture: their own assessment is

2 Magyar Országos Levéltár [National Archives of Hungary] (MOL), fund (f.) 288, csoport [group] (cs.) 5, őrzési egység [repositing number] (őe.) 848 – 850.

3 TOMKA, F.: *Halálra szántak, mégis élünk* [They Intended Us to Die, but We’re Still Alive]. Budapest 2005, p. 366. He published his own security file in the third edition. In the book’s index, Tomka does not include the names of agents who are mentioned in the text. In the third edition, he specifically mentions László Paskai but gives a totally misleading explanation. In the course of his research, Tomka had no recourse to the archives of the State Office for Religious Affairs or the Interior Ministry’s Directorate III/III or central organs, nor does he say anything about collaboration on the part of the church.

that the Catholic Church hierarchy provided solid support for the Party policy after 1970.

It was not only the heads of the Interior Ministry's Section III with responsibility for intelligence who were actively involved in implementing Party resolutions; after 1964, through corruption, intimidation, and other ways of breaking down resistance, the Roman Catholic bishops were, with few exceptions, also involved. The Secret Service wished to control the appointment of all bishops after 1964 (that they succeeded was in no small measure due to the fact that here, too, as we shall see, the church was following Vatican instructions).

Clearly, campaigns against the churches, in particular against the Catholic Church, were a top priority. If we consider the number of subjects under surveillance, then it was here that the Ministry of the Interior mobilised the greatest number of agents in relative terms. By 1977, they were employing just four agents to keep tabs on members of the former "ruling classes" (i.e. aristocrats and financial tycoons), a total of 489 agents to keep an eye on the tens of thousands kept under observation under the heading of Youth Protection, 485 for the entire cultural domain, but as many as 421 persons were engaged⁴ in the relatively easily monitored sphere of church affairs.

During the Rákosi dictatorship of the early 50s and the first few years after 1956 when János Kádár was striving to consolidate his hold on power, the Vatican was not prepared to yield an inch on its principles, and accordingly urged priests to resist rather than buckle under. Pius XII, for example, excommunicated Miklós Beresztóczy, Richárd Horváth, and Imre Várkonyi⁵ who, as "peace priests", became members of the parliament. The majority of the Catholic clergy stood firm and many bishops were imprisoned.

The state employed a number of agencies to undermine the churches. Within the State Security Office, the Internal Security Directorate's Department III/III-1, which dealt specifically with Hungarian church affairs, collaborated closely with the Intelligence Directorate's Department III/I-4, which had responsibility for Israel, the Vatican and affairs of émigré church

4 These ratios hardly varied over the period 1960 – 1989. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára [Historical Archives of the Hungarian State Security] (ÁSZTL), f. 1.11.1., box (b.) 152, supplement number (no.) 2.

5 Imre Várkonyi (1916 – 1983), a prior, canon, rector of the Theological College at Szeged (1953 – 1958), then chairman of *Actio Catholica*, was from 1956 a part of the informer network, under the code-name "RÓZSA", and from 1963 a member of the parliament.

officials.⁶ The State Office for Religious Affairs (*Állami Egyházügyi Hivatal, ÁEH*) was established in 1950.⁷ The ÁEH had offices in Budapest and in every county, its operatives conveyed the will of the Party (and hence of the State Security Office) to the clergy. The head of the ÁEH was in weekly contact with the heads of the aforementioned departments and he himself held the rank of colonel in one of the security services.

The persecution of the Catholic Church in Hungary stands out among the socialist countries for, as compared with Czechoslovakia, East Germany or Poland; it was here, between 1945 and 1956, that the church was hardest hit.⁸ The clampdown began soon after the end of the war, when not only Cardinal József Mindszenty, the Primate, but virtually every bishop was imprisoned or interned. From the outset priests were tortured. 9 11 as a result of the harshness of these proceedings, brutal even by the standards of the Eastern Bloc, the 1956 Revolution found the church in poor shape, and that may explain why, with the exception of Cardinal Mindszenty, the Catholic clergy in general took no part in the Revolution. The wave of retribution that followed the crushing of the Revolution accordingly hit the church that had already been far more thoroughly cowed than the Polish or Czech, or Slovak churches, for instance.

Coming as it did in the wake of the Second Vatican Council, an agreement signed by the Hungarian state and the Vatican on September 15, 1964 signalled a radical change: it meant that the church was willing to accept the Hungarian state's right of advowson; that is to say, the church could appoint to vacant bishoprics only persons, whose nomination had received the prior approval of the state. Basically this agreement amounted to the Vatican abandoning the hierarchy behind the Iron Curtain. All that the Vatican got in return was a formal promise that the Hungarian

6 See the standing orders for Directorate III/III at www.th.hu/forrasok/ugyrend_3.doc, p. 12, section VI. 17. e.

7 Act 24/1957 mandated prior approval by the ÁEH of all appointments to the post of dean or higher, in 1971 it was modified so as to give it the right to approve retrospectively.

8 Many accounts have been published of the oppression of the Catholic Church in the German Democratic Republic and Poland, but there is no book which compares the various countries in any detail. For a review of the current position see: Vermintes Gelände: Kirchen im Osten. *Halbjahreszeitschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, volume (vol.) 14, 2006, no. 1.

9 The procedures adopted against the Roman Catholic Church are discussed by many of the authors listed in footnote 1.

state would not put administrative obstacles in the way of the operation of existing church institutions.

Evaluation of the Vatican's East European policy is hampered by the fact that those who were responsible for it, such as Cardinals Casaroli and Sodano, remained in high-ranking posts even after 1989. Casaroli only died in 1998 (his memoirs were published shortly afterwards¹⁰) and Sodano retired in 2006. The Vatican for its part has a 70-year rule governing the confidentiality of papers in its archives, which means that documents relating to the 1964 agreement are not accessible to scholars. Casaroli's aforementioned memoirs contain no selfcriticism whatsoever. Most peculiarly, in 1998 the Vatican asked the Hungarian government to classify these documents for a further 75 years and the government complied.¹¹

Supporters of the agreement argue that the very existence of the church in Hungary was under threat. Most of the episcopal and archiepiscopal sees were vacant and Bishops József Pétery and Bertalan Badalik were living under house arrest in the village of Hejce. In the absence of an agreement, administrators appointed by the state were running dioceses. Casaroli claims that the "*collapse of the church would have been inevitable in the absence of an agreement*".¹² Gábor Adriányi, who is an internationally recognised authority on the subject, has come to a different conclusion. He reckons that the agreement resulted in the Hungarian Roman Catholic Church "*sinking to the lowest point in its thousand-year history*."¹³

Although neither the GDR nor Romania entered into agreements of this kind with the Vatican, the church did not founder there. In the case of Czechoslovakia, the Vatican in 1966 was unwilling to enter into an understanding on the same conditions as in Hungary, despite the fact that there were 13 vacant episcopal sees. Finally, in 1973, the Vatican appointed four bishops who had been proposed by the state, but this did not silence critical voices within the Czech and the Slovak churches. In fact, it enabled the Catholic Church to play a leading role in the Czechoslovak "Velvet

10 CASAROLI, A.: *Il martirio della pazienza: la Santa Sede e i paesi comunisti, 1963 – 1989*. Torino 2000. This has not been translated into English but there is a Hungarian edition under the title CASAROLI, A.: *A türelem vértanúsága. A szentszék és a kommunista államok (1963 – 1989)* [The Martyrdom of Patience. The Holy See and the Communist States (1963 – 1989)]. Budapest 2001, 412 p.

11 ADRIÁNYI, G.: *A Vatikán keleti politikája*, p. 46, see footnote 4.

12 CASAROLI, A.: *A türelem vértanúsága*, p. 125.

13 ADRIÁNYI, G.: *A Vatikán keleti politikája*, p. 192.

Revolution” of 1989.¹⁴ Not a single socialist state managed to liquidate the churches completely. Casaroli fails to acknowledge that, as a result of the 1964 agreement, it was the earlier administrators and/or security service plants who were appointed bishop and archbishop (of the five appointees three were already working as recruited agents and another was a candidate agent).¹⁵ The assertions that Casaroli makes regarding the agreement are also at odds with the Holy See’s official position. In 1972 the Vatican itself acknowledged that it did not regard the model satisfactory for other Eastern European countries, which of course is precisely why it did not enter into such an agreement with Czechoslovakia. In 1966 Endre Hamvas, Archbishop of Kalocsa, Lajos Shvoy, Bishop of Székesfehérvár, József Pétery, Bishop of Vác, and Artúr Schwartz-Eggenhoffer, Vicar Apostolic of Esztergom, all “requested” retirement *“on account of age”*. To fill the vacancies, the Hungarian state only nominated individuals who had been recruited as agents. The Vatican was initially unwilling to accept these. In 1968 Archabbot Norbert Legánti of Pannonhalma and a year later Vince Kovács Auxiliary Bishop of Vác also resigned. Finally in 1969, appointments were made to eight top posts; only three of the appointees were not State Security agents. In order to install the bishops it preferred, the Ministry of the Interior gradually wore the church down. For years on end “candidate agents” would be regularly sought out for “discussions” and so gradually drawn into State Security work. In the case of László Cardinal Paskai (a Bishop, then Archbishop between 1978 – 1987, afterwards until 2002 Archbishop of Esztergom – Budapest) this conditioning lasted for around six years and only bore fruit from 1979 on, after his consecration as bishop.

It should be made clear that under the Kádár regime physical terror was used for recruitment purposes in only a small proportion of cases. Indeed, it was considered an option only with those recruited prior to 1964, but even then, as in the case of Pál Brezanóczy (Archbishop of Eger 1969 – 1972) no force was employed to recruit him in 1958. There may have been occasional use of blackmail, improper relations with nuns be-

14 MÁDR, O.: *Wie die Kirche nicht stirbt. Zeugnis aus bedrängten Zeiten der tschechischen Kirche*. Leipzig 1993, p. 17 – 20. *Lexikon für Theologie und Kirche*. Vol. 10. Headword Tschechoslowakei (STRIBRNY, J.). Freiburg – Basel – Rome – Vienna 2001, p. 279 – 282.

15 The four in question were Bishops Brezanóczy, Ijjas, Bánk, and Cserhádi, only Bishop József Winkler was not an agent.

ing the presumed ground in one known case,¹⁶ but by the 1970s, recruitment of this sort was uncalled for as those put forward for appointment had already been intimidated or were loyal supporters of the regime, and so the following installation did not need to be broken. Overall, 90% of the archbishops and a minimum of two-thirds of the bishops were at least formally members of the security service's informer network though they collaborated at very different levels. Recruitment as an agent was just one of the devices for making prelates toe the line. The ÁEH held all bishops under constant, highly overt surveillance, and appointed their immediate aides and chief administrators. Prior to every episcopal conference, individually tailored "targets" would be worked out for everyone, which would then form the basis for discussions with them.

These discussions were to clarify what subjects they were allowed to broach at the conference, the sessions were bugged and this record was compared with what the agents themselves reported. Thus, the ÁEH did essentially the same thing as the officers running the informer network – with the difference that the ÁEH staff had the right to call on prelates. In practice they behaved as the bosses of the particular bishops. The recruited prelates naturally worked in a variety of capacities for the State Security organs. There were cases where the ÁEH became so dissatisfied with an individual – for instance with Archbishop József Szendi in 1984 – that serious consideration was given to having him replaced. There is not a shadow of doubt that the general climate of fear was such as to cow the church at its highest level, the episcopal conference. A report by Kornél Pataky (at the time an Apostolic Administrator, later Bishop of Győr) gives a sense of how this worked: Bishop Udvardy has made complaints more than once in the recent past that he no longer has a role to play in the episcopate, on every single occasion he is left on his own, whether it comes to a vote, a contrary opinion, or whatever else, they always leave him isolated... This is rather getting on his nerves, and he looks on the episcopate as a "hot-air shop". For that reason he does not hold a high opinion of his colleagues. He says that it is impossible to get anywhere with the episcopate. Even a set of minutes seems too much to ask for, and even when they do get them, these do not contain what was decided, because by the time it is minuted, the text has been altered. He keeps his own notes, and that is why he is often amazed by the minutes, because many times the conclusion and resolution are diametrically opposed to

16 ÁSZTL, O-13405/2, Hungarian Catholic Episcopate, p. 97.

what he himself has made a note of. As a result, he sits around like a lone wolf and he is slowly beginning to get tired even of undertaking counter-attacks.¹⁷ It is striking how Pataky's "handler", Major István Molnár, assessed this report: The bishop is beginning to judge his role and position in the episcopate and the conferences in a realistic manner. He senses that he is getting nowhere with his unrealistic, oppositional thinking because his proposals are received with indifference, rejected or voted down.¹⁸ It is clear that the officer had accurately gauged the thinking of the episcopate where the opposition of an isolated bishop like Udvardy was ineffectual. One reason why Bishop György Udvardy is of particular interest is that between 1970 and 1988 he was the only one actually named as a hostile church leader in the annual summation reports of the State Security services.¹⁹ As to what would have happened if no accommodation had been reached between the Hungarian state and the Vatican, one can only speculate. It is highly unlikely that the Kádár regime would have locked the doors of churches or put an end to the eight surviving church-run secondary schools and four religious orders. Christianity had survived far worse persecutions than those between 1964 and 1989. Furthermore, anyone who believed that the agreement would produce a thaw was to be disappointed. The agreement yielded not the slightest restraint on the part of the Kádár regime. To the contrary, in the very year of its signing, the Political Committee passed a resolution that applicants to teacher training colleges who were from church-going families were to be rejected. The number of priests also began to decline, from a total of 3,990 active in 1959 to 3,679 in 1969.²⁰ Rome's open renunciation of its rights over the Hungarian Roman Catholic Church toppled an important pillar of resistance to the party state. The security services even had the satisfaction of seeing the Vatican cease to support the victims of show trials, as it should not be thought that the agreement marked an end to such proceedings. A total of 11 such trials involving the clergy were staged between 1957 and 1972, three of which took place after 1964, with extraordinarily se-

17 ÁSZTL, M-3627/1, report by "KEREKES" February 10, 1972.

18 Ibid.

19 MOL, XX-B-1-ai, 1-a-726/76, Jelentés a belső reakció ellenséges tevékenységéről [Report on the Hostile Activities of the Internal Reaction] May 10, 1976.

20 GERGELY, J.: *A katolikus egyház Magyarországon* [The Catholic Church in Hungary]. Budapest 1985, p. 179.

vere sentences handed out – 19 years three months to Ödön Lénárd²¹, 19 years to István Tabódy, and 18 years to Imre Szigeti, all of which were served to the very last day.

Colonel Sándor Geréb, head of the department spearheading the struggle against clerical reaction, noted in his report for 1965 in connection with a trial that was in progress against the Regnum Marianum religious community: “*The Vatican ... regards this as an internal matter for the People’s Republic of Hungary and does not question the legality of the proceedings under Hungarian law. They emphasise that they do not look upon it as an infraction of the agreement between the Hungarian government and the Vatican. They have offered their co-operation if they can be of any service in similar cases.*”²²

The betrayal of Cardinal József Mindszenty was a clear-cut case of open abandonment. Mindszenty, the victim of a show trial in 1949, was only liberated from house arrest during the 1956 Revolution. When it was crushed he took refuge in the American Legation.

While he was still living in this form of internal exile, Mindszenty was assured by Pope Paul VI that he was regarded as the head of the Catholic Church in Hungary. In 1971, however, in the wake of the Vatican’s agreement with Hungary, Mindszenty was obliged to quit the apartment where he had been living since 1956. It speaks volumes that the Pope chose February 5, 1974 – the 25th anniversary of Mindszenty’s show trial – as the day to announce that the Archiepiscopal See of Esztergom was “vacant” and that the excommunications of the three “peace priests” mentioned earlier were lifted. From then on, there was no disapproval whatever on

21 Ödön Lénárd (1911 – 2003) entered the Piarist Order in 1926, took monastic vows in 1933 and was ordained in 1936. Up till 1945 he was a teacher at the Piarist grammar school in Szeged, from 1946 national culture secretary for Actio Catholica in Budapest. He was arrested in 1948 and sentenced to six and years’ imprisonment, which he served in full. In 1961 he was arrested again and this time sentenced to seven years and six months, but he was released under an amnesty in 1963. Arrested for a third time in April 1966, he was sentenced to eight years’ imprisonment, but this was extended to 19 years by adding on his earlier sentences. He was finally released in 1977, the last priest serving a prison sentence in Hungary. On his release, not only did he receive no assistance from the episcopate but efforts were actually made to have him removed from Hungary. These did not succeed as this was against Lénárd’s own wishes, which were supported by his superior in Rome. In fact, he served the longest prison sentence of anyone under the Kádár regime. He was rehabilitated by Hungary’s Supreme Court in 1993.

22 MOL, XIX-b-1-x, 10/489/4/1964, Belügyminisztérium [Interior Ministry] (BM) országos értekezlet [Interior Ministry National Meeting] January 22, 1965, p. 19.

the part of the Vatican when such priests spoke up at mass rallies in support of communist peace policy and enthusiastically acclaimed the Party's "wise and peace-loving" leadership. It is hard to imagine how offensive that must have been to those who had accepted imprisonment, torture, and poverty for their faith so as not to live a lie. They can surely only have concluded that their sacrifice had been in vain as far as the Vatican was concerned.

The Vatican did not even shrink from putting pressure on bishops judged by the State Security organs to be recalcitrant in displaying more loyalty to the regime. A good example is the visit that the Vatican Prelate Giovanni Chéli²³ paid on Bishop Udvardy. According to a report by Kornél Pataky (code-name "KEREKES"), Chéli's main efforts were directed at convincing his Hungarian interlocutor that Kádárism stood for freedom and prosperity. According to his report dated June 13, 1973 „*Signor Miklós,²⁴ his negotiating partner, is a congenial gentleman and they are well able to explain to one another both their problems and appropriate means for their solution... The rise in general prosperity that has occurred here over the years is evident in outward appearances, in construction work, the whole way that people look. He affirmed emphatically that this standard of general prosperity in the socialist countries is far more stable and superior to that in capitalist countries. According to Prelate Chéli, this was Archbishop Casaroli's view. Otherwise, he was delighted that people are cheerful and well-dressed, that the children also are in good spirits. This gives the lie to the propaganda that is still harped on about abroad in some cases when they say that here we have a church of silence with a frozen smile on their faces. One has to come here and see for oneself – frozen smiles are not to be experienced.*”²⁵

It would be a mistake to think that "KEREKES" submitted his report in these terms in order to pull the wool over his handlers' eyes by writing things that would be to their taste. The accusations made in his reports show that he was dedicated to his role, grabbing at any opportunity to

23 Giovanni Chéli (born 1918) was ordained in 1942 and thereafter worked as a diplomat for the Holy See. From 1967 he was on Casaroli's staff and from 1973 was the Vatican's representative at the UN. In 1978 he was appointed bishop and apostolic nuncio. As the Vatican's "roving diplomat" he too played a part in inducing Mindszenty to resign. From 1986 to 1998 he headed the Vatican's council dealing with refugee affairs.

24 Imre Miklós, the head of the State Office for Religious Affairs and a colonel in the security services.

25 ÁSZTL, M-24178/1, "KEREKES", p. 88 – 91.

paint others in a bad light. In evaluating what Chéli supposedly said, one needs to bear in mind that there had been a rash of defections and sackings of priests in the see that Chéli was visiting.²⁶ The only reason why Chéli could possibly have made such absurd pronouncements is that he was acting under Vatican orders, as in 1973 – the year in which the March 15, commemorations were broken up by the police with particular brutality – the oppressive climate must have been conspicuous to any visitor to the country. With the Vatican on its side, the power enjoyed by the ÁEH was such that it could force Udvardy to dismiss priests merely for not having sought prior approval to send out invitations to attend catechism classes in church.²⁷ The metaphor of “frozen smiles” in fact very precisely reflects the situation that the Catholic Church was grappling with during the 1970s.

Pataky's handler appended the following evaluation to his report: “*it may be stated that the Vatican diplomat's skilfully positive utterance about his experiences in Hungary may have been deliberate, probably seeking to curb precisely Udvardy's crude pig-headedness.*”²⁸

All the signs point to the Vatican being in tune with the ÁEH's position and taking its own steps to ensure that Udvardy was aware that he could not count on their backing should he resist.

With the agreement signed, and under circumstances that only grew more favourable as time wore on, Hungary's security services could safely go about the business of cowing the church. Mindszenty's successor as Archbishop of Esztergom, László Cardinal Lékai, who was appointed in 1974, proved to be a willing tool in the hands of the ÁEH. By the early 1970s, even before he came on the scene, the security services could have total confidence that the Hungarian Catholic hierarchy would carry out their wishes as the balance of power was continually shifting in their favour. The history of the illegal Basilian Monastic Order of the Byzantine-Rite provides an example of this, when the matter of “recruitment” into the order became the object of widespread inquiries launched by the security services. Bertalan Dudás, the provincial, and those close to him did indeed maintain contacts with 33 monks of the Basilian Order and were engaged in proselytising, despite the fact that their order had offi-

26 KEREKES's reports mention the removal of András Pelle and the defection of István Dévény within one year. ÁSZTL, M-24178/1, p. 43.

27 ÁSZTL, M-24178/1, “KEREKES”, p. 131.

28 ÁSZTL, M-24170, p. 94.

cially been disbanded. The Ministry of the Interior felt it was sufficient to “signal” the matter and to close the case after those concerned had been given a police warning. They also hoped that a bishop of the Hungarian Byzantine-Rite Catholics, whom they failed to recruit as an agent, could at least be held in check by making it clear that any failure to toe the line on his part would mean having to reckon on a wave of arrests. Their hope was that the bishop himself would be willing to take on the disciplining of the miscreant members of his flock, so that no overt accusations would be necessary in the first place. According to a note by Department III/III’s agency in Szabolcs County: “our goal was that this gesture should force Bishop [Miklós] Dudás [i.e. Bertalan Dudás’s elder brother] towards greater loyalty [sic!].”²⁹ This strategy worked in part; the intimidated bishop “did not obstruct the hierarchy passing decisions of a progressive leaning”, or in other words he did not set himself up against his fellowbishops, the majority of them agents, because he feared that those implicated in the affair of the Basilian Order might be punished more severely. From another angle, however, the security services miscalculated, as the bishop did not reproach his flock for becoming involved with an illegal order, only for doing so without due caution. It is striking, though, that for the security service it was worthwhile to refrain from “effecting” the matter (i.e. taking legal action) because it was able to take care of everything much more effectively through the hierarchy.

The action taken against András Pelle, a curate in the parish of Újszeged, gives a vivid illustration. Agent “KEREKES”, who had reported on the illegal religious instruction being provided by Pelle,³⁰ on March 8, 1972 was given the task by his handler of inducing Udvardy to prohibit Pelle from undertaking this clandestine pastoral work and either to have him posted away from Szeged or retire from the priesthood – a measure that the intimidated bishop duly took. The comment appended to the report is instructive: “The measures to be taken by the bishop set in motion the disruption of Pelle’s activity. The measures taken from above by the church authority will at the same time have a restraining force not just on Pelle but the other RC priests who are acting in an overzealous and irregular manner It will serve as a prelude to a planned series of actions for bringing further

29 KAHLER, F.: *Kis állambiztonsági könyv* [Concise Reader on State Security], vol. 3, p. 76.

30 ÁSZTL, M-36278/1, p. 7 – 13, 24 – 26, 35 – 42.

discredit on A. Pelle, which the church authorities too will accept as being the state of things."³¹

By the time of a 1978 conference of county police chiefs only "external disruption" was being blamed as the source for any "hostile activity" by the church: *"To all appearances, the change in imperialist tactics and the continued positive changes in the churches at home favouring loyal forces are forcing reactionary church personalities at home and abroad to focus on the growth of 'oppositional sentiments' within the church. The oppositional activities of church reactionaries are fundamentally under the ideological direction and influence of reactionary forces abroad. They have set at the centre of their attack the aim of disturbing settled state and church relations and preventing their further improvement."*³²

In 1979 Szilveszter Harangozó, at the time head of the Internal Protection Directorate III/III, gave the following appraisal of "church reactionaries" to the conference of police chiefs: *"In the overwhelming majority of cases their suppression is being realised by employing political means, with the collaboration of loyal forces and fundamentally as an internal matter for the churches. We have also initiated our State Security measures within this framework. We are pursuing our State Security work along three main lines: – the uncovering and prevention of the plans and activities of external and internal reactionary forces on the basis of a broad-based and continuous co-ordination of the proper organs; – the protection and development of the loyal forces of the churches and their support by operative means against reactionary elements; – the support by operative methods of the international activities of loyal members of the churches."*³³ Harangozó went on to stress that "reactionaries" were not able to "create a significant base in clerical or lay circles. They could not produce tensions over the question of human rights and freedom of religion such that these would grow into a significant socio-political problem. We have successfully obstructed them in the training of 'standard-bearers', or leading personalities, capable of uniting their forces."³⁴ Harangozó's positive evaluation is in stark contrast with the dramatic tone of his report on oppositional activity, though in 1979 it was of little significance in Hungary. It is obvious that the State Security

31 ÁSZTL, M-36278/1, report by "KEREKES" March 8, 1972.

32 MOL, XIX-b-1-x, b. 30, 10-36/6-1978, Conference of County Police Chiefs June 30, 1978, State Security Work and Internal Opposition, p. 13 – 14.

33 MOL, XIX-b-1-x, b. 32, 10-38/7-1979, Conference of County Police Chiefs, The Struggle against Church Reaction, p. 1 – 2.

34 *Ibid.*, p. 2.

organs were by and largely satisfied with the churches. Harangozó's sketch of the need to protect the "*present loyal church hierarchy*" gives food for thought.³⁵ Though he does not specify anyone, it is obvious that what he means is that they had used State Security devices to "defend" traitors within the church against those who were critical of them in the community of the faithful. The collaboration also worked superbly in influencing their target. In the case of the Regnum Marianum Community and the Bokor (Bush) movement "*success was achieved in proving to the leaders of the domestic churches the splitting and anti-church nature of these groups. On this basis, it has been possible to activate loyal forces to put their foot down against them. As a result, uncertainty and strong signs of disintegration can be observed in those circles.*"³⁶ In other words, by convincing the Catholic hierarchy that the operations of the Regnum Marianum and Bokor groups were harmful, the church itself took the administrative steps needed to suppress their activities. What makes this all the sadder is that the persecution of Regnum Marianum and Bokor was not demanded by the Vatican.

As this demonstrates, Hungary's State Security agencies had every reason to believe that they could depend on "loyal forces", this being shorthand for their agents and the peace priests, with the majority of the bishops being part of their informer network and, willingly or unwillingly, playing their role.

The aims of the battle against the church were adjusted accordingly. Harangozó and his colleagues did not have to fight the Hungarian church hierarchy but to protect it against what were thought to be harmful influences. As Harangozó put it in his 1979 review, the greatest threat was seen in the possible "missionary" activity by the Polish Church in Hungary, as a result of which "*the Hungarian Church abandons the loyalty to the state that it has shown heretofore and follows their example.*"³⁷

According to the statement of future tasks presented to the 1981 conference of police chiefs: "*By employing our operative means and methods, we must ensure that church reactionaries should continue to be incapable of making the churches of Hungary act as hostile social forces. We must also ensure that the struggle against church reactionaries should be conducted within the framework of the churches. It continues to be necessary to devote*

35 Ibid., p. 8.

36 Ibid., p. 12.

37 Ibid., p. 19.

great attention to uncovering and restraining persons and groups who are displaying specific hostile 'oppositional' activity within the framework of the churches; and by employing our operative capabilities, to continue promoting the growth of the progressive forces in the churches. To exercise influence so that in the future their role should remain positive."³⁸ In an address to a meeting of State Security organisations of the "friendly socialist states" Deputy Minister Jenő Földesi assessed the role played by the Hungarian Church as follows: "Loyal priests set the standard within the churches... At the same time, within the churches, there exist reactionary groups possessing great experience in the political struggle that, under present conditions, are intensifying their efforts to break out of their isolation. Among these, the most significant are so-called 'small groups', comprising around 2,500 individuals and 60 priests that are working within the Catholic Church, but stand in opposition to the hierarchy. The loyal forces of the churches are acting against these reactionary groups with determination and with success, making it difficult for international centres of the church to give official support to them; indeed, in certain instances they can be prevailed on to condemn those activities. For instance, in an open letter sent to Cardinal Lékai on behalf of the Pope, Vatican State Secretary Casarolli [sic!] was obliged to condemn the activity of reactionary small groups since the Hungarian Episcopate had done so unanimously on several occasions. Papal condemnation caused a crisis for the reactionary small groupings. This remains a fact, although certain individuals within the Vatican continue to support them illegally."³⁹

Even Paul VI could not do anything about the wrecking of the Roman Catholic Church in Hungary. Although he removed responsibility for the socialist countries out of Chéli's hands, he did not take any further steps. His successor, John Paul II, was also obliged to recognise that he was helpless to do anything about a structure that had become established.⁴⁰ This was registered with great accuracy by the ÁEH: "Even the Vatican has been

38 MOL, XIX-B-1-x, 10-38/2/1981, February 27, 1981, Tájékoztató a belső ellenséges tevékenység egyes kérdéseiről [Guide to certain aspects of internal oppositional activity], Col. Szilveszter Harangozó.

39 ÁSZTL, f. 1.11.1., b. 90, Jenő Földesi's speech to the conference on State Security, Sofia October 14 – 18, 1983, p. 8 – 10.

40 LÉNÁRD, Ö., TÍMÁR, Á., SZABÓ, G., SOÓS, V. A.: *Utak és útvesztők* [Paths and Mazes]. Budapest 2006, p. 207.

*obliged to take a notice of and acknowledge what is for us the favourable political transformation of the Hungarian Roman Catholic Church.*⁴¹

The special position of the Roman Catholic hierarchy in Hungary explains why they were among the last to recognise the end of the communist regime. Even during the period when the potential changeover to democracy was in the air, the Catholic press was unwilling to publish any articles that would have promoted political change to the slightest degree. In 1988 Bishop Endre Gyulay, who had himself earlier been a member of the informer network, wrote a brave article with political overtones about the martyrdom of St. Sebastian under the title *Tolerantly and patiently*, but the whole of the church press refused to publish it and in the end it was one of the national dailies that did so.⁴² József Szendi was the only bishop who, in 1988, took anything resembling a firm line in negotiations with communist representatives.⁴³

This made it possible for Major General János Bogye, the head of Intelligence Section III, to report to a conference of deputy ministers on ongoing counter-Vatican work in the summer of 1988 that only the small communities, sects and a few “reactionary” parish priests who had prison records were considered a threat, but he was completely relaxed about the episcopate, having only praise for them: “*Our church policy is one of the firmest points in our policy of alliances... The signs are that the significance of churches in resolving tensions may grow in the coming period. The Hungarian church policy model has so far been successful in contributing to our internal political stability and, indeed, has won international recognition and respect.*”⁴⁴ To put it another way, Bogye was asserting that the Kádár regime in no small part owed a debt of thanks for its stability to the loyalty of the upper echelons of the Roman Catholic Church.

Resumé

Kádárov režim a hierarchia Rímskokatolíckej cirkvi

Prenasledovanie katolíckej cirkvi v Maďarsku bolo neporovnateľné s inými socialistickými krajinami, ako napríklad Československo, vý-

41 MOL, XIX-A-21-d 002/a-3/a-1979, b. 113.

42 Personal communication from Endre Gyulay, January 16, 2007.

43 ADRIÁNYI, G.: *A Vatikán keleti politikája*, p. 203.

44 MOL, XIX-B-1-x, 10-38/1-1988.

chodné Nemecko či Poľsko, pretože práve tu bola cirkev v rokoch 1945 až 1956 vystavená najtvrdšiemu zaobchádzaniu. Kádárovský režim vďačil nemalým dielom za svoju stabilitu vernosti horných vrstiev duchovenstva rímskokatolíckej cirkvi.

Poprední predstavitelia oddelenia ministerstva vnútra zodpovední za spravodajské služby neboli jediní, ktorí aktívne vykonávali uznesenia strany. Po roku 1964 sa okrem pár výnimiek podieľali na tejto činnosti aj biskupi rímskokatolíckej cirkvi, a to potom ako ich podplatili, zastrašili alebo inak zlomili ich odpor.

Organizovanie kampaní proti cirkvám, predovšetkým proti katolíckej, bolo najvyššou prioritou. Ak prihliadneme na množstvo subjektov pod dohľadom, tak práve tu ministerstvo vnútra mobilizovalo relatívne najväčší počet agentov.

Štátna cirkevná politika v Maďarsku v rokoch 1945 – 1989

Margit Balogh (Maďarsko)

V krajinách strednej a južnej Európy, ktoré sa po druhej svetovej vojne dostali do sféry vplyvu Sovietskeho zväzu, prebehli počas niekoľkých rokov veľmi podobné procesy. Komunistický prevrat neznamenal iba reorganizáciu ekonomicko-mocensko-spoločenského systému, ale určujúcou sa stala materialisticko-ateistická ideológia, čo zároveň znamenalo aj podmanenie si (*gleichschaltovanie*) a totálnu kontrolu náboženstva a jeho nositeľov, t. j. cirkví.¹ Vo svojej prednáške sa pokúsim načrtnúť, ako to bolo v Maďarsku.

Koaličná vláda – cirkvi hľadajúce svoje miesto 1945 – 1948

Rok 1945 znamenal nevídanú cezúru v dejinách strednej Európy a v rámci nej Maďarska. „Starý svet“ zbombardovala vojna a začal sa „nový svet“ Červenej armády, ktorého podstatu vysvetľovali jeho súčasníci rôzne. Menšia časť obyvateľstva to vnímala ako oslobodenie, kým podľa

1 Komparatívnu analýzu a literatúru otázky pozri: MÁTÉ, G.: Túlélés – együttműködés – ellenállás A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciákban” [Prežitie – spolupráca – odboj. Stratégie katolíckej cirkvi v „ľudových demokraciách”]. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után* [Konfesie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945]. Budapest 2008, strana (ďalej s.) 149 – 156, 157 – 164. Dostupné na: http://www.mtatk.hu/interreg/kotet2/08_gardonyi.pdf

väčšiny došlo iba k ďalšej okupácii – Nemcov vystriedala východná despotická moc, ktorá navyše chcela zničiť aj kresťanské cirkvi.

Uhorsko bolo viacnárrodným štátom s prevažne katolíckym obyvateľstvom. V časoch rakúsko-uhorskej monarchie popri 60 % katolíkov 40 % obyvateľstva patrilo k ostatným konfesiam, v dôsledku zmien štátnych hraníc sa tento pomer zmenil na 66 : 34. Po druhej svetovej vojne v roku 1949 sa počas sčítania ľudu pýtali na vierovyznanie a potom až v roku 2001². Výsledky odzrkadľujú sekularizačný proces 20. storočia: najmarkantnejší rozdiel sa medzi oboma časovými priereznami javí v pomere osôb bez konfesie, ktoré v roku 1949 tvorili iba 0,1 % spísaného obyvateľstva, kým v roku 2001 to bolo takmer 15 % (a ďalších 10 % nechcelo odpovedať na položenú otázku). V roku 1949 pomer katolíkov presahoval 70 %, v súčasnosti poklesol na 54,5 %, avšak na pozadí tohto údaju nachádzame okrem poklesu počtu katolíkov latinského obradu o viac než milión aj nárast počtu katolíkov gréckeho obradu o dvadsaťtisíc. Táto jediná konfesia zaznamenala nárast počtu veriacich. A samozrejme je merateľná aj prítomnosť hľadajúcich svoju identitu a odmietajúcich historické veľké a malé cirkvi, ktorí si pre seba importovali, alebo vytvorili nové rámce náboženstva.

2 Sčítanie ľudu z roku 2001 sa oproti predchádzajúcim líši v tom, že - v dôsledku protestu viacerých náboženských organizácií - v dotazníku nefiguroval názov žiadnej cirkvi či viery ako možná odpoveď. A keďže v zmysle zákona o ochrane osobných údajov je konfesijná príslušnosť tzv. špeciálnym údajom, informácie o nej sa mohli získavať len nepovinným spôsobom. 9/10 spísaných - viac než 9 miliónov osôb - odpovedalo na otázku meritórne: 74 % (7 miliónov 600 tisíc osôb) označilo nejakú cirkev, konfesiu, ďalších 15 % povedalo o sebe, že nepatrí do cirkvi či ku konfesii. Obyvatelia sa zaradili do takmer 260 rôznych cirkví, konfesii, náboženských organizácií či spoločenstiev, pričom tento počet presahuje súdmi zaregistrované cirkvi a náboženské organizácie.

Konfesijné zloženie obyvateľstva Maďarska (1949, 2001)³

Konfesia	1949		2001	
	Osób	%	Osób	%
Rímskokatolíci rímskeho obradu	6 240 427	67,8	5 289 521	51,9
Rímskokatolíci gréckeho obradu	248 355	2,7	268 935	2,6
Rímskokatolíci arménskeho obradu ⁴			505	0,0
Gréckokatolíci	36 010	0,4	15 298	0,2
Evanjelici	482 152	5,2	304 705	2,9
Kalvíni	2 014 707	21,9	1 622 796	15,9
Unitári	9447	0,1		
Baptisti	18 874	0,2	17 705	0,2
Adventisti			5840	0,1
Ostatní protestanti			34 530	0,3
Ostatní kresťania			24 340	0,2
Izraeliti	133 862	1,5	12 871	0,1
Veriaci v iného boha			4287	0,0
Hlásatelia najvyššieho zákona			7736	0,1
Iné	7153	0,1	1544	0,0
Bez konfesie	12 291	0,1	1 483 369	14,6
Neznáme	1521	0,0	69 566	0,7
Nechcel odpovedať			1 034 767	10,2
Spolu	9 204 799	100,0	10 198 315	100,0

Maďarské cirkvi prešli cez historický prelom v podstate s neporušeným inštitucionálnym systémom, zato s množstvom záťaží, čo ešte nezna-

- 3 Údaje z roku 1949: *Népszámlálás, 1949, 9. Demográfiai eredmények* [Sčítanie ľudu, 1949, 9. Demografické výsledky]. Budapest 1950. *Népszámlálás, 1949, 12. Összefoglaló fő eredmények* [Sčítanie ľudu, 1949, 12. Súhrnné hlavné výsledky]. Budapest 1952. *Az 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok településenként* [Sčítanie ľudu z roku 1949. Náboženské údaje podľa obcí]. Budapest 1995. Údaje z roku 2001: *Népszámlálás 2001, 5. Vallás, felekezet* [Sčítanie ľudu 2001, 5. Náboženstvo, konfesia]. Budapest 2002. Spomedzi údajov zverejnených tlačou sú niektoré kvôli nesprávnemu kódovaniu mylné. Opravené údaje sú dostupné na http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/05/05_modsz.html
- 4 Súhrnný údaj o katolíkoch zo sčítania ľudu v roku 2001 sa líši o 505 osôb od súčtu údajov o katolíkoch latinského, resp. gréckeho obradu. Analýza neuvádza dôvod rozdielu, ale podľa našich predpokladov pokrýva tento počet rímskokatolíkov arménskeho (príp. iného, napr. syrskeho či koptského obradu).

menalo okamžitý a otvorený útok na cirkvi, dokonca cirkvi si mohli začať reorganizovať svoj život pomerne slobodne. Radikalizmus premeny však v sebe skrýval možný konflikt štátu a cirkví, najmä katolíckej: 1. Keďže nové mocenské kruhy odmietali predchádzajúci spoločenský a štátny poriadok, ba v dôsledku revolučnosti premien v základných otázkach popreli aj kontinuitu, katolícka cirkev prestala byť zvyhodňovanou a (nie v právnom zmysle slova) štátnou cirkvou takmer zo dňa na deň („*dostala sa pod holé nebo pána Boha*“). 2. Skôr nahromadené úlohy však prežívali v rámci cirkvi až dovtedy, kým nenašli iného nositeľa v novom spoločensko-politickom systéme. 3. Cirkev predtým fungovala ako celospoločenská inštitúcia a naďalej sa považovala za jedinú povolanú ustanovizeň morálky a svetonázoru, avšak túto jej požiadavku nový poriadok nezohľadňoval. Štátna cirkev teda jednak prežila samú seba, jednak sa zo štátnej cirkvi stala cirkvou konfrontujúcou sa a vstupujúcou do konfrontácie.

Opatrenia koalíciej vlády vydané v znamení rozluky štátu a cirkvi môžeme rozdeliť do troch väčších skupín.

1. zlomenie hospodárskej moci cirkví,
2. zúženie aktivít cirkví v oblasti verejného života, kultúry a politiky,
3. odstránenie výchovno-vzdelávacieho monopolu cirkví.

V ekonomickej oblasti je nutné spomenúť najskôr pozemkovú reformu z roku 1945, ktorú aj rozhodujúce osobnosti kléru považovali za jednu z nevyhnutných politických reforiem. Vyvlastnením cirkevných pozemkov bez poskytnutia náhrady⁵ nastala finančná závislosť od almužny moci a od obetavosti veriacich, čo výrazne oklieštilo dlhoročnú a úzkostlivo chránenú autonómiu protestantov a prinútilo k ústupkom aj katolíkov, nepripravených na laicizovanú spoločnosť.

Druhým krokom bolo obmedzenie, neskôr úplná likvidácia cirkevných aktivít v politike, verejnom živote a kultúre. Od apríla 1945 zaniklo priame spojenie s Vatikánom, keď pápežského nuncia Angela Rottu vykázali z krajiny. V lete roku 1946 sa začala likvidácia katolíckych a protestantských organizácií a spolkov s cirkevným zázemím. Politická strana s katolíckym svetonázorom sa nemohla zúčastniť volieb roku 1945, zmenilo sa to v roku 1947, keď sa do volieb zapojili hneď dve: Demokratická ľudová strana a Kresťanský ženský tábor. Spoločnosť si ich prítomnosť vyžadovala a prvú z nich volilo najviac voličov po komunistickej strane.

5 V zmysle § 39 zákona číslo (ďalej č.) VI z roku 1945, uzákoniacieho pozemkovú reformu, mal štát zaplatiť náhradu za vyvlastnené pozemky, k tomu však nedošlo – ani v prípade cirkví.

Do začiatku roka 1949 sa však obe strany rozpadli pod rastúcim politickým tlakom. Čoraz častejšie zakazovali cirkevné podujatia, procesie, púte. Cirkevné vydavateľstvá a tlač zoštátnili v rokoch 1948 – 1949.

Tretí veľký úder uštedrili výchovno-vzdelávacím činnostiam cirkví. Na jar roku 1947 Maloroľnícka strana ešte bezúspešne navrhovala zavedenie fakultatívnej viery. O rok neskôr, už po dôkladnejšej príprave, začala ľavica kampaň na zoštátnenie škôl: pedagógom sľubovala zvyšovanie miezd a zároveň neustále zdôrazňovala zachovanie povinnej viery – mala by sa teda zmeniť iba forma, nie obsah. V zmysle zákona č. 33 schváleného 16. júna 1948 zoštátnili celkom 6505 škôl, z toho bolo 5407 základných a ľudových, 98 učiteľských ústavov a lýceí a 113 gymnázií. Počet učiteľov bývalých cirkevných škôl, ktorí sa stali štátnymi zamestnancami, dosahoval takmer 18 000. Okrem škôl časom zoštátnili aj nemocnice, sirotince, sociálne a detské domovy.

Uvedené opatrenia cirkvi – ako spoločenské mocenské faktory – úplne vylúčili z verejného života. Cirkevná politika koalície vlády ešte vychádzala z odľuky v zmysle občianskeho liberálneho princípu „slobodná cirkev v slobodnom štáte“. Zato už počas koalíčných rokov zlikvidovali viaceré inštitúcie, ktoré ďaleko presahovali partikulárne cirkevné záujmy a reprezentovali celonárodné hodnoty. Týmto neutrpeľi iba náboženstvo a viera, ale aj celok národnej kultúry. Cirkvi zbavené svojich inštitúcií sa postupne mohli obmedzovať len na výkon bohoslužieb a vysluhovanie sviatostí. Náboženskú slobodu začali chápať tak, že je iba slobodou individuálneho výkonu náboženstva.

Vodca Komunistickej strany Maďarska Mátyás Rákosi 10. januára 1948 otvorene vypovedal cirkvám vojnu: „*Maďarská demokracia doteraz vyriešila všetky problémy, pred ktoré ju postavila história. Keď si to zoberie na denný poriadok, skoncuje aj s tou reakciou, ktorá sa ukrýva za plášťom cirkvi.*“⁶

6 RÁKOSI, M.: *Válogatott beszédek és cikkek* [Vybrané reči a články]. Budapest 1951, s.267.

Komunistická strana v prípade protestantských cirkví si zvolila taktiku výmeny volených biskupov a vedúcich funkcionárov.⁷ Väčšina ich nástupcov sa javila ako ochotný partner ľavice, dokonca jeden z nich sa stal aj komunistickým funkcionárom riadiacim ministerský rezort. Neprekvapuje preto, že protestantské cirkvi sa na jeseň 1948 dohodli s vládou Maďarskej republiky.

Popri kalvínskej, evanjelickej a unitariánskej cirkvi to bola konfesia izraelitov, ktoré medzi 7. októbrom a 14. decembrom 1948 „za účelom mierneho a správneho vyrovnania otázky vzťahu štátu a cirkvi, želaného oboma stranami“⁸ uzavreli dohody s obsahom v podstate totožným a účinné až do roku 1990. Štyri dohody sa týkali 30 % obyvateľstva. Už samotný fakt, že všetky dohody boli na jedno kopyto, naznačuje, že vládna moc medzi jednotlivými historickými kresťanskými cirkvami alebo izraelskou cirkvou nerozlišovala ani z hľadiska formálneho práva, ani politiky. S tou druhou síce – jednak pre čerstvú spomienku na holokaust a jednak pre ožívajúci antisemitizmus – zaobchádzala opatrnejšie, ale ani tak ju neminul osud ostatných: od roku 1948/1949 sa dočasne rozprúdený náboženský život dostal do úzadia, spustili sa antisionistické akcie, konfesijné organizácie postupne vyhlasovali svoje „zrušenie“, nakoniec v roku 1950 sa v záujme ľahšej kontrolovateľnosti organizačne zjednotili obidva smery – ortodoxný a neologický. Súčasne s tým však musíme poznamenať, že Štátny ústav vzdelávania rabínov fungoval v socialistickej ére až do roku 1990 ako jediná židovská teológia v strednej a východnej Európe.

7 Vedúca osobnosť predchádzajúceho obdobia, biskup Banského dištriktu Sándor Raffay, odstúpil v polovici júna 1945. Béla Kapi, ktorý stál na čele Zadunajského dištriktu, svoj zámer odstúpiť zverejnil na jar roku 1948 a na jeseň tohto roku odišiel do dôchodku. Predseda Všeobecného konventu reformovanej cirkvi, biskup László Ravasz, odstúpil 11. 5. 1948, na jeho miesto sa dostal nominant M. Rákosiho, Albert Bereczky. O rok neskôr bol nútený odstúpiť aj Imre Révész, uctievaný biskup Zátisia. Jeho nástupca János Péter mal bezpríkladnú kariéru kolaborujúceho biskupa: od roku 1953 do 1990 bol členom Národného zhromaždenia, od roku 1958 bol námestníkom ministra zahraničných vecí, v rokoch 1961 až 1973 minister zahraničných vecí. V prípade evanjelickej cirkvi personálne zmeny neznamenalí hneď aj víťazstvo ochoty dohodnúť sa. Lajos Ordass, ktorý na poste biskupa banského dištriktu vystriedal Sándora Raffaya, nasledoval v tomto zmysle príklad svojho predchodcu. Rákosi sa preto rozhodol o trestnom stíhaní biskupa. Polícia zatkla biskupa Lajosa Ordassa 8. 9. 1948, súd pre úžeru ho uznal za vinného za devízový trestný čin a odsúdil na dva roky odňatia slobody. Touto divadelnou hrou politika dosiahla odstránenie z čela evanjelickej cirkvi tých, ktorí boli proti dohode so štátom (a zoštátneniu škôl).

8 Toto odôvodnenie bolo obsiahnuté v úvode každého dokumentu.

Pritom najväčšia, katolícka cirkev, zastupujúca 70 % obyvateľstva, neakceptovala koncentráciu vzdelávacích a sociálnych ustanovizní v jediných, komunistických rukách, nebola ochotná vyjednávať a ešte menej bola ochotná uzavrieť dohodu (na čo v zmysle cirkevného zákonníka má právo iba Svätá stolica), a týmto moci odkázala rázne odmietnutie všetkých dovtedajších politických opatrení.

Mimochodom vzťah medzi štátom a cirkvami, resp. konfesiami bol z verejnoprávneho hľadiska usporiadaný. Radikálnu zmenu v tejto oblasti priniesol až zákonný článok 20 z roku 1949, tzv. socialistická ústava. Jej § 54 vyhlásil odluku cirkvi od štátu. Takže jesenné dohody v roku 1948 uzavreli ešte pred týmito zmenami verejného práva. Vynútením dohôd chcela vláda jednak zahladiť neistotu vyplývajúcu zo zoštatnenia škôl v júni 1948, jednak chcela predísť situácii, ktorá vyplynula z odluky. Keď totiž dôjde k odluke, aspoň za ústavných podmienok, potom to bude znamenať, že pre štát je fungovanie cirkví ľahostajné, považuje ich za autonómne organizácie spoločnosti a ich činnosť nemôže byť štátom regulovaná a kontrolovaná. Politika sa už pred právnym vyhlásením odluky usilovala o vytvorenie takého systému podmienok, ktorý už v princípe obmedzuje cirkvi. Urobila teda formálnym uplatňovanie princípu „slobodná cirkev v slobodnom štáte“. Taktickosť dohôd spätne potvrdzuje vývoj v otázke školstva: síce v každej bola zakotvená „povinná školská vierouka“, tú zákonné nariadenie č. 5 z roku 1949 zmenila na fakultatívnu a o štyri roky boli cirkvi nútené vzdať sa väčšiny svojich škôl, ktoré im garantovali dohody.

Roky otvoreného prenasledovania náboženstva a cirkvi

1949 – 1958

V Maďarsku do roku 1949 eliminovali takmer všetky prvky občianskeho života – vo sfére vlastníckych pomerov, politiky, spoločnosti, ideológie a kultúry. Pluralitnú parlamentnú demokraciu vystriedal monopol komunistickej strany. Prevzatie moci bolo zakotvené v ústave schválenej 18. augusta 1949, ktorá deklarovala, že štátnou formou krajiny je ľudová republika, „*štát robotníkov a pracujúcich sedliakov*“, kde pochopiteľne všetku moc má pracujúci ľud. Len jediného ducha a jednu organizáciu sa nepodarilo bezo zvyšku zničiť a podmaniť: vieru a cirkvi. Takto sa náboženstvo a kresťanstvo stali ideologickými nepriateľmi číslo jeden, cirkev

a cirkevníci ako „klerikálna reakcia“ zase oporou tých, ktorí bránia budovaniu diktatúry proletariátu. Cieľom cirkevnej politiky diktatúry proletariátu bolo zastrašiť, usmerniť a likvidovať. Konečným cieľom štátneho programu bolo odcirkevenie a odnáboženštenie, čiže v dohľadnom čase – asi za 20 rokov – zlikvidovať pobožnosť a jej nositeľov – cirkvi.

Paralelne so znemožnením činnosti cirkevných inštitúcií sa začali trestné stíhania voči jej osobnostiam. Politická polícia už od decembra 1945 systematicky zbierala informácie o cirkvách. V centre pozornosti boli bez výnimky všetci členovia vyššieho kléru. Riadiaci princíp komunistckej taktiky znel: *mravne* treba zdiskreditovať cirkevníkov, a tým vyvrátiť vierohodnosť cirkví. V tlači sa spustila kampaň odhalení voči „reakčným“, „sprisahaneckým“ kňazom, či kňazom „ukrývajúcim bombu“ alebo „kaziacim mládež“. A trestné právo sa postavilo do služieb politiky: v 50. rokoch odsúdili vo vykonštruovaných procesoch stovky cirkevných osobností a veriacich. Z radu „tuctových prípadov“ sa svetovou udalosťou stalo iba zatknutie (26. decembra 1948) a doživotný trest odňatia slobody kardinála prímasa, ostrihomského arcibiskupa Józsefa Mindszentyho. Zatknutie arcibiskupa, ktorý odoprel dohodu a celou svojou bytosťou odporoval totalitnému štátu, nebolo bez rizika. Do roku 1948 síce už odsúdili dvoch evanjelických biskupov, ale Mindszenty bol prvý zatknutý člen vysokého kléru, ktorého ako kardinála chránilo aj medzinárodné právo. V Lvove a Záhrebe už predbehli Budapešť v procesoch s členmi vysokého kléru (prvým bol 11. apríla 1945 ľvovský arcibiskup Joszef Szlipij, za ním nasledoval 13. októbra 1946 záhrebský arcibiskup Alojzije Stepinac). Ale kým Szlipija a Stepinaca mohli viniť zo spolupráce s fašistami, Mindszentyho maďarskí fašisti, nyilašiovci, väznili! Za studenej vojny proti nemu už vykonštruovali obvinenia v súlade s novou medzinárodnou situáciou: obvinili ho zo spojenectva s novým nepriateľom, s Američanmi, špionáže, sprisahania, vlastizrady, priekupníctva valút a nakoniec (8. februára 1949) ho odsúdili na doživotie.

Spomedzi cirkví sa hlavným nepriateľom stala katolícka, čo je pochopiteľné, ak zoberieme do úvahy, že 70 % populácie tvoria katolíci, jej kňazov a členov vyššieho kléru – v protiklade s protestantskými cirkvami – nevolia, ale vymenúvajú hierarchicky zhora smerom dole, arcikňazov a najvyšších predstaviteľov rehoľných rádov vymenúva pápež, ktorého komunistický štát nedokáže ovplyvniť. Navyše ani po odsúdení prímasa Mindszentyho sa nepodarilo katolícku cirkev prinútiť, aby uznala režim či podpísala akúkoľvek dohodu. Na to bolo treba odňať rádom povole-

nie na činnosť (7. septembra 1950) a zorganizovať mierové hnutie kňazov (1. augusta 1950), hroziace aj rozvrátením a rozdelením cirkvi.

Zošťátnením škôl, sociálnych ustanovizní a nemocníc väčšina rehoľníkov prišla o pole pôsobnosti, z hľadiska štátu sa stala zbytočnou. Navyše rehole vykonávajúce pedagogickú činnosť nemohli prijať štátom ponúkané učiteľské miesta pre zákaz od cirkevného vedenia. Budúcnosť viac než 2600 rehoľných učiteľov, učiteliek a učiteliek materských škôl, ktorí zostali bez mzdy, spôsobovala biskupskému zboru vážne problémy.⁹ Na jar roku 1950 dospel k názoru, že pre mimoriadne ťažkú finančnú situáciu rehoľných rádov je nútený vyzvať množstvo rehoľníkov, aby opustili svoje rády a vrátili sa do svojich rodných obcí alebo inde a aby sa pokúsili nájsť si zamestnanie, alebo zabezpečiť si živobytie pomocou príbuzných.¹⁰ Súveká školská politika chcela od začiatku školského roka 1950/51 vyriešiť ďalšie štúdium a s tým spojené internátne ubytovanie veľkého počtu žiakov robotníckeho a chudobného sedliackeho pôvodu – na to bolo potrebné komplexné zošťátnenie budov rehoľných rádov.¹¹ Pôvodné vzdelávacie ciele sa odeli do protititovského rúcha: v noci z 9. na 10. júna 1950 z oblasti hraničiačej s Juhosláviou odviezli a internovali všetkých – asi 2000 – rehoľníkov a všetky rehoľné sestry. To bol míľnik, ktorý prinútil katolícky

-
- 9 Primaciálny archív Ostrihom (ďalej PLE) 7480/1948, Archív kaločského arcibiskupa, Školské uznesenia, 3879/1948. Výťah zo zápisnice konferencie biskupského zboru 27. 8. 1948. Podľa výpočtov zástupcu arciepáta v Pannonhalme, Pála Sárközyho, išlo spolu o 2689 osôb.
- 10 Historický archív služieb štátnej bezpečnosti, O-13.405/1 Maďarský katolícky biskupský zbor, hlásenie, Budapešť, 31. 5. 1950, s. 214. Text hlásenia, ako aj iné dokumenty z rokovania biskupského zboru pozri: BALOGH, M. (ed.): *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949 – 1965 között. Dokumentumok* [Rokovania Maďarského katolíckeho biskupského zboru. Dokumenty]. Diel 1. Budapest 2008, s. 186 – 195, 193. Podľa údajov publikácie *A magyarországi latin- és görögszertartású egyházmegyei és szerzetes római katolikus papság és női szerzetesek névtára, iskolák, közjóléti és hitbuzgalmi egyesületek feltüntetésével* [Menný zoznam katolíckych dištriktých a rehoľných kňazov a rehoľných sestier, škôl a spolkov], vydanéj v Budapešti v roku 1948, žilo v Maďarsku v roku 1948 v 580 rehoľných domoch 9036 mníšok a v 157 rehoľných domoch 2429 rehoľníkov. Uvedené počty sa majú chápať bez osôb žijúcich mimo rehoľných provincií (ich počet je 604, resp. 214 osôb). Treba poznamenať, že údaje v odbornej literatúre sú odlišné, ale rádovo sa zhodujú.
- 11 Na odstránenie neudržateľného stavu minister kultúry József Darvas navrhol 15. 4. 1950 presťahovanie 350 budapeštianskych a 605 vidieckych rehoľných kňazov, resp. mníšok, čo by podľa jeho výpočtov stálo 100 tisíc forintov, zato by sa však uvoľnilo 33 školských a internátnych „objektov” s 3870 novými miestami. Maďarský štátny archív (ďalej MŠA), archívna jednotka M-KS-276-65/353. Zápis Józsefa Darvasa o rehoľných budovách napoly zošťátnených 15. 4. 1950.

biskupský zbor vzdať sa svojich dovtedajších postupov. Konferencia biskupského zboru sa 20. júna 1950 rozhodla iniciovať rokovania.¹² Počas dvojmesačnej série rokovaní sa štátu podaril ďalší husársky kúsok: skupina nespokojných, kolaborujúcich alebo len manipulovateľných krotkých kňazov a rehoľníkov založila 1. augusta 1950 ako protipól biskupského zboru tzv. mierové hnutie kňazov. Scenár zhromaždenia, falošne uvádzaného ako „iniciatíva zdola“, písali na vedúcich fórach komunistickej strany. O pozvaných, rečníkoch, tlačových správach, dobovom filmovom žurnále informoval sám minister vnútra János Kádár, a sám určil aj atmosféru zhromaždenia. Mierové hnutie kňazov bolo celé desaťročia vnútrocirkevnou opozíciou biskupov, zároveň aj dôverným nástrojom štátu na to, aby cirkev pretváral a prispôbil vlastnej politickej koncepcii.

Dohodu podpísali 30. augusta 1950 v mene Rady ministrov minister kultúry József Darvas, resp. za katolícky biskupský zbor kaločský arcibiskup József Grósz.¹³ V tejto dohode sa katolícky biskupský zbor okrem iného zaviazal, že „podľa zákonov cirkvi bude konať proti tým cirkevným, ktorí budú vystupovať proti zákonnému poriadku Maďarskej ľudovej republiky a budovateľskej činnosti jej vlády“, a že „nedovolí využitie zbožnosti veriacich a katolíckej cirkvi na protištátne politické účely“.¹⁴ Cirkev sa zmierila s odňatím povolení činnosti rádov, do roku 1989 mohli ďalej pôsobiť v obmedzenom počte len štyri rehole: piaristi, benediktíni, fran-tiškáni a chudobné školské sestry. Životná forma rehoľníkov sa namiesto občianskeho práva stala štátnym milodarom.

Či bolo správne a potrebné podpísanie dohody a s tým v podstate uznanie komunistického režimu? Argumentom *za* je, že biskupi nechceli spôsobiť martýrium desiatkam tisícov rehoľníkov a svetských kresťanov. Argumentom *proti* je, že cirkev má voči každej politickej moci morálne záväzky a povinnosti profétu a že dohoda nezaručovala ukončenie prenasledovania cirkvi. Podľa nášho hodnotenia z dlhodobého hľadiska mali

12 Zázpisnice z rokovaní pozri: JENŐ, G.: *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon* [Dohoda z roku 1950 a zrušenie rehoľných rádov v Maďarsku]. Budapest 1990, 375 s.

13 Arcibiskup Grósz v liste ministrovi kultúry naznačil, že dohoda sa netýka práv Svätej stolice. Preto kým dohody s protestantmi a izraelitmi zverejnili, túto dohodu nepublikovali vo vestníku *Magyar Közlöny*, v ktorom vychádzali nové právne predpisy.

14 VÖLGYESI, M. (ed.): *Egyházi vonatkozású jogszabályok gyűjteménye* [Zbierka právnych predpisov týkajúcich sa cirkvi]. Budapešť 1974, s. 25 – 26. Poslednú aktuálnu zmenu pozri: BALOGH, M., GERGELY, J.: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790 – 2005. (Dokumentumok) II. 1944 – 2005* [Štát, cirkev, náboženstvo v Uhorsku/Maďarsku, 1790 – 2005. (Dokumenty) II. 1944 – 2005]. Budapest 2005, s. 944 – 946.

tieto dohody pre cirkvi katastrofálne dôsledky. Je síce pravda, že na ich základe štát (od roku 1951 cez Štátny cirkevný úrad) 20 (v prípade katolíkov 18) rokov poskytoval cirkvám malú „personálnu a vecnú štátnu podporu“, ktorej výška poklesla každých päť rokov (a pre infláciu ďalej strácala na hodnote), tá však konzervovala iba bezmocnosť cirkví.

Po uplynutí 20 rokov stanovených dohodami vláda z času na čas obnovila svoj záväzok vyplácať podporu, ktorá v rokoch 1968 až 1990 predstavovala ročne 75 miliónov forintov (okrem toho mohol štát poskytnúť mimoriadnu podporu aj na rekonštrukciu a údržbu pamiatkových budov cirkví). Cieľom štátu bolo konzervovať cirkevné štruktúry a centralizovať ich vedenie. Dobrým príkladom je upevňovanie moci protestantských biskupov, u evanjelikov sa vytvoril post biskupa – predsedu. Podobným procesom prešli aj malé cirkvi: paralelne s centralizáciou sa dostal do úzadia tradičný princíp presbyter-synoda, autonómia cirkevných zborov upadla. V rokoch 1948 – 1950 síce nedošlo k odluke štátu a cirkví, ale štát uvalil na cirkvi dovtedy nevidanú kontrolu, takpovediac ich „zoštátnil“. Na uskutočnenie celého procesu vytvorili v máji roku 1951 Štátny cirkevný úrad (ďalej ŠCÚ), čím nasledovali príklad Rumunska a Československa, kde sa sovietsky vzor uplatnil ešte skôr (v roku 1948, resp. 1949). Na výročie dohôd – počas ich účinnosti, teda až do roku 1990 – sa prednášali servilné reči a konali bohoslužby, presahujúce rámec zdvorilosti.

V principiálnych politických otázkach cirkevnej politiky rozhodovala centrála strany, realizáciu mal formálne na starosti ŠCÚ, ale skutočným „tvrdým“ prostriedkom bola politická polícia. Rýchle sa vybudovala celoštátna sieť štátnej cirkevnej politiky: ŠCÚ pomáhali dva paralelné reťazce: jeden z nich tvorili *cirkevní (hlavní) referenti*, ktorých zamestnávali župné národné výbory (rady) alebo hlavné mesto. Referenti však nepodávali hlásenia (iba) svojim zamestnávateľom, ale (aj) Štátnemu cirkevnému úradu a odtiaľ dostávali pokyny. Tento reťazec fungoval neporušene od roku 1951 do roku 1989, dokonca boli miesta, kde referentov prestali zamestnávať až po vytvorení nových samospráv (1990). Druhý reťazec tvorili „fúzatí biskupi“, čiže *cirkevní poverenci*. Boli priamymi zamestnancami Štátneho cirkevného úradu, ktorých posadili do biskupských ául, kde potom kontrolovali korešpondenciu a prácu diecéznych úradov. Presadili, aby na väčšie farnosti vymenovali kňazov – členov katolíckeho mierového hnutia, kým spurných kňazov jednoducho zatkli. V rokoch 1959 – 1964 ich potom postupne odvolávali. Štátny cirkevný úrad mal úzke pracovné vzťahy s mnohými odvetvami aparátov národných výborov, so župnými, mestskými a okresnými výbormi Maďarskej socialistickej robotníckej

strany (ďalej MSRS), s Vlasteneckým ľudovým frontom, s policajnými veliteľstvami, resp. s útvarmi ministerstva vnútra či tajných služieb.

Po uzavretí dohody internovali biskupov štyroch diecéz a uväznili kaločského arcibiskupa Józsefa Grószu, ktorý dohodu podpísal. Proces s ním už nemal do cieľa, aby katolícka cirkev zasadla za rokovací stôl, ale mal „prinútiť k práci všetky cirkvi“: aby nielen znášali, ale aj podporili budovanie socializmu. Zastrášení členovia vyššieho kléru zložili 21. júla 1951 prísahu na socialistickú ústavu. Teologické fakulty, ktoré pôsobili pri univerzitách, oddelili od nich zákonným nariadením č. 23 z roku 1950 a pretvorili ich na teologické akadémie so samostatným štatútom a boli podriadené cirkevnému dozoru. Obmedzili pôsobenie teologických vysokých škôl a seminárov, ktoré mali vychovávať dorast duchovenstva: roku 1951 dali zavrieť sedem katolíckych seminárov, a tradičné akadémie reformovanej cirkvi v Blatnom Potoku (Sárospatak) a v meste Pápa. Zrušenie právnických akadémií v Jágri (Eger, rímskokatolícka), v Kecskeméte (kalvínska) a v Miškovci (Miskolc, evanjelická) nariadilo už vládne nariadenie č. 4105/1949. Začalo sa vylúčenie cirkevnej vedy a kultúry z maďarského vedeckého života.

Navzdory vyššie uvedeným skutočnostiam prenasledované a zúbožené cirkvi aj naďalej zostali inštitúciami v opozícii. Niektoré zo zakázaných rehoľných rádov pôsobili ďalej v ilegale, dokonca sa v tajnosti utvárali aj nové spoločenstvá. Ako nová spoločenská forma náboženského života sa objavili – a napriek policajnému a súdnemu prenasledovaniu sa zachovali počas celej éry komunizmu – malé a bázové spoločenstvá. V konečnom dôsledku vykonávanie náboženských úkonov zostalo jedinou formou nonkonformistického správania, ktorá bola možná aj na verejnosti. Dodajme však: opozičná rola maďarských cirkví sa nepriblížila úlohe, ktorú zastávala poľská katolícka cirkev.

Sám fakt, že spôsob uvažovania, organizácia a členstvo cirkví sa nedali bezo zvyšku včleniť do totalitného režimu, bol pre moc iritujúci a zameškal pre ňu neustálu výzvu. Avšak politika Rákosiho éry, otvorene prenasledujúca cirkvi, ktorá si vytýčila za cieľ ich likvidáciu behom niekoľkých desaťročí, bola „úspešná“ len čiastočne. Prevažnú väčšinu obyvateľstva aj naďalej tvorili veriaci kresťania, ktorým záležalo na svojej cirkvi a svojich kňazoch, resp. na morálnych normách, národnom vedomí a spoločenských ideáloch, ktoré reprezentovali. Proticirkevne a protinábožensky založená moc ich nedokázala nahradiť rovnocennými hodnotami, toľko dosiahnuť akceptovanie takých hodnôt. Administratívnymi prostriedkami mohla síce mravne zmrzačiť veriacich, mohla uväzniť klerikov, od jed-

noduchých rehoľníkov až po biskupov, mohla zošlátniť cirkvi postupmi maskovanými za právne formy. Ale dve veci nemohla, alebo sa neodvážila spraviť: vieru nedokázala vyradiť ani zo života jednotlivca, ani zo života spoločnosti a nemohla zatvoriť kostoly. Preto v straníckom štáte, ktorý sa v dôsledku sovietyzácie stal totalitným, naďalej prežívali dva cudzorodé prvky z minulosti, ktoré spochybňovali podstatu takéhoto štátu, alebo jej aspoň protirečili: viera, resp. duchovenstvo umožňujúce pokračovanie náboženského života, a jeho dejisko, dom Boží.

Po Stalinovej smrti (5. marca 1953) nastal odmäk aj v Maďarsku. Počas prvej vlády Imre Nagya sa život ľudí nestal ľahším len pre rast životnej úrovne, ale aj preto, že sa zmiernil teror. Vládny program I. Nagya anuloval katastrofický program s názvom „*krajina železa a ocele*“ a sľuboval zmeny aj v cirkevnej politike. Vláda v záujme upokojenia vidieckeho obyvateľstva, podnietenia výroby, naplnenia plánov vzhľadom na povinné odovzdávanie poľnohospodárskych produktov a popularizáciu družstiev potrebovala (aj) podporu cirkví. Na túto úlohu sa mierové hnutie kňazov ukázalo ako nedostačujúce a nedôveryhodné. Výsledky sa nedali dosiahnuť ani zatykačmi, domovými prehliadkami, či byrokratickou prísnosťou Štátneho cirkevného úradu. Nehovoriac o tom, že otvorené prenasledovanie cirkvi mohlo mať za následok okrem rezignácie aj odpor. Popri tvrdých nástrojoch sa pomaly objavovali aj jemnejšie prostriedky cirkevnej politiky vo forme úlav. Vďaka týmto zmenám v lete roku 1955 prerušili výkon trestu doživotného odňatia slobody Józsefovi Mindszentymu, resp. väznenie kaločského arcibiskupa Józsefa Grósza a obaja sa dostali do domáceho väzenia.

I keď na jar 1955 sa do vnútornej politiky vrátili staré štruktúry a namiesto Nagyom vedených reformistov sa k moci opäť dostali stalinisti vedení Rákosim a Ernőm Gerőm, na jar roku 1956 už stav vnútornej a zahraničnej politiky neumožňoval, aby komunistické vedenie aj naďalej uskutočňovalo politiku „tvrdej ruky“. V krajine sa nezadržateľne organizovali antistalinistické podujatia, diskusie. V prvých dňoch októbra 1956 nasledovali po sebe osudné udalosti. V dôsledku úsilia Ústredného výboru Svetovej rady cirkví a Svetového luteránskeho zväzu Najvyšší súd Maďarskej ľudovej republiky oslobodil evanjelického biskupa Lajosa Ordassa, ktorého protizákonne odsúdili v roku 1948.¹⁵ Rehabilitácia biskupa odsúdeného v čase diktatúry proletariátu bola nevídaná! Správa posmelila aj katolíckych biskupov: na zasadnutí biskupského zboru 17. októbra 1956

15 Evanjelický štátny archív, Ordassov fascikel, *Szabad Nép*, 1956, 11. 10.

žiadali všeobecnú rehabilitáciu a odstránenie nezákonností.¹⁶ Avšak ostrihomský arcibiskup József Mindszenty sa z domáceho väzenia vyslobodil až v siedmy deň revolúcie, 30. októbra. V očiach väčšiny občanov a aj politikov bola jeho osoba spojená s prepiatymi nádejami. Jeho postava, ktorá sa stala symbolom odporu voči komunizmu a víťazstva boja za slobodu, mohla byť povzbudením pre niektoré reštauračné úsilia, ktoré by boli mali šancu iba v prípade pomoci zvonka. Sovietske tanky však revolúciu potlačili a kardinál našiel útočisko na americkom veľvyslanectve.

Cirkvi nezohrali žiadnu úlohu pri príprave a zorganizovaní revolúcie. Vo výboroch, množiacich sa ako huby po daždi, boli zriedkavo duchovní. Je však nesporné, že cirkvi sa spolu s ľuďom tešili zo zmien. Kňazov, rehoľné sestry a laikov vyslobodzovali masovo z väzení. Z biskupských kancelárií sa vytratilí nenávidené a opovrhované kreatúry cirkevnej politiky Rákosiho éry, cirkevní poverenci a pridružení mieroví kňazi. „Volení“ vedúci protestantskej cirkvi rad radom odstúpili. Za niekoľko dní revolúcie sa v podstate zrútila cirkevná politika, budovaná vyčerpávajúcou prácou piatich rokov.

Nová spojenecká politika: „národná jednota“ 1958 – 1989

Po páde revolúcie sa dostal k moci János Kádár. Jeho politika smerovala od represálií k vyrovnaníu. Bola to v nemalej miere trauma z roku 1956, ktorá ozrejmla, že náboženstvo a cirkvi sa nedajú násilne zlikvidovať. Stranícky štát uznal za vhodné vytvoriť formy spolužitia s cirkvami, kým podstata zostala nezmenená: strategický cieľ umŕtvíť náboženstvo a jeho organizácie, t. j. cirkvi. Revolučná robotnícko-sedliacka vláda za *status quo* považovala stav zo dňa 23. októbra 1956. V záujme nastolenia tohto stavu mala pred sebou štyri úlohy:

Prvý krok: dosadiť spoľahlivých ľudí nielen do ústredných, ale aj do menej dôležitých cirkevných funkcií. Roku 1957 vydali zákonné nariadenie č. 22, upravujúce zastávanie cirkevných pracovných miest, ktorým štát znížil interné riadiace právo biskupov na minimum: obsadenie každého kňazského miesta (s výnimkou menších vidieckych farností a miest

¹⁶ SALACZ, G.: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948 – 1964)*. [Sedemnást rokov maďarskej katolíckej cirkvi (1948 – 1964)]. München 1988, s. 139. SZÁNTÓ, K.: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház* [Revolúcia v roku 1956 a katolícka cirkev]. Miskolc bez udania roka, s. 15.

kaplánov), každej pracovnej pozície profesora teológie alebo riaditeľa cirkevnej strednej školy, resp. všetky presuny či odvolania záviseli od štátneho súhlasu. Samotný štátny súhlas ešte neznamená, že vymenovaní museli byť *ab ovo* oddaní štátu. Je však isté, že kým sa niekto stal biskupom, jeho spoľahlivosť štyri- až päťkrát preverili príslušní zamestnanci Štátneho cirkevného úradu. V konečnom dôsledku sa hierarchia budovala za silnej kontraselekcie. Biskupi vymenovaní počas 70. rokov už patrili k novej generácii duchovných a prívlastok „reakční“ im neprislúchal ani pre ich vek, ani pre ich úlohu v minulosti.

Druhý krok: rýchle odstránenie tých cirkevných vedúcich a skupín, ktorým pomohla k moci revolúcia, resp. zrušenie platnosti odstúpení, ku ktorým došlo za revolúcie. Stupne odstraňovania: izolácia, dosiahnutie odstúpenia, odvolanie, internácia, väzenie, niekedy aj „náhodné“ nehody. V personálnom ohľade sa „poriadok nastolil“ najskôr u kalvínov, potom do roku 1958 u evanjelikov, a najneskôr, takmer až v roku 1977, u katolíkov.

Tretí krok: reforma mierového hnutia kňazov, ktoré sa výrazne skompromitovalo. V apríli roku 1957 vznikol Kalvínsky výbor Celoštátnej mierovej rady, 24. mája jej Katolícky výbor a okrem toho aj Opus Pacis, v rámci ktorého – aby odvrátil hrozbu rozdelenia kléru – mierovú činnosť organizoval samotný biskupský zbor. Cieľom „mierového diela“ bolo dať rámec činnosti, ktorú cirkevníci vykonávali v záujme mieru (socializmu).

Štvrtý krok: úľavy, ktoré nepoškodzujú priame politické záujmy. Ako napríklad uľahčenie vydávania učebníc vierouky, modlitebných knižiek, periodík, vrátenie protiprávne vyvlastnených cirkevných budov, rozšírenie náboženských polhodínok v rozhlase na katolícku cirkev, povolenie prísnych podmienok zápisu na vierouku. Tento balík štyroch opatrení schválili pod záštitou princípu postupnosti a diferenciacie medzi jednotlivými cirkvami: „*katolícku cirkev, ako hlavného predstaviteľa cirkevnej reakcie v Maďarsku, izolujeme od cirkví, ktoré sú voči nám lojálnejšie*“.¹⁷

Kádárovcom sa do roku 1958 podarilo zreštaurovať hlavné prvky cirkevnej politiky Rákosiho éry, ale čo je podstatné, že nespravili to výlučne len administratívnymi prostriedkami. V záujme medzinárodného uznania vlády a uskutočnenia nových plánov hospodárskej politiky, resp. v dôsledku labilnej vnútro politickej situácie vystriedala predošlú cirkevnú politiku s otvoreným likvidačným zámerom politika ľudového frontu, ktorá do popredia stavala „národnú jednotu“ a ktorú posvätilo uznesenie

17 MŠA, XIX-A-21-d (utajované spisy ŠCÚ), Uznesenia strany 1957 – 1987.

Ústredného výboru Maďarskej socialistickej robotníckej strany z 22. júla 1958. Stúpenci tvrdej línie cirkevnej politiky, ktorí sa podľa dobovej správy cítili dobre vtedy, ak „na raňajky vždy zjedli dvoch kňazov“, sa dostali do úzadia. Jazýček politických váh sa však občas posunul: vtedy sa posilnili dogmatické, sektárske hlasy a s nimi aj reštrikcie a administratívne opatrenia voči cirkvám. Naznačuje to napr. ďalšie uznesenie strany z 21. júna 1960, ktoré ako hlavný smer boja proti vnútornej reakcii – popri národných komunistických a horthyovských organizáciách – označilo opäť katolícke klerikálne sily. Zámer sa uplatnil už na jeseň toho istého roku, keď v rámci veľkolepej policajnej akcie zatkli takmer 300 cirkevníkov. Obežník biskupského zboru, odsudzujúci zatknutých kňazov, uzrel svetlo sveta skôr než rozsudok stanovujúci dlhoročné väzenia...

Doba represálií sa skončila v roku 1963 amnestiou: režim sa vyrovnal takmer so všetkými svojimi markantnými odporcami („kto nie je proti nám, je s nami“). V zmysle nepísanej dohody bolo cenou za postupne rastúcu životnú úroveň obmedzenie slobôd a uznanie monopolu strany a režimu. V dôsledku tejto všeobecnej dohody sa spoločnosť stala politiky ľahostajnou. Politika ľudového frontu, ktorá kládla dôraz na „národnú jednotu“, vyústila do takzvanej čiastočnej dohody uzavretej v roku 1964 so Svätou stolicou a odzrkadľujúcou medzinárodné zmierenie.¹⁸ Dohoda síce neznamenal nadviazanie diplomatických vzťahov, zato však dvakrát ročne sa viedli rokovania o aktuálnych otázkach (tak sa vyriešila situácia kardinála Mindszentyho, žijúceho na americkom veľvyslanectve od 4. novembra 1956, ktorý na jeseň 1971 mohol odísť do zahraničia a do roku 1976 sa skompletizovala katolícka cirkevná hierarchia). Svätá stolica označila maďarsko-vatikánske vzťahy za príkladné pre východné štáty.¹⁹

18 Text dohody v taliančine prináša BARBERINI, G. (ed.): *La Politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik Vaticana*. Bologna 2008, s. 156 – 171. (Santa Sede e politica nel Novecento 7.) Dokumenty procesov predchádzajúcich dohode pozri: CSABA, S.: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* [Vzťahy Svätej stolice a Maďarskej ľudovej republiky v 60. rokoch]. Budapest 2005, 506 s.

19 Novšie publikácie analyzujúce „východnú politiku“ Vatikánu: HUMMEL, K. J.: *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII und Paul VI 1958 – 1978*. Paderborn 1999, 257 s. MELLONI, A.: *Il filo sottile. L'Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli*. Bologna 2006, 435 s. (Santa Sede e politica nel Novecento 4.) BARBERINI, G.: *L'Ostpolitik della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso*. Bologna 2007, 448 s. (Santa Sede e politica nel Novecento 6.) CASAROLI, A.: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok 1963 – 1989* [Martýrium tolerancie. Svätá stolica a komunistické štáty 1963–1989]. Budapest 2001, 416 s.

Cirkevnú politiku „klasického“ kádárizmu charakterizoval markantný pragmatizmus: kým cirkvi existujú, treba ich využívať. Bolo to posilnené aj vynúteným zistením cirkví: komunistická moc má dlhšiu životnosť a je silnejšia, než to predpokladali. Takto bolo čoraz viac takých, ktorí zvolili kompromis, lojalitu, svojské začlenenie do diktatúry proletariátu. Moc sa zase snažila vyslovene oprieť o cirkvi, pričom im poskytovala minimálne pole pôsobnosti. Rovnaké praktické uvažovanie motivovalo kompetentných, keď síce zriedkavo, ale povolili činnosť nového cirkevného spoločenstva v Maďarsku. V roku 1977 napríklad dovtedy prenasledovaná, zakazovaná a trpená Spoločnosť veriacich v Ježiša Krista (nazaréni) získala štatút zákonom uznanej konfesie. Jej členom (ale iba im!) povolili vojenskú službu bez zbraní, ako aj to, aby prisahu na všetkých oficiálnych fórach nahradili sľubom. Obrat možno vysvetliť helsinským mierovým procesom založeným na dohode veľmocí, v dôsledku čoho v roku 1976 aj v Maďarsku vyhlásili *Medzinárodný dohovor o občianskych a politických právach*, ktorý Valné zhromaždenie OSN prijalo 16. decembra 1966 a zaručoval slobodu svedomia jednotlivcov. Uznáním nazarénov bolo možné podložiť populárne tvrdenie, že sloboda svedomia v Maďarsku nie je prázdnu frázou, Maďarská ľudová republika zabezpečí slobodu vierovyznania. Povzbudená príkladom aj Cirkev Ježiša Krista Svätých neskorších dní, čiže mormóni, požiadali o povolenie, najskôr v roku 1979, avšak vtedy ich ešte odmietli. V roku 1987 však nastala pozitívna zmena a jeden z apoštolov mormónskej cirkvi, majúci značný vplyv tak v amerických politických, ako aj ekonomických kruhoch, vyjadril svoju lojalitu k maďarskému politickému zriadeniu. Nakoniec sa mormónska cirkev stala zákonom uznanou konfesiou v Maďarsku s účinnosťou od 1. júna 1988, od čoho si vedúci predstavitelia štátu jednoznačne sľubovali rozmach maďarsko-amerických hospodárskych vzťahov ...²⁰

V štátnej cirkevnej politike v podstate až do roku 1990 boli paralelne prítomné boj proti cirkvám a určitá sloboda cirkvi. Popri oficiálnej politike ľudového frontu o jednote národa pretrvávali zatýkania do konca 70. rokov, ale násilnosti, odpočúvania a vypočúvania, domové prehliadky a rozširovanie sietí tajných služieb vzbudzovali strach až do pádu režimu.

20 Udalosti analyzuje KÖBEL, S.: „*Oszd meg és uralkodj!*” *Az állam és az egyházak politikái, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945 – 1989 között*. [„Rozdeľuj a panuj!” Politické, právne a správne vzťahy štátu a cirkví v Maďarsku v rokoch 1945 – 1989]. Budapest 2005, s. 13. a 198. Podrobnejšie pozri: KÖBEL, S.: *Vallásfelekezetek törvényes elismerése a Kádár-korszakban*. [Legálne uznanie konfesií v kádárovskej ére]. *Jogtudományi Közlöny*, ročník (ďalej roč.) 56, 2001, s. 287 – 297.

Prax kádárovskej cirkevnej politiky bola toľkoraká, koľkorakú uplatňovali podľa vlastných pravidiel hry vedúci činitelia na župnej či aj nižšej úrovni. Podľa oficiálnych vyhlásení koncom 70. a začiatkom 80. rokov nastal čas politickej spolupráce kresťanov a marxistov. Vyvolalo medzinárodnú senzáciu, že 9. júna 1977 pápež Pavol VI. prijal Jánosa Kádára, ktorý bol prvým komunistickým straníckym vodcom, kto prekročil prah Vatikánu nie ako štátny úradník. V roku 1977 už boli šiesti cirkevníci parlamentnými poslancami, 45 boli členmi miestnych národných výborov a stovky boli členmi rôznych výborov Vlasteneckého ľudového frontu. V roku 1980 bolo medzi zvolenými členmi MNV 64 cirkevníkov – 31 katolíkov, 30 kalvínov, 12 evanjelikov a jeden izraelita. V tom istom roku zvolili do zborov Vlasteneckého ľudového frontu 672 predstaviteľov cirkví. V roku 1985 bola v Celoštátnej rade Vlasteneckého ľudového frontu zastúpená každá väčšia cirkev, celkový počet ich zástupcov bol 17.

Štát, resp. stranícke vedenie, dovedli politiku ľudového frontu do takej dokonalosti, že cirkvi nielenže súhlasili s ekonomickými, dokonca (od konca 70. rokov) aj politickými cieľmi režimu, ale sa ich vyslovene zastali. Komunisti sa samozrejme nikdy nevzdali toho, aby vstúpili spoločnosti svoj svetonázor, ale už nepožadovali, aby sa veriaci vzdali výkonu náboženských úkonov. Tento prístup videl v cirkvách spojencov aj protivníkov zároveň. Ani pre cirkevníkov, ani pre veriacich nebol jednoduchý výber cesty, ktorou mali kráčať.

Mnohí veriaci zastávali názor, že voči komunizmu je jediným dôsledným a rozumným správaním boj až do samého konca, a to isté očakávali aj od cirkevného vedenia, ktoré v záujme záchrany viery pristúpilo na kompromisy. Iní zase boli čoraz viac presvedčení, že je rozumnejšie akceptovať situáciu bez ďalšieho odporu, využiť možnosti a prežiť. Vlažnosť gulášového komunizmu čoraz viac zužovala opozičnosť cirkví, otvorený odpor voči socializmu sa vytrácal. Popri sprisahaneckých žmurknutiach sa samozrejme votrel pod kožu strach zo znevýhodňovania len pre náboženské presvedčenie, čo sa mohlo prejavíť ako neprijatia na vysokú školu, pri zvýšení platov či odborného rastu, prípadne pri odmietnutí žiadosti o cestovný pas. Občianska spoločnosť veriacich pritom fungovala, veľa vecí si zachovala a zachránila z tradičných (z obdobia pred roku 1945/1948) väzieb, zmýšľania, hodnôt, politických postojov.²¹ Hranice boli síce prísne vymedzené, zato mohli rozširovať svoju sociálnu a charitatívnu činnosť,

21 Najnovšiu analýzu pozri: WITTENBERG, J.: *Crucibles of Political Loyalty. Church, Institutions and Electoral Continuity in Hungary*. Cambridge – New York 2006, 528 s.

rástol objem ich vydavateľskej činnosti a počet náboženských organizácií. Za mierne úľavy mohli cirkvi pomáhať v liečbe starých, postihnutých či trpiacich na návykové choroby. V oblasti zahraničnej politiky sa cirkvi zapojili do mierovej činnosti, mimoriadne dôležitú úlohu mala Kresťanská mierová konferencia, ktorá výrazne zlepšila zahraničnopolitickú optiku sovietskeho bloku. V konečnom dôsledku potvrdili, že aj v socialistickej spoločnosti sa môže dariť cirkvám i veriacim.

Dožívajúci Kádárov režim bol zlatým vekom dvojitej výchovy, dvojitej interpretácie a dvojitého správania. Činnosť cirkví sa zase stala „dvojkoľajná“: vedúci predstavitelia cirkví sa odtrhli od veriacich, ale bariéry vznikali aj medzi časťou kléru a veriacimi. V 80. rokoch sa v cirkvách v Maďarsku prejavovali – popri znakoch náboženskej obrody – aj symptómy hlbokoj vnútornej krízy. Štátna cirkevná politika, hlásajúca nepotrebnosť akejkoľvek zmeny, stratila pôdu pod nohami až pádom režimu. V prvom štvrtroku 1990 zanikli dohody, ktoré tvorili formálny základ vzťahov štátu a danej cirkvi. Tým sa urýchlilo odbúravanie všetkých prekážok, ktoré v čase straníckeho štátu hatili slobodnú činnosť cirkví. Popri likvidovaní legislatívy minulosti priebežne vznikali právne predpisy vyznačujúce novú cirkevnú politiku štátu budujúceho demokraciu. Prvým z nich bol dodnes účinný zákon č. IV o cirkvách, slobode svedomia a vierovyznania schválený 24. januára 1990, ktorý slobodu svedomia a vierovyznania označil za základnú ľudskú slobodu, ktorej hranice vymedzuje až ústava.

Summary

State Church Policy in Hungary between 1945 – 1989

After the Second World War, the countries of Central and Southern Europe which represented the Soviet Union's scope of interest, experienced very analogous processes over the course of several years: the communist coups d'état entailed more than reorganization of economic power, political power, and social order – the upshot being it placed its materialist and atheistic ideology in the governing position, and subjugated religion and its bearers, i.e. churches, in a grip of total control. The paper attempts to delineate the developments in Hungary.

Social and economic changes after 1945 found the traditional Hungarian churches and their institutional framework essentially intact but strained nonetheless. Leading church representatives were intertwined

with the counter-revolutionary system that labeled itself National-Christian, even though they distanced themselves from it. Radical measures, by which changes were enforced, signaled potential conflict on the part of churches, especially the Catholic Church, or, alternatively, the state.

The official church policy during the coalition period incorporated (1945 – 1948) crucial measures which aimed to achieve the following: 1. Undermine the church's economic power 2. Reduce church activity in public life, culture, and politics 3. Eliminate the monopoly of the church in schooling and education. This period marked the agreements with protestant churches and Jewish religious communities which comprised 30 % of the population.

The biggest, the Catholic Church accounting for 70 % of the population yielded to an agreement as late as in 1950. In the scope of several years a system revolving around political, administrative, police, and internal control and regulation of churches was devised and operated smoothly till 1956. The progressively increasing persecution of churches that in the Rákosi era set out to liquidate churches over several decades was only a partial "success", as it failed to uproot faith from the lives of individuals and society despite all efforts to do so.

The Revolution of 1956 did not pose as a milestone in church policy. Lessons learned from the Revolution reflected merely in formal and tactical concessions with regard to the system set up between 1949 – 1956. Yet in the interest of international recognition, realization of new economic policy plans, and due to an uncertain inner-political situation, the government needed the churches to play along. For this reason, the people's front policy which soon replaced the preceding persecution intended to liquidate them, brought the "national unity" into the forefront and eventually resulted in the partial agreement with the Holy See in 1964, which reflected the international policy of reconciliation.

"Classic" Kádár era is characterized by sheer pragmatism: while churches exist, we should make use of them. In exchange for minor concessions granted almost out of mercy, the churches boosted the mass "feeling of security" by lending to an image that a socialist society enables the believers to be successful too. Over time, churches became lenient towards the economic objectives of the establishment, which later incorporated political ones as well. Also, the clergy not only tolerated them, they stood up for them. The churches gradually started operating in a "double-track" system: leading church representatives became alienated from both the believers and the clergy, but a chasm was gaping even between parts of

clergy and the believers. In the 1980s, Hungarian Catholicism showed signs of religious renewal but also evident symptoms of serious inner crisis. State–church policy which propagated the pointlessness of any change did not lose its footing until the communist order collapsed.

The Persecution of the Catholic Church behind the Iron Curtain: a Dilemma for the Holy See between 1945 and 1978

Thomas Gronier (France)

Introduction

Religious persecution was obviously a major preoccupation for the four Popes¹ who officiated between 1945 and 1989, the year of the fall of the Berlin Wall, which also announced the fall of the Iron Curtain. Their strategies may have been different but their aims were the same: to assure that the church had “*sufficient, if not satisfactory, room to exist within the rigid and narrow structures of a communist state*”. This was the definition of *Ostpolitik* proffered by Msgr. Casaroli but it could also apply to the different pontificates.² Under Pius XII, the term *Ostpolitik* was not used yet, but a guideline existed in his policy concerning Central and Eastern Europe, although this went through different phases.

The term *Ostpolitik* was coined at the end of the 1960s to describe the policy of Chancellor Willy Brandt and his advisor Egon Bahr the objective of which was to improve relations within a divided Germany. The idea

1 Pius XII began his pontificate in March 1939 and he was the first Pope to be confronted with the Cold War, after having been through the Second World War. This would be followed by the pontificates of John XXIII (1958) and Paul VI (1963). The pontificate of John Paul I in 1978 lasted only one month, too short for period to be significant to the subject in hand. John Paul II was confronted by the end of the Cold War.

2 Speech by Cardinal Casaroli in New York at the Council of Foreign Relations, October 24, 1973.

was to encourage change through a certain degree of collaboration. The term would be used to describe Vatican diplomacy, notably during the pontificate of Paul VI, when Cardinals Casaroli and König³ began their visits to Central and Eastern Europe. It is, however, more appropriate to use the term of Vatican's policy towards the communist states, a more precise if less journalistic use, given the historical context.

This policy began well before Paul VI, as during the 1920s, the Holy See was already looking for an agreement with the Bolshevik government, within the framework of Pius XI's Concordat policy. Direct negotiations were even held in Berlin between the nuncio in Germany, Eugenio Pacelli, the future Pope Pius XII, and the people's Commissar for Soviet foreign affairs, Georgy Vasilyevich Chicherin.⁴

These negotiations did not succeed and the split between the two worlds, Catholic and Soviet, was compounded by the publication of the Encyclical *Divini Redemptoris* on March 19, 1937, which deals with atheistic communism and defines communism as "intrinsicly perverse" (this text was published a few days after an Encyclical condemning Nazism, *Mit brennenden Sorgen*⁵).

From the 1930s, the Holy See no longer had any diplomatic relations with the Soviet Union, though it maintained relations with Nazi Germany through the intermediary of a German ambassador in Vatican and a nuncio in Berlin.

However, in the period between the two wars, the Holy See had developed relationships with a certain number of Central and Eastern European countries and had even signed concordats with Poland (1925), Romania (1927), and Yugoslavia (1935 but not ratified). After 1945, the governments of these countries would be controlled, little by little, by communists, mostly of Soviet inspiration.⁶

After 1945, the policy of the Holy See in this zone went through two phases:

- The pontificate of Pius XII after the Second World War (1945 – 1958);

3 Agostino Casaroli was made a Cardinal by John Paul II in 1979 as was Franz König in 1959 by John XXIII.

4 STEHLE, H. J.: *Die Ostpolitik des Vatikans*. München – Zürich 1975, page (p.) 132 – 141.

5 Published on March 10, 1937. The title translates as *With burning anxiety*.

6 Yugoslavia is a special case as it was excluded from the Cominform in 1948.

- The pontificate of John XXIII (1958) to the start of the pontificate of John Paul II (1978).

1. The pontificate of Pius XII after the Second World War (1945 – 1958) quickly became a period of confrontation

A. The diplomacy card: hope rapidly deflated

Pius XII, Eugenio Pacelli, was a diplomat and a jurist. He had been a nuncio in Munich then in Berlin during the 1920s. In 1930 he became Secretary of State to Pope Pius XI and continued the concordat policies of his pontificate. He believed, then, in the virtues of diplomacy and the force of law.

After 1945, the Holy See attempted to re-establish diplomatic relations with Central and Eastern European countries, most notably through the concordats, the nunciatures and the diplomatic representatives of the Holy See. Initially, relations between the Catholic Church and the new communist-inspired governments appeared possible, though difficult. In Poland, Hungary, and Czechoslovakia, for example, the situation for the church would only really worsen in 1948 – 1949. Then, one after another, these governments broke off relations with the Holy See.

- For Poland, in the autumn of 1945 the concordat was denounced by the interim government on the September 12.⁷ Diplomatic relations ended during the autumn of 1945. However, the Polish Church remained an institution which the new leaders would have to take into consideration.
- In Yugoslavia relations limped on until January 1953, the year that Msgr. Aloisius Stepinac was appointed Cardinal. The Yugoslavian government broke off diplomatic relations at this point.
- In Romania the concordat was denounced in July 1948. The nuncio Gerald O'Hara, of American origin, was expelled in 1950.
- In Czechoslovakia diplomatic relations became more and more difficult, and were finally terminated in the spring of 1950.

7 A Polish ambassador representing the government in exile would remain for a long period in the Holy See, with no links to the government of communist Poland.

- In Hungary, there were no diplomatic relations after 1945. The Catholic Church would continue its mission but the obstacles were ever more numerous.

The hopes of the Holy See to restore diplomatic relations with communist governments were short-lived, and it would not be long before the question of religious persecution would be raised. Information concerning the persecution of the Catholic clergy increased in the years immediately following the war. It became more and more difficult to play the diplomatic card. From this point on, the policy of the Holy See in Central and Eastern Europe would take a new direction, entering into a more confrontational logic.

B. A period of confrontation

The Holy See had to fill the diplomatic void by defining a new strategy. Dialogue having become almost inexistent, it was important for Catholic Rome to make its voice heard. It had a few different ways of doing so:

- To dissuade people from collaborating with communism;
- To condemn persecution and mobilise international public opinion;
- To support persecuted bishops.

During the time of confrontation, the Holy See used different means.

The doctrinal response of the Holy See

It concerned at first the decree of the Holy Office against communism:

In Vatican circles, it was expected that the policy of the communist regimes concerning Catholicism would result in the formation of national churches detached from Rome. The decree of the Holy Office of July 1949 excommunicating the communists was the expression of a solemn and definitive condemnation, which demonstrated the irreconcilable nature of communism and Catholicism. This measure, which provoked some perplexity in the circles of the Secretary of State of the Holy See because it announced a hardening of positions, was the result of the decision by Pius XII to speak out loud and clear against communism. The decree was intended to dissuade Italian or French Catholics who may have been

tempted by Marxism, but it was also addressed to Catholics in Central Europe who collaborated too closely with a communist government. What was the real impact of this measure? The results are difficult to quantify, but the decree probably had a dissuasive effect. What can be said is that the attempts by communist governments to create schismatic churches had only a limited success. The bishops remained faithful to the Vatican,⁸ even if certain of them signed agreements in order to improve conditions for the exercise of religious ministry. Such was the case in Poland in 1950, but the agreement signed by Msgr. Stefan Wyszyński was criticised by the Holy See which suspected a capitulation. In reality it was more of a compromise, guaranteeing certain religious freedoms.⁹ Unlike Mindszenty in Hungary, Wyszyński represented a notion of compromise with the government, which prevented neither the persecutions, nor his own arrest in 1953. It was the first agreement signed between a church and a communist government. Certain would comment that this indicated that the Primate of Poland was in agreement with the principles of *Ostpolitik* of the Vatican, but more than ten years in advance.¹⁰ In 1950 a *Modus Vivendi* was also signed between the Hungarian bishops and the government, but it had only a little effect.

The publication of Encyclicals concerning persecutions:

Of around forty Encyclicals published during his pontificate, Pius XII devoted nine to religious persecution.¹¹ Furthermore, the Pontiff published a certain number of apostolic letters amongst which must be noted *Dum Maerenti Animo*, of June 29, 1956 on persecution of the church.

The Pontiff noted a unity in the procedure of persecutions¹² - this means that the anti-religious policies of all the communist countries had certain points in common:

-
- 8 In China the situation was different and the comparison with Central and Easter Europe must be nuanced.
 - 9 The government guaranteed the existence of religious orders, of the Catholic University in Lublin, the theological faculties of Cracow and Warsaw, as well as catechism in schools.
 - 10 Discussion with Mons. Josef Homeyer. In: HUMMEL, K. J.: *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII und Paul VI 1958 - 1978*. Paderborn 1999, p. 174.
 - 11 Including China.
 - 12 RICCI, J. C.: Pie XII et les Etats communistes pendant la guerre froide [Pius XII and the Communist States during the Cold War]. In: *Les Actes du colloque de la Faculté de Droit d'Aix-en-Provence, Pie XII et la Cité, la Pensée et l'Action Politique de Pie XII*. Marseille 1988, p. 319 - 345.

- Unity of the reason for persecutions: atheist materialism;
- Unity of the justifications put forward: plots, conspiracies relating to capitalism or imperialism. The persecutions were presented as matters of public order and maintaining national security;
- Unity of the general framework of persecution: interference with the exercise of religion, intimidation, dissolution of congregations, arrests-trial-imprisonment, encouraging schisms, anti-religious propaganda.

Pius XII made some observations:

These regimes persecuted the church because they were atheist. It was state-controlled atheism. The motivation is therefore anti-Christian and not political. For Pius XII, Marxism is anti-Christian and not simply non-Christian. The church is therefore a victim of communist aggression. The chosen methods reveal the mediocrity of the ideology which gives rise to the persecutions.

Pius XII used his teaching mission which allowed him to make known the official position of the church, notably through the Encyclicals, reference texts addressed to bishops. The scope of an Encyclical can go beyond the Catholic Church to reach the world of politics and even influence worldwide public opinion. Pius XII reaffirmed the doctrine of the church as to religious freedom, but, little by little, the texts would go beyond a strictly religious framework, and make specific reference to human rights issues.

In 1952, the Encyclical *Orientalis Omnes Ecclesias* was devoted to the theme of persecutions in Bulgaria, Rumania, and Ukraine. Later two Encyclicals were devoted to Hungary at the moment of the uprising in 1956: *Luctuosissimi Eventus* and *Datis Nuperrime*. In both of these, he condemned the attacks made on fundamental human rights as well as the use of force, and of a foreign force (the invasion of Hungary by Warsaw pact troops). These two Encyclicals can be considered as political. He was wary of the geographic extension of communism, as Budapest was at the gateway of the Western world.

The attention paid by the Holy See to bishops in Central and Eastern Europe

The Holy See severely condemned the trial of Cardinal Mindszenty:

The brutal arrest in December 1948 of the Prince Primate of Hungary, Josef Mindszenty, Archbishop of Esztergom, symbolised the tension

between the communist regimes and the Roman Catholic Church. His conviction, following a Stalinist-style trial, meaning a parody of a defence, provoked international outrage.¹³ At the time of the trial, Pius XII, in his statements, made an effort to remain strictly within the scope of the defence of religious rights and individual human rights, refusing to enter into a political debate. He did not want to appear as an ally of Western forces most of which had condemned the bishop's arrest. In his consistorial remarks on February 14, 1949, Pius XII stigmatised a trial against the church, not simply against a bishop. The attack against the church had to be condemned on two fronts, the rights of the freedom of the church and, and the rights of man to a minimum of freedom and respect. Thus began a doctrine in which religious and human rights were closely linked.¹⁴

The Pope proceeded to the elevation of two Archbishops to the rank of Cardinal at the end of 1952:

The Holy See had a new occasion to make its opinions known at the end of 1952 when the list of Cardinals had to be renewed. Indeed, two Archbishops from Central and Eastern Europe were on the list to be elevated to the rank of Cardinal, giving them the right to participate in the conclaves.

Msgr. Stepinac, Archbishop of Zagreb and Primate of Yugoslavia, was imprisoned and tortured. He was arrested on September 18, 1946 for his supposed relations with the Ustaša nationalist-fascist regime of Ante Pavelić during the Second World War. Apparently Stepinac's refusal of a demand by the communist government to split from Rome and create a National Serbo-Croatian Catholic Church was the reason for his arrest. His trial began on September 30 and on October 11 Stepinac was found guilty of high treason and war crimes and sentenced to 16 years in prison.¹⁵

On February 9, 1953, the Polish government imposed a decree which instituted strict state control over all ecclesiastical nominations. The Polish

13 He was condemned on February 3, 1949 to hard labour for life. His prison regime was harsh at the start but did get a little better. He was freed in October 1956, but took refuge in the American embassy in November 1956, at the moment of the Budapest uprising, and remained there until 1971.

14 RICCI, J. C.: *Pie XII et les Etats communistes pendant la guerre froide*, p. 130 – 132.

15 In part due to pressure from the Holy See, the government transformed his sentence to house arrest in 1951. The government wanted him to leave for Rome definitively, but Stepinac refused. He died in 1960.

Episcopate replied on May 8 with a memorandum which concluded clearly: “*we cannot give any more ground*”. The consequence of this text was the conviction on September 24, 1953, of Archbishop Msgr. Stefan Wyszyński, Primate of Poland, to three years’ isolation, this in spite of the strong position of Catholicism in Poland.¹⁶

Mention must also be made of the Archbishop of Prague, Msgr. Josef Beran, arrested in 1949 for having protested too vigorously against the anti-religious measures of the new Gottwald government, most notably during a “passionate” homily in Prague cathedral. He was imprisoned then expelled in 1963.¹⁷ He was succeeded as Apostolic Administrator of Prague in 1965 by the Slovakian Cardinal František Tomášek, another important figure in the resistance to communism.

Mindszenty, Stepinac, Wyszyński and Beran are the cases most emblematic of this period. The first three Archbishops were elevated to Cardinal by Pius XII, the first in 1946, the two others at the end of 1952. This shows how much attention was paid by Pius XII to the so-called churches of silence. They were both encouraged and supported. The Pontiff sent a signal to the communist governments of Central Europe. Obviously, these nominations did not lead to an improvement in the situation of those churches. One of the immediate consequences was the Yugoslavian government breaking off diplomatic relations with the Holy See. In the long term, these nominations undoubtedly reinforced the position of the episcopates.

From 1949 Pius XII entered into a mode of confrontation with communism. The French historian Etienne Fouilloux even went so far as to speak of “*the Catholic Church entering the Cold War*”. On a wider scale, this confrontation did not improve the dramatic situation of the Catholic Church. However, the communist camp was able to measure the solidity of the bimillennial institution. But there existed in both camps, Catholic and communist, men who perceived the need for dialogue, above all towards the end of the pontificate, and which even gave rise to some initiatives.

16 He was freed in October 1956, as a favour following Gomulka’s return to power and to the political thawing of that year.

17 Josef Beran had already been persecuted during the National-Socialist period. He was elevated to Cardinal at a later date, in 1965, by Paul VI. He died in 1969.

The first attempts to establish a dialogue at the end of the Pacelli pontificate:

Amongst the initiatives launched by the free world, must be noted that of Giorgio La Pira, Christian-democrat mayor of Florence, who organised, several years running, peace and Christian civilisation congresses. In October 1955, he managed to reunite, in his city, the Mayors of all the world's capital cities, including those of the communist countries. It is possible that the contact between La Pira and the Soviets facilitated the Holy See to become aware of the report made by Khrushchev during the XX Soviet Communist Party congress in 1956, denouncing Stalinist crimes.¹⁸ Also noteworthy is the research carried out by the theologian Marcel Reding, of the University of Graz in Austria, concerning relations between Thomism and Marxism.¹⁹ The theologian even undertook a trip to the Soviet Union, at the invitation of the Soviet government, during the winter of 1955. Furthermore, a Soviet diplomat in Rome attempted to contact the apostolic nuncio in Italy during the summer of 1956. He was in fact received by the Prelate. But the reaction of the Holy See was tainted with suspicion and nothing came of the Soviet initiative.²⁰

2. From the pontificate of John XXIII (1958) to the beginning of the pontificate of John Paul II (1978): springtime in the church and the return of diplomacy

A. The pontificate of John XXIII: springtime after the glooms of the 1950s

The election of John XXIII was definitely a turning point in the history of the church and, for the case in hand, relations between the Vatican and the East. It seems obvious that, at the end of the preceding pontificate, the situation was seriously blocked: on the one hand, the communists had not achieved their aims, amongst which was the founding of schismatic churches, while on the other hand, bishops had become martyrs. On both sides there seemed to be a desire, not necessarily openly expressed, to find a way of unblocking the situation.

18 CHENAUX, P.: *Pie XII : Diplomate et Pasteur*. Paris 2003, p. 369 – 370.

19 REDING, M.: *Thomas von Aquin und Karl Marx*. Graz 1953, 22 p.

20 CHENAUX, P.: *Pie XII: Diplomate et Pasteur*, p. 370.

Quite soon after his election, John XXIII decided unexpectedly to convoke an Ecumenical Council²¹ in order to open new horizons to the church, including a theological renewal taking into account contemporary human experience in Christian dogma. But the council also intended to offer a more open approach to the modern world, the church would have to take into consideration technological progress, the emancipation of peoples with newly acquired independence, and currents of contemporary human thought which had been met with reservations and suspicion by Pius XII in his Encyclical *Humanis Generis* in 1950. Vatican II went some way to stating that the church should not be afraid of these changes, but should understand them, and should offer responses based on more nuanced judgments.²²

The Council Vatican II establishes a new relationship with communism:

The Council Assembly refused to explicitly and specifically condemn communism. The Council showed a renewed interest in contemporary atheism, which was no longer demonised and the study of which could help the church to understand the modern world. Furthermore, John XXIII wanted to bring the church closer to the Orthodox and Russia. Representatives from the Orthodox churches were invited to the Council.

Certain Cardinals played an important role, such as Cardinal Franz König, Archbishop of Vienna, who will be mentioned again on the subject of *Ostpolitik*. Vatican II decided, most notably in the *Gaudium et Spes* constitution²³ in 1965, that the church should adopt an open-minded attitude towards the different currents of contemporary atheism (Existentialism, Marxism). Paul VI also created, in June 1965 a Secretary for non-believers in the Vatican, the presidency of which was offered to König who continued in the role until 1980. As regards the attitude to be adopted towards atheists, notably in communist countries, König insisted that the Council text affirm the desire of the church to live in peace with all men of good will, but demanded freedom for believers and stated that the most important thing was sincere collaboration to enable economic progress.²⁴

21 Announced by the Pontiff on January 25, 1959, at the end of Christian Unity Week.

22 This council was also described as *l'aggiornamento*, which in Italian means *the update*.

23 Constitution known as pastoral, *The Joys and Hopes*.

24 LEVILLAIN, P.: *La Mécanique Politique de Vatican II*. Paris 1975, p. 372 – 373.

In his Encyclical *Pacem in Terris*, in April 1963, the Pontiff let it be understood that political movements could evolve in practice, even if they were based on an erroneous doctrine. What is more, the Encyclical offered a definition of men of good will, who were to be found everywhere, even among the communists. It recommended that people “*should not confuse the error and the errant*”. Furthermore, the Encyclical, which can be considered the testament of Angelo Giuseppe Roncalli, was not only addressed to priests and bishops, but also to all men of good will.

Several events showed that a new climate had evolved in the Cold War:

- Signs that relations were warming increased during the years 1962 – 1963. The climate had changed and things which would previously have been unthinkable during the preceding pontificate started occurring.
- In October 1962, Pope John XXIII intervened in the Cuban crisis. It is not impossible that he influenced Khrushchev’s decision to negotiate and accept the withdrawal of the soviet missiles.
- *Pravda* published several passages from the Pope’s 1962 Christmas message.
- In January 1963, Khrushchev responded favourably to a request from John XXIII to free the Ukrainian Cardinal Joseph Slipyj, arrested in 1945 and condemned to hard labour in Siberia;²⁵
- In March 1963, John XXIII received Khrushchev’s son-in law in the Vatican, prelude to a future meeting with the head of the Kremlin.²⁶
- Later, on April 27, 1966, Paul VI received the Soviet Foreign Minister Andrei Gromyko in the Vatican. He was the first Kremlin dignitary to meet a Pope.

Of course a distinction must always be made between these important newsworthy international events and what was happening at grass roots level, on a day to day basis. In practice Khrushchev’s policy remained

25 Member of the Greek Catholic Church attached to Rome, Slipyj had refused to join the Orthodox Church, as Stalin demanded.

26 This meeting never occurred as John XXIII died the following month (and Khrushchev was dismissed in 1964).

highly anti-religious in real terms.²⁷ But it was within this context of relative calm that the Vatican's *Ostpolitik* began.

B. The pontificate of Paul VI: a return to diplomacy

The step-by-step policy of Msgr. Agostino Casaroli:

This policy would be pursued throughout the pontificate of Paul VI with a great degree of continuity and perseverance by Msgr. Casaroli,²⁸ future Secretary of State to John Paul II from 1979, the year he was made Cardinal.

The objectives of *Ostpolitik* were simple:

- Recognition of the Sovereign Pontiff over Catholics in the countries concerned;
- Re-establishment of the hierarchy in the Dioceses in virtue of the right of the Holy See to appoint bishops;
- Re-establishment of communications between Rome and the Bishops, and vice-versa.

The results of *Ostpolitik* were mitigated, but certain were undeniable:

In 1964, an agreement was signed in Hungary to reconstruct episcopal hierarchy in the country. On September 28, 1971, at the request of Paul VI, Cardinal Mindszenty left the American embassy in Budapest where he had remained since 1956. The situation should no longer be a focal point. It was embarrassing to the Holy See and the Hungarian Episcopate, who were seeking a *Modus Vivendi*, and it had become a stumbling block. Relations between the government and the Holy See improved and János Kádár, the Hungarian Head of State following the Budapest uprising, was received by Paul VI in the Vatican in 1977.

In 1966, an agreement was signed with Yugoslavia most notably confirming the regime of separation, thus allowing Rome to freely appoint bishops. On March 29, 1971, Marshal Tito was also received by Paul VI at the Holy See, and in the wake of this visit, the two States began exchanging diplomatic representatives the following August.

²⁷ However, Khrushchev had advocated in a communiqué dating from 1954 on religious practices in communist countries, the avoidance of hostile actions and harassment. Beliefs should be fought on a purely scientific level, by the power of persuasion.

²⁸ Mons. Casaroli's work led to him being known as "the martyr of patience". See: CASULA, C. F.: *Agostino Casaroli, Il martirio della pazienza. La Santa Sede e i paesi comunisti (1963 - 1989)*. Torino 2000, 335 p.

As far as Czechoslovakia was concerned, things were more difficult, but negotiations led to the appointment of bishops which were relatively satisfactory to the church. The Czechoslovakian regime, which had the reputation of being one of the most ferociously anti-religious, also used the negotiations with the Holy See to offer an image of openness and tolerance directed at international public opinion. More often than not these negotiations led to nothing, but they were reported upon, which was what the government wanted.

Generally, the persecutions became less brutal. But they could take more insidious forms, such as measures of intimidation or other obstacles,²⁹ for example, barring access to university to children with Catholic parents.

The pastoral work of Cardinal König in *Ostpolitik*:

The position of Vienna during the Cold War had been important. After 1945, the new geopolitical situation in Europe had given Austria, inserted between East and West, its role as a crossroads. Its declaration of neutrality in 1955 gave the country an important international role. Vienna benefitted from a certain reputation amongst people from the East, dating from the Austro-Hungarian Empire. The Archbishop of Vienna was the Bishop in the West who had the closest ties to Catholics in the East. He therefore had a certain legitimacy to undertake a mission of support with the Eastern dioceses. The Archbishop of Vienna wielded a certain influence over the Episcopates in the Danube region.

König was close to John XXIII. He believed that the Archbishop of Vienna could play a role vis-à-vis neighbouring states on the other side of the Iron Curtain. It was therefore at his initiative that actions in the East were undertaken from Vienna. John XXIII was aware of this role and had given his agreement and support. The geopolitical and historical position of Austria was favourable: an old tradition of relations with neighbouring countries, the international role of Vienna (which had hosted the meeting between Kennedy and Khrushchev in 1960), and its recently acquired neutrality meant that the Viennese Prelate was particularly predisposed to undertake these trips. König himself had begun to become aware of the role he could play during his visit to Yugoslavia in 1960, for the funeral

29 For information on this subject, see: HLINKA, A.: *La Liquidation de l'Eglise en Slovaquie*. Paris 1981, p. 57 – 60.

of Cardinal Stepinac.³⁰ John XXIII encouraged in König the idea that the Archbishop of Vienna should try to become aware of the situation of the churches in communist-dominated Eastern Europe.

In 1961 the Pope requested that he visits Cardinal Mindszenty, Primate of Hungary, who, since the Budapest uprising in November 1956, had been a refugee in the United-States embassy, as has been previously mentioned.³¹ Whilst on the subject, König played an important role when the ex Primate of Hungary finally accepted to leave the embassy in 1971. The Holy See, as has been noted, wanted to resolve this issue which was slowing down dialogue with the East. König was given the mission by Rome to negotiate with Mindszenty his leaving the embassy.

König undertook several trips to Central-European countries, notably to Poland³² and to Romania in 1963. He accomplished these trips with certain discretion. His mission was to offer support to episcopates in difficulty and apparently to gather information on the situation of churches in the popular democracies. Only the trip to Yugoslavia in 1974 was of an official nature, as it was in response to an invitation from the Yugoslav government, in his role as President of the Secretary for non-believers.

König was marked by the cultural and historical environment of Central Europe. He was very much a man of *Mitteleuropa*.³³ But König did not perceive of his mission as disconnected from Rome. His constant link to the Holy See was inseparable from his work. He had been an important personality in the Council and was President of the Secretary for non-believers, as has been previously mentioned. To sum up, his work in the Council, at the Secretary for non-believers, in the Pro-Oriente foundation³⁴ and in the framework of *Ostpolitik* forms a whole. He broke away from the ideas of Pius XII which strategy seemed to be an ideological war

30 Victim of a car accident, König was hospitalised and received a get-well message from Marshal Tito.

31 Cardinal König has an anecdote concerning his trip to Budapest: when he formulated some hesitancy as to the first mission given to him by John XXIII, that of visiting Cardinal Mindszenty, the Pontiff replied: "*What is so difficult? In Vienna, go to the station, buy a ticket to Budapest and leave!*"

32 He met Karol Wojtyła, at that time Archbishop of Cracow.

33 The term *Mitteleuropa* refers to a cultural and historic space, corresponding to the Danube region, but also to the countries which composed the old Austro-Hungarian Empire. Catholicism was an important identity factor of this space.

34 The Pro-Oriente foundation was created by König in 1964 in Vienna to promote Ecumenical relations between the Roman Catholic Church and the Churches of the East, most notably the Orthodox Church.

against communism.³⁵ But König considered, like Roncalli or Montini³⁶ that it was necessary to move beyond that war. For this reason, he undertook his actions in the dual logic of *Ostpolitik* and of neighbourhood politics.³⁷

The culmination of *Ostpolitik* was however the participation of the Holy See in the Helsinki conference.

The Helsinki Conference, 1973 – 1975 and the introduction of the strategy for the affirmation of human rights:

The Holy See accepted the invitation to participate in the Conference on peace and security in Europe, thus confirming its intention to retake its place on the international scene. At the beginning of the conference the Holy See formulated a request concerning the respect of fundamental human rights, including religious freedom. This was what became known as “the third basket”. The issue of human rights would prove to be one of the major points of the conference, and the church was given a good hearing. The 7th principle of the Final Act was adopted on August 1, 1975 and had a political and moral dimension from which bound the participants. The demands of the church would be legitimised in the bilateral negotiations with the communist governments.

At the time, it was generally thought that the USSR was the main victor of the Conference because the political aspects were in its favour. Indeed, the West did recognise the borders of the post-war, in particular between West Germany and East Germany, and between Germany and Poland (Oder-Neisse border). But the final act progressively became a sort of manifesto for the dissident movements, Catholic or otherwise (such as the Charta 77 movement in Czechoslovakia). The Human Rights strategy was a powerful weapon against the communist governments which had long term effects.³⁸ It would be more appropriate to speak of the spirit of Helsinki than of the immediate, tangible results. This spirit would influence the period at the end of the Cold War and it was in Poland that it was most clearly manifest, with a previously unheard of alliance between the

35 Did Pius XII always have an uncompromising position? Probably not. Some of his position on the communist question were more nuanced.

36 Respectively John XXIII and Paul VI.

37 Neighbourhood politics, or *Nachbarpolitik* in German, were also led by Chancellor Bruno Kreisky, in the same period as König.

38 Interview with Franz König. *La Documentation Catholique*, 2000, number 2235.

church, intellectuals, and the working class, via the unions, and in particular Solidarnosc. The church would no longer defend purely Catholic interests. It became conscious that it could perform its pastoral actions and that these could also have political consequences.

The election of a Polish Pope in 1978 followed completely the logic of *Ostpolitik*:

It was the second outcome of the *Ostpolitik* after the one of the Helsinki Conference. The election of John Paul II has to be seen as an important stage in *Ostpolitik*. It was seen a determining factor in East-West relations. König, an important player in *Ostpolitik* but also, as has been seen, an influential man, was almost certainly in favour of Karol Wojtyła's election. He was also named as the "grand elector" of John Paul II. This event had considerable consequences:

- He was the first non-Italian Pope for five centuries³⁹;
- He was a Cardinal from the other side of the Iron Curtain, and the Cold War was still not over;
- Poland was the most rebellious of all the democracies as regards Moscow and Soviet hegemony⁴⁰ and the place of the Catholic Church, which was strong and constituted part of the national identity, was central to this antagonism;
- For the church it was a fresh contribution, a man considered young for a Pope (58) who knew both the Orthodox world and the rites of Eastern Catholicism.

These different elements were of particular interest to König at the time he backed Wojtyła's election.

The information which filtered from the two conclaves in 1978, in spite of being considered confidential,⁴¹ is sufficiently established today for us to be able to affirm that without König's influence, the church would not have dared to elect a non-Italian Pope. The possibility of a Polish Pope had been evoked with Cardinal Wyszyński, Primate of Poland, who had refused the idea on a personal level, as he preferred to take care of the Polish Church and of his country. König therefore turned to the Arch-

39 Adrian VI in 1522, a German Pope.

40 The history of communism in Poland is littered with revolts: workers in Poznan (1956) and Gdansk (1970), students during the events of March 1968, to give just three examples.

41 The first to elect a successor to Paul VI, the second to elect a successor to John Paul I who had died suddenly.

bishop of Cracow, Cardinal Wojtyła.⁴² König knew him from the Council. The Polish prelate had notably intervened on the matter of religious freedom and the *Gaudium et Spes* constitution. In addition, König knew Wojtyła whom he had met during his visits to Poland. The election was the culmination of the *Ostpolitik*.

Conclusion

Ostpolitik was better received in the West than in the East. Paul VI was not always appreciated in the countries behind the Iron Curtain, as they considered that he had partly abandoned the persecuted churches in favour of the Holy See's recognition by the communist world. *Ostpolitik* was criticised for having signed agreements with the governments, and in so doing legitimising the antireligious regimes which wanted to present an appearance of tolerance and political openness to the world. To many observers, *Ostpolitik* had led to giving in too quickly to the communist regimes. Wyszynski and Casaroli, for example, had had some differences. It was nevertheless Casaroli that the new Polish Pope John Paul II, who nonetheless well understood the situation of the churches behind the Iron Curtain, chose as Secretary of State in 1979.⁴³ This choice may be seen as a form of recognition for a policy which had not always been understood in the East. History has however shown that dialogue had provided openings from the communist countries, most notably at the time of the Helsinki Conference, where Paul VI and Casaroli played an important role. Different historians have diverging points of view. What is sure is that the *Ostpolitik* of the 1960s – 1970s had an important influence in the 1980s, when religion became an essential factor in the active opposition to communism, in particular in Poland. In this way, *Ostpolitik*, considerably strengthened by the nomination of a Polish Pope in 1978, participated in the erosion of the system.

42 Recounted in LECOMTE, B.: *Jean Paul II*. Paris 2003, p. 245, 247 – 248. See also the article by Guénois Jean-Marie in *La Croix* of March 15, 2004 on the occasion of the death of Cardinal König, and MAYEUR, J. M.: *Histoire du Christianisme, Crise et Renouveau (de 1958 à nos jours)*. Volume (vol.) 13. Paris 2000, p. 139.

43 According to Cardinal König in this interview of November 5, 2000, Wyszynski admitted that *Ostpolitik* could have had positive effects. What is more, König suggested (prudently) that it was Wyszynski himself who advised John Paul II to choose Casaroli as Secretary of State.

Resumé

Prenasledovanie katolíckej cirkvi za železnou oponou: dilemma, pred ktorou stála Svätá stolica v rokoch 1945 a 1978

Ostpolitik sa na Západe ujala lepšie než na Východe. Štáty za železnou oponou si Pavla VI. často nevážili, vyčítali mu, že uprednostnil uznanie Svätej stolice v komunistickom bloku pred záštitou prenasledovaných cirkví. *Ostpolitik* sa stretla s kritikou pre podpísanie dohôd s vládami, čím legitimizovala protináboženské režimy, ktoré chceli pred svetom pôsobiť dojemom tolerantnosti a politickej otvorenosti. Podľa mnohých pozorovateľov *ostpolitik* viedla k príliš rýchlym ústupkom voči komunistickým režimom. Napríklad Wyszyński a Casaroli nezdiedali vždy rovnaké názory. Aj napriek tomu si nový poľský pápež Ján Pavol II., ktorý dôverne poznal situáciu okolo cirkví za železnou oponou, vybral za štátneho tajomníka v roku 1979 práve Casaroliho.⁴⁴ Túto voľbu možno vnímať ako formu akceptovania politiky, pre ktorú Východ nemal vždy pochopenie. Dejiny však svedčia o tom, že dialóg medzi cirkvami a mocou v komunistických krajinách vytvoril príležitosti, a to najmä v čase Helsinskej konferencie, aby Pavol VI. a Casaroli zohrali dôležitú rolu. Historici sa síce v názoroch rozchádzajú, ale je isté, že *ostpolitik* 60. a 70. rokov ovplyvnila roky 80., keď sa náboženstvo stalo podstatným faktorom v aktívnom odpore voči komunizmu, a to najmä v Poľsku. V tomto ohľade sa *ostpolitik*, významne posilnená nomináciou poľského pápeža v roku 1978, podieľala na rozklade nastoleného režimu.

44 V rozhovore z 5. novembra 2000 kardinál König uviedol, že Wyszyński pripustil, že *ostpolitik* mohla mať pozitívne vplyvy. König tiež (prezrieravo) naznačil, že to bol práve Wyszyński, kto Jánovi Pavlovi II. poradil vybrať si za štátneho tajomníka Casaroliho.

Legalization of the UGCC in the Light of Relations between the Greek Catholics and the Soviet Authority in Years 1988 – 1989

Taras Bublyk (Ukraine)

In analysing the process of the Ukrainian Greek Catholic Church's (UGCC) exit out of its underground existence, it is worthwhile to observe the changing attitude of the Soviet authority towards the question of the UGCC's legalization: from very negative declarations to attempts of constructive solving the religious problem in Western Ukraine.

Some aspects of the legalization question, especially the relation of the underground church and Soviet state, were explained by the researchers B. Botsiurkiv¹, M. Bourdeaux², V. Jelens'kyj³, V. Paschenko⁴, and J. Stots'kyj⁵. However, up to now there is no complex research devoted to this theme, especially to the relations of the Soviet authority to the UGCC's legalization and rehabilitation. The sources are mainly represented by the unpublished documents from the archives of Communist Party in Lviv, published

-
- 1 BOTSJURKIV, B.: The Ukrainian Catholic Church in the USSR at Time of Gorbachev. *Więź*, 1991, number (no.) 11 – 12, page (p.) 150 – 171.
 - 2 BOURDEAUX, M.: Ukrainian Imbroglia. *Tablet*, 1990, May 12, p. 4.
 - 3 JELENS'KYJ, V. J.: *Religion after Communism. Religious and Social Changes in the Process of Transformation of Central and Eastern European Societies: Focus on Ukraine*. Kyiv 2002, p. 288.
 - 4 PASCHENKO, V.: *Greek Catholics in Ukraine (from 40th of XX c. till now.)*. Poltava 2002, p. 616.
 - 5 STOTS'KYJ, J.: *The Religious Situation in Ukraine: Problems and Tendencies of the Development (1988 – 1997)*. Ternopil' 1999, p. 120.

documents in the periodical edition, interviews with the participants of these events, and by materials of the personal archives.

The purpose of this article is to present and analyse the attitude of different levels of Soviet representatives (local and general) to UGCC's legalization as well as the reaction of the hierarchy, clergy, and active laity on some declarations of the Soviet authority.

As a result of the Soviet authority's repressive pressure, the UGCC formally "stopped its existence" at the uncanonical Lviv sobor of March 8 – 10, 1946 through "reunion" with the Russian Orthodox Church (ROC). The Ukrainian Greek Catholic hierarchy, and the part of clergy and laity which refused the imposed "orthodoxing" by the authorities, never accepted "liquidation" of their church. After Stalin's death and with the liberalization of the totalitarian regime in Khrushchev's "thaw", the Ukrainian Greek Catholics started to work towards UGCC official legalization. Numerous declarations of laity and clergy, unlawful public worship, the open pastoral activity of the underground Greek Catholic priests affirmed that the underground church declared and struggled for the renewal of its rights. The democratic transformation in the context of Gorbachev's new politics allowed the Greek Catholics to decisively speak out about the church legalization. So on August 4, 1987, two bishops, 19 priests and a great number of laity formally affirmed "*the departure out of underground*"⁶. The legalization movement headed by the Defence Committee of the Ukrainian Greek Catholic Church's Rights⁷ during 1988 – 1989 got more attention and international publicity.

The state authority viewed the Greek Catholics' movement for the recognition of their rights only like "*the political affair of the anti-Soviet power*" inspired by the aggressive circles in the West. Konstantyn Harchev, the head of the Religion Affair Council of the USSR Cabinet Ministers, at the meeting of International Helsinki Federation for Human Rights on January 24 – 29, 1988, declared; "*we have no intention to renew the fascism in the USSR*"⁸, and during a meeting with the Greek Catholic Bishop Ivan Margitych, he accented that their affair was only "*the protection for the*

6 Archive of the Institute of Church History (A ICH), file 455, Interview with Bishop Pavlo Vasylyk, October 22, 1996, Kolomyia, Ivano-Frankivsk region.

7 The Defence Committee of the UGCC's Rights was the informal organization, led by layman Ivan Gel – former prisoner of consciousness and human rights defender. Its aim was to fight for the legalization of the UGCC.

8 Konstantyn Harchev against the recognition of Ukrainian Catholic Church (UCC). *The news from Rome*, 1988, no. 3, p. 4.

*political agency, especially Ukrainian Diaspora*⁹. Representatives of the authority affirmed that the decision of this problem belonged exclusively to the sphere of church intercommunication as Greek Catholics “voluntarily” united with ROC, and therefore the state had no need to re-establish the UGCC¹⁰. With the intensification of the international pressure and activation of claim legalization at the end of 1980s, the authority in Moscow began to admit the possibility of recognizing of the UGCC, providing it would propagandize the ideology of the Soviet authority and deny “*the Roman orientation*”¹¹. Jurij Smirnov, a representative of the Religion Affair Council, advanced the opinion about permission for registration of the Ukrainian Greek Catholic community. In September 1988 the possibility for *uniates* “to act legally” was declared, and a little later, in June 1989, after adopting the new religious legislation it was promised that registration of the UGCC community would begun¹². Even M. Gorbachev on his visit to Poland acknowledged that in religious sphere the Soviet authority had made many mistakes. Also during his speech at plenary session of the Central Committee of the Communist Party in Ukraine (September 28, 1989) he hinted at the necessity of seeking a dialogue with ideological opponents¹³.

However, party-state leaders of the UkrSSR remained at the old positions and definitely deprecated legalization of the UGCC, accusing Greek Catholics of “*the nationalistically-political and antisocial activity*”. So the secretary of the Ternopil regional committee, V. Ostrozhynskyj in the report of July 28, 1988 declared that registration of the UGCC would lead up to “*serious split*”, cause “*the fermentation ... and transition of Orthodox laity*”, “*the fight for churches*”, and “*the destabilization of morally-political situation*”¹⁴. The representative of the Religion Affair Council in Lviv region, Ju. Reshetylo giving journal *Ludyna i svit* (A Human and the World) an interview, called *Greek Catholicism – “exclusively political phenomenon*”, whose adherents chased “*quite political aims: the split of people for*

9 Delegation of UCC with Vatican’s representatives in Moscow. *The Ukrainian Press Service*, 1988, no. 7 – 8, p. 6 – 7.

10 Short news. *The News from Rome*, 1988, no. 12, p. 6.

11 DATSKO, I.: Pope John Paul II and Ukrainian Catholic Church. *The news from Rome*, 1988, no. 10, p. 1 – 7.

12 DRABYNKO, A.: *Orthodoxy in the Post-totalitarian Ukraine*. Kyiv 2002, p. 288.

13 JELENS’KYJ, V. J.: *Religion after Communism*, p. 79. PASCHENKO, V.: *Greek Catholics in Ukraine*, p. 480.

14 The Ukrainian Catholic issue raised at Soviet Central Committee Conference. *Keston News Service*, 1989, 3. 8., p. 6.

religion denomination....” He underlined that clergy “*should leave political intrigue*”¹⁵. The Party functionaries of Lviv region in analytical document *For the Greek Catholic question* foresaw that permission for registration of the Greek Catholic community would lead to such undesirable consequences:

- cross out “*the centuries-old fight of the Ukrainian nation against union and Catholicism*”,
- consolidate “*anti-Soviet, anti-Russian, petty bourgeois and nationalistic moods*”,
- open the way for penetration of western stereotype of thinking and life mode,
- strengthen the influence over “*the enemy west centre*” – patriarchy UGCC and Vatican,
- bring to renewal not religious but “*religiously-political organization*”, which constantly “*served the occupants*” and “*accreted with Ukrainian bourgeois nationalism*”,
- provoke “*fermentation*” in the surroundings of Orthodox believers most of whom would return to Greek Catholicism and cause the stroke to “*loyal and peacemaking*” position of the ROC¹⁶.

The Soviet authority during 1988 – 1989 tried the most effectively to use the ROC as an opposition to Greek Catholics. The Orthodox *dvadtsiatky*¹⁷ easily received permission for registration particularly in that settlement where the UGCC’ faithful actively acted and aimed to register their communities. So, for example, Orthodox parishes were registered in villages Kalynivka (Javorivs’kyj district), Dorozh (near Drohobych), Prybyn’ (Peremyshlans’kyj district), Nedil’na (Starosambirs’kyj district), Vystovychi (Sambirs’kyj district), Susoliv (Sambirs’kyj district), Mshana (Horodots’kyj district), Kupych Volja (Nesterovs’kyj, now Zhovkivs’kyj, district), in which underground Greek Catholic communities actively acted¹⁸. Such steps of the ROC with authority permission not only unsatisfied spiritual and religious needs of people, but also far stronger deepened

15 RESHETYLO, J.: Religion or Policy. *Liudyna i svit*, 1989, no. 1, p. 18 – 22. The Interview with the representative of the Religious Affair Council of the UkrSSR Ministers’s Board in Lviv region J. J. Reshetylo. *Liudyna i svit*, 1990, no. 2, p. 33 – 35.

16 The State Archives of Lviv region (DALO), fund (f.) p-3, opys 62, sprava 370, folio 47 – 52.

17 According to the Soviet law twenty inhabitants were necessary for the registration of a religious community.

18 The news from Ukraine. *The Ukrainian Press Service*, 1989, no. 2, p. 7 – 8.

the confrontation between the UGCC on the one hand, and the authority along with the ROC on the other hand.

However, the tension of religious situation in Western Ukraine forced rare representatives of the local authority to look for a practical way for a constructional solution of growing problem. For witnessing Ivan Gel (a head of the Defence Committee) and a head of the Lviv government Bogdan Kotyk, from the beginning of 1989 actively helped the UGCC legalization movement giving confidential information about the authority steps against Greek Catholic activists¹⁹. The closer collaboration was arranged about at the meeting on September 15, 1989 with members of editorial staff of unofficial periodical – almanac *Evshan-zila* (Iryna and Ihor Kalynets', Ivan Grechko) and the magazine *Kafedra* (Michael Osadchij) with B. Kotyk and the first secretary of Lviv Communist Committee Viktor Volkov. Just formally the talk was to be about these periodicals, but on the suggestion of both authority representatives the legalization question was discussed and the common document which later had to be represented in Moscow was prepared²⁰. Two main demands were set:

- recognition of so-called Lviv sobor 1946 all the decisions illegal by the Soviet authority and ROC hierarchy;
- return of St. George Cathedral church in Lviv and other churches.

According to achieving agreements the role of “arbiter” in possible future controversies between clergy and communities had to belong to civil authority. The document is finished with the hope that the conflict could be avoided, if “*the historical injustice*” to Greek Catholics were removed and with the statement that “*the legalization of the UGCC is the really first important step on the way to lawful state and the mutual understanding with the world*”²¹.

The head of the underground church, the Archbishop Volodymyr (Sterniuk), on his side, tried through deputies from Lviv (Rostyslav Bratun, Jurij Sorochyk and Oleksander Vakarchuk) to raise a question of the UGCC at *Verhovna Rada* (Supreme Council) of UkrSSR²².

On the background of the fight of Greek Catholics for their rights, the Orthodox communities and priests in the Western Ukraine began to

19 A ICH, file T-29, Interview with Ivan Gel, October 21, 2003, Lviv.

20 Personal archives of Ivan Grechko. The letter of Ivan Grechko to archimandrite Ljubomyr Guzar from September 6, 1989.

21 Personal archives of Ivan Grechko. The Information about the state and needs of UCC in UkrSSR the day before its legalization from August 15, 1989.

22 PASCHENKO, V.: *Greek Catholics in Ukraine*, p. 489.

convert to the UGCC. One of the first was rev. Michael Nyskohuz, the parochial priest in Stara Sil' Saryj Sambir district, who together with the community, on May 5, 1989, declared to join the underground church²³. However, the most famous and significant event for the other Orthodox parishes was the transit of Transfiguration church community in Lviv on October 29, 1989, at the head of rev. Jaroslav Chuhnij who the day before had been canonically taken by the Archbishop Sterniuk²⁴. That day rev. Stepan Gryn'kiv with his community Schyrets' (town near Lviv) also transited²⁵, on November 8, the jurisdiction of Archbishop Volodymyr was taken by rev. Ihor Kohut, the parochial priest in Dobrosyn and Pylly (Nesterovsky district)²⁶. In sum, by the end of November 1989 in the Lviv region only more than a hundred ROC parishes joined the UGCC²⁷.

Also Greek Catholics did not abandon the hope of the official recognition, especially because on December 1, 1989, the meeting between Gorbachev and John Paul II was to occur. The Roman Pope, from the first day of his service was for protecting the right of underground church, and before this visit – on October 5, 1989 – he declared again that “*without legalizing the Ukrainian Greek Catholic community, the democratization process will never be complete*”²⁸.

According to the internal and external factors mentioned above, the Soviet power was forced to recognize the right of UGCC's religious liberty. On November 28, 1989, on the Lviv television Ju. Reshetylo announced the Statement of Religious Affair Council of the USSR Minister Cabinet. It was published in the central newspapers of the western Ukrainian towns: on November 30, in the Lviv newspaper *Vilna Ukraina* (Free Ukraine), on November 29 – in the Ivano-Frankivsk *Prykarpatska Pravda* (Prykarpatska Truth) and on December 1, – in Ternopil *Vilne zhyttja* (The Free Life),

23 A ICH, file 1296, Interview with Fr. Michael Nyskoguz, May 5, 2001, Chervonograd, Lviv region.

24 A ICH, file 358, Interview with Fr. Mykola Kostiuk, February 12, 1993, Stryj, Lviv region.

25 KACHUR, V.: Blissful of Justice. *Meta*, 1999, November 19, p. 4 – 5.

26 A ICH, file 1021, Interview with Bohdan Kohut, November 12, 1999, Lviv.

27 The Ukrainian Catholics in Lviv Demand the Legalisation of Church. *Keston News Service*, 1989, November 30, p. 4.

28 The speech of Pope John Paul II enounced to the bishop-participants of VI Ordinary Synod of October 5, 1989. *News from Rome*, 1988, no. 10, p. 3.

however, it was not on the first newspaper columns, but rather like a small paragraph²⁹.

The statement said about the intensification of movement among the believers for the right of registration of the Greek Catholic communities in the 4th region of Western Ukraine. Authority, as though, being anxious about the wish of believers, could not miss that “some forces” tried to use them “*in aims wide of religious*”. All that, namely “unlawful” and “extremist” actions, “lighting of confrontation” among the different denomination believers, contradicts not only “*the Constitution, the law about cults, the international lawful acts, but also the Christian instructions*” (sic!). According to the Statement, the Greek Catholics got the right of foundation and registration of their community using “*all the rights established by the law for religious communities in UkrSSR*”. The authority demanded to restore “*all the worship buildings seized by the believers illegally*”, and afterwards to examine the transference of the church property “*calmly and well-considered, on the lawful principles*”. The question of community registration should be settled according to the desire of the believers. Also the necessity to hold “*the close public opinion poll*” was proposed in order to determine the denomination “*with democratic and public norms*” and creating “*the observing commissions*” in complements of the representatives of the local authority, religious community, the soviet officials, and non-registered organization. From local authority was demanded to keep the law and “attentive” investigation of applications³⁰.

The main aim of the Statement from the November 28, was the solution of socially-religious crisis in Western Ukraine. But the authority had hidden intentions as well. Because of the official registration, the possibility to control the Greek Catholics, earlier deprived of wardship, appeared. Bohdan Botsiurkiv summarized at one of his researching that the Communist Party apparatus calculated maximally to seize UGCC revival process, to stop the dynamics of the Greek Catholic movement, to minimize “the losses” of ROC, and to remove the believers from nationally-democratic movement using the ability of the communist functionaries to use the bureaucratic procrastination in the time of registration of the

29 KOCHAN, N.: The Ukrainian Catholicism in Ecumenical Perspective. *The people rights in Ukraine*, 1996, no. 15, p. 14.

30 With Keeping of Legality. The Statement of the Religious Affair Council of the UkrSSR Ministers' Board. *Vil'na Ukraina*, 1989, November 30, p. 5.

communities³¹. Since the Statement did not correspond to the valid law of the official registration of the religious organizations and left uncertainty of the territory of spreading its action, the Religious Affair Council of the USSR Minister Board did not approve the decision of the Republican Council. Also the authority obstinately ignored the presence of church hierarchy structure and recognized the Greek Catholics only as “*the ordinary group of believers*”, which owing to the Statement got the right to establish the proper communities³². Western experts considered it legally ineffective until the adoption of the new legislation regarding liberty of conscience. After that, it would be possible to speak about “*the legalization of the UGCC*”³³. As a result, on April 30, 1990, the majority of registration applications of Greek Catholic communities was sent back as “*incorrectly filled*”, and also in April, 1990, the Religious Affair Council modified the form of registration³⁴.

The Head of the UGCC, Major Archbishop Myroslav Ivan, in his declaration from December 2, 1989, underlined the importance of proclamation of the Statement and called on Greek Catholics to submit the registration application “*as soon as possible*” and to “*distinctly*” identify themselves as the Greek Catholics on opinion poll, at the same time respecting the right of the Orthodox believers, particularly in building question³⁵.

His locum tenens (acting head) in Ukraine, Archbishop Volodymyr (Sterniuk) agreeing with thoughts of the Church Head, foresaw the possible aggravation of the relations between the authority and ROC, hinting that their decision “*doesn't assist the pacification and respect to the authority*”³⁶.

The Defence Committee in its declaration from December 4, 1989, rather negatively reacted on these conditions proposed to the Greek

31 BOTSJURKIV, B.: *The Ukrainian Catholic Church in the USSR at Time of Gorbachev*, p. 164 – 165.

32 KOLESNYK, M.: The Way Out of Dead End Siding. *Liudyna i svit*, 1990, no. 1, p. 9 – 10.

33 The Statement of the Defence committee of UGCC from December 4, 1989. *Ukrainian Press Service*, 1989, no. 12, p. 3.

34 BOTSJURKIV, B.: *The Ukrainian Catholic Church in the USSR at Time of Gorbachev*, p. 168.

35 The Statement of His Excellence Myroslav Ivan Lubachivsky of the 2nd of 1989. *Vyzvol'ny Shlyah*, no. 6, p. 711.

36 Personal archives of Ivan Grechko. The Statement of locum tenens (acting head) of the Galician metropolity of UGCC, bishop Volodymyr Sternjuk to people's deputy Rostyslav Bratun from December 9, 1989.

Catholics. In laity leaders' opinion, the authority did not adequately think through their demands to recognize the illegality of the Lviv sobor resolutions from 1946, admit the UGCC as the Church "sui juris", to understand its rehabilitation as an institution of not only individual persons, as the Head of the UkrSSR Religious Affair Council Mykola Kolesnyk suggested³⁷, but also to return the Greek Catholics the property that belonged to them until 1946. The Committee members doubted the sincerity of the Soviet officials in their desire of solving the Greek Catholic question. Just long delaying in their opinion led up to the intensification of the religious situation and that led to the national and social disturbance. On the other hand, the UGCC representatives declared the authority aspiration of keeping "*the right of ROC inviolability*" in Western Ukraine, by "*shy proposing*" the Greek Catholics only the registration of individual communities and transferring them the former Rome Catholic churches (*kostely*) in use, which were all practically used like irreligious buildings (for example like warehouses, museums, clubhouses etc.), or were closed at all. That definitely could not satisfy the believers' needs and, moreover, would bring to the new conflicts – already between Catholics (Roman and Greek).

The local authority viewed the proclamation of the Statement from the November 28, as "*the first step to normalizing the church community life*"³⁸, though the first Secretary of Lviv Party Local Committee Viktor Volkov recognized that it was adopted one year late.³⁹

The representatives of ROC, in the person of Archbishop Kirill (Gundajev), the Head of the Foreign Church Relations Department of the Moscow Patriarchy, at the press conference of the November 28, 1989, did not mind the possibility of the Greek Catholics "*to pray to God as they wish*" taking into consideration the human right of the religious liberty. Therefore, they could be permitted to register their communities. However, on the other hand, the revival of "the union" in Western Ukraine, in his opinion, could mean the complete contradiction to the ecumenical spirit of the Vatican Council II, the comeback to "*the medieval achievement methods*" of the church unity, and this process could harm the Orthodox Catholic dialogue and cause the new divisions of the society⁴⁰.

37 KOLESNYK, M.: *The Way Out of Dead End Siding*, p. 9 – 10.

38 The Interview with the representative of the Religious Affair Council of the UkrSSR Ministers' Board in Lviv region J. J. Reshetylo. *Liudyna i svit*, 1990, no. 2, p. 33 – 35.

39 The interview with the first Secretary of Lviv Communist Party Committee V. O. Volkov. *Liudyna i svit*, 1990, no. 2, p. 29 – 31.

40 KOCHAN, N.: *The Ukrainian Catholicism in Ecumenical Perspective*, p. 15.

The final UGCC recognition at legal level occurred on June 15, 1991, in Kyiv after the approval of the Statute of the UGCC, which gave the Church all the rights of the religious organizations according to the legislation. However, legalization did not mean rehabilitation⁴¹.

Therefore, we should underline, that the attitude of the state authority to the Ukrainian Greek Catholics was contradictory and varied greatly in different levels, ranging from complete negation of the rights to exist, to understanding the necessity of the recognition, and to secret assisting the process of legalization.

For the leaders of the USSR, the discrepancy between the declared liberalization of church social life and continuing discrimination of citizens on religious grounds threatened them with the loss of the international prestige and sympathy with the world society. At the same time, the rapid intensification of the legalization movement with hunger strikes in Moscow, unlawful worships, and mass meetings clearly showed that legalization could happen by means of concrete, on-the-ground accomplishments, on whose course the authority would have no influence.

It is possible to affirm, that the state permission to register Greek Catholic communities was issued rather post factum and was motivated more by the foreign policy situation (especially by the visit of M. Gorbachev in Rome), than the aspiration of the Soviet authority to make advances towards the legal demands of hierarchy and believers. However, the seemingly insignificant but very important concession of the Soviet authority in the legislative and moral plan, served as a sign of the transition of overwhelming majority of the Orthodox priests and parishes in Western Ukraine within the jurisdiction of the UGCC bishops in 1989 – 1990.

Resumé

Legalizácia Ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi na pozadí vzťahov medzi gréckokatolíckymi veriacimi a sovietskou mocou v rokoch 1988 – 1989

Príspevok sa zaoberá problémom legalizácie Ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi (UGKC). Autor opisuje vzťahy medzi gréckokatolíckymi veriacimi a sovietskymi mocenskými orgánmi v rokoch 1988 – 1989. Ana-

41 The Statute of the Ukrainian Greek Catholic Church was ratified. *Vira bat'kiv*, 1991, 23. 6., p. 1.

lyzuje postoje sovietskych predstaviteľov na rôznych úrovniach (miestnej aj národnej) k legalizácii UGCC. Autor vyzdvihuje fakt, že tieto vzťahy bývali rozporuplné a pohybovali sa medzi úplným popretím práva na jej existenciu a pochopením nevyhnutnosti uznať, ba dokonca tajne asistovať v procese jej legalizácie. Taktiež analyzuje oficiálne *Vyhlásenie Rady pre náboženské otázky pri Výbore ministrov ZSSR*, na základe ktorého mali gréckokatolícki veriaci právo založiť a zaregistrovať svoju komunitu. Ignorovalo ale otázku hierarchie v rámci gréckokatolíckej cirkvi, uznanie nezákonnosti rezolúcie ľvovského soboru v roku 1946, rehabilitáciu cirkvi ako inštitúcie (a navrátenie znárodneného majetku) a nedefinovalo rozsah tejto iniciatívy. Na druhej strane bolo ale oficiálne *vyhlásenie* veľmi dôležité pre legalizáciu UGCC, pretože umožnilo gréckokatolíkom obnoviť infraštruktúru svojej cirkvi.

“The Best Priest Is the One Who Does Nothing” (Policy of Forced Secularization of the Bulgarian Society during the Communist Period)

Momchil Metodiev (Bulgaria)

During the communist period Bulgarian society was subject of purposeful policy of secularization, whose aim was marginalization of the church and religion in general, and propagation of the “atheistic” and “scientific” world view. The result of this policy could explain why today most of the Bulgarians declare themselves as religious (mainly Orthodox Christians) and at the same time they do not have even basic knowledge of the Christian doctrine. According to the 2008 European values survey 55 % of the Bulgarians regard themselves as religious, while at the same time 49 % declare that they believe in “certain force or spirit”, and only 35 % declared that they believe in God.¹

Undoubtedly, secularization of the Bulgarian society was a natural consequence of urbanization and other demographic changes that took place during the communist period. This process, however, was enforced by the policy of the communist state, which viewed the religion (irrespective of denomination) as ideological competitor and as a doctrine, which could

1 KARAMELSKA, T.: Otnoshenieto na bulgarite kum religiata spored Evropieskoto izsledvane za zennostite (2008). [Attitude of Bulgarians to the Religion According to the European Value Survey (2008)]. *Christianity and Culture*, volume (vol.) 39, 2009, number (no.) 4, page (p.) 28 – 35.

have easily gone outside the control of the communist state. One of the possible approaches to that problem is the examination of the communist state policy to the local priests and to the lower levels of church hierarchy.

The policy of the communist state to the lower clergy could be divided into three different periods. The first one, which took place during the first decade of the communist regime from 1944 to the middle of the 1950s, was a period of physical repression. The second period of relatively calm and tolerant policy lasted until the end of the 1960s, while the beginning of the 1970s signaled the beginning of a new period of administrative repression, which continued until the end of the communist regime. This policy culminated in the campaign for enforcement of the new civil rituals and establishment of a new socialist holiday system. Direct consequence of that policy was marginalization of the local clergy, whose work and activities were carefully watched and curbed when necessary by the local authorities. This policy was summarized and expressed by an official from the State Committee for Church Affairs, who in 1984 recommended to local representatives of the Committee to implement a policy, which would make priests invisible for the local communities, concluding that “*the best priest is the one who does nothing*”.

1. “Bulgaria is a leading country in the sphere of atheism”

By the mid-1950s it seemed that the opposition of the Orthodox Church to the communist regime had been successfully eliminated. When the communist seized the power they adopted relatively soft approach to the high clergy (metropolitans and bishops) and to the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church, which consisted of ten metropolitans, elected to a life-long term. In 1944 – 1945 three metropolitans were imprisoned for short terms, but by the summer of 1945 all of them were released. In the late 1940s, the state abstained from adopting brutal measures against the high clergy, as disbanding Holy Synod, forcing some of the metropolitans to retire or closing down some dioceses, although those options were seriously discussed. On November 8, 1948, one of the members of the Synod – the Metropolitan of Nevrokop Boris, who was famous for his anti-communist conviction, was murdered by an unfrocked priest after church Liturgy. In the late 1940s, however, the state adopted softer

approach to the high clergy and concentrated on destruction of the unity of the Synod, trying to win the loyalty of some key members. For various reasons the favorite of the state became the Metropolitan of Plovdiv Cyril, who was elected in 1953 as the first Patriarch of the modern autocephalous Bulgarian Orthodox Church after carefully orchestrated elections. This choice was not accepted by all members of the Synod, and although the opposition was not able to divert the overall direction of church-state relations it was influential enough to question the authority of the Patriarch in some crucial areas. From this unstable situation evolved certain model of church-state relationship, personalized by Patriarch Cyril and the chairman of the Committee for Church Affairs Michayl Kyuchukov. The essence of this model was a commitment of the state to keep and raise the prestige of the Patriarch as the state favorite, its readiness to make some small concessions to the opposition, while at the same time it initiated active atheist propaganda and imposed administrative restrictions on the local clergy.

Unlike the high clergy, during the first decade of the communist rule the local priests were subject of brutal repressive policy. The local priests in general were among the main objects of the first extrajudicial repressive campaign against the enemies of the communist state, initiated in the period 1944 – 1945. Next repressive wave started in the late 1948 and continued by the middle of the 50s. The first sign of the new repressive policy was the order of the Committee for Church Affairs to the local authorities to prepare and send a written record for every local priest. The records were summarized in the Report of the Committee for Church Affairs, issued on July 30, 1949, where local priests were divided into nine different categories on the basis of their attitude to the regime. The Committee collected records for 2,063 local priests and among them 1,600 were characterized as unfavorable to the regime to various extents, while the rest 400 priests were qualified as loyal to the state³. Those records became the basis for the next repressive campaign against the local clergy, which resulted in the imprisonment or sending to labor camps of at least 10 % of all priests (about 250 – 300 out of the total number of 2,500 priests at that time).

Combination of the brutal repression against the local clergy and relatively softer approach to the high clergy led the authorities to conclude in the middle of the 50s that in general, the church had become loyal to the state. Individual members of the local clergy were affected by the

3 AMFA, f. 10, list 9, file 248.

new repressive campaign initiated after the Hungarian uprising in 1956, but in general, in the mid 1950s started a new, relatively calm period of church-state relations. The local priests were left relatively free to do their work, inasmuch as they performed religious rituals within the churches, while every religious procession or other activities outside the churches were qualified as a “religious propaganda” and were unofficially, but effectively banned. It could be summarized that as a result the Communist Party leadership lost its interest to the church life and left it entirely to the Committee for Church Affairs. At that time the state shifted the emphasis from repression to the “educational work”, implemented through the atheist propaganda and spread of the “scientific world view”.

By the end of the 1960s the Committee for Church Affairs remained committed to its policy to exploit the division between the members of the Synod, qualifying some of its members as “progressive” and others as “conservatives” and securing election of at least relatively “progressive” bishops to the vacant metropolitan cathedras. At the same time the Committee started to make regular “observations” of the church services. Every Sunday a specially designated official from the Committee for Church Affairs visited 3 – 4 churches and filed a report with his impressions from the services. In that report he was trying to give detailed description of the number of visitors of the church, their age, gender, and even clothes⁴. No matter of the fact that those “observations” were clearly inefficient and the reports were unreliable, they did have enormous psychological effect both on the clergy and the believers. Although this practice was abandoned in the early 1960s, it became a kind of “urban legend”, since even in the 1980s priests were convinced that they are watched during the services.

It was one book published in 1968, which turned the attention of the state and Party leadership back to the church affairs. The book titled “*The process of overcoming of religion in Bulgaria*”⁵ presented the results of the first major sociological survey in Bulgaria. The authors were sociologists, ethnologists, and “scientific atheist workers” mainly from various institutes of the Bulgarian Academy of Sciences. As it is clear from the title, the aim of the authors was to support with sociological data the conviction for successful secularization of the Bulgarian society. Using different variables,

4 AMFA, f. 10, list 9, file 1149.

5 OSHAVKOV, Z. (ed.): *Prozesat na preodoliavane na religiata v Bulgaria. Sozilogicheskoto izsledvane* [The Process of Overcoming of Religion in Bulgaria. Sociological Survey]. Sofia 1968, p. 13.

the survey concluded that as religious (Orthodox Christians or Muslims) to different extent identified themselves only 35 % of the total population. According to the survey, the ratio of religious people was higher among the groups of old, women, uneducated, and minority people. Thus the survey was able to conclude that the improvement of education weakened the religion and that the most active part of the population regards itself as non-religious. As a result it proudly declares that the process of secularization (“atheization”) of the Bulgarian society had been successfully developing, due to the active atheist propaganda and educational work.

The survey, however, contained also some alarming results, presented in the last pages of the book. They appeared when data from the sociological survey was compared to the data for the performed religious rituals, regularly sent by the local parishes through the metropolitans to the Committee for Church Affairs. This data completely contradicted the “voluntarily” expressed opinion by the respondents in the survey, because 36 % of all marriages were contracted with religious ritual, 52 % of all newborn babies were baptized in the church (or circumcised), while 80 % of all funerals were done according to the religious tradition. From this perspective, it could be easily concluded that at that time the Bulgarians had become “hypocritical” believers, abstaining from performing religious rituals in the active part of their live and turning back to religion in the face of death.

The authors of the survey made completely different conclusion. They tried to explain this contradiction, introducing a methodological distinction between “religious beliefs” (or religion) and “everyday traditions” (or popular customs), stating that even non-religious people are performing religious ritual because nothing had been done so far for substitution of those everyday traditions with similar “unreligious ceremonies”⁶. This methodological distinction later became the main ideological concept behind the policy for enforcement of civil rituals in the 1970s. The authors presented the results of the survey to the local Party committee in Sofia, which commissioned to the newly created Home of Atheist to elaborate special civil ceremonies for marriage, baptism, and funeral. The new rituals were tested before 1968 and the analysis led to the conclusion that *“they could not be performed at home or in other unofficial setting because it opens the possibility for unauthorized changes”*.⁷

6 Ibidem, p. 265.

7 Ibidem, p. 287 – 290.

This gives the signal for the beginning of the campaign for enforcement of the civil rituals. The ideological sanction for that campaign came several years after initiation of the campaign itself. It was done by the Central Committee of Bulgarian Communist Party (CC BCP) Plenum held in February 1974, when in his report the CC BCP Secretary Alexander Lilov concluded that “*Bulgaria is a leading country in the sphere of atheism*” despite of the fact that religious denominations had renewed their activities. In his report Lilov proposed that those renewed activities should be checked by the popularization of the new civil rituals and elaboration of a new holiday system in the country⁸.

2. Enforcement of civil rituals

The enforcement of civil rituals is one of the most traumatic experiences suffered by Bulgarian Orthodox Church and other religious denominations during the communist period. This is also a textbook example for the administrative (or soft) repression applied by the communist regime with a view of marginalization of religion. The campaign was initiated in the late 1960s and had two directions: first one was enforcement of civil rituals in the strict sense of the word, i.e. enforcement of civil marriage, civil “baptism”, and civil funeral, created as substitution of the same religious rituals. Gradually in the early 1980s the campaign developed in elaboration and enforcement of a new “socialist holiday system” aimed at complete removal of the holidays, based on religious traditions. At the same time the authorities made an effort to limit the public visibility of the main religious holidays as Easter and Christmas.

The campaign was enforced by many reports of the Committee for Church Affairs and the State Security that warned for “*intensification of religious propaganda*” on behalf of certain metropolitans, who tried to revive the church life and to increase the number of performed religious rituals. Characteristic in this respect is a Report of the Committee for Church Affairs from June 1976, which warned that the church in general was growing richer and even was keeping part of its revenues secret from

8 LILOV, A.: *Da izdignem ideologicheskata borba na visotata na zadachite, postaveni ot Desetia kongres I novata programa na pariata za izgrazdane na razvitoto socialisticheskoto obshtestvo* [To Elevate the Ideological Struggle on the Height of the Tasks, Assigned by the 10th BCP Congress And the New Party Program for Establishment of the Developed Socialist Society]. Sofia 1974, p. 55.

the state in order to save money and exert pressure for new edition of the Bible⁹. In that context the regime viewed the limitation of the performed religious rituals as crucial both for the success of policy of forced secularization and for preventing the church from reviving its influence.

The civil marriage and civil funeral were established in the late 1940s. In 1945 the civil marriage was promulgated as the only legal marriage, leaving the possibility for contraction of religious marriage after that. In the late 1940s the state carefully controlled the local priest to observe the new regulation. Unlike the marriages, the civil funerals were not obligatory and both religious and civil funerals were equally accepted. In general, by the end of the 1960s the state relied mainly on the “educational work” and expected that at least the Party members and their relatives would abstain from performing religious rituals.

Chronologically, the first attack was launched on the religious funerals because they were the most widespread religious ritual. In 1968 the government adopted a new regulation, which promulgated that the civil funerals would be performed free of charge. The regulation also listed all items for the funerals that would be covered by the state excluding any item with religious symbolism and meaning. With the same decree the church was deprived of its right to produce funeral items. The new regulation did not forbid explicitly the religious funerals, but the expenses for them were not covered by the state and it did not mention who would produce the items for religious funerals. The new regulation was adopted despite the protest of the Holy Synod¹⁰ and in the following years created a lot of problems especially in villages and towns, where until that moment the local churches had a monopoly over production of funeral items. In the early 1970s, the Committee for Church Affairs complained that it was “unsuitable” for the socialist factories to produce crosses for religious funerals and that the “*tendency for substitution of the wooden cross with pyramid also represents certain constraint*”¹¹.

At the same time the state took measures for popularization (or enforcement) of the other civil rituals. In 1971 a special instruction was adopted, which in detail regulated ceremony and content of the speeches for all civil rituals¹². The implementation of the instruction was assigned to the local authorities and they were supposed to provide special ritual

9 AMFA, f. 10, list 13, file 154a.

10 AMFA, f. 10, list 11, file 491.

11 AMFA, f. 10, list 12, file 547.

12 AMFA, f. 10, list 12, file 189.

halls for civil marriages and civil baptisms. The instruction regulated the ornamentation of the ritual halls for different occasions, the overall procedure of the ceremonies, and content of the speeches of the officials.

Most characteristic among those rituals was the one of civil “baptism”, called officially *“the ritual for naming of the newborn child”*. According to that instruction, the local authorities should send a special message to the parents of the newborn babies and invite them on a designated day to perform the ritual. The instruction even recommended to local authorities to send a car to drive the family to the ritual hall. The hall should be ornamented with portraits of Georgi Dimitrov and the Prime Minister at that time Todor Zhivkov, and also with appropriate slogans like the one stating that *“Children are the main capital in our socialist society”*. The ritual itself consisted of an introductory speech given by the official in the ritual hall. In certain moment the mother should hand the baby to the official, who would perform the naming of the baby with the following words:

*“In front of the parents, relatives, and representatives of our society I announce that the new citizen of our socialist motherland is named.... Dear child, grow healthy, merry, bright, and diligent for the happiness of your fathers and for the pride of our nation.”*¹³

While the other two rituals were relatively successfully popularized and they are still practiced in Bulgaria, the civil “baptism” never became really popular despite all the attempts of the local authorities. At the same time, relatively widespread became the practice of baptizing children by their grandparents, formally without consent or knowledge of their parents. In 1973 the Committee for Church Affairs suggested this practice to be curbed by issuing an order to the priests to baptize children only with explicit consent of their parents¹⁴. It is unlikely that this practice was introduced, because later documents are discussing the same problem.

3. A new “socialist holiday system”

The campaign for enforcement of civil rituals evolved in the late 1970s into decision for elaboration and establishment of a new, “socialist holiday system”. In this effort took part many state institutions, Bulgarian Academy of Sciences, and local Communist Party committees. As it was mentioned,

¹³ Ibidem.

¹⁴ AMFA, f. 10, list 12, file 547.

the task was assigned by the February 1974 Plenum of the Central Committee of the BCP. In 1978 the State Council adopted “*Main guidelines for development and improvement of the holiday and ritual system in the People’s Republic of Bulgaria*”¹⁵. This is very detailed and lengthy document full of many ideological clichés and recommendations. Its effective result was creation of a special Commission for elaboration of the new holiday system. By 1980, the Commission prepared a draft of the new system, which in the next two years was discussed in the local BCP committees, in various ministries and other state institutions. After taking in consideration all received notes, in November 1982 the Commission presented the “*Uniformed classifier of the most important events in the life of the society, collectives and families, and the National Holiday Calendar*”¹⁶. This is very long document (60 pages), which classified all holidays, rituals, and traditions celebrated in Bulgarian society. As far as religion is concerned the document tried to give new name and meaning to some religious holidays and traditions. The document divided the holidays into three categories:

1. Events, related to production activity.
2. Events, related to social and political life (international, national, and regional holidays).
3. Events, related to customs and traditions.

As a result of that classification in the first group one can find The Day of Mechanical Agricultural Worker together with the Day of Slavonic Alphabet (latter related to the sphere of intellectual production).

Most important, with regard to the religion, is the third group, where all main religious holidays were labeled “rethought holidays” and filled with new meaning. The new National Holiday Calendar represented a list of all holidays celebrated throughout the year (not only official but also traditional) and each of them was accompanied with brief annotation of its meaning. For example, Christmas and Easter were not part of the Calendar, but they were replaced by New Year and Day of Flowers with the following annotation:

15 Osnovni nasoki za razvitie i usuvurshenstvane na praznichno-obrednata sistema v NRB [Main Guidelines for Development and Improvement of the Holiday and Ritual System in the People’s Republic of Bulgaria, Endorsed by the State Council on April 12, 1978]. *State Gazette*, vol. 42, 1978, 30. 5., p. 1 – 5.

16 Central State Archive, f. 405, list 10, file 255.

“New Year – January 1

This holiday combines the positive elements of traditional holidays Day of St. Basil and Christmas. Its main meaning is to strengthen with certain rituals and symbols the optimism and hope for a better future.

This is mainly family traditional holiday but it also consists of some new elements and through them it broadens and deepens the social contacts within families and collectives. In the contemporary situation it has broader social scope because it is celebrated as a holiday also by production collectives.”

“The Day of Flowers – third Sunday of April

It is a new, mainly family holiday, which evolved on the basis of traditional spring holidays Day of St. Lazarus, Palm Sunday and Easter. It is a holiday of awakening nature, of the aesthetical attitude of the man to the nature and it expresses people’s desire for health, happiness, prosperity, and harmony. It gives the opportunity for combination of rich tradition with new symbolism by which means it could become the main spring holiday of the Bulgarian people.”

4. Other measures against church holidays

The authorities throughout the communist period were concerned most of all by the so-called in the documents “Easter holiday cycle”, which included mainly the week between Palm Sunday and Easter. From the mid 1960s, the authorities elaborated various tactics with a view to divert the public attention from these holidays, combining restrictive and other measures.

In the Easter night of 1965, the main church in Sofia “Alexander Nevski” was cordoned by the militia. The attendance to the church service was allowed only with special permissions, distributed beforehand between the faithful (and some state institutions) by the clergy. Officially this restrictive measure was adopted at the request of the clergy and with the consent of Patriarch Cyril. Previous years, groups of youth people came early to the church and provoked turmoil when the Patriarch served the Liturgy¹⁷. Since “Alexander Nevski” Cathedral was cordoned, in the following years the groups of youths moved to the other churches in the capital, where

¹⁷ AMFA, f. 10, list 12, file 1005.

created the same turmoil, which subsequently led to imposition of militia cordon around them. The same happened in other Bulgarian cities and finally in early 1970s all big churches were cordoned for the Easter Liturgy, which practice remained effective by the end of the communist period.

The other tactics aimed at diverting the public attention from Palm Sunday and Easter. The most notorious measure was the task, assigned to the National Television, to show “interesting program”¹⁸ in the night of Easter service, including American movies and Western show programs, impossible to be watched any other time of the year. The aim of other measures was to deprive from religious meaning the main traditions performed during the Easter. For instance, in 1976 the Committee for Church Affairs proposed that in the kindergartens the eggs should be decorated not on Easter but on the First Sprig Day and that it should be presented as a kind of game.¹⁹ Similar was the proposal of a local Party committee in Sofia from 1980 that the Easter bread should be sold throughout the year with a view of minimizing its religious symbolism.²⁰ In the 1970s, the state purposefully tried to establish and popularize new spring holidays that lacked religious meaning, as Feasts of Beauty, carnivals, etc.

5. Results: marginalization of the church

The campaign for enforcement of civil rituals remained effective by the very end of the communist regime. Partially, the results from the campaign could be estimated by the statistical data on the performed religious rituals.

Year	1968	1977	1978	1979	1980
Baptized children (as percent of all newborn babies)	52 %	40 %	40 %	47 %	40,7 %
Religious marriages	36 %	6,59 %	5,53 %	4,72 %	4,52 %
Religious funerals	80 %	49 %	49,1 %	49,6 %	47,9 %

Source: AMFA, Fund 10, List 14, File 589

As it could be seen, in the 1970s the most drastic was the decrease of the performed religious marriages and funerals. By the end of the 1970s

18 AMFA, f. 10, list 13, file 57. Report of the Committee for Church Affairs, April 29, 1976.

19 Ibidem.

20 AMFA, f. 10, list 13, file 873.

religious marriages became something like exotic ritual performed by very few newly-married couples. Religious funerals remained the most popular religious ritual, although the trend in their number was clearly negative. Unlike them, the change in the percentage of the baptized children is insignificant. In general, in early 1980s Bulgarian society remained “hypocritical” in terms of its religiosity, abstaining from performing religious rituals in the most active part of life.

The most serious results from the campaign could be hardly illustrated with statistical data. The campaign had enormous psychological effect on the local clergy, which lost its prestige and was left virtually unprotected to the administrative arbitrariness of the local authorities. A proof for that is the statistical data on the number of the local priests and monks during the communist period.

Year	1957	1971	1974	1978	1985
Churches	3700	2940		2875	
Priests (total)	2232	2178	1794	1746	1700
Regular	1815	1878	1174		950
Retired (“holiday” priests)	417	300	620		750
Monasteries	120	102	98		
Monks and nuns (total)	440	425	379	391	
Monks	183	210	159		
Nuns	257	215	220		

As it is clear from the table, the local clergy was affected most of all by the policy of forced secularization, adopted by the communist authorities. The total number of the regular priests shrunk from approximately 2,000 in the early 50s to less than 1,000 in 1985. It increased the relative weight of the so-called “holiday priests” - retired priests who served in the churches only at holidays. This is also a sign for the growing average age of priests and a proof for the lack of young (and motivated) priests. Another reason for the same were the restrictions placed by the communist authorities on the church education – in 1948 two seminaries of the Bulgarian Orthodox Church were unified into one and it was transferred from Sofia to the remote town of Cherepish. In the following years, the state strictly controlled the curriculum of the seminary and the State Security carefully watched the teachers and students in it.

It should not be concluded that secularization of the Bulgarian society was result of a single campaign, organized by the communist regime. Another reason for marginalization of the church activity was also the rapid

urbanization in the 1960s, which resulted in mass migration of people from the villages and small towns to the newly created industrial cities and the capital of Sofia. Since during the communist period existed an unofficial ban for construction of new religious buildings²¹, this urbanization led to the abandonment of many churches in towns and villages, and virtually to the lost of the contact of the newly urbanized people with the church. It could be concluded, however, that the natural process of secularization was successfully enforced by the communist state. Part of the same policy was also the secularization of the public image of the church, which is one of the main reasons for the deep misunderstandings between the church and society in the post-communist Bulgaria.

Resumé

„Najlepší kňaz je ten, čo nerobí nič“ (Politika nútenej sekularizácie bulharskej spoločnosti v období komunizmu)

Príspevok prezentuje politiku bulharského komunistického režimu vo vzťahu k miestnemu duchovenstvu a zameriava sa pritom na represívne postupy voči miestnym kňazom koncom 40. rokov, na kampaň za presadenie civilných obradov v 70. rokoch a vytvorenie nového, „socialistického“ systému sviatkov v 80. rokoch. Uvedené štatistické údaje poskytujú obraz o celkovej situácii v bulharskej pravoslávnej cirkvi v čase komunizmu. Na záver konštatuje, že hoci bulharská spoločnosť sa sekularizovala prirodzene, úspešne ju presadil práve komunistický štát prostredníctvom protináboženskej politiky a opatrení.

21 The restriction is mentioned in 1971 Report of the Committee for Church Affairs, AMFA, f. 10, list 12, file 355.

„Katolícka akcia“ a exkomunikačné dekréty Svätej stolice

František Vnuk (Slovensko)

Otvorené nepriateľstvo a konflikt medzi komunistickou ideológiou a náboženstvom sú tak staré ako komunizmus sám. Otcovia komunizmu K. Marx a F. Engels pokladali náboženstvo za hlavnú prekážku nimi chápaného budovania beztriednej komunistickej spoločnosti a pokladali ho za „ópium ľudstva“.¹ Rovnako rezolútne Katolícka cirkev odsudzovala bludnú náuku komunizmu od prvých rokov jej vzniku. Pápež Pius IX. v známom zozname bludov (*Syllabus errorum*) z roku 1864 výstražne varuje pred touto „*neslávnou náukou tzv. komunizmu, ktorá je v úplnom protiklade s prirodzeným zákonom a ktorá – keby sa raz mala ujať – by úplne zničila práva, majetok a vlastníctvo všetkých občanov, ba i celej spoločnosti.*“² Jeho nástupca, Lev XIII., v encyklike *Quod apostolici muneris* (1878) vyhlasuje komunizmus za „*fatálnu nákazu, ktorá ako pliaga vniká do najvnútornejších orgánov ľudskej spoločnosti, aby zapríčinila jej záhubu*“.

V 20. storočí sa komunizmus alebo extrémny marxizmus priamo či nepriamo stáva vládnuou silou v niektorých štátoch, ako napríklad Mexiko, Španielsko, ale hlavne Sovietsky zväz a jeho satelitné štáty. A tu spravidla vždy vládnući režim zavádza ostré protináboženské zásahy a opatrenia, ktoré hraničia s otvoreným prenasledovaním náboženstva a v mnohých prípadoch ním aj sú. Na tieto kruté a neoprávnené prejavy triednej a ide-

1 *Slovník vědeckého ateizmu*. Bratislava 1983, strana (ďalej s.) 442.

2 DENZINGER, H. J.: *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Madrid 1948, s. 482 a 485.

ologickej nenávisti, ktoré boli bezohľadným porušovaním ľudských práv a základných ľudských slobôd, dôrazne a výstražne poukazuje pápež Pius XI. v encyklike *Divini Redemptoris* (1937).³

Od roku 1944 a ešte výraznejšie po skončení 2. svetovej vojny aj Slovensko pocítilo tvrdý dopad komunistickej päste na náboženské prejavy a náboženské cítenie ľudu. Tento útlak sa stal ešte neznesiteľnejším po februári 1948, keď sa komunistická strana zbavila svojich partnerov v národnom fronte a získala monopol vládnej moci v krajine. A tak na zasadaní Predsedníctva Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ďalej ÚV KSČ) 25. apríla 1948 Klement Gottwald vyhlasuje otvorený boj proti Cirkvi: „*Musíme v ní vidět nepřitele. Nesmíme v tomto případě stráčet nervy, s tím třeba počítat a boj svedeme... Jedným z prvních kroků by mělo být, abychom dostali nad nimi legální kontrolu státním aparátem. Třeba říci, že musíme mít pevnou, ale elastickou ruku a být si vědomi toho, že se do křížku s nimi dostaneme a že oni nakonec musí pryč od Říma a všechno, co s tím souvisí. Vytvořit takový stav, abychom mohli říci: národní církev.*“⁴

Tento Gottwaldom vytyčený prvý krok sa realizoval v letných mesiacoch 1949 a je v dejinách Katolíckej cirkvi známy pod menom rozkollnic-

3 Slovenský text v zborníku KOŠČ, S., SALATŇAY, M. (prekl.): *Sociálne encykliky*. Trnava 1997, s. 143 – 188. V tejto encyklike sa píše: „*Komunizmus skrýva v sebe falošnú myšlienku vykúpenia. Klamlivý ideál spravodlivosti, rovnosti a bratstva v práci prežaruje ako zničujúca pálava všetku jeho náuku a činnosť akýmisi bludným mysticismom, ktorý davom, zlákaným klamnými sľubmi, dodáva strhujúce nadšenie a zápal... Tento klamlivý ideál sa tiež vystatuje, že podnietil istý hospodársky pokrok. Ak však k takému pokroku skutočne došlo, malo to iné príčiny, napríklad, že sa vo väčšom rozsahu zaviedla priemyselná výroba v krajinách, kde dosiaľ nejestvovala, že sa zužitkovali obrovské prírodné bohatstvá, alebo že sa vďaka brutálnym metódam vykonali kolosálne práce s malými nákladmi.*“ (článok 8, s. 146 – 147) „*Komunizmus upiera človekovi slobodu, túto duchovnú základňu mravného života, odoberá ľudskej osobnosti akúkoľvek dôstojnosť a akúkoľvek mravnú oporu proti vzbure slepých pudov. Vo vzťahu jednotlivca ku spoločnosti sa upiera ľudskej osobnosti akékoľvek prirodzené právo, lebo v komunizme jednotlivec nie je ničím iným ako nepatrným kolieskom v súkolesí.*“ (článok 10, s. 148) „*Prvý raz v dejinách ľudstva sme svedkami chladnokrvne premysleného a do podrobnosti pripraveného boja človeka proti „všetkému, čo je božské“. Komunizmus je protináboženský svojou podstatou a pokladá náboženstvo za „ópium ľudstva“, lebo náboženské pravdy, poukazujúce na záhrbný život, vraj odvádzajú proletárov od úsilia o dosiahnutie sovietskeho raja, ktorý je tu na zemi.*“ (článok 22, s. 154).

4 KAPLAN, K.: Komunisté a cirkev – konflikt v polovine 1949. *Studie*, 1979, číslo (ďalej č.) 62, s. 94.

ka Katolícka akcia (ďalej KA) alebo pokus o schizmu. O jeho priebehu jestvuje už obsiahla literatúra⁵.

Komunistické úsilie sa stretlo s veľkým odporom, najmä zo strany jednoduchého veriaceho ľudu na Slovensku. Došlo k protestným vystúpeniam a zrážkam s ozbrojenými orgánmi štátnej moci, pri čom bolo aj niekoľko mŕtvych, mnoho zranených a vyše 1100 osôb zatvorených. V prehľadnej úradnej správe predloženej ministerstvu spravodlivosti 1. decembra 1949 sa uvádza, že „*k zhluknutiam väčšieho rozsahu a k násilnostiam došlo v 34 obciach... Trestné oznámenie bolo podané na 1136 osôb... počet odsúdených činil 467 osôb... podmienené tresty boli uložené 70 osobám.*“⁶

Tento konflikt mal aj svoj medzinárodný ohlas a viedol k jednej z najdrastickejších odpovedí Katolíckej cirkvi – k exkomunikácii osnovateľov a podporovateľov rozkolníckej Katolíckej akcie“ a krátko na to aj ku globálnej exkomunikácii aktívnych členov komunistickej strany.

Správy o tvrdom a bezohľadnom postupe voči Katolíckej cirkvi sledovali vatikánske kruhy veľmi pozorne a s veľkou starosťou o osudy veriacich v Česko-Slovensku. Na rozdiel od Maďarska a Juhoslávie, kde si komunisti vybíjali nenávisť voči vedúcim predstaviteľom cirkvi (Mindszenty, Stepinac) predovšetkým na súdnych procesoch, v Česko-Slovensku sa úsilie komunistov sústreďovalo na vytvorenie schizmatickej cirkvi odtrhnutej od Vatikánu, ktorá – podobne ako pravoslávna cirkev v Sovietskom zväze – by bola pod úplnou kontrolou straníckych orgánov. To vyvolávalo vo Vatikáne značné obavy, pretože prvé správy a dômyselne štylizovaný *Ohlas Katolíckej akcie* (z 10. júna 1949), ktorým sa jej pripravovatelia a sponzori obracali na verejnosť, vzbudzoval dojem, že komunistom sa podarilo získať podporu nielen mnohých veriacich, ale aj viacerých kňazov.⁷ Prvá

-
- 5 Napríklad: ZÚBEK, T. J.: *The Church of Silence in Slovakia*. Whiting 1956, 310 s. VAŠKO, V.: *Neumlčená; kronika cirkvi v Československu po druhé svetové válce*. I., II. časť. Praha 1990, 267 s., 266 s. KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu v letech 1948 – 1953*. Brno 1993, 440 s. VNUK, F.: *Pokus o schizmu a iné proticirkevné opatrenia v rokoch 1949 – 1950*. Bratislava 1996, 137 s. PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava 1997, 311 s. LETZ, R.: *Prenasledovanie kresťanov na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*. In: MIKLOŠKO, F., SMOLÍKOVÁ, G., SMOLÍK, P. (eds.): *Zločiny komunizmu na Slovensku I*. Bratislava 2001, 743 s. HALKO, J.: *Rozbiť Cirkev. Rozkolnícka katolícka akcia – Pokus o vytvorenie národnej cirkvi v Česko-Slovensku 1949*. Bratislava 2004, 256 s.; a ďalšie.
- 6 Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Povereníctvo spravodlivosti, škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 559. Pozri tiež: VNUK, F.: *Vzbury a demonštrácie veriacich na Slovensku v roku 1949*. *Katolícke noviny*, 1994, č. 24.
- 7 SNA, f. Ústredný akčný výbor Národného frontu (ďalej ÚAV NF), šk. č. 48. Pozri tiež propagačnú brožúrku *O dobrý pomer cirkvi a štátu*. Bratislava 1949, s. 12.

reakcia Vatikánu (13. júna 1949) je poznačená výrazom smútku a netajejného sklamania:

„*Udalosti posledných týždňů v Československu a obzvláště posledních dnů dokazují, že československý katolicismus kapituloval. Nepřekvapilo nás, že k tomu došlo, ale překvapilo nás, že se našlo tolik katolických kněží v českých zemích i na Slovensku, kteří se dali oklamat a dali sa na cestu rozkolu, do něhož chtějí strhnout svěřený jim lid.*“⁸

Bolo to chvalabohu unáhlené komentovanie udalostí. V nasledujúcich dňoch na základe správ z pražskej nunciatúry a z iných spoľahlivých zdrojov Vatikán so značnou úľavou korigoval svoj pesimistický úsudok. Nekompromisný postoj slovenských a českých biskupov a pevné odhodlanie veriaceho ľudu nepoddať sa hrozbám a nátlaku ateistického režimu bol pre cirkevné kruhy v Ríme podnetom k zákrokom, aké sa robievajú len za mimoriadnych okolností: uvalenie trestu exkomunikácie nielen na organizátorov a šíritelov Katolíckej akcie (20. júna 1949), ale – o necelé dva týždne neskôršie (2. júla) – aj na pôvodcov týchto neľudských opatrení, na aktívnych členov komunistickej strany v Moskve, Prahe i na celom svete.

Týmto zákrokom chcel Vatikán v prvom rade poskytnúť morálnu podporu biskupom, kňazom a veriacemu ľudu v ich nerovnom zápase⁹. Ale udalosti v Česko-Slovensku boli aj mocným katalyzátorom, ktorý urýchlil rozhodnutie Vatikánu exkomunikovať všetkých príslušníkov Cirkvi, ktorí „*vyznávajú, bránia a rozširujú materialistickú a protikresťanskú náuku komunizmu.*“¹⁰

Oficiálne odsúdenie rozkolníckej Katolíckej akcie sa uskutočnilo dňa 20. júna 1949. Rozhodnutie spôsobila rozruch na celom svete. Vatikánsky rozhlas a zahraničné vysielачky oboznámili s ním veriacich na Slovensku, kde sa tento tvrdý postoj Svätej stolice prijímal s veľkým uspokojením. Biskupské úrady rozposlali text dekrétu všetkým kňazom a niektorí biskupi (ako napr. Ján Vojtaššák) aj s výslovným príkazom: „*Tento dekrét spolu*

8 MLÝNSKÝ, J.: Národní fronta a církevní politika po únoru 1948. *Československý časopis historický*, 1973, č. 6, s. 854.

9 Rozšírený americký týždenník *Time* komentoval exkomunikáciu dlhším príspevkom nadpísaným *They Are Not Forsaken* [Nie sú opustení], v ktorom sa písalo: „*East of the Iron Curtain, the decree has a somewhat different purpose and effect. The Vatican said that the decree was designed to give Catholics in Communist lands „the sensation that they are not forsaken, but spiritually supported by the whole Catholic world.*“ *Time*, 25. 7. 1949.

10 *Decretum Supremae Sacrae Congregationis S. Officii. Acta Apostolicae Sedis*, 2. 7. 1949.

s vysvetlením o exkomunikácii treba prečítať v najbližšiu nedeľu po každej sv. omši a potom vyvesiť v kostole na verejnom, viditeľnom a prístupnom mieste.“¹¹ Exkomunikačný dekrét znel:

Odsúdenie schizmatickej „Katolíckej akcie“ v Česko-Slovensku

Protivníci Katolíckej cirkvi vyvolali v poslednej dobe v Česko-Slovensku falošnú „katolícku akciu“, ktorou sa snažia naviesť katolíkov tohto štátu, aby sa odtrhli od Katolíckej cirkvi a odmietli poslúchať zákonitých pastierov Cirkvi.

Táto akcia je tým horšia, že jej šíritelia neváhajú násilím a podvodom nútiť mnohých, aby sa k nej pripojili; dokonca idú tak ďaleko, že sa odvažujú uvádzať medzi stúpecami aj mnohých takých kňazov a katolíckych laikov, ktorí sa k akcii nikdy nepridali, ba prejavili k nej zamietavý postoj.

Preto Najvyššia posvätná kongregácia Svätého Offícia¹², vykonávajúc svoje poverenie obhajovať neporušiteľnosť viery a mravov, v mene a s autoritou nášho Svätého Otca, z Božej Prozreteľnosti pápeža Pia XII. zavrhuje a odsudzuje vyššie spomenutú a podvodne pomenovanú „katolícku akciu“ ako schizmatickú. Súčasne vyhlasuje, že kňazi a veriaci – všetci spoločne a každý jednotlivo – ktorí sa k tejto akcii vedome a dobrovoľne pridali, alebo v budúcnosti pridajú, menovite však jej pôvodcovia a šíritelia, sa zaradili medzi schizmatikov a odpadlíkov od Katolíckej cirkvi a tým činom uvalili, alebo uvalia na seba exkomunikáciu, osobitným spôsobom vyhradenú Svätej stolici v zmysle kánona č. 2314 CIC.¹³ Okrem toho ostávajú v platnosti ostatné trestné následky kánonického práva, ktorými budú potrestaní tí, ktorí by (nech Boh chráni!) v tomto stave naďalej tvrdohlavo zotrúvali.

Dané v Ríme, v budove Svätého Offícia, dňa 20. júna 1949.

*Petrus Vigorita,
Supremae S. Congregationis S. Officii Notarius¹⁴*

Exkomunikácia (vyobcovanie z Cirkvi) bola na Slovensku takmer neznámym trestom nielen pre veriacich, ale aj pre mnohých kňazov.

11 SNA, f. ÚAV NF, šk. č. 84, *Litterae circulares ordinariatus Scepenienses*, Nr. 6/1949.

12 Táto inštitúcia je dnes známa pod menom Kongregácia pre náuku viery [Congregazione per la dottrina della fede].

13 CIC je akronym pre *Codex iuris canonici* [Kódex cirkevného práva].

14 *Acta Apostolicae Sedis*, 2. 7. 1949.

A preto s exkomunikačným dekrétom biskupi posielali kňazom aj vysvetlenie a praktické pastoračné rady. Biskupi (najmä Vojtaššák, Škrábik a Lazík) brali tieto rozhodnutia Sv. stolice veľmi vážne a nástojili na ich dôslednom uplatňovaní.

V archívoch sa zachovali obežníky, ktoré vydával a tajne svojim kňazom posielal biskup Vojtaššák.

V jednom zo svojich prvých obežníkov biskup podáva prehľadnú teologickú úvahu o podstate a nebezpečenstve schizmy a potom poukazuje:

„Nepravá Katolícka akcia v Č-SR je dielo skutočne rozkolnícke, lebo má na sebe všetky známky rozkolníckeho zločinu:

a) svojich stúpcov odlučuje od rímskeho pápeža...

b) odlučuje ich aj od ostatných členov Katolíckej cirkvi

Ako všetci dobre vieme, rozkolnícku Katolícku akciu vyvolali ľudia svet-skí, väčšinou takí, ktorí sa s Katolíckou cirkvou už dávno rozišli – odpadlíci, bludári, neverci... Všetko, čo sa teda okolo zakladania nepravkej Katolíckej akcie dialo, bolo obyčajnou vzburou proti cirkevnej autorite – bolo rozkolom.“

A potom nasledujú praktické inštrukcie:

a) „Do exkomunikácie upadol ten, kto vedome a dobrovoľne pristúpil ku KA. Teda nie tí, čo podpísali Ohlas bez toho, že by si boli vedomí, že ide o hnutie rozkolnícke... a že súhlas s touto Katolíckou akciou je stíhaný cirkevnými trestami.

b) Teraz, keď prehovorili biskupi a Rím, „všetci, ktorí vstúpia do Katolíckej akcie, upadajú do trestu exkomunikácie, lebo rozkolnícka povaha tejto KA je už verejne dostatočne známa. Nikoho neospravedľňuje výhovorka, že bol naňho robený nátlak, alebo že bol ohrozený na existencii, lebo vieru zaprieť neslobodno, ani keby hrozila strata majetku alebo života.“

Exkomunikáciou sa veriaci laik *„sám vylučuje zo spoločnosti veriacich“*, a ako taký *„nemá účasť na odpustkoch, modlitbách a prímluvách Cirkvi. Nemôže pristupovať k sviatostiam, nemôže byť krstným alebo birmovým otcom a ak sa pred smrťou nezmieri s Bohom, nesmie byť po katolícky pochovaný.“*

Exkomunikovaný kňaz *„nemôže a nesmie slúžiť sv. omšu a vysluhovať sviatosti... nemôže svedeať, sobášii.“*

Ak kňazi po napomenutí, ktoré dostali diecéznym obežníkom, *„svoju účasť na Katolíckej akcii neodvolajú a zapríčinené pohoršenie nenapravia... budú zbavení obročia, úradu, hodnosti, alebo penzie, ktoré požívajú... Tak-*

*isto ani exkomunikovaní laici nemôžu zastávať v Cirkvi nijaké funkcie, ani konať nijaké služby.*¹⁵

Niekoľko dní po exkomunikácii súvisiacej s Katolíckou akciou, nasledovala exkomunikácia uvalená na aktívnych členov, podporovateľov a šíriteľov komunizmu. Stalo sa tak rozhodnutím Svätého Offícia 1. júla 1949.

Príslušné rozhodnutie bolo podané vo forme odpovedí na tieto štyri špecifické otázky:

1. *„Či je dovolené vstúpiť do komunistických strán a ich podporovať?“¹⁶*
2. *Či je dovolené vydávať, rozširovať a čítať knihy, časopisy, denníky a letáky, ktoré propagujú komunistickú náuku a činnosť, alebo do nich prispievať?*
3. *Či možno pripustiť k sviatostiam veriacich, ktorí vedome a dobrovoľne konajú veci spomenuté v predchádzajúcich dvoch bodoch?*
4. *Či treba pokladať za odpadlíkov od katolíckej viery, podliehajúcich exkomunikácii osobitným spôsobom vyhradenej Svätej stolici, tých veriacich, ktorí vyznávajú materialistickú a protikresťanskú komunistickú náuku, predovšetkým tých, čo ju obhajujú a propagujú?“¹⁷*

Predstavení Kongregácie Svätého Offícia si vypočuli mienku odborníkov a zhodli sa na týchto odpovediach:

Na 1. otázku je *„záporná odpoveď (t. j. nie je dovolené), pretože komunizmus je materialistický a protikresťanský smer. Aj keď vodcovia komunistov niekedy slovami hlásajú, že nebojujú proti náboženstvu, v skutočnosti však – či už činmi alebo náukou – prejavujú nepriateľstvo proti Bohu, pravému náboženstvu a Kristovej Cirkvi.“¹⁸*

Na 2. otázku je tiež *záporná odpoveď – Negative (t. j. nie je dovolené), pretože to zakazuje zákon (porovnaj can. 1399 CIC).*

Na 3. otázku je tiež *záporná odpoveď – Negative (t. j. nemožno), podľa riadnych predpisov o odmietnutí sviatostí tým, čo nie sú ich hodní.*

15 SNA, f. Poverenictvo vnútra – Spravodajstvo (ďalej PV – sprav.), šk. č. 15.

16 Utrum licitum sit, partibus communistarum nomen dare vel eisdem favore praestare?

17 Utrum Christifideles, qui communistarum doctrinam materialisticam et anti Christianam profitentur, et in primis, qui eam defendunt vel propagant, **ipso facto**, tamquam apostatae a fide catholica, incurrant in excommunicationem speciali modo Sedi Apostolicae reservatam?

18 Negative: Communismum enim est materialisticus et antichristianus; communistarum autem duces, etsi verbis quandoque profitentur se religionem non oppugnare, se tamen, sive doctrina sive actione, Deo veraeque religioni et Ecclesia Christi sere infensos esse ostendunt.

Na 4. otázku je *kladná* odpoveď – *Affirmative* (t. j. treba ich pokladať za odpadlíkov a exkomunikovaných).

Pápež Pius XII. schválil tieto rozhodnutia 30. júna 1949 a nariadil, aby boli uverejnené v úradnom vestníku *Acta Apostolicae Sedis*.¹⁹

Exkomunikačný dekrét mal veľký ohlas na oboch stranách železnej opony. Viacerí pozorovatelia a komentátori v ňom vidia podstatný príspevok k vyostreniu vzťahov medzi socialistickým a západným svetom, čo potom vyústilo do tzv. studenej vojny.²⁰

Aj na Slovensku vatikánske rozhodnutie spôsobilo rozruch svojou prísnosťou a autoritatívnym tónom. I keď ho väčšina veriacich privítala, mnohí boli v rozpakoch, ako a či ho možno vôbec v plnom rozsahu uviesť do praktického života. V prostredí, kde tlač a rozhlas boli úplne v službách komunizmu, kde kultúrny a celý verejný život bol pod kontrolou strany, nebolo možno dôsledne dodržiavať zákazy a príkazy cirkevnej vrchnosti. Aj naši biskupi si boli vedomí týchto ťažkostí a ponáhľali sa vysvetliť veriacim, že Cirkev ich nechce obťažovať bremenami, ktoré by sa nedali uniesť. Keď oboznamovali kňazov a veriacich s obsahom exkomunikačného dekrétu, poukazovali, že Cirkev neodsudzuje komunizmus z politických, ekonomických alebo sociálnych, ale jedine z nábožensko-filozofických dôvodov. Pri tom Cirkev rozoznáva tri kategórie komunistov:

1. Tí, čo s komunizmom nesúhlasia a sú členmi strany len preto, lebo ináč by prišli o zamestnanie. Títo **nepodliehajú** exkomunikácii.

2. Tí, čo súhlasia so sociálnou stránkou komunizmu, ale odmietajú jeho materialisticko-ateistickú ideológiu. Podliehajú iba trestu odopretia sviatostí.

19 *Acta Apostolicae Sedis*, 2. 7. 1949. Ako vidno, exkomunikačný dekrét je veľmi priamy a jednoznačný. Išlo tu o prípad exkomunikácie *latae sententiae*, t. j. o cirkevný trest, ktorý automaticky postihne osobu, ktorá sa dopustí určitého odsúdeniahodného činu, ako je napríklad vražda nenarodeného dieťaťa, znesvätenie posvätenej hostie, členstvo v slobodomurárskej lóži, herézia a pod. (pozri *Kódex kánonického práva*, kánon č. 1314, 1318, 1367, 1398). To je zdôraznené aj ablatívom „*ipso facto*“, ktorým sa naznačuje, že nie je potrebné exkomunikovať postihnuté osoby jednotlivito, týmto dekrétom sú jedným rozhodnutím exkomunikovaní všetci.

20 Napríklad Frank Coppa, profesor histórie (St. John's University, New York) tvrdí: „[Exkomunikačným dekrétom v roku 1949 – F. V.] pápež Pius XII. zmobilizoval katolícke sily do boja proti komunizmu a tak zahájil celosvetovú kampaň proti bolševizmu a osobitne proti Sovietskemu zväzu. Jeho príspevok k rozpútaniu toho, čo je známe pod menom „studená vojna“, nemožno obísť, aj keď sa to občas tak robí“. Pozri: KIRBY, D. (ed.): *Religion and the Cold War*, New York – London 2004, s. 245.

3. Tí, čo vyznávajú, šíria a obhajujú komunizmus. Títo **podliehajú** exkomunikácii v plnom zmysle slova.

Pokiaľ išlo o čítanie komunistickej tlače, biskup Vojtaššák takto upraňuje zásadu vyjadrenú v 2. bode exkomunikačného vyhlásenia: „*Keďže u nás vlastne niet inej tlače, dovoľuje sa čítať články zaoberajúce sa hospodárstvom, verejnoprávnymi a politickými záležitosťami občianskeho rázu, ale neslobodno čítať články, ktoré sú proti Cirkvi a ktoré propagujú materialistickú komunistickú ideológiu.*“²¹

Ale aj napriek týmto vysvetleniam viacerí kňazi nemali odvahu oboznámiť veriacich s exkomunikačným dekrétom. Niektorí to robili zo strachu pred trestami komunistického režimu, druhí z obavy, že sa stretnú s nepochopením v radoch svojich veriacich. Ako je známe, aj vo Vatikáne si uvedomovali, že tento drastický zásah môže mať za následok, že niektorí veriaci opustia Cirkev. Ale nakoniec zvážili veci tak, že je lepšie, keď niektorí veriaci z cirkevného spoločenstva odídu, než by mal vzniknúť dojem alebo presvedčenie, že komunizmus je zlučiteľný s kresťanstvom a že veriaci môže byť zároveň katolíkom i komunistom²².

Biskup Vojtaššák patril medzi najdôslednejších vykonávateľov pápežského rozhodnutia. Neustále prízvukoval svojim kňazom, aby sa riadili podľa pokynov, ktoré im posielala cestou diecéznych obežníkov. Hlasom starostlivého, ale prísneho otca im pripomína v obežníku z 15. augusta 1949:

„*Z radov duchovenstva som bol upozornený, že tu a tam dušpastieri propter metum Judaeorum [zo strachu pred židmi, t. j. pred svetskou vrchnosťou – F. V.] a z akéhosi oportunistu rozkaz svojej nadriadenej diecéznej cirkevnej vrchnosti neposlúchli a povinné prečítanie pastierskeho listu a dekrétov Sv. Stolice, týkajúcich sa komunizmu a jeho doktríny veriacim ad Kalendas Graecas [čo nebude nikdy – F. V.] odložili. Tým a takýmto pripomínam vyhrážku proroka Izaiáša (Iz. 56, 10) o nemých psoch, ktorí sa*

21 Ináč biskup Ján Vojtaššák bol veľmi prísny v otázke, čo sa môže a smie čítať a čo nie. Už v januári 1949, keď komunistický režim do redakcie týždenníka *Katolícke noviny* dosadil svojich redaktorov, biskup sa obrátil na kňazov a veriacich svojej diecézy výstražnými slovami: „*Katolícke noviny dostali novú redakciu bez vedomia a súhlasu cirkevnej vrchnosti, čiže prestali byť katolíckym časopisom. Kňazi nech poučia veriacich, aby ich nečítali, ale okamžite vracali späť.*“ SNA, f. Slovenský úrad pre veci cirkevné (ďalej SlÚC), šk. č. 202.

22 Úvodník britského týždenníka *The Tablet* takto komentoval dilemu Vatikánu: „*The Vatican was well aware that the excommunication decree might cause some Catholics to leave the church. It had to balance this risk against one it considered greater: the confusion that resulted in two opposing allegiances that could not, in the end, be reconciled.*“

neopovážia brechať, keď treba. Ako si to zrovnajú so svedomím, keď veriaci budú chodiť po bludných cestách, pretože custodes de nocte (noční strážnici) zanedbali ich zaviesť na pravé cesty?! Non sic itur ad astra! [Toto nie je cesta k hviezdám! – F. V.]. Preto, ktorý pastier zanedbal, alebo zanedbáva i v tomto ohľade úlohy pastiera, est mercenarius et non pastor [je iba najatý strážca a nie pastier – F. V.] a takému bude zodpovedná aj odmena... Kto v týchto osudných časoch a skúškach, či už z osobných alebo iných príčin, bude sa chcieť vyhnúť ešte ťažším skúškam claudicando ad duas partes (pokulhávajúc na obe strany), ten iste doplatí na svoju opatrnosť a neochotu nielen žiť, ale aj zomrieť v pravej Cirkvi Kristovej. Keď čakáme dnes vyznávačov a azda i mučeníkov v radoch svetských, títo chcú vidieť na čele tých radov svojich duchovných.“²³

Exkomunikačné dekréty vystavili biskupov veľmi ťažkej skúške – ukázať veriacim, že viac treba poslúchať Boha ako ľudí, i keby to bolo spojené s hrozbou trestu. Najrzáznejšie postupovali biskupi Ambróz Lazík a Ján Vojtášák, kým o ostatných sa nedá povedať, že by sa boli ponáhľali. Z ich strany to však nebolo to váhanie alebo neochota, ale skôr vyčkávacie stanovisko. Biskup Lazík už 3. júla 1949 zbavil kňazských funkcií troch kňazov svojej diecézy: Ladislava Škodu, Dezidera Strehára a katechétu Vojtecha Szücsa²⁴. Katolícku pospolitosť veľmi povzbudilo aj to, že na mnohých miestach sa ujali iniciatívy veriaci, ktorí bojkotovali kňazov, čo podpísali *Ohlas* a verejne podporovali Katolícku akciu.²⁵

Dôsledkami exkomunikačného rozhodnutia sa zaoberal organizačný sekretariát ÚV KSS 14. júla 1949. Podľa prezenčnej listiny boli prítomní: Bacílek, Baštovanský, Holdoš, Husák, Kabeš, Moško, Novomeský, Pavlík, Púll, Šefránek a Šmidke. Ladislav Holdoš vo svojom referáte citoval A. Čepičku, ktorý práve v opatreniach Vatikánu videl oprávnenosť a správnosť tejto rozkolníckej Katolíckej akcie. Vraj „zo zahraničia sa útočí teraz na nás

23 SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 85.

24 SNA, f. Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ďalej ÚV KSS), šk. č. 3. V prípade biskupa Lazíka jeho počiatočný tvrdý a nekompromisný postoj časom „zmäkol“. V marci 1951 bol medzi tými biskupmi, čo zložili sľub vernosti vláde ľudovodemokratického Česko-Slovenska a krátko na to zbavil exkomunikácie nielen kňazov svojej diecézy, ale aj banskobystrického ordinára, kapitulného vikára Jána Decheta. (VNUK, F.: *Vládni zmocnenci na biskupských úradoch v rokoch 1949 – 1951*. Martin 1999, s. 124 – 126).

25 Tamže. Referujúc o tomto jave L. Holdoš (na zasadaní organizačného sekretariátu ÚV KSS 14. 7. 1949) navrhoval „politickými opatreniami vytvoriť lojálnym [t.j. pro-komunistickým – F. V.] duchovným oporu u veriach... Ak sú veriaci reakční a bojkotujú farára, tak zmobilizovať stranu, aby nezostali bez stáda.“

tak prudko, ako sa to nestalo od februára, čo ukazuje, akú nádej skladala reakcia na činnosť tunajšej hierarchie.“²⁶ Vyzýval v akcii pokračovať.

Stranická porada potom rozhodla, že k exkomunikačnému dekrétu strana zaujme odmietavý postoj: *„Pretože exkomunikácia bola podložená politickými momentami, postihnutí ju nemajú brať na vedomie.*“ V debata sa vôbec netajilo, že vatikánska odpoveď na komunistickú akciu mala svoj účinok, že *„exkomunikačný dekrét ľudí prestrašil... a máme také zjavy, že na dedinách nám hovoria i súdruhovia: my sme za dohodu Cirkvi so štátom, ale keď podpíšeme Ohlas, budeme exkomunikovaní a v tom prípade nech nás radšej vylúčia zo strany.*“²⁷

Záver zasadania ideologicky vyhodnotil Štefan Baššovanský: *„Sme v období zostreného triedneho boja. My sme zatiaľ mali toľko pozitívnych zjavov, že by sme boli pomaličky vyvrátili tézu o zostrujúcom sa triednom boji. Je logické, že triedny nepriateľ nespí a toto je jeden z jeho spôsobov, ako sa prejavuje.*“

A tak v rámci tohto *„zostrujúceho sa triedneho boja“* strana zintenzívnila svoju protináboženskú ofenzívu. Jej prvou obeťou boli diplomatické styky s Vatikánom. Pápežskú nunciatúru v tom čase spravoval chargé d'affaires Mons. Gennario Verolino.²⁸ On koncom júna 1949 vykonal celkom bežnú a pre diplomata priam povinnú cestu po Slovensku. Komunistická tlač sa hneď naňho oborila, vraj *„jeho okružní jízda po Slovensku, konaná bez predchodzieho ohlásení diplomatického protokolu... musí za dnešnú situáciu byť pokladaná za demonstračný akt proti našej vláde a hrubé vmiešovanie sa do vnútorných záležitostí nášho štátu.*“²⁹ Krátko na to dostal oficiálne vyrozumienie od pražského ministerstva zahraničia, že pre jeho *„rozvratnú čin-*

26 SNA, f. ÚV KSS, šk. č. 3.

27 Tamže. L. Novomeský zasiahol do diskusie svojráznym príspevkom: *„Dnes sa nemúsime príliš prieciť, kde sme urobili chybu. Už sme si raz povedali, že tu boli od začiatku obrovské nedostatky tejto akcie. Ešte stále mám dojem, že nejaký zbrklý ateista začal túto akciu. Veľmi pekne mi to povedal jeden významný funkcionár, že sa dozvedel o tejto akcii vtedy, keď v Levoči už rinčali okná. Z toho však nevyplýva, že by sme mali meniť niečo na našich doterajších krokoch. Konečne iste nikto nepočítal, že takú obrovskú vec, ako je prekonanie vplyvu cirkevnej hierarchie, prevedieme za krátky čas. Je to zápas, ktorý bude ešte dosť ťažký a dlhý.*“

28 Pražskú nunciatúru spočiatku viedol internuncius Xavér (Saverio) Ritter. V januári 1948 odišiel na liečenie do Talianska a za jeho neprítomnosti úrad spravoval chargé d'affaire Mons. G. de Segni, ktorého v marci 1949 vystriedal Mons. Gennaro Verolino.

29 SNA, f. ÚV KSS, zberka č. 31/124. Pozri tiež: Správy Československej tlačovej kancelárie (ďalej ČTK) z 1. 7. 1949.

nosť“ ho vláda Č-SR pokladá za nežiaducu osobnosť („*persona non grata*“) a koncom júla 1949 bol prinútený opustiť Česko-Slovensko.

Po ňom prebral vedenie apoštolskej internunciatúry v Prahe Ottavio de Liva, ktorý však už nemal ani postavenie chargé d'affaires. A pretože česko-slovenská vláda ho neuznávala ani za vedúceho internunciatúry, fakticky nebol ani členom diplomatického zboru. De Liva sa správal až príliš škrupulózne, aby v ničom nedal príčinu k námietkam česko-slovenskej vláde. Ale ani to nepomohlo. Dňa 16. marca 1950 mu ministerstvo zahraničných vecí odovzdalo nótu, v ktorej ho obviňuje zo „*zasahovania do vnútorných záležitostí Č-SR*“. Taká činnosť je „*zneužitím jeho úradného postavenia*“ a preto ho žiadajú, aby behom troch dní opustil Česko-Slovensko.³⁰

Odchodom Ottavia de Livu z Prahy boli diplomatické styky s Vatikánom prakticky prerušeného, lebo v apríli 1950 bol odvolaný z Ríma česko-slovenský vyslanec pri Sv. stolici Ilja Rath. Tento zlom v diplomatických vzťahoch pretrvával až do pádu komunistického režimu.

Rovnako tvrdými administratívnymi opatreniami sa viedla protináboženská ofenzíva aj na domácom fronte. Jej vonkajšími prejavmi bolo napríklad proticirkevné zákonodarstvo (najmä zákony č. 217/1949 a 218/1949), likvidácia mužských a ženských reholí (akcie K a R), likvidácia gréckokatolíckej cirkvi (akcia P), uväznenie biskupov a dosadenie vládnych zmocencov na biskupské úrady, zrušenie seminárov a kontrola výchovy kňazského dorastu atď.³¹ To sú však témy na ďalšie štúdie a monografie.

Záverom možno konštatovať, že tieto tvrdé údery – hoci zasadili Cirkvi ťažké rany a dali jej mnoho mučeníkov – nedokázali vytvoriť schizmatickú Cirkev na Slovensku. Cirkev mala šťastie, že ju viedli pevní a odhodlaní biskupi, ktorí nielen svojimi prejavmi usmerňovali, ale aj svojím hrdinským postojom inšpirovali kňazstvo i veriacich a takto vytvorili jednotu, na ktorej sa potom rozbili komunistické pokusy o rozkol i ďalšie úsilia urobiť z Cirkvi poslušný nástroj vládnej moci.

Exkomunikácia komunistov bola ráznym a trvalým opatrením, ktoré prekvapilo mnohých. Nielen komunisti a ľavicoví socialisti, ale aj mnohé liberálne kruhy zazlievali pápežovi, že jeho dekrét bol príliš tvrdým a provokujúcim zásahom „*do občianskych záležitostí*“. Ale Vatikán od svojho pevného protikomunistického postoja neodstúpil ani vtedy, ani potom.

30 Tamže.

31 Pozri: VNUK, F.: *Katolícka cirkev v 20. storočí na Slovensku a vo svete*. Bratislava 2006, s. 178 – 190.

Ukázalo sa to o desať rokov neskoršie pri všeobecných voľbách v Taliansku v apríli 1959. V tom čase už bol pápežom Ján XXIII. (Pius XII. zomrel 9. októbra 1958), ktorého pontifikát bol známy ústretovým vzťahom voči Sovietskemu zväzu a ľudovým demokraciám. K ateistickej ideológii marxizmu mal však rovnako nekompromisný postoj ako jeho predchodca. V predvečer volieb Kongregácia Sv. Ofícia vydala vyhlásenie, že *„katolík nesmie odovzdať svoj hlas na komunistickú stranu, ale ani stranám alebo kandidátom, ktorí aj keď otvorene sa nehlásia k princípom odporujúcim katolíckej náuke, javia ochotu spájať sa s komunistami a tak svojou činnosťou podporujú komunistov“*.³²

Taliánsky ľavicový denník *Paese Sera* to komentoval slovami: *„Mysleli sme, že pápež Ján bude pápežom nového razenia a vidíme, že aj on vytasil protikomunistický meč“*.

A pre informáciu niektorých našich súčasníkov v akademickom, politickom a verejnom živote: exkomunikačný dekrét z roku 1949 nebol zrušený a je v platnosti dodnes.

Summary

“Catholic Action” and Excommunication Decrees Issued by the Holy See

After the infamous communist *coup d'état* in Czecho-Slovakia in February 1948, the regime tightened its grip on the society and the persecution of the Church entered a new and more severe stage. Several repressive measures were taken aiming at the total subjugation of the Church with the intention of making it a compliant tool of the regime. In the summer of 1949, the regime launched its own campaign and called it a *Catholic Action*. By this move they hoped to set up a schismatic Catholic Church, independent of Rome and closely linked to the communist policies. The Holy See reacted with the most severe measures at its disposal, i.e. by issuing, on July 20, 1949, an excommunication decree on those who profess, support and spread this communist-sponsored movement. A few days later, on July 1, 1949, another excommunication decree was proclaimed. It ruled that all Christians *“professing the materialistic and anti-Christian communist doctrine, and primarily those who defend it or diffuse it... incur the excommunication that is specifically reserved to the Apostolic See.”*

32 *Time*, 27. 4. 1959.

These two excommunication decrees, and their domestic and international repercussions, are briefly examined in this paper.

Československá strana lidová – funkce křesťanské strany v socialismu

Pavel Kugler (Česko)

Vznik národních front

Krátce po skončení druhé světové války se začaly uplatňovat ve středoevropských zemích, které se ocitly ve sféře vlivu Sovětského svazu, tendence ke sjednocení ve všech oblastech společenského života, včetně politického systému. Pro země jako Československo, Polsko či Německo do roku 1933 bylo v meziválečném období typické velké množství politických stran, což vedlo k častým krizím a k celkové nestabilitě regionu. Důsledkem bylo mimo jiné ulehčení nástupu autoritativních režimů. Rok 1945 znamená odmítnutí předešlého vývoje, jak ze strany politických elit, tak veřejnosti a počátek směřování k zjednodušenému stranickému systému. Především z iniciativy komunistů a za podpory sovětských orgánů vznikají tzv. národní fronty (NF), kdy se i přes odlišné pojmenování jednalo vždy o stejné masové hnutí.¹ Tyto národní fronty byly definovány jako spolek různých tříd a stavů lidu k prosazení společných požadavků, popřípadě obranných zájmů. Účelová spojení však byla především součástí komunistické taktiky, jak upevnit své pozice a zmocnit se vlády.

V letech 1947 – 1948 ve třech zmíněných zemích proběhla konečná fáze, během níž získali komunisté rozhodující moc, kterou si poté udrželi

1 Zatímco v Československu a východní části Německa platilo označení Národní fronta (Nationale Front), v Polsku se užívalo názvu Fronta národní jednoty (Front Jedności Narodu).

po dalších 40 let. V průběhu tohoto období se v Československu na vláde s Komunistickou stranou Československa (KSČ) spolupodílely, ovšem spíše symbolicky, Československá strana lidová (ČSL), Československá strana socialistická, Slovenská strana obrody a Strana slobody. V NDR k již existujícím občanským stranám Křesťansko-demokratické unii (CDU) a Liberálně demokratické straně Německa (LDPD) přibýly v roce 1948 Demokratická rolnická strana Německa (DBD) a s ukončením denacifikace spojená Národně demokratická strana Německa (NDPD). Vznik dvou posledně jmenovaných stran podnítila vládnoucí Jednotná socialistická strana Německa (SED), aby přetáhly část voličské základny z občanských stran. V Polsku se vytvořil politický systém tří stran. Vedle Sjednocené dělnické strany Polska (PSDS) tam navíc působily Sjednocená lidová strana (SLS) a Demokratická strana (DS).

Základním atributem komunistických režimů se stalo absolutní uznání vedoucí úlohy komunistické strany všemi složkami společnosti. Tento fakt byl s odstupem času včleněn rovněž do jednotlivých ústav.² Mocenský monopol byl přitom zdůvodněn tvrzením, že dělnická strana vyjadřuje autentické společenské zájmy, neboť rozpoznala zákony společenské evoluce a ve svém politickém rozhodování z těchto zákonitostí vychází.³ Budování socialismu bylo plánováno bez ohledu na existenci opozice. Veškerá opoziční činnost vůči komunistům byla v zárodku odmítnuta s tím, že by se jednalo o činnost proti národu a pracující třídě. Jakýkoliv odpor proti takto nastaveným pravidlům byl tvrdě trestán. Také zachované nekomunistické strany nebyly považovány za opoziční, protože stát garantoval život v harmonické společnosti stejně smýšlejících. Stejným ústavním zákonem byla občanům koaliční svoboda jak přisouzena, tak zároveň omezena.⁴ Komunistické třídní myšlení rozdělovalo společnost do tří hlavních vrstev – dělníci, rolníci a inteligence. Podle tohoto klíče byl vytvářen také stranický systém, kdy každá strana měla zastupovat

2 Ústava ČSSR z roku 1960, článek (čl.) 4: „*Vedoucí silou ve společnosti i ve státě je předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa.*“ Ústava NDR z let 1968 – 1974, čl. 1: „*Pod vedením pracující třídy a její marxisticko-leninské strany*“ se uskutečňuje socialismus. Ústava Polska z roku 1976, čl. 3, odstavec (odst.) 1: „*Vedoucí silou společnosti ve výstavbě socialismu je Polská sjednocená dělnická strana.*“

3 CABADA, L., VODIČKA, K.: *Politický systém České republiky: historie a současnost.* Praha 2003, strana (s.) 85.

4 Ústava ČSSR z roku 1960, čl. 5, odst. 1. Ústava NDR z roku 1968 – 1974, čl. 29. Ústava Polska z roku 1976, čl. 72, odst. 1. Viz: HOFMAN, H.: *Mehrparteiensystem ohne Opposition. Die nichtkommunistischen Parteien in der DDR, Polen, Tchechoslowakei und Bulgarien.* Bern 1976, s. 25 – 26.

určitou část společnosti. Neustále proklamované překonání opozice neumlčelo ve společnosti hlasy, které se dožadovaly skutečného fungujícího systému několika stran. Nespokojenost s dosavadním kurzem nabývala na intenzitě v dobách, kdy se zdálo, že dochází k „zlidštění“ již značně deformovaných režimů.

Hlavní funkce nekomunistických stran⁵

Existence více stran vyplývala ze společensko-politických tradic jednotlivých zemí a z konkrétního historického a specifického průběhu přechodu k socialistickému zřízení. To bylo příčinou poměrně značných rozdílů mezi významem nekomunistických stran v rámci tzv. národních front v středoevropském prostoru. Cílem vládnoucí strany bylo vybudování beztřídní společnosti, zatímco ostatní strany měly sloužit pouze jako nástroje pro aktivizaci dosud nezapojených částí obyvatelstva. Nekomunistickým stranám zůstal úkol provádět politiku uznání komunistické vlády a ve společnosti razit socialistické vědomí. Strany také působily ve společnosti na určité sociální vrstvy, jako byly inteligence, umělecké kruhy, družstevníci či soukromníci, čímž měly přispívat k odstranění konfliktů v antagonistických společnostech. V Polsku a NDR se strany zaměřovaly také na soukromý sektor, který nebyl na rozdíl od Československa takovou měrou dotčen. Kromě toho zajišťovaly stabilizaci mocenských poměrů a ekonomické základny v socialistickém zřízení. Na komunální úrovni se strany koncentrovaly na zlepšení služeb, péče o občany, výkonnosti podniků a předkládaly iniciativy, jež byly v souladu s představou komunistické ideologie o dominantním významu ekonomiky pro pokrok ve společnosti.

Mezi stranou vládnoucí a dalšími existovaly po celou dobu principy vzájemné spolupráce, které byly striktně dodržovány.⁶ Tím základním bylo uznání vedoucí role komunistické strany, kdy o všem rozhodovalo její předsednictvo, které předávalo instrukce předsedům jednotlivých stran, kteří je šířili dále mezi členstvo. Druhý, dohodový princip, určoval zastoupení stran v mocenských orgánech, jimiž byly národní fronty, par-

5 Viz: KUGLER, P.: *Reformní proces v Československé straně lidové 1968 – 1972. Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*. Praha 2005, s. 74.

6 SCHNEIDER, K., NAKATH, D.: Demokratischer Block, Nationale Front und die Rolle und Funktion der Blockparteien. In: STEPHAN, G. R. (ed.): *Die Parteien und Organisationen der DDR. Ein Handbuch*. Berlin 2002, s. 98.

lamenta a jiné státní instituce. Platila dohoda, že rovněž na komunální úrovni bude vedoucí funkce vždy podstoupěna představiteli komunistů. Třetím principem byl princip politické, názorové a organizační zodpovědnosti každé strany. Strana si v zásadě rozhodovala sama, na jaké bázi bude mobilizovat a motivovat své členy, k čemuž jí sloužily vlastní tiskové orgány a školící zařízení. Přes zdánlivou samostatnost byly vytvořeny mechanismy kontroly, kdy veškerá rozhodnutí musela být schválena k tomu příslušnými komunistickými orgány. To se hlavně týkalo kádrových otázek.

Podle dalšího principu byly politická rivalita a konkurence zcela vyloučeny, avšak bez negace názorových rozdílů. V tom bylo zahrnuto respektování odlišné světonázorové orientace, nicméně bylo požadováno plné uznání dominance materialistického marxismu-leninismu. Občas byl mezi stranami NF vyvoláván pocit rivality, jenž komunistům vyhovoval, protože jim umožňoval účinnější manipulaci.⁷ Nekomunistickým stranám byla zapovězena činnost, která byla v západních demokraciích považována za zcela legální a samozřejmou. Strany se většinou musely vzdát nezávisle vypracovaného politického programu, vystupování v médiích a neomezeného nábory nových členů. Kromě toho nebylo povoleno vytváření vnitrostranických frakcí a spolupracovat s ostatními stranami národní fronty bez souhlasu vládnoucí špičky. K tomu ještě přistupovala další omezení, jež postihovala celé obyvatelstvo v totalitních režimech jako byla absence svobody slova, shromažďování a volného pohybu. Stranická práce spočívala v úzké formě příkazů a instrukcí z komunistických stran. U nich zpravidla fungovaly komise, které kontrolovaly obsazení funkcí v nekomunistických stranách od krajské až po místní úroveň. U všech stran chyběl základní předpoklad činnosti politické strany, totiž úsilí o podíl na moci. Strany, které si navzájem nekonkurovaly, nezúčastnily se politických rozhodnutí, byly v podřízenosti ve vztahu k jiné straně a musely abdikovat na vlastní program, měly potíže s obhájením smyslu své existence.

7 KONEČNÝ, K.: Politický katolicismus v letech komunistické totality. Československá strana lidová 1948 – 1989. In: FIALA, P., FORAL, J., KONEČNÝ, K., MAREK, P., PEHR, M., TRAPL, M.: *Český politický katolicismus 1848 – 2005*. Brno 2008, s. 390.

Křesťanské strany v komunistickém bloku

Jak vyplývá z předchozích odstavců, hlavní cíl nekomunistických stran se redukoval na úsilí získat vrstvy, jež měly jiné ideové vidění světa. Z tohoto hlediska obzvláště důležitou funkci plnily křesťanské strany svojí vzdělávací a propagační činností mezi věřícími občany. V Československu se jednalo o Československou stranu lidovou,⁸ v NDR o Ost-CDU. Působnost strany lidové, i přes v názvu obsažený přívlastek československá, byla omezena pouze na české země. Tento element podstatným způsobem rovněž vymezoval funkci strany s ohledem na celé Československo. V Polsku navzdory jeho religiozitě od července 1946 v pravém slova smyslu křesťanská strana neexistovala.⁹ Existence tří katolických skupin – PAX, ZNAK, Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne (ChSS) – zastoupených i v Sejmu byla zvláštností polského systému, která souvisela s enormním vlivem katolické církve.¹⁰ Všechny křesťanský zaměřené politické subjekty ve střední Evropě prošly za 40 let diktatury podobnými fázemi, kdy se rychlé vzestupy střídaly s pády. Bývalí funkcionáři skončili ve vězení nebo emigrovali a byli nahrazeni lidmi, kteří se těšili plné důvěře komunistů a bez výhrad vykonávali jejich příkazy. Typickým prototypem vykonavatele komunistických přání byl v ČSL dlouholetý předseda páter Josef Plojhar. Jeho protějškem ve východoněmecké CDU byl Gerald Götting, který působil v nejužším vedení strany od konce 40. let a v letech 1966 – 1989 byl jejím předsedou.

-
- 8 Ustavující zemské sjezdy (český a moravský) Československé strany lidové se konaly v lednu 1919. Přes počáteční potíže v novém státě, ve kterém panovala protikatolická a protihabsburská atmosféra, s nimiž byla strana spojována, se postupně konstitovala ve stranu hájící zřízení parlamentní demokracie s pravidelnou účastí ve vládách. V průběhu druhé světové války stál její předseda Jan Šrámek v čele exilové vlády v Londýně. Po roce 1945 obnovila svoji činnost jako jediná nesocialistická strana na českém území.
- 9 Dne 18. 7. 1946 byla na návrh předsedy Karola Popieła pozastavena činnost Strany práce v Polsku. Důvodem bylo preferování její prokomunistické frakce Zrywu v čele s Zygmuntem Felczakem a Feliksem Widi-Wirským ze strany Polské sjednocené dělnické strany a Sovětského svazu, proti čemuž se řádně zvolený předseda strany Popieł stavěl. ZABŁOCKI, J.: *Chrześcijańska demokracja w kraju i na emigracji 1947 – 1970*. Lublin 1999, s. 11.
- 10 Během komunistického režimu v Polsku disponovaly v Sejmu reálným vlivem především dvě skupiny, které se programově hlásily ke katolické církvi: PAX a ZNAK. PAX až na výjimku ze začátku 80. let aktivně spolupracoval s vládnoucím režimem, zatímco lidé okolo ZNAKu vzhledem ke svému napojení na katolickou hierarchii vyvíjeli nezávislé aktivity, které nebyly v rozporu s křesťanským světonázorem.

Po únorovém puči v roce 1948 a se vznikem „obrozené“ Československé strany lidové zmizela z politické scény strana, jejíž program se přibližoval křesťanské demokracii. Její další činnost na politické scéně se může ohraničit několika mezníky, které budou v souvislosti s funkcí ČSL v rámci socialistického systému dále rozvedeny. První dvacetiletí je ve znamení aktivního zapojení do útoků proti katolické církvi a agitace mezi vlastním členstvem pro vstup do zemědělských družstev. Rok 1968 a s ním spojené uvolnění poměrů patří nepochybně k nejsvětějšímu období historie „obrozené“ ČSL. Přes dvacetileté potlačování významu lidové strany se ukázalo, že její potenciál nebyl zcela umrtven, a že za svobodných podmínek by její program mohl být alternativou ke komunistickému. Po invazi a nástupu normalizace upadl její vliv opět do bezvýznamnosti. Teprve v druhé polovině 80. let zesílila činnost reformního proudu, která dosáhla vrcholu v letech 1988 – 1989. Navzdory těmto okolnostem nepatří „obrozená“ ČSL k subjektům, které si mohou připsat zásluhu na svržení totalitního režimu, který se v listopadu 1989 pro naprostý ideologický a hospodářský kolaps zhroutil.

Stalinismus a „obrozená“ Československá strana lidová

V počáteční fázi bylo nejasné, zdali bude ČSL vůbec zachována. Pro její další existenci rozhodl fakt, že komunisté potřebovali angažovanost či alespoň pacifikaci věřících občanů, jejichž počet ve společnosti nebyl zanedbatelný.¹¹ Akční výbory ještě během únorových dní zahájily ve straně čistky. Celé vedení bylo odstaveno a předsedou se stal bývalý vůdce křesťanského odborového hnutí Alois Petr. Někteří poslanci odešli do emigrace, jiní skončili ve vězení či v internaci. Vzhledem k teroru, který byl rozpoután, se jeví pozdější obhajovací řeč předsedy Plojghara o zásluze zajištění existence strany jako nanejvýš nepřesvědčivá, neboť cena byla příliš vysoká.¹² Charakteristický byl obrovský úbytek členské základny. Z téměř půl milionů členů byl počet během 50. let regulován na pouhých

11 V roce 1950 bylo provedeno v Československu v období komunismu poslední sčítání lidu, při němž se zjišťovala religiozita obyvatelstva. 75,42% obyvatel se přihlásilo k římskokatolickému vyznání. KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu v letech 1948 – 1953*. Brno 1993, s. 225.

12 Archiv Křesťanské a demokratické unie - Československé strany lidové (KDU-ČSL), zasedání Ústředního výboru Československé strany lidové (ÚV ČSL), karton (k.) 2/8, Obhajovací řeč Plojghara na schůzi předsednictva ÚV ČSL ze 30. 3. 1968.

20 000 až 25 000 členů.¹³ V dalších letech, s výjimkou roku 1968, již nikdy nenastal u strany výraznější nárůst, počet členů se v 70. a 80. letech pohyboval mezi 30 000 až 40 000. Dobře vybudovaná organizační struktura byla rozprášena, počet místních organizací se zmenšil do poloviny 50. let v porovnání se začátkem roku 1948 na třetinu.¹⁴

Navíc vliv pozůstalých organizací na skutečnou politiku byl nicotný, protože ČSL kopírovala komunistický model demokratického centralismu. Hierarchický princip způsobil, že úzká skupina z předsednictva rozhodovala o všem, přičemž kontakt s nižšími složkami se omezoval na dopisy o pokročilosti příprav voleb do zastupitelských orgánů a o plnění plánů schválených vládnoucí stranou. Kromě toho platilo usnesení, že žádná strana vyjma komunistické nemohla mít závodní organizace. Jedinou výjimku představovalo ministerstvo zdravotnictví v čele s předsedou Plojharem, kde vedle komunistické existovala závodní organizace lidovecká.¹⁵ Na druhou stranu ve vlastním podniku, Lidové demokracii, založit stranickou organizaci nemohla. O to více muselo být pro členy frustrující, že na tom samém pracovišti byla vytvořena závodní organizace komunistická.

Stejně bolestné byly pro stranu zpřetrhané tradiční vazby na katolickou církev. V historii strany zastávali katoličtí duchovní vysoké pozice (Jan Šrámek, František Hála, Bohumil Stašek, František Světlík) a osvědčili se v boji o rehabilitaci katolické církve po vzniku Československa. Jejich posty po únoru obsadili lidé, jejichž morální profil a předešlá činnost vzbuzovali v církevních kruzích nedůvěru.¹⁶ Jednalo se o kariéristy, kteří spíše sledovali vlastní zájmy, než aby zastupovali zájmy obyčejných členů. Nebylo výjimečné, že někteří z nich si podali v průběhu únorové krize přihlášku do KSČ.¹⁷ Z několika funkcí, které byly straně určeny, byla nejcitlivěji vnímanou funkce *transmisní*, jejíž pomocí měl být zprostředko-

13 Národní archiv ČR, fond (f.) Ústřední výbor Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) 02/4, Praha – sekretariát 1966 – 1971, svazek (sv.) 34, archivní jednotka (a.j.) 57/k info 2.

14 LUKÉŠ, B.: *Historie křesťanské demokracie ve středoevropském prostoru*. Praha 2002, s. 34.

15 Archiv KDU-ČSL, Josef Plojhar, k. 18/4, Dr. Josef Plojhar – dokumenty, životopis, s. 4.

16 Osobní profily Aloise Petra, Josefa Plojhara a dalších lidoveckých funkcionářů z pohledu bezpečnostních složek jsou deponovány v Archiv bezpečnostních složek, signatura (sign.) 305-384-1, s. 25.

17 Tamtéž.

ván vliv komunistů mezi křesťany.¹⁸ Veřejnosti představovaná vize „obrozené“ ČSL jako zprostředkovatele urovnání vztahů mezi státem a církví byla od počátku klamná. Ve skutečnosti při sporech mezi církví a státem deklarovala strana, tedy její předsednictvo, nikoliv členstvo, vždy svoji oddanost komunistické straně. Typické při rozhodujících okamžicích v jednáních mezi státem a katolickou církví bylo pro předsednictvo ČSL občasně lavírování. To se projevilo během schvalování návrhů tzv. církevních zákonů vládou dne 4. října 1949, když se ani Alois Petr ani Josef Plojhar schvalovacího procesu záměrně nezúčastnili.¹⁹

Spor mezi katolickou hierarchií a novým vedením lidovců se vyhrtil již v prvních měsících po převratu. Důvodem byla nominace místopředsedy strany Josefa Plojhara na společné kandidátce Národní fronty při květnových volbách roku 1948. Ten nevezal na vědomí rozhodnutí Konference římskokatolických ordinářů ze dne 3. května 1948, které výslovně zakazovalo kněžím ve volbách kandidovat. Výsledkem byla arcibiskupským ordinariátem v červnu 1948 zveřejněná vyhláška o suspendování některých kněží za neuposlechnutí zákazu, která se týkala rovněž Plojhara. V ještě v nezkonsolidované straně lidové – především na Moravě – vznikla situace, se kterou si nové předsednictvo nevědělo rady. V moravských krajích byly totiž vazby mezi stranou a církví stále nejsilnější. Platilo zde pravidlo, že postoje lidoveckých stoupenců na nižších úrovních velmi často ovlivňoval postoj faráře, což bylo dáno dlouhodobou známostí a s tím spojeným zvýšeným pocitem vzájemné důvěry. Tento aspekt ale z druhé strany představoval určité riziko, protože komunisté ve svých plánech hodlali využít existujících vazeb v boji proti církvi. Znalosti církevní problematiky byly u většiny komunistických funkcionářů mizivé, proto potřebovali získat podporu lidovců. Pokud komunistické aspirace zjednodušíme, můžeme jejich projekt popsat jako snahu o získání lidoveckých členů jakožto spojek na katolické faráře, jichž mělo být poté využito v nátlakových akcích proti vysokému kléru.²⁰

18 Základní rozlišení funkcí nekomunistických stran je převzato z SCHNEIDER, K., NAKATH, D.: *Demokratischer Block, Nationale Front und die Rolle und Funktion der Blockparteien*. In: STEPHAN, G. R. (ed.): *Die Parteien und Organisationen der DDR. Ein Handbuch*. Berlin 2002, s. 98 – 102. Ačkoliv se autor zaměřuje výhradně na východoněmecký politický systém, může být toto členění s malými výjimkami aplikováno též na československý.

19 KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu v letech 1948 – 1953*, s. 100.

20 Archiv bezpečnostních složek, sign. 305-384-1, s. 23

Komunistům v jejich úsilí napomáhal lidovecký tisk, který byl v rukou schopných a vůči novému režimu loajálních žurnalistů. Jednotlivé orgány Národní fronty na pokyn ÚV KSČ dohlížely, aby lidovecká periodika (*Lidová demokracie*, *Lidová obroda*, *Důvěrník*) podporovala nový kurs. Vyloučeny byly jakékoliv polemické komentáře, zpravodajské redakce těchto periodik víceméně pouze tlumočily informace, které obdržely z vládních institucí. Rezignace na vlastní iniciativu byla natolik očividná, že vzbudila kritiku v komunistických řadách. Na schůzi širšího předsednictva ÚV KSČ k tomu předseda vlády Antonín Zápotocký podotkl: „*Když dnes vidíte jejich věci, dělá to dojem jako za protektorátu, kdy se také jen uveřejňovaly úřední zprávy a to, co tlumočí oficiální stanovisko. Nikdo potom za to nenese zodpovědnost. Tam by měli být podepsáni členové lidové strany, kteří by vysvětlovali kladný postoj lidové strany k republice, říci ze stanoviska věřících křesťanů, proč lidová strana podporuje tento režim. To se v jejich časopisech neděje.*“²¹ Naopak, jakým způsobem nahlížel na tiskoviny lidovců episkopát katolické církve, ukazují následující věty. „*Původci tohoto úplného potlačení katolického tisku v českých zemích mají pak odvahu prohlašovat za katolický tisk tiskové orgány lidové strany, a to z toho důvodu, aby byl vnesen zmatek i mezi věřící, ježto tyto tiskové orgány přinášejí otevřené a zastrčené (!) výroky proti biskupskému sboru.*“²²

Prověrkou nakolik byla ČSL očištěna od „nezdravých elementů“ a je schopna plnit přisouzenou funkci, bylo zahájení Katolické akce (KA) v červnu 1949. Po krátkém váhání, způsobeném rozčarováním členské základny, tentokrát doplněné též nespokojeností některých funkcionářů na krajích, vyjádřilo předsednictvo tomuto bezohlednému útoku na jednotu církve podporu. Ústřední akční výbor Československé strany lidové (ÚAV ČSL) na schůzi 27. června 1949 podpořil usnesení, jež bylo podstoupeno všem složkám k provedení, a ve kterém se mimo jiné píše „*Po přezkoumání celého vývoje otázky poměru mezi církví a státem u nás od února 1948 až do dnešního dne dospěli jsme k přesvědčení, že ze strany vlády byla projevena snaha učinit po každé stránce vše, aby ustanovení Ústavy*

21 1949, 25. 4., Praha – Ze zápisu schůze širšího předsednictva ÚV KSČ, na níž přijalo novou linii své církevní politiky, a příloha k tomuto bodu jednání. BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise ÚV KSČ 1949 – 1951. Edice dokumentů I. Církevní komise ÚV KSČ („Církevní šestka“)* Duben 1949 – březen 1950. Brno 1994, s. 79 – 80.

22 1949, (červen), Praha – Zpráva katolického episkopátu o postavení římskokatolické církve v ČSR ke dni 7. června 1949. BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise ÚV KSČ 1949 – 1951*, s. 161.

9. května o zárukách svobody náboženského přesvědčení a svobody vykonávání náboženských úkolů byla splněna vůči všem církvím a zvláště vůči církvi římskokatolické.²³ Stupňující se kritika v době probíhající KA mezi lidoveckými organizacemi se neobešla bez zájmu generálního sekretariátu Ústředního akčního výboru Národní fronty (ÚAV NF), jenž doporučil předsednictvu ČSL nahradit ve spolupráci s Akčním výborem Národní fronty (AV NF) tajemníky a zaměstnance, kteří projevovali nepřátelský nebo lhostejný poměr k politice Národní fronty.²⁴ Představy předsednictva ČSL o postavení katolické církve v socialistickém zřízení dokumentuje *Návrh programu kulturní a církevní komise ČSL* z téhož roku.²⁵ Podle něj by měli katoličtí kněží plnit závazky k lidově demokratickému zřízení a zcela se distancovat od „rozvratnických“ pokusů. Jedním z úkolů církevní komise, v níž bylo prakticky zastoupeno celé předsednictvo, byla propagace tzv. pokrokové kultury mezi křesťanským obyvatelstvem.

Nicméně všechny tyto aktivity vytvářely pouze falešnou iluzi o vlivu lidové strany na státní církevní politiku. Skutečné možnosti byly pouze minimální, neboť KSČ od začátku vzala iniciativu do vlastních rukou. Vedoucí představitelé ČSL Petr, Plojhar, Polanský byli sice zváni na porady týkající se katolické církve, avšak očekávalo se od nich pouze schválení přednesených návrhů nebo ochota splnit ve prospěch komunistů zadané úkoly. Vyjednávací prostor jim žádný určený nebyl. Nezřídkou byli využíváni k akcím zcela nepokrytě zaměřeným proti hierarchii katolické církve. Programově se strana jednoznačně odchýlila od v té době sílících křesťanských demokracií v západní části Evropy a v tříletém poválečném *intermezzu* propagovaný křesťanský solidarismus se velmi rychle změnil na křesťanský socialismus. Horlivým podporovatelem souběžnosti cest socialismu a křesťanství se stal místopředseda lidovců Josef Plojhar, jehož statě a knihy platily až do roku 1953 za ideový program strany.²⁶

Kromě socialismu patřilo k výrazným znakům „obrozené“ ČSL zdůrazňování cyrilometodějské tradice. V představách komunistům loajál-

23 Archiv KDU-ČSL, zasedání Sekretariátu ústředního výboru Československé strany lidové (SÚV ČSL), k. 4/1, Usnesení ÚAV ČSL ze schůze 27. června.

24 Archiv KDU-ČSL, činnost KDU-ČSL (Národní fronta, Národní shromáždění, Národní výbory, magistráty, společenské a soukromé organizace), k. 22/1, Zpráva o činnosti ČSL 1949, s. 5.

25 Archiv KDU-ČSL, činnost odborných komisí – sociální, ideová, ekonomická...atd., k. 7/1, Návrh programu kulturní a církevní komise ČSL 1949.

26 PLOJHAR, J.: Křesťanství a socialismus. *Lidová demokracie*, ročník (roč.) 4, 1948, číslo (č.) 74, s. 1.

ních funkcionářů měla v sobě spojovat sounáležitost se zeměmi východního ritu a tím blízkost Sovětskému svazu a zároveň distanc od Vatikánu, jakožto zástupce zájmu protislovanského světa. Vazby k Sovětskému svazu měly své kořeny u některých představitelů ČSL již v meziválečném období.²⁷ Nejvíce se v této oblasti angažoval Plojhar, který byl po dlouhá léta ve vedoucích funkcích Svazu československo-sovětského přátelství. Neustále propagovaný internacionalismus měl ovšem v případě ČSL a dalších nekomunistických stran v rámci sovětského bloku své hranice. Rozhodující bylo, že jednotlivé komunistické strany samy rozhodovaly o tom, s jakými subjekty v zahraničí mohou jejich „partneři“ v národních frontách spolupracovat. Znemožněny byly hlavně jejich kontakty na vládnoucí dělnické strany.

V zahraničí bylo ČSL dovoleno spolupracovat s podobně zaměřenými organizacemi – PAXem v Polsku a Ost-CDU v NDR. Možností pro setkání „progresivních“ křesťanů bylo také konání konferencí typu Křesťanské mírové konference v Praze nebo Berlínské konference. Iniciativa jednotlivých členů předsednictva ČSL během těchto akcí nevedla k posílení pozice v církevních otázkách. Naopak se ukazuje, že ČSL měla po únoru 1948 na církevní politiku minimální vliv a není až tak důležité, zdali jí chyběla odvaha nebo jí to komunisté nedovolili. Pokud srovnáme postavení ČSL s křesťansky orientovanými subjekty v NDR a Polsku, vychází nám, že československá strana na tom byla, co se týká manévrovacího prostoru, nejhůře. Srovnávacími kritérii může být religiozita a konfese obyvatelstva, velikost členské báze, možnost nabírání nových členů, zastoupení stran ve vládních funkcích všech stupňů a v hospodářských zařízeních, prostor v církevní politice a také oblast samostatného podnikání. Například zatímco komunisté v Československu se snažili styk mezi církví a ČSL omezit na minimum, Ost-CDU byla v těchto kontaktech ještě podporována a oproti jiným stranám zvýhodňována.²⁸

Vedle funkce *transmisní*, jejímž úkolem bylo získávat věřící občany pro socialistické zřízení, plnila strana ještě funkci *sociálně politickou*. Strana lidová od svého vzniku hájila zájmy zemědělců, mezi kterými měla silnou

27 Předseda lidovců v letech 1948 – 1951 Alois Petr byl během 1. světové války zajat na východní frontě ruskou armádou. Odmítl vstoupit do československých legií a přidal se na stranu bolševiků. Josef Plojhar, předseda strany 1951 – 1968, byl znám svým prosovětským zaměřením již ve 30. letech. Manželka místopředsedy strany Dionýsia Polanského byla ruské národnosti.

28 GOECKEL, R.: Die Rolle der CDU in der Kirchenpolitik der DDR. In: DÄHN, H. (ed.): *Die Rolle der Kirchen in der DDR. Eine Erste Bilanz*. Mnichov 1993, s. 99.

voličskou základnu. Členstvo ČSL tvořili zhruba z 30 % rolníci. V nové situaci se „obrozená“ ČSL orientovala na přesvědčování doposud soukromých zemědělců o výhodách kolektivního hospodaření. Kampaň zahájená v první polovině 50. let proti údajným venkovským boháčům našla podporu v předsednictvu strany a lidoveckém tisku. Avšak rovněž činnost ČSL mezi zemědělci skrývá řadu otázek. Role ČSL byla při přesvědčování zcela omezena, pokud se hospodář nepodrobil dobrovolně, přišla na řadu ve většině případů násilná kolektivizace. Českoslovenští komunisté ve své podezíravosti zveličovali možnosti a vliv lidové strany mezi zemědělci. Navíc byla v 50. letech středem zájmu komunistů industrializace, hlavně těžký průmysl.

Přestože komunisté garantovali ČSL rovnoprávný přístup a v mnoha směrech byli pro ně zapojení lidovci užitečnější než politicky apatičtí občané, na nižších úrovních byli lidovci podrobeni šikaně. Být členem ČSL znamenalo potýkat se s problémy v zaměstnání a v dalších oblastech společenského života. Perzekuce se týkaly lidovců, ztotožňovaných jako zástupce katolické církve, hlavně ve školství. Tlak na působení věřících občanů ve školství v časových vlnách narůstal. Lidovečtí učitelé museli svoji víru skrývat, do kostela jezdili do sousedních farností, aby své okolí nepohoršovali. Mnozí byli donuceni profesi učitelství zanechat, přičemž zastání z předsednictva bylo sporadické. Vzájemná nedůvěra, a je třeba zdůraznit opodstatněná, která prostupovala celou společnost, se projevovala i v ČSL. Pocitu ohrožení využívali komunisté k ovládnutí a oslabování strany. Ve složkách NF byly rozprostřeny agenturní sítě, tudíž si žádný z vedoucích představitelů strany, včetně ministrů nemohl být jistý, že nejsou proti němu zrovna shromažďovány důkazy.

Pravděpodobně více členů z nejužšího vedení bylo v kontaktu s komunistickými zpravodajskými službami. Například již výše zmíněný Dionýsius Polanský udržoval aktivní styky se sovětskou ambasádou v Praze, kam přinášel informace týkající se jak obecného vývoje v straně lidové, tak osobní charakteristiky jednotlivých funkcionářů se stranou spojených. Dokument s jeho výpověďmi se jeví navíc zajímavý, že jsou v něm obsaženy údaje o programové příbuznosti a možném sloučení Československé

strany lidové a Strany národní obrody, kterému bránilo pouze nalezení kompromisu ohledně předsedy strany.²⁹

Funkce *transmisní* a *politicko-sociální* byly v počáteční fázi doplněny ještě rolí, která měla domácí i zahraniční veřejnost přesvědčit, že v Československu nadále funguje demokratický pluralitní systém a je zde dán prostor straně s odlišným světovým názorem. V realitě se jednalo o alibismus, který s rostoucím utužováním poměrů v období stalinismu ztratil na aktuálnosti. Na tom nic nezměnilo ani zastoupení představitelů ČSL ve vládních funkcích a v parlamentu. Strana disponovala zpočátku dvěma ministerskými křesly – zdravotnictví a dopravy – a v Národním shromáždění 20 poslanci. Zastoupení však ztrácejí na významu s ohledem podřadného postavení obou institucí vůči ÚV KSČ.

Nejvýraznější postavou „obrozené“ strany v prvních dvou dekadách byl Josef Plojhar. Jeho prosovětské postoje z meziválečného období, kontakty s komunisty v koncentračním táboře během okupace a podpora levicového směřování ČSL v letech 1945 – 1948, mu pomohly dosáhnout označení „nejstabilnějšího politika“ totalitního režimu. Mimo vládních a stranických funkcí se osobně angažoval v církevní a zemědělské politice. Působil v zestátněné organizaci Charitas, ale především stál v čele Mírového hnutí katolického duchovenstva (MHKD), organizace, jejíž hlavní náplní činnosti měla být propagace mírových iniciativ mezi katolickým duchovenstvem i laiky. Ve skutečnosti však Vatikánem neuznané a mezi laickou veřejností neoblíbené MHKD sloužilo pouze k nátlaku na katolickou církev. Vzhledem ke své jazykové vybavenosti udržoval kontakty se zahraničím. Jednalo se především o osoby, které patřily v zemích jako byla Belgie, Francie a Itálie k tehdy poměrně populárnímu proudu levicového katolicismu. Naplněním ambicí Plojhara mělo být uspořádání mezinárodní konference, která by byla „katolickým“ protipólem převážně evangelické Křesťanské mírové konference v Praze. Tuto ideu se nakonec podařilo v roce 1966 uskutečnit předsedovi Ost-CDU Geraldu Göttingovi,

29 Z deníku P. G. Krekotena. Zápis z jednání s členem předsednictva lidové strany D. Polanským o situaci ve straně z 25. července 1950 (Из дневника П. Г. Крекотеня. Запись беседы с членом руководства народной партии Д. Поланским о ситуации в партии). Dokument 32, s. 390 – 393. Originál Архив внешней политики Российской Федерации (AVP RF) [Archiv zahraniční politiky Ruské federace], f. 0138. On. 32. P. 179. D. 14. P. 61-65. P. Krekoten byl I. sekretářem velvyslanectví Sovětského svazu v Československu.

kdy vznikla Berlínská konference, čímž se osobní vztahy obou předsedů narušily.³⁰

Strana lidová a Pražské jaro

V 60. letech nastala pro stranu lidovou přece jen změna. Samotné komunistické režimy přistoupily na liberálnější politiku a rovněž Vatikán, konfrontován s výzvami moderní společnosti, se rozhodl k přehodnocení dosavadního kursu. Za pontifikátu Jana XXIII. projevil Vatikán vůči komunistickým režimům vstřícnost s cílem zahájit jednání. V rámci programu *aggiornamenta* (přiblížení církve současnosti) byly nově formulovány některé tradiční církevní názory, reformována a modernizována liturgie a moderní době přizpůsobena koncepce církevní organizace a práce. Během konání II. vatikánského koncilu (1962 – 1965) došlo k přehodnocení postoje vůči socialismu, potažmo komunismu. Zřetelným ústupkem bylo omezení kritiky komunistických režimů za nedodržování náboženských svobod.

Přestože se od února 1948 profilovala ČSL jako strana nekonfesijní, nepřestala poukazovat, že sdružuje věřící občany. Koncil tak nemohl zůstat bez odezvy stranického vedení. Reakce však bývaly zpožděné, neboť se nejdříve čekalo na vyjádření KSČ. Patrně první stanovisko předsednictva ČSL ke koncilu pochází až z listopadu 1964, kdy bylo jasné, že koncil směřuje k zásadní změně vůči socialistickému bloku.³¹ Vedení lidovců interpretovalo koncil jako ospravedlnění a potvrzení správnosti rozhodnutí, které strana prováděla po celých 20 let. Ke koncilu se vyjadřovali především místopředseda ČSL a zároveň vysoký funkcionář MHKD Josef Beneš a předseda strany Josef Plojhar. Plojhar dával za vzor zpacifikovanou katolickou církev v Československu oproti vyostřenému klerikalismu, který údajně zastávali polský primas Wyszyński a československý kardinál Beran, a zdůrazňoval, že na chyby, které Vatikán na koncilu přiznal, upozorňovala ČSL již na přelomu 40. a 50. let.³² Ačkoliv koncil představuje v historii katolické církve zásadní mezník, nezdá se, že by mu byla ve stra-

30 STRÖBINGER, R.: *Kreuz und roter Stern. Hinter den Kullisen der christlichen Parteien des Ostblocks*. Düsseldorf 1977, s. 61.

31 Archiv KDU-ČSL, zasedání ÚV ČSL, k. 2/5, Zasedání 13. – 14. 11. 1964.

32 SUCHÝ, P.: Odras II. vatikánského koncilu v politice ČSL. In: FIALA, P., HANUŠ, J. (eds.): *Koncil a česká společnost*. Brno 2000, s. 99 – 100.

ně, která se definovala jako křesťanská, věnována náležitá pozornost a spíše než k sebereflexi ho zneuhala k obhajobě vlastní politiky.

Rychlý vývoj celospolečenských změn v socialistickém Československu ve druhé polovině 60. let zastihl ČSL nepřipravenou. Dosavadní situaci měla totiž ve svých rukách komunistická strana, která sama tvořila nové iniciativy ve všech společenských oblastech, a která je rovněž schvalovala nebo rušila. Na rozdíl od druhé strany v Národní frontě Československé strany socialistické (ČSS), která se částečně pokusila pod předsednictvím Emanuela Šlechty o prosazení nezávislejší politiky, z předsednictva ČSL žádný podobný návrh nevzešel. Jiné poměry byly od krajské úrovně níže. Sice si ještě nikdo nedovolil otevřeně kritizovat politiku KSČ, ale od roku 1965 se na krajských konferencích ozývaly hlasy žádající větší samostatnost strany a dodržování náboženské svobody v Československu.³³

Po prosincovém zasedání KSČ v roce 1967 a po Dubčekově nástupu do funkce generálního tajemníka KSČ 5. ledna nového roku si nikdo ve společnosti, ale pravděpodobně i v aparátu strany neuvědomoval, jak velký obrat tato výměna pro Československo přinese. Předsednictvo lidovců reagovalo na zvolení Dubčeka poprvé na svém zasedání 9. ledna 1968. Diskuse se omezila na odeslání blahopřejného telegramu, který byl opět koncipován v intencích Národní fronty se zřetelem na zdůraznění vedoucí role KSČ.³⁴ Byla zvolena vyčkávací taktika, kdy se během celého měsíce neobjevila žádná reakce, žádné stanovisko. V tom se ČSL podstatně lišila od ČSS, kde permanentní diskuse o potřebných změnách probíhala od října 1967.³⁵ Hlavní příčinou diametrálně odlišného přístupu k politickému vývoji bylo nejspíše rozdílné složení členstva ČSS a ČSL. Zatímco ČSS tvořila z velké části inteligence a vysoce kvalifikovaní lidé z velkých měst, členská základna ČSL se opírala o rolníky a dělníky ze zemědělských oblastí republiky. Tím, že se veškerá politická rozhodnutí utvářela v centrech a hlavně v Praze, byli příslušníci ČSS lépe informováni a měli v některých případech větší prostor k intervenci. Z toho vyplývá, že předsednictvo ČSS podléhalo většímu tlaku ze strany členstva a bylo nuceno se mu více přizpůsobit.

První předzvěstí toho, že se věci v ČSL začínají hýbat, bylo zasedání předsednictva 8. února, kdy se strana poprvé oficiálně přihlásila k polednové vývoji. Vívala změny, které přinesl, a jež se začaly projevovat, avšak

33 DANĚK, B.: *Československá strana lidová – její krize a obroda*. Praha 1990, s. 29.

34 Archiv KDU-ČSL, předsednictvo ÚV ČSL, k. 3/8.

35 NA ČR, f. ÚV KSČ 1945 – 1948, sekretariát 1966 – 1971, sv. 34, a. j./b – 57/k info 2.

nadále považovala program schválený na XIII. sjezdu KSČ v roce 1966 za hlavní směrnicí.³⁶ Stále v jasnějším světle se ukazovalo rozštěpení strany na dvě křídla. Konzervativního vedení, jehož budoucnost byla spjata pouze s uznáním poučnorové politiky a reformním proudem vznikajícím na nižších úrovních, jehož mluvčím se stal lidovecký tisk. Na stránkách *Lidové demokracie* (LD) se více objevovala církevní problematika a větší prostor rovněž dostávala papežova poselství. Skutečná vnitrostranická debata probíhala od března, kdy se redakce LD jednoznačně postavila za reformní proces a objevily se hlasy požadující okamžitý odchod lidí, kteří se v minulém období spolupodíleli na deformacích režimu.³⁷

Rok 1968 vytvořil podmínky, které umožňovaly „obrozené“ straně lidové vystoupit z dosavadní praxe, kdy jí byly její společenské funkce vnučeny, aniž by se vzmožila na jakýkoliv odpor. Během celých 40 let trvající komunistické diktatury podnikla ČSL v období Pražského jara nejvážnější pokus, kterým se chtěla znovu etablovat v politickém systému jako klasická politická strana s křesťanským programem. Požadavek v sobě zahrnoval konec podřízeného postavení v rámci Národní fronty, změnu dosavadní kádrové praxe, opravdové hájení zájmů věřících a navázání tradičních vazeb ke katolické církvi. Podnět k nastoleným požadavkům podpořilo i nové komunistické vedení zrušením kolaborantského MHKD a výměnou na čele sekretariátu pro věci církevní, když byl dogmatický Karel Hrůza nahrazen Erikou Kadlecovou. Ačkoliv nedošlo k absolutní negaci předchozího dvacetiletí a kritika se zdá z dnešního pohledu oprávněná, pozice starého předsednictva byla neudržitelná. Na 30. a 31. března bylo svoláno zasedání, které mělo zvolit nové vedení. V novém jedenáctičlenném předsednictvu zůstali ze starého vedení pouze tři lidé.³⁸

Události z jara 1968 mohou také trochu napravit pokřivený obraz Plojchara a dalších představitelů z předchozího období. Tím, že strana byla zachována, měla nesporné výhody oproti stranám, které zanikly a chtěly se v nových podmínkách Pražského jara opět zapojit do politické činnosti. Dubčekovo vedení se stavělo odmítavě k vytváření nových stran, typickým příkladem je pohled generálního tajemníka na možnost obnovení Československé strany sociálně demokratické, ani veřejnost nepožadovala rozšíření počtu stran. Převládal názor, že dosavadní strany vyplňují dosta-

36 Archiv KDU-ČSL, předsednictvo ÚV ČSL, k. 2/8, Zasedání 16. – 17. 2. 1968.

37 Zachytit iniciativu. *Lidová demokracie*, roč. 24, 1968, č. 60, s. 1 – 2.

38 NA ČR, f. ÚV KSČ 1945 – 1989, Praha – předsednictvo 1966 – 1971, sv. 75, a. j./b.-103/2, schůze předsednictva ÚV KSČ z 9. 7. 1968.

tečné ideologické spektrum, jde jen o to, aby se držely svého programu.³⁹ ČSL měla tedy tu výhodu, že ať s ní lidé sympatizovali či ne, brali ji jako tradičního politického činitele, který má plné právo podílet se na změnách. ČSL měla organizační strukturu, fungující vnitrostranické mechanismy, zřetelné ideové vymezení, dlouhou tradici a vlastní tiskový orgán, tedy všechny předpoklady k zahájení samostatné politiky.

Rozhodující však bylo, jak se k její snahám o nové pozice v socialistickém zřízení postaví komunisté. Ti si uvědomovali, že chtějí-li zachovat Národní frontu při životě, a to bylo v jejich zájmu, musí dojít k jejímu přetvoření. Dubček se jasně vyjádřil na zasedání ÚV KSČ 1. dubna 1968: „*Minulý stav NF nebyl uspokojivý. Je dobře, že se společenské organizace začínají projevat jako samostatné. Na státní politice se má podílet celá NF a politické strany. Politické strany jsou si navzájem partnery, jejichž politické působení vychází ze společenského politického programu.*“⁴⁰ Jasným důkazem rozchodu s dosavadní praxí v Národní frontě bylo *Prohlášení hlavních organizací NF z 15. června 1968*, které mělo být potvrzením „*důsledného rozchodu s monopolem politické moci*“ a je v něm výslovně zmíněno pluralistické pojetí.⁴¹ Socialistickou státní moc si již neměla monopolizovat ani jedna strana ani koalice politických stran. Nezpochybnitelným zůstalo postavení KSČ jako historický fakt „*a skutečnost, že tato strana zahájila proces obrody socialistické demokracie, jí získává důvěru i dnes*“, kdy v duchu Akčního programu usiluje i nadále o svůj rozhodný politický vliv tak, aby si „*plně zasloužila tuto úlohu v naší společnosti*“. Vedle ní se mohly uplatňovat ostatní strany NF jako „*nezaměnitelné organizace, sdružující občany k politické aktivitě z různých obecných, hodnotových, světonázorových hledisek*“. Socialistický základ, rámec i cíle byly přijaty všemi složkami nového pluralitního společenství zájmů. To bylo vymezeno také negativní formulací o nepřípustnosti legální politické činnosti směřující proti těmto zásadám, zejména „*propagující fašismus, šovinismus, rasismus, antikomunismus, antisovětlismus a podobné názory*“.

Straně lidové se v období několika měsíců podařilo zapojit do společensko-politického vývoje, přičemž výsledkem znovunabytých sebedůvěry

39 Archiv KDU-ČSL, historie ČSL 1968 – 1969, k. 40, Názory členů ČSL na politický a volební systém ČSSR.

40 Archiv KDU-ČSL, činnost KDU-ČSL (Národní fronta, Národní shromáždění, Národní výbory, magistráty, společenské a soukromé organizace), k. 22/1.

41 Dokument 4. PECKA, J. a kol.: *Občanská společnost 1967 – 1970. Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967 – 1970. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970*. Brno 1995, s. 51.

byly hlavně obrovský nárůst členské základny, vlastní programové prohlášení a napravení vztahů s katolickou církví. Hlavním pojmem nového programu byl pluralitní socialismus, jenž měl být vyšší formou socialismu, vyjadřující společenskou jednotu za součinnosti rozličných světových názorů, jednotu cíle při mnohosti společenských partnerů i zájmů.⁴² Fáze pluralitního socialismu měla být přístupná i nemarxistům, neboť jim umožňovala spolupráci a činnost ve společnosti na křesťanských základech. Československé straně lidové se podařilo v poměrně krátké době vytvořit program, který zahrnoval celé spektrum společenských otázek a pomohl straně odpoutat se od vlastní minulosti. ČSL se profilovala jednoznačně jako nemarxistická strana, která prosazovala křesťanský světový názor.

Funkce ČSL se v krátké době změnila také vzhledem ke katolické církvi a věřícím občanům, které zastupovala. Dají se zde jednoznačně vystopovat tendence usilující o vytvoření lepších vztahů s Vatikánem, především obnovení diplomatických vztahů a uzavření vzájemných dohod. Rovněž se projevila snaha o rozšíření kontaktů na zahraniční křesťanská hnutí a organizace na Západě. Tlak na předsednictvo, aby více spolupracovalo s katolickou církví vycházel od místních organizací. Komunistické považovali i za poměrně liberálního období Pražského jara zapojení lidovců do řešení církevních otázek za nebezpečné. Dne 9. července 1968 se konala porada na ÚV KSČ, která se zabývala církevně-politickou situací v českých zemích.⁴³ V diskusi zazněly možnosti, jak začlenit církve a věřící do systému demokratického socialismu a jestli mají církve právo zaujímat stanovisko ke společenským a politickým otázkám. Jednou z projednávaných možností byla návaznost církví na ČSL nebo přímo na NF. Tato myšlenka z pohledu komunistů nebyla únosná, neboť proponovala silnou křesťanskou stranu s opozičním potenciálem. Odtud též pramenila podpora novému lidoveckému vedení, které reformní proces udržovalo v hranicích a varovalo před nárůstem „klerikalismu“ uvnitř strany.

Vpád vojsk Varšavské smlouvy znamenal konec reformního úsilí Pražského jara, včetně důsledků z toho plynoucích pro lidovou stranu. Budoucí roky v „normalizačním“ režimu znamenaly pro stranu absolutní úpadek srovnatelný s 50. léty. Společenská funkce strany byla jasně redefinována. *„Existence a činnost nekomunistických politických stran v socialistickém stá-*

42 PAVELKA, A.: Pluralitní socialismus. *Lidová demokracie*, roč. 24, 1968, č. 134, s. 1, 3.

43 NA ČR, předsednictvo ÚV KSČ 1966 – 1971, sv. 91, a. j./b. 152/4, Církevně politická situace v českých zemích.

*tě je vázána na rozhodující podmínku, jíž je dobrovolné uznávání a respektování vedoucí úlohy KSČ. Existující nekomunistické strany vyvíjejí svou činnost v rámci NF. V žádném případě neznamena účast nekomunistických stran v socialistickém politickém systému vzájemné soupeření nebo boj politickou moc. V žádném případě se také nemohou stát platformou, na níž by vyjadřovaly zájmy ty třídy, které byly socialistickou revolucí poraženy. Význam nekomunistických stran vzrůstá především v předvolebním období. Nekomunistické strany nejsou samoučelné organismy, ale každá z těchto organizací, chce-li obhájit svou existenci v socialistickém politickém systému, musí plnit úkoly socialistické společnosti a neustále musí prokazovat, že je živou složkou politického systému.*⁴⁴ Reformní křídlo ve straně koncem 80. let bylo předzvěstí zhroucení komunistického režimu a nástupem nové etapy v historii strany.

Závěr

Základní otázkou vymezeného tématu byly možné funkce povolené politické strany v komunistickém režimu, která byla od svého vzniku identifikována jako zástupce politického katolicismu s nesocialistickým křesťanským programem. V českém prostředí se specifickým vztahem ke katolické církvi nepředstavovala strana s ideovým vymezením ČSL po roce 1948 samostatnou sílu vůči komunistické straně a stala se pouhým přívěskem Národní fronty, který sloužil jako propagace pokračujícího demokratického vývoje v Československu. V rámci středoevropského srovnání se zdá, že ČSL podlehla z křesťanských politických stran a hnutí komunistickému tlaku nejvíce. Bezprogramovost a minimální vliv na církevní politiku kontrastují s ambiciózním působením s komunisty spolupracujícího PAXu v Polsku a prostoru v církevní politice daného pro Ost-CDU ve východním Německu. Přestože rok 1968 znamená v historii ČSL zlom, ani v něm si straničtí funkcionáři nedokázali představit budoucnost bez vedoucí úlohy KSČ.

Je třeba zdůraznit, že příspěvek byl zaměřen na předsednictvo strany, které „obrozené“ straně přidělené funkce v komunistické režimu přijalo a rozhodovalo o politice, jakou se strana prezentovala navenek. Na nižších úrovních panovalo podstatně svobodnější prostředí a částečně se podařilo

44 Archiv KDU-ČSL, historie ČSL 1968 – 1969, k. 40, Postavení a úkoly nekomunistických stran v ČSSR.

uchovat původní křesťanský charakter strany. Projevovalo se to v úzké propojenosti členů místních organizací se zástupci církve, v účasti na poutích a v protestech k rozhodnutím předsednictva, která směřovala proti církvi. Členství ve straně lidové bylo možností, jak se zapojit do společenského života s cílem zlepšit podmínky ve své obci, bez vstoupení do komunistické strany. Stranou byl rovněž ponechán komunisty pronásledovaný tzv. křesťanskodemokratický proud, jehož členové, též se stranou lidovou spojení, byli v komunistickém Československu perzekuováni.

Summary

The Czechoslovak People's Party – Role of the Christian Party in Socialism

Countries in Central Europe “liberated” by the Soviet Army were establishing the so-called National Fronts which comprised non-communist parties as well. The Czechoslovak People's Party that played a prominent role among them, differed from other permitted parties by its non-socialist program that included a Christian platform and ties with the Catholic Church, making it a natural proponent of citizens who were believers. After February 1948 when the communists took control, its part in the new political system became significantly restricted. It had to renounce its program, reduce its membership base, and acknowledge the leading role of the Communist Party in society with all due consequences. The Party's activity was under surveillance of the communists who wanted to use it to bear influence on believers and farmers. The insignificant position in the National Front, loss of the initiate capability, and the decline in membership base spurred the communists to assume the end of People's Party was near.

It was not until the Prague Spring in 1968, that the Party activated itself and evinced inclinations kept under wraps for 20 years which it expressed in demanding an equal status in the National Front, an individual Party platform, and a resolution of church affairs based on new order. Yet during the reform process it still was unable to come up with alternative terms of an overhaul. A period marked by relative independence ended when the Prague Spring reforms came crashing down.

Proces likvidácie Gréckokatolíckej cirkvi v Československu

Peter Borza (Slovensko)

S Červenou armádou zavítala do strednej Európy a, žiaľ, nadhlo sa usadila komunistická ideológia. Československo patrilo po druhej svetovej vojne medzi krajiny začlenené do sféry vplyvu Sovietskeho zväzu. Vonkajším nástrojom na presadenie sovietskej moci sa stala Komunistická strana Československa (ďalej KSČ), ktorá potrebovala necelé tri roky od skončenia druhej svetovej vojny, aby sa zmocnila vlády v krajine a nastolila monopol jednej strany. Tomu však predchádzalo postupné oslabovanie vplyvu nekomunistických strán a organizácií a neskôr po februári 1948 aj ich úplná likvidácia. Medzi najväčších protivníkov novej moci patrila katolícka cirkev, ktorá zaujala voči komunizmu vyhranený postoj. Pochopiteľne sa preto stala terčom diskreditácie a postupného oslabovania jej vplyvu na spoločnosť. Súčasťou proticirkevného boja bola aj likvidácia Gréckokatolíckej cirkvi v Československu, ktorá po skončení druhej svetovej vojny požívala zaslúžený obdiv za svoj hrdinský postoj, keď pomáhala prenasledovanému židovskému obyvateľstvu a odbojovému hnutiu.¹

Počas roka 1946 sa však ústretový prístup štátnej moci ku gréckokatolíckej cirkvi začal postupne ochladzovať, ba zmenil sa až nepriateľstvo. Dôvodov na zmenu postoja bolo viacero. Navonok tým najväznejším boli

¹ POTAŠ, M.: *Dar lásky. Spomienky na biskupa Pavla Gojdiča*. Prešov 1999, strana (ďalej s.) 164. Bližšie o gréckokatolíckej cirkvi v rokoch 1939 – 1945 pozri: BORZA, P.: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v období II. svetovej vojny (1939 – 1945)*. Prešov 2006, 222 s.

dôkazy o prepojení a pomoci ukrajinským utečencom. O biskupa Gojdiča a gréckokatolíkov sa vo veľkej miere začala „zaujímať“ Štátna bezpečnosť (ďalej ŠtB), ktorá usilovne hľadala dôkazy spolupráce s príslušníkmi Ukrajinskej povstaleckej armády. Štátna bezpečnosť napokon v roku 1948 vypracovala obsiahlu správu o spolupráci gréckokatolíkov s banderovcami, čo výrazne prispelo k rozhodnutiu túto cirkev zlikvidovať.² Napriek tomu sa za skutočný dôvod likvidácie gréckokatolíckej cirkvi považuje boj radikálnej ideológie marxizmu-leninizmu o moc v povojnovej Československej republike. Projekt likvidácie bol veľmi podobný ako v blízkom Sovietskom zväze a Rumunsku, kde gréckokatolíkov násilne nútili prestúpiť do pravoslávnej cirkvi. Osud gréckokatolíkov v týchto krajinách bol takmer istou predzvestou, že podobná tragédia postihne túto cirkev aj v Československu. Zároveň s likvidáciou gréckokatolíckej cirkvi sa budujú a upevňujú organizačné štruktúry Pravoslávnej cirkvi v Československu, aby bola schopná prevziať jej veriacich a jej majetok.³ Už v roku 1946 sa prezident Edvard Beneš pri stretnutí s predsedom Sovietov pre záležitosti ruskej pravoslávnej cirkvi G. G. Karpovom pochvalne vyjadril o zrušení Brest-litovskej únie v Haliči a navrhol podobné riešenie pre gréckokatolíkov v Československu. Postoj E. Beneša odzrkadľuje problematické postavenie gréckokatolíckej cirkvi v medzivojnovej Československej republike, keď jej predstavitel'ov vnímali ako destabilizujúci prvok v krajine. Pravoslavizácia gréckokatolíkov bola dlhodobo pripravovaná akcia, do ktorej boli zapojené špičky komunistickej strany a štátu na úrovni Predsedníctva ÚV KSČ, keďže ju podporoval Klement Gotwald a Rudolf Slánsky.⁴ Markantným príkladom bol aj podiel pravoslávnej cirkvi na príprave a realizá-

2 Národní archiv (ďalej NA) Praha, fond (ďalej f.) Ústredný výbor Komunistickej strany Československa (ďalej ÚV KSČ), 100/24, zväzok (ďalej zv.) 47, archívna jednotka (ďalej a. j.) 861. MV k číslo jednací (ďalej č. j.) III/Aa – 4983/1910 – 48. Ukrajinské nacionalistické nebezpečí proti míru a ľudovým demokraciám. a) trestní prípad řecko-katolíckého farára Pavla Hučko, banderovského kurýra-vyzviedače Bohdana Kovalika – Zilinského, banderovce Rehoře Buraniče a spol. b) civilní síť OUN v ČSR, její organisace a činnost. Praha 27. 10. 1948.

3 ŠTURÁK, P.: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945 – 1989*. Prešov 1999, s. 80 – 94.

4 V situačnej správe pre Státní úřad pro věci církevní (ďalej SÚC) oddelenie I/4 sa uvádza: *Počátkem roku 1950 obdržal SÚC pokyn z vyšších politických míst, aby také v u nás bylo přikročeno k likvidaci unie*. NA Praha, f. SÚC, Ka 208, Pravoslavná církev 1951 – 1954. Situační zpráva o pravoslavné cirkvi. Praha 23. 1. 1954.

cii akcie P, ako násilnú pravoslavicizáciu gréckokatolíkov nazvali mocenské štruktúry totalitného štátu.⁵

V prostredí pravoslávnej cirkvi však existovala aj akási opozícia, ktorá vyjadrovala nesúhlas s postupom hierarchie a vyjadrovala sa negatívne o spôsobe získavania nových veriacich za pomoci štátu prostredníctvom násilnej likvidácie gréckokatolíckej cirkvi.⁶

Vrcholom akcie P bol Prešovský sobor, konaný v Prešove 28. apríla 1950. Samému soboru predchádzala príprava v podobe kriminalizácie gréckokatolíckych mužských a ženských reholí a vyvolanie návratového hnutia pod taktovkou KSC. Komunisti rozvinuli celú škálu postupov – zakladali tzv. návratové komisie, vytvárali skupiny aktivistov spomedzi „pokrokových“ gréckokatolíckych kňazov, zastrašovali a sľubovali.⁷ Do akcie boli zapojené bezpečnostné zložky štátu, štátne úrady a do agitačnej kampane sa zapojila aj delegácia ruskej pravoslávnej cirkvi, ktorá navštívila Československo začiatkom roku 1950.⁸ Nelegitímny sobor prijal tzv. *Manifest ku gréckokatolíckemu duchovenstvu a veriacim Československa*, ktorým bola

5 MAREK, P., VOLODYMYR, B.: *Pravoslavní v Československu v letech 1918 – 1953. Příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi*. Brno 2008, s. 424 – 425.

6 NA Praha, f. SÚC, Ka 208, Pravoslavná církev 1951 – 1954. Autokefální pravoslavná církev v Československu. Praha 25. 5. 1954.

7 V situačnej správe pre Státní úřad pro věci církevní oddelenie I/4 môžeme čítať: „*Likvidace unie byla připravována u nás takovým způsobem, aby navenek vycházela zdola od věřících mas. Byly vytvářeny t. zv. návratové výbory v řecko-katolických farnostech, do kterých byli získáváni duchovní, kurátoři a jiní laičtí pracovníci církve a význační věřící, aby se vyslovili v rozhodném okamžiku pro návrat k pravoslaví. Tento návrat měl být slávnostně ohlášen v první polovině r. 1950 na Velkém soboru, který byl připravován do Prešova. Přípravy soboru však měly – právě tak jako vytváření návratových výborů – zásadní nedostatky a chyby. Kromě přesvědčování získávalo se duchovenstvo i věřící mnohdy korupcí, podplácením, pořádáním pitek a někdy i hrubými formami nátlaku. Veliký sobor se konal 28. dubna 1950 za účasti duchovních a laických delegátů z bývalé uniatské církve a většího počtu věřících. Sobor měl být zpočátku pouze proklamativním vyhlášením zahájení návratové akce. V poslední chvíli před zahájením soboru se však vyskytly u funkcionáru strany a lidové správy z prešovského kraje obavy, že bude-li sobor pouze vyhlášením návratové akce, bude to signálem pro biskupa Gojdiče k zahájení protiakce, čímž by mohlo být návratové hnutí nebezpečně ohroženo. Bylo proto rozhodnuto, že sobor nevyhlásí pouze zahájení návratové akce, ale že se přímo usnese na likvidaci unie a návratu duchovenstva i věřících do pravoslavné církve, což se také stalo.*“ NA Praha, f. SÚC, Ka 208, Pravoslavná církev 1951 – 1954. Situační zpráva o pravoslavné cirkvi . Praha 23. januára 1954.

8 NA Praha, f. SÚC, Ka 208, Pravoslavná církev 1951 – 1954. Situační zpráva o východoslov. okresech po odchodu delegace ruske pravoslavné církve. Miesto a dátum neuvedené.

zrušená Užhorodská únia z roku 1646. Vláda krátko po „sobore“ uznala jeho výsledky a gréckokatolíci boli postavení mimo zákon, a to i napriek tomu, že neexistovalo žiadne zákonné opatrenie o zrušení gréckokatolíckej cirkvi.⁹

Uznesenie tzv. soboru znamenalo začiatok útrap biskupov Pavla Petra Gojdiča, OSBM (Ordo Sancti Basilii Magni, Rád svätého Bazila Veľkého) a Vasiľa Hopka, ako aj duchovenstva a veriacich, ktorí sa s postupom komunistickej zlovoľne nestotožnili. Len menšia časť kňazov a veriacich podľahla hrubému nátlaku a prijala pravoslávie. Biskupi a časť kňazov bola uväznená v internačných táborech, kde bol na nich neustále vyvíjaný nátlak, aby podpísali manifest a prestúpili do pravoslávnej cirkvi. Jeden z uväznených kňazov Teodor Rojkovič zanechal vo svojich pamätiach poznámky o živote v internačnom tábore:

„Z Prešova spútaných kňazov odviezli autobusom priamo do Hlohovca, kde bolo 70 gréckokatolíckych kňazov pod ostrým dozorom SNB [Zbor národnej bezpečnosti]. Radostne sme trpeli pre cirkev, hoci sme posudzovali a odsudzovali chovanie našich kolegov, ktorí prestúpili do Pravoslávnej cirkvi, a nezákonne postupy kompetentných úradov, no predsa sme im odpustili. Nám starším 60 – 65 sa žilo clivo a hlavne mladí boli zamestnaní rôznymi prácami v záhrade, na dvore, v drevárni, v kuchyni a pod. Stravovanie bolo všade slabé, ale vďaka veriacim a ženám ženatých kňazov, ktorí prinášali bohaté balíky, sme mohli zahnať hlad a smäd. Zohrievanie izieb v zime bolo hlavne v Hlohovci – pre neradosť dvoch správcov. Drevo a triesky sme museli zohnať v záhrade.

Najhorším bola pre nás neistota v budúcnosť, túžba za rodinou, ktorá zostala doma, strach o ich prenasledovanie úradmi a nakoniec to, že SLO-UC [Slovenský úrad pre veci cirkevné] v Bratislave nás nenechal na dlhšiu dobu na jednom mieste, kde sme ako tak zvykli, ale v priebehu 1 – 2 rokov presúvali neustále z jedného koncentráku do druhého a to tak, že sme dopredu nevedeli, kde nás zavezú či na lepšie, alebo horšie miesto, do väzenia, alebo na Sibír? Ako sa nám vyhrážali exkomunikovaní kolegovia. A tiež to čo bude s našimi rodinami? Takéto otázky nás veľmi znepokojovali a znervózňovali. Pre charakteristiku nášho premiestňovania z jedného miesta na druhé uvádzam zvlášť seba samého 17. mája 1950 ma viezli ešte s dvoma trpiacimi z Prešova pred polnocou, 18. ráno 8.30 hod. v osobnom aute dovezli tuna v Bač t. j. na prvé miesto. Odtiaľto mňa odviezli na ná-

9 CORANIČ, J.: Prenasledovanie gréckokatolíckej cirkvi v rokoch 1948 – 1968. *Pamät národa*, ročník (ďalej roč.) 2, 2006, číslo (ďalej č.) 4, s. 27.

kladnom aute 5. 4. (spolu s piatimi kolegami) do Boleslavskej Slatiny. T. j. na druhé miesto, odtiaľto mňa odviezli s dvoma kolegami v osobnom aute 14. 7. do Hlohovca na tretie miesto, odtiaľto ma asi so 40 gréckokatolíckymi kolegami v dvoch autobusoch 1951. 8. júna v Podolinec na štvrté miesto, kde nás bolo 230, odtiaľto ma a asi 30 kolegov 11. 12. 1951 previezli autobusom v Sladečkovce na piate miesto, odkiaľ som dňa 24. 1. 1952 bol „prepustený na slobodu“ pod podmienkov, že bývať budem v Pezinku (Charitnom dome) t. j. na šiestom mieste. Po desať dňovej prestávke v Prešove už som slobodne cestoval 4. 2. 1952 do Pezinka. Tam som žil s ostatnými dostatočne slobodne dokiaľ SLOUCU neprišla na rozum nešťastná idea, že 13. augusta 1952 ma vyslala aj s ostatnými zase v Báč, znamená na siedme miesto, kde od 27. mája 1953 znova sa cítim ako v koncentráku, nakoľko SLOUC slovo nedodrží a podviedol nás úžasne. Príbuzenské a rodinné návštevy boli pre nás zakázané.“

Príčiny ich držania v internačných táboroch videl T. Rojkovič takto:

- „Aby sme my s našou prítomnosťou, alebo ináč povedané so svojou verejnou prítomnosťou, tajnými agitáciami medzi veriacimi neškodili ich „Pravoslávnej akcii“, alebo ju nezničili.“
- „Mysleli si, že niektorí z nás budú rozmyšľať o postavení svojej rodiny a budú ochotní dať potrebný podpis a na základe podpisu budú prepustený a vrátia sa domov.“¹⁰

Vystahovanie duchovných – akcia P-100

Nátlak, zastrasovanie a ani sľuby nepriniesli požadované ovocie – prestup kňazov a významnej časti veriacich do pravoslávnej cirkvi. Preto sa v roku 1951 pripravil plán vystahovania nezjednotených kňazov aj s rodinami do Čiech, alebo do iného kraja v rámci Slovenska. Zámerom bolo oddeliť kňazov od veriacich, znemožniť im vzájomný kontakt a potom ich ovplyvniť na prijatie pravoslávia. Na ministerstve vnútra sa 28. septembra 1951 konala porada za účasti pracovníkov ministerstva vnútra prednostu II. odboru (ďalej odb.) Kočiša a z trestného oddelenia ministerstva vnútra sa zúčastnil Šubert. Za Štátny úrad pre veci cirkevné V. Ekart a za ministerstvo pracovných síl Bayer. Hlavným predmetom rokovania bola ne-

10 Archív Ústavu pamäti národa (ďalej A ÚPN) Bratislava, f. Krajská správa Ministerstva vnútra (ďalej KS MV) Prešov B 10-7, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 31. Teodor Rojkovič, bývalý gréckokatolícky farár – pamätník, 1958.

vyhnutnosť presunu nezjednotených duchovných s rodinami do českých krajín. Na porade sa predstavitelia jednotlivých zložiek dohodli na spoločnom postupe a rozdelení úloh. Ministerstvo pracovných síl malo prostredníctvom svojich referentov v dňoch 1. – 2. októbra zistiť v jednotlivých krajoch určených na presídlenie gréckokatolíckych duchovných pracovné príležitosti. Ministerstvo vnútra v deň konania porady vyslalo tajný list predsedom krajských národných výborov (ďalej KNV) s pokynom, aby zvolali najneskôr do 5. októbra poradu s prednostom V. referátu a s krajským cirkevným tajomníkom o konkrétnom prevedení akcie v krajoch. SÚC dostal za úlohu do 5. októbra spracovať zoznam duchovných, ktorý mal obsahovať meno, vek, približnú pracovnú schopnosť a počet rodinných príslušníkov, pre ministerstvo vnútra a pracovných síl. Na porade sa rozhodlo, že KNV bude prostredníctvom krajských cirkevných tajomníkov hlásiť miesta, kde budú vystahovaní duchovní umiestnení, a to až do 31. októbra. V Čechách bolo vybraných deväť krajov v tomto poradí: Ústí nad Labem, Liberec, Olomouc, Ostrava, Brno, Hradec Králové, Praha, Pardubice, Jihlava. Celkovo počítali z vystahovaním 105 kňazských rodín. Najväčší počet 25 rodín chceli umiestniť v Ústí nad Labem, 20 rodín v Liberci, 15 v Hradci Králové a po 10 rodín v Olomouci, Ostrave, Brne a po 5 rodín v Prahe, Pardubiciach a Jihlave.¹¹

Úlohy z porady sa darilo postupne plniť a po mesiaci, 6. novembra, sa postupne začalo s vystahovaním duchovných železničnou dopravou. Za vykonanie akcie v teréne boli zodpovední pracovníci Slovenského úradu pre veci cirkevné (ďalej SÚC) Ján Kmeť a Pavol Ochodnický. Za jeden mesiac sa tak podarilo vystahovať 95 duchovných. Deportácie boli kruté. Na vystahovanie mali spravidla tri dni po doručení dekrétu od KNV alebo okresného cirkevného tajomníka. Niekedy im zostalo len 24 hodín. Vystahovanie sprevádzali problémy, ktoré rodinám spôsobili nemalé ťažkosti. Spočiatku sa stávalo, že zo Slovenska neoznámili ich odchod, a tak pre nich nebolo zabezpečené ubytovanie a oni sa ocitli v cudzom prostredí bez akejkoľvek pomoci. Vyskytli sa aj prípady, keď nábytok a iné potrebné veci boli odoslané na miesto určenia pobytu až niekoľko dní po príchode duchovných a tí potom zostávali v prázdnom byte bez všetkého. Museli niekoľko dní čakať, pokiaľ im pridelili byt. Tie však boli v žalostnom stave, bez okien, vykurovania, sporáku, inde sa nedalo vôbec bývať. V prípade kňaza Antona Adamkoviča si jeho dcéra Anna Adamkovičová na depor-

11 NA Praha, f. SÚC, Ka. 200, inv. č. 175. Akce 100. Zápis o meziministerské poradě na ministerstvu vnitra dne 28. 9. 1951.

tácie spomenula takto: „Pristavili nám vagón v Prešove, do ktorého sme nemali čo položiť. Dali nám cestovné lístky do rúk – stanica určenia: „Čtyřicet Lánu (okr. Svitavy) s tým, že sa máme hlásiť na MNV [miestny národný výbor], že tam už o nás vedia... A tak sa stalo, že sme sa na mieste určenia ocitli na ulici. Bola zima – december, cudzina, chlad a podozrievanie MNV. Čo sme asi vyvedli na Slovensku? Sú to veľmi smutné spomienky.“¹²

Dokumenty SÚC svedčia aj o postoji veriacich, ktorí sa so svojím duchovným lúčili so všetkými poctami. V obci Velké Bukovce vypravovali kňaza Dionýza Rokyckého v procesii s cirkevnými zástavami až za dedinu, kde sa spolu pomodlili a kňaz im udelil požehnanie. Aj inde sa kňazi s veriacimi lúčili na stanici alebo v chráme, spolu sa modlili a udeľovali im požehnanie. Veriaci ich na cestu vybavili rôznymi potravinami. Svedčí to aj dnes o krásnom vzťahu veriacich k svojmu kňazovi a poukazuje to aj na ich oddanosť gréckokatolíckej cirkvi. Voči týmto prejavom veriacich štátne orgány nezasahovali, aby ešte viac nerozniecovali napätie panujúce na východnom Slovensku.¹³

Po prvom mesiaci akcie P-100 ostalo ešte 68 nezjednotených kňazov, spracovateľ hodnotiacej správy pre SÚC ich zoradil do piatich skupín:

Desať starých duchovných, ktorí boli umiestnení v Podolínci a už nemohli byť zaradení do práce. Štyria starí duchovní ešte pôsobiaci na farách. Trinásť kňazov zadržala ŠtB, alebo boli vo väzení. Dvanásť duchovných sa nachádzalo mimo fár v Košickom a Prešovskom kraji. Dvadsaťjeden kňazov sa skrývalo, alebo bolo na úteku.¹⁴

Situácia vo farnostiach po vystahovaní nezjednotených duchovných bola značne vyhrotená. Vo vyprázdnených farách začali postupne pôsobiť pravoslávni duchovní, ale ich príchod vyvolal nevôľu gréckokatolíckych veriacich, ktorí ich odmietali akceptovať. Pracovníci SÚC neradili pravoslávnej cirkvi posilať na uprázdnené fary mladých pravoslávnych kňazov alebo staropravoslávnych, ktorí nosili bradu, ale odporúčali, aby vo farnostiach slúžili zjednotení duchovní. Zároveň vyžiadali od rímskokatolíckych biskupských úradov, aby vydali nariadenie pre svojich duchovných, aby nevykonávali obrady pre bývalých gréckokatolíkov. Od okresných cirkevných tajomníkov žiadali, aby v uprázdnených farnostiach vytvori-

12 BABJAK, J.: *Zostali verní. Osudy gréckokatolíckych kňazov. I. zväzok*. Prešov 2009, s. 185.

13 NA Praha, f. SÚC, Ka. 200, inv. č. 175. Akce 100. Zpráva o provedení akcie 100 (prešťahovanie nesjednotených duchovných z východného Slovenska do Čiech), s. 4. Miesto a dátum neuvedené.

14 Tamže, s. 6.

li podmienky na príchod pravoslávneho duchovného, odporúčali získať niekoľko veriacich, pokiaľ možno aj spomedzi kurátorov, ktorí by pravoslávneho kňaza voviedli do chrámu.¹⁵

Vystahovanie pokračovalo aj naďalej, ale do decembra 1952 štátne orgány vystahovali len troch kňazov, a tak celkový počet vystahovaných dosiahol 98 gréckokatolíckych kňazov s rodinami. Po deportácii pracovali v Čechách ako robotníci v priemysle a poľnohospodárstve, kde ich ako najlepších pracovníkov dávali za príklad ostatným. Navzájom sa navštevovali a udržiavali aspoň písomný kontakt so Slovenskom.¹⁶ Snažili sa príležitostne navštevovať Slovensko, čo neuniklo pozornosti pracovníkov SÚC, niekedy aj za aktívnej pomoci pravoslávnych duchovných, ktorí v novembri 1953 upozorňovali SÚC v Prahe na protipravoslávnu činnosť kňazov Dezidera Tinka, Jozefa Šeregyho, Jána Semana, Eugena Dohoviča, Jozefa Kňeža, Michala Ďurišina, Jána Fazekaša, Michala Čarného, Juraja Podhajeckého, Štefana Puza, Michala Velikého, Jozefa Želinského, Michala Fitza, Jána Michaloviča, Jozefa Dandára, Jozefa Borovského, Štefana Čižmára, Jána Zubera, Vasiľa Nevického, Štefana Molčányiho, Michala Sabadoša, Jozefa Saba, Jána Nemčíka, Jozefa Dubjaka a Júliusa Zachariáša. Pritom návratu na Slovensko bránili vysoké pokuty a určenie pobytu trestnou komisiou. Preto si kňazi prichádzajúci na Slovensko z Čiech zaslúžia náš obdiv.¹⁷ To, že hľadali spôsob spojiť sa s farnosťami, ktoré museli násilne opustiť, svedčí aj o úspešnej činnosti ilegálneho vedenia Gréckokatolíckej cirkvi v Československu.

Ilegálne vedenie

Biskup P. P. Gojdič v súvislosti so zhoršením nábožensko-politickej situácie vykonal viaceré kroky, ktoré mali zabezpečiť existenciu gréckokatolíckej cirkvi v podmienkach otvoreného prenasledovania. Prvým krokom bola jeho požiadavka o vymenovanie pomocného biskupa pre Prešovskú eparchiu. V žiadosti do Ríma vyjadril obavu o svojich veriacich, aby v prípade jeho choroby alebo smrti nezostali bez biskupa. Svätá stoli-

15 Tamže, s. 6.

16 NA Praha, f. SUC, Ka. 200, inv. č. 175. Akce 100. Zpráva o přemístění řecko-katolckých duchovních v akci „100“. Místo a dátum neuvedené.

17 NA Praha, f. SUC, Ka. 200, inv. č. 175. Akce 100. Přehľad o bývalých gréckokatolíckych kňazoch, ktorí pracujú v Čechách a dochádzajú na východné Slovensko. Bratislava 26. 11. 1953.

ca jeho žiadosti vyhovel a do tejto funkcie menovala Vasiľa Hopka, ktorý bol konsekrovaný za biskupa 11. mája 1947 v Prešove.¹⁸

Po februárových udalostiach v roku 1948 zaznamenala proticirkevná politika štátu v nasledujúcom období stúpajúcu tendenciu. V takejto nejstej atmosfére, niekedy v roku 1949, určil biskup P. P. Gojdič, po porade s pomocným biskupom V. Hopkom, piatich kňazov za svojich zástupcov – vikárov v tomto poradí: Vasiľ Hopko, Mikuláš Russnák, Ján Kokinčák, Michal Sabadoš a Miron Podhajecký. Okrem toho pre prípad, že by centrálna spravovanie eparchie nebolo možné, respektíve keby ani jeden zo spomenutých nemohol vykonávať svoju funkciu, rozdelil eparchiu na 12 obvodov a do každého určil kňaza s biskupskými právomocami.¹⁹ V roku 1950 pribudol gréckokatolíckej cirkvi ešte tajný biskup, ktorým sa z vôle Svätej stolice stal Miron Podhajecký, špirituál prešovského seminára a profesor dogmatiky na Vysokej škole bohosloveckej v Prešove. Vysviacka bola udeľená tajne bez prítomnosti iných dvoch biskupov, bez štátneho vedomia a bez toho, že by musel čakať na pápežskú bulu. Vatikán sa týmto krokom usiloval o zachovanie kňazského stavu v Československu.²⁰

Rozhodnutie biskupa P. P. Gojdiča bolo veľmi prezieravé a sčasti aj účinné. Iste, v období keď vznikalo, si ešte nikto nevedel predstaviť, ako bude štátna moc voči gréckokatolíckej cirkvi postupovať, ale rozhodnutie požiadať o pomocného biskupa a vytvoriť sieť zástupcov znamenala dôležitý krok k zabezpečeniu jej života v ilegality. Vytvorili sa zároveň aj pravidlá pre automatické odovzdávanie právomoci na ďalšieho v poradí v prípade, že by došlo k úmrtiu, zatknutiu alebo ak by z iných dôvodov nemohol zástupca biskupa vykonávať túto funkciu. Koncom roka 1949 sa už biskup P. P. Gojdič ocitol v úplnej izolácii, ktorú zabezpečoval vládny zmocnenec Michal Rodák, dosadený Štátnym úradom pre veci cirkevné na biskupský úrad v Prešove.²¹

Tvrdé opatrenia komunistického režimu nezabránili gréckokatolíckej cirkvi, aby po zinscenovanom sobore prešla na ilegálny spôsob života. Podľa vopred vydaných pokynov sa po zatknutí a odsúdení biskupa

18 Historický archív Arcibiskupského úradu (ďalej HAAU) Prešov, Prezidiálne spisy, rok 1947, signatúra (ďalej sign.) 32. Vysviacka Dr. Vasiľa Hopka za sviäticeho biskupa (Oznamy a súčasť).

19 Archiv Ministerstva vnitra České republiky (AMV ČR) Praha, f. H 428 – 1. Akce Tajný fond. Protokol o výpovedi. Leopoldov 6. 5. 1955.

20 BUKOVSKÝ, J.: *Spomienky spoločníka*. Nitra 2006, s. 85.

21 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava 1997, s. 144.

P. P. Gojdiča ujal vedenia biskupstva pomocný biskup V. Hopko, ktorý bol internovaný v Hlohovci a bol prvým spomedzi piatich tajných vikárov určených ešte v roku 1949. Zároveň bol oficiálnym generálnym vikárom zastupujúcim biskupa v jeho neprítomnosti. Štátna bezpečnosť bola o ustanovení vikárov informovaná a venovala im náležitú pozornosť. Biskupa V. Hopka zatkli v internačnom tábore 18. októbra 1950 a odsúdili na 15 rokov väzenia. Ján Kokinčák prestúpil na pravoslávie a Michal Sabadoš odišiel do Maďarska. Mikuláš Rusnák a Miron Podhajecký boli podobne ako biskup V. Hopko internovaní v Hlohovci. Po jeho zatknutí mal vedenie biskupstva prevziať M. Rusnák a podľa správ ŠtB sa tak aj stalo, pričom funkciu vykonával do svojej smrti v roku 1954. Archívne dokumenty ŠtB doteraz nevydali informácie o aktivitách M. Rusnáka, ale zmieňujú sa pomerne široko o „rozvratnej“ činnosti Ivana Ljavinca, ktorý v roku 1950 unikol internácii a zdržiaval sa pre ŠtB na neznámom mieste. Vedením cirkvi ho koncom roku 1950 poveril pomocný biskup V. Hopko, internovaný v Hlohovci. Mladý kňaz I. Ljavinec mal 27 rokov a dôveru biskupa nesklamal. Stal sa dušou a motorom úsilia gréckokatolíkov obstať v hodine veľkej skúšky prenasledovania. Vydával pokyny pre prácu kňazov ukrytých v ilegálite a kňazov, ktorí boli deportovaní do Čiech. Spolu s ďalšími sa staral o výchovu dorastu gréckokatolíckeho duchovenstva, zabezpečil tajné vysvätenie bývalých bohoslovcov za kňazov a veriacich povzbudzoval k vernosti prenasledovanej gréckokatolíckej cirkvi.²² Úspešnú činnosť ilegálneho vedenia dokumentuje aj správa pre SÚC z 8. júna 1954, kde Knobloch konštatuje, že na prelome rokov 1953 a 1954 rozpútali nepriatelia pravoslávnej cirkvi na východnom Slovensku spolu s tajnými prívržencami Únie akciu za účelom obnovenia Gréckokatolíckej cirkvi v Československu. Do akcie sa zapojili bývalí gréckokatolícki kňazi, ich rodiny a veriaci. Pripojili sa taktiež niektorí formálne zjednotení duchovní, pričom výsledkom akcie bolo zasielanie množstva žiadostí a petícií žiadajúcich obnovu gréckokatolíckej cirkvi do Kancelárie prezidenta republiky a na Úrad predsedníctva vlády. V správe sa píše: „*V týchto žiadostech se svedení drobní věřící domáhali znovupovolení řeckokatolické církve. Z některých žádostí bylo jasně patrnó, že jejich autory nejsou podepsaní věřící, ale vzdělaní býv. uniatští duchovní.*“ Dalším výsledkom akcie ilegálneho vedenia bolo zvýšenie odporu proti pravoslávnej cirkvi a tvrdošíjný odpor veriacich proti zakladaniu jednotných roľníckych družstiev alebo destabi-

22 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970*. Bratislava 1999, s. 57.

lizácia už existujúcich. Odpor proti pravoslávii sa podľa správy prejavoval nasledovne: „*věřící v řadě obcí přestali navštěvovat pravoslavné kostely, resp. si bohoslužby v těchto kostelech vykonávali sami a kde tak činiti nemohli, scházeli se tajně na hřbitovech, u kapliček a podobně. V některých obcích počali navštěvovat kostely římskokatolické. Katolíčtí faráři – až na malé výjimky – s touto proti pravoslavné církvi namířenou akcí sympatisovali a tak v řadě obcí vznikál blok dnešnímu lidovědemokratickému zřízení ne právě přátelsky nakloněný.*“²³

Po zatknutí a odsúdení I. Ljavinca v roku 1955 ho nahradil Miron Petrašovič, ktorý v mene ilegálneho vedenia zasielal rezolúcie vláde ČSR a pravoslávnym cirkevným úradom za obnovenie gréckokatolíckej cirkvi a podobne nabádal veriacich, aby písali hromadné žiadosti. Spolu s Teodorom Rojkovičom vypracovali pre kňazov niekoľko inštrukcií, v ktorých radili aby neprestupovali na pravoslávie, aby obnovenie gréckokatolíckej cirkvi kládli ako podmienku na vstup do jednotného roľníckeho družstva (ďalej JRD). Na požiadanie svojich bývalých veriacich im mali vysluhovať sviatosti a povzbudzovať ich pri písaní žiadostí vláde za obnovenie činnosti cirkvi.²⁴

Úsilie skupiny kňazov zhromaždenej okolo M. Petrašoviča nebolo márne. Veriaci v obci Matisová, okr. Stará Ľubovňa, odmietli v roku 1957 voliť kandidátku národného frontu. Veriaci pred voľbami napísali žiadosť o obnovenie cirkvi a zaslali ju Kancelárii prezidenta. Podobné žiadosti písali veriaci v obciach Ruské Pekľany, Trhovište, Čičarovce, Banské, Davidov a Veľký Bukovec. T. Rojkovič vypracoval smernice kňazom, ktoré poslal Mironovi Petrašovičovi, Michalovi Székelymu a Andrejovi Zimovi. Títo ich mali trikrát rozmnožiť a zaslať ďalším kňazom. Rozosielanie smerníc malo zabezpečiť spoločný postup pri rozhovoroch s vládou komisiou, ktorú by vláda vyslala pod tlakom gréckokatolíckych veriacich, aby preskúmala otázku obnovenia gréckokatolíckej cirkvi. V smernici boli tieto podmienky:

1. Obnoviť Gréckokatolícku cirkev v Československu;
2. Prepustiť na slobodu biskupa P. P. Gojdiča a V. Hopka ako aj všetkých gréckokatolíckych kňazov;

23 NA Praha, f. SUC, Ka. 200, inv. č. 175. Akce 100. Situace na východním Slovensku, zhodnocení dosavadní práce a návrh dalšího postupu. Praha 8. 6. 1954.

24 A ÚPN Bratislava, f. KS MV Prešov B 10-7, inv. č. 31. Teodor Rojkovič, bývalý gréckokatolícky farár – pamätník, 1958. Správa o prípade „DEKAN“, s. 3.

3. Umožniť kňazom vo výrobe návrat do svojich predošlých farností.²⁵

Neutíchajúce úsilie o obnovu presiahlo hranice Československa, keď T. Rojkovič prostredníctvom svojho príbuzného v Maďarsku, generálneho vikára v Nyiregyházi Štefana Rojkoviča, informoval Vatikán o postavení gréckokatolíckej cirkvi. Informácie o situácii Gréckokatolíckej a Rímskokatolíckej cirkvi v Československu podal vo Vatikáne aj poľský kardinál Štefan Wyszyński, ktorému tieto správy od M. Petrašoviča doručil slovenský jezuita Michal Potocký.²⁶

Činnosť Mirona Petrašoviča a Teodora Rojkoviča neostala bez pozornosti Štátnej bezpečnosti, ktorá na osobu M. Petrašoviča nasadila agenta „KAPELNÍKA“. Zároveň kontrolovala jeho korešpondenciu a po vyhodnotení informácií začala akciu „DEKAN“. K agentovi „KAPELNÍKOVÍ“ pribudol agent „KOŠŤANSKÝ“, obaja rímskokatolícki kňazi. Pravidelne informovali o postojoch M. Petrašoviča, ako očakáva obnovenie cirkvi a prežíva radosť z účasti baziliána Štefana Sebastiána Sabola na Uniatском kongrese, ktorý sa konal v roku 1957 v USA. V tom istom roku obaja agenti priniesli správu, že M. Petrašovič dostal od generálneho vikára Antona Tinka „Tajné fakulty“ vydané Vatikánom pre kňazov nezjednotených s pravoslávím. Tieto fakulty boli určené rímskokatolíckym a gréckokatolíckym kňazom, ktorí sú deportovaní a uväznení dovtedy, kým trvá prenasledovanie. Fakulty obsahovali štrnásť bodov týkajúcich sa vysluhovania sviatostí a jurisdikcie kňaza. Prvých deväť bodov sa týkalo slávenia sv. liturgie, fakulty umožňovali sláviť v akomkoľvek čase, bez obmedzení miesta, ako materiál mohol byť použitý kvasený alebo nekvasený chlieb, mohli sláviť v nedele a sviatky tri liturgie. Eucharistiu mohli podávať do ruky a veriaci mali dovolené ukrývať eucharistiu, ak bol kňaz deportovaný. Nasledujúcich päť bodov sa týkalo právomoci kňaza pri vysluhovaní sviatosti zmierenia, udeľovania odpustkov a sviatosti birmovania. Posledný štrnásty bod sa dotýkal pravidiel uzatvárania sviatosti manželstva, keď bolo prerušené spojenie s biskupom. V takom prípade mohol kňaz napríklad vyslúžiť sviatosť manželstva dvom katolíkom pred jedným svedkom, alebo ak nebolo iného východiska a bol v nebezpečenstve, aj bez svedkov. Zistenia agentov „KAPELNÍKA“ a „KOŠŤANSKÉHO“ však neboli pre Štátnu bezpečnosť dostatočné, keďže im M. Petrašovič ako

25 Tamže.

26 A ÚPN Bratislava, f. KS MV Prešov B 10-7, inv. č. 31. Vyhodnotenie prípadu „DEKAN“, s. 12. Prešov 22. 12. 1959.

rímskokatolíckym kňazom nedôveroval. Štátna bezpečnosť chcela odhaliť spôsob vykonávania protištátnej činnosti ilegálneho vedenia gréckokatolíckej cirkvi. Preto do akcie „DEKAN“ nasadila gréckokatolíckeho kňaza agenta „REALISTU“, ktorý nebol predtým s M. Petrašovičom v kontakte. Rýchlo si získal jeho dôveru a ŠtB detailne informoval o činnosti ilegálneho vedenia. M. Petrašovič ho v dobrej viere inštruoval v zmysle „Tajných fakúlt“ a smerníc, ktoré vypracoval spolu s T. Rojkovičom, netušiac, že agent „REALISTA“ o všetkom informuje ŠtB.²⁷

Výsledkom akcie „DEKAN“ napokon bolo rozhodnutie zakročiť proti ilegálnemu vedeniu Gréckokatolíckej cirkvi v Prešovskom kraji. ŠtB dňa 6. mája 1958 zatkla a uväznila M. Petrašoviča a T. Rojkoviča. V rámci akcie bolo zatknutých sedem kňazov okrem už spomínaných dvoch to boli: bazilián Ján Marián Potaš, Michal Székely, Ján Zuber, Štefan Simko a jezuita Michal Potocký. Odsúdení boli v Prešove koncom roka 1958 na trest väzenia v rozmedzí 1 až 4 roky. Miron Petrašovič zomrel o rok nato v brnianskej väznici vo veku 69 rokov.²⁸

Na ilegálnom živote cirkvi sa okrem eparchiálnych kňazov aktívne zúčastňovali aj rehoľníci, ktorí sa vrátili z internácie, väzenia alebo Pomocných technických práporov (ďalej PTP). Viacerí redemptoristi a baziliáni sa zapojili do tajnej pastorácie medzi gréckokatolíckymi, podobne ako ďalší gréckokatolícki kňazi. Tajne navštevovali veriacich a vysluhovali sviatosti, teda krstili, spovedali, sobášili, slúžili sv. liturgie. V ilegalite pre život cirkvi pracovalo a zapájalo sa aj mnoho laikov, ktorí svojimi postojmi zabezpečili, že v príhodnom období šesťdesiatych rokov sa podarilo dosiahnuť legalizáciu prenasledovanej Gréckokatolíckej cirkvi v Československu.²⁹

Proces likvidácie gréckokatolíckej cirkvi v sebe zahŕňal prípravu násilnej pravoslavicizácie od roku 1946 za priamej spolupráce najvyšších predstaviteľov KSČ a pravoslávnej cirkvi. Neúspech tejto akcie bol podmienený aj pripravenosťou veriacich a kňazov na vzniknutú situáciu, ako aj urýchlením akcie zo strany režimu. Odhodlanie gréckokatolíkov nezlomilo ani väznenie a vysťahovanie duchovných v akcii P-100 a rôzne príkoria spôsobované totalitným režimom. Pre zachovanie životaschopnosti cirkvi bola nenahraditeľná činnosť ilegálneho vedenia v prvom desaťročí pod vedením kňazov Ivana Ljavinca a Mirona Petrašoviča.

27 A ÚPN Bratislava, f. KS MV Prešov B 10-7, inv. č. 31. Vyhodnotenie prípadu „DEKAN“, s. 5 - 10. Prešov 22. 12. 1959.

28 LAGOVÁ, V.: Miron Petrašovič. Výnimočne veľký optimista. In: LAGOVÁ, V. a kol.: *Smrť za mrežami*. Prešov 2006, s. 127 - 136.

29 AMV ČR Praha, f. H - 428.

Summary

Liquidation Process of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia

Second World War rearranged the geopolitical world map and resulted in incorporating Czechoslovakia into the Soviet sphere of influence, with consequences to follow shortly - in 1948 - when the Communist Party of Czechoslovakia took over power in the country. Soon, totalitarian practices adopted from the Soviet Union started taking root. The Catholic Church which took a resolute stand against communism embodied a major adversary. Understandably, it became a target for discrediting action and a gradual weakening of influence on society. The fight waged against churches also kept the project to liquidate the Greek Catholic Church in Czechoslovakia on its agenda in a similar fashion to the way it was executed in the nearby Soviet Union and Romania, where the Greek Catholic believers were coerced to change their affiliation in favor of the Orthodox Church.

The process involving the liquidation of the Greek Catholic Church entailed forcible imposition of Orthodox affiliation since 1946 with immediate cooperation between chief representatives of the Communist Party of Czechoslovakia and the Orthodox Church. The elimination eventuated when Operation P was executed – its crucial moment came on April 28, 1950 when a staged Great Sobor in Prešov was held. The resolution of the Prešov Sobor marked the start of hardship for Pavol Peter Gojdič, Hallowed Bishop and Hallowed Martyr (OSBM) and Vasil Hopko, but also other members of the clergy and laity who did not identify with the product of communist malevolence. A minor section of priests and believers submitted to brute coercion and accepted Orthodoxy. Bishops and part of clergy were incarcerated in internment camps where they were incessantly pressurized to sign a manifesto and convert to Orthodoxy. Neither intimidation nor promises availed to convert priests and a sizable amount of believers to Orthodoxy. Operation P failed as it was contingent on the alert reaction of all ranks of clergy and the faithful to the new state of affairs and on precipitated action on the regime's part. Even imprisonment or expatriation of clergy in the subsequent Operation P-100 and other acts of injustice inflicted by the totalitarian regime could not crack the determination of Greek Catholic faithful. The church would not be able to retain its vitality without the activity of the illegal leadership in the first

decade headed by priests Ivan Ljavinec and Miron Petrašovič, and a great number of laity whose steadfastness secured later success in legalizing the persecuted Greek Catholic Church in Czechoslovakia at the opportune time in the 1960s.

Jehovah's Witnesses in the Soviet Union

Hans-Hermann Dirksen (Germany)

The history of the smaller religious groups under the reign of the tsar in Russia was shaped by the rule of the Russian Orthodox clergy. Until 1905, it was even forbidden to convert to another religion and also missionary work of other denominations was not permitted. At the end of the 19th century, religious groups like the Baptists, the Seventh-Day Adventists, or the Pentecostal Church won new adherents mainly among the German settlers. After the First World War, famine, poverty, and disappointment helped to spread the evangelizing work of the smaller religions. In this connection Jehovah's Witnesses were the target of massive surveillance and persecution throughout the whole Soviet time, and therefore they serve as an example for the development of the persecution of churches and denominations.

The historical development

Jehovah's Witnesses started as a Christian Bible study group in the late 1870's in the United States of America.¹ In 1931, the Bible students

1 See BARKER, E.: New religious movements: their incidence and significance. In: WILSON, B., CRESSWELL, J. (eds.): *New Religious Movements: Challenge and Response*. London 1999, page (p.) 284. STAFFORD, G.: *Jehovah's Witnesses Defended: An Answer to Scholars and Critics*. Anaheim 2000, p. 654. For detailed consideration of the beliefs of the Jehovah's Witnesses see *Knowledge that Leads to Everlasting Life*. New York 1995, p. 192.

adopted the name "Jehovah's Witnesses." Their faith is based on the fundamental belief that the whole Bible is God's inspired Word proclaiming the heavenly Kingdom that shall one day rule the earth. This is the reason for their evangelizing work. In addition, Jehovah's Witnesses are neutral in political matters and conscientious objectors. They obey the law of the country as long as they do not see a conflict with God's law.

In Europe, the first groups of Witnesses formed before 1900 in countries like Great Britain, Switzerland, Germany, and also Poland. First traces of Witnesses are also found in Russia in that time. For instance, as early as in 1887, *Zion's Watchtower* reported that issues of the magazine had been mailed to different places, "even Russia." In 1904, a letter from a small group of Bible students in Russia reported that they had received Bible literature, though "*not without difficulty*." In 1907, members of a German Baptist Church in Russia received copies of the book-series *Millennial Dawn* which had been mailed to them. In these years about 50 persons received the *Watchtower* magazines regularly from the German branch office via post.² In 1911, R. H. Oleszynski, a Polish Witness in Warsaw, which was then included in the Russian Empire, arranged for a tract to be printed in Russian language. Power of attorney was given to Kaarlo Harteva to act on behalf of the Watchtower Bible and Tract Society in Finland. On September 25, 1913, the tsar's representative, the Russian Imperial Consul in New York, affixed a government stamp to the power of attorney and signed it.³

After the First World War, Jehovah's Witnesses expanded in Eastern Europe and consequently groups of Bible students were formed also in some parts of Russia. By 1925, *The Watchtower* was regularly available in Russian language. In 1926, a congregation of Witnesses with about 30 adherents existed⁴ in Charkow, and small communities developed also in Kiev and Odessa.⁵

2 *Yearbook of Jehovah's Witnesses*, 2002, p. 121f.

3 *Yearbook of Jehovah's Witnesses*, 2008, p. 75.

4 *Watchtower*, volume (vol.) 49, 1927, number (no.) 19, p. 302.

5 *Yearbook of Jehovah's Witnesses*, 2002, p. 139f.

The development during Nazi time

Meanwhile, Jehovah's Witnesses were among those in Germany who suffered severely under National Socialism. When Adolf Hitler came to power in 1933, the Witnesses were the first religious group that was banned and whose members were persecuted. They were accused of being communists, collaborating with the Jews to gain world power. When Hitler went on to occupy other European countries he established his campaign of killing Jews, all opponents, and resisters. Consequently as soon as the Gestapo began their cruel work, also Jehovah's Witnesses in Czechoslovakia, Poland or Hungary were arrested and sent to jail or to concentration camps. The overall number of Witnesses incarcerated in prisons and concentration camps was about 10,000, and the number of murdered was about 2,000. Some hundred Witnesses were sentenced to death and beheaded, because of their conscientious objection. In addition, many Witnesses experienced a twofold persecution. About 300 names of Jehovah's Witnesses are known, who were imprisoned under the Nazi and subsequently under the Socialist East German regime.⁶

The beginning of Soviet persecution

In 1940 as a consequence of the Hitler-Stalin treaty and the Second World War, the eastern parts of Poland, Estonia, Latvia, Lithuania, and Moldova were occupied by the Soviet Union and new Soviet republics were created. This move turned hundreds of Jehovah's Witnesses who had lived in those countries into citizens of the USSR.⁷ First contacts of Witnesses with the new Soviet authorities came about when they refused to register for military because of conscientious reasons. Thus, in the years 1940 – 1941 about 300 Witnesses were arrested and sentenced to prison

6 DIRKSEN, H.-H.: Jehovah's Witnesses in the German Democratic Republic. In: HESSE, H. (ed.): *Persecution and Resistance of Jehovah's Witnesses during the Nazi Regime 1933 – 1945*. Chicago 2001, p. 210 – 228.

7 Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik [Federal Commissioner for the Stasi Archives] (BStU), Germany, MfS Berlin, HA XX/4 237 p. 10. Compare also: ANDREW, CH., MITROKHIN, V.: *The Mitrokhin-Archive: The KGB in Europe and the West*. London 1999, p. 658.

terms of up to two years. Jefim Radowenko from Volhynia, for instance, was sentenced to a prison term of six months on June 26, 1940.

Jehovah's Witnesses were sentenced and imprisoned because of conscientious objection and their refusal to serve in the Fascist armies of Germany, Hungary or Romania, as well as their refusal to serve in the Red Army. There are quite a number of cases concerning Jehovah's Witnesses that were subsequently drafted into Fascist armies and afterwards for the Red Army and sentenced accordingly.⁸ George Vacarciuc from the district of Briceni, for instance, was drafted into the Romanian army in 1942 and following his conscientious objection was sentenced to 25 years of labor camp by the Romanian court martial in Cernauti in 1943. In September 1944, he was liberated from the labor camp Nislia near Ploiesti in Romania and, once arrived at home, he received the next conscription on November 19, 1944, this time for the Red Army. When he refused again he was sentenced by a Soviet tribunal to ten years of labor camp, which he served in Stalingrad, Kamazla, Seratov and Gorki. Finally in 1949, he was granted a pardon and could return home.⁹ In the years 1944/45, about 800 Witnesses were sentenced as conscientious objectors to 7 – 10 years of labor camp by Soviet tribunals. Even minors were sentenced when they refused preparatory service in the armed forces, like 15-year-old Ananii Grogul who, for this reason, was sentenced to five years in prison.¹⁰

After the end of the Second World War, the Baltic States, Eastern Poland, and Moldova were finally subsumed by the Soviet Union. The forced Soviet resettlement activities transferred even more Witnesses into the Soviet Union. Reports indicate that the increase of Jehovah's Witnesses was quite rapid.¹¹ As a consequence, very soon the evangelizing activities of Jehovah's Witnesses attracted attention. From March 25 to 28, 1946, a secret trial of the people's court of the Sverdlovsk Oblast took place in the city of Serow. On that occasion, nine Jehovah's Witnesses, mainly farmers from Volhynia aged between 19 and 45 who had been arrested at the end of 1945, were accused because of alleged anti-Soviet agitation and propaganda (Art. 58-10 Criminal Code RSFSR) and hostile group activities (an aggravating factor; Art. 58-11 Criminal Code RSFSR). The accusation read that since 1944 they were "*active members of the sect-group of the*

8 Ibid, p. 13ff.

9 Life report of George Vacarciuc (in possession of the author).

10 *Awake!*, 1993, 5/8, p. 5 – 6.

11 Gossudarstweni Archive Rossiskoi Federatsii (GARF), Moscow, fund (f.) 6991, o.3, d. 298, lista 204.

Jehovists,” had held illegal meetings and agitated against the participation in politics and voting, and had spoken against national defense. Furthermore, they had refused military service for the Red Army in 1944, and in May 1945 they did not subscribe the war loan. The court passed sentences between eight and ten years, as well as the deprivation of civil rights for several years, and the confiscation of all property.¹²

On January 12, 1946, the leader of the Witnesses in the Soviet Union, Pawlo Sjatek, was arrested and many documents about the underground organization of the Witnesses fell into the hands of the State Security.¹³ He was condemned to ten years labor camp. In his place Burak became head of the Witnesses. Meanwhile about 40 more leading Witnesses were arrested on the territory of the Ukrainian Soviet Republic.¹⁴ In October 1946, the Deputy Minister for State Security (MGB) in Moldova reported about the Adventists and especially about Jehovah’s Witnesses, stating that the anti-Soviet sect of the millenialists or Jehovists would produce extensive anti-Soviet activities. Under the cover of religious argumentation the adherents would refuse military service and deny the authorities; in addition they would spread their propaganda among the peasants.¹⁵ Consequently, in spring 1947, three parishes were dissolved in the north of Moldova and 11 leading Witnesses were arrested and received a sentence of up to 25 years of labor camp.¹⁶ 250 Witnesses in Ukraine were arrested until the end of 1946 because of evangelizing work and received prison terms of 7 – 10 years because of “illegal activities” as well as suffered the confiscation of all their property. By declining to participate in politics they were considered as hostile to the state.

In June 1947, after a further arrest of a Witness and the confiscation of important documents nearly 30 Witnesses, including Burak, were arrested and sentenced. Before his arrest, Burak managed to contact Mykola Tsyba, from the Volhynian area and pass on to him the oversight of the missionary work of the Witnesses in Ukraine and the Soviet Union. The arrested ones were taken to a prison in Kiev for further inquest and court hearings. Shortly afterward, Burak died in prison. Officials considered the

12 Sentence of the people’s court of Sverdlovsk of March 28, 1946 (Copy in possession of the author).

13 *Yearbook of Jehovah’s Witnesses*, 2002 p. 158.

14 Letter from Lemberg, Russia, of March 20, 1947, to the Watchtower Society in Lodz.

15 Document no. 3. PASAT, V. I.: *Trudnyije stranicij istorii Moldowij 1940 – 1950-e gg* [Difficult Pages of the History of Moldova 1940 – 1950]. Moscow 1994, p. 587.

16 Document no. 4. PASAT, V. I.: *Trudnyije stranicij istorii*, p. 591.

literature to be anti-Soviet. The Witnesses were falsely accused of activities that undermined the order of the country, and many were sentenced to death. However, the death sentences were commuted to 25 years in prison camps. Persecution of Jehovah's Witnesses in the Soviet Union was conducted on the basis of criminal standards, alleged subversive activities and the more. There was never an official ban on the Witnesses in the Soviet Union.

Operation South

The persecution of the Witnesses reached its first peak in 1949 when the so-called Operation South took place whereby all "undesired elements" were deported. This included mainly kulaks from Moldova, but at the same time also 345 families of Jehovah's Witnesses were resettled to Kurgan and Tjumen.¹⁷ A special characteristic of the resettlement policy and a contrast to the persecution of Witnesses in other Eastern European countries was the aspect of punishing all members of a family for one's belief. Reason for the deportation was not that someone had committed an alleged dangerous crime, but that some members of the family belonged to Jehovah's Witnesses.

Operation North

However, since the religious activities of Jehovah's Witnesses continued despite incarceration and deportation, a new and stronger blow was struck. On February 19, 1951, the Minister of State Security, Abakumov, wrote a secret notice to Stalin, detailing a plan for the deportation of all Jehovah's Witnesses from Moldova to Tomsk Oblast and Irkutsk Oblast: "*Comrade Stalin, the problem of the resettlement of the Jehovahists was presented to you in October 1950. You suggested carrying out the resettlement in March – April 1951. The decision of the Councils of Minister of the USSR was not yet issued. Therefore now I want to do that.*"¹⁸ He explained to Stalin that during the years 1947 – 1950, 1,048 Jehovah's Witness leaders and activists had been arrested, five underground print houses had been un-

¹⁷ Ibid, p. 20f.

¹⁸ Ibid, p. 53.

covered, and large amounts of printed matter confiscated. Abakumov's notice listed the following numbers of settlers which give an overview on the number of Witness adherents in the Soviet Union at that time: Ukrainian SSR 6,140 persons; Byelorussian SSR 394 persons; Moldavian SSR 1,675 persons; Latvian SSR 52 persons; Lithuanian SSR 76 persons; Estonian SSR 250 persons.

On March 3, 1951, the USSR Council of Ministers issued the corresponding decree (No. 667 – 339cc), followed by an order of the Ministry of State Security (No. 00193) of March 5, 1951.¹⁹ The so-called Operation North started at 4 a.m. on April 1, 1951. The deportees were classified as “special settlers.” Those families were abducted at night, just carrying some private belongings with them. The remaining property was to be confiscated “*to cover the obligations of the deportees before the state.*” For three weeks, they were transported in freight trains, crammed together with forty persons in one wagon. At the designated places in Siberia the settlers had to build houses and to work in nearby kolkhozes or in the forests, cutting trees. They were not allowed to leave the settlement. Up to July 1, 1952, a total of 9,389 persons were deported from all over the Soviet Union.²⁰

In the settlement raids by the State Security were carried out oftentimes searches for religious literature of the Witnesses, matrices and printing equipment. Who was arrested because of religious activities was sentenced to labor camp because of anti-Soviet agitation. On September 30, 1965, a decree (no. 4020-1Y) of the Presidium of the USSR Council of Ministers signed by Anastas Mikoyan cancelled the “special settlement” restriction for members of the deported religionists and their family members.

The remaining Witnesses

After the deportation, very few Witnesses remained in the Western Soviet republics but obviously their ongoing activity and attempts to reorganize were noticed by the authorities.

Also after Stalin's death, the persecution of the smaller religious groups continued. In March 1953, the Moldovan Minister of State Security, Mor-

19 SABBO, H.: *Voimatu vaikida (Estonian and Russian)*. Tallinn 1996, p. 1246.

20 POSTICA, H.: *Rezistentă AntiSovietică în Basarabia 1944 – 1950* [Anti-Soviet Resistance in Bessarabia 1944 – 1950]. Chisinau 1997, p. 113 f.

dovets, informed the Minister of the Interior of the USSR, Beria, about the elimination of different centers of the “*illegal anti-Soviet sect of Jehovahists.*” After the arrests of the leading Jehovahists in 1949, the Witness Fiodorciuc had taken over the work of reorganizing the religious organization; he appointed new Witness leaders of the groups and sectors and set up an effective communication channel with other Jehovah's Witnesses in Ukraine. In the end, he was arrested in February 1952.²¹ His successor, Moraru, was arrested in December 1952, and the same destiny was suffered by the next Witness leader, Russu, who was arrested in Corjeuti. Together with him another 67 persons were taken into custody, among them two who were responsible for the printing of literature, 37 leaders of individual communities, as well as 28 couriers. The investigation allegedly revealed that arrested believers were engaged in the “anti-Soviet activities”, such as trying to win new members for their organization, instigating other community members to conscientious objection or to opposition. Further investigations were conducted with the goal of discovering the underground center of Jehovahists in Moldova and infiltrating Secret Service agents who should expose supposed connections with foreign spies.²²

A report by the chief public prosecutor of the USSR from 1957 concerning “*counterrevolutionary crimes*” says that “*the members of the sect*” were illegally recruiting new members and that they used encoded correspondence to communicate with each other. Because of their “*extensive propaganda*” they had not only old but also very young members. They were described as very fanatic since after spending a prison term they would right away engage anew in religious activities of their faith. It was deemed necessary to intensify the efforts to dissolve the sect.²³

In those years of persecution which was also directed towards Baptists, Adventists, and the Reformed Adventist Church, no other small denomination was given as much attention as Jehovah's Witnesses. The leaders of the Komitet gosudarstvennoy bezopasnosti [Committee for State Security] (KGB), at one of their conferences in March 1959 in Moscow, came to the conclusion that no form of persecution was effective in terminating the Witness activities. This led to the decision to continue with repressions but also to try and split the religious organization from within, to break the moral of the followers, and to get the most influential Witness leaders

21 Document no. 33. PASAT, V. I.: *Trudnyije stranicij istorii.*

22 Ibid.

23 Ibid.

imprisoned on construed charges in order to reform them.²⁴ According to ensuing KGB order No. 00458, issued on November 5, 1959, the KGB officers had to develop an extensive plan of operative and preventive measures that should bring about the dissolution of the “*anti-Soviet Jehovahist underground*.”²⁵

A special target of persecution became Pawlo Sjatek who was released after completing his 10-years sentence and shortly thereafter took over the leadership of Jehovah’s Witnesses in the Soviet Union again. The KGB spread rumors that Sjatek and other Witness leaders collaborated with the KGB and were allegedly generously paid. As a result of these accusations a number of Jehovah’s Witnesses, mostly in Siberia, split from the organization and formed a separate group – the “*Opposition*.”²⁶ Another KGB tactic concentrated on introducing their special agents into the Jehovah’s Witnesses organization, these agents tried to obtain leading position in order to supply the KGB with information.

On January 8, 1960, the KGB of Moldova reported about the results of its operative measures against the “*hostile activity of clerics and sectarians*” in Moldova. As to Jehovahists, it was explained that this religion was having more than 1,400 followers in the districts Lipcani, Edinets, Glodeni, Riscani, Balti, and Floresti. Since they were very well organized, the Moldovan KGB considered it necessary to infiltrate agents among the leaders of the organization so that they would control the religious activities. In connection with this the Secret Service reported about successful operations that led to defamation or also to the arrest of Witness leaders. Thus during the years 1957 – 1959, they could arrest 33 Witnesses who had held positions of authority. The Secret Service tried to infiltrate not only the actual Jehovah’s Witnesses, but also the opposition groups whose connections led to Siberia. As a result the activity of Witnesses as well as distribution of their literature slowed down and feelings of insecurity increased. Secret Service agents visiting Jehovah’s Witness homes also contributed to reducing their activities and detaining them from going to religious meetings. Newspaper articles about former Witnesses who renounced the religious organization were also considered useful. Thus in

24 ANDREW, CH., MITROKHIN, V.: *The Mitrokhin-Archive*, p. 657f.

25 Document no. 41. PASAT, V. I.: *Trudnyije stranicii istorii*, p. 663.

26 *Yearbook of Jehovah’s Witnesses*, 2002, Selters/Ts., p. 206f. and *Yearbook of Jehovah’s Witnesses*, 2004, Selters/Ts., p. 110 ff.

the years 1957 – 1959, the Secret Service supervised publishing of more than 100 newspaper articles.²⁷

On May 4, 1961, the chief of the Moldovan KGB, Savcenko, reported that they had succeeded in enlisting for their work 31 persons from the organization of Jehovah's Witnesses, six of them even held a position of authority. Apart from that, the underground activities of Jehovah's Witnesses were supposedly divided into two different groups: those who followed Sjatek and those who followed the "Opposition." Different agents were set in action with the goal of deepening the division and creating an atmosphere of distrust. The KGB also succeeded in arresting G., one of the opposition leaders in Moldovan. He supposedly betrayed the oppositional organization in Siberia and renounced his faith during interrogations. In August 1960, G. was put through a show trial, attended by many specially invited Witnesses, where he spoke publicly.²⁸ The local public school director was reading the accusations, reporters from three Moldovan newspapers were also present as well as the secretaries of the circuit committees of the Communist Party of Moldova. The newspaper *Sovietskaya Moldavia* published a special article about the trial; it was also broadcasted on radio and shown in the weekly newsreel at cinemas.²⁹ In connection with that, according to the ensuing report of the KGB chief it was possible to arrest leading Witnesses from the Opposition in Siberia and to separate the connections for some time at least. New communication paths were established, though, and a new document appeared, written by another agent, that revealed the treason of G. and other Opposition leaders, as well as their political connections and their dishonesty. Thus, the Opposition was paralyzed and its growth stopped. Nevertheless, at the same time new agents for the KGB were found.³⁰

Pawlo Sjatek was arrested once more in 1961; he was sentenced again to ten years in the labor camp Jawas of the camp-district Potma, Mordvinian ASSR. This labor camp was converted into a collecting camp exclusively for Jehovah's Witnesses, with a view to curtailing their missionary work among other prisoners. In the end there were 400 male and 100 female Witnesses imprisoned in two different camps. In this way the Jehovah's Witnesses from the Opposition met with others, e.g. with Pawlo

27 Document no. 40. PASAT, V. I.: *Trudnyije stranicij istorii*, p. 651ff.

28 Document no. 41. PASAT, V. I.: *Trudnyije stranicij istorii*, p. 663.

29 GARF, f. 8131, Op 32c, D 6719, L 61-81.

30 Document no. 41. PASAT, V. I.: *Trudnyije stranicij istorii*, p. 663.

Sjatek, and could settle their differences. Gheorghe Gorobets, a Moldovan Witness, reported: “Shortly after I came into prison there also came a brother, who had belonged to the Opposition. When he saw that the responsible brothers were still imprisoned, he was baffled. He had been told that we all were as free as the wind and lived in luxury, sponsored by KGB!” Gorobets was released from labor camp in June 1964 and could return to Moldova where he counteracted the KGB efforts quite successfully.³¹

Further KGB conferences extensively discussed anti-religious politics against the Witnesses.³² In November 1967, a group of KGB officers met in Chisinau in order to discuss new measures against Jehovah’s Witnesses, especially those directed against their “*enemy sectarian activity*,” and their “*ideological subversion*.” An important result was the decision to provide introduced agents with even better support. First of all, it was necessary to get even more information about the youngest members of the organization as well as about those who held authority. The agents should also ensure that only uneducated Witnesses and those without initiative would be taken into positions of oversight in the organization – people who would be unable to initiate any activity.³³

The efforts to combat Jehovah’s Witnesses played an important role even on the level of the international cooperation of the Secret Services of the Socialist republics. One of the reports to the State Security Department of the GDR in 1973 contained the following explanation: “*The State Security continues to give full attention to the sect of Jehovah’s Witnesses in the combat against the ideological subversion of the enemy ... In addition, the State Security mobilized the public to join the combat against the unlawful activities of the members of the sect and against their plans to activate their public enemy propaganda.*”³⁴

Despite this, only individual Jehovah’s Witnesses were arrested and sentenced during the 1980s, and the penalties got milder. The adherents of the small denominations used weddings or funerals to get together on a bigger scale, to receive religious education, and to keep in contact.

A big change came with the change of the government: Gorbachev’s *Perestroika* and *Glasnost* brought an end to the surveillance and persecution of religious minorities. After the fall of the Soviet Union most reli-

31 *Yearbook of Jehovah’s Witnesses*, 2004, Selters/Ts., p. 111f.

32 ANDREW, CH., MITROKHIN, V.: *The Mitrokhin-Archive*, p. 659f.

33 ANDREW, CH., MITROKHIN, V.: *The Mitrokhin-Archive*, p. 659f.

34 BstU, ZA MfS, HA XX/4 237, p. 25.

gious organizations obtained legal registration within a few years, even if there are still some legal difficulties between the churches and the state. The "Administrative Center of the Religious Organizations of Jehovah's Witnesses in the U.S.S.R." was registered on March 27, 1991.

Conclusion and Preview

The history of the persecution of Jehovah's Witnesses is an example for the historic development of smaller religious denominations in the Soviet Union in the 20th century. The twofold persecution under the fascist and communist regimes is a remarkable aspect of their history as well as the forced resettlement reaching its peak in 1951 when Stalin ordered the deportation of the Witnesses. Only in 1965, the settlements were abolished. In the individual Soviet Republics the Witnesses were targets of special surveillance and persecution of the MGB/KGB who later changed their way of proceeding to infiltration and decomposition of the members. The persecution did not stop until the decline of the Soviet Union. There is, though, a cause for serious concern – this is the fact that the Witnesses were recently banned in Moscow and in Taganrog (district of Rostov) and that not long ago individual congregations were raided for no reason. Only recently the Prosecutor General of Russia ordered surveillance of Jehovah's Witnesses with the goal to prove their teachings as destructive and hostile to family life. In addition, their literature is called anti-social and dangerous. It is only to be hoped, therefore, that these are not the antecedents of the beginning of a new persecution of Jehovah's Witnesses in Russia.

Resumé

Svedkovia Jehovovi v Sovietskom zväze

Prenasledovanie Svedkov Jehovových je príkladom dejinného vývoja menších náboženských denominácií v Sovietskom zväze v 20. storočí. Perzekúcie fašistickým aj komunistickým režimom predstavujú pozoruhodný aspekt ich histórie. Ich súčasťou bolo nútené presídľovanie, ktoré vyvrcholilo v roku 1951, keď Stalin vydal rozkaz na ich deportáciu. Vysídľovanie bolo zrušené až v roku 1965. V jednotlivých sovietskych republikách boli Svedkovia Jehovovi pod osobitným dohľadom MGB/KGB, ktoré

neskôr zmenili svoju taktiku a prenasledovania na infiltráciu a vnútorný rozklad cez členov cirkvi. Perzekúcia tejto denominácie pretrvávala až do rozpadu Sovietskeho zväzu. Existuje však dôvod na vážne obavy, či nepretrváva doteraz. V poslednom čase zakázali v moskovskom okrese pôsobiť Svedkom Jehovovým a len nedávno sa v ich kongregáciách konali bezdôvodné razie. Hlavný ruský prokurátor nariadil dohľad nad Svedkami Jehovovými so zámerom dokázať, že ich učenie poškodzuje a nepriaznivo pôsobí na rodinný život. Zostáva nám iba veriť, že tieto skutočnosti nepredznamenávajú nanovo začiatok prenasledovania Svedkov Jehovových v Rusku.

Perzekuce členů sekty Svědkové Jehovovi v SZ Čechách

Kateřina Joklová (Česko)

Lidově demokratický režim, který byl nastolen po únoru 1948, nebyl ochoten tolerovat jakoukoliv ideologickou odlišnost, která by ohrozila jeho mocenskou pozici. Není tedy divu, že začalo pronásledování věřících. Perzekuce se netýkala pouze katolické církve, která měla v Československu po válce nejvíce stoupenců, ale také členů náboženských sekt. Jako největší problém bylo vnímáno, že se vymykaly pravidelné kontrole. Státní bezpečnost (StB) konstatovala v roce 1951 jejich zvýšenou aktivitu. Ministerstvo vnitra proto navrhlo církevní šestce Komunistické strany Československa (KSČ) řešení. Větší skupiny, u kterých se dalo předpokládat, že budou fungovat i přes zákaz, mohly ve své činnosti pokračovat za předpokladu, že se podrobí dohledu Státního úřadu pro věci církevní a jejich vůdci složí slib věrnosti. Menší měly být zlikvidovány. Jednou z nejproblematictějších náboženských skupin byli podle vládních představitelů Svědkové Jehovovi.¹

Sekta byla 4. dubna 1949 oficiálně zakázána na základě úpravy poměrů mezi státem, církví a náboženskými společenstvími.² Zákaz činnosti přišel mimo jiné proto, že měla sídlo v Brooklynu ve Spojených státech.³ Její učení se lišilo od komunistické ideologie. Jehovisté odmítali zbraně, války

1 KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu 1948 – 1953*. Brno 1993, strana (s.) 124.

2 Jednalo se o zákon č. 217/49 Sb., kterým byl zřízen Státní úřad pro věci církevní a zákon č. 218/49 Sb. o hospodářském zabezpečení církví a náboženských společenství státem.

3 KAPLAN, K., PALEČEK, P.: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno 2001, s. 84.

a vše co bylo spojeno s militantními snahami strany.⁴ Přestože byli členové pronásledováni, jejich počet stále rostl. Státní bezpečnost zaznamenala případy tajných schůzek a domácích obřadů.⁵

O vztahu tehdejšího režimu k sektě svědčí také slovník, pomocí kterého Státní bezpečnost skupinu popisovala. Často se můžeme ve vyšetřovacích spisech setkat s charakteristikou obžalovaných jako „*fanatických vyznavačů náboženství a Bible*“.⁶ O organizaci se mluví jako o „*ilegální náboženské společnosti Svědkové Jehovovi*“.⁷ Například v úvodním slovu v soudním líčení proti Karlu Kubovi dal žalobce jasně najevo postoj komunistického režimu k Svědkům Jehovovým, jejichž základna se nacházela v Americe: „*Americký imperialismus ve snaze o uskutečnění svých světovládných cílů využívá všech prostředků k tomu, aby rozvrátil lidové demokracie a připravil tak podmínky pro navrácení těchto zemí do kapitalistického systému. Zvláště nebezpečným a záluďným prostředkem k uskutečňování tohoto cíle je používání a rozšiřování reakčních pavědeckých nauk... mezi organizace, jejichž pomocí se pokouší západní imperialismus rozložit obranyschopnost našeho obyvatelstva patří i sekta zvaná „Svědci Jehovovi“. Tato organizace má sídlo centrály v Brooklynu v USA. Pod pláštíkem studia Bible šíří tato sekta reakční názory... pro podvratnou a státu nepřátelskou činnost byla tato sekta rozhodnutím min. vnitra v dubnu 1949 zakázána. Svědci Jehovovi však ve své činnosti neustali a vytvořili ilegální organizace s vyloženě protistátními záměry.“⁸ Jehovisté byli viněni z toho, že „*podle pokynů ilegálního ústředí podlamovali pracovní morálku, budované nadšení a obranyschopnost spoluobčanů... rozšiřovali obsah protistátních tiskovin z ciziny, sbírali peněžní prostředky a ostatní občany nabádali k nerespektování zákonů a neplnění občanských povinností.*“⁹ Všechna tato obvinění souvisí učením sekty. Je tedy zjevné, že tito lidé byli pronásledováni v rámci potlačení náboženských svobod v zemi. Fakt, že Svědkové Jehovovi odmítali vstoupit do armády a budovat vojenské stavby, byl brán jako podlamování*

4 Více například: REMEŠ, P.: *Svědkové Jehovovi : historický přehled*. Praha 1995, 21 s.

5 KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu 1948 – 1953*, s. 124.

6 Státní oblastní archiv Litoměřice (SOA Litoměřice), fond (f.) Krajský soud Liberec II., Zpráva o pověsti Pavly Nyklové 6. 12. 1958.

7 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, karton (k.) 143, T12/57. Obžaloba v procesu Josef Vávra a spol. 31. 7. 1957.

8 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 93, T17/53. Rozsudek v procesu František Šimčík a spol.

9 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 135, T36/55. Rozsudek v procesu František Horyna a spol.

pracovní morálky či snižování obranyschopnosti země. Věřoučné knihy byly označeny jako protistátní tiskoviny. To vše vedlo k zostření represe.

Politické procesy

Odpor vůči působení Svědků Jehovových vyvrcholil po nástupu komunistů k moci. KSČ tak navázala na jejich pronásledování během druhé světové války.¹⁰ Devět měsíců po únorovém převratu, 29. listopadu 1948, provedla StB prohlídku v kancelářích sekty v Praze. Zabavila zde psací stroje, tiskoviny, knihy a peníze. Následovalo zatýkání věřících po celém Československu. Zadrženi byli představitelé československé pobočky Valenta, Kapinus a Müller.¹¹

Druhá vlna perzekuce proběhla v únoru 1952. StB provedla 850 domovních prohlídek a vzala do vazby přes 120 osob. Podle vyšetřovatelů bylo v Praze utvořeno ilegální vedení, v jehož čele stanul Jan Sebin. Ten byl údajně činností pověřen Rütmanem, který do Československa dorazil, aby zajistil spojení se Spojenými státy americkými. Další kontakt měl se zahraničím udržovat Vlastimil Pacal.¹² Pražská centrála vybudovala podle obžaloby po celé republice síť spolupracovníků, kteří měli umožnit pokračování náboženské činnosti. Čechy měly být rozděleny do šestnácti krajů, které spravovali tzv. skupinová služebníci. Na konci března 1953 bylo v tajném procesu odsouzeno osm hlavních představitelů organizace k trestům odnětí svobody od 5 do 18 let. Jedním z obviněných byl údajný vedoucí Ústeckého kraje Jaroslav Hála.¹³ Soudy proběhly také v jednotlivých krajích. V severozápadních Čechách se konaly v roce 1953 tři.¹⁴ Obžalováno bylo devatenáct osob.

Protože československá pobočka s novým vedením, v jehož čele stanul Konstantin Paukert, pokračovala ve své činnosti i nadále, postihla na přelomu let 1954 až 1955 Svědky Jehovovy třetí nejspíše nejrozsáhlejší vlna represe. V severozápadních Čechách bylo zatčeno dvacet jedna osob, které

10 Více například: ADAMY, H.: *Fialové trojúhelníky: zapomenutá kapitola holocaustu*. Praha 2000, 71 s.

11 http://www.rozhlas.cz/radionaprani/archiv/?p_num_from=220&p_num_offset=20&p_no_date_limit=1&p_po=3108&p_pattern=, 16. 9. 2009.

12 Archiv bezpečnostních složek (ABS), f. Vyšetřovacích spisů, V-690 MV.

13 ABS, f. Vyšetřovacích spisů, V-943 MV.

14 Jednalo se o procesy: František Šimčík a spol. Horst Halse a spol. Karel Kuba a spol.

byly souzeny ve čtyřech procesech.¹⁵ Dá se říci, že perzekuce v roce 1955 ukončila fungování sekty na základě organizovaných navzájem spolupracujících skupin. Její činnost však pokračovala dál. Jehovisté se i nadále stýkali a diskutovali o náboženských problémech. Nesetkáme se však již s propracovanou hierarchií, která měla zajistit vzájemnou celostátní spolupráci.

Přesto se věřící scházeli a vyměňovali si informace o situaci v jednotlivých okresech. V letech 1957 a 1959 bylo souzeno dalších šest jehovistů.¹⁶ Obžalovaní byli pouze řadovými členy sekty a souzeni byli jen proto, že se odmítali účastnit veřejného života. Často se jednalo o osoby, které byly již dříve zadrženy v souvislosti s minulými kauzami a propuštěny jen s napomenutím.

Případy lze rekonstruovat pouze na základě dokumentů Krajského soudu. Vyšetřovací spisy k jednotlivým procesům se nedochovaly. Tyto prameny je nutné brát s rezervou. Je třeba si uvědomit, že cílem prokuratury nebylo objektivní vyšetření a spravedlivé posouzení činů jednotlivých vyšetřovaných, ale snaha získat či vytvořit materiály, které by vedly k jejich odsouzení. Justice i její aparát se staly nedílnou součástí mechanismu na výrobu politických procesů. Aktivita členů sekty jsou proto často nadhodnocené a zkreslené. Sledujme nyní za pomoci soudních spisů vývoj perzekuce sekty Svědkové Jehovovy v severozápadních Čechách.

Původní vedení sekty

Zmocněncem pražské centrály pro vedení sekty v severozápadních Čechách byl podle vyšetřovatelů Jaroslav Hála. Ten údajně kontaktoval Františka Šimčíka, Horsta Halseho a Karla Kubu a pověřil je vedením jednotlivých skupin.¹⁷ František Šimčík stanul v čele ústecké organizace.¹⁸ Horst Halse měl řídit činnost na Liberecku¹⁹ Karel Kuba organizoval aktivity v Jablonci nad Nisou.²⁰ Krajsští služebníci se podle obžaloby pravidelně setkávali na shromážděních v Praze, kde dostávali nové instrukce.

15 Jednalo se o procesy: Eduard Pick a spol. František Horyna, spol. Jiří Šejnost a spol. a Vasil Moroz a spol.

16 Jednalo se o procesy: Josef Vávra a spol. Pavla Nyklová a spol.

17 ABS, f. Vyšetřovacích spisů, V-561 MV.

18 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960., k. 93, T17/53.

19 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 4, T24/53.

20 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 3, T22/53.

Skupiny se údajně setkávaly na předem domluvených místech v bytech jednotlivých věřících. Předčítala se zde Bible a jednalo se o další činnosti.²¹ Přestože je z trestních oznámení zjevné, že šlo pouze o neformální setkání osob, které sdílely stejné přesvědčení, jsou schůzky vyšetřovateli popisovány jako spiklenecké dýchánky, na kterých se plánovala likvidace lidově demokratického režimu.

Dále měli jehovisté pořádat theokratické kurzy, na které přijížděli členové z celých severozápadních Čech. Podle vyšetřovatelů je organizoval od roku 1950 Hostr Halse za pomoci vůdce českolipské skupiny Gerharta Zástěry.²² Školení se účastnil například člen teplické pobočky Antonín Špalek, který byl v sektě od roku 1945. Zpočátku se scházel s věřícími v České Lípě, kde do roku 1950 bydlel. Po svém přestěhování do Teplic se opět do činnosti zapojil a působil jako spojka mezi českolipskou a teplickou organizací. Kurzy byly zaměřeny na věrouku. Příslušníci sekty se v nich učili, jak získávat nové věřící. Nejčastější náplní lekcí však bylo předčítání Bible a náboženských knih.²³

Horst Halse údajně spolu s Gerhartem Zástěrou a Janem Libšem ilegálně přecházeli hranice do Německa. Zde se měli účastnit schůzí v Berlíně a Zhořelci, kde vedoucí představitelé Svědků Jehovových diskutovali o další činnosti v lidově demokratických zemích. Kromě povzbuzení do dalších akcí zde podle vyšetřovatelů získali čeští jehovisté také náboženský tisk. Ze seznamu věcí zabavených při domovních prohlídkách u jednotlivých obžalovaných je zjevné, že se jednalo o věroučné brožury, náboženské letáky, různé výtisky Bible a časopisy Strážnou věž a Informátor.²⁴ Přesto jsou tyto tiskoviny hodnoceny jako vysoce nebezpečné. Díky jedné z brožur, která se zachovala v soudním spisu k procesu František Šimčík a spol., můžeme nahlédnout do obsahu takovýchto letáků. Kromě zmínek o Spojených státek, které mohly být vyšetřovateli vnímány jako proamerická propaganda, jde vskutku pouze o věroučný text zabývající se dějinami sekty a šířením jejího učení.

Na jaře 1950 svolal podle trestního oznámení Gerhard Zástěra do České Lípy shromáždění členů sekty. O velkém významu schůzky svědčí skutečnost, že se jí účastnili všichni krajští služebníci ze severozápadních Čech. Projednávala se otázka pronásledování jehovistů. Účastníci si uvě-

21 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960., k. 93, T17/53.

22 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 4, T24/53.

23 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960., k. 93, T17/53.

24 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 4, T24/53.

domovali, že mnoho věřících se dostalo kvůli svému přesvědčení do problémů. Někteří ztratili zaměstnání, jiní byli kvůli odmítnutí základní vojenské služby uvězněni. Bylo tedy nutné najít způsob, jak postiženým pomoci. Vůdci se rozhodli vytvořit finanční sbírku tzv. fond „Dobré naděje.“²⁵ Peníze spravoval Osvald Rozbroj, který je rozdával rodinám zatčených. Díky vzájemné spolupráci se jim podařilo nashromáždit přes 15 000 Kčs.²⁶

Většina obžalovaných byla zadržena 4. února 1952 na setkání jehovistů v Teplicích v severních Čechách. Tato schůze byla určena německy mluvícím příslušníkům sekty. Jednalo se o akci krajské StB, která konala na základě celostátního pokynu k zatýkání Svědků Jehovových. Celkem bylo vzato do vazby sedmnáct věřících, kteří byli souzeni ve třech procesech: František Šimčík a spol., Horst Halse a spol. a Karel Kuba a spol. Na základě jejich výpovědí byli v březnu 1952 zatčeny další osoby.

Obžalovaní byli krajským prokurátorem viněni z toho, že odrazovali brance od výkonu vojenské služby za účelem snížení obranyschopnosti země. K této otázce se Antonín Špalek vyjádřil během soudního líčení takto: „*V tom případě se musím obracet na Krista Ježíše a jsem tedy nevoják. V případě sebeobrany budu postupovat opět řídě se příkazem Božím Miluj bližního svého jako sebe sama i když budu ubit.*“²⁷ Do armády odmítal vstoupit proto, že podle jeho názoru mohl mír přinést pouze Jehova. Také jim bylo vyčítáno, že se neúčastnili veřejného života a neuznávali státní zákony. Miroslav Tesař se bránil tím, že se zákony republiky řídil, ale jen pokud nebyly v rozporu se zákony božími.²⁸ Asi nejabsurdnější bylo obvinění z šíření poplašných zpráv o vypuknutí třetí světové války. Z výpovědí zaznamenaných během soudního líčení je zřejmé, že prokurátor vycházel z nauky jehovistů o konci světa. Jejich učení však přizpůsobil svým potřebám a Armagedon vysvětlil jako válku mezi SSSR a USA. Nejspíše se nejednalo o neznalost státního zástupce, ale o snahu vzbudit dojem, že se sekta připravuje na válku. Není tedy divu, že jejich spojení s ústředím v Brooklynu bylo vyšetřovateli vnímáno jako špionážní činnost. Jehovisté však vedení pouze informovali o počtu členů sekty a činnosti jednotlivých skupin.

25 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 4, T24/53.

26 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960., k. 93, T17/53.

27 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 93, T17/53. Protokol o hlavním přelíčení v procesu František Šimčík a spol. 20. 6. 1953.

28 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 4, T24/53.

Jako první proběhl proces s ústeckými jehovisty František Šimčík a spol.,²⁹ který se konal 20. července 1953. V čele Krajského soudu v Ústí nad Labem stanul Jan Zavoral. Krajskou prokuraturu zastupoval Vladimír Flégl. Všichni tři obžalovaní se doznali. Odmítli však, že by chtěli rozvracet lidově demokratický režim. Trvali na tom, že jejich jednání bylo vedeno pouze vírou. Soud je odsoudil pro sdružování proti republice³⁰ k trestu odnětí svobody na 2 a půl až 4 let v celkové výši 9 a půl let.³¹

Od 23. do 24. října 1953 jednal o vině obžalovaných v kauze Horst Halse a spol.³² Krajským soudem v Liberci, v jehož čele zasedl Zdeněk Čihal. Krajský prokurátor Otto Kovařík vinil jedenáct osob z trestného činu sdružování proti republice.³³ Soudní líčení bylo neveřejné. Soud se domníval, že v případě veřejného přelíčení by mohl být ohrožen veřejný pořádek a mravnost. V průběhu hlavního líčení do výsledků obžalovaných často zasahoval předseda soudního senátu. Například v průběhu výpovědi Otty Placha ho upozornil: „*Nejste souzen proto, že věříte, ale proto, že jste brojil se svým učením proti vládě a státnímu zřízení...*“ vyslychaný odpověděl: „*Na schůzkách jsme hovořili o náboženství, a tak nemohu mluvit, když nemám mluvit o náboženství.*“³⁴ Když se předseda soudu ptal obviněného Pavla Reka, zda je podpis na protokolu jeho, odpověděl: „*Podpis na tomto protokole jest můj. Pan referent tam napsal věci, které nebyly pravdivé.*“³⁵ Takovéto chování vyšetřovatelů nebylo v 50. letech nic neobvyklého. Zadržení byli vystaveni fyzickému a psychickému nátlaku. Zejména u jehovistů byli vyšetřovací metody obzvláště tvrdé vzhledem k tomu, že se dlouho odmítali přiznat. Tresty v tomto procesu se pohybovaly od 18 měsíců do 6 let v celkové výši 36 let odnětí svobody.³⁶

29 Obžalováni byli - František Šimčík, nar. 11. 4. 1985 Vídeň, Rakousko. Antonín Špalek, nar. 17. 5. 1907 Kremýž, okr. Teplice. Oswald Rozbroj, nar. 22. 10. 1926 Karviná.

30 Podle § 80 odst. 1, 2 tr. z. č. 86/1950 Sb.

31 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953-1960., k. 93, T17/53.

32 Obžalováni byli - Horst Halse, nar. 3. 9. 1925 Weissenberk. Miroslav Tesař, nar. 9. 5. 1922 Želov, Polsko. Gerhard Zástěra, nar. 29. 9. 1930 Liberec. Jan Libš, nar. 16. 11. 1923 Doubrava, Německo. Otto Plach, nar. 22. 10. 1887 Heilbronn Kaplice. Rudolf Bautsche, nar. 12. 1. 1904 Skalice. Martin Kahún, nar. 19. 9. 1909 Krajiná. Pavel Rek, nar. 29. 6. 1926 Naršany. František Bouček, nar. 27. 3. 1920 Řepov. Hynek Altrichter, nar. 19. 6. 1903 Čidružice. Věra Zmeškalová, nar. 8. 1. 1928 Oldřichov u České Lípy.

33 Podle § 80 odst. 1., 2. tr. z. č. 86/1950 Sb.

34 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 4, T24/53. Protokol o hlavním přelíčení v procesu Horst Halse a spol. 23. 10. 1953.

35 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 4, T24/53. Protokol o hlavním přelíčení v procesu Horst Halse a spol. 23. 10. 1953.

36 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 4, T24/53.

Jako poslední byla odsouzena skupina označovaná StB jako Karel Kuba a spol.³⁷ Hlavní líčení se konalo 27. listopadu 1953. V čele libereckého Krajského soudu stanul opět Zdeněk Číhal. Krajskou prokurátoru reprezentoval Otto Kovařík. O nezákonnosti tehdejší justice svědčí poznámka vepsaná do administrativního protokolu o výpovědi Jana Tesaře: „*Odpovědi nejsou moje, jsou pana referenta. Přec podepsán, byl jsem upozorněn, že když nebudu chtít mluvit, tak, jak chceme my, říkal, že mi bude zakázán nákup chleba.*“³⁸ Takovéto vyšetřovací metody byly běžné. V rehabilitačních řízeních v šedesátých letech se řada zaměstnanců justice bránila tím, že tehdy netušili, co se dělo za zdi StB. Odvaha některých vyšetřovaných, kterým se podařilo vepsat pod svůj podpis v protokolu poznámku o způsobu výslechu, odhaluje jejich znalost stávající situace. Soud shledal všechny obžalované vinnými z trestného činu sdružování proti republice³⁹ a uložil jim tresty od 20 měsíců do 2 a půl let v celkové výši 11 let. Jan Tesař, Gregor Weiss, Alois Havlena byli vedle ztráty občanských práv odsouzeni také k zákazu pobytu v okresech Jablonec n. Nisou, Liberec, Nový Bor, Rumburk, Česká Lípa navždy.⁴⁰

Obnovené vedení sekty

Přestože komunistický režim uštědřil zatýkáním v únoru 1952 jehovistům citelnou ránu, život sekty se nezastavil. Ještě téhož roku došlo ke stabilizaci okresních skupin. V čele obnoveného severočeského vedení stanul podle obžaloby českolipský rodák Eduard Pick. Podle zprávy o pověsti vyhotovené v roce 1955 Krajskou prokuraturou v Liberci dával Eduard Pick „*přímo najevo nesouhlas s dnešním státním a politickým zřízením v naší republice. Při volbách odmítl volit i přes veškerou agitační práci agitátorů. Dal jim přímo najevo, že nesouhlasí s dnešním režimem a že žádal o odsun do Německa.*“⁴¹ Po zatčení Jaroslava Hály, který působil jako kraj-

37 Obžalováni byli - Karel Kuba, nar. 19. 12. 1916 Vídeň, Rakousko. Alois Havlena, nar. 25. 12. 1894 Orličky. Jan Tesař, nar. 14. 9. 1924 Faustinov, Polsko. Gregor Weiss, nar. 12. 7. 1905 Vrkošovice. Helmut Bauhof, nar. 28. 2. 1932 Litoměřice.

38 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 3, T22/53. Poznámka v protokolu o výslechu podepsaná Janem Tesařem.

39 Podle § 80 odst. 1., 2. tr.z. č. 86/1950 Sb.

40 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 3, T22/53.

41 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 176, T33/60. Zpráva o pověsti Eduarda Picka vyhotovená Krajským prokurátorem v Liberci 22. 11. 1955.

ský služebník na Ústecku a Liberecku, převzal Eduard Pick podle vyšetřovatelů jeho funkci. Údajně obnovil síť spolupracovníků a organizoval činnost sekty v severozápadních Čechách. Měl pod kontrolou 10 ústeckých skupin a 6 libereckých. Celkem šlo podle obžaloby o 200 osob.⁴²

Do čela Libereckého kraje měl Eduard Pick jmenovat Františka Horynu. Ten údajně pověřit vedením liberecké organizace starého člena Tesařova centra Karla Dedeciuse. Činnost jablonecké skupiny měl řídit Josef Burkhard.⁴³ O rumburské věřící se staral Miroslav Koloušek. Českolipské jehovisty měl po zatčení Gerharda Zástěry na starosti Gustav Petrušek. Nově vznikla podle vyšetřovatelů pobočka pro Nový Bor. V jejím čela byla údajně Kateřina Bautschová. Vztah jmenované s Rudolfem Bautschem, který byl souzen v kauze Horst Halse a spol., se nepodařilo zatím zjistit. Není však vyloučeno, že se jednalo o příbuzné. Případy represe rodin odsouzených nejsou ojedinělé. Příbuzní a přátelé byli často vystaveni jak soudní tak mimosoudní perzekuci. Důvodem byl předpoklad, že i oni nebyli režimu nakloněni. Problémy začaly již v době uvěznění jejich blízkých. Na manželky byl vyvíjen nátlak, aby se s uvězněnými muži rozvedly. Dalším způsobem mimosoudní perzekuce bylo znemožnění výkonu dosavadního zaměstnání a omezení či zákaz studia. Rodinám vznikla také finanční újma. Odsouzení museli zaplatit výlohy soudního líčení, vysoké peněžní tresty a často jim byl zkonfiskován veškerý majetek. Některé rodiny se ocitly ve stavu materiální nouze a řada z nich tak přišla i o střechu nad hlavou. V nejhroších případech zkonstruovala komunistická strana procesy také s nimi. Kateřina Bautschová byla členkou sekty již před druhou světovou válkou. Během okupace, v letech 1943 až 1945, byla pro svou víru zatčena a uvězněna.⁴⁴

Ústecké jehovisty vedli podle obžaloby Vladimír Charvát a Vasil Fedurco. Ti údajně pokračovali v pořádání teokratických kurzů, na kterých vystupoval Vladimír Charvát jako lektor. Po jeho zatčení v únoru 1955 převzal tuto funkci Vasil Fedurco. Teplická skupina byla rozdělena na českou a německou část. V čele německé stanul podle vyšetřovatelů Kurt Schmitd a českou organizoval Jiří Šejmost. Jiří Šejmost vytvořil finanční sbírku formou krabice naděje, do které mohl přispět kdokoli. Peníze měly být použity na cesty, tiskoviny a pro rodiny uvězněných.⁴⁵ V čele

42 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 176, T33/60.

43 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 16, T14/55.

44 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 176, T33/60.

45 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 135, T36/55.

Chomutovských věřících byl od roku 1952 Vasil Moroz. Ten vyloučil v roce 1954 Bélu Nagyho, který požádal o rozvod a žil ve společné domácnosti se svou novou družkou. I přes to byl Béla Nagy zadržen a odsouzen. Prokurátor byl přesvědčen, že by se do aktivit opět zapojil, pokud by mu bylo odpuštěno.⁴⁶ Děčínsko měli na starost Jiří Havlík a Jan Fedurco.⁴⁷ Jan Nickel dohlížel na činnost organizace v Kamenickém Šenově.⁴⁸

Prokurátor vinil zadržené z toho, že vedli protistátní propagandu. O demagogii obžaloby svědčí úryvek z trestního oznámení: „*Štířili ideologii a propagandu pod rouškou náboženského učení. Chtěli obracet lid proti republice, od budování socialismu a boje za mír. Stranili se kulturních a politických akcí. Nechtěli spoluobčanům darovat svět.*“⁴⁹ Žaloba upozornila také na to, že jehovisté přesvědčovali občany, aby nešly volit. Eduard Pick na otázku předsedy soudu týkající se neúčasti ve volbách odvětil: „*My jsme nikoho nenutili, aby nevolil, ale ve skupině jsem vykládal jeden citát z Bible, který zní: Bláznovství je voliti sebe samého.*“⁵⁰ Prokurátor upozornil na to, že se obžalovaní stranili veřejného života. Vyčítal Václavu Štěrbovi, že po svém vstupu do sekty opustil Revoluční odborové hnutí (ROH). Václav Štěrba se proti obviněním během soudní líčení ohradil takto: „*Vinu podle žaloby přiznávám, avšak popírám, že bych měl jakožto dělník nějaký nepřátelský poměr k našemu lidově demokratickému zřízení. Řídil jsem se jen pokyny Bible a Jehovy.*“⁵¹ Nechybělo ani obvinění ze snižování obranyschopnosti země tím, že odmítali vstoupit do armády. K tomuto obvinění se Vasil Fedurco vyjádřil během soudního líčení takto: „*Neříkal jsem členům sekty, aby nevstupovali do armády, aby se neúčastnili vojenského života. Sám jsem nic jiného nekázal, než co je v Bibli psáno.*“⁵² Státní zástupce konstatoval, že činnost sekty byla založena na snaze vyvolat v občanech republiky odpor ke komunistickému režimu.

46 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 133, T46/55.

47 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 135, T36/55.

48 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 176, T33/60.

49 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 16, T14/55. Obžaloba v procesu František Horyna a spol. 4. 5. 1955.

50 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 176, T33/60. Protokol o hlavním přelíčení v procesu Eduard Picka a spol. 8. 4. 1955.

51 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 133, T46/55. Protokol o hlavním přelíčení v procesu Vasil Moroz a spol. 18. 1. 1956.

52 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 135, T36/55. Protokol o hlavním přelíčení v procesu Jiří Šejmst a spol. 24. 10. 1955.

Proces s obnoveným vedením severočeských jehovistů Eduard Picka a spol.⁵³ se konal před Krajským soudem v Liberci 8. dubna 1955. V čele soudního senátu zasedl František Hruša. Krajskou prokuraturu zastupoval Jaroslav Nový. Soudnímu líčení byl přítomen také překladatel, který tlumočil německy mluvícím věřícím Eduardu Pickovi, Katerině Bautschové a Rudolfu Neumannovi. Soud shledal všechny obžalované vinnými. Eduard Pick byl za velezradu⁵⁴ odsouzen na 7 let. Ostatním obžalovaným byli pro trestný čin sdružování proti republice⁵⁵ uloženy tresty svobody od 6 let do 8 měsíců v celkové výši 30 let a dva měsíce. Byli zbaveni občanských práv a nesměli se zdržovat v určených okresech.⁵⁶

V říjnu 1955 byli souzeni představitelé Libereckého kraje v procesu František Horyna a spol.⁵⁷ Hlavní líčení proběhlo před Krajským soudem 21. října 1955. Stejně jako v předcházejícím případě stanul v čele soudu František Hruša a obžalobu reprezentoval Jaroslav Nový. František Horyna byl za velezrady⁵⁸ odsouzen k trestu odnětí svobody na 5 let. Zbytek skupiny byl shledán vinným z trestného činu sdružování proti republice.⁵⁹ Tresty se pohybovaly od 4 do 3 let. Byla jim odebrána občanská práva. František Horyna a Karel Dedecius měli zakázáno navštívit okres Jablonec nad Nisou.⁶⁰

O tři dny později 24. října 1955 byli v procesu Jiří Šejmost a spol.⁶¹ souzeni Krajským soudem v Ústí nad Labem ústečtí a teplečtí jehovisté. V čele soudu zasedl Jan Zavoral. Obvinění vznesl za Krajskou prokuraturu Stanislav Dunaj. Všichni obžalovaní byli pro trestný čin sdružování proti

53 Obžalováni byli - Eduard Pick, nar. 15. 6. 1906 Česká Lípa. Jiří Halík, nar. 8. 8. 1926 Modlany, okr. Teplice. Vladimír Charvát, nar. 15. 3. 1919 Podborec, SSSR. Jan Nickel, nar. 10. 6. 1923 Varnsdorf. Miroslav Koloušek, nar. 1. 9. 1919 Chotětov, okr. Mladá Boleslav. Otto Plach, nar. 22. 4. 1921 Benešov na Šumavě. Katerina Bautschová, nar. 8. 6. 1906 Rožmberk. Gustav Petrůšek, nar. 15. 9. 1910 Česká Lípa. Rudolf Neumann, nar. 25. 7. 1917 Pihel, okr. Česká Lípa.

54 Podle § 78 odst. 2 lit. a), 1 lit. c) tr. z. 86/1950 Sb.

55 Podle § 80 odst. 1, 2 tr. z. č. 86/1950 Sb.

56 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 176, T33/60.

57 Obžalováni byli - František Horyna, nar. 30. 10. Jablonec nad Nisou. Josef Burkhard, nar. 9. 6. 1897 Bukov. Karel Dedecius, nar. 25. 8. 1905 Lodž, Polsko.

58 Podle § 78 odst. 2 lit. a), 1 lit. c) tr. z. 86/1950 Sb.

59 Podle § 80 odst. 1, 2 tr. z. č. 86/1950 Sb.

60 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 16, T14/55.

61 Obžalováni byli - Jiří Šejmost, nar. 26. 12. 1918 Vídeň, Rakousko. Kurt Schmidt, nar. 22. 8. 1912 Trnovany, okr. Teplice. Vasil Fedurco, nar. 29. 12. 1923 Kolonice, okr. Snina. Jan Fedurco, nar. 17. 8. 1925 Kolonice, okr. Snina.

republiky⁶² odsouzení k trestu odnětí svobody na 3 roky a ztrátě občanských práv.⁶³

Následující rok stanuli před soudem příslušníci chomutovské skupiny. Krajský soud v Ústí nad Labem, který rozhodoval o kauze Vasil Moroz a spol.⁶⁴ 18. ledna 1956, shledal obžalované vinnými z trestného činu sdružování proti republice.⁶⁵ Padly tresty odnětí svobody na 4 až 2 roky. Odsouzení byli zbaveni občanských práv. V čele soudu stanul opět Jan Zavoral. Prokuraturu zastupoval Bohuslava Strnad.⁶⁶

Dohra

Jak bylo výše uvedeno, jehovisté se po vlně zatýkání, ke které došlo na přelomu let 1954 a 1955, plně nevzpamatovali. V republice sice fungovaly malé skupinky, které se i nadále stýkaly a probíraly otázky víry, ale nevznikla již organizovaná síť spolupracovníků, která by zajišťovala spojení s pražským vedením. Severočestí věřící byli souzeni ještě v letech 1957 a 1959. Jednalo se o případy, které byly spojeny s předcházejícími kauzami.

V roce 1957 proběhl proces Josef Vávra a spol.⁶⁷ Josef Vávra byl od roku 1954 v kontaktu s Jiřím Šejmostem a Vladimírem Charvátlem. Ti ho podle vyšetřovatelů v činnosti podporovali, ale nezapojili do sítě spolupracovníků. Dostával od nich náboženské brožury a časopis *Strážná věž*. Po zatčení Eduarda Picka a jeho kolegů pokračoval i nadále ve svých aktivitách. Snažil se udržet organizaci v chodu. Na schůzkách v bytě Antonie Nováčkové povzbuzovat ostatní, aby ve své víře vytrvali.⁶⁸

Obžaloba hodnotila Josefa Vávru jako obzvláště nebezpečného. Údajně: „*Ve svém kázání skrytým způsobem nabádal k nepřátelství k lidově*

62 Podle § 80 odst. 1, 2 tr. z. č. 86/1950 Sb.

63 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 136, T46/55.

64 Obžalování byli - Vasil Moroz, nar. 25. 12. 1923 Frička, okr. Bardějov. Václav Štěrba, nar. 24. 12. 1923 Trnov, okr. Plzeň. Jan Náměšný, nar. 25. 8. 1914 Lovčice, okr. Kremnica. Jan Hornák, nar. 12. 3. 1922 Pavlovce nad Uhom, okr. Velké Kapušany. Béla Nagy, nar. 26. 11. 1922 Csév, Maďarsko.

65 Podle § 80 odst. 1, 2 tr. z. č. 86/1950 Sb.

66 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 136, T46/55.

67 Obžalování byli - Josef Vávra, nar. 24. 7. 1931 Tanvald. Antonie Nováčková, nar. 12. 6. 1930 Znojmo. Bohuslav Rázl, nar. 15. 9. 1931 Nový Hrádek, okr. Dobruška. František Soukup, nar. 21. 7. 1902 Seč, okr. Chrudim.

68 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 143, T12/57.

demokratickému režimu a k neplnění občanských povinností. Nabádal je zejména k tomu, aby nevěřili veřejnému rozhlasu, aby nevěřili v pevnost lidově demokratického režimu a neúčastnili se veřejného života.⁶⁹ Členové skupiny byli obviňováni z toho, že odrazovali veřejnost od účasti na volbách, vojenské službě a veřejném životě. Svědek František Bezvald se vyjádřil k osobě Josefa Vávry během soudního líčení, které se konalo před Krajským soudem v Ústí nad Labem 6. září 1956, takto: „Josef Vávra nikdy nevyzýval k neplnění občanských povinností, ale bylo patrné, že pracuje proti ideologii našeho státu.“⁷⁰ Z jeho slov je patrné, že důkazy proti obviněným byly velmi chatrné. Při domovních prohlídkách sice byly nalezeny zakázané tiskoviny, ale nedalo se prokázat, že byly využity k podkopání lidově demokratického režimu. Přesto byli všichni obžalovaní shledáni vinnými z trestného činu podvracení republiky.⁷¹

Předseda soudu Jan Zavoral odsoudil Josefa Vávru a jeho společníky k trestům odnětí svobody na 3 a půl roku až 15 měsíců a ztrátě občanských práv. Proti rozsudku se odvolala Antonie Nováčková a František Soukup. Obhajovali se tím, že jejich motivem nebylo hanit lidově demokratický režim, ale pouze dostát své povinnosti vůči Bohu. Nejvyšší soud rozhodnutí Krajského soudu v prosinci 1956 potvrdil.⁷²

S kauzou Josef Vávra a spol. souvisel poslední proces se Svědky Jehovými v severních Čechách, ve kterém byly souzeny Pavla Nyklová a Hedvika Švejstilová. Pavla Nyklová byla členkou sekty od roku 1948. V roce 1956 byla vyšetřována v souvislosti s výše jmenovanou skupinou. Byla pokárána a musela slíbit, že v činnosti nebude pokračovat. Podle vyšetřovatelů i přes důrazné napomenutí shromáždila v roce 1957 v České Lípě skupinu věřících, kteří byli ochotni v činnosti pokračovat. Měla ve svém bytě pravidelně organizovat schůzky, na kterých se četla Bible a diskutovalo se o náboženství. Podle obžaloby bylo její hlavní metodou: „za pomoci citátů z Bible přesvědčovat lid o blížící se válce.“⁷³ Absurdní bylo obvinění ze snižování důvěry v Sovětský svaz odmítáním skutečnosti, že má ve vesmíru družici. Pavla Nyklová během soudního líčení přiznala, že o družici ho-

69 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 143, T12/57. Obžaloba v procesu Josef Vávra a spol. 31. 7. 1957.

70 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 143, T12/57. Protokol o hlavním přelíčení v procesu Josef Vávra a spol. 18. 1. 1956.

71 Podle § 79 a) odst. 1 tr. z. 86/1950 Sb.

72 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 143, T12/57.

73 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 20, T1/59. Rozsudek v procesu Pavla Nyklová a spol. 12. 2. 1959.

vořila. Podle její výpovědi však nechtěla hanit sovětský vědecký výzkum, pouze nebyla schopna uvěřit, že by kolem země něco obíhalo.⁷⁴

Hedvika Švejstilová se stala jehovistkou v roce 1955 na popud Miloslava Nováčka. Miloslav Nováček byl manžel Antonie Nováčkové, která byla souzena v procesu Josef Vávra a spol. Podle vyšetřovatelů působil jako spojka mezi Vávrovou organizací a českolipskou skupinou. Hedvika Švejstilová od něho měla přijímat náboženský časopis Strážnou věž. Prokuraturou ji bylo vyčítáno, že využívala náboženských předsudků prostých lidí, aby zneklidňovala veřejnost.⁷⁵

Setkání v bytě Pavly Nyklové se pravidelně účastnila Helena Frisenhengstová z Ústí nad Labem. Ta pomáhala oběma ženám ve výkladu Bible. Podle vyšetřovatelů je měla učit metody, jak získávat další členy. Helena Frisenhengstová přiznala, že na schůze docházela. Na svou obhajobu uvedla toto: „Četly jsme jen z Bible a ze Strážné věže a tak jsme nemohly nic špatného vykládat, neboť jsem v těchto na nic závadného nepřišla. Nikdo nám nemůže zakázat, když máme náboženské cítění, abychom něco neprováděly.“⁷⁶

Soudní proces Pavla Nyklová a spol. se konal před Krajským soudem v Liberci 12. února 1959. V čele soudního senátu zasedl Otto Šidlichovský. Krajskou prokuraturu reprezentoval Antonín Kosík. Hlavní líčení bylo zahájeno řečí prokurátora, který obvinil obžalované z toho, že: „*pod rouškou náboženství plnili politické instrukce. Zakládali nedůvěru lidu v lidově demokratický režim. Zakazovali mužům brát do ruky zbraň, ale přitom je přesvědčovali o neodvratnosti války.*“⁷⁷ Po výpovědi obviněných předstoupili před soudní tribunál svědci, kteří potvrdili, že slyšeli obě ženy mluvit o příchodu války. Pavla Nyklová se údajně vyjadřovala o SSSR jako o beránku, který bude sežrán kozorožcem, tedy USA. Prokurátor charakterizoval ve své závěrečné řeči obžalované jako: „*fanatické zastánkyně zakázané sekty Svědkové Jehovovi, které získávaly další členy a při výkladech Bible mluvily proti lidově demokratickému režimu. Používaly při tom různé*

74 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 20, T1/59.

75 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 20, T1/59.

76 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 20, T1/59. Protokol o hlavním přelíčení v procesu Pavla Nyklová a spol. 12. 2. 1959.

77 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 20, T1/59. Obžaloba k procesu Pavla Nyklová a spol. 11. 1. 1959.

zakázané knihy, brožury a tiskoviny.“⁷⁸ Soud odsoudil obě ženy pro trestný čin povracení republiky k trestu odnětí svobody na jeden rok.⁷⁹

Shrnutí

Svědkové Jehovovi jsou všeobecně diskutabilní náboženské společenství. Všeobecně se o nich ví, že jsou křesťané zvláštního ražení, že odmítají vojenskou službu, že šíří svou víru neúnavným navštěvováním domácností, že podléhají poměrně přísné disciplíně. Označovat je za sektu asi není od věci. V totalitních systémech však prokázali obdivuhodnou mravní sílu a odvahu. Za komunismu byli pronásledováni stejně usilovně jako za nacismu. Těch, kteří při tom obstáli, bylo pravděpodobně mnohem víc než opačných případů. Perzekuce Svědků Jehovových patří k ne zcela probádaným kapitolám českých dějin.

Věřící se po zrušení sekty v dubnu 1949 rozhodli v náboženské činnosti pokračovat. Přestože byli pronásledováni a zatýkáni, nebyli ochotni se své víry vzdát. Křtěni byli dokonce noví členové, kteří se do aktivit plně zapojili. Krátce po únoru 1948 byli zadrženi představitelé sekty. V únoru 1952 došlo k druhé, mnohem silnější vlně zatýkání. Soudy s novými vůdci se konaly v březnu 1953. I přes likvidaci vedení pokračovala náboženská činnost dál. Proto se na přelomu let 1954 a 1955 StB rozhodla k dalšímu tažení proti skupině. Tentokrát byl její zásah úspěšný. V zemi však stále působilo mnoho malých skupin, které ve schůzkách pokračovali.

Jehovisté byli pronásledováni kvůli svému náboženskému přesvědčení. Byli obviňováni z velezrady, sduřování proti republice a podvracení republiky. Kvůli odmítání vojenské základní služby, které souviselo s jejich vírou, byli viněni ze snižování obranyschopnosti země. Nebyla jim nabídnuta alternativní možnost, jak službu v armádě splnit. Bylo jim vyčítáno také to, že se odmítali účastnit veřejného života. Prokurátor si neodpustil upozornění na to, že většina členů sekty opustila ROH. Nejčastěji jim bylo předkládáno, že se neúčastnili voleb. Sami obžalovaní tuto skutečnost odmítali. Odvolávali se na svůj dělnický původ a upozorňovali na to, že neměli důvod republice uškodit. Objevila se i absurdní obvinění. Prokurátor je vinil z šíření poplašných zpráv o třetí světové válce. Obžaloba vycházela

78 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 20, T1/59. Protokol o hlavním přelíčení v procesu Pavla Nyklová a spol. 12. 2. 1959.

79 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Liberec II., k. 20, T1/59.

v tomto případě z učení Svědků Jehovových o konci světa. Státní zástupce však jeho obsah překroutil a přizpůsobil ho svým potřebám. Očekávání Armagedonu bylo vysvětlováno jako příprava na válku mezi SSSR a USA.

V severozápadních Čechách proběhlo celkem devět procesů se Svědky Jehovovými. Tři z nich se konaly v roce 1953 během nejsilnější vlny perzekuce. V následující akci uvízlo v síti StB celkem dvacet jedna jehovistů, kteří byli souzeni ve čtyřech kauzách. Dohrou k případům z roku 1955 byly procesy v letech 1957 a 1959. Celkem bylo odsouzeno 46 členů sekty. Tresty se pohybovaly od 15 měsíců do 7 let. Byly provázeny ztrátou občanských práv a zákazem pobytu v určených okresech.

Výše trestů byla poměrně nízká. Jehovisté však patřili mezi jednu z nejhroženějších skupin ve věznicích a pracovních táborech. Vzhledem k tomu, že na základě svých morálních zásad odmítali pracovat v uranových dolech, byli často kázeňsky trestáni. Dozorci s nimi zacházeli obzvláště špatně. Pověstným se stalo jejich věznění v Tábore nucených prací (TNP) Rovnost.⁸⁰ Velitel tábora Paleček je nechával za krutých mrazů stát v odstřelovacím pásmu. Spoluvězni se jim snažili pomoci. Pokoušeli se jim donést čaj, do kterého přidávali silné uspávací prášky, aby padli. Následně byli odneseni na ošetřovnu. I přes kruté podmínky pokračovali věřící v náboženské činnosti. Opisovali náboženské texty a předávali si je mezi sebou. Zaznamenány jsou také případy křtů. Například Ladislav Šmejkal ze Semil, který byl odsouzen v procesu Otakar Vrbenský a spol.,⁸¹ se nechal spolu s dalšími sedmi vězni pokřtít v táboře Bytíz. Fungovala zde také vzájemná solidarita. Václav Mach, další z odsouzených ve výše zmiňované kauze, dostal při svém příchodu do věznice v Leopoldově jídlo od prakticky cizích lidí. Později zjistil, že se jednalo o jehovisty, kteří se dozvěděli o příchodu svého souvěrce.⁸²

Propuštění na svobodu neznamenal ukončení represe. Oběti politických procesů byly poznamenány dlouhodobě. Soudní druhy perzekuce jako zkušební doba nebo ztráta občanských práv nebyly tím nejhorším, s čím se mohli bývalí vězni setkat. Sekundární tresty jim zamezily v praktickém zpětném začlenění do společnosti. Příkladem je situace Kateřiny Bautschové, která měla kvůli zákazu pobytu v okrese Nový Bor problémy naleznout zaměstnání. Žádala krajský soud, aby jí byl trest prominut.

80 Více například: ŠEDIVÝ, Z.: *Uranový gulag: jáchymovské peklo*. Brno 2002, 223 s.

81 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 157, 158, 159, T4/60.

82 http://www.rozhlas.cz/radionaprani/archiv/?p_num_from=220&p_num_off-set=20&p_no_date_limit=1&p_po=3108&p_pattern=, 16. 9. 2009.

Upozornila na skutečnost, že jako sklářská dělnice nemůže najít práci jinde. Prosila soud, aby přihlédl k faktu, že byl její syn Helmut vážně nemocen a nemohl se stěhovat. Helmut Bautsch měl tuberkulózu. Matka se o něho musela starat sama, protože si nemohla dovolit platit ošetrovatelku. I přes svůj špatný zdravotní stav musel pracovat, protože rodina splácela náklady výkonu trestu. Byl zaměstnán ve sklářském průmyslu v Novém Boru. Bylo pro něho tedy prakticky nemožné trvalé bydliště změnit. Soud konstatoval, že k danému trestu přistoupil proto, aby bylo Kateřině Bauschové zabráněno v dalším ovlivňování obyvatel a z tohoto důvodu není možné žádosti vyhovět.⁸³

Teprve pádem komunistického režimu v roce 1989 byly vytvořeny podmínky pro plnou rehabilitaci politických vězňů. Na základě zákona č. 119 z roku 1990 nabyli političtí vězni plné rehabilitace jak po morální, tak po majetkové stránce. Mnoho ze severočeských jehovistů této doby dožilo. Většina politických vězňů však takové štěstí neměla.

Summary

Persecution of Jehovah's Witnesses in North-Western Czech Lands

The study elaborates on the political trials in the 1950s in Czechoslovakia. More specifically, it focuses on the persecution of Jehovah's Witnesses in north-western Bohemia. Based on available source base, the author aims to reconstruct the course of repression directed at Jehovah's Witnesses in regions of Ústí nad Labem and Liberec. In total, there were nine trials held with Jehovah's Witnesses at local district courts. Three of them took place during the most vehement persecution wave in 1953. In the ensuing operation, the 21 Jehovah's Witnesses caught in the State Security's snares were tried in four lawsuits. Trials in 1957 and 1959 were mere sequels to the cases from 1955. All in all, 46 members of the sect were sentenced to serve between 15 months to 7 years. They also lost their civil rights and were banned from residing in their home districts. The sentences were relatively moderate but Jehovah's Witnesses comprised one of the most risky groups to belong to in prisons and labor camps. Insofar as they refused to work in uranium mines on moral grounds, they often faced disciplinary punishment. Prison guards treated them particularly badly.

83 SOA Litoměřice, f. Krajský soud Ústí nad Labem 1953 – 1960, k. 176, T33/60.

*Přílohy:***Tabulka č. 1.** Odsouzení v procesu František Šimčík a spol.

Antonín Špalek	Sdružování se proti republice	4 roky
František Šimčík	Sdružování se proti republice	3 roky
Osvald Rozbroj	Sdružování se proti republice	2 a půl roku

Tabulka č. 2. Odsouzení v procesu Horst Halse a spol.

Horst Halse	Sdružování se proti republice	6 let
Miroslav Tesař	Sdružování se proti republice	4 a půl roku
Gerhard Zástěra	Sdružování se proti republice	4 roky
Jan Libš	Sdružování se proti republice	4 roky
Rudolf Bautsche	Sdružování se proti republice	4 roky
Otto Plach	Sdružování se proti republice	3 a půl roku
Martin Kahún	Sdružování se proti republice	3 roky
Hynek Altrychter	Sdružování se proti republice	2 a půl roku
Pavel Rek	Sdružování se proti republice	20 měsíců
František Bouček	Sdružování se proti republice	20 měsíců
Věra Zmeškalová	Sdružování se proti republice	18 měsíců

Tabulka č. 3. Odsouzení v procesu Karel Kuba a spol.

Jan Tesař	Sdružování se proti republice	2 a půl roku
Alois Havlena	Sdružování se proti republice	2 roky
Gregor Weiss	Sdružování se proti republice	26 měsíců
Karel Kuba	Sdružování se proti republice	22 měsíců
Helmut Bauhof	Sdružování se proti republice	20 měsíců

Tabulka č. 4. Odsouzení v procesu Eduard Pick a spol.

Eduard Pick	Velezrada	7 let
Jiří Halík	Sdružování se proti republice	6 let
Vladimír Charvát	Sdružování se proti republice	4 roky
Jan Nickel	Sdružování se proti republice	3 roky
Miroslava Koloušek	Sdružování se proti republice	3 roky
Otto Plach	Sdružování se proti republice	2 a půl roku
Katerina Bautschová	Sdružování se proti republice	2 roky
Gustav Petrnoušek	Sdružování se proti republice	2 roky
Rudolf Neumann	Sdružování se proti republice	8 měsíců

Tabulka č. 5. Odsouzení v procesu František Horyna a spol.

František Horyna	Velezrada	5 let
Josef Burkhard	Sdružování se proti republice	4 let
Karel Dedecius	Sdružování se proti republice	3 roky

Tabulka č. 6. Odsouzení v procesu Jiří Šejmst a spol.

Jiří Šejmst	Sdružování se proti republice	3 roky
Kurt Schmidt	Sdružování se proti republice	3 roky
Vasil Fedurco	Sdružování se proti republice	3 roky
Jan Fedurco	Sdružování se proti republice	3 roky

Tabulka č. 7. Odsouzení v procesu Vasil Moroz a spol.

Vasil Moroz	Sdružování se proti republice	4 roky
Václav Štěrba	Sdružování se proti republice	3 a půl roku
Jan Námešný	Sdružování se proti republice	3 roky
Jan Horňák	Sdružování se proti republice	2 a půl roku
Béla Nagy	Sdružování se proti republice	2 roky

Tabulka č. 8. Odsouzení v procesu Josef Vávra a spol.

Josef Vávra	Podvracení republiky	3 a půl roku
Antonie Nováčková	Podvracení republiky	2 a půl roku
Bohuslav Rázl	Podvracení republiky	2 roky
František Soukup	Podvracení republiky	15 měsíců

Tabulka č. 9. Odsouzení v procesu Pavla Nyklová a spol.

Pavla Nyklová	Podvracení republiky	1 rok
Hedvika Švejstilová	Podvracení republiky	1 rok

Developments in Controlling Small Religious Minorities in Hungary in the 20th Century

Annegret Dirksen (Germany)

Research on the persecution of churches in communist countries also involves the fate of the small denominations that were often in conflict with state ideology because of their religious activities and attitudes. This is also true for Hungary, where many new movements appeared at the end of the 19th century. Already under the Austro-Hungarian dual monarchy, Law Number (No.) XLIII¹ was released in 1895, which guaranteed religious freedom but at the same time introduced a three-category system of churches. These were: first the “adopted” churches (*bevett egyház*) that were vested with privileges by the state (e.g., various Catholic, Orthodox, Protestant churches), second the “legally recognized” denominations (*törvényesen elismert*) such as the Baptists and Muslims, and third the “not legally recognized” denominations such as the Seventh Day Adventists, Bible Students (from 1931 on Jehovah’s Witnesses), and the Church of the Nazarenes (also called in Switzerland *Fröhlichianer* and in America the Apostolic Christian Church). Although the requirements for legal recognition were quite low (e.g., one had to abstain from any insult directed at the adopted or legally recognized religions, from racist traits, and from violating the law or general moral values), the officials had trou-

1 Law No. XLIII/1895, *Magyar Törvénytár* [Hungarian Legal Digest]. Compare GERGELY, J., KARDOS, J., RÖTTLER, F.: *Az egyházak Magyarországon* [The Churches in Hungary]. Budapest 1997, page (p.) 5 – 10, 145ff. ADRIÁNYI, G.: *Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn* [History of the Catholic Church in Hungary]. Cologne 2004, p. 223.

ble implementing the law. The First World War and its repercussions not only ended the liberal accomplishments of the Law No. XLIII of 1895 but even partially reversed them.² Although the ratified law demanded protection of minorities, after the Treaty of Trianon³ equal treatment of churches, even adopted churches, was brushed aside. Everyone and every organization that did not support the idea of restoring the lost empire was viewed as an enemy of the state and the Hungarian nation, even as a communist.⁴ Already in October 1924 the Minister of the Interior, Ivan Rakovszky, placed the “*not legally recognized minor religious communities (sects) under permanent observation and strict surveillance by police authorities.*”⁵ After experiencing various difficulties and surveillance under the Horthy regime, in December 1939 many of the not legally recognized minorities were finally banned due to political and military reasons and were severely persecuted.⁶ In order to protect their organizations, to

-
- 2 SPANNENBERGER, N.: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918 – 1939. Positionierung im politischen System und “Katholische Renaissance”* [The Catholic Church in Hungary 1918 – 1939. Positioning Within the Political System and “Catholic Renaissance“]. Stuttgart 2006, p. 8, 20, 39 – 47.
 - 3 Law No. XXXIII of 1921, *Magyar Törvénytár* [Hungarian Legal Digest].
 - 4 ROMSICS, I.: *Magyarország története a XX. Században* [The History of Hungary in the 20th Century]. Budapest 2005, p. 123 – 150, 151f. BALOGH, M., GERGELY, J.: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790 – 1992*, p. 171ff. SPANNENBERGER, N.: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918 – 1939*, p. 8, 39 – 47, 59. BRANDT, J.: *Konfessionelle und nationale Identität in Ungarn: Die protestantischen Kirchen* [Confessional and National Identity in Hungary: The Protestant Churches]. In: MANER, H. CH., SCHULZE WESSEL, M.: *Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918 – 1939* [Religion in the Nation State between the World Wars]. Stuttgart 2002, p. 31 – 72. MÁRTONFFY-PETRÁS, É.: *Eine Alternative zum politischen Katholizismus: Die Rezeption der Soziallehre im Kreise der katholischen Intelligenz in den dreißiger Jahren* [An Alternative to Political Catholicism: The Reception of the Social Doctrine by the Catholic Intelligentsia in the 1930s]. In MANER, H. CH., SCHULZE WESSEL, M.: *Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918 – 1939*, p. 199 – 219, 206.
 - 5 Magyar Országos Levéltár [National Archives of Hungary] (MOL), K63. 34-2907-1929, Decree of the Minister of the Interior No. 14700.
 - 6 DIRKSEN, A.: *Wechselnde Regimes – wechselnde Vorwürfe. Jehovas Zeugen in Ungarn* [Changing Regimes – Changing Accusations. Jehovah’s Witnesses in Hungary]. In: *Die Zeugen Jehovas in Ostmittel-, Südost- und Südeuropa. Zum Schicksal einer religiösen Minderheit. Religion – Staat – Gesellschaft. Journal for the Study of Beliefs and Worldviews*. Berlin 2007, p. 105 – 120, here 109 – 112. FAZEKAS, C.: *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban* [Religious Minorities and the Issue of Sects]. Budapest 1996, p. 84 – 101, 167 – 202. SZIGETI, J.: *Fejezetek a H. N. Adventista Egyház Magyarországi Történetéből* [Chapters of the History of the Seventh-Day Adventist Church]. Budapest 1985, p. 166 – 175.

strengthen their position, and to exert more power, in autumn 1944 some of these denominations – the Baptist Church, the Seventh-Day Adventist Church, the Christian Brethren Church, the Salvation Army, and the Old Catholic Church – founded the Hungarian Alliance of Free Churches (*Magyarországi Szabadegyházak Szövetsége*, MSZSZ). After the end of the Second World War in 1945, the Hungarian Minister of the Interior legally permitted the activity of that Alliance.⁷

Constitutional developments after the Second World War and under the Rákosi regime

Foundation of the Hungarian Republic led to the adoption of the so-called Small Constitution (*kis Alkotmány*), which guaranteed the Hungarian people free practice of religion as well as the right to assemble.⁸ On June 4, 1946, the Minister of the Interior lifted the 1939 ban on this legal basis.⁹ Further, in accordance with the Paris Peace Treaties of 1947, the Hungarian government was urged to ensure the protection of human rights and such fundamental freedoms as freedom of religion.¹⁰ With the 1947 Law No. XXXIII, the differences between the adopted churches and the legally recognized churches were invalidated. That meant not only legal equality for the so-called “historical” churches such as the mighty Catholic Church and the Reformed Church, but also for the legally recognized churches such as the Baptist Church. However, the status of the not legally recognized denominations did not change.¹¹ Still, the legal situa-

7 Kisegyházak, szabadegyházak (1945 – 1989) [Small Churches, Free Churches (1945 – 1989)]. In: *Magyarország a XX. Században* [The History of Hungary in the 20th Century]. www.mek.oszk.hu/02100/02185/html/279.html. RAJKI, Z.: *A H.N. Adventista Egyház Története 1945 és 1989 között Magyarországon* [The History of the Seventh-Day Adventist Church in Hungary between 1945 and 1989]. Budapest 2003, p. 18ff.

8 Law No. 1 of 1946, *Magyar Törvénytár* [Hungarian Legal Digest].a

9 BALOGH, M., GERGELY, J.: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon* [State, Churches, Religious Activities in Hungary]. Volume (vol.) II. Budapest 2005, p. 830f. Decree of the Minister of the Interior, No. 70.095/1946.

10 Law No. XVIII of 1947, *Magyar Törvénytár* [Hungarian Legal Digest].

11 Law No. XXXIII of 1947, *Magyar Törvénytár* [Hungarian Legal Digest].

tion seemed to be generally favorable for free practice of religion. In this context, the Methodist Church was legally recognized in 1948.¹²

The elections in August 1947, however, paved the way for the infamous Rákosi regime. Although Article 54 § 1 of the Hungarian Socialist Constitution adopted in 1949 declared freedom of conscience and free practice of religion, the lack of enforcement and restrictions by the state impeded the realization of this right.¹³ Not only that, the state tried by all possible means and even with the help of the “historical” churches (e. g., through church press reports) to suppress small religious communities. As in other socialist countries, such as the GDR, Poland, or Czechoslovakia, some of these denominations were viewed as agents of American imperialism and were to be eliminated.¹⁴ According to a report on the meeting of the Central Committee of the Hungarian Workers’ Party (*Magyar Dolgozók Pártja*) on June 1, 1950, the following was declared: “*It is necessary to intensify the battle against different sects. Most of the sect leaders of the Adventists, Jehovahists, Baptists, and the other sects serve American imperialism. These sects are nothing more than organs of imperialistic propaganda.*”¹⁵ The goal was to separate the denominations from their western headquarters and to sever their connections. There was one exception: the non-Christian Buddhist Church. This church became legally recognized in 1952 during the hardest era of the communist regime – which was possibly done as an advertisement to the West.¹⁶

12 FAZEKAS, C.: *A felekezetalapítás kérdése a két világháború közötti Magyarországon* [The Question of Establishing a Religion in Hungary between the Two World Wars]. www.uni-miskolc.hu/~bolfazek/felekezetalapitas.htm.

13 Law No. XX of 1949, *Magyar Törvénytár* [Hungarian Legal Digest]. The regime modeled its constitution on the 1936 constitution of the Soviet Union.

14 See for example DIRKSEN, H. H.: “*Keine Gnade den Feinden unserer Republik.*” *Die Verfolgung der Zeugen Jehovas in der SBZ/DDR 1945 – 1990* [“No Mercy for the Enemies of Our Republic.” The Persecution of Jehovah’s Witnesses in the SOZ/GDR 1945 – 1990]. Berlin 2003, 999 p. SLUPINA, W., BOCZEK, A.: *Religiöse Verfolgung und staatliche Repression der Zeugen Jehovas in Polen 1936 – 1945 sowie 1950 – 1989* [Religious Persecution and Governmental Repression of Jehovah’s Witnesses in Poland 1936 – 1945 and 1950 – 1989]. In: *Religion – Staat – Gesellschaft. Journal for the Study of Beliefs and Worldviews (RSG)*. Berlin 2007, p. 53 – 76. PŘIBYL, S.: *Tschechisches Staatskirchenrecht und die Zeugen Jehovas* [Czech Law of Church and State and Jehovah’s Witnesses]. In: *Religion – Staat – Gesellschaft. Journal for the Study of Beliefs and Worldviews (RSG)*. Berlin 2007, p. 77 – 92.

15 FAZEKAS, C.: *Kisegyházak*, p. 39. RAJKI, Z.: *A H.N. Adventista Egyház*, p. 48f.

16 *Nem keresztény vallások és egyházak* [Non-Christian Religions and Churches]. In: *Magyarország a XX. Században* [The History of Hungary in the 20th Century]. www.vmek.oszk.hu/02100/02185/html/289.html.

With regard to other denominations that had not belonged to the Hungarian Church Alliance before 1950, judicial measures were taken. This was the case, for example, for Jehovah's Witnesses. Already in November 1950, their branch office in Budapest was raided and the leaders were arrested. On February 2, 1951, the District Court of Budapest sentenced them to long-term imprisonment (5 – 10 years) for the following reasons: Jehovah's Witnesses would fight against the state, refuse to do military service, and serve imperialism by sending reports about their religious activities to America. They were further accused of gaining many members, including former members of the Communist Party, by their preaching campaigns.¹⁷ Even so, despite the ongoing persecution, the Witnesses' activities were not stopped. So in 1953, Ernő Gerő, the right hand of Rákosi, mentioned to László Piros, the leader of the State Security Office, that the Witnesses needed to be incarcerated and sentenced "*szabályszerűen*," that is, "properly" – but without public notice.¹⁸ Subsequently, in December 1953 another group of their leaders in Hungary was sentenced to long-term imprisonment (5 – 10 years). And that was to happen again.¹⁹

The Nazarene Church was treated similarly. Like Jehovah's Witnesses, this denomination was severely persecuted under the Horthy regime because of not performing military service.²⁰ Due to their refusal to take the state pledge and because of conscientious objection, they not only received no legal recognition, but were also persecuted again – some being sentenced to prison.²¹ But this religious minority remained active. It became apparent that judicial and penal measures – that is, locking up the ideological enemies for years in prison – did not work satisfactorily.

17 Budapest Főváros Levéltára [Budapest City Archives] (BFL), B.III. 001181/1950, dossier Konrád János és társai "Jehova szekta," demokratikus államrend megdöntésére irányuló büntet [Criminal Offence of Konrád János and Partner from the "Jehovah Sect" Overthrowing Democratic Order], p. 5 – 217.

18 PÜNKÖSTI, Á.: *Rákosi bukása, száműzetése és halála 1953 – 1971* [Fall, Exile, and Death 1953 – 1971]. Budapest 2001, p. 15. Electronic version: www.mek.niif.hu/05300/05385/05385.doc.

19 BFL, B.III.02225/1953, Nemes Élek és társai [Nemes, Élek, and Accomplice]. See also Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [Historical Archives of the Hungarian State Security] (ÁBTL), V 139674, p. 621 – 638 and V 140014, p. 65 – 70.

20 KARDOS, L., SZIGETI, J.: *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok* [Happy People Community. The Hungarian Nazarene Church]. Budapest 1988, p. 268 – 294. See also ÁBTL, 870/15, P-2209 3.1.6.

21 MOL, XIX-A-21-c-6/28. See also Rendeletek Tára, 4288/1949 (220) M.T. decree, 4204/1949 (175) governmental decree. MOL, XIX-A-21-c-142 dossier, 6/11-1969. KARDOS, L., SZIGETI, J.: *Boldog emberek*, p. 322ff.

However, the Hungarian government could also resort to administrative measures: not only was the State Office for Church Affairs (*Állami Egyháziügyi Hivatal*) enforced with Law No. I of 1951 to control religious activities and regulate their affairs but the Hungarian Alliance of Free Churches became more and more a tool of the state.²² In 1950, the Alliance was not only remodeled and renamed to “*Szabadegyházak Tanácsa*” (Council of Free Churches, hereafter: Church Council), it was to be used for supervising and controlling religious denominations.²³ No “sect” should have any chance to become legally recognized unless it became part of this Church Council and subsequently would be under state control. On the other hand, the Council could not protect its members: In 1949, the Salvation Army was dissolved by a ministerial order.²⁴ It can thus be said that the Church Council, which was built in 1944 to protect its members, turned into an instrument that was used by the state to control them.

The Seventh-Day Adventist Church, whose application for recognition in 1948 had been approved by the Minister of Religion and Education but refused by the Minister of Justice, gained some rights within the Church Council.²⁵ By voluntarily leaving the Church Council in 1950, however, they again lost privileges. Their printing and their publishing house were nationalized. The authorities decided upon the meeting places for church services and limited their number. Meetings in private houses were prohibited.²⁶ Church ministers needed approval by the State Office for Church Affairs to do their work, which made it difficult to organize services and hindered their mission work or forced them to adapt their activities to the circumstances. For example: Since the state’s toleration of speaking publicly about religious convictions had decreased, in March 1950 the Adventist church leaders advised their church members to avoid speaking with their workmates about their faith – no preaching in public.²⁷ The case of the Adventists therefore shows that leaving the Council amounted to losing privileges.

22 Law No. I of 1951, *Magyar Törvénytár* [Hungarian Legal Digest].

23 SZABÓ, L.: A szocializmus hatása az egyházi misszióra [The Consequences of Socialism on Missionary Work]. *ATF Szemle, Adventista Teológiai Főiskola lapja* [Newspaper of the Adventist Theological College], No. 2/2006, p. 38 – 46. SZIGETI, J.: “*Are There Still Free Churches.*” Unpublished manuscript of June 1990.

24 TÖRÖK, P.: *Magyarországi vallási kalauz 2004* [Guide of Religions in Hungary 2004]. Budapest 2004, p. 246f.

25 MOL, K579-1948, Bl. 297-303.

26 RAJKI, Z.: *A H.N. Adventista Egyház*, p. 48.

27 *Ibid.*, Circular of March 16, 1950.

Developments after 1956

After the Hungarian Revolution in 1956, things also changed for religious minorities – but not always for the better. In the late 1950s, the small denominations were again divided into two categories: first, the denominations that belonged to the Hungarian Church Council and were considered legally recognized and second, the illegal minorities that were not organized under the Council. Still, if a denomination, although no member of the Church Council, would be willing to cooperate with the Council, it was favored by the authorities. In this case, the Church Council served as a central institution to regulate relations between the state and the small religious community. It served as a tool to implement the one-party state's goals concerning religious politics, to integrate these small communities into the socialist system, and to install a “loyal” leadership into these churches. In addition, the Church Council could control the inner religious life of these communities and assure their conformity to socialist laws.²⁸ According to a work schedule of the Church Council of 1977, its main goal was to coordinate the totally independent and decentralized activities of small religious communities, to improve ways of controlling their activities as well as to implement church-political plans.²⁹ In 1959, the State Office for Church Affairs was empowered with higher responsibility by the government. It was moved from the oversight of the Ministry of Culture to being directly under the Ministerial Council; it also worked independently but in close cooperation with the Minister of the Interior. This allowed for a more effective functioning of the State Office for Church Affairs, improving, of course, the work of collecting information by implementing its unofficial informers into the churches.³⁰

In the case of the Adventist Church, on May 21, 1957, they had the opportunity of becoming a recognized church, but were compelled again to join the Church Council. Consequently, the state started interfering with their inner organization and their teachings.³¹ Some of the adherents disliked the “socialist gospel” and the enforced ecumenical movement. As a consequence, in 1970 divisions took place in the Adventist Church as well as in the Methodist Church. The State Office for Church Affairs was

28 MOL, XIX-A-21-d-0028-3/1963.

29 MOL, XIX-A-21-d-0012-1/1977.

30 MOL, XIX-A-21-4-0010-2/1963, dossier 23. See also RAJKI, Z.: *A H.N. Adventista Egyház*, p. 70f.

31 RAJKI, Z.: *A H.N. Adventista Egyház*, p. 75 – 80.

ready to intervene and to separate the responsible ones; it reassured the Church Council of its support and urged the church leaders to be more organized and effective. Those who did not comply were disciplined and expelled. Consequently, splinter groups formed and carried out their religious activities illegally until the end of the socialist system.³² The example of the Adventist Church gives additional proof for instrumentalizing of the Council. Still, it was not successful in every case – as the divisions show.

Similarly, the Nazarene Church: in cooperation with the Hungarian state authorities, the Church Council supported this religious minority in gaining recognition. After the Nazarene Church declared having nothing in common with Jehovah's Witnesses and their alleged "anarchic" and so-called destructive activities, the Church further acknowledged the right of the state to control the life of all its citizens, to install a socialist order, and stated that military defense is the duty of everyone.³³ The Nazarene Church would not exclude itself from that duty but fulfill it only in a way that would not infringe upon its beliefs. In the late 1960s, the director of the Church Council re-examined the case of the Nazarene Church. As a result of the negotiations, the pledge was turned into a vow, which meant fewer problems for the Nazarene believers. Further, from August 1976 onward, especially for the believers of the Nazarene Church, an unarmed military service was arranged. Although that service was intended for Jehovah's Witnesses too, due to their conscientious objection they usually refused it, since it still constituted military service.³⁴ As a result of the negotiations and the cooperation of the Nazarene Church in 1976, this religious minority became legally recognized and was thus later compelled to join the Church Council. The next step after legal recognition was "to work out a plan on how to influence religious leaders politically."³⁵ Again,

32 MOL, XIX-A-21-b-420, dossiers 3, 4, 7. Another division of the Adventist Church, the so-called Reform Adventists, who had separated from the main church in 1925. This was due to a disagreement that developed during the First World War, where one group (the main church) approved to participate in the war and the other not. For that reason the latter group had to face persecution again under communism.

33 KARDOS, L., SZIGETI, J.: *Boldog emberek*, p. 342f.

34 MOL, XIX-A-21-a-11-1/1976. MOL, XIX-A-21-a-11-3/a/1985. BALOGH, M., GERGE-LY, J.: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás*, p. 1164 – 1172.

35 Decree of the State Office for Church Affairs 1/1977 (III.18.). *Magyar Közlöny* 1977/24. MOL, XIX-A-21-c-67, p. 160. MOL, M-KS-288-5-625. MOL, XIX-A-21-d-0028-1/1977. MOL, XIX-A-21-d-0012-3/a/1977.

the Church Council worked as an instrument of the authorities to mould a religious group accordingly.

In the case of Jehovah's Witnesses, they experienced some relief under the "soft-dictatorship" of János Kádár. The charges of espionage or attempts to overthrow the socialist order were no longer brought before the courts. Young Witnesses, though, were still incarcerated because of their conscientious objection. And because this minority never became a member of the Church Council, the State Security Police (*Állam Védelmi Hatóság*) had the religious activities of that denomination under close surveillance until almost the end of the regime and tried to restrict them. A decree of the State Security Police of Szabolcs Szátmár of May 20, 1969, stated: "As our operative information shows, the leadership of 'Jehovah's Witnesses' is organizing more activities in our komitat [county – A. D.]. ... The 'Jehovah's Witnesses' sect works illegally because its members do not conform to the laws of the People's Republic. Activities in connection with the continued spreading of their beliefs would be a big threat against the system." Therefore, measures had to be taken to stop their activity.³⁶ Nevertheless, according to a report of the Minister of the Interior, after having consulted János Konrád, one of the Witness leaders, the denomination submitted their statute to the State Office for Church Affairs but did not receive a response or permission for their religious activities.³⁷ In 1986, one report stated: "Every teaching of Jehovah's Witnesses is against the system."³⁸ Nevertheless, in 1987 negotiations began between Jehovah's Witnesses and the State Office for Church Affairs. One of the last acts of that office, in June 1989, was to legally recognize Jehovah's Witnesses on the basis of Law No. XLIII of 1895 and Law No. XXXIII of 1947, which were still in force.³⁹

The attempts to stop religious activities on a judicial basis – by incarcerating the adherents for many years in prison – did not solve their problem, since religious minorities in Hungary always reorganized themselves again. The more successful way was to control and use the Church Council – the very alliance that was established to protect its members. In reality it was also used to restrict their activities and to shape their think-

36 ÁBTL, 870/15, O-13807, 3.1.5., p. 8, 16 – 18.

37 Ibid., p. 35 – 37. Report of the Minister of the Interior, Department III/III, dated September 15, 1969.

38 ÁBTL, 1.12.4. 45-49/13/1986, p. 3, 6f.

39 Archives of Jehovah's Witnesses in Hungary, Decree of the State Office for Church Affairs IV/1989, June 21, 1989. BALOGH, M., GERGELY, J.: *Állam, egyházak, vallás-nyakorlás*, p. 1222f.

ing according to socialist teachings. Still, the authorities could not fully control them. Religious minorities always tried to find a way to work as independently as possible.

Today, not only does Hungary's Constitution provide all churches with equal rights regarding religious freedom, but Hungary's religious laws also guarantee enforcement of that freedom, as can be seen, for example, by Law No. IV of 1990. Hungary may now serve therefore as an excellent example of religious freedom in Europe.

Resumé

Historický vývoj kontroly štátnej moci nad náboženskými menšími v Maďarsku v 20. storočí

Hoci zákon č. XLIII z roku 1895 zaručoval slobodu všetkým náboženstvám, rozlišoval medzi akceptovanými, právne uznávanými a právne neuznávanými denomináciami, no Horthyho režim v roku 1939 mnohé menšie náboženské spoločnosti zakázal. V roku 1944 niektoré menšie náboženské skupiny vytvorili v Maďarsku Úniu slobodných cirkví, ktorá sa v roku 1950 premenovala na Maďarskú radu slobodných cirkví. Aj keď bol zákaz z roku 1939 zrušený a socialistická ústava z roku 1949 zaručovala slobodu náboženského vierovyznania, komunistická štátna moc sa usilovala dosiahnuť kontrolu na cirkvami. Niektoré menšinové denominácie, ako napríklad Svedkovia Jehovovi, boli považované, za agentov v službách amerického imperializmu, a preto bolo nevyhnutné ich pôsobenie eliminovať prostredníctvom súdnych opatrení. Rada slobodných cirkví sa na jednej strane stala nástrojom kontroly štátu nad ich členmi, ale na druhej strane im zaručovala istú mieru slobody. Denominácie, ktoré do rady nevstúpili, nezískali právne uznanie. Spôsob, akým rada zasahovala do vnútra organizácie, je zrejmy v prípade Cirkvi adventistov. V snahe dosiahnuť väčšiu slobodu bola napríklad Cirkev nazarénov nútená vstúpiť do rady a spolupracovať so štátom. Aj napriek týmto podmienkam sa niektoré menšinové náboženské denominácie k rade nepridali a zostali takmer do konca režimu v pozícii nepriateľov štátu.

Jesus as a Political Leader: the Defense of Politics among Catholics in Czech Lands in the Period of “Normalization” (1968 – 1989), on the Basis of the Journal Studie

Elena Glushko (Russia)

God clearly allowed those 40 years of oppression of the church also for us to be dispersed in the society, so that us Catholics would not live in a kind of closed ghetto only for ourselves and among ourselves, but so that we would be present in the world, within the secular environment, so that we gave there evidence and were the yeast and the salt of the earth.¹

Generally the history of Czech Christian churches under communism has been studied in two main ways. Historians usually dedicate themselves to the description of lamentable facts from the history of their persecution, and theologians deal with the particular theological questions in the legacy of their representatives and if the latter do pay the attention to the historical context in which their heroes were living, the historians could probably use the content of the works of Czech faithful more broadly. My article represents an attempt of a study on the border of these two main lines; it can be also viewed as a development of Karel Skalický's concept of

1 HALÍK, T.: Myšlenky k obnově života církve v naší zemi. In: HANUŠ, J.: *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů*. Brno 2005, page (p.) 300.

the "church in contest".² It is prepared on the basis of materials published in *Studie*, the journal edited by the Czech Christian Academy in Rome, where not only writings of emigrant authors used to appear, but also documents of Charter 77, of the Committee for the Defense of the Unjustly Persecuted, and other *samizdat* texts. Due to the character of the source, I will deal mostly with the texts of Catholic authors. As one may observe from these texts, people who were most famous in the underground (and not only underground) church, who secretly conducted theological seminars and wrote the texts for samizdat, repeatedly asked the faithful to be more active, not to be afraid of state persecution, to defend openly the victims of the regime, rejecting the traditional division on "things which are Caesar's" and "things which are God's." In this article, my subject would be their methods of persuasion: how the theologians living in Czechoslovakia justified the necessity of social and political engagement, and how they defended the activity of such human rights movements as Charter 77; how, later on, more laics started writing on the subject and how the perception of church – state relations has changed over 1980s.

The situation of the Catholic Church in Czechoslovakia in the period of "normalization" (1968 – 1989) was much better than it used to be during the "Stalinist" period: bishops, priests, and laics were not exposed to such heavy repressions as before. However, according to the decision of the Secretariat for the Church Affairs of the Ministry of Education and Culture from November 1970, Christians were in fact allowed to attend regular masses inside churches, but could not, for example, organize catechization at schools without informing the state; laics could not participate in theological seminars – any kind of religious education and, in fact, any kind of religious meetings outside the churches was permitted only for hierarchy.³ There was one official organization of Catholic clergy in Czechoslovakia – the government-created "peace movement" of priests *Pacem in terris*; along with others political associations of clergy it was prohibited by Vatican in 1982 by the decree later known as *Quidam episcopus*; however, the movement did not cease to exist until 1990. According to the laws of 1949, priests were state employees, every priest had to obtain state permission for the work in particular parish, which became,

2 See: SKALICKÝ, K.: *Radost a naděje: Církev v dnešním světě*. Kostelní Vydří 2000, p. 28 – 45.

3 See for example CUHRA, J.: *Církevní politika KSČ a státu v letech 1969 – 1972*. Praha 1999, p. 42.

of course, a good means of state influence. The memory of dreadful persecution of the church in the beginning of 1950s was still extant in the society; at that period in labor camps sometimes the entire compartments were filled with Catholic clergy, who did the hardest work and were kept in the heaviest conditions⁴. All of this, quite naturally, brought about certain passivity among the faithful. It is no surprise that most Catholics at the time were preoccupied by such tasks as organizing Bible meetings, teaching children about God, deepening their own faith and when these aims were more or less achieved (illegally, as to achieve it legally was not possible), Czech faithful cared only about how not to lose what was already gained.

To lead a Christian life in the socialist Czechoslovak state in the period of “normalization” was not possible without certain compromises with the political power, and the faithful were predestined to live a kind of secluded life; one should not wonder they tried to avoid any activities which could eventually threaten their communities. Any attempt to participate in public life, any kind of social engagement, including presence on secret seminars in somebody’s flat, reading and distributing *samizdat* texts, taking part in human rights movements, contacts with well-known dissidents (many of which quite recently were well-established communists) – all of this in Czechoslovakia in those years would serve as a threat not only for oneself, but also for one’s family and one’s friends. When a Jesuit priest František Lízna signed the Charter 77, he was heavily rebuked by his principal⁵, and when Iva Kotrlá did the same, her Catholic friends stopped to talk to her, being afraid that the activities that they managed to organize, in particular, the catechization of children, would be endangered⁶; these are rather typical examples of the attitude towards dissidents in the Christian milieu. Nevertheless, this was not something to be called to.

4 According to the memoirs of Jan Krumpholz, in the first half of 1950s in Jáchymov (where uranium ore for USSR was mined), in the camp “L” (*Likvidace* – Abolishment), around three hundred of political prisoners were kept and priests constituted no less than half of them. HAVLÍČKOVÁ, H.: *Dědictví: Kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu, 1948 – 1989*. Olomouc 2002, p. 83.

5 See: KOTRLÁ, I.: Pokání za podpis Charty. In: ČISAŘOVSKÁ, B. (ed.): *Charta 77 očima současníků: Po dvaceti letech*. Praha – Brno 1997, p. 86.

6 Ústav pro soudobé dějiny, Centrum orální historie, Rozhovory, Interview with Ivanou Kotrlou, 14. 1. 2004. CUHRA, J.: Nezávislé aktivity v Československu a Charta 77 – meze protnutí. In: *Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci, 1977 – 1989. Sborník z konference k 30. výročí Charty 77. Praha 21. – 23. března 2007*. Praha 2007, p. 100.

The representation of the interaction between church and state in *Studie* developed over time. Approximately until 1976 only works of emigrant authors were published there. In the years immediately after 1968 ecumenical Christianity, Christianity *per se* is represented as the very essence of Czech national identity, for example, in the articles of Alexander Heidler⁷, Karel Vrána⁸, and Karel Skalický, the editor of *Studie*.⁹ The issue 34 – 35 of *Studie* addresses the question of church and justice in contemporary society; characteristically enough, emigrant economist Jaroslav Vaněk in an interview with Karel Skalický stated that “*it is almost our duty, duty of all of us in the church, to do something more than preach. More precisely... to leave to our Holy Father preachment and teaching, and to us, as his sheep, walking and doing something in the aspect of social doctrine*”.¹⁰

The second half of 1970s was the time when in Czechoslovakia *samizdat* emerged and started to be widely distributed. In 1978 priests without state permission and underground activists Josef Zvěřina and Oto Mádr invented the journal *Teologický sborník* (Theological Collection), and in 1980 Oto Mádr established an underground “publishing house”.¹¹

Beginning with 1976, *Studie* turn more specifically to the Czech social problematics. In the issue 46 an article on the history of “*political Catholicism*” in different countries, including Czechoslovakia by an emigrant Jaroslav Pecháček had been published. He points out that at the present time the institution of political parties itself is in crisis, and now mass media and different kinds of public initiatives influence society much deeper; however, any of these means might serve to evil and to good equally, and the only thing which every Christian has to do is to use these possibilities: “*For a Christian here, there is only one thing which applies... This is your*

7 HEIDLER, A.: Útržky myšlenek nad československou tragedií. *Studie*, 1968, number (no.) 16, p. 155 – 162. HEIDLER, A.: Ekumenický pohled na české duchovní dějiny. *Studie*, 1972, no. 29, p. 620 – 626.

8 “*We will defend our country and our human Czech culture, our Czech horizontality, first of all, when, following the example of Prince Václav, we will put into the heart of Bohemia Christ’s cross, the genuine releasing vertical perspective.*” VRÁNA K.: Narušený dialog. *Studie*, 1968, no. 16, p. 187.

9 Preface to *Studie*, 1969, no. 18 – 19, sine pagina.

10 An Interview with Professor Vaněk on Participatory Economics. *Studie*, 1973, no. 34 – 35, p. 275.

11 NOVOTNÝ, V.: *Teologie ve stínu. Prolegomena k dějinám české katolické teologie druhé poloviny 20. století*. Praha 2007, p. 114 – 115.

opportunity, show what you can do! You have a broad field of possibilities, where you can prove yourself and get involved".¹²

In the same year *Memorandum of Christians from Czechoslovakia* was published in the journal. It contained a desperate protest against the appointment of four new bishops on the basis of agreement reached between Vatican and representatives of Czechoslovak government. In this document it was stated that the meaning of the Gospel message in a communist state is the critic of communism. "*We, who are living under communism, see the historical role of Christianity and our mission in contemporary world as loyalty to the Gospel and the critic of communism.*"¹³

With the emergence of Charter 77, the problem of relation between church and society starts to occupy more and more prominent place on the pages of the journal. In 1977 a document called *Charter 77 and Christians* had been published; its authors were members of the Evangelical Church of Czech Brethren, however, as we see later on, an idea suggested there did not really differ from the concepts proposed by Catholic theologians. Milan Balabán, Alfred Kocáb and others appeal to the authority of the martyr of Charter, philosopher Jan Patočka, who stated that "*above the consciousness of individuals and above the world of politics there is a supreme moral and spiritual authority... In the past, as well as in the present, Christians often left political power to itself and did not remind it of its super-political duties. We avoided to point out the subsidiary role of the political power and the limits of its competence. We substituted the attitude of critical responsibility for conformity.*"¹⁴ Now, according to this document, the church has to control the government from the point of view of the Supreme; Charter 77 is no worse way to realize the function of the church as are charity, intercessional prayer, and missionary activity.

Generally speaking, such idea of control of politics by the church seems to be rather common for Protestant theologians; thus, Jan Milíč Lochman, an émigré, argues in his paper: "*If glory belongs only to God, then it is necessary to re-examine every other claim for glory and power in the church and society. And moreover, to speak in a positive sense: if the glory of God is the glory of Christ's love, then we are obliged and encouraged to eliminate te-*

12 PECHÁČEK, J.: Politický katolicismus v parlamentní demokracii. *Studie*, 1976, no. 45, p. 18.

13 Memorandum křesťanů z Československa. *Studie*, 1976, no. 48, p. 278.

14 Charta 77 a křesťané. *Studie*, 1977, no. 54, p. 489.

naciously all kinds of power without mercy and without love between people and groups of people – first in the church, but also in society."¹⁵

From now on we will be dealing only with texts written in Czechoslovakia, distributed as *samizdat* and published in *Studie* "without author's knowledge" – a note which editors added to every such text. In the article of another Protestant theologian, Jakub Schwarz Trojan, printed in the journal in 1979, *The theological sonatina about power*, Christ fights a battle on earth, and the meaning of this battle is the witnessing of the truth, particularly in the face of the political power – in the face of Pilate.¹⁶ In another Trojan's text, *A theologico-political treatise*, one can find the statement that politics "belongs to the basic dimensions of human dwelling on the earth".¹⁷ "Social relations between two people are already political relations"¹⁸, "to live in a community means to live politically".¹⁹ One should note the confusion of two concepts: "political" and "social". As any other human being, a Christian cannot avoid politics, and the escape from it represents, in fact, "negative politics".²⁰ Trojan quite sharply denounces the tendency widespread among Christians to live only "spiritual" life: "the isolated circles and groups of those who strive to understand the Scripture... the contemporary trend of orthodoxy or the liturgical movement" – all of these are just "an attempt to preserve the individuality outside of public life"²¹. Trojan develops here another idea common for the Catholic authors: the idea of "true politics" (*pravá politika*), which he defines, first of all, as a counterpart for "total politics".²²

In the same issue of *Studie* an article by Josef Zvěřina *The courage to be the church* was published. The problem of unjust power and of the protest against it constitutes a part of his ecclesiology, the basic concept of which is divine love – *agape*. The text is opened by the sentence "I cannot be a man without another man – God asks me: Where is your brother?"²³ According to Zvěřina, one of the obligatory tasks for the faithful is "the courage for society": "Christianity never existed as a private religious inclination.

15 LOCHMAN, J. M.: Sláva Boží a budoucnost člověka. *Studie*, 1978, no. 57, p. 171.

16 TROJAN, J. S.: Teologická sonatina o moci. *Studie*, 1979, no. 63, p. 204.

17 TROJAN, J. S.: Teologicko-politický traktát. *Studie*, 1980, no. 72, p. 524.

18 *Ibid.*

19 *Ibid.*, p. 525.

20 *Ibid.*

21 *Ibid.*, p. 537.

22 *Ibid.*, p. 526 – 530.

23 ZVĚŘINA, J.: Odvaha být církví. *Studie*, 1979, no. 63, p. 177.

The less so in the times of persecution.”²⁴ Josef Zvěřina, an art historian and a priest who spent 17 years in prison and in 1974 was deprived of the state permission for pastoral work, a signatory of Charter 77, explains while describing an ideal Christian society: “*Human rights for us are not our privilege or the privilege for the church etc., they are our duty towards others*”²⁵, and continues: one cannot isolate themselves from others, since silence can easily become a deed, and not a good one. Zvěřina distinguishes four types of “true and correct” relations between the church and secular power²⁶: 1. General obedience, 2. Critical obedience: “*secular power should be the minister of God... for good*“, 3. Active disobedience – when a secular power does not fulfill its mission, 4. Passive disobedience: in an extreme case the church should be prepared for martyrdom. As a main means of struggle Zvěřina names the influence on public opinion: “*We should consciously spread out the radical resistance towards any form of violence. We should inflame human thoughts and hearts, so that they will listen to the voice of consciousness and to the call of God.*”²⁷

Thus, a Catholic and a dissident Josef Zvěřina called at the end of 1970s for the radical resistance towards any form of violence. Another Catholic and dissident Václav Benda in his article *Catholicism and politics: the roots and perspectives of the contemporary situation* raises a question about the necessity of a new theology; in Benda’s opinion, from the practical point of view, in Eastern Europe only the political aspect of this new theology is important, since here “*every manifestation of faith is automatically judged as a politically... relevant act*”.²⁸ He rebukes “modest” Christians as well: “*the most part of Czech Catholics is sure that by visiting the masses and by private confession of their faith they already show the courage and readiness to suffer for Christ’s work to such an extent that nobody has any right to ask from them other demonstration of their civil virtue and engagement,*” although there is “*an element of failure*” and the exchange of the “*Kingdom of God for certain rootedness in the world.*”²⁹ In this text written by a non-conformist dissident the motifs which will be better developed in the 1980s are already present – first, the idea of failure of the Czech Catholic

24 Ibid., p. 189.

25 Ibid., p. 190.

26 Ibid., p. 192.

27 Ibid., p. 195.

28 BENDA,V.: Katolicismus a politika – kořeny a perspektivy dnešní situace. *Studie*, 1980, no. 69, p. 211.

29 Ibid., p. 214.

hierarchy, its conformism and "completely slavish obedience"³⁰ to the state, and second – that the new politics is possible, that "is the only alternative to apocalypses, and our peoples and their Catholic part in particular have a unique chance to bring about its beginning".³¹

Oto Mádr's article *How the church does not die: on the theology of the threatened church* is the continuation and development of his earlier text *Modus moriendi of the church*.³² His perception of the church's situation changed in comparison with the mid-1970s – the culmination of the "normalization" period, but the challenge he poses remained the same: in both cases the members of the church should "try the best they can"³³, as he put it in *Modus moriendi*, "if 'the time is short,' then it is necessary to be prepared to give the maximum for the history and eternity"³⁴. Again, those who intend to use the church "for the satisfaction of religious needs in a cozy nook"³⁵, are badly mistaken. The specifics and the danger of contemporary situation lies precisely in the fact, the church is "condemned to the absolute passivity".³⁶ One of the ways by which the state poses threat to the church is "sabotage" (*diverze*) or "the setting of the fifth column inside the church structures composed of clerics and faithful gained by the method of the stick and the carrot. Purpose: freezing of the life in parishes (The main thing is not to get into troubles), suppression of the defense activity (No provocations, please) and the creation of defeatist mood (We cannot, after all, shipwreck the life of our children)".³⁷ Mádr also points out that, although the church is not of this world, it "lives in it, it is its environment". It needs some "social space and material means" there, as well as "the space of freedom".³⁸ And the church has to compete for this space, to win it from the imperfect state: "Only these things will be left to you which we would not be able to take from you".³⁹ As in Zvěřina's text, the church must control state politics: "True peace is not possible without justice, that's why a Christian should

30 Ibid., p. 213.

31 Ibid., p. 222.

32 MARKUS, F. [MÁDR, O.]: *Modus moriendi der Kirche. Diakonia*, 1977, no. 2. MARKUS, F.: *Modus moriendi církve. Studie*, 1980, no. 69, p. 265 – 269.

33 MÁDR, O.: *Jak církev neumírá: K teologii ohrožené církve. Studie*, 1986, no. 104 – 106, p. 116.

34 MARKUS, F. [MÁDR, O.]: *Modus moriendi církve*, p. 269.

35 MÁDR, O.: *Jak církev neumírá*, p. 97.

36 Ibid, p. 96.

37 Ibid, p. 105.

38 Ibid, p. 98.

39 Ibid, p. 101.

*defend the law when it is endangered. The weakness of good people gives the way to lawlessness.*⁴⁰ Czech theologian answers the question, if the church may enter politics or not, in the following way: “*the true politics*”, which is “*the wise care about the public good*” according to the definition of John Paul II, “*cannot be taboo for the church and Christians*”.⁴¹

In spite of a quite impressive description of the deplorable situation of the Catholic Church in Czechoslovakia (which emerged mainly because of this very “*sabotage*”, “*diversion*” named by Oto Mádr), Petr Příhoda states in his *Letter to Poland*: “*Generally I would say that in contemporary Czechoslovak society... Christians represent a social unit, which in spite of its limited size... has a chance to become a pillar for the collapsing Czechoslovak society.*”⁴² “*To return the self-confidence to the nation through repentance: who else can do that if not we Christians as a community, as a church, if we will understand that we all sinned in word, thought and deed and that we did not perform what we had to?*”⁴³ In this issue of *Studie*, entirely made up from *samizdat* texts, the motif of the church’s guilt and moral failure appears again and again, not only in the articles by Oto Mádr and Petr Příhoda, but also in an essay signed by Observer⁴⁴:

“*[Czech] churches... are filled with the servants of the regime, and do not take in its smothering embrace any ethical or social stands, as far as they can. Not only they do not defend anybody and anything in civic affairs, but, paralyzed by fear for their very existence, they are not able to defend even themselves, the hierarchy does not have courage to protect their subjects, which fell into disgrace only because they did what they had to do – spoke and lived in accordance with the principles of the Gospel of Christ.*”⁴⁵ It is not questioned any more, if the churches may do politics or not, the problem is only with the way of doing it: “*where is the demarcation line between Christian behavior and honest politics?*”⁴⁶

Thus, the idea of the necessity for the church to take part in the political life of the country, which was actively preached by underground authors starting from the second half of 1970s (on the ground that Christians, on the one hand, are predestined, and on the other – are called to the life in

40 Ibid, p. 108.

41 Ibid, p. 109.

42 KONSTANTIN [PŘÍHODA, P.]: Dopis do Polska. *Studie*, 1986, no. 104 – 106, p. 161.

43 Ibid., p. 166.

44 Unfortunately, I could not find out who was the author of the text.

45 OBSERVATOR: Název není důležitý. *Studie*, 1986, no. 104 – 106, p. 167.

46 Ibid., p. 168.

the secular world, as only they can control and save it) seems to become deeply rooted in people's consciousness in the middle of 1980s. The concept that the church (which is not perceived as "dying" any more) should be the basis for the society appears in the texts more and more often; at the same time, more and more often the church is blamed for the "failure", for the betrayal of itself through the loyalty towards state power. There is no contradiction, however: it is possible to betray something only when this "something" exists as a moral entity. One can conclude that in the middle of 1980s the church in Czechoslovakia regains the self-consciousness which was lost in the 1970s.

The subject and at the same time the agent of these changes, the Archbishop of Prague and Cardinal František Tomášek, initially loyal to the government, who explicitly distanced himself from the Charter 77, under the influence of his advisors (in particular, Josef Zvěřina and Oto Mádr), later on turned to be the main protector of the rights of oppressed and persecuted. Let us quote his brave pastoral letter from April 23, 1988: *"It is good when you as citizens use your rights against secular power. However, that is not all what you have the possibility to do. It is necessary to assume your rights practically as well"*⁴⁷ (and on the same day he sent to the head of Czechoslovak government his own petition⁴⁸).

In the end of 1980s, the Catholic Church began to be seen not only as the pillar for the Czechoslovak society, but as the basis for its national identity – as it was in the case immediately after 1968 (see for example note 11). In the *Declaration of Czech and Slovak Catholics for the 70th anniversary of the emergence of the Czechoslovak Republic* its authors remark: *"From the dawn of history the church goes together with our peoples. It stood at the cradle of our culture in our first joint state, the Great Moravia. It accompanies us already longer than eleven hundred years, in good and bad times. In our country Christian faith was and is the support and inspiration for millions of people"*⁴⁹ and the text continues to bring forward the values of human rights, freedom, and democracy.

The same motif is present in the *Appeal to the peoples of Czechoslovakia for the national unity*: *"God gave us the beautiful country and together with*

47 TOMÁŠEK, F.: List katolickým věřícím v Československu. *Studie*, 1988, no. 116 – 117, p. 78.

48 TOMÁŠEK, F.: List předsedovi vlády ČSSR Lubomiru Štrougalovi. *Studie*, 1988, no. 116 – 117, p. 79 – 82.

49 Prohlášení českých a slovenských katolíků k 70. výročí vzniku Československé republiky. *Studie*, 1989, no. 121, p. 62.

it – an important task among other peoples, and He formed us in our history for its fulfillment: to stand in the truth of God and to serve in peace to God and people with the all-embracing love”.⁵⁰

The glorious end of the story of the church – state relation in its theoretical representation is contained in the text *The situation of the Catholic faithful in Czechoslovakia*: “It is clear to the political power that in the confrontation with the church it was defeated.”⁵¹ In May 1989, Tomáš Halík had announced the new phase in the church – state and the church – society relations: “A new threshold on our way lies close. A new stage has begun, when we will not accentuate as the first thing our rights, but our responsibility. Our responsibility for the life of the nation and society.”⁵²

In the days of “Velvet Revolution” in Czechoslovakia, Cardinal Tomášek appealed to the entire people of Czechoslovakia, without division according to national or religious borders. This appeal was not published in *Studie*; however, it seems that it does represent this new stage - the responsibility of the church for the society: “We cannot wait anymore, it’s time to act! We need a democratic government, because otherwise we would not be able to stop the impending ecological catastrophe and other threats... Now you all are called for the responsibility for the present, and our own and our children’s future.”⁵³

Thus, during twenty “normalization” years the theme of politics in the church and church in politics went through serious changes. It started from the dismay of the first years after the invasion of 1968, when one could find in *Studie* desperate exclamations that Christianity is the basis of Czech national identity and it will not allow the country to perish. The ecumenical ideas, present in these texts, were again and again formulated by Catholics and Protestants, emigrants and those who stayed in Czechoslovakia during the whole period. In 1976, and especially with the emergence of Charter 77, the question of political agenda of the faithful became much more important: the authors of *Studie* advocated the idea that it is a shame to hide in a small Christian community from the challenges of the big world, and that the church not only may, but must participate in the political life of the country, since only the church can run “the true politics”, one should mention that this political activity would necessarily include the defense of human rights as understood by outspoken dissidents of the time. In the

50 Výzva k národům Československa za národní jednotu. *Studie*, 1989, no. 126, p. 493.

51 Postavení katolických věřících v Československu. *Studie*, 1989, no. 121, p. 47.

52 HALÍK, T.: Evangelium musí být hlášáno nově. *Studie*, 1989, no. 126, p. 461.

53 Všem lidu Československa! Výzva kardinála Tomáška ze dne 21. listopadu 1989. HAVLÍČKOVÁ, H.: *Dědictví*, p. 381.

middle of 1980s, the question of political participation for the church seems to be solved, and it comes to be blamed for its moral failure; however, at the same time the church is seen as a main support and a source of hope for the distorted Czechoslovak society, and, a bit later – as a basis for national self-understanding. In the end of 1980s, the idea of political participation itself comes to be understood differently: not as the struggle for rights, but as the assuming of responsibility for the society and state.

Resumé

Ježiš ako politický vodca: obrana politiky voči katolíkom v Čechách v období „normalizácie“ (1968 – 1989) na základe časopisu *Studie*

Skúmanie dejín kresťanských cirkví v Čechách za komunizmu sa usku-točňuje v dvoch hlavných smeroch: ide o výklad faktickej histórie perze-kúcií a rozbor konkrétnych teologických problémov. Vo svojom referáte som sa pokúsila spojiť tieto dve línie výskumu; môže sa chápať aj ako roz-vinutie Skalického pojmu „kontestujúca cirkev“. Ako hlavný prameň mi poslúžil práve Skalického časopis *Studie*, vydávaný Českou kresťanskou akadémiou v Ríme, v ktorom sa objavovali texty nielen českých autorov, ale aj dokumenty Charty 77, Výboru na obranu nespravodlivo stíhaných (ďalej VONS) a ďalšie samizdatové texty. Za dvadsať normalizačných rokov prešla téma politiky v cirkvi a cirkvi v politike v časopise *Studie* väčšími zmenami. Spočiatku reagoval na pocit beznádeje prvých rokov po invázii v roku 1968, keď sa na jeho stránkach objavovali oduševne-né výroky, že kresťanstvo je základom českej národnej identity a že viera nedá krajine zahynúť (články Karla Vránu, Alexandra Heidlera). V roku 1976, no predovšetkým so vznikom Charty nadobudla otázka politickej angažovanosti kresťanov na aktuálnosti: autori textov v časopise *Studie* obhajovali predstavu, že ukrývať sa vo vnútri malej kresťanskej komuni-ty pred výzvami veľkého sveta je hanebné, že cirkev sa nielen môže, ale musí zúčastňovať na politickom živote krajiny, lebo iba cirkev môže robiť „pravú politiku“ (Oto Mádr, Josef Zvěřina, Jakub Trojan); táto politická aktivita určite mala zahrňovať obhajobu ľudských práv a ďalšie činy, ako ich predstavovali disidenti Charty a VONS. V polovici 80. rokov sa zda-lo, že otázka nevyhnutnosti politickej angažovanosti je vyriešená; teraz neoficiálni publicisti skôr obviňujú cirkevných hierarchov z kolaborácie. Medzitým však cirkev začína byť predstavovaná ako prameň nádeje pre československú spoločnosť, ba dokonca ako základ národnej identity.

Perzekuce katolické církve na severu Čech po roce 1948

Ivana Hrachová (Česko)

Postavení katolické církve se začalo po převzetí moci komunisty v únoru 1948 pozvolna měnit. Úvodní jednání, která měla vést k dohodě mezi zástupci státu a církve, byla přerušena na jaře roku 1949. Obě strany měly totiž zcela odlišnou představu o pozici katolické církve ve společnosti a jejím vztahu k vládnoucí moci. Již během jednání zaváděl stát nejrůznější perzekuční opatření, která postupně ztěžovala existenční podmínky církve a omezovala její působení ve společnosti.¹ Od poloviny roku 1949 však stát přistoupil k zásahům daleko ostřejším. Jejich cílem bylo vytlačit církve a náboženství obecně na samý okraj společnosti tak, aby přestaly být její součástí a postupně vymizely z povědomí veřejnosti. Ještě než ale státní moc naplno uplatnila svou likvidační politiku, snažila se katolickou církve a její stoupence dokonale poznat a proniknout do jejich struktur. Tento a veškeré jiné úkoly týkající se církevní otázky spadaly od října 1949 do kompetence Státního úřadu pro věci církevní (SÚC).² Podřízenými složkami SÚC se stala církevní oddělení na krajské a okresní úrovni, v jejichž čele stáli církevní tajemníci. Ti pečlivě sledovali a de facto řídili duchovní život ve své oblasti. Svě postřehy formulovali v měsíčních, někdy

-
- 1 Jednalo se např. o slučování mládežnických a tělovýchovných organizací, o likvidaci katolického tisku a j.
 - 2 SÚC byl zřízen zákonem číslo (č.) 217/1949 Sb. ze 14. 10. 1949. Ve věci církevní politiky se stal vrcholným ústředním orgánem. Přednostou SÚC byl od jeho zřízení do 25. 4. 1950 Alexej Čepička. V této funkci jej vystřídal Zdeněk Fierlinger. Posledním předsedou SÚC byl od 14. 9. 1953 do zrušení úřadu 16. 6. 1956 Jaroslav Havelka.

i častějších situačních zprávách, jejichž součástí se staly podrobné informace o návštěvnosti kostelů, účasti při náboženských obřadech, svátcích a slavnostech. Informovali též o průběhu výuky náboženství na školách a o duchovních i jiných aktivitách kněží a věřících katolíků. Kromě situačních zpráv sestavovali církevní tajemníci podrobné kádrové posudky duchovních všech církví, profesorů a učitelů teologických učilišť, seminářů a fakult, které vedle základních osobních dat zachycovaly v podstatě veškeré dostupné informace o osobním životě duchovního, referovaly o jeho charakterových vlastnostech a vztahu k lidem, připomínaly profesní vývoj, případně jeho politické aktivity.³ Kádrové posudky zpočátku přispěly ke snadnější diferenciaci kněží na pokrokové a reakční, případně ještě loajální a apolitické. Později bývaly využity jako cenný materiál a faktický základ trestního stíhání mnoha duchovních.

Ještě než začaly SÚC a církevní oddělení pracovat na postupné likvidaci církve, snažil se stát proniknout do jejích struktur, narušit její soudržnost a nakonec ji úplně ovládnout. Jedním z prostředků, kterým se toho snažil docílit, byla tzv. Katolická akce (KA) neboli obrodné hnutí pokrokových katolíků, ustavená 10. června 1949 v Praze.⁴ Název hnutí nebyl zvolen náhodně. Původně se jednalo o organizaci sdružující aktivně nábožensky působící katolické laiky. Využití stejného pojmenování pro organizaci s odlišným obsahem a zájmem vyvolalo mezi věřícími i samotnými duchovními požadovaný zmatek. Cílem KA organizované státem bylo vnést rozpory mezi vyšší duchovenstvem na jedné straně a kněží společně s věřícími na straně druhé. KA měla zároveň odhalit, do jaké míry jsou kněží a věřící katolíci nakloněni vládní politice. Bezprostředně po ustavení hnutí obdrželi tajemníci Krajských akčních výborů Národní fronty (KAV NF) směrnice, které jim ukládaly získat co nejvíce podpisů

3 K dalším bodům kádrového posudku patřilo např. zdali se rád stýká s lidmi nebo je uzavřený, u jakých lidí je oblíben (pokrokových či reakčních), zda má nějaké pravidelné návštěvy, jak se věnuje své kněžské činnosti, jaký je jeho poměr k lidově demokratickému zřízení, jaké jsou jeho politické postoje od první republiky po současnost, jaký poměr má k pracujícím lidem a boháčům, k SSSR a Západu či hierarchii a Vatikánu, jakého je sociálního původu, jak přivítal únor 1948, jaký postoj zastává v jednání mezi státem a církví, jak se staví ke Katolické akci a mnoho dalších. Kompletní kádrový posudek měl čítat celkem 37 položek.

4 O KA více např. BALÍK, S., HANUŠ, J.: *Katolická církev v Československu 1945 – 1989*. Brno 2007, strany (s.) 23 – 26. KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu 1948 – 1953*. Brno 1993, s. 76 – 94. VAŠKO, V.: *Dům na skále I. Církev zkoušená 1945 – začátek 1950*. Kostelní Vydří 2004, s. 140 – 159.

ve prospěch KA.⁵ Společně s funkcionáři Okresního akčního výboru Národní fronty (OAV NF) a výborů Komunistické strany Československa (KSČ) postupně navštívili všechny kněží ve svých okresech a požadovali jejich podpis pod prohlášení KA.⁶ Krajský národní výbor (KNV) v Ústí nad Labem hlásil k 13. červnu tento stav: „V krajském měřítku kde máme celkem 104 farářů bylo až dosud získáno 50 farářů, kteří podepsali resoluci. Pokračuje se v uvědomování dalších i tam, kde se již jednou nepochodilo a mimo to i s těmi faráři, kteří podepsali, jsou jednotlivé OAV NF ve styku, aby nepodlehli strachu a výhrůžkám arcibiskupa.“⁷ Jak je patrné, na kněží byl během podpisové akce i následně vyvíjen značný tlak. K podpisům však nebyly vyzýváni pouze duchovní, nýbrž i laici, věřící, často i lidé bez vyznání a děti. Během několika dní připravily sekretariáty OAV NF rezoluce, které obratem rozeslaly větším závodům ve svém okrese. Rezoluce opatřené podpisy zaměstnanců byly následně zasílány na adresu arcibiskupa Berana a redakce Lidové demokracie. Do celé kampaně byly ještě před prázdninami zapojeny v některých okresech i školy. Rezoluci vyjadřující plnou podporu KA a požadující po arcibiskupovi obnovu jednání mezi státem a církví podepsalo šest učitelů a 45 žáků Základní odborné školy v Semilech.⁸ Masovost celého hnutí a jeho kladné přijetí duchovními i veřejností pomáhal umocňovat tisk, který denně přinášel desítky jmen kněží vyjadřujících svým podpisem souhlas s prohlášením KA⁹ a rezoluce z nejrůznějších institucí. Zdá se tedy, že kromě výše nastíněných cílů KA bylo záměrem státu touto akcí, která byla rozsahem a intenzitou nevídaná, ohromit veřejnost a znejistit nejvyšší představitele katolické církve, podlomit jejich dosavadní postavení. Napovídá tomu množství osob,

5 BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise ÚV KSČ 1949 – 1951*. Brno 1994, s. 155. Pokyny generálního sekretariátu Ústředního akčního výboru Národní fronty (ÚAV NF) tajemníkům KAV NF k získání podpisů duchovních pod prohlášení výboru Katolické akce.

6 Plné znění prohlášení KA viz: BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise*, s. 155 – 158. Provolání manifestační schůze Katolické akce ze dne 10. června.

7 Státní oblastní archiv (SOA) Litoměřice, pobočka Most, fond (f.) KNV Ústí nad Labem 1949 – 1960, karton (k.) 1448, Zpráva církevního oddělení KNV v Ústí nad Labem – Stav KA k dnešnímu dni [13. 6. 1949 – I. H.] do 13.30 hod.

8 SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KNV Liberec 1949 – 1960, k. 418.

9 Brzy se ale ukázalo, že některé podpisy byly získány pod výhrůžkami, jiné zase zcela proti vůli zmiňovaných kněží. Objevily se i případy, kdy byla uvedena neexistující jména nebo jména již zesnulých kněží. VAŠKO, V.: *Dům na skále I.*, s. 144.

institucí a úřadů zapojených do kampaně a úsilí, které bylo vynaloženo na získání podpory KA.

Biskupský sbor zaujal k nové KA jednomyslně odmítavé stanovisko. Svůj postoj k proticírkevním opatřením, zásahům státu a samotné KA vyjádřil v pastýřském listu *Hlas biskupů a ordinářů věřícím v hodině velké zkoušky*,¹⁰ který byl vydán 15. června a čten měl být ve všech katolických kostelech o čtyři dny později. V tomto krátkém několikadenním období zahájili církevní tajemníci a referenti rozsáhlou nátlakovou kampaň, při níž se snažili přesvědčit či zastrašit kněží, aby pastýřský list při nedělním kázání nečetli. Situační zprávy informovaly: „*Někteří faráři byli i 3x navštíveni ale všechny přesvědčování bylo marné, dokonce se vysmívají a byli drzí. Prohlašovali, že se nenechají vnutit národní správu, a že budou jednat podle svého svědomí. ... Biskup Trochta je velmi aktivní a nepřátelský. Ovlivňuje všechny duchovní a vyhrožuje*“.¹¹ Kněží byli upozorněni, že četba pastýřského listu bude považována za trestný čin. Blízká budoucnost ukázala, že toto varování nebylo liché. Ti, kteří z jakýchkoli důvodů nebyli na zákaz četby listu upozorněni a četli jej, obdrželi písemnou důtku. Kněží, kteří dokument přečetli, aniž by se k němu blíže vyjadřovali, byli potrestáni pokutou, která se nejčastěji pohybovala v rozmezí od 500 do 5 000 korun, výjimečně i 10 000 korun.¹² Nejhuře dopadli kněží, kteří pastýřský list přečetli a komentovali vlastními připomínkami. Proti nim bylo zahájeno trestní řízení. Během krátké doby hlásily KAV NF jména kněží, kteří pastýřský list přečetli. V celorepublikovém měřítku se jednalo přibližně o třetinu duchovních.¹³ V Ústeckém kraji pastýřský list přečetlo ze 105 kněží 48, tedy necelá polovina.¹⁴ Pro region dlouhodobě považovaný za velmi slabě religiózní, s nízkým počtem duchovních to byl výsledek nad očekávání příznivý. Lví podíl na této skutečnosti jistě náležel osobě biskupa Trochty, jeho obětavé práci a nekompromisnímu stanovisku, kte-

10 BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise*, s. 171 – 177.

11 SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KNV Ústí nad Labem 1949 – 1960, k. 1448, Nedaťovaná situační zpráva.

12 Pokutou bylo potrestáno nejvíce duchovních. Skutečnost, že všichni rádně zaplatili pokutu, však neznamenala zproštění viny. Mnozí kněží byli v krátké době na základě jině údajné trestné činnosti zatčeni a vyslýcháni. Právě četba pastýřského listu obžalovaným výrazně uskočila v konečném posouzení viny a rozhodnutí o výši trestu.

13 BALÍK, S., HANUŠ, J.: *Katolická církev*, s. 71.

14 SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KNV Ústí nad Labem 1949 – 1960, k. 1448, Nedaťovaná situační zpráva. Jiná zpráva uvádí dokonce počet 68. SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KAV NF Ústí nad Labem, k. 8, *Církevní politika v kraji Ústí nad Labem*, nedaťováno.

ré zaujal ke státní KA. Dle pokynů sekretariátu Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) měli být kněží v krátké době voláni na Okresní národní výbor (ONV) a kvůli čtení pastýřského listu vyšetřování. Během výslechu je měli vyšetřovatelé pod záminkou odvolání trestu přesvědčit, aby podepsali prohlášení, „že přečetli oběžník jen pod nátlakem a hrozbami svých církevních představených, že toho litují a že budou napříště loajální vůči lidově demokratickému řádu, i kdyby dostali opačný pokyn od svých biskupů“.¹⁵ V kraji Ústí nad Labem bylo nakonec potrestáno 11 kněží výstrahou, 22 kněží muselo zaplatit pokutu a s 11 duchovními bylo zahájeno trestní řízení.¹⁶

Během července 1949 „byla rozvinuta široká uvědomovací kampaň ve veřejnosti. 40 000 občanů podepsalo protestní resoluce proti štvání církevních hodnostářů. Podniknuta vysvětlovací kampaň na schůzích organizací KSČ a ost[atních] složek NF, uveřejňovány články v tisku a relace v krajském rozhlasu“.¹⁷ Zároveň začaly po celé republice vznikat krajské a okresní výbory KA.¹⁸ Jejich členy měly být původně převážně pokrokoví kněží, nakonec se jimi stali pouze laici. Jak archivní materiál naznačuje, alespoň v litoměřické diecézi se jednalo zejména o členy KSČ, v menší míře lidovce a nestraníky. Na ustavujících schůzích bylo zvoleno předsednictvo a výbor a čteny příspěvky organizátorů jednání vyjadřující se zpravidla velmi kriticky k postoji katolické církve a biskupů. Na ustavující schůzi KA v Dubé mimo jiné zaznělo: „my pracující věřící katolíci si přeje-

15 BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise*, s. 188 – 190.

16 SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KAV NF Ústí nad Labem, k. 8, Církevní politika v kraji Ústí nad Labem, nedatováno. Jak je patrné z výše uvedených dat, 48 – 68 kněží četlo pastýřský list, potrestáno bylo 44 z nich. Zdá se tedy, že tlaku vyšetřovatelů podlehlo a zmíněné prohlášení podepsalo 4 – 24 kněží.

17 SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KAV NF Ústí nad Labem, k. 8, Církevní politika v kraji Ústí nad Labem, nedatováno.

18 Ustavující schůze KA se v kraji Liberec konaly v Mimoní, České Lípě a Novém Boru 1. 7., v Jablonci nad Nisou 6. 7., v Semilech a Liberci 8. 7., v Mnichově Hradišti 9. 7., v Osečné 15. 7., ve Frýdlantě v Čechách 20. 7., v Turnově 22. 7. a v Jilemnici 30. 7. Krajský výbor KA v Liberci byl ustaven až 27. 8. 1949. SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KNV Liberec 1949 – 1960, k. 418. Ustavující schůze KA se v kraji Ústí nad Labem konaly od 8. 7. Výbory KA byly ustaveny ve všech okresech, přesná data se však zatím nepodařilo zjistit. Zpráva o církevní politice v kraji Ústí nad Labem uvádí: „S obtížemi byly sestavovány výbory v okresech Bílina, Duchcov, Most, Horní Litvínov, kde se jeví stále antipatie k církvi vůbec, protože zde bylo a je stále silné bezvěrecké hnutí. Dobře pracují tyto okresní výbory v okresech Lovosice, Litoměřice, Teplice, Roudnice n. L., v ostatních okresech je činnost poněkud ochablá“. SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KAV NF Ústí nad Labem, k. 8, Církevní politika v kraji Ústí nad Labem, nedatováno.

me mír a ničím nerušení chceme pracovat a budovat naši drahou republiku ... vysocí církevní hodnostáři a Vatikán dali se nejen do područí kapitalismu a snaží se všemožně vnést do naší země rozkol mezi státem a církví, ale snaží se vytvořit v katolické církvi základnu proti budování socialismu“.¹⁹ Po referátech následovalo schválení rezoluce, jejíž znění se většinou neslo v podobném duchu jako předcházející příspěvky referentů. Rezoluce výboru KA v Chomutově na jedné straně deklarovala podporu církvi – „Byli jsme a zůstaneme věrnými příslušníky církve římskokatolické a jsme si plně vědomi odpovědnosti před Bohem...“, na druhé straně se však poněkud výhružně obracela na její nejvyšší představitele: „Očekáváme, že i náš biskupský sbor a všichni duchovní plně podpoří přísahu nás věřících laiků. Jsme přesvědčeni, že jednání katolické akce bude k prospěchu církve a státu. Nesouhlasili bychom a rozhodně budeme protestovat proti tomu, jestli-že by biskupský sbor činil nátlak na stoupence katolické akce. Protože se takovéto případy se strany pánů biskupů staly, jsme nuceni nad tím vyjádřit svou hlubokou lítost a jsme odhodláni podporovat všechny a zajistit ochranu všem, kteří vycházejí z hlasu svého svědomí – postavili se za prohlášení katolické akce“.²⁰ Okresní výbory KA měly zajišťovat kontakt s věřícími i duchovními, sledovat a kontrolovat církevní život ve své oblasti, zejména však vysvětlovat a obhajovat vládní proticírkevní politiku. Přes mohutnou státní podporu však KA neměla takový úspěch, jak se předpokládalo. Okresní výbory KA se postupně scházely s daleko menší intenzitou a jejich význam v podstatě již na konci roku 1949 upadal. Zpráva ONV v Žatci k 10. říjnu 1949 uvádí: „Katolická akce nemá žádnou zvláštní činnost a také veřejnost se o ni již nezajímá“.²¹ Daleko větší dopad na celistvost katolické církve měla další, státem organizovaná akce – akce K (kláštery).

Komunisté považovali mužské i ženské řády a kongregace za jednu z hlavních opor katolické církve.²² Do jisté míry k tomu přispíval způsob života členů jednotlivých řádů, kteří žili v uzavřených komunitách a dodržovali přísná řádová pravidla a sliby. Řády a kongregace, přestože

19 SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KNV Liberec 1949 – 1960, k. 418, Farní výbor katolické akce v Dubé ustaven.

20 SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KNV Ústí nad Labem 1949 – 1960, k. 1448, Zápis z ustavující schůze Katolické akce v okrese Chomutov dne 8. července 1949.

21 SOA Litoměřice, pobočka Most, f. KNV Ústí nad Labem 1949 – 1960, k. 1448, Pravidelné hlášení okresních kultových tajemníků, Okresní národní výbor (ONV) v Žatci, 10. října 1949.

22 VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací komunistickým režimem 1948 – 1964*. Olomouc 2003, s. 43.

se jejich řádové domy nacházely po celém území Československa, působily velmi jednotně a pevně ve svém přesvědčení. Pro Státní bezpečnost (StB), církevní tajemníky a posléze dosazené zmocněnce bylo velmi obtížné až nemožné proniknout do řádového společenství a narušit jej. Proto se představitelé moci rozhodli přistoupit k rasantnějšímu opatření, které by ohrozilo samotnou existenci řádů. Z těchto snah poté vzešel plán tzv. akce K, jíž měly být prakticky zlikvidovány mužské řády a jejich dosavadní způsob života. Nová linie církevní politiky a s ní i otázka řeholí byla diskutována na jednání církevních tajemníků KAV NF s Alexejem Čepičkou dne 13. dubna 1949.²³ Na jednání z úst Čepičky mimo jiné zaznělo: „*Pozor na kláštery. Posadit tam jednoho člověka, který bude klášter hlídat ve dne v noci. To jsou opěrné body. Je nutno postupovat velmi opatrně. V takovém klášteře, kde je ilegální škola, použít jako záminku k zabránění kláštera celého. Církev jako celek je organizací o 25 000 lidech. 7 000 je kněží a zbytek jsou řeholníci. Od roku 1945 stav duchovenstva i řeholníků stoupl, aniž by se někoho ptali. My jsme k tomu mlčeli, ačkoli jsme o tom věděli. Podíváme se na to všude tam, kde se bez úředního povolení rozšiřovalo osazenstvo klášterů. Nutit je, aby se koncentrovali. Máme dnes přes 1 500 klášterů ...*“ 31. srpna 1949 schválila církevní komise ÚV KSČ prozatímní návrh postupu proti mužským řádům.²⁴ Další rozpracování zásahu již spadalo do kompetence SÚC. Prostřednictvím krajských a okresních církevních tajemníků SÚC shromažďoval kompletní informace o klášterních budovách – jejich podrobný popis s počtem obytných i provozních místností, přibližný soupis movitého majetku, zachovalost objektu, popis přilehlých hospodářských budov a polností s možnostmi jejich využití etc. Církevní tajemníci rovněž informovali o dosavadním osazenstvu klášterů, přinášeli seznamy civilních osob a řeholníků, nechyběly kádrové posudky. Plán akce K byl během následujících měsíců několikrát přepracován a postupně konkretizován.²⁵ Svou konečnou podobu získal až na začátku roku 1950.

První fáze akce K se uskutečnila v noci ze 13. na 14. dubna 1950. Na její realizaci se podíleli příslušníci StB a Sboru národní bezpečnosti (SNB),

23 BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise*, s. 57 – 78. Záznam ze schůze církevních tajemníků AV NF s referátem A. Čepičky o nové linii církevní politiky a přehled úkolů pro církevní tajemníky.

24 BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise*, s. 219 – 224. Zápis ze schůze církevní komise ÚV KSČ dne 31. srpna 1949.

25 Jasnější představu o organizaci akce K měla církevní komise ÚV KSČ již v lednu 1950. BULÍNOVÁ, M., JANIŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise*, s. 334 – 336 a 339 – 341. Zápis ze schůze církevní komise ÚV KSČ dne 8. a 25. ledna 1950.

většinou posílení členy Lidových milic, společně se zástupci SÚC a příslušného KNV a ONV. Během nočního zásahu byli do předem vytipovaných centralizačních klášterů v Bohosudově, Broumově, Hejnicích, Králíčkách a Oseku soustředěni členové sedmi nejpočetnějších řádů – salesiáni, redemptoristé, jezuité, františkáni, premonstráti, těšitelé a němečtí rytíři. Od řádů byli okamžitě izolováni jejich představení, které čekala cesta do internačního kláštera v Želivě. Druhá fáze zásahu proběhla v noci z 27. na 28. dubna, kdy byli do centralizačních klášterů svezeni členové zbylých osmnácti řádů. Celou akcí bylo postiženo celkem 2376 řeholníků.²⁶

V čele každého centralizačního kláštera stál vedoucí, jednalo se o zmocněnce přímo odpovědného SÚC. K nejužšímu vedení patřili ještě hospodářský a organizační vedoucí a kulturně propagační či kádrový referent. Klášterní objekty hlídali příslušníci SNB a někdy též StB. Ve všech centralizačních kláštorech platil pevný denní řád, podle něhož řeholníci strávili podstatnou část dne prací. Dle regionálních možností pracovala část řeholníků mimo klášterní objekt v okolních továrnách. Jiní se zase uplatnili v hospodářství a určitá část centralizovaných pracovala vždy v samotném klášteře, kde byly vybudovány dílny a výroby různého zaměření. V denním řádu nezůstala opomenuta ani propagačně politická činnost v podobě přednášek, diskusí, četby literatury a promítání politicky angažovaných filmů. V každém z centralizačních táborů platil vzhledem k charakteru jednotlivých řádů, množství soustředěných osob a v neposlední řadě také vzhledem k věku řeholníků odlišný režim. V Hejnicích byli soustředěni zejména mladí novicové, s nimiž se dalo lépe pracovat než se staršími členy řádů, byli tvárnější a daleko více nakloněni změnám. Režim zde byl proto mírnější.²⁷ Naopak v Oseku, kde byli soustředěni salesiáni, a v Bohosudově, kde se zase nacházeli převážně jezuité, tedy řády nejpočetnější a zároveň považované za nejnebezpečnější, byl zaveden daleko přísnější režim a nasazena početnější ostraha.

V litoměřické diecézi se nacházely celkem tři z pěti centralizačních klášterů – v Bohosudově, Hejnicích, a Oseku. Lokalizace více než poloviny centralizačních středisek do severočeského pohraničí byla záměrná. Tyto

26 VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 34. Více k tzv. akci K, centralizačním a internačním střediskům, pracovním táborům a j. viz: VAŠKO, V.: *Neumlčená. Kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce II*. Praha 1990, s. 154 – 168. VAŠKO, V.: *Dům na skále II. Církev bojující 1950 – květen 1960*. Kostelní Vydří 2007, s. 52 – 141. VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 82 – 107.

27 Již v květnu 1950 se např. uvažovalo o povolení vycházek v doprovodu někoho z vedení nebo ostrahy.

oblasti výrazně zasáhl poválečný odsun německého obyvatelstva, které se na duchovním životě podílelo velkým dílem. Nově přistěhovalé obyvatelstvo bylo různého vyznání, často spíš bez vyznání, ke svému novému „domovu“ navíc nemělo bližší vztah. Není proto divu, že kraje Liberec a Ústí nad Labem, které litoměřickou diecézi z větší části tvořily, byly v průzku-mech religiozity, pravidelně zpracovávaných pro SÚC, řazeny dlouhodobě do kategorie krajů považovaných za velmi slabě religiozni.²⁸ Předpokládalo se tedy, že jakákoli perzekuční opatření a zásahy proti církvi v těchto oblastech nevyvolají negativní ohlas veřejnosti a nezpůsobí větší potíže. Pozdější situační zprávy zmocněnců jednotlivých centralizačních klášterů skutečně ukazují, že veřejnost přijala zmíněná opatření proti mužským a později i ženským řádům velmi laxně a bez většího zájmu.

Kláster v severočeském Bohosudově, okres Teplice, byl vybudován a spravován jezuiti, kteří zde zřídili řádovou kolej a biskupské gymnázium. Před vypuknutím akce K zde tedy kromě představeného, 26 řeholníků, sedmi řeholnic a téměř dvou desítek civilních zaměstnanců žilo také 93 studentů. Vyjma řeholníků, kteří byli určeni k centralizaci v klášteře, bylo celé osazenstvo bohosudovského kláštera a koleje vystěhováno. Řeholnice se ještě téhož dne přesunuly do kláštera sester sv. Kříže v Teplicích, civilní osoby byly jednoduše vyzvány k odchodu z kláštera a studenty čekala cesta do internátu v Praze-Kobylisích. Představený kláštera František Šítal byl ihned odvezen na policejní stanici a poté dle nařízení do internačního kláštera v Želivě.²⁹

Během první etapy akce K v noci ze 13. na 14. dubna 1950 bylo do Bohosudova soustředěno 177 členů jezuitského řádu. Společně s těmi, kteří v klášteře zůstali, počet centralizovaných kněží přesáhl dvě stovky.³⁰ Ve-

28 Do skupiny nejméně religiozních krajů byly kromě Ústí nad Labem a Liberce řazeny kraje Karlovy Vary a Plzeň.

29 František Šítal – narozen 8. 1. 1905, od roku 1947 rektorem koleje v Bohosudově. V dubnu 1950 byl převezen do internačního kláštera v Želivě, v roce 1956 do Králík. O tři roky později byl zatčen a roku 1960 odsouzen KS v Ostravě za velezradu k 11 letům odnětí svobody. V roce 1967 byl propuštěn na svobodu, zemřel 30. 9. 1978 v Oseku u Duchcova. Více k soudnímu procesu viz: VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 215 – 225.

30 Zpráva o průběhu akce K v Bohosudově uvádí 203 centralizovaných řeholníků s tím, že jejich počet bude pravděpodobně nižší. Několik řeholníků se totiž nemohlo pro špatný zdravotní stav účastnit převozu. Z následujících zpráv už není patrné, o kolik osob se jednalo. V. Vlček uvádí, že bylo v Bohosudově centralizováno 165 členů české jezuitské provincie, 32 ze slovenské a tři z německé a rakouské, celkem tedy 200 jezuitů. VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 89.

doucím tábora se stal Jan Vavroušek.³¹ Bohosudov byl zpočátku určen pouze pro jezuity, avšak hned 25. dubna sem bylo přivezeno na 40 františkánů z centralizačního kláštera v Hejnicích. Cílem tohoto opatření bylo jednak narušit jednotu františkánů v Hejnicích, jednak vytvořit konkurenční prostředí mezi jezuitou a františkány v Bohosudově. Zpráva z instruktáže kulturně propagačních referentů centralizačních klášterů uvádí: „Dobré zkušenosti nabyli v Bohosudově, kde využili vzájemného přátelství mezi Jezuitou a Františkány. Poukazováním na výsledky jedněch rozleptávají soudržnost druhých“.³² Počet řeholníků soustředěných v Bohosudově se vlivem četných přesunů a jiných opatření značně měnil. Stav 320 kněží uváděný k 24. červenci 1950 je za dobu existence bohosudovského centralizačního střediska patrně nejvyšší a spíše výjimečný.³³ Klášter v Bohosudově sloužící k centralizaci mužských řádů byl zrušen 8. září 1950.

Klášter v Oseku, okres Duchcov, byl založen řádem cisterciáků již na konci 12. století. Po válce byl osecký klášter drancován sovětskými vojáky a jeho osazenstvo tvořené převážně řeholníky německé národnosti odsunuto do Rakouska. V druhé polovině roku 1946 zde začali působit salesiáni, kteří do objektu umístili své učiliště.³⁴ Osecký klášter byl pro své umístění a rozlehlost vybrán v rámci akce K za centralizační středisko, kde měli být soustředěni zejména salesiáni. Do té doby zde žil převor

31 Jan Vavroušek – narozen 16. 12. 1912, původně pekařský pomocník, od roku 1938 u policie. V kádrovém posudku je charakterizován jako iniciativní, průbojný, ale samolibý a nesebekritický, politicky uvědomělý, velmi vhodný pro církevní politiku. Vedení kláštera dále zajišťovali: hospodářský referent Ferdinand Tichý, organizační vedoucí Karel Malík (v krátké době nahrazen Josefem Souhradou) a jeho zástupce Karel Varhaník (rovněž nahrazen Karlem Kosem). Zástupcem hospodářského adjunkta byl Otto Fišer a administrativní záležitosti měl na starosti Josef Škop. Kádrovým referentem se 18. 5. stal Josef Trávníček, pozice jeho zástupce, kulturně propagačního referenta a jeho zástupce zatím nebyly obsazeny.

32 Národní archiv Praha (NA), f. SÚC 1949 – 1956, k. 82, Zpráva z instruktáže kulturně propagačních referentů centralizačních klášterů z 20. července 1950.

33 NA Praha, f. SÚC 1949 – 1956, k. 82, Návrh na reorganizaci v CK [centralizační klášter – I. H.] z 24. července 1950.

34 Více ke klášteru v Oseku viz: SKŘIVÁNEK, F.: *Řeholní řády v litoměřické diecési a jejich osudy v letech 1948 – 1989*. Praha 1998, s. 12 – 13. SKŘIVÁNEK, F.: *Osecký klášter od roku 1950 až do návratu cisterciáků*. In: KRUTSKÝ, N. (ed.): *800 let kláštera Osek*. Osek 1996, s. 84 – 94. VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 87.

Jan Zikmund Kapic, pět profesorů, včetně představeného Františka Miši,³⁵ a 29 studentů. Běžný chod kláštera pomáhalo zajišťovat několik civilních zaměstnanců.³⁶ Během první etapy akce K bylo do Oseku soustředěno 178 salesiánů. V noci z 27. na 28. dubna 1950 k nim přibýlo 51 piaristů, školských bratrů, augustiniánů a salvatoriánů. Celkový počet řeholníků centralizovaných v oseckém klášteře na konci dubna 1950 přesáhl stejně jako v Bohosudově dvě stovky.³⁷ Vedoucím tábora se stal Karel Böhm,³⁸ ostrahu zajišťovalo třicet členů SNB a tři příslušníci StB.³⁹ Realizací akce K se několikanásobně zvětšil počet osob obývajících osecký klášter. Protože plán centralizace mužských řádů byl do poslední chvíle přísně utajován, nebylo možné klášterní budovy dostatečně materiálně vybavit a provést potřebné stavební úpravy. Ubytování, stravování a sociální zařízení pro tak velké množství osob bylo tedy zpočátku zcela nevyhovující.⁴⁰ Část řeholníků obývala bývalý internát, zbytek prozatím setrval v divadelním sále. Místnosti nebyly vybaveny nábytkem, ten se postupně navázal z ostatních zrušených klášterů. Za nevyhovující byl označen stav kuchyně, v níž scházelo potřebné kuchyňské vybavení a zatím chyběl i kuchyňský personál. Za skutečně nepřijatelné však bylo považováno hygienické zařízení. V klášteře nebyly vůbec vybudovány koupelny a množství záchodů zcela neodpovídalo počtu centralizovaných osob. Bylo tedy nezbytně nutné okamžitě zahájit adaptační práce, na nichž se velkou měrou podíleli sami řeholníci.

Po zrušení centralizačního tábora v Bohosudově 8. září 1950 bylo do Oseku převezeno 106 jezuitů, 11 minoritů a dva školští bratři, celkem

35 František Miša – narozen 5. 1. 1913, roku 1948 se stal ředitelem teologického učiliště v Oseku u Duchcova. V dubnu 1950 byl převezen do internačního tábora v Želivě a v roce 1956 do Králík. Po propuštění na svobodu vystřídal mnoho civilních zaměstnání a přestože byl pod dohledem StB, zajišťoval přijímání nových salesiánů, jejich výchovu a studium. Zemřel 3. 3. 2005 v Hradci Králové.

36 Různé zprávy uvádějí šest až osm civilních osob.

37 NA Praha, f. SÚC 1949 – 1956, k. 85, Situační zpráva ze 30. května 1950.

38 Karel Böhm – narozen 24. 9. 1893, bývalý zmocněnec na biskupské konzistoři v Českých Budějovicích a zaměstnanec SÚC. Hospodářským vedoucím byl František Hamala, organizačním vedoucím Karel Hrubý (v krátké době nahrazen Josefem Štastným), jeho zástupcem Jaroslav Trojan (ještě v dubnu vystřídán Oldřichem Chalánkem), kádrovým referentem Josef Voves a hospodářským adjunktem Josef Alinče. Kulturně propagačním referentem byl od 18. 5. Josef Vopat. O administrativní záležitosti se staral Alois Vostárek, který měl být ale pro politickou nespolehlivost odvolán.

39 NA Praha, f. SÚC 1949 – 1956, k. 85, Situační zpráva ze 30. května 1950. Srovnej VL-ČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 87.

40 NA Praha, f. SÚC 1949 – 1956, k. 85, Situační zpráva z 16. dubna 1950.

tedy 119 řeholníků.⁴¹ Osecký klášter určený k soustředění členů mužských řádů byl zrušen v květnu 1953. O měsíc později zde bylo zřízeno centralizační středisko pro řeholnice.

Františkánský klášter v Hejnicích, okres Frýdlant v Čechách, byl postaven v 17. století vedle poutního kostela Navštívení P. Marie. V době zásahu proti mužským řádům konvent obývalo pět osob, čtyři františkáni, pátým byl akademický sochař Karel Stádník, který musel klášter po zásahu ihned opustit.⁴² V Hejnicích bylo společně se stávajícími čtyřmi františkány centralizováno dalších 105 františkánů. V druhé fázi akce K byli do Hejnic soustředěni ještě benediktini, augustiniáni, eucharistiáni a petrini. Na konci dubna bylo zároveň 40 františkánů přemístěno z Hejnic do Bohosudova. Vedoucím tábora byl ustaven Otto Fišer, zpráva o kádrovém obsazení centralizačního kláštera z poloviny května však již uvádí Antonína Soukupa, původně hospodářského vedoucího.⁴³ Klášterní objekt v Hejnicích nebyl uzpůsoben pro přijetí takového množství osob, proto zde stejně jako v Oseku řeholníci nejprve pracovali na úpravě kláštera a přilehlých hospodářských budov. Později byli odvázeni na práci v porcelánce v Libverdě, do textilky ve Varnsdorfu a na pilu Bílý potok.⁴⁴ Centralizační klášter v Hejnicích byl zrušen 30. září 1952 a až do 30. září 1955 fungoval jako internační tábor pro řeholnice.

Realizaci první etapy akce K v Ústeckém kraji zajišťovalo 39 příslušníků StB a 107 příslušníků SNB.⁴⁵ Pro přepravu osob i majetku bylo zapotřebí 11 autobusů a osmi osobních aut. Jen v samotném Bohosudově působilo 17 příslušníků StB, 42 příslušníků SNB a pro přepravu byla určena dvě osobní auta a čtyři autobusy.⁴⁶ Hladký průběh akce K v Oseku zajišťovalo deset zástupců StB a 43 příslušníků SNB, použito bylo čtyř osobních aut

41 NA Praha, f. SÚC 1949 – 1956, k. 85, Situační zpráva z 9. září 1950.

42 Více ke klášteru v Hejnicích a akci K viz: HEINZL, J.: *Perzekuce katolické církve na Frýdlantsku 1949 – 1955. Centralizační a internační klášter Hejnice*, Diplomová práce. Technická univerzita Liberec, 2006.

43 NA Praha, f. SÚC 1949 – 1956, k. 82, Kádrové obsazení a návrh na změny v centralizačním klášteře ze 17. května 1950. Antonín Soukup – narozen 25. 12. 1911, původně instalatér, od roku 1936 u policie. Zástupcem zmocněnce byl Bohumil Štoček, hospodářským referentem Jaroslav Šatra, organizačním vedoucím Alois Bureš (nahrzen Janem Zemličkou, 15. 5. na tuto pozici dosazen František Jakša), jeho zástupcem Oldřich Tupý (v květnu odvolán bez náhrady) a kádrovým referentem František Kuhn.

44 VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 90.

45 Archiv bezpečnostních složek (ABS) České republiky, f. H-718, mapa 1, s. 294 – 300c.

46 Třemi autobusy byli přepraveni studenti z Bohosudova do internátu v Praze-Kobylicích.

a dvou autobusů. Personální i materiální požadavky Libereckého kraje nebyly tak náročné – 38 příslušníků StB, 54 příslušníků SNB, tři autobusy a devět osobních aut.⁴⁷ V Hejnicích zastávalo různé funkce osm příslušníků StB a 36 zástupců SNB. K převozu sloužily dva autobusy a jedno osobní auto.

Do litoměřické diecéze bylo kromě zmíněných centralizačních klášterů umístěno i přeškolovací středisko v České Kamenici, okres Nový Bor.⁴⁸ Jednalo se původně o klášter těšitelů, který pro účely přeškolovacího střediska vyhovoval svou geografickou polohou, vhodnou velikostí i zachovalostí celého objektu. Politická školení byla určena zejména mladším kněžím, na něž byl činěn značný nátlak. Školení měla za cíl přesvědčit řeholníky, aby vstoupili do duchovní správy na místa uprázdněná po diecézních kněží, kterým byl odebrán státní souhlas nebo byli trestně stíháni. Stejně jako v centralizačních klášterech i zde platil pevný denní řád. Hlavní náplní však nebyla fyzická práce, ale politická školení. Dopoledne probíhalo více než čtyř hodinové vyučování v podobě přednášek. Odpoledne kněží pracovali v tzv. kroužcích, následně nato proběhla diskuse k tématu aktuální přednášky. Program a témata přednášek byly pevně stanoveny.⁴⁹ Jejich realizaci měli na starosti pracovníci KNV Ústí nad Labem, SÚC a výjimečně také zástupci Cyrilometodějské a bohoslovecké fakulty v Praze.⁵⁰ Ve středu a sobotu byl program obohacen o návštěvu kina či konání jiné kulturní akce. V neděli měli kněží volno, které mohli strávit v podstatě podle svého uvážení. Po předchozí dohodě byly povoleny návštěvy příbuzných i vycházky po okolí.

47 ABS, f. H-718, mapa 1, s. 301 – 302.

48 NA Praha, f. SÚC 1949 – 1956, k. 83.

49 V prvním běhu politického školení to byla např. následující témata: 9. 6. Poměr křesťana k světské společnosti, 10. 6. Politický a hospodářský vývoj v ČSR 1918 – 1950, 13. 6. Kapitalistický stát, 15. 6. Pětiletý plán, 17. 6. Co nám přináší spojenectví se SSSR, 19. 6. Boj za trvalý mír, etc. Témata přednášek se převážně zaměřovala na politickou a hospodářskou situaci západních a východních zemí a samotného ČSR. Některé další přednášky reflektovaly církevní dějiny, povinnosti duchovních v současné době či vztah socialismu a křesťanství.

50 Jedním z nich byl např. prof. Vojtěch Šanda – narozen 15. 10. 1873, v letech 1902 – 1918 působil na diecézním bohosloveckém učilišti v Litoměřicích, roku 1918 byl jmenován profesorem na české Teologické fakultě c. k. Karlo-Ferdinandovy univerzity, později se zde stal děkanem. V roce 1950 se podílel na vzniku Cyrilometodějské bohoslovecké fakulty v Praze, později byl tamtéž jmenován profesorem a ustaven děkanem. Působení na fakultě ukončil v červnu 1953, v prosinci téhož roku zemřel. Více viz: NOVOTNÝ, V.: *Katolická teologická fakulta 1939 – 1990. Prolegomena k dějinám české katolické teologie druhé poloviny 20. století*. Praha 2007, s. 392 – 393.

První běh politického školení byl zahájen v pátek 9. června 1950 a trval čtrnáct dní. Do přeškolovacího kláštera byli v noci na pátek soustředěni řeholníci z Hejnic, pozdě v noci z Oseka a Bohosudova a až v půl šesté ráno z Broumova a Králík. Nedostatečná organizace při zahájení prvního školení byla podrobena kritice.⁵¹ Kvůli pozdnímu příjezdu totiž slavnostní zahájení a projevy zástupců SÚC, KNV Liberec a ONV⁵² proběhly až následujícího dne a řeholníci, kteří dorazili téměř ráno, při úvodním slovu zástupce SÚC Jana Dolka a na přednášce prof. Šandy usínali. Ani vybavení kláštera nebylo dostatečné. Vedle značného množství liturgických předmětů bylo třeba dodat 50 souprav ložního prádla, 20 ubrusů nebo například gramofon, promítačku, ledničku aj. Organizační vedení přeškolovacího střediska působilo v podobném složení jako v centralizačních kláštorech. V čele stál zmocněnec, který měl svého zástupce, k vedení patřil i kádrový a hospodářský referent. Kromě oficiálního vedení si účastníci školení zvolili samosprávu složenou z předsedy Františka Kunovjánka, kulturního referenta Václava Filipce,⁵³ hospodářského referenta Pia Jana Petráše, organizačního referenta (někdy též nazýván časoměřič) Václava Chocholouška a vedoucích kroužků Aloise Daňky, Ondřeje Zatloukala, Bohumíra Jirků, a Miroslava Bera.

Kláster v České Kamenici fungoval jako přeškolovací středisko až do konce května 1953.⁵⁴ O jeho dalším využití se vedla jednání. Náměstek předsedy SÚC ing. Josef Plíhal požadoval, aby klášter i nadále spadl pod správu SÚC a byly do něj umístěny přestárlé řeholnice. Vládní dislokační

51 NA Praha, f. SÚC 1949 – 1956, k. 83, Zpráva o zahájení PK v České Kamenici, 10. 6. 1950.

52 Ve zprávě nebylo uvedeno, o který okres se jedná. Protože Česká Kamenice spadá do okresu Děčín, je pravděpodobné, že slavnostního zahájení se účastnil předseda ONV Děčín.

53 Václav Filipce – narozen 12. 9. 1919, salesián, v první fázi akce K byl soustředěn do centralizačního kláštera v Oseku. Po absolvování politického školení v České Kamenici, kde byl mylně považován za pokrokového kněze, mu bylo povoleno studovat na Palackého univerzitě v Olomouci. Na svobodě začal ihned organizovat spojení mezi utajovanými komunitami salesiánů, rozšiřoval tajné zprávy a předával dopisy z centralizačních klášterů a ze Želiva. Od poloviny roku 1952, kdy byla zatčena část jeho spolupracovníků, se V. Filipce skrýval. Na přelomu let 1956 a 1957 byli zatčeni i zbylí salesiáni, kteří mu do té doby pomáhali. Václav Filipce byl zadržen 29. 3. 1957 při pokusu o přechod hranice u obce Světlá, okres Jablonec nad Nisou. Senátem KS v Olomouci byl dne 20. 8. 1957 odsouzen na 9 let odnětí svobody. Více viz: VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 390 – 394.

54 NA Praha, f. SÚC 1949 – 1956, k. 83, Rozhodnutí vládní dislokační komise, 23. 4. 1953.

komise nakonec rozhodla o svěření objektu Charitě, která sem přestěhovala ústav pro mentálně postižené děti z Opavy.

Oproti katolické akci lze akci K považovat z hlediska státních zájmů za velice úspěšnou. Bylo jí narušeno a de facto rozbito řádové společenství, představení a členové jednotlivých řádů byli navzájem dlouhou dobu izolováni, bez kontaktu, řády neměly v podstatě žádnou materiální základnu. Státní moci tedy záměr likvidace mužských řádů vyšel beze zbytku. Kromě toho si také některé státní orgány a instituce zmíněnou akcí K materiálně polepšily. Vyklizené klášterní objekty byly přidělovány např. ministerstvu vnitra a ministerstvu národní bezpečnosti, okresním i krajským národním výborům, SÚC či podnikům nacházejících se v blízkosti kláštera. Rozsáhlé polnosti a hospodářské budovy připadly Státním statkům a Jednotným zemědělským družstvům. Také movitý majetek nezůstal bez povšimnutí. Některé cennosti, umělecké a liturgické předměty byly svezeny do původně františkánského kláštera v Kadani. Část zabaveného majetku připadla muzeím, galeriím, archivům a knihovnám. Nezanedbatelná část majetku řádů byla rozkradena, rozprodána či připadla do užívání místním správním organizacím.

V době, kdy se naplno rozběhla likvidace mužských klášterů, stát k oslabení církve využíval i jiných možností. Jedním z prostředků, jímž se snažil katolickou církev co nejúčinněji zasáhnout, bylo postupné odstranění jejích nejvyšších představitelů z veřejného života. První obětí této strategie se stal arcibiskup Josef Beran. Jeho nucená internace začala krátce poté, co 19. června 1949 přečetl již zmíněný pastýřský list. Od počátku roku 1950 pak následovala internace všech sídelních a některých světicích biskupů – královéhradeckého Mořice Píchy, olomouckého Josefa Karla Matochy, Josefa Hloucha z Českých Budějovic a nakonec biskupa Karla Skoupého z Brna. Izolace litoměřického biskupa Štěpána Trochty byla nařízena ve stejný den jako u biskupa Skoupého.⁵⁵ 19. července 1950 přišlo z Krajského velitelství StB v Ústí nad Labem nařízení o zostřené izolaci biskupa Trochty: „Zařídte ihned izolaci biskupa trochty, tak abyste věděli o každém jeho styku s osobami nejen ze samotné residence, nýbrž i s ostatními duchovními i laiky, kteří chtějí biskupa navštívit. Styky biskupa omezte na nejmenší míru a to jen za přítomnosti vašeho organa“.⁵⁶

55 Srovnej BALÍK, S., HANUŠ, J.: *Katolická církev*, s. 77 – 78, VAŠKO, V.: *Dům na skále III. Církev vězněná 1950 – 1960*. Kostelní Vydří 2008, s. 23.

56 ABS, f. H-312, Akce Biskup, Nařízení o zostřené izolaci Štěpána Trochty.

Štěpán Trochta byl před zavedením přísné izolace již delší dobu sledován StB. Hlášení o jeho činnosti se začala s větší intenzitou objevovat přibližně od počátku roku 1949. V jeho blízkosti se pohyboval jeden agent z řad duchovních.⁵⁷ Jeho totožnost se zatím nepodařilo prokázat. Z drobných poznámek je však patrné, že agent, vystupující pod krycím jménem Slavík, znal biskupa Trochtu z koncentračního tábora a po válce se těšil jeho poměrně značné důvěře. Agent Slavík se s biskupem Trochtou vídal pravidelně zejména v jarních měsících 1949, sám inicioval setkání a účastnil se také tajné schůzky vyššího duchovenstva litoměřické diecéze, na níž byly diskutovány závažné skutečnosti ohledně vztahu státu a katolické církve. O veškerém jednání s biskupem podával důvěrné zprávy StB. Vycházel přitom jak z vlastních poznatků, tak ze zpráv dalších osob pohybujiících se v blízkosti biskupa. Od konce června 1949 se dalším zdrojem informací o činnosti Štěpána Trochty staly zprávy a hlášení státního zmocněnce.⁵⁸

Ihned po vydání nařízení o přísné izolaci litoměřického biskupa byli do biskupské rezidence nasazeni nejméně dva příslušníci Okresního velitelství StB v Litoměřicích. Jeden hlídal u vchodu do rezidence a legitoval všechny příchozí, druhý se nacházel permanentně v těsné blízkosti

57 Hlášení jsou mnohdy natolik neobratně stylizovaná, že nelze s dostatečnou jistotou určit, zda se jednalo o jednoho agenta či zda jich bylo více.

58 Státní zmocněnci měli biskupy hlídat, sledovat a kontrolovat jejich činnost. Byli nasazeni přímo do biskupských rezidencí, prověřovali návštěvy, odposlouchávali telefonáty a pročítali poštu. Do jejich kompetence patřily i personální záležitosti, často se tak stávalo, že v doprovodu zmocněnce přišli na biskupství i vrátný, účetní, referent pro hospodářské a správní věci diecéze aj. Prvním zmocněncem v Litoměřicích se stal ing. J. Hora z Teplic, který byl hned 1. 7. nahrazen zmocněncem Janotou. Ze zpráv StB a poznámek biskupa Trochty je patrné, že se dr. Janota na biskupství objevoval jen zřídka, neplnil pořádně své povinnosti a činnost biskupa příliš nesledoval. Na vlastní žádost byl ze své funkce po kratší době odvolán a jeho nástupcem se stal Jaroslav Zeman. Od září 1950, kdy Zeman odjel na několikaměsíční politické školení, jej zastupoval zmocněnec SÚC Jahn.

biskupa a jeho osobních sekretářů.⁵⁹ Biskup Trochta se v rezidenci směl pohybovat pouze ve svých dvou pokojích a jen kvůli zhoršenému zdravotnímu stavu mu byly povoleny vycházky na přilehlé zahradě. Osobní návštěvy směl biskup přijímat zřídka. Pravidelně jej mohla navštěvovat pouze jeho matka a zpočátku také ošetřovatelka Marie Jadrná a ošetřující lékař MUDr. Bronec.⁶⁰ Spíše z donucení a v pracovních záležitostech se Š. Trochta setkával se státním zmocněncem, krajskými církevními tajemníky z Ústí nad Labem a Liberce a se zástupci SÚC. Později byl nejčastěji v kontaktu s novým generálním vikářem Eduardem Olivou.

Právě volba generálního vikáře byla pro biskupa Trochtu jedním z nejtěžších momentů během celého období internace. V září roku 1950 byl z funkce generálního vikáře odvolán František Vlček. SÚC na uprázdněné místo prosazoval Eduarda Olivu, dosavadního administrátora na Smržovce.⁶¹ Š. Trochta tento návrh kategoricky odmítl, svůj postoj vyjádřil zcela jednoznačně: „*kdyby měl býti gen. vikářem duchovní kterého mu navrhoval zmocněnec súc. [Eduard Oliva – I. H.], tak že ho neschválí i kdyby v tom případě měl na vybranou buď jeho nebo smrt*“.⁶² Jenže právě Eduard Oliva byl pro státní moc ideálním kandidátem. Řadil se mezi neaktivněj-

59 Sekretáři biskupa Trochty byli Josef Šmídl a František Krutílek. Josef Šmídl – narozen dne 30. 11. 1916 v Bernarticích, okres Klatovy. Dle kádrového posudku se sekretář biskupa Trochty jevil jako vyloženě reakční, byl považován za vedoucí postavu ilegální církevní struktury litoměřické diecéze. V druhé polovině roku 1950 odešel do ciziny. František Krutílek – narozen dne 26. 7. 1911 v Janovicích, okres Nový Jičín. Dr. Krutílek se stal sekretářem biskupa Trochty v roce 1947. Dle zprávy StB s ním neměl být od samého počátku v přátelském vztahu. Tento poznatek se však pravděpodobně nezakládá na pravdě. P. Krutílek ještě jako Trochtův sekretář odesílal do Říma zprávy o proticírkevních opatřeních v ČSR, o průběhu jednání mezi státem a církví a o situaci řádů aj. Lze si jen těžko představit, že by biskup Trochta svěřil korespondenci tak závažného obsahu do rukou člověka, jemuž by nedůvěřoval nebo s ním byl v nepřátelském vztahu. Na konci roku 1950 byl P. Krutílek odvolán z funkce biskupského sekretáře, což Trochta považoval za velkou ztrátu: „*biskup Trochta říkal, že nerad ztrácí Krutílka, že jsou spolu jako bratři ... a říkal Krutílkovi, aby ho často navštěvoval až bude na faře*“.

P. Krutílek pak ještě nějaký čas zajišťoval zpověď biskupa Trochty. Více k osobě Františka Krutílka VLČEK, V.: *Perzekuce mužských řádů a kongregací*, s. 336 – 337.

60 Dr. Bronec byl odvolán vzápětí, M. Jadrná biskupa ošetřovala až do ledna 1951.

61 Eduard Oliva – narozen dne 19. 7. 1905 v Bernu, Švýcarsko. Vystudoval farmacii a od roku 1930 studoval teologii, vysvěcen na kněze byl roku 1935. Po válce získal několik čestných titulů a ocenění, zastával významnou funkci předsedy Charity. V roce 1949 se stáhl do ústraní, byl ustaven administrátorem v Albrechticích, o rok později na Smržovce, okres Jablonec nad Nisou.

62 ABS, f. H-312, Akce biskup, Zpráva ze 13. listopadu 1950.

ší pokrokové kněží, byl velmi schopný, inteligentní a hlavně ambiciózní. Pro svůj kariérní postup byl ochoten udělat takřka cokoli. Svědčí o tom skutečnost, že již někdy v srpnu či září 1949, v naději na osobní prospěch, informoval krajského církevního tajemníka Hladkého o existenci tajné struktury kněží v litoměřické diecézi, která byla na základě jeho svědectví pro oblast Liberecka odhalena.⁶³ V životě Olivy se kromě pozdější přímé kolaborace s režimem objevilo v minulosti několik ne zcela objasněných pochybení, která byla známá i Štěpánu Trochtovi.⁶⁴ Ten v jednom rozhovoru, který byl úmyslně vyprovokován příslušníkem StB, k osobě Eduarda Olivy poznamenal: „*že je bezcharakterní člověk, který má různé závady ve své minulosti a že by jmenovaný nedocílil potřebné autority u duchovních v diecézi neboť těmto je Olivova minulost dobře známa*“.⁶⁵

Otázka jmenování nového generálního vikáře se stala na konci listopadu 1950 aktuální. Právě v tuto dobu byl v Praze zahájen proces Zela a spol.⁶⁶ Š. Trochtovi bylo záměrně umožněno proces sledovat v denním tisku, který přinášel štvavé a lživé články napadající obžalované i Vatikán. Měl také možnost poslouchat přenos procesu v rádiu. Není jisté náhodou, že 2. prosince 1950, tedy v den vynesení rozsudku, biskupa Trochtu navštívili státní zmocněnec Zeman a krajský církevní tajemník Hladký z Liberce. Účelem jejich návštěvy bylo přimět biskupa ke jmenování Eduarda Olivy novým generálním vikářem. Štěpán Trochta po delší výměně názorů nakonec souhlasil. Vyvíjený tlak ze strany státních úředníků a zajisté i značné rozrušení z vývoje procesu tedy přinesly své ovoce. Příslušník StB v hlášení příleňavě poznamenal: „*tímto jednáním [schůzka se státními úředníky – I. H.] byl biskup také rozrušen, takže večerní poslech rozsudku*

63 NAVRÁTIL, I.: Pronásledování katolické církve v horním Pojizeří v letech 1948 – 1953. 1. část. *Z Českého ráje a Podkrkonoší*, 21, 2008, s. 138 – 139. Více o tajné hierarchii kněží v litoměřické diecézi viz: PLACHÝ, J.: Biskup Trochta v hodině velké zkoušky. *Securitas Imperii*, 2005, č. 11, s. 129 – 134.

64 ABS, H-312, Akce biskup, Nedatovaná zpráva o Eduardu Olivovi. Oliva byl do roku 1927 krátce organizován v Národní obci fašistické, ve třicátých letech se účastnil protibolševického hnutí na Ukrajině. Z poválečného období jsou v souvislosti s jeho osobou zmiňovány určité nejasnosti v hospodaření Charity.

65 ABS, f. H-312, Akce biskup, Zpráva z 27. listopadu 1950.

66 Proces Zela a spol., někdy též nazýván proces s pomocníky biskupů proběhl ve dnech 27. 11. až 2. 12. 1950 u Státního soudu v Praze. Mezi odsouzenými byli: ThDr. Stanislav Zela, Jan Anastáz Opasek, ThDr. Bohuslav Stanislav Jarolímeček, ThDr. Josef Čihák, ThDr. Otakar Švec, ThDr. Jaroslav Kulač, ThDr. Antonín Mandl, ThDr. Jan Boukal a Václav Mrtvý. Výše trestů se pohybovala od 10 let odnětí svobody po doživotí.

nad duchovními biskupa dorazil. Biskup Trochta nemohl v noci usnouti, použil větší množství uspávacích prášků, které nebyly také nic platné...“⁶⁷

Dalším závažným krokem, který se Š. Trochta během internace rozhodl učinit, bylo složení slibu věrnosti republice, k němuž mělo dojít na březnovém setkání zástupců státu s biskupy. Předseda SÚC Zdeněk Fierlinger Trochtovi slíbil, že na schůzce bude diskutována otázka vztahu státu a církve a že bude za určitých podmínek odvolána internace biskupů. Hlášení StB naznačují, že se biskup Trochta, v naději na zlepšení pozic katolické církve v ČSR, na setkání těšil.⁶⁸ Po osmiměsíčním období přísné izolace byl zajisté značně motivován i příslibem odvolání internace. Zatímco přítomní biskupové Trochta, Pícha, Čárský a Lazík 12. března 1951 slib věrnosti složili, jednání k žádnému uspokojivému výsledku nevedla a ani internace nebyla u všech odvolána.⁶⁹

Štěpán Trochta se však citelného zlepšení dočkal. V jeho případě byla přísná izolace ještě v březnu skutečně zrušena. Litoměřický biskup se sice nemohl volně pohybovat, StB jej neustále sledovala a nacházela se v jeho těsné blízkosti, mohl ale přijímat téměř všechny návštěvy a jednat s nimi o samotě, bez přítomnosti StB. Po dlouhé době se mohl také čas od času objevit na veřejnosti. 25. května se kupříkladu účastnil Božího Těla, v červnu 1951 zase navštívil různá místa litoměřické diecéze u příležitosti biřmování. Všechna veřejná vystoupení biskupa vyvolala poměrně značný zájem veřejnosti. Slavností a obřadů se dle zpráv StB účastnilo vždy přibližně pět set lidí. V jarních a letních měsících biskup Trochta absolvoval několik zdravotních pobytů v Mariánských Lázních a lázních Jeseník, které výrazně přispěly ke zlepšení jeho zdravotního stavu.

Relativně klidné období ukončil připravovaný první celostátní sjezd katolického duchovenstva. Biskup Trochta se ho zprvu odmítl účastnit. Pod výhrůžkou přednosta odboru SÚC Dolka, že jeho neúčast bude považována za protistátní čin, tlaku nakonec podlehl a účast přislíbil. Dlouho si to ale vyčítal. Byl zklamán průběhem sjezdu a obsahem referátů, jenž zde zazněly, i lživými informacemi, které se v souvislosti s ním objevi-

67 ABS, f. H-312, Zpráva z 2. prosince 1950.

68 V zahraničí se v souvislosti se složením slibu rozšířila informace, že Š. Trochtovi byly před odjezdem do Prahy aplikovány tajemné injekce, po nichž údajně nevěděl, co dělá. Tuto skutečnost sice nelze zcela vyvrátit, nicméně hlášení o přípravách na schůzku a jejím průběhu tomu nenavštědčují. Srov. BALÍK, S., HANUŠ, J.: *Katolická církev*, s. 81. VAŠKO, V.: *Dům na skále II*, s. 301 – 302.

69 Podmínky internace se ani po složení slibu nezměnily např. pro biskupa Píchu.

ly v denním tisku.⁷⁰ Lze se domnívat, že právě v tuto dobu přestal věřit v jakékoli zlepšení vztahu státu a církve. Jistou vnitřní rezignaci Štěpána Trochty dokazuje skutečnost, že v listopadu 1951 nechal dočasně převést některé pravomoci na generálního vikáře Olivu a v dubnu 1952 na svůj úřad rezignoval úplně. Dobrovolně se stáhl do ústraní a dokonce uvítal obnovení internace.

V létě téhož roku bylo poprvé projednáváno zatčení Štěpána Trochty. Politický sekretariát ÚV KSČ však návrh považoval za předčasný a zamítl jej. Zatčení Štěpána Trochty bylo odsouhlaseno až na konci roku 1952, k jeho realizaci došlo v polovině ledna 1953. V červenci následujícího roku byl za údajnou velezradu a špionáž odsouzen na 25 let odnětí svobody. Štěpán Trochta se dočkal rehabilitace až roku 1968, v září téhož roku se vrátil do čela litoměřické diecéze. Plných 18 let mu tedy bylo s větší či menší intenzitou znemožňováno veřejně vystupovat, svobodně jednat a vést diecézi.

Výše zmíněná proticírkevní opatření, katolická akce, akce K a internace biskupa Štěpána Trochty, měla katolickou církev zasáhnout na všech úrovních, ochromit a postupně zbavit života. Katolickou akci lze označit za v celku neúspěšný pokus státu a jeho exponentů z řad pokrokových kněží vetřít se do církevních struktur, z těchto pozic ovlivňovat kněží a katolickou veřejnost a vytvářet tím tlak na biskupský sbor. Nicméně i přes krach katolické akce přinesla její realizace státní moci několik důležitých poznatků, jichž bylo naplno využito později. Tvůrci církevní politiky si předně uvědomili, že proniknout do církve a ovládnout ji nepůjde tak rychle a snadno, jak se zpočátku zdálo. Bylo proto zapotřebí církev, duchovní i katolickou veřejnost permanentně držet pod kontrolou, sledovat, zavražďovat, systematicky ovlivňovat a snažit se zlomit jejich přesvědčení. Pokud se do budoucna uvažovalo o celostátním organizovaném zásahu proti církvi, měl být pečlivě promyšlen a do detailu naplánován, aby už nedošlo k selhání žádné ze zainteresovaných složek. S předstihem měla být připravena argumentace pro veřejnost a zajištěna propagace ve všech politických i zájmových organizacích, na pracovištích a v neposlední řadě také v médiích. Zásah měl být nečekaný, rychlý, nekompromisní, bez možnosti většího odporu. Všechny tyto atributy posléze nesla akce K. Její realizace měla oproti katolické akci skutečně citelný dopad na katolic-

70 Více k průběhu sjezdu viz: VAŠKO, V.: *Dům na skále II*, s. 365 – 370. Denní tisk přinesl reportáže, které uváděly, že biskup Trochta při referátech a přijetí rezoluce nadšeně tleskal, což, podle slov samotného biskupa, nebyla vůbec pravda.

kou církev jako celek. Řády a řádová společenství byly vždy považovány za jednu z nejvýznamnějších opor církve. Výrazně se podílely na výchově mládeže a studiu budoucích kněží, pomáhaly utvářet duchovní i kulturní život v oblastech, kde působily, věnovaly se též sociální a charitní činnosti. Kompromitace představených řádů v několika monstrprocesech, znemožnění dosavadního způsobu života řeholníků a faktická likvidace mužských a posléze i ženských řádů a kongregací byla nesporným úspěchem režimu v boji proti katolické církvi. Dalším úspěšným tahem a z hlediska státních záměrů dobře zvolenou taktikou bylo odstranění čelních představitelů místních církví z povědomí veřejnosti. Katolická akce totiž ukázala, že za biskupy stojí pořád ještě značná část duchovních a věřících katolíků. Pokud je chtěl stát získat na svoji stranu, bylo nezbytné biskupy izolovat, dosadit spolehlivé a plně loajální generální vikáře, kteří by v souladu s vládní proticírkevní politikou de facto řídili život v diecézích.

Summary

Persecution of the Catholic Church in Northern Czech Lands after 1948

After failed negotiations that predetermined the position of the church in relation to the state, the state authority sought other ways to infiltrate the Catholic Church framework and take control of it. The so-called Catholic Operation in mid-1949 fitted the scheme. In the summer months, regional and district committees were formed with a cardinal mission to complete – to explain and vindicate the state anti-church policy. The Catholic Operation, however, did not meet the expectations. The state therefore set about a strategy of gradual elimination of pillars on which the Catholic Church lays. In April of 1950, Operation K succeeded in disrupting male orders and rupturing relations between order members and their superiors. In the first half of the 1950s, the state authority focused its attention on the individual bishops whom it gradually isolated and forbade to act publicly, and on impacting the Catholic believers and clergy alike. The oppressive measures that the state applied hit the Catholic Church gradually, but perceptibly.

Jozef Čársky a komunistický režim

Peter Zubko (Slovensko)

Biskupa Jozefa Čárskeho (1886 – 1962)¹ niektorí autori radia medzi kontroverzné osobnosti² slovenských dejín. Vyplýva to z politickej situácie po druhej svetovej vojne, predovšetkým nástup totalitnej komunistickej moci odkryl aj jeho charakter. Na základe zachovaných písomných materiálov nie je celkom možné objektívne zistiť skutočný stav vecí, preto sa treba pokúsiť hľadať aj inú metódu, aby sme sa ešte viac priblížili k pravde, ktorú hľadáme.

Biskup Čársky bol najviac poznačený udelením štátneho vyznamenania Rad republiky. Bol to práve generálny vikár Štefan Onderko, kto túto udalosť zdôraznil a oživoval.³ Okrem toho bol Jozef Čársky aktívny rečník na mierových konferenciách, ktoré podporovali vtedajší režim. Toto počí-

1 Porovnaj: *Slovenský biografický slovník I.* Martin 1986, strana (ďalej s.) 407; ZUBKO, P., HRMJÁK, L.: *Košickí biskupi.* Vranov nad Topľou 1998, s. 25 – 26, 28; HIŠEM, C.: Čársky, Jozef. In: PAŠTEKA, J. a kol. (eds.): *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska.* Bratislava 2000, s. 200 – 201.

2 Žiadny slovenský historik ešte nezhodnotil osobnosť biskupa Čárskeho. V jeho živote sa totiž vyskytuje niekoľko rozporupností, ktoré sú veľmi náročné na uzavretie. Citlivé témy sú buď nazvané ako kontroverznosť (CHALUPECKÝ, I.: Biskup Jozef Čársky a komunistický režim. In: ZUBKO, P. (ed.): *Štyridsiate výročie úmrtia biskupa Jozefa Čárskeho.* Košice 2002, s. 76), alebo sa im autori úmyselne vyhli a nechali to na budúcnosť (VNUK, F.: *Vládni zmocnenci na biskupských úradoch v rokoch 1949 – 1951.* Martin 1999, s. 187).

3 Archív Košickej arcidiecézy (Archivum Archidioecesis Cassoviensis, ďalej AACass), Curia, Numerus (ďalej Nr.) 139, nesignované (ďalej nesign.), s. 2.

nanie neskôr zneužilo hnutie *Pacem in terris* na podporu svojej ideológie,⁴ čo na Jozefa Čárskeho vrhlo nepriaznivý tieň „spolupráce“ s režimom, a to bez akéhokoľvek vedeckého bádania vynieslo nad ním ortieľ. Tu narážame na právo na dobré meno, a to nemožno ľuďom uprieť ani po smrti. Je nielen historickou výzvou, ale aj morálnou povinnosťou pátrať po pravde o Jozefovi Čárskom.

Čársky nezvolil spôsob aktívneho odporu, ako to urobil napr. spišský biskup Ján Vojtaššák. Čársky kráčal inou cestou – snažil sa nadviazať s režimom dialóg, aby sa dosiahla so štátom dohoda. Tento postoj treba hodnotiť pozitívne. Konanie episkopátu možno porovnať s postojmi pápežov 20. storočia ku komunizmu. Pápež Pius XII. verejne odsúdil komunizmus a komunistov exkomunikoval. Jeho postoj bol jasný a nekompromisný. Podobný postoj zastával aj biskup Vojtaššák. Cirkev v tom čase mala jednoznačne konzervatívny punc, ktorý mnohým vyhovoval, ale na druhej strane cirkvi už neprospeieval. Zmenu priniesol pápež Ján XXIII., ktorý začal so svetom viesť dialóg (*aggiornamento*). Takémuto dialógu veril aj Čársky, aj keď sa priamo neinšpiroval Jánom XXIII., pretože s ním začal oveľa skôr, než Ján XXIII. vyhlásil úmysel zvolať Druhý vatikánsky koncil a reformovať život cirkvi zvnútra. Nemožno preto Čárskeho obviňovať z toho, že si zvolil vlastnú cestu, na ktorej ustavične veril dialógu s režimom. Napokon v tom ho povzbudzovali ostatní biskupi ako svojho zástupcu, predovšetkým pre vysoký vek.⁵

Keď jedna diecéza za druhou prichádzali o biskupa, Jozef Čársky nechcel, aby osirela aj jeho Košická diecéza, aby nemal kto svätiť jeho kňazov, aby bola legálna cirkevná hierarchia nahradená tzv. vlasteneckou;⁶ za svoje ústupky požadoval prepustiť väznených kňazov;⁷ rozhodol sa dať

4 Porovnaj: *Bulletin z príležitosti 100. výročia narodenia biskupa Jozefa Čárskeho a 150. výročia smrti Jozefa Ignáca Bajzu*. Košice 1986; BAGIN, A. (ed.): *Dvaja veľkí rodolubovia (Zborník štúdií)*. Trnava – Bratislava 1987, 107 s.

5 Porovnaj: J. E. Jozef Čársky, biskup. *K jeho šesťdesiatinám*. Trnava 1946; DANIŠOVIČ, S.: *Od kolísky po šesťdesiatku. Šesťdesiat rokov požehnaného apoštolského života biskupa Jozefa Čárskeho 1886 – 1946. Odtlačok zo súčasnej pamätnice: „J. E. Jozef Čársky, biskup – k jeho šesťdesiatinám.“* Trnava 1946.

6 Porovnaj: KAPLAN, K.: *Státní církevní politika 1948 – 1950*. In: HANUŠ, J., STRÍBRNÝ, J. (eds.): *Stát a církev v roce 1950*. Brno 2000, s. 19.

7 KMEŤ, N.: *Postavenie cirkví na Slovensku 1948 – 1951*. Bratislava 2000, s. 275 – 276.

príklad vytrvať,⁸ najmä keď nikto netušil, ako dlho potrvá červený režim.⁹ Jozef Čársky sa rozhodol rozprávať s režimom v nádeji, že dosiahne aspoň nejaké výhody a bude ponechaná aspoň aká-taká sloboda cirkvi. Iná vec je, že druhá strana nebola ochotná urobiť podobne veľký krok, najmä keď bola ešte v 50. rokoch pod silným hrubozrnným sovietskym vplyvom.¹⁰

Pramene nám umožňujú vyčleniť v povojnovom pôsobení Čárskeho niekoľko časovo rôzne dlhých období a kľúčových udalostí v správaní biskupa k režimu. Toto delenie nie je dokonalé, pretože niektoré obdobia sa prelínajú.

1. Predkomunistické obdobie (do februára 1948)

Z povojnového obdobia je známych niekoľko Čárskeho postojov, na základe ktorých ho neskôr komunisti vytipovali ako osobu vhodnú na spoluprácu. Čársky bol človekom na svojom mieste a v jeho postojoch badať charizmu, predvídavosť a vedel sa zachovať prezieravo. Dôkazom toho a istým spôsobom i národného spolucítania bolo zverejnenie úpravy sviatkového práva podľa zákona 248/46 Sb. v obežníku zo 6. mája 1947. Východné Slovensko sa totiž po vojne nachádzalo v zbedačenom stave. Okrem duchovnej pomoci bol potrebný aj zásah štátu. Od 1. januára 1947 platili mimoriadne hospodárske opatrenia, napríklad sviatočný deň, ktorý nepripadal na nedeľu, bolo možno vyhlásiť za všedný pracovný deň. Tak boli štyri prikázané sviatky vyhlásené za pracovné dni. Farári mali tak usporiadať bohoslužby v tieto dni, aby sa veriaci mohli zúčastniť na bohoslužbách, a biskup udelil tým veriacim, ktorí v tieto dni museli pracovať, dišpenz.¹¹ Práve v tomto jeho počínaní neskôr komunisti videli východisko k jeho osobe.¹² Čársky to však pokladal za prirodzenú spoluprácu, akú poznáme zo správania iných biskupov ešte z uhorských či medzivojnových čias.

8 Čárskeho predchodca svätého života biskup Augustín Fischer-Colbrie po prevratovom roku 1918 zostal v Košiciach, aj keď ho československé úrady zamýšľali vyhostiť.

9 Napr. osvietenecké reformy pretrvali stáročia, zmeny po Veľkej francúzskej revolúcii trvajú podnes.

10 Tu komunisti historicky zlyhali, keď odmietli dialóg nielen s cirkvou, ale so všetkými.

11 *Circulares Administrationum Apostolicarum Cassoviensis, Rosnaviensis et Satmáriensis item Dioecesis Rosnaviensis* (ďalej CAACRSiDR) 4/1947, s. 22 – 23.

12 VNUK, F.: *Vládni zmocnenci*, s. 162.

2. Obdobie aktívneho odporu (február 1948 – jeseň 1950)

Začiatok obdobia sovielizácie a niekoľko mesiacov po februári 1948 charakterizuje jednota všetkých biskupov. Napr. biskup Ambróz Lazík sa s vedomím Čárskeho vyjadril 5. mája 1948 k voľbám a zdôraznil princíp hlasovať podľa svedomia, čo komunistická strana považovala za provokáciu.¹³

Čársky spolu s ostatnými biskupmi podpísal všetky pastierske listy a memorandá, ktorými sa biskupi zastávali práv cirkvi. Dňa 10. a 17. októbra 1948 sa mal čítať Pastiersky list katolíckych biskupov a československých ordinárov o cirkvi. Stálo v ňom: „*Nech sa teda odlúčení vrátia, aby nezahynuli... Krv mučeníkov by raz odsúdila toho, kto by sa zo strachu i pred smrťou tejto Cirkvi zriekol. Nemôže mať Boha za otca, kto nechce mať túto Cirkev za matku... Kiežby všetky skúšky, čo azda pre svoju vieru podstúpili, pripravili vám pokoj svedomia a slávu pre hodinu smrti, pre večnosť, pre celú budúcnosť našej vlasti...*“¹⁴ Úvodník k obežníku zo 14. januára 1949 bol vyliatím srdca Čárskeho s jasným pohľadom na situáciu. Biskup skonštatoval, že uplynulý rok 1948 bol radikálnou zmenou vo všetkých oblastiach života. Prirovnal stav cirkvi k stavu prvotnej cirkvi, ktorá bola rovnako prenasledovaná, zastrašovaná a ubolená. Cirkev prišla o svoje vlastníctvo, jej činnosť bola obmedzená alebo v niektorých prípadoch zakázaná. Biskup si bol vedomý toho, že Kristus nesľuboval pokoj a triumf, ale vojnu a nepokoje.¹⁵

Veľkú útechu v nelichotivej situácii neraz čerpal košický administrátor z návštevy u pápeža. Naši biskupi boli 17. – 26. novembra 1948 vo Večnom meste *ad limina apostolorum*. Čársky bol u pápeža Pia XII. 24. novembra¹⁶ asi 20 minút ako tretí v poradí a ako prvý zo slovenských biskupov.¹⁷ Pápeža potešilo, keď ho Čársky ubezpečil o vernosti, úcte, láske a poslušnosti episkopátu, duchovenstva a veriacich diecézy a celého Slovenska. Biskup ďalej rozprával o náboženskom živote, cirkevných pomeroch, kňazskom seminári, reholiach. Biskup sa opýtal pápeža, čo odkazuje veriacim na Slo-

13 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava 1997, s. 38.

14 AACass, Circulares, Pastiersky list... napísaný v Nitre 15. 8. 1948 a vydaný v Spolku svätého Vojtecha.

15 Porovnaj: *Circulares Administrationum Apostolicarum Cassoviensis et Satmáriensis item Dioecesis Rosnaviensis* (ďalej CAACSiDR) 1/1949, s. 1.

16 CAACSiDR 2/1949, s. 11.

17 CAACSiDR 1/1949, s. 1 – 2.

vensku; odpoveď znela v duchu oddania sa nádeji a vernosti Kristovi, prameňu skutočného mieru. Čárskeho tieto slová veľmi dojali.¹⁸ V tomto duchu košický administrátor pripomenul v prvom obežníku roku 1949 zo 14. januára blížiace sa 10. výročie zvolenia Pia XII. za pápeža (2. marca 1949) a 50. výročie jeho kňazstva (2. apríla 1949)¹⁹ a zopakoval to aj v nasledujúcom obežníku z 11. februára 1949. Jeho úvodník adresovaný ako pastiersky list všetkým veriacim Košickej diecézy mal charakter osobného vyznania viery, lásky a oddanosti rímskemu biskupovi, hlave katolíckej cirkvi. Príhovor nie je len obyčajným zopakovaním si dogmatiky, ale skôr patetickým poodhalením vnútorného sveta biskupa, ktorý sa bojí začínajúcich sa neistých čias, ale hľadá pevný oporný bod, ktorý celkom jasne vidí v Petrovom vyznaní vernosti Kristovi. Biskup napísal: *„Kristovo učenie svieti ako istý maják, ktorý ukazuje správnu, bezpečnú cestu uprostred búrok života nielen k večnému životu, ale i k vytvoreniu človeka dôstojného, časného života... Zrobme silné predsavzatie, že tak, ako námorníci počas búrky, pozerajú na maják a dlá jeho svetla riadia plavbu, tak i my v svetovej neistote dneška, upierajme zrak na maják Kristov, na skalú Petrovu, že budeme príkazy sv. Otca plniť, za neho sa modliť, že svoju prítulnosť a lásku ku Cirkvi a ku jej hlave budeme najavo dávať, že budeme zbožne žiť a za svoje náboženské presvedčenie i obety prinášať.“*²⁰

Okrem toho sa 17. februára 1949 aj Čársky zúčastnil na rokovaníach s predstaviteľmi štátu, ktoré však neskôr nepokračovali.²¹ Komunistom sa nevydarila ani tzv. katolícka akcia (ďalej KA) práve vďaka jasnému a jednotnému postoju biskupov. Kňazi boli nútení, aby podpísali Ohlas KA. Podľa stanoviska Svätej stolice mohli voči nim biskupi a ordinári uplatňovať exkomunikáciu. Biskupi Pavol Gojdič a Jozef Čársky k takým tvrdým trestom nikdy nepristúpili, pretože takýto postup považovali za príliš prísny.²²

Dňa 21. októbra 1949 biskupi Matocha a Čársky napísali list vláde, že zákon o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností č. 218 Sb. a zákon o zriadení Štátneho úradu pre veci cirkevné č. 217 Sb. sú v rozpore s vtedajšou československou ústavou. Predseda vlády

18 CAACSiDR 1/1949, s. 2.

19 CAACSiDR 1/1949, s. 2; AACass, Administratívne spisy, signatúra (ďalej sign.) 148/1949.

20 CAACSiDR 2/1949, s. 9 – 11.

21 Porovnaj: VAŠKO, V.: *Dům na skále 1. Církev zkoušená. 1945 – začátek 1950*. Kostelní Vydří 2004, s. 103 – 109.

22 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku*, s. 72 – 73.

A. Zápotocký Jozefovi Čárskemu okrem iného odpísal: „*Již před vydáním nových zákonů jste po dlouhou dobu rozšiřovali tytéž nepravdy o omezování a oklešťování práv církve. Tak není divu, že katoličtí kněží a věřící, již tolikrát oklamání, odmítají dnes sami podobná nařčení... Váš nepřátelský protistátní postoj odsuzují jak kněží, tak věřící, kteří si toužebně přejí, aby jste je neznepokojovali svými protizákonnými rozkazy, které rušivě zasahují do jejich svobodného a klidného výkonu náboženských funkcí a obřadů. Již sama okolnost, že z takového jednání nevyvodil stát dosud zákonné důsledky, svědčí o tom, až do jakých mezí šla dobrá vůle vlády ve snaze o dobré uspořádání vzájemného poměru mezi státem a církví... Není divu, že náš lid dospívá k závěru, že dosavadní vývoj nebyl poučením pro katolické ordináře, kteří pokračují ve velezáradném spojení, které již tak dlouho ohrožuje důležité zájmy lidu a státu. Kdo takto jedná, nemá poctivý úmysl ani s církví, ani se státem. Na toho dopadá plná osobní zodpovědnost podle platných zákonů, které označují spojení s cizí nepřátelskou mocí za zradu zájmů národa a státu...*“²³

O tom, že polozenie katolíckej cirkvi v Československu sa jednoznačne zhoršuje a nastáva prenasledovanie, ilustruje aj právo používať tzv. mexické fakulty, a to od jesene 1949. Vyslovene ich dostal aj biskup Čársky, ktorý ich sprostredkoval biskupovi Gojdičovi v októbri 1949.²⁴

Dňa 17. februára 1950 vydal zbor biskupov obežník, v ktorom odmietli uznať Jána Decheta ako kánonického správcu Banskobystrickej diecézy. Minister Alexej Čepička za Státni úrad pro věci církevní na to reagoval listom z 3. marca 1950, v ktorom biskupovi Čárskemu vysvetľoval, že všetko bolo v poriadku a okrem iného napísal: „*Vám ovšem nejde ani o pravdu, ani o blaho církve a státu, ani o klid a pokojný život kněží a věřících. Dlouho již usilujete o rozvrat a rozšiřování neklidu. Proto nepokládáte pod důstojnost ani občanskou ani biskupskou napadat otevřeně a neslychaným způsobem nové církevní zákony; ty zákony, které si dal pracující lid v zájmu republiky a církve a které musí být bezpodmínečně a plně dodržovány a zachovávány. Zato se ochotně podřizujete jakémukoliv politickému rozhodnutí a diktátu Vatikánu, který se netají nenávistí a nepřátelstvím k lidově demokratické republice a jejímu lidu. Schvalujete dokonce středověký církevní trest pro svého spolubratra, k němuž může sáhnouti nikoliv z důvodů náboženských, ale jen politických pouze takový cizák a nepřítel, jakým je Vatikán... pod*

23 AACass, Episcopalia, Jozef Čársky, nesign., list zo 14. 11. 1949.

24 Porovnaj: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Státna moc a cirkvi na Slovensku*, s. 203 – 204.

*rouškou exercícií, rekolekcií, misií a pod. činíte zlovolné pokusy o vyvolání neklidu a pěstujete štvání a pobuřování proti lidově demokratickému zřízení. Samí kněží poukazují na to, že kryjíce se svou biskupskou hodností, podněcujete nezodpovědným způsobem nižší duchovenstvo k protistátním činům.*²⁵

V Poľsku uzatvorili 23. apríla 1950 dohodu medzi katolíckou cirkvou a štátom, a to bez účasti Svätej stolice; podobné rokovania sa konali v Maďarsku, kde bola dohoda uzavretá 30. augusta 1950. Už v marci 1950 sa za podobné rokovania angažoval biskup Róbert Pobožný, pričom za českú stranu navrhol za sprostredkovateľa biskupa Štefana Trochtu. V máji 1950 sa aj Čársky vyjadril, že by sa chcel dohodnúť „poľskou cestou“. Tlak zo strany biskupov zosilnel po podpísaní dohody v Maďarsku v auguste 1950. Dňa 6. septembra 1950 napísal Ambróz Lazík kolegovi Čárskemu list a na vedomie ho poslal Eduardovi Nécseyovi, aby sa obnovili rokovania so štátom a aby sa Jozef Čársky ujal tejto iniciatívy za všetkých československých ordinárov. Jozef Čársky napísal 14. septembra 1950 list biskupovi Trochtovi, že je potrebné obnoviť rokovanie s vládou podľa poľského a maďarského vzoru a že podobný názor má aj Lazík, Pobožný a Nécsey. Trochta s tým písomne súhlasil 20. septembra 1950, konkrétne navrhol, aby sa najprv stretli na súkromný rozhovor s námestníkom ministra Zdenka Fierlingera. Štát však navrhol veľmi tvrdé podmienky a Svätú stolicu i verejnosť sa rozhodol šokovať zložením sľubu vernosti.²⁶

3. Zlomenie odporu biskupa (november 1950 – marec 1951)

Komunisti hľadali spôsob, ako zlomiť odpor cirkvi a prišli na riešenie v duchu biblickej pravdy: „*Udriem pastiera a stádo oviec sa rozpráchni*“ (Matúšovo evanjelium 26, 31). Po nástupe komunistickej moci biskupi vystupovali jednotne, no už v lete 1949 mali bezpečnostné tajné služby presondovanú situáciu v cirkvi do takej miery, že predpokladali, kto z nich bude náchylný k spolupráci s režimom a kto nie. Ďalší vzťah štátu k nim sa vyvíjal podľa tohto predpokladu. Čárskeho priradili medzi skôr ochotných, ak bude k tomu vhodné donútený:²⁷ „*Pokiaľ ide o biskupa Čárskeho,*

25 AACass, Episcopalia, Jozef Čársky, nesign., list z 3. 3. 1950.

26 AACass, Episcopalia, Jozef Čársky, nesign., list zo 6. 9. 1950, list zo 14. 9. 1950, list z 10. 9. 1950; PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku*, s. 224 – 226.

27 Porovnaj: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku*, s. 64.

u toho sú predpoklady, že keď bude k tomu okolnosťami donútený, bude pracovať pre terajšie zriadenie. Podobné predpoklady sú i u dr. Pobožného. K tomuto názoru tunajší útvár dospel preto, že obaja sú karieristi a majú radi pohodlie.²⁸ Jozef Čársky bol hovorcem slovenských biskupov, nie však pre osobný prospech, ale ako senior zboru biskupov a ordinárov. Slovenský úrad pre veci cirkevné sa mal postarať o to, aby na čele diecéz a v kľúčových cirkevných funkciách boli režimu oddaní, lojálni kňazi-vlastenci. Nasledovalo vystupňovanie tlaku režimu na biskupov.

Dňa 1. novembra 1949 biskupovi Jozefovi Čárskemu prideliťi vláadneho arogantného zmocnenca Povereníctva školstva, vied a umení Pavla Šarana. V Košiciach pôsobil do 8. septembra 1950. Biskup sa k nemu správal veľmi diplomaticky a mnohokrát ho ignoroval.²⁹ Biskup pre dovtedy rázny postoj proti schizmatickej katolíckej akcii mal autoritu u diecéznych kňazov.³⁰ Šaran znepríjemňoval život Jozefovi Čárskemu, ktorého v tomto období zlomilo ešte niekoľko ďalších udalostí: smrť priateľa, banskobystrického biskupa Škrábika († 8. januára 1950) či prípad Decheta. Zmocnenec nátlakom prinútil biskupa vydať obežník z 13. mája 1950 s „pokrokovou kázňou“.³¹ Medzitým bol zrušený košický kňazský seminár, čo bola ďalšia rana. Čársky sa vďaka tomu nedostal do izolácie hneď, ale až koncom júna 1950.³² V auguste 1950 prišiel do Košíc nový vládnny zmocnenec Vladimír Babylonský. Biskup i riaditeľ biskupskej kancelárie Ján Tarasovič boli izolovaní. Biskup Čársky sa vtedy začal aktívne zaujímať o dohodu biskupov s vládou³³ podľa poľského vzoru. Historik F. Vnuk vidí možnosť takejto dohody len za situácie, že by sme boli samostatnou krajinou, nie pod vládou Prahy.³⁴

Po akcii P bola zlikvidovaná gréckokatolícka cirkev a biskupi Pavol Gajdič a Vasil' Hopko boli 28. apríla 1950 uväznení. V dňoch 2. – 5. júna 1950 boli izolovaní biskupi Ambróz Lazík, Eduard Nécsey a Ján Vojtaššák, v septembri 1950 biskupi Andrej Škrábik a Jozef Čársky, v marci 1951 biskup Róbert Pobožný. V júli 1950 bol uväznený trnavský pomocný biskup Michal Buzalka, v septembri 1950 spišský biskupi Ján Vojtaššák a Štefan Barnáš. Uväznený bol aj Čárskeho generálny vikár Ján Onderúv. Pone-

28 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkev na Slovensku*, s. 198.

29 Porovnaj: VNUK, F.: *Vládni zmocneneci*, s. 8, 163 – 165.

30 Porovnaj: VNUK, F.: *Vládni zmocneneci*, s. 167.

31 Ten sa však nenašiel. Porovnaj: VNUK, F.: *Vládni zmocneneci*, s. 171 – 172.

32 VNUK, F.: *Vládni zmocneneci*, s. 173.

33 Porovnaj: KMEŤ, N.: *Postavenie cirkví na Slovensku*, s. 265.

34 VNUK, F.: *Vládni zmocneneci*, s. 173, 175.

chaní boli tí bezmocní biskupi, ktorých režim svojím správaním zastrašil a istým spôsobom sa stali povolnými. Čárskemu nanútili za generálneho vikára vlasteneckého kňaza Jána Tuleju.³⁵ Cirkevná rada ÚV KSČ dňa 21. júla 1950 rozhodla: „*SlÚC bude starostlivo sledovať i činnosť biskupa Čárskeho a keď by bránil kňazom v účasti na velehradských slávnostiach, budú u neho vykonané ihneď všetky izoláčné opatrenia. V opačnom prípade bude jeho izolácia odložená do doby po velehradských slávnostiach.*“³⁶ Postoj režimu svedčí o tom, že Čársky ešte nebol považovaný za úplne zlomeného a ďalšie udalosti dosvedčujú, že režim sa poistil proti Čárskemu. Dňa 16. decembra 1950 bolo vymenované nové zloženie biskupskej auly. Keďže voči novému generálnemu vikárovi mohli zísť námietky kňazov, biskup prikázal vymenovanému preukazovať príslušnú úctu a poslušnosť. Generálnym vikárom sa stal Ján Tuleja, farár vo Vechci,³⁷ biskupským ekonómom Mons. Jozef Števek³⁸ a vicekancelárom Jozef Šesták, farár v Zborove. Všetci traja zložili 22. decembra 1950 predpísanú prísahu.³⁹ Tuleja sa svojej funkcie zriekol v roku 1954 a na jeho miesto bol vymenovaný Štefan Onderko a za zástupcu Štefan Benkő, ktorý bol súčasne vymenovaný za čestného kanonika. Biskup rovnako vyzval na preukazovanie kánonickej úcty a poslušnosti.⁴⁰

V januári 1951 sa konal v Bratislave proces proti trom slovenským biskupom Vojtaššákovi, Buzalkovi a Gojdičovi. Proces sledoval zdiskreditovanie celého biskupského zboru ako protiludového imperialistu. Izolovaných biskupov, medzi nimi i Čárskeho, mal proces zastrašiť. Prerušený bol priamy kontakt so Svätou stolicou a medzi biskupmi bola len veľmi obmedzená možnosť komunikácie. V takomto stave depresívnej beznádeje boli ochotní od novembra 1950 niektorí biskupi komunikovať z režimom. Boli medzi nimi Pícha, Trochta, Čársky a Pobožný. Dňa 12. marca 1951 zložili sľub vernosti republike šiesti biskupi, medzi nimi i Čársky, čoskoro sa pridali aj ďalší dvaja slovenskí biskupi. V mene všetkých sa po zložení

35 VNUK, F.: *Sto päťdesiat rokov v živote národa. Slovensko v rokoch 1843 – 1993*. Bratislava 2004, s. 293 – 294, 297; VNUK, F.: *Katolícka cirkev v 20. storočí na Slovensku a vo svete. S krátkym prehľadom cirkevných dejín do roku 1900*. Bratislava 2006, s. 185 – 187, 189 – 190; PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkev na Slovensku*, s. 220.

36 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkev na Slovensku*, s. 200.

37 Ján Tuleja bol vlastenecký kňaz oddaný režimu. Porovnaj: KMEŤ, N.: *Postavenie cirkví na Slovensku*, s. 267.

38 Jozef Števek sa javil ako najserióznejšia postava. Porovnaj: KMEŤ, N.: *Postavenie cirkví na Slovensku*, s. 207 – 208.

39 AACass, Administratívne spisy, sign. 53/1951 z 11. 1. 1951.

40 AACass, Administratívne spisy, sign. 540/1954, s. 2, 6.

sľubu Čársky poďakoval a prisľúbil splniť štátom stanovené podmienky. Následne biskupi dostali v obálkach platový dekrét s platnosťou od 1. januára 1951, čo je hodnotené ako snaha o ich diskreditáciu. ÚV KSS potom konštatoval, že bolo prekvapivé, že sľub zložil aj Čársky, ktorý v minulosti vystupoval voči režimu ostrejšie než Nécsey a Pobožný, od ktorých sa očakávalo, že oni budú skladať sľub ako prví. Čárskeho počínanie možno na jednej strane považovať za prejav slabosti,⁴¹ ale na druhej strane to možno chápať ako východisko z krízy, ktoré malo uspokojiť vyostrenú situáciu⁴² či únik z psychického nátlaku.

V lete 1951 sa komunisti chválili tým, že katolícku cirkevnú hierarchiu spacifikovali podľa svojho želania. Čársky patril k zlomeným biskupom.⁴³ Biskup sa vrátil k výkonu svojej funkcie, aj keď v oklieštených medziach.⁴⁴

4. Spolupráca s režimom (marec 1951 – 1955)

V nasledujúcom období je pre Čárskeho charakteristické čiastočne váhanie, čiastočne experimentovanie v nádeji na zlepšenie postavenia cirkvi.

V marci 1951 bol z domácej izolácie uvoľnený biskup Čársky spolu s Lazikom; práve oni prejavili najväčší záujem o zvýšenie počtu novoprijatých Bohoslovcov, pretože počet kňazov bol alarmujúco nízky. Ich zásluhou v školskom roku 1951/1952 prijali 24 poslucháčov.⁴⁵

Obežník z 20. mája 1951 publikuje pastiersky list Čárskeho, ktorý bol reakciou na obdobie studenej vojny. Príhovor je plný až frázozitosti typickej pre oficiálne príhovory, kde sa vyzdvihoval mier a odsudzovali nepriatelia mieru, ktorí sú schopní zničiť nielen život, ale i výsledky práce na náboženskom, kultúrnom hospodárskom a sociálnom poli.⁴⁶ Termíny *usilovnosť* a *práca* tu vyznievajú príliš materialisticky. Zmienky „mierového“ charakteru v ďalších obežníkoch mali rovnaký charakter a podtext.

41 Porovnaj: VNUK, F.: *Vládni zmocnenci*, s. 178, 182.

42 Porovnaj: KMEŤ, N.: *Postavenie cirkvi na Slovensku*, s. 275.

43 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku*, s. 227; VNUK, F.: *Sto päťdesiat rokov v živote národa*, s. 294 – 295, 332; VNUK, F.: *Katolícka cirkev v 20. storočí na Slovensku a vo svete*, s. 185 – 186.

44 Porovnaj: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970*. Bratislava 1999, s. 23.

45 Porovnaj: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku*, s. 186 – 187.

46 AACass, Administratívne spisy, sign. 1431/1951, s. 1 – 2.

Vyzdvihovali význam mieru a práce. Biskup nikdy otvorene nechválil režim, ani ho nepodporil.⁴⁷ Vzťah Čárskeho k štátnej moci bol zrejme úprimný, biskup v sebe nepestoval dvojtvárnosť.⁴⁸

Biskupi a kňazi boli postupne vohnaní do celoštátneho mierového výboru rímskokatolíckych duchovných. Na mierovej manifestácii v Bratislave sa 23. mája 1951 zúčastnil aj uvoľnený biskup Čársky.⁴⁹ Od roku 1952 prostredníctvom Mierového výboru katolíckeho duchovenstva, premenovaného v novembri 1966 na Mierové hnutie katolíckych duchovných, malo byť ovládané a kontrolované každé diecézne presbytérium.⁵⁰ Čársky sa otvorene vyjadroval, že hlavou cirkvi je Svätý Otec, čo sa režimu nepáčilo.⁵¹ Rovnako konštatovalo Cirkevné oddelenie Krajského národného výboru (ďalej KNV) v Prešove v správe z 15. mája 1953, že biskup Čársky marí úspešnú prácu režimu medzi gréckokatolíckmi, ktorí „prestúpili“ na pravoslávie.⁵² Tu vidno, že všetok diktát štátu nebol v súlade so svedomím Čárskeho a že v nekompromisných otázkach sa snažil presadiť cirkevný postoj.

V pastierskom liste z 12. novembra 1954 pred parlamentnými voľbami (28. novembra) Čársky zdôvodňuje motívy svojho konania citátom z Písma: „*Dávajte, čo je Božie Bohu (Mt 22, 21) ... On sám [Kristus – P. Z.] svojím slovom i príkladom vyzdvihol..., že človek na zemi súčasne je aj členom ľudskej spoločnosti, že človek má aj svoju pozemskú vlasť a že aj voči tejto je viazaný povinnosťami. Jasne to formuloval: Dávajte cisárovi, čo je cisárovo! (Mt 22, 21).*“ Ďalej citoval pápeža Pia XI.: „*Dobry katolíck práve preto, že sa správa podľa katolíckeho učenia, je najlepším občianom milujúcim svoju vlasť a lojálne sa podriaďujúcim občianskej vrchnosti zastupujúcej akúkoľvek zákonitú vládu (encyklika Divini illius Magistri).*“⁵³

V obežníkoch sú zaznamenané rôzne ústupky, ktoré však ani zďaleka nepripomínajú štýl Čárskeho. Iné dosvedčujú neustálu vieru v dialóg so štátnym zriadením. Nikdy však nešlo o pochybenie vo viere alebo v dis-

47 Porovnaj: AACass, Circulares, obežníky z roku 1951 a ďalšie.

48 Porovnaj: AACass, Administratívne spisy, sign. 180/1954, s. 1.

49 VNUK, F.: *Katolícka cirkev v 20. storočí na Slovensku a vo svete*, s. 192; PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku*, s. 215.

50 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku*, s. 215 – 217; VNUK, F.: *Sto päťdesiat rokov v živote národa*, s. 298 – 299, 333 – 334; VNUK, F.: *Katolícka cirkev v 20. storočí na Slovensku a vo svete*, s. 193.

51 Porovnaj: VAŠKO, V.: *Dům na skále 2. Církev bojující. 1950 – květen 1960*. Kostelní Vydří 2007, s. 371.

52 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku*, s. 269.

53 AACass, Administratívne spisy, sign. 2754/1954, s. 1 – 2.

ciplíne voči cirkvi. Režim sa vyrovnával so svojím triednym nepriateľom ďalším zatýkaním, súdmi a väznením, povolávaním na vojenskú službu atď.⁵⁴ Čársky bol predsa len považovaný za ordinára, ktorého by stačilo len vhodne ovplyvniť a ďalej by bol režimu prospešný. V januári 1954 Čárske mu vnútili za generálneho vikára „pokrokového“ kňaza Štefana Onderka.⁵⁵ O krátky čas mu udelili Rad republiky.

5. Zmena a pasívny odpor (1955 – 1962)

Jasnú a jednoznačnú zmenu v Čárskeho živote badať v roku 1955. Zdá sa, že kľúčovou udalosťou, ktorú biskup zrejme vyhodnotil ako zásadnú chybu, bolo prijatie vysokého štátneho vyznamenania a následné pohoršenie kňazov i laikov. Zvyšok života sa biskup snažil robiť nápravu. Nebadať žiadne kompromisy s režimom a biskupove vystúpenia na verejnosti boli minimálne. V porovnaní s predchádzajúcim obdobím sa táto etapa javí ako mlčanie.

Dňa 15. novembra 1955 biskupi Čársky a Pícha napísali list pápežovi, v ktorom vysvetlili proticirkevnú situáciu v Československu. Na list odpovedal Dominik Tardini zo Štátneho sekretariátu Svätej stolice 22. februára 1956.⁵⁶

V roku 1956 a 1957 nasledovali ďalšie Čárskeho snahy o dialóg so štátom, a to v spojení s ostatnými biskupmi Nécseyom, Lazíkom a Pobožným.⁵⁷

Od roku 1952 sa veľkonočné obrady konali ráno, aby ľudí neodvádzali od práce. Čársky štátnemu nátlaku vyhovel.⁵⁸ V marci 1956 rozposlal biskup všetkým farnostiam úpravu obradov Veľkého týždňa, pretože Svätá stolica zreformovala obrad a vyžadovali sa „skutočnejšie“ časy liturgických slávení.⁵⁹

Po revolúcii v Maďarsku sa biskup k nej vyjadril v obežníku z 26. novembra 1956. Neodsúdil povstanie ľudu, ale zlo, ktoré priniesla, preto bola organizovaná zbierka pre postihnutých.⁶⁰

54 Porovnaj: VNUK, F.: *Sto päťdesiat rokov v živote národa*, s. 299, 302.

55 VAŠKO, V.: *Dům na skále 2*, s. 335.

56 AACass, Episcopalia, Čársky, Menovania, sign. 72 (kópia).

57 AACass, Episcopalia, Čársky, korešpondencia, nesign. (strojopisná kópia).

58 AACass, Administratívne spisy, sign. 650/1952, s. 4; sign. 645/1953.

59 AACass, Curia, Nr. 139, nesign., s. 1 – 3.

60 AACass, Administratívne spisy, sign. 3160/1956 (obežník X/1956), s. 1.

Dňa 15. januára 1962 Čársky zostavil posledný obežník, ktorý už ale nebol publikovaný, ani rozširovaný. V úvodníku napísal slová, ktoré sa trochu vymykajú predchádzajúcim novoročným príhovorom. Písal o veku života, ktorý prichádza k cieľu, ktorým je Kristus (toto miesto cenzúra vyškrtla). Keď si každý bude svedomito plniť svoje povinnosti, potom bude šťastný nielen nový rok, ale aj budúce veky.⁶¹

V roku úmrtia Čárskeho (1962) zhromaždila Štátna bezpečnosť (ďalej ŠtB) množstvo informácií o „nepriateľskej činnosti“ biskupov. Čárskeho vtedy orgány ŠtB označili za „hlavnú osobu pri vykonávaní ilegálnej nepriateľskej činnosti na Slovensku v prospech Vatikánu a vybudovaní kanálu na Vatikán“. Autori knihy Pod kuratelou moci dodávajú: „Keby existovala taká situácia ako na začiatku 50. rokov, mocenský zárok... by bol nepochybnou realitou.“⁶²

Záver

Postoj Čárskeho sa v kontexte posledných rokov jeho života javí ako mlčanie. Nejde však o mlčanie zo strachu. Najvyššia autorita cirkvi vo veciach viery a mravov – pápež Ján Pavol II. – v podobnej súvislosti citoval veľkého muža poľského národa, kardinála Wyszyńského: „*Teror, ktorý používajú všetky diktatúry, počíta so strachom apoštolov. Mlčanie len vtedy má apoštolskú výrečnosť, keď svoju tvár neodvracia od udierajúceho. Tak konal mlčiaci Kristus. No tým prejavil svoju mužnosť. Kristus sa nedal ľuďom sterorizovať. Keď stál zoči-voči kohorte, odvážne povedal: Ja som (Stefan Wyszyński, Zapiski więzienne, Paríž 1982, s. 94).*“⁶³ Čársky sa nedal sterorizovať. Nikdy režim otvorene nepodporil.⁶⁴ Zostal katolíckym biskupom, nezradil Krista, ani cirkev, jej učenie, ani disciplínu. Zaslúži si obdiv, že v nezávideniahodnej dobe zostal sám sebou a konal podľa svojho najlepšieho vedomia a svedomia. Stále sa díval do očí svojim nepriateľom a z mnohej literatúry je zjavný odpor režimu voči osobe Jozefa Čárskeho až do sklonku jeho dní, a to predovšetkým preto, lebo bol biskupom ka-

61 AACass, Administratívne spisy, sign. 58/1962 (obežník I/1962 – nepublikovaný), s. 1 – 2.

62 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou moci*, s. 89; Porovnaj: PEŠEK, J.: *Slovensko na prelome 50. a 60. rokov. Politicko-mocenské aspekty vývoja*. Brno 2005, s. 64.

63 Ján Pavol II.: *Vstaňte, Podme!* Trnava 2004, s. 127 – 128.

64 Porovnaj: KMEŤ, N.: *Postavenie cirkvi na Slovensku*, s. 277.

tolickej cirkvi. Čársky je osobnosťou so všetkým, čo k tomu patrí.⁶⁵ Odpoveď by prináležala moralistom, ktorí ju ale obchádzajú vo všetkých svojich príručkách. Odpoveď na to, ako metodologicky zvládnuť túto otázku, dal citovaný Wyszyński. Konanie biskupa Čárskeho treba porovnať s postojmi a životom Ježiša Krista. Napokon cirkev tak robila po tisícročia. Ide o spôsob, ktorý je vlastný len cirkvi a tým, ktorí v nej žijú. Cirkev stále porovnávala životy mučeníkov a svätých s Kristom. Ak sa zhodovali, ich oficiálnej kanonizácii už nič nestálo v ceste. V žiadnom prípade nechceme Čárskeho svätorečiť. No tak, ako mnohokrát rešpektujeme teologické rozhodnutia iných veľkých náboženstiev, napr. židovského, alebo názory suverénnych spoločností, tak treba ponechať katolícku cirkev vysloviť konečný, čiže morálny (teologický) úsudok, ktorý nad Čárskym v spomenutom kontexte vyznieva jednoznačne v jeho prospech. Aj Kristus v posledných chvíľach svojho života mlčal, ale predtým, keď ešte bola nádej na zmenu, rozprával. Čársky v prvých rokoch po nástupe komunizmu nemlčal. Sebe vlastným spôsobom napísal niekoľko otvorených diplomatických listov na najvyššie miesta – prezidentovi, predsedovi vlády, vláde ČSR.⁶⁶ Odpovede na ne sú plné špiny a nenávisti, výčitiek a obviňovaní vlastných onej dobe a oným ľuďom, ktorí sa za nimi skrývali. Čárskeho postoj ku komunizmu bol jasný a plne v súlade s náukou katolíckej cirkvi. Pod silným psychickým a fyzickým tlakom vládnuceho totalitného režimu Čársky „spolupracoval“, zúčastňoval sa na mierových zjazdoch, aktívne na nich prednášal,⁶⁷ dokonca v roku 1955 dostal Rad republiky. Kristus však rád odpúšťal kajúcim hriešnikom, a tak aj lotor z pravej strany Kristovho kríža dosiahol odpustenie a stal sa prvým kanonizovaným svätcom. Čársky asi sedem rokov pred najdôležitejšou skúškou – smrťou – bol tým skutočným a pravoverným Jozefom Čárskym, akého by sme si ho možno želali mať odjakživa. Tento spôsob vysvetlenia nazývame teológiou dejín.

65 Táto otázka má kontext predsudkov, pretože Čárskeho ako veľkého spolupracovníka komunistov predstavil ThDr. Ján Čech, ktorý bol veľmi aktívnym členom prokomunistického hnutia *Pacem in terris*. Je nevyhnutné si „odmyslieť“ túto „reklamu“, resp. „nálepku“, ktorú dostal, pretože mu ju zámerne dali iní, keď zneužili dejiny.

66 Nachádzajú sa nezatriedené v: AACass, *Episcopalia*, Jozef Čársky. Sú uverejnené medzi dokumentmi.

67 SEDLÁK, P.: Biskup Jozef Čársky a mierové hnutie v rokoch 1950 – 1963 (Vo svetle archívnych materiálov Arcibiskupského archívu v Košiciach). In: HIŠEM, C., ZUBKO, P. (eds.): *Štyridsiate výročie úmrtia biskupa Jozefa Čárskeho. Zborník príspevkov monotematického seminára z cirkevných dejín, Košice 13. mája 2002*. Košice 2002, s. 87 – 101.

Summary

Jozef Čársky and the Communist Regime

Jozef Čársky, the Bishop of Košice, has been accused of collaborating with the communist regime. Sources available in the Archiepiscopal Archive in Košice cast a different light on this subject and bring us closer to objective truth. The paper elucidates Čársky's position on communism and the communist regime against the relevant background of his personal life and historical context of events that significantly impinged his actions. The author has managed to arrive at a methodological procedure within theology history that he applied in interpreting those events which cannot be directly backed by relevant sources, because they had not been preserved, had not originated, or had been destroyed. The paper divides pertinent periods in life of bishop Čársky in five stages: 1. Pre-communist era (till February 1948), 2. Active resistance era (February 1948 – autumn of 1950), 3. Breaking the resistance of the bishop (November 1950 – March 1951), 4. Collaboration with the regime (March 1951 – 1955), 5. Change of heart and passive resistance (1955 – 1962). The paper evaluates the position Jozef Čársky was appropriated in Slovak history; it illuminates his orthodox faith, a personal human tragedy, but also the greatness of the Slovak bishop who walked the path guided by his conscience.

Inštitúcie štátneho dozoru

**Specialized Organs of State
and Political Control over the
Churches**

Štátnopolitické orgány dozoru nad cirkvami na Slovensku v rokoch 1948 – 1989

Jan Pešek (Slovensko)

Všetky cirkvi a náboženské spoločnosti pôsobiace v Československu, respektíve na Slovensku, sa po prevrate vo februári 1948 dostali pod prísnu kontrolu. Štátna moc nad nimi vykonávala tvrdý dozor, kontrolovala ich a „usmerňovala“, „dohliadali“ na nich rôzne štruktúry komunistického režimu. O všetkých podstatných otázkach štátnej cirkevnej politiky rozhodovali vedúce orgány Komunistickej strany Československa (ďalej KSČ), či už riadne (predsedníctvo, politické byro) alebo mimoriadne (rôzne cirkevné komisie), rovnako ako jej orgány na nižších stupňoch, t. j. v krajoch, okresoch a mestách. Celková štátna školská a kultúrna politika sa orientovala na obmedzovanie vplyvu cirkví a zužovanie priestoru na ich pôsobenie. Cirkvi pozorne sledovali bezpečnostné orgány, predovšetkým ich štátnobezpečnostné zložky. Tie riešili „cirkevnepolitickú problematiku“ prostredníctvom štruktúry svojich orgánov, v prípade, keď to považovali za vhodné, zasahovali priamo alebo sprostredkované, cez príslušný štátny aparát, inštitucionálne vybudovaný a špecializujúci sa na kontrolu a riadenie cirkví.

Systém existencie a pôsobenia takýchto špecializovaných štátnopolitických orgánov sa formoval postupne. Cirkevná agenda bola po februári 1948 (i pred ním) v kompetencii kultových oddelení ministerstva, respektíve Povereníctva školstva, vied a umení (ďalej PŠVÚ). Akýmsi pofebruárovým „revolučným provizóriom“ sa stali tzv. akčné výbory Národného frontu, od ústredia až po miestnu úroveň. Cirkevná komisia Ústredného akčného výboru Národného frontu (ďalej ÚAV NF) a jeho cirkevné od-

delenie, na Slovensku obdobná komisia Ústredného akčného výboru Slovenského národného frontu (ďalej ÚAV SNF) a cirkevné oddelenie boli hlavným realizátorom politiky vedenia KSČ (KSS – Komunistickej strany Slovenska) voči cirkvám. Ich prostredníctvom sa uskutočňovali zásahy proti cirkevnej tlači, likvidovali konfesijné organizácie a cirkevné ustanovizne, obmedzovali púte, šikanovali duchovných a pod. Pri oblastných (od začiatku roka 1949 krajských) a okresných akčných výboroch SNF menovali cirkevných tajomníkov (referentov), ktorí sa usilovali získavať tzv. farských dôverníkov, dozerajúcich na jednotlivých duchovných.

Súčasťou aparátu na riadenie cirkví sa stala aj štruktúra krajských a okresných národných výborov (ďalej KNV a ONV). Vládne nariadenie č. 116/1949 Zb. z 22. apríla 1949 zaradovало do kompetencie KNV a ONV rozsiahlu cirkevnú agendu, dovtedy spravovanú z ministerstva, respektíve Povereníctva školstva, vied a umení. Dotýkala sa cirkevných osôb, kongregácií, organizácií cirkví, cirkevného majetku a základín. Na riešenie tejto agendy sa na KNV a ONV vytvárali s pomocou orgánov Slovenského národného frontu cirkevné oddelenia na čele s cirkevnými tajomníkmi. Ďalšou zložkou aparátu na kontrolu a riadenie osobitne katolíckej cirkvi boli aj tzv. vládni zmocnenci. V ostatných cirkvách ustanovení neboli. Kontrolu protestantských cirkví si štátna moc zabezpečila „personálnou prestavbou“ ich vedenia a predstavitelia pravoslávnej cirkvi zostávali natoľko „spoľahliví“, že zmocnenci jednoducho neboli potrební. Do katolíckych biskupských úradov a ďalších cirkevných inštitúcií (bohoslovecké učilištia, cirkevné spolky a pod.) dosadzovali zmocnencov od júna 1949. Pôvodne mali ísť len do biskupských úradov v Trnave a Spišskej Kapitule, no napokon sa rozhodlo o ich dosadení aj v Nitre a Banskej Bystrici. Do ostatných biskupských úradov nastúpili na jeseň 1949. Spočiatku pôsobili ako zmocnenci PŠVU, po vzniku Slovenského úradu pre veci cirkevné ako jeho zmocnenci.¹

Po februári 1948 tak existovala široká štruktúra aparátu na riadenie cirkví, no ucelený systém, hierarchicky štruktúrovaný a jednotne riadený priniesli až tzv. cirkevné zákony. Začiatky ich prípravy spadajú ešte do predfebruárového obdobia a súviseli s jednotlivými etapami pozemkovej reformy. Realizácia jej druhej etapy (zákon č. 142/1947 Zb. z 11. júla

1 Podobu aparátu na kontrolu a riadenie cirkví po februári 1948 (do prijatia tzv. cirkevných zákonov) podrobnejšie pozri: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava 1997, strana (ďalej s.) 103 – 105. O dosadzovaní a fungovaní tzv. vládnych zmocnencov pozri: VNUK, F.: *Vládni zmocnenci na biskupských úradoch v rokoch 1949 – 1951*. Martin 1999, 260 s.

1947 o revízií prvej pozemkovej reformy) a po februári 1948 aj prijatie zákona č. 46/1948 Zb. z 21. marca 1948 o novej pozemkovej reforme (tzv. tretia etapa) stavali cirkvi do jednoznačnej ekonomickej závislosti od štátu. Katolícka cirkev, ako dovtedy najväčší pozemkový vlastník spomedzi cirkví (majetky ďalších cirkví boli skôr symbolické), tým prišla de facto o poslednú možnosť, ako vlastnými silami aspoň sčasti zabezpečovať svoje fungovanie. Vyvrcholením tohto procesu bolo prijatie zákona č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom. Predstavitelia režimu sa usilovali prijať ho ešte pred letom 1949, no nepodarilo sa to pre gradáciu konfliktu okolo pokusu rozvrátiť katolícku cirkev prostredníctvom tzv. Katolíckej akcie.² Keď tento pokus stroskotal, prišiel rad na podriadenie si cirkví pomocou sily zákona.

Na rozdiel od hospodárskeho zabezpečenia cirkví otázka zriadenia štátneho orgánu na ich kontrolu a riadenie nebola pred februárovým prevratom 1948 a minimálne ešte rok po ňom celkom aktuálna. Medzi predstaviteľmi štátnej moci a katolíckej hierarchie sa konali rokovania, ktoré sa viackrát prerušili a opäť obnovili, no na jar 1949 definitívne skončili. Vedenie KSČ usúdilo, že nastal vhodný čas na radikálne riešenie; rozhodlo sa podmaniť si cirkvi prostredníctvom zákona o ich hospodárskom zabezpečení. To súčasne stavalo do popredia aj otázku štátneho orgánu na kontrolu a riadenie cirkví, pričom jej aktuálnosť zvyšovalo „poučenie“ z fiaska tzv. Katolíckej akcie. Koncom leta 1949 sa v Ústrednom akčnom výbore Národného frontu presadil názor, že *„problém vzťahov cirkví a štátu sa môže vyriešiť len na jednej základni – a to na tom, že štátna moc stanoví, ako a do akej miery chce administrovať i vo veciach vonkajšieho spravovania cirkví... V popredí je otázka vytvorenia aparátu, schopného byrokraticky spravovať veci cirkevné, t. j. zobrať do rúk štátu administrovanie cirkevných záležitostí, a to v takej miere, ktorá bude uznaná za účelnú a rozumnú“*.³ Vedenie KSČ pôvodne uvažovalo o zriadení ministerstva kultov a vyznania. Predsedníctvo ústredného výboru (ďalej ÚV) KSČ nakoniec 22. augusta

2 O problematike tzv. Katolíckej akcie pozri PEŠEK, J.: „Katolícka akcia“ na Slovensku roku 1949. *Historický časopis*, ročník (ďalej roč.) 44, 1996, číslo (ďalej č.) 1, s. 47 – 63; VNUK, F.: *Pokus o schizmu a iné proticirkevné opatrenia v rokoch 1949 – 1950*. Bratislava 1996; HALKO, J.: *Rozbití Cirkev: Rozkolnícka Katolícka akcia. Pokus o vytvorenie „národnej cirkvi“ v Česko-Slovensku 1949*. Bratislava 2004.

3 Národní archiv (ďalej NA) Praha, fond (ďalej f.) ÚAV NF, škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 36, OC 1949. K otázke zriadenia ministerstva kultov a vyznania.

1949 rozhodlo o vytvorení Štátneho úradu pre záležitosti cirkví⁴ a následne Národné zhromaždenie prijalo 14. októbra 1949 zákon č. 217/1949 Zb. o Štátnom úrade pre veci cirkevné (ďalej SÚC). Záber pôsobnosti SÚC a odvodene aj Slovenského úradu pre veci cirkevné (ďalej SlÚC) bol veľmi široký. Do ich kompetencie patrili najmä normotvorná, vedúca a dozorná činnosť vo všetkých cirkevných a náboženských veciach, správne veci cirkví, náboženských spoločností, ich zložiek, komunít, ústavov, základín, kostolov, obročí, fondov, reholí a kláštorov, ako aj hospodárske a finančné veci (správa cirkevných fondov a základín a podobne), ochrana cirkevných pamiatok, rozpočtové, úverové a plánovacie veci v cirkevnom a náboženskom odbore, osobné a platové veci duchovných, učiteľov a zamestnancov bohosloveckých fakúlt, učilíšť a seminárov, ako aj učiteľov náboženstva, veci súvisiace s vyučovaním náboženstva, odborné posudzovanie cirkevnej a náboženskej tlače a publikácií, veci náboženských spolkov a organizácií, charitatívna činnosť, medzinárodné styky cirkevné a náboženské.⁵

Zákon č. 218/1949 Zb. stanovoval, že „*štát poskytuje podľa ďalších ustanovení zákona osobné požitky duchovným cirkví a náboženských spoločností, ktorí pôsobia so štátnym súhlasom v duchovnej správe, v cirkevnej administratívne alebo v ústavoch pre výchovu duchovných*“. Nová úprava platov bola z finančného hľadiska pre kňazov výhodnejšia ako dovtedajší stav. Najdôležitejšie ustanovenie zákona však predstavovala formulácia, že činnosť v cirkvách a náboženských spoločnostiach „*môžu vykonávať len osoby, ktoré majú na to štátny súhlas a ktoré vykonávajú sľub... Každé ustanovenie (voľba, vymenovanie) týchto osôb vyžaduje predchádzajúci súhlas štátu*“.⁶ Predstavovalo to mimoriadne účinný prostriedok nátlaku

4 Uznesenie schôdze Predsedníctva ÚV KSČ 22. augusta 1949. In: BULÍNOVÁ, Z., JANÍŠOVÁ, M., KAPLAN, K. (eds.): *Církevní komise ÚV KSČ 1949 – 1951. Edice dokumentů. I. Církevní komise ÚV KSČ („Církevní šestka“). Duben 1949 – březen 1950.* Praha – Brno 1994, s. 236.

5 Zbierka zákonov republiky Československej, roč. 1949. Vládne nariadenie č. 228 z 25. 10. 1949 o pôsobnosti a organizácii Štátneho úradu pre veci cirkevné.

6 Tamže. Zákon č. 218 zo 14. 10. 1949 o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom.

na kňazov a vytváralo ich existenčnú závislosť od štátu. Text slubu určila vláda nariadením z 18. októbra 1949.⁷

Úprava vzťahu štátu a cirkví v tej podobe, ako bola uzákonená na jeseň 1949, bola mimo akúkoľvek pochybnosť jednoznačne účelovou záležitosťou. Komunistický režim v zložitej vnútro politickej i medzinárodnej situácii potreboval získať kontrolu nad činnosťou cirkví, najmä katolíckej, ktoré zostali de facto jedinými organizovanými silami, schopnými klásť odpor totalitným praktikám. Pomocou materiálneho zabezpečenia činnosti cirkví získal vplyv na vnútorný život cirkví, navyše mohol svoj postup interpretovať ako vyriešenie náhrady za tie cirkevné majetky, ktoré boli cirkvám (predovšetkým katolíckej) odobrané pri jednotlivých etapách pozemkovej reformy. Štátna moc tiež predpokladala, že materiálnym zabezpečením činnosti cirkví sa oslabia vzťahy medzi cirkvou a veriacimi, ktorí už nebudú prispievať na cirkvi zo svojich prostriedkov. Keď priority z prelomu 40. a 50. rokov pominuli alebo zoslabli, zmenil sa prístup štátu a jeho „velkorysosť“ aj v tejto sfére.⁸

Prijatie „cirkevných zákonov“ podstatne zmenilo právne postavenie cirkví, čo položilo základy pre nové cirkevné pomery a vnútorný život cirkví. Dovtedajší dozor nad cirkvami sa zmenil na podriadenosť cirkví štátu. Štát mal odteraz právo a povinnosť zasahovať do vnútornej správy cirkví, čím sa zrušila ich autonómia. Zákony svojimi dôsledkami zasahovali do práv a slobôd občanov, a to aj v rozpore s platnou ústavou.

7 Text slubu vernosti bol nasledujúci: „*Sľubujem na svoju česť a svedomie, že budem verný Československej republike a jej ľudovodemokratickému zriadeniu a že nepodniknem nič, čo by bolo proti jej záujmom, bezpečnosti a celistvosti. Budem ako občan ľudovodemokratického štátu plniť svedomite povinnosti vyplývajúce z môjho postavenia a vy-nasnažím sa podľa svojich síl podporovať budovateľské úsilie smerujúce k blahu ľudu.*“ Tamže. Vládne nariadenie č. 219 z 18. 10. 1949 o hospodárskom zabezpečení rímsko-katolíckej cirkvi štátom (text slubu vernosti bol totožný aj pre ostatné cirkvi – J. P.).

8 Úprava hospodárskeho zabezpečenia činnosti cirkví v podobe z konca 40. rokov zos-tala v platnosti do polovice 50. rokov, keď sa začali uplatňovať nové zásady. Štát už nehradil všetky schodky vecných nákladov cirkví, ale poskytoval (podľa vlastného uváženia) len príspevky. Štátne subvencie sa postupne znižovali. S postupom rokov boli priznávané aj skutočné dôvody úpravy z roku 1949, ktorá „*mala za cieľ, aby pomou-cou materiálneho zabezpečenia cirkví štát získal za veľmi napätej situácie v katolíckej cirkvi proti reakčnej hierarchii vplyv v cirkvách, najmä medzi duchovenstvom, a kontro-lu nad cirkevným životom. Súčasne bolo takto ukončené rokovanie s predstaviteľmi katolíckej hierarchie o odškodnení za cirkevné veľkostatky zabrané pri pozemkovej re-forme. Popritom sa predpokladalo, že teraz, keď veriaci nebudú nútení vydržovať cirkvi zo svojich prostriedkov, bude slabnúť styk veriacich s cirkvami a farármi a náboženský život.*“ NA Praha, f. SÚC, šk. č. 7. Návrh na novú úpravu hospodárskeho zabezpečenia cirkví a náboženských spoločností (ide o dokument z roku 1954 – J. P.).

V podstate každý kňaz musel rokovať so štátnymi orgánmi, príslušnými pre cirkevné otázky. Veľa záležitostí, ktoré dovtedy vybavovali cirkvi samé, prebral štát. SÚC (SIÚC) prenikol aj do cirkevnej správy, získal ucelený prehľad o jej činnosti a dokonca aj o každom kňazovi. Duchovní sa ocitli v situácii, keď pre nich existovali dve autority, stojace proti sebe, štátna – SÚC (SIÚC) a cirkevná – biskupi a pápež v katolíckej cirkvi, resp. cirkevní predstavitelia v ostatných cirkvách. Mnohé ustanovenia štátneho a cirkevného zákonodarstva si odporovali. Kňazi tak boli medzi dvoma tlakmi a len ťažko nachádzali primerané východisko.

Rýchle konštituovanie Štátneho úradu pre veci cirkevné predstavovalo jednu z priorít cirkevnopolitickej línie KSČ. Do funkcie jeho predsedu schválilo Predsedníctvo ÚV KSČ 3. októbra 1949 (t. j. ešte pred prijatím „cirkevných zákonov“) Alexeja Čepičku⁹, ktorý aj naďalej zostával ministrom spravodlivosti a generálnym tajomníkom ÚAV NF. V lete 1949, v súvislosti s úvahami o zriadení ministerstva kultov a vyznania, sa pritom uvažovalo, že vzhľadom na zložitosť cirkevnopolitických pomerov na Slovensku by bolo politicky výhodné, aby na čele tohto ministerstva stála vhodná osoba slovenskej národnosti.¹⁰ Nakoniec prevážilo chápanie cirkevnopolitických problémov ako celoštátnej záležitosti, navyše A. Čepička bol z hľadiska záujmov režimu zrejme najvhodnejší pre svoju tvrdosť a rozhodnosť, preukázanú v dovtedajších funkciách. S platnosťou od 25. októbra 1949 sa podľa zákona č. 217/1949 Zb. konštituoval aj Slovenský úrad pre veci cirkevné. Na čelo SIÚC vymenovali povereníka predsedu Gustáva Husáka, ktorý aj naďalej zostával predsedom Zboru povereníkov.¹¹ Spočiatku sa ako najvhodnejšia osoba na túto funkciu javil Ladislav

-
- 9 A. Čepička bol ministrom predsedom SÚC do 25. 4. 1950, keď ho vymenovali za ministra národnej obrany. Vo funkcii ho vystriedal Zdeněk Fierlinger (25. 4. 1950 – 31. 1. 1953, pričom aj naďalej zostal námestníkom predsedu vlády. Funkcia potom zostala neobsadená a až 19. 10. 1953 do nej vymenovali Jaroslava Havelku.
- 10 Na záver dôvodovej správy cirkevného oddelenia ÚAV NF o potrebe zriadenia ministerstva kultov a vyznania z augusta 1949 sa uvádzalo: „Zo stránky politickej možno dodať, že rozjatrenosť cirkevných pomerov na Slovensku napovedá, že prvým ministrom kultov a vyznania mal by byť nepochybne Slovák, požívajúci autoritu a dôveru tak v kruhoch vládnych, ako aj medzi najširšími vrstvami na Slovensku.“ Vojenský historický archív (ďalej VHA) Praha, f. 100/52, zväzok (ďalej zv.) 6, archívna jednotka (ďalej a. j.) 36. K otázke zriadenia ministerstva kultov a vyznania.
- 11 G. Husák bol povereníkom predsedom SIÚC do začiatku apríla 1950. Po ňom túto funkciu zastával Ladislav Holdoš (od 4. 4. 1950 do začiatku roka 1951), do začiatku júna 1951 bola funkcia neobsadená, potom v nej pôsobili Štefan Gažík (od 5. 6. 1951 do 5. 3. 1953), Karol Fajnor (od 5. 3. 1953 do 25. 11. 1955) a Ján Ušiak (od 25. 11. 1955 do 24. 7. 1956).

Holdoš, ktorý podobne ako A. Čepička v celoštátnej dimenzii zastával na Slovensku funkciu generálneho tajomníka SNF a ako „svojho človeka“ ho presadzoval najmä predseda KSS Viliam Široký. V konečnej fáze však padlo rozhodnutie vymenovať do tejto funkcie G. Husáka, hoci len ako dočasné riešenie na zvládnutie „rozbehu“ novej inštitúcie.

Organizácia pražského SÚC a bratislavského SIÚC bola totožná okrem jedinej výnimky, ktorú predstavovalo zriadenie samostatného referátu pre gréckokatolícku cirkev v katolíckom oddelení slovenského úradu. Pôvodne vznikli okolo organizácie SIÚC určité komplikácie, pretože „slovenskí súdruhovia“ mali svoje predstavy, ktoré sa líšili od názorov v centre. Cirkevná komisia ÚV KSCĽ (tzv. cirkevná šestka), čo bol v tom čase vrcholný orgán pre riadenie cirkevnej politiky, to na svojom zasadnutí 12. novembra 1949 odmietla a požadovala dôsledne jednotnú organizáciu oboch úradov.¹² To sa aj realizovalo, keď na porade G. Husáka u A. Čepičku „bolo zásadne dohodnuté, aby organizačné zloženie SIÚC zodpovedalo presne organizácii SÚC a aby jednotliví vedúci pracovníci českého a slovenského úradu boli vo vzájomnom styku a sústavne informovaní“.¹³ Na SÚC v Prahe bol vytvorený „referát pre styk so Slovenskom“, jeho pôsobenie sa však obmedzovalo len na administratívnu a technickú činnosť.¹⁴ Direktívy a pokyny, pokiaľ ich pražské centrum pokladalo za potrebné, osobne vydávali vedúci funkcionári SÚC, poprípade sa dostávali na Slovensko „po straníckej línii“.

Aparát SÚC a SIÚC tvorili dovtedajší pracovníci cirkevného oddelenia ÚAV NF (SNF) a ministerstva (povereníctva) školstva, vied a umení. Základnú organizačnú štruktúru oboch nových úradov vymedzovalo vládne nariadenie č. 228/1949 Zb. z 25. októbra 1949. Úrad mal okrem sekretariátu povereníka štyri odbory: 1. odbor – kultový; mal oddelenie katolícke (patrili tam aj zmocnenci na biskupských úradoch) a oddelenie ostatných

12 V zápise zo schôdze cirkevnej šestky sa uvádzalo: „Slováci odmietajú pristúpiť na jednotnú vnútornú organizáciu s naším štátnym úradom. Ide o otázku zásadného rázu, pretože skoršie skúsenosti nás poučili o tom, koľko ťažkostí pôsobí napríklad iná štruktúra nášho ministerstva a povereníctva. Schválené, trvať dôsledne na tom, aby oba štátne úrady boli organizované jednotne.“ NA Praha, f. ÚAV NF, šk. č. 36, OC 1949. Zápis zo schôdze cirkevnej šestky 12. 11. 1949.

13 NA Praha, f. ÚAV NF, šk. č. 37, OC 1949. Denná správa č. 24 Štátneho úradu pre veci cirkevné vo štvrtok 17. 11. 1949.

14 Podľa organizačného poriadku SÚC mal jeho referát pre styk so Slovenskom za úlohu: 1. Udržiavať trvalý a nepretržitý styk so SIÚC; 2. Koordinovať činnosť oboch úradov; 3. Sledovať cirkevný život na Slovensku (prakticky sa to však nerobilo – J. P.). VHA Praha, f. 100/52, zv. 8, a. j. 49. Referát pre styk so Slovenskom.

cirkví, 2. odbor – kádrový, 3. odbor – informačný, 4. odbor – hospodársky a administratívny. 1. a 4. odbor tvoril I. skupinu, 2. a 3. odbor II. skupinu. Išlo tak o úrad prísne centralizovaný, dôsledne hierarchicky usporiadaný s presným vymedzením kompetencie na jednotlivých stupňoch organizačnej výstavby. V organizácii SÚC a SlÚC postupne dochádzalo k čiastkovým zmenám. Najpodstatnejšie sa realizovali koncom roka 1951. Odvtedy existovali okrem kádrového odboru dva „výkonné“ odbory, a to odbor kultový, členený na oddelenie katolícke (vrátane zmocnencov na biskupských úradoch), oddelenie nekatolíckych cirkví a študijno-propagačné oddelenie, a odbor hospodársky.¹⁵ Rozhodujúca agenda sa sústreďovala v kultovom odbore, v jeho oddeleniach pre katolícku a nekatolícku cirkev. Išlo o viac-menej „tradičné“ usporiadanie nielen počas existencie SÚC a SlÚC (do roku 1956), ale aj v nasledujúcich organizačných formách.

Štátny úrad pre veci cirkevné, respektíve Slovenský úrad pre veci cirkevné bol ústredným orgánom na riadenie cirkevného života v Československu (na Slovensku). Dovtedy s predstaviteľmi cirkví rokovali zástupcovia alebo predstavitelia vlády, respektíve Zboru povereníkov, čo znamenalo, že rokovania mali politickú základňu. Keď katolícki biskupi, zhromaždení na konferencii v Olomouci 21. októbra 1949, protestovali proti prijatiu „cirkevných zákonov“, vláda ich petíciu odmietla a v odpovedi predsedu vlády Antonína Zápotockého bola záverečná formulácia: „*Po zriadení Štátneho úradu pre veci cirkevné je tento ústredný úrad výhradne príslušný riešiť cirkevné otázky a preto je potrebné obracať sa v budúcnosti výhradne na tento úrad.*“¹⁶ Na list biskupskej konferencie v Prahe 16. – 17. novembra 1949 A. Zápotockému úradu neodpovedali a vrátili ho biskupom s tým, aby sa obrátili na SÚC. Rokovania medzi vládou a katolíckym episkopátom sa skončili, stratili politickú základňu a boli degradované na administratívnu a správnu úroveň.

Slovenský úrad pre veci cirkevné (tak ako SÚC) vykonával svoju úlohu nielen priamo, z pozície ústredného orgánu, ale aj prostredníctvom vlastného výkonného aparátu mimo ústredia. Podľa vládneho nariadenia č. 228/1949 Zb. „*v krajoch a okresoch vykonávajú pôsobnosť v nábožen-*

15 K organizácii SlÚC podrobnejšie pozri PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948 – 1953*, s. 105 – 109. V práci RÁKOŠ, E., RUDOHRADESKÝ, Š.: *Slovenské národné orgány 1943 – 1968*. Bratislava 1973, s. 402, sa uvádza len organizácia SlÚC z konca roku 1951 a pôvodná štruktúra z doby konštituovania SlÚC uvedená nie je (J. P.).

16 NA Praha, f. 100/24, zv. 48, a. j. 865. Odpoveď vlády biskupom zo 14. novembra 1949.

ských a cirkevných veciach príslušné krajské a okresné národné výbory¹⁷, pričom v odbore svojej pôsobnosti boli podriadené SÚC, respektíve SIÚC. Cirkevné oddelenia, ktoré už od jari 1949 pôsobili na KNV a väčšine ONV, prechádzali na prelome rokov 1949 - 1950 vnútornou reorganizáciou a prispôbovali sa novému právnemu stavu. Od začiatku roka 1950 tvorili súčasť referátu pre všeobecné vnútorné veci a na ich čele stál cirkevný tajomník. Aparát cirkevných oddelení tvorili tí pracovníci, ktorí tam už od jari 1949 pôsobili, ďalej bývalí cirkevní referenti krajských a okresných akčných výborov SNF, prípadne prichádzali aj noví ľudia, ak s dovtedajšími nebola spokojnosť. Počet zamestnancov cirkevných oddelení KNV a ONV sa v zásade riadil úrovňou religiozity v príslušnom kraji a okrese; v rámci kraja ich pôsobilo päť až desať, v rámci okresu jeden až traja.¹⁸

Podľa smerníc pre pôsobenie cirkevných oddelení KNV a ONV mali tieto orgány predstavovať rozhodujúcu štátnu autoritu na riešenie cirkevných a náboženských otázok v príslušnom kraji alebo okrese. Prax však bola v mnohom odlišná. Niekedy zasahoval priamo SIÚC a krajský (okresný) cirkevný tajomník bol postavený pred hotovú vec. Podobným spôsobom postupovali aj orgány KSS, od ústredia až po okresné výbory. Takmer pravidlom sa však stávalo predovšetkým zasahovanie Štátnej bezpečnosti, ktorá „riešila“ cirkevné otázky po svojej línii a svojím spôsobom. Problém veľmi zreteľne formuloval napr. cirkevný tajomník KNV v Prešove, ktorý sa 22. decembra 1949 sťažoval na SIÚC: „*Hlásim, že veliteľstvo*

17 Zbierka zákonov republiky Československej, roč. 1949. Vládne nariadenie č. 228 zo dňa 25. októbra 1949 o pôsobnosti a organizácii Štátneho úradu pre veci cirkevné.

18 Počet zamestnancov cirkevných oddelení KNV sa pohyboval medzi 5 – 10 osobami. Pri nižšom počte pracovníkov mal cirkevný tajomník na starosť cirkevnopolitické a kádrové veci, v kompetencii referenta boli kultové a informačné veci. Ďalší dvaja referenti mali v kompetencii personálne a platové veci a veci majetkovoprávne a hospodárskokontrolné. Títo dvaja referenti boli na každom cirkevnom oddelení KNV bez ohľadu na počet pracovníkov. Keď malo cirkevné oddelenie 5 – 7 pracovníkov, menila sa organizácia tak, že cirkevnopolitické veci zostávali v kompetencii cirkevného tajomníka a jeho zástupcom bol kádrový referent. Pri viac ako 7 pracovníkoch sa pripájalo k tejto delbe práce ešte rozčlenenie kultových a informačných vecí medzi dvoch referentov. Cirkevné oddelenia ONV bol organizované a personálne vybavené podľa počtu fár v príslušnom okrese. Keď počet fár v okrese neprekročil 10, pôsobil tu len cirkevný tajomník a všetku agendu vybavoval sám. V okresoch s počtom fár od 11 do 20 mal cirkevný tajomník pomocnú kancelársku silu. V okresoch s viac ako 20 farami bol okrem cirkevného tajomníka ešte referent a pomocná kancelárska sila. Tajomník mal v tom prípade v kompetencii politické, cirkevné, kádrové a informačné veci, referent kultové, personálne, platové a hospodárske veci. Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. SÚC, šk. č. 1. Organizácia práce KNV a ONV.

*Štátnej bezpečnosti v Prešove zasahuje celkom separátne do cirkevných záležitostí a robí samostatné opatrenia bez toho, aby nás o svojich zásahoch aspoň dostatočne upovedomilo.*¹⁹ Uvádzal prípady zatýkania duchovných, o ktorých sa dozvedel až vtedy, keď ho z biskupského úradu žiadali o vysvetlenie. Predstavy o vzájomnej koordinácii pôsobenia a o tom, že práve cirkevné oddelenie by malo byť tým orgánom, ktorý vydáva pokyny, však boli celkom iluzórne.²⁰ Štátna bezpečnosť konala tak, ako uznala za vhodné, bez ohľadu na toho-ktorého cirkevného tajomníka.

Špecifickú zložku vykonávania štátnej kontroly nad katolíckou cirkvou tvorili zmocnenci SIÚC (pred vznikom SIÚC to boli zmocnenci PŠVU) na biskupských úradoch. Samotná ich existencia bola protiprávna, pretože nemala žiadnu oporu v platných zákonoch. Týkalo sa to najmä Slovenska, ale platilo to aj v Česku, pretože zákony, na ktoré sa úrady odvolávali, boli už neplatné, najmä po prijatí „cirkevných zákonov“. Paradoxným javom bola skutočnosť, že inštitúcia zmocnencov nebola zakotvená ani v zákone o Štátnom úrade pre veci cirkevné, prípadne vo vykonávacom nariadení na jeho realizáciu. Zmocnenci naďalej pôsobili mimo rámca zákona, ako akési „revolučné provizórium“. Na plnenie stanoveného poslania dosadzovali do biskupských úradov svojich spolupracovníkov a informátorov. Kontrolovali nielen celkový chod úradu, ale osobne aj biskupov a ich najbližšie okolie. Postupovali tak nielen v období, keď biskupov izolovali a neskôr internovali, ale aj vtedy, keď sa po „uvoľnení“ a zložení sľubov vernosti na jar 1951 (rožňavský biskup Róbert Pobožný až na jeseň 1956) mohli vrátiť k obmedzenému výkonu svojho úradu.

Inštitúcia zmocnencov na biskupských úradoch vydržala takmer dvadsať rokov, aj po tom, ako v roku 1956 zanikli SÚC a SIÚC; odvtedy pôsobili ako zmocnenci ministerstva, respektíve Povereníctva školstva a kultúry. Až koncom roka 1966 rozhodlo Predsedníctvo ÚV KSČ o postupnom odvolávaní zmocnencov MŠaK, respektíve PŠaK (v priebehu roka 1967), a to tam, kde na čele diecéz stáli „spoľahliví“ kapitulní vikári. Zdôvodňovali to

19 SNA Bratislava, f. SÚC, šk. č. 1. Hlásenie kultového referenta KNV v Prešove pre SIÚC.

20 Cirkevný tajomník KNV v Prešove sa hlboko mýlil, a súčasne mal pravdu, pokiaľ išlo o praktický postup ŠtB, keď o otázkach vzájomných vzťahov vyslovil nasledujúci názor: „Ja si spoluprácu v cirkevných veciach predstavujem tak, že ŠtB by mala každú vec v cirkevnej záležitosti predložiť nám na vyjadrenie a mala by zakročovať podľa našich pokynov. ŠtB by mala byť hlavne naším výkonným orgánom v cirkevných veciach. ŠtB však pracuje sama, ako by tu ani nebolo nijakého úradu, ktorý má vybavovať veci cirkevné.“ Tamže.

tým, že sa zmenila cirkevnopolitická situácia, kapitulní vikári vraj majú dôveru štátnych orgánov a funkcia zmocnencov v ich prípade už nie je potrebná. V skutočnosti hlavným dôvodom bolo vytváranie akejsi „pozitívnej atmosféry“ na III. celoštátnom zjazde katolíckeho duchovenstva v novembri 1966 a tiež úsilie podporiť autoritu „spoľahlivých“ kapitulných vikárov. Na biskupských úradoch, na ktorých čele stáli biskupi, sa inštitúcia zmocnencov zachovala.²¹

Definitívne ukončenie pôsobenia zmocnencov na biskupských úradoch priniesol až pokus o spoločenskú reformu po januári 1968. Dňa 16. apríla 1968 sa uskutočnilo stretnutie biskupov Františka Tomáška, Eduarda Nécseya, Ambróza Lazíka a Róberta Pobožného s podpredsedom vlády Gusákom Husákom, ministrom kultúry a informácií Miroslavom Galuškom, povereníkom kultúry a informácií Štefanom Brenčičom a novou riaditeľkou Sekretariátu pre veci cirkevné Ministerstva kultúry a informácií (ďalej SPVC MKI) Erikou Kadlecovou. Ešte v ten istý deň zmocnencov (telefonicky) s okamžitou platnosťou odvolali (na Slovensku išlo o biskupské úrady v Trnave, Nitre a Rožňave) a funkcie zrušili. Zrušili sa aj funkcie civilných správcov v charitných zariadeniach.²²

Vrcholom mocenskej pozície Štátneho a Slovenského úradu pre veci cirkevné bolo obdobie 1949 – 1952 a tomu zodpovedal aj politický význam osôb, ktoré stáli na jeho čele. Neskôr dôležitosť týchto orgánov klesala. Koncom roka 1952 totiž vedenie KSCĽ dospelo k záveru, že odpor cirkví, najmä katolíckej, je viac-menej zlomený, čo sa premietlo aj do nového pohľadu na význam ústredného orgánu na riadenie a kontrolu cirkví. Prestával byť mimoriadne dôležitým a politicky prioritným rezortom. Od septembra 1953 už nebol jeho predseda na úrovni ministra (povereníka), tzn., že nebol členom vlády (Zboru povereníkov). Z cirkevnopolitickej problematiky sa stávala bežná, takmer rutinná záležitosť, podobná mnohým iným. Pokles mocenského významu SIÚC sa odrážal aj v poč-

21 V správe o porade, zvolanej cirkevným odborom Ministerstva školstva a kultúry v Prahe bezprostredne pred III. Celoštátnym zjazdom katolíckeho duchovenstva, sa v tejto súvislosti uvádzalo: „*Pokiaľ ide o odvolanie zmocnencov z biskupských úradov, kde sú kapitulní vikári, bolo vysvetlené, že si to vyžaduje zmenená situácia cirkevnopolitická, v ktorej sa má súčasne potvrdiť, že vikári majú dôveru a že funkcie zmocnencov pri týchto už nemajú opodstatnenie. Naopak u biskupov títo zostanú.*“ SNA Bratislava, f. PŠaK, šk. č. 164, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 422. Správa o porade KCT a zástupcov KV KSCĽ zvolanej cirkevným odborom MŠaK dňa 17. novembra 1966.

22 Ústav politických vied SAV v Bratislave, Zbierka komisie vlády Slovenskej republiky pre analýzu historických udalostí z rokov 1967 – 1970. C. Informatívna správa o situácii v cirkvách od 4. – 18. 4. 1968.

te jeho pracovníkov. Zatiaľ čo pri konštituovaní úradu zamestnával asi 100 pracovníkov, na jeseň 1953 mal 50 pracovníkov, vrátane zmocnencov na biskupských úradoch.²³

Štátny úrad pre veci cirkevné sa zrušil vládnym nariadením č. 19/1956 Zb. z 16. júna 1956, Slovenský úrad pre veci cirkevné vládnym nariadením č. 34/1956 Zb. z 14. júla 1956. Jeho kompetencie prešli na Povereníctvo školstva a kultúry, kde existoval Odbor pre veci cirkevné; členil sa na oddelenie pre katolícku cirkev a oddelenie pre nekatolícke cirkvi. Povereníctvo školstva a kultúry zaniklo k 30. 6. 1960. Namiesto neho pôsobila Komisia Slovenskej národnej rady (ďalej SNR) pre školstvo a kultúru a Odbor SNR pre školstvo a kultúru. Odbor, ktorý tvoril súčasne výkonný aparát komisie, sa členil na štyri úseky. Do prvého, priamo riadeného povereníkom, patrilo oddelenie pre veci cirkevné s referátom pre katolícku cirkev a referátom pre nekatolícke cirkvi. V júni 1964 sa obnovilo Povereníctvo SNR pre školstvo a kultúru s rovnakou štruktúrou aparátu pre veci cirkevné. V januári 1967 sa kompetencie Povereníctva SNR pre školstvo a kultúru rozdelili na Povereníctvo SNR pre školstvo a Povereníctvo SNR pre kultúru a informácie. V rámci tohto povereníctva existoval Sekretariát pre veci cirkevné (ďalej SPVC) s „tradičným“ členením aparátu na katolícke a nekatolícke oddelenie.²⁴ Vedúcim bol Andrej Belánsky.

Rok 1968 priniesol, či už priamo v tomto roku alebo s platnosťou od začiatku roku 1969, niektoré podstatnejšie i menej podstatné, skôr formálne zmeny v štruktúre aparátu na kontrolu a riadenie cirkví. Zrušenie zostávajúcich funkcií zmocnencov na biskupských úradoch v polovici apríla 1968 už bolo spomenuté. Patrilo k jedným z mála opatrení, ktoré

23 Na každom KNV (podľa stavu na jeseň 1953) pôsobilo cirkevné oddelenie (so 4 – 5 pracovníkmi) na čele s krajským cirkevným tajomníkom, po novej systemizácii od jari 1954 cirkevný odbor (3 – 4 pracovníci). Na ONV pôsobili okresní cirkevní tajomníci, ktorí mali za úlohu byť v dennom styku s kňazmi. Práve títo funkcionári boli oprávnené považovaní za najslabší článok aparátu kontroly a riadenia cirkví, najmä pre častú fluktuáciu. Dôvodom však nebola len fluktuácia, ale aj skutočnosť, že do týchto funkcií sa často dostávali ľudia, ktorí sa inde neosvedčili, respektíve nadriadené orgány im neprikladali veľký význam a poverovali ich inými úlohami. K aparátu na kontrolu a riadenie cirkví patrili aj ľudia, dosadení do cirkevných inštitúcií (Spolok sv. Vojtecha, Katolícke noviny, Ústredná katolícka charita), Slovenského náboženského fondu alebo Cirkevného nakladateľstva. NA Praha, f. SÚC, šk. č. 14. Správa o kádrovej situácii na SLOVÚC-e, CO-KNV, ONV a ostatných podriadených zložiek, školenie kádrov a návrh opatrení za účelom skvalitnenia činnosti.

24 K organizácii ústredného aparátu na Slovensku na spravovanie cirkevnopolitickej problematiky pozri: RÁKOŠ, E., RUDOHRADESKÝ, Š.: *Slovenské národné orgány*, s. 397 – 399.

v cirkevnopolitickej sfére „prežili“ rok 1968; ďalším bolo povolenie činnosti gréckokatolíckej cirkvi. Funkcie zmocnencov sa neobnovili, hoci sa tým orgány režimu z času na čas vyhrážali niektorým ordinárom. Krátko po nástupe normalizácie, v januári 1970, napr. minister kultúry Miroslav Válek varoval gréckokatolíckeho ordinára Jána Hirku, že pokiaľ nezvýši svoju autoritu medzi duchovenstvom, nebude s dostatočným dôrazom uplatňovať konsolidačné opatrenia a riešiť spory s pravoslávnu cirkvou, ministerstvo kultúry mu do biskupského úradu dosadí štátneho zmocnenca.²⁵ Neskôr sa tým vyhrážali trnavskému apoštolskému administrátorovi biskupovi Júliusovi Gábrišovi, predovšetkým v súvislosti s vyhrotením konfliktu okolo prorežimného *Združenia katolíckeho duchovenstva Pacem in terris* (ďalej ZKD PIT) na začiatku 80. rokov.²⁶ Bolo to však skôr zastrašovanie ako reálna možnosť, pretože orgány režimu si už jednoducho nemohli dovoliť konať mimo rozsahu zákona.

Podstatným momentom, ktorý pôsobil na podobu aparátu pre kontrolu a riadenie cirkví, bola federalizácia Československa, uplatnená od začiatku roka 1969. V júli 1968 prerokovalo Predsedníctvo ÚV KSČ správu o cirkevnopolitickej situácii a následne uložilo G. Husákovi, podpredsedovi vlády, aby v súvislosti s prípravou federatívneho usporiadania vypracoval návrh na zriadenie samostatných orgánov štátnej správy pre veci cirkevné v Česku a na Slovensku na čele s predsedami ako členmi národných vlád (t. j. na úrovni ministerstva, respektíve poverenictva, ako to bolo pri SÚC a SlÚC do roku 1953) a pripravil príslušný návrh zákona.²⁷ Táto predstava sa síce nakoniec nerealizovala, no Sekretariáty pre veci cirkevné pôsobili od začiatku roka 1969 v rámci národných ministerstiev kultúry

25 BARNOVSKÝ, M.: Gréckokatolícka a pravoslávna cirkev na Slovensku v období normalizácie (september 1968 – koniec 70. rokov). In: PERNES, J. (ed.): *Po stopách nedávnej histórie. Sborník k 75. narodeninám doc. Karla Kaplana*. Brno 2003, s. 303.

26 Keď Vatikán začiatkom marca 1982 vydal bulu *Quidam Episcopi* (*Vyhlásenie Posvätej kongregácie pre klérus o niektorých združeniach a hnutiach zakázaných kléru*), ktorá sa vzťahovala aj na ZKD PIT, patrilo J. Gábriš k jej najrozhodnejším presadzovateľom. Sekretariát pre veci cirkevné Ministerstva kultúry SSR na jeho adresu vyhlásil: „Ak biskup Gábriš spolu s kardinálom Tomáškom budú usilovať o realizovanie súčasných stanovísk Vatikánu voči ČSSR a ZKD PIT, čo je veľmi pravdepodobné, nevyhnutne vyvolajú politický konflikt so štátom. Ak by došlo k takémuto vývoju, bude potrebné zvážiť politickú vhodnosť pre ustanovenie zmocnenca na Arcibiskupský úrad v Trnave.“ SNA, f. ÚV KSS, šk. č. 1631. Zasadanie Predsedníctva ÚV KSS 19. 4. 1982. Informácie o pobyte biskupov z ČSSR vo Vatikáne v rámci „ad limina“ v dňoch 8. – 19. 3. 1982, súčasných stanoviskách Vatikánu voči ČSSR a návrhu na náš postup.

27 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/1, zv. 76, a. j. 106. Zasadanie Predsedníctva ÚV KSČ 16. 7. 1968. Niektoré aktuálne otázky vzťahu strany k náboženstvu. Príloha III.

ry. Federálna „nadstavba“ vznikla začiatkom roka 1971. Vtedy sa vytvoril Sekretariát pre veci cirkevné Úradu predsedníctva vlády Československej socialistickej republiky (ČSSR), podriadený podpredsedovi federálnej vlády Matejovi Lúčanovi. Do záležitostí národných SPVC viac-menej nezasahoval. V kompetencii mal predovšetkým medzinárodnopolitickú agendu, pričom najdôležitejšie boli rokovania s Vatikánom. Vedúcim (generálnym riaditeľom) SPVC Ministerstva kultúry (ďalej MK) Slovenskej socialistickej republiky (ďalej SSR) pri jeho vzniku zostal Andrej Belánsky. Na jar 1969 prešiel do Prahy, kde pracoval v sekretariáte podpredsedu federálnej vlády M. Lúčana, a nahradil ho Karol Homola. SPVC MK SSR mal na začiatku svojej existencie 17 pracovníkov.²⁸ Neskôr sa tento počet znížil; roku 1980 pôsobilo na Slovensku celkom 52 pracovníkov pre veci cirkevné, z toho na SVPC MK SSR 11 pracovníkov.²⁹

Federalizácia Československa roku 1968 priniesla niektoré ďalšie, hoci len dočasné zmeny v štruktúre orgánov na kontrolu a riadenie cirkví na nižšej úrovni. Na Slovensku boli od 1. 1. 1969 zrušené KNV, a teda aj funkcie krajských cirkevných tajomníkov. Ich kompetencie prešli na ONV, vrátane udeľovania súhlasu na výkon duchovnej funkcie u kňazov 1. hodnostnej stupnice (kapláni a správcovia farností), hoci podľa platného zákona č. 218/1949 Zb. a vykonávacieho nariadenia k nemu to bolo v kompetencii KNV. K 1. januáru 1971 sa KNV obnovili, no kompetencie pri udeľovaní a odoberaní súhlasu zostali na ONV, hoci v českých krajinách boli od roku 1949 trvale na úrovni KNV. ONV na Slovensku svoje kompetencie využívali či skôr zneužívali na zásahy proti cirkvám a cirkevní predstavitelia si na to často sťažovali. Vláda SSR preto v apríli 1975 predložila a SNR v júli 1975 schválila zákon č. 75/1975, ktorým sa udeľovanie a odoberanie štátneho súhlasu opäť vrátilo na úroveň KNV.³⁰ Mal sa tým

28 K dôsledkom federalizácie Československa v štruktúre orgánov na kontrolu a riadenie cirkví pozri PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*. Bratislava 2004, s. 23 – 24.

29 Na jar 1980 pôsobilo na Slovensku 52 pracovníkov pre veci cirkevné, z toho na SPVC MK SSR 11, na KNV 3, na Národnom výbore hlavného mesta Bratislavy a Mestskom národnom výbore (ďalej MsNV) Košice–mesto 2, na ONV Západoslovenského kraja 11, na ONV Stredoslovenského kraja 13 a na ONV Východoslovenského kraja 12. SNA, f. MK SSR, SPVC, šk. č. 207. Informatívna správa o kádrovej štruktúre pracovníkov pre veci cirkevné v SSR k 31. 3. 1980 a návrh na ďalšie zvyšovanie ich politickej a odbornej úrovne.

30 Zbierka zákonov Slovenskej národnej rady, roč. 1975. Zákon SNR z 8. 7. 1975, ktorým sa upravuje pôsobnosť na úseku hospodárskeho zabezpečenia cirkví a náboženských spoločností štátom.

eliminovať prílišný radikalizmus, rozšírený práve na úrovni okresov, a tak sa pri „pohľade zhora“ aj zákon hodnotil: „Prispel k tomu, že sa podstatne obmedzilo prijímanie takých rozhodnutí, v ktorých sa nedostatočne prihliadalo na celkovú cirkevnopolitickú situáciu v rámci kraja i celej ČSSR a na právnu úpravu vzťahov medzi štátom a cirkvami.“³¹

Druhá polovica 80. rokov priniesla formálnu zmenu podoby orgánov na riadenie a kontrolu cirkví na úrovni federácie i národných republík. Vtedy sa už zmenila celková cirkevnopolitická situácia, prejavovali sa neúspechy oficiálnej cirkevnej politiky (púť na Velehrade v júli 1985, pôsobenie utajených štruktúr katolíckej cirkvi, celkové vzopätie cirkví atď.) a vedenie režimu sa tomu usilovalo čeliť. V decembri 1986 prijalo Predsedníctvo ÚV KSČ *Opatrenia na skvalitnenie riadenia cirkevnej politiky* s cieľom „podstatne posilniť každodennú politickú prácu s cirkevnými predstaviteľmi“. Súčasťou tohto úsilia boli aj štrukturálne úpravy v oblasti realizácie cirkevnej štátnej politiky. Na ústrednej úrovni išlo predovšetkým o zjednotenie podoby orgánov pre veci cirkevné, a to tak, že pôjde o orgány vlád. Federálny orgán mal mať názov Sekretariát vlády ČSSR pre veci cirkevné, republikové orgány Sekretariát vlády SSR (ČSR) pre veci cirkevné. Vedúcimi sekretariátu boli jednotne riaditelia sekretariátov vlády ČSSR, SSR a ČSR pre veci cirkevné, zaradení do funkcie námestníkov ministrov.³²

Toto rozhodnutie prakticky realizovala vláda SSR nariadením č. 134 z 19. júna 1987, ktorým sa namiesto SPVC MK zriadil Sekretariát vlády SSR pre veci cirkevné. Jeho riadením bol naďalej poverený minister kultúry. Podľa osobitného rozhodnutia vlády č. 97/1987 sa vedúcim tohto sekretariátu stal riaditeľ vo funkčnom zaradení námestník ministra. Túto funkciu zastával od začiatku Vincent Máčovský³³, ktorý nahradil dovtedajšieho generálneho riaditeľa SPVC MK SSR Karola Homolu. Sekretariát vlády SSR pre veci cirkevné sa členil na tri oddelenia, oddelenie pre katolícku cirkvi, pre nekatolícku cirkvi a právne a ekonomické oddelenie. Mal

31 SNA, f. ÚV KSS, šk. č. 1480. Zasadanie Predsedníctva ÚV KSS 19. 4. 1977. Kontrolná správa o plnení dokumentu „*Dlhodobý postup v oblasti cirkevnej politiky a svetonázorovej výchovy na Slovensku*“, schváleného Predsedníctvom ÚV KSS 31. 8. 1971 a Predsedníctvom vlády SSR 12. 1. 1972.

32 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/1, zv. 24, a. j. 23. Zasadanie Predsedníctva ÚV KSČ 17. 12. 1986. Opatrenie ku skvalitneniu riadenia cirkevnej politiky.

33 O svojom pôsobení v tejto funkcii (no nielen v nej) napísal memoáre, ktoré sú jeho subjektívnym pohľadom, značne svojráznym, na životnú dráhu, ktorou prešiel. Pozri MÁČOVSKÝ, V.: *Spoveď posledného komunistického biskupa alebo Slovenská odysea*. Nemšová 2008, 362 s.

21 systemizovaných miest, pričom v roku 1988, pri znižovaní stavu štátneho aparátu, sa tento počet zredukoval na 18 miest.³⁴ Na jeseň 1987 sa v rámci krajov a hlavného mesta Bratislavy vytvorili Sekretariáty pre veci cirkevné s postavením odborov (prinieslo to zvýšenie počtu pracovníkov), na úrovni okresov zostal v podstate zachovaný status quo.³⁵

Zmeny, ku ktorým došlo v druhej polovici 80. rokov, mali len formálny charakter. Na oficiálnej cirkevnej politike sa nič nezmenilo a nezmenilo sa ani pôsobenie aparátu na kontrolu a riadenie cirkví. Jeho štruktúra prešla za viac ako štyridsať rokov existencie komunistického režimu len kozmetickými úpravami, podstata jeho fungovania zostala viac-menej rovnaká ako vtedy, keď sa predstavitelia režimu rozhodli podriaďiť si cirkvi mocou tzv. cirkevných zákonov z októbra 1949. Ich obsahu a litery sa neboli ochotní zrieknuť, bez ohľadu na nesúhlas a protesty domácich i zahraničných predstaviteľov cirkví, dokonca ani vtedy, keď Československo v polovici 70. rokov oficiálne prevzalo záväzky v rámci tzv. helsinského procesu. 1. augusta 1975 sa v Helsinkách ukončila dva roky trvajúca Konferencia o bezpečnosti a spolupráci v Európe (začala sa 3. júla 1973) a podpísal sa *Záverečný akt*. Signatárske štáty sa zaviazali rešpektovať základné ľudské práva a slobody a vytvoriť podmienky pre slobodné kontakty medzi jednotlivcami, kolektívami, inštitúciami a organizáciami vrátane náboženských spoločností. Znamenalo to aj „uznávať a rešpektovať slobodu jednotlivca vyznávať, jednotlivo alebo v spoločenstve s inými, náboženstvo či vieru v súlade s jeho svedomím.“³⁶ Okrem toho Československo v Helsinkách potvrdilo (podpísalo ho už v roku 1968) *Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach*, ktorý sa týkal aj slobody myslenia, svedomia a vy-

34 SNA, f. ÚV KSS, šk. č. 1716. Zasadanie Predsedníctva ÚV KSS 21. 6. 1988. Kontrolná správa o plnení opatrení PÚV KSČ zo 17. 12. 1986 na skvalitnenie riadenia cirkevnej politiky.

35 Od jesene 1987 sa na všetkých KNV a Národnom výbore hlavného mesta SSR Bratislavy (ďalej NVB) zriadili Sekretariáty KNV a NVB s postavením odborov a systemizovaným počtom miest pre NVB 1 + 3, pre Západoslovenský kraj 1 + 4, pre Stredoslovenský kraj 1 + 4 a pre Východoslovenský kraj 1 + 6. Na úrovni okresov a mesta Košice sa vytvorili funkcie tajomníkov ONV (MK) pre veci cirkevné, do ktorých boli schválení dovtedajší tajomníci pre veci cirkevné. V niektorých exponovaných okresoch, t. j. v okresoch so silnou a aktívnou religiozitou, „priplánovali“ ďalšieho pracovníka pre túto sféru. Zmena na úrovni krajov a okresov bola aj v tom, že kontrolná a koordinačná funkcia plnenia úloh cirkevnej politiky prešla na predsedov KNV (ONV), respektíve v prípade Bratislavy na primátora; dovtedy to bolo v kompetencii podpredsedov, respektíve námestníka primátora. Tamže.

36 Záverečný akt Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe. In: *Mezinárodní dokumenty o lidských právech a humanitárních otázkách*. Praha 1989, s. 50.

znania.³⁷ Praktický postup komunistického režimu v cirkevnopolitickej oblasti bol však diametrálne protikladný.

Pád komunistického režimu koncom roka 1989 vzťahy štátu a cirkví zásadne zmenil. Federálne zhromaždenie schválilo 23. januára 1990 zákon č. 16/1990 Zb., ktorým sa mení zákon č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom. Zmenili sa tie paragrafy I. článku (§§ 1, 2, 7), ktoré boli dovtedy využívané (zneužívané) na vykonávanie dozoru nad cirkvami a stavali ich pod kuratelú štátnej moci. Vypustilo sa ustanovenie o tom, že pri vykonávaní duchovnej funkcie musí ísť o „osobu štátno spoľahlivú“ a postačuje, keď je „bezúhonná“, ďalej ustanovenie o tom, že príslušná osoba musí mať predbežný štátny súhlas k výkonu funkcie a vykoná predpísaný sľub vernosti. Uznesením vlády Slovenskej republiky z 28. februára 1990 bol zrušený Sekretariát vlády pre veci cirkevné, vrátane jeho aparátu v krajoch a okresoch a na Ministerstve kultúry sa zriadil Cirkevný odbor, pochopiteľne s celkom iným zameraním pôsobnosti ako bývalý Sekretariát. Cirkvi odteraz pôsobili (a pôsobia) v celkom nových politických, spoločenských a právnych pomeroch.

Štúdia bola vypracovaná v Historickom ústave SAV v rámci projektu VEGA 2/0103/10 Komunistická strana na Slovensku: cesta k moci, monopol moci (1945 – 1968).

Summary

Specialized Organs of State and Political Control over the Churches in Slovakia between 1948 – 1989

The fall of the communist regime at the end of 1989 changed relations between the state and church fundamentally. On January 23, 1990 Federal Assembly passed Act no. 16/1990 Coll., which amended Act no. 218/1949

37 Slobody myslenia, svedomia a vyznania sa týkal článok 18 tohto paktu: „*Toto právo zahŕňa v sebe slobodu vyznávať alebo prijať náboženstvo alebo vieru podľa vlastnej voľby a slobodu prejavovať svoje náboženstvo alebo vieru sám alebo spoločne s inými či už verejne alebo súkromne, vykonávaním náboženských úkonov, bohoslužieb, zachovávaním obradov a vyučovaním.*“ Zbierka zákonov a nariadení Československej socialistickej republiky 1976. Vyhláška 120 ministra zahraničných vecí z 10. mája 1976 o Medzinárodnom pakte o občianskych a politických právach a Medzinárodnom pakte o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach.

Coll. on economic provision of church and religious societies by the state. Sections of Article I. (§§ 1, 2, 7) were used (abused) previously to perform supervision over churches and placed it under state guardianship. The enactment that conditioned holding clerical positions only by “persons of state dependability” was replaced by “persons of integrity”. Another provision necessitating the candidates to acquire a preliminary approval from the state to hold clerical position and take the prescribed loyalty pledge to the state was revoked as well. The government of the Slovak Republic passed the resolution on February 28, 1990 that dissolved the State Office for Church Affairs including the apparatus it had on regional and district levels. The Ministry of Culture then established the Church Division, which naturally assumed a diametrically different agenda than its predecessor.

The Role of the Communist Authorities in the Process of Leadership Changes in Minority Christian Churches in the Stalinist Era

Konrad Białecki (Poland)

Before attempting a discussion of the problem at hand, it seems that one should define the meaning of the term “Stalinist era”, as well as justify the definition. Being acutely aware of the fact that historical processes have a continuous nature and do not start or end on a single day, we believe that the period in question can be thought to have symbolically started during the meeting of the leaders of European communist parties at the conference in Szklarska Poręba, Poland, which was attended by Stalin’s envoy Andrei Zhdanov; and to have ended with the lecture by Nikita Khrushchev at the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union. In turn, the basic defining feature of the period could be the aspiration on the part of the leading groups of the individual communist parties in Central and Eastern Europe to copy the Soviet model in their respective countries as truthfully as possible, and in as many spheres of life as possible – from the economy (both rural and urban), through the administrative and political system, to culture. These aspirations, naturally, also included state policy towards religious faiths. In practice, this meant, among other things, complete subordination of any such policy to directives coming from Moscow. These directives, in turn, combined the ideological tenets of Marxism-Leninism with Stalin’s experiences from earlier activities in this field in the USSR. The plan was, in the first phase, to eliminate churches as institutions capable of influencing social life –

notwithstanding tactical ruses which were sometimes used to suggest the state's neutrality in religious matters – and to achieve a complete secularisation of social life. In a longer perspective, the expected result was progressive atheisation of the society, a process helped by variably aggressive propaganda; this, in turn, would give the communists control of not only the bodies, but also the souls of the citizens. Of course, at the same time, official documents and speeches declared dedication to obeying the rule of complete freedom of religion, and affirmed a friendly attitude towards churches – as long as their activities were within the boundaries of the law. The communists attempted to achieve this strategic goal in two ways: by administrative repressive actions, and by inciting rifts within the individual denominations, which naturally weakened their cohesion and could be used by the communists to interfere with their internal matters. As has been mentioned, the governments' activities were strongly supported by the propaganda machinery, using a rhetoric that was anti-church, and at times anti-religious. Secret surveillance and building of agent networks by security officers also became progressively important.

Professional literature has frequently addressed all of these problems in detail, both in Poland and in many other countries. As a result, in the article below, we would like to take the liberty of focussing on one selected aspect of the policies towards religious faiths in those times: governmental actions aimed at instigating desirable changes in the composition of leading groups in minority Christian churches in Poland.

On the basis of Soviet experiences, the Polish authorities of the time initially attempted not so much to completely destroy churches (with the exception of the Greek Catholic Church and Jehovah's Witnesses)¹, but, to use a business term, to perform hostile takeovers. One of the ways in which the state authorities planned to accomplish this was by enforcing

1 The Greek Catholic Church was considered by the Soviet authorities to be the pillar of strength of Ukrainian nationalism on the one hand, and, on the other, a "Trojan horse" of the Vatican in an area historically in the zone of influence of Orthodox Christianity and the Russian Empire. In turn, Jehovah's Witnesses were considered to be, along with a number of other groups with their headquarters on the other side of the Ocean, a branch of the American spy network. A factor that additionally incriminated Jehovah's Witnesses from the point of view of the government was their refusal to participate in military service, and preaching that Armageddon was close. Compare (Cf.): VOLOKITINA, T. V., MURAŠKO, G. P., NOSKOVA, A. F.: *Moskva i Vostočnaja Evropa. Vlast' i cerkov v period obščesnykh transformacij 40 – 50. godov XX veka.* Moskva 2008, 807 page (p.); J. ŻARYN, J.: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944 – 1989.* Warszawa 2003, p. 69 – 75.

such changes in the composition of the leading groups of the churches that would allow the government to take control of those groups, and use them to realise social and political aims that were seen as significant from the point of view of the ruling Party.

The first to experience this was the Autocephalous Church of Poland (also known as the Polish Orthodox Church), with its head, Metropolitan Bishop Dionizy Waledyński. Waledyński returned to Poland on April 25, 1945, of which he notified the then President of the State National Council, Bolesław Bierut (who went on to become the First Secretary of the Polish United Workers' Party between 1949 and 1956) in a special letter, emphasising his loyalty to the state and Polish nation, and asking him to refrain from obstructing the administration of the Warsaw Diocese and of the entire Orthodox Church in Poland. He also explained, in detail, why he could not completely evade collaboration with the German authorities of the General Government, at the same time emphasising that he had tried to limit the collaboration to the necessary minimum, as required by the collective good of the faithful, and by the Orthodox tradition, which demands loyalty to any secular government. However, these explanations were not met with the government's understanding. In a letter dated June 22, 1945, sent by the Ministry of Public Administration's Department for Religion to the Minister of Public Administration, there was, in addition to a detailed description of the activities of Bishop Dionizy during the war, a suggestion to the effect that, due to his "war-time history", he could not be given charge of the Church in Poland. The author of the document suggested that the authorities should persuade the Bishop to resign due to "*bad health and old age*", without resorting to administrative actions, as any such actions could lead to protests both in Poland and abroad.²

When the attempts to convince the troublesome hierarch to resign proved unsuccessful (he did not feel guilty of the charges presented, and he thought the proposed solution was in violation of canon law), the authorities undertook to solve the problem of the appointment of a metropolitan bishop using far less diplomatic methods. One could think that the effort started with a visit paid in the autumn of 1946 in Moscow by the then Minister of Justice, Henryk Świątkowski. During his stay there, he talked to, among other people, the chairman of the Council for the Russian Orthodox Church, G. Karpov. Several months later, on February 10, 1947, Świątkowski presented a memorandum entitled *The Problem of the*

2 URBAN, K.: *Kościół prawosławny w Polsce 1945 – 1970*. Kraków 1999, p. 67 – 68.

Orthodox Church in Poland. In it, he proposed that talks should be held with the Moscow Patriarchate and with “responsible elements within the Orthodox Church in Poland (Bishop Tymoteusz)”, with a view to resolving the question of autocephaly and of who to elect for the post of the metropolitan bishop in Poland. He even considered the option of nominating a special plenipotentiary of the government to the post. He also proposed to cause a National Council of the Polish Orthodox Church to be summoned in line with canon law; the Council would be also attended by guests in the persons of representatives of the state authorities and the Moscow Patriarchate. At the Council, the superior priest of the Polish Orthodox Church would be elected, and a new Organisational Statute was to be passed.³

Despite such wide-reaching plans, for more than another year, the authorities kept trying to convince Bishop Dionizy to resign voluntarily. Various means of pressure were used to this end: none of the theological institutes (which served as a breeding ground for Orthodox priests) were reactivated, and neither were chaplaincy in the army, the metropolitan printing house or other institutions. No talks were initiated on the subject of returning the church's buildings in *Cyryla i Metodego* Street, which had been seized in 1944. The final chapter of this policy of formal and informal pressure was a search conducted by Security Office personnel in the offices of the metropolitan bishopric, and the arrest of a number of its employees. Finally, on February 25, 1948, Dionizy was placed under house arrest. But it was not until almost two months later, on April 17, that the President of the Republic of Poland, Bolesław Bierut, issued a directive (which was also signed by the Prime Minister Władysław Gomułka and the Minister of Public Administration Wolski) “*on the withdrawal of the recognition of Dionizy Waledyński as the Metropolitan Bishop of the Autocephalous Church of Poland*”. A precise list of charges (at least the official ones) that the authorities filed against Bishop Dionizy can be recreated on the basis of a preserved draft resolution of the Council of Ministers “*on the matter of the Autocephalous Church of Poland*”. In it, the hierarchy was accused of breaking his oath of allegiance to the Republic of Poland by making a declaration of loyalty to Hans Frank, who was the Head of the General Government on behalf of the Nazi occupiers, and by fulfilling German orders, among other things while organising the transportation of Orthodox Polish citizens as forced labourers to Germany; he was also

3 Ibidem, p. 71.

accused of re-organising the territorial structure of the church in line with orders from the Nazis; and of harming the autocephaly of the Church in Poland by supporting German actions aimed at creating a Ukrainian Orthodox Church with the Polish Orthodox Church subordinated to it, in return for which he was allegedly promised the post of the Metropolitan Bishop of Kiev. Added to these charges related to his conduct during the Second World War, there was also a charge of granting, in 1947, of “canon law privileges” to Orthodox priests who had fled Poland. His appointment of Sava Sovietov to the post of Archbishop in April 1947, without consulting the state authorities, was considered particularly reprehensible.⁴ Without going into details, one can note that the charges against Dionizy were quite exaggerated at many points, even though it cannot be denied that his behaviour during the war was difficult to see as a model of patriotism.⁵ Irrespective of the legitimacy of the charges, it seems that the operation of removing Dionizy from authority over the Polish Orthodox Church was part of a wide-reaching effort aimed at improving control over Orthodox Churches in the individual countries of Central and Eastern Europe by Patriarch Alexy of Moscow, who remained, naturally, under the full control of the Kremlin.⁶

Soon after that, on April 26, 1948, the Minister of Public Administration appointed a collegial body – the Interim Ruling Committee of the Autocephalous Church of Poland, headed by the Archbishop of Białystok and Bielsk Podlaski, Tymoteusz. Tymoteusz was also the leader of a delegation which, on June 19 – 27, 1948, visited Moscow at the invitation of Patriarch Alexy. During the audience, the guests renounced the autocephaly bestowed onto the Polish Orthodox Church by Patriarch Gregory VII of Constantinople in 1924 as non-canonical and illegal. They also signed a resolution by the Synod of Bishops of the Russian Orthodox Church of June 22, 1948, which contained an “*Act of the rejoining of the Polish Orthodox Church with the Russian Orthodox Church, and the granting of autocephaly to it*”. The last episode of this “full normalisation” of the in-

4 Ibidem, p. 72 – 73.

5 For more details on the stance of the Orthodox hierarchs in Polish territories during Second World War, cf. SZILING, J.: *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie 1939 – 1945*. Toruń 1988, p. 67 – 94.

6 This problem is discussed in detail by VOLOKITINA, T. V., MURAŠKO, G. P., NOSKOVA, A. F.: *Moskwa i Wostočnaja Evropa*, p. 93 – 109.

7 Ibidem, p. 101.

ternal situation of the Autocephalous Church of Poland was the election of a new metropolitan bishop. This post was not taken – as some had expected – by Bishop Tymoteusz, but by the former Archbishop of Lvov and Tarnopol, Macarius Oksiyuk, who had been involved in the project of bringing Greek Catholics into the Orthodox Church after the war. The possibility of appointing a person from outside of Poland to the post of the metropolitan bishop of the Polish Orthodox Church had been discussed as early as June 1948 by a counsellor of the Polish Embassy in Moscow, J. Zambrowicz, and the head of the 4th European Department of the Soviet Ministry of Foreign Affairs, Alexandrov. The concept was revived in the second half of 1950. This was so because, in the meantime, it transpired that the Polish (and probably also Soviet) authorities did not think any of the Polish Orthodox hierarchs to have sufficient organisational and intellectual potential to lead the Polish Orthodox Church. Following the suggestion of the Office for Religious Denominations, on April 19, 1951, the Council of the Bishops of the Autocephalous Church of Poland passed a resolution on turning to “*His Holiness the Patriarch of Moscow and All Russia with a request to issue a canonical permission to a cleric worthy of taking the metropolitan cathedral and the post of the First Bishop and Head of the Church, to be transferred into the jurisdiction of the Autocephalous Church of Poland*”. The request was explained by an awareness of the fact that a suitable candidate for the post was missing among the clergy and faithful of the Polish Orthodox Church. Eventually, the matter was resolved positively during the visit of a delegation of the Polish Orthodox Church in Moscow on June 13 – 20, 1951.

Archbishop Macarius arrived in Warsaw on July 5, 1951. Two days later, a Council of Bishops was held, during which he was accepted into the jurisdiction of the Polish Orthodox Church, appointed a member of the Council, and finally elected the Metropolitan Bishop of Warsaw and all Poland.⁸

When discussing the interference of the authorities into the appointments of the highest posts in the Polish Orthodox Church, it must be emphasised that in the Stalinist era one of the government's desiderata was that the church hierarchy should not become excessively numerous from the authorities' point of view. For that reason, no more than four Orthodox bishops were allowed at any given time (which was, by the way, the minimum number required to summon a Council of Bishops accord-

8 Ibidem, p. 299 – 305; URBAN, K.: *Kościół prawosławny w Polsce*, p. 75 – 78.

ing to canon law). As a result, it was much easier to maintain close control over all the activities of such a small group of people. The second characteristic of the “staffing policy” towards the Orthodox Church was promoting clergy with clearly anti-Catholic attitudes to the highest positions within the church.⁹ The government also tried to additionally stimulate those behaviours of the hierarchs (and the lower clergy) which were seen as advantageous from its point of view not only by intimidation, but also by using a “carrot” of sorts – subventions from the Church Fund created in 1950.

In the same year that Macarius was planted as the head of the Autocephalous Church of Poland, the head of the Polish branch of the Polish National Catholic Church (commonly referred to as the National Church) was replaced, followed by making the church autocephalous, which resulted in the breaking of all contact with the fellow faithful in the USA.¹⁰ Without denying the importance of disagreements within the community itself, it seems that the government – more specifically the Office for Religious Denominations and the Ministry of Public Security – played a decisive role in terms of the timing and form of the changes.

It must be admitted that its activities, based on the classical rule of “divide and conquer”, were undertaken on a fertile soil that had been prepared by the dissatisfaction of some priests in the way the “missionary diocese” had been administrated in Poland by its then-current head, the Reverend Józef Padewski. In late 1950, the situation was used by the authorities to create an “initiative group” which officially took over the administration of the church, and *de facto* fully subordinated its work to instructions coming from the Office for Religious Denominations and the 5th Department of the Ministry of Public Security.

This group,¹¹ which described themselves as a delegation of National Church clergy and laity, petitioned Prime Minister Józef Cyrankiewicz on

9 URBAN, K.: *Kościół prawosławny w Polsce*, p. 205 – 207.

10 The Polish National Catholic Church was created among Polish immigrants in the USA at the turn of the 19th and 20th centuries. After Poland regained independence in 1918, the church established a “missionary diocese” in Poland, whose work was mainly performed by repatriates and the rural population of Małopolska. Before Second World War, the church had several dozen thousand members and sympathisers. For more details, see: BIAŁECKI, K.: *Kościół Narodowy w Polsce w latach 1944 – 1965*. Poznań 2003, 315 p.

11 It included the Rev. Adam Jurgielewicz from Łódź, the Rev. Stanisław Piekarcz from Ostrowiec Świętokrzyski, the Rev. Józef Dobrochowski from Bydgoszcz, and three delegates of the laity.

December 9, 1950 to “*kindly see them in an audience with a view to presenting a request for help in healing the relations within the administration of our Church in Poland, and handing in a Memorandum on the matter to the government of People’s Poland*”. Some time later, on January 4, 1951, the Reverend Józef Dobrochowski sent a memorandum to Prime Minister Cyrankiewicz in which he pointed out the need for the National Church to join the transformations then underway in Poland, and to clearly define its relation to the state authorities.

The government, thanks to the work of its informers, had an excellent understanding of the situation within the church. It decided to use the confusion that had erupted among the clergy after the news was publicised that Bishop Padewski intended to leave Poland and return to the USA. The problem of succession was to be resolved at a congress of clergy summoned by a resolution of the Council of the Church on January 17, 1951. Before this happened, however, a number of events took place, and the behind-the-scenes activities can be partially reconstructed from a note made by the head of the 3rd Department of the Office for Religious Denominations, Serafin Kiryłowicz. Because it provides an excellent illustration of the authorities’ *modus operandi* when assuming control over the Polish branch of the National Church, we will quote extensively from it: “*On 15 and 16 January, Major Onacik visited the Office for Religious Denominations, saying that according to his information, changes in the leading positions of the National Church would occur: Bishop Padewski and a number of his adherents would be removed.*”

A group of priests who wish to co-operate with the government and heal the relations within the church, intend to come to the Office in order to inform the authorities about the situation within the church and suggest what should be done about it by the Office for Religious Denominations.

According to Major Onacik’s statement, the matter is urgent, as the situation within the church requires immediate assumption of authority by an initiative group in the form of an Interim Church Committee appointed by the President of the Council of Ministers, to take authority over the church and bring the situation under control, thus preventing a schism within the church, which would at his time be favourable to the Roman Church.

Major Onacik suggests that the composition of the Committee should be as follows [five names of priests, led by the Reverend Dobrochowski – K.B.].

Upon nomination, this group is to make an ideological declaration, break up with the American [branch of the] National Church and call on the

faithful to build the church on their own national and democratic foundations.

A precedent for the appointment of an Interim Committee occurred in 1948 in the Orthodox Church: the Minister of Public Administration issued a directive to appoint the Committee and announced it in the 'Monitor' [the official gazette of the Republic of Poland].

The Committee's task would be to temporarily administer the matters of the church, heal the internal relations, prepare an internal statute for the church, and summon a General Synod which will appoint the supreme authorities of the church.

A general draft of the Statute has been already prepared by the Office. After comparing it to the drafts prepared by the initiative group, a final text will be agreed, to be presented at the Synod".¹²

After the preparations had been completed, the plan could be implemented.

When the priests invited to the Congress of Clergy arrived in Warsaw on January 17, they were surprised with the announcement that the Congress had been postponed, and that Bishop Padewski had been arrested, along with the priests Edward Narbuttowicz and Franciszek Koc. The Bishop was charged with breaking the decree on trading currency with foreign countries and trading Polish and foreign currencies in Poland (in other words, he was charged with illegally trading US dollars), while Koc and Narbuttowicz faced more serious charges: they were charged, among other things, with collaborating with the Gestapo and spying for British and American intelligence services through the World Council of Churches.

Bishop Padewski died during the investigation on May 9, 1951, and was buried at the Powązki Cemetery. The funeral on May 14 was unofficial and the authorities allowed only a few people to attend it. The second of the arrested, the Reverend Narbuttowicz, received a death sentence, which was later converted to 15 years in prison.

After clearing the ground for further action in such a spectacular manner, the Ministry of Public Security and the Office for Religious Denominations went on to implement the second part of the plan. Trusted priests, mentioned in the note quoted above, who were to become the core of the

12 The complete document can be found in: DZIUROK, A. (ed.): *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945 – 1989*. Katowice 2007, p. 163 – 165.

future leadership of the church, were summoned to the central branch of the Office for Religious Denominations at 12:00 on January 22, to “*discuss the matters of the Polish National Church*”. During that meeting, they were again instructed on the further actions to take. On the same day, the Director of the Office for Religious Denominations, Antoni Bida, issued a letter announcing the appointment of an Interim Ruling Committee, with the Reverend Dobrochowski at its helm. His main tasks were to sever contacts with the USA branch and create an autocephalous Church in Poland; issue a declaration of loyalty and “*express solidarity with the policies of the Polish Government*”; and finally, to actively participate in the actions of the Peace Committee.

In order to facilitate the completion of these tasks, the new leadership of the church decided to, among other things, “*tidy up the staffing matters within the church*”. To this end, it was decided that written characterisations of all priests should be produced and individual dossiers should be set up for each priest. Additionally, it was agreed that each priest, when taking a new post, would only receive a temporary nomination and would be permanently nominated as the parish priest only after some time, if there were no objections from the authorities.

At a congress of priests summoned on February 15, 1951, everything went according to the prior arrangements. The priests and faithful were informed about the creation of the Interim Ruling Committee, which called upon them to “*close their ranks even tighter... for the good of the Polish National Catholic Church and our beloved Fatherland, People’s Poland...*”. Then, in a long speech, the chairman of the Committee tried to convince the participants, in a flowery but vague way, of the catastrophic effects of the actions of the previous leadership, at the same time emphasising the necessity to co-operate with the state authorities closely, mainly in the “*peace effort*” and when raising the public’s ideological awareness. He also pointed out that the congress had been summoned “*so that you know when you leave this congress, that there is a place for a loyal church, and for our faithful. The authorities will be happy when our Church wins and replaces another church*”. In the final part of his exposé, the Reverend Dobrochowski put forward the motion to sever the organisational links with the Polish National Catholic Church in the USA, which was greeted with applause. In the subsequent speeches, the delegates pointed out the errors made by the previous leadership, vehemently emphasising their critical attitude to it.

After a series of speeches which also touched upon the question of becoming more involved in peace efforts, the autocephaly of the Church in Poland was adopted in a vote. This decision, along with a justification (the reluctance on the part of the leadership of the Polish National Church in the USA to condemn Washington's "adventurist policies") was announced in a special proclamation accepted by all the participants. Then, all the priests submitted reports from their parishes, and the chairman proposed that telegrams should be sent to President Bierut and the head of the Office for Religious Denominations.

Evidently, everything went according to a previously prepared script, without taking heed of the actual opinions of the priests and faithful of the Polish National Catholic Church.

Interestingly, soon after that the authorities removed the leader of the "initiative group", the Reverend Józef Dobrochowski, from the leadership of the Polish Catholic Church (which was the name adopted by the Polish branch of the Polish National Catholic Church after being forcibly made autocephalous). They designated the Reverend Eugeniusz Kriegelewicz to the post of Bishop Superior. Kriegelewicz gave it up after a few years, explaining (in writing) that he had "*moved to atheist positions*"...¹³

In the case of the Evangelical Church of Augsburg Confession, as in that of the Polish Catholic Church, in the first phase the authorities focussed on selecting a group of priests with left-leaning political views. Only after this goal had been achieved, they moved on to subvert the anti-communist party of Bishop Jan Szeruda.

In mid-September 1951, a five-strong committee was created on the initiative of the Reverend Zygmunt Michelis; it also included the Reverend Karol Kotula and the Reverend Andrzej Wantuła. The committee met the Deputy Director of the Office for Religious Denominations, Roman Darczewski, to discuss the current situation and obtain an explanation of why the church's authorities had been refused a permission to summon a Synod. The Committee held a number of meetings with Darczewski. During one of them, he announced that one of the obstacles on the road towards a "normalisation" of the situation within the church was the person of Reverend Jan Szeruda, head of the church. He indicated that Szeruda, with his definitely anti-communist views and accusations of pro-

13 A detailed account of the autocephalisation of the Polish Catholic Church, and of the changes among its leadership, can be found in BIAŁECKI, K.: *Kościół Narodowy w Polsce*, p. 55 – 74.

western sympathies, would not be tolerated by the communist authorities any longer. Szeruda had been the object of surveillance for some time already, and information about him had been collected through agents.¹⁴

Preparations for the removal of Szeruda and his party entered a decisive phase in the autumn of 1951. Four informers were recruited, selected for the leading positions in the new church authorities, and two further candidates were selected and prepared for recruitment. Additionally, the activities of the Office's branch agencies (outside of Warsaw) were intensified. In this way, continuous influence on the church's leadership was ensured.

On November 14, 1951, a list was prepared with the names of people who were to become members of the new leadership of the church. Draft resolutions to be enacted during the Council of Bishops were also prepared. These were to include, among other things, mobilisation for the Six-Year Plan, support for the programme of purchasing agricultural produce, support for the struggle for peace, condemnation of the so-called war instigators, and denunciation of the remilitarisation of Germany.

So, a permission to summon the Synod, which was to legally elect a successor to Bishop Juliusz Bursche, murdered in 1942, had to be preceded by an effort aimed at finding an influential group of "*Evangelical patriot priests*" (to quote from Michelis) who would be ready to closely co-operate with the communists.¹⁵

It was possible to gather such a group in 1951; its core was formed, as has been mentioned, by Karol Kotula, Zygmunt Michelis and Andrzej Wantuła. The first of these was a *de facto* figurehead, performing the orders of Michelis. However, he enjoyed a strong standing among the priests, and thus could be entered as a candidate into the bishop elections. When he was elected, the government could be certain that a policy of close co-operation with the state would be implemented by Zygmunt Michelis, who was "given" to him as an adjunct bishop (a post that had not existed before). The Reverend Dr. Andrzej Wantuła was also a vehement supporter of co-operating with the government. However, the communists did not yet trust him fully, among other things due to his war-time personal history (he was in the 3rd group of the *Deutsche Volksliste* and served with

14 KŁACZKOW, J.: Wpływ aparatu państwowego na obsadę naczelnych władz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w latach 1945 – 1951. In: KŁACZKOW, J. (ed.): *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*. Toruń 2009, p. 225.

15 Ibidem, p. 226.

the *Wehrmacht*) as well as his emigration activities (he served with the Polish Armed Forces). For those reasons, they focussed on the appointment of Kotula and Michelis to the highest offices in the church.

The previous head of the church, Jan Szeruda, realised that he faced a progressively stronger opposition. He shared his observations with his closest family and friends, something that was often captured by the Ministry of Security in those times.¹⁶

Finally, during the third part of the Council of Bishops, an election was held on November 18, 1951. Its outcome was completely in line with the expectations of the state authorities. The new leadership of the church was formed by Bishop Karol Kotula and the Superior Council of the Church. This was a new body created during the Council. Its presidium was formed by Bishop Karol Kotula (President), the Rev. Zygmunt Michelis (Deputy President), Brunon Umgelter (Vice-Deputy President), Edward Wende and the Rev. Robert Fiszkal (Secretaries). The other members were the Rev. Dr. Jan Szeruda, the Rev. Dr. Wiktor Niemczyk, the Rev. Dr. Andrzej Wantuła, the Rev. Henryk Wendt, Wilhelm Król, Adolf Reiner, Maria Komendzińska, and Edmund Rondio. The Superior Council was a new body, unsanctioned by the Act of Parliament regulating the relations between the state and the Evangelical Church of Augsburg Confession. All the same, it was the second – after the Bishop – authority in the church. The Reverend Zygmunt Michelis was the real winner of the election; he gained direct influence over the church's policies thanks to being nominated an adjunct bishop.

The newly elected Synod also did something very important from a legal point of view; it passed a new Fundamental Internal Law.¹⁷

By that time, the communist authorities had not yet decided to completely remove the former bishop from the church's supreme leadership. The authorities followed suggestions from the church circles they controlled, to the effect that Bishop Szeruda should not be made into a martyr. They eventually decided to leave alone, and assigned him to the post of a delegate of the Evangelical Theology Department in the newly created Supreme Church Council. However, he was subjected to close surveillance.¹⁸

16 Ibidem, p. 227.

17 For more details, see: MICHALAK, R.: *Kościół protestancki i władze partyjno-państwowe w Polsce 1945 – 1956*. Warszawa 2002, p. 69 – 70.

18 KŁACZKOW, J.: *Wpływ aparatu państwowego*, p. 229.

Above, we have presented, on the examples of three minority churches (which were, however, the most numerous after the Roman Catholic Church), the *modus operandi* of the authorities of communist Poland when making desirable changes in the leadership positions of those denominations (we have to stop here due to publisher's article length limitations). This does not mean, however, that the intervention of the authorities only affected these three churches. In 1950 numerous activists (199 people in total) of the so-called Free Protestant churches ended up in prisons of the Ministry of Security, including almost all leaders. They were usually charged with connections to the spy networks of western countries. In this case, the final chapter of the authorities' actions was the forcible unification of the five previously independent denominations into one organism – the United Evangelical Church, of course administered by people fully obedient to the government's expectations.¹⁹

Also the replacement of the chairman of the Interim Council of the Old Catholic Mariavite Church, the Reverend Jan Sitek, with the Reverend Romuald Zasadziński, was to a large extent arranged by the authorities.²⁰ A similar thing happened in the Seventh-day Adventist Church or the Methodist Church, whose highest priest in Poland, Pastor Werner Wickström, was forced to flee the country, and a group of "reformer pastors" came to the lead.²¹

One may ask: To what ends did the communists want to use the minority Christian churches in Poland in the period under investigation? In the case of the Autocephalous Church of Poland, it was hoped that it would assume pastoral care of the Greek Catholics, whose church had been banned in Poland in 1946, thus preventing them from swelling the ranks of the communists' strongest enemy – the Roman Catholic Church. In the case of the Evangelical Church of Augsburg Confession, it was thought that it would assume exclusive pastoral care of the Evangelical population of Masuria, supporting the Polonisation of that area in the process, and making it loyal to the new government. It was also hoped that its activities would eradicate from north-eastern Poland the influences of

19 MIRONCZUK, J.: *Polityka państwa wobec Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce (1947 – 1989)*. Warszawa 2006, p. 32 – 56.

20 Archiwum Akt Nowych [New Records Archive] (AAN), fund (f.) Urząd do Spraw Wyznań [Office for Religious Denominations] (UdSW), signature (sign.) 19/298, Meeting of the Council of the Old Catholic Mariavite Church on July 22 and 23, 1954, box 12, 15 – 18.

21 BOROWIAK, J.: *Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Polsce*. Warszawa 1999, p. 95.

the Methodists and Seventh-day Adventists, who were thought to be cosmopolitan and connected to the American spy network. The communists also expected that, in e.g. their public appearances or press publications, the highest representatives of each of the churches and denominations would actively support various governmental propaganda activities, such as e.g. the signing of the Stockholm Appeal, or the condemnation of the “imperialist policies” of the USA or the Vatican. In the case of the Baptists, Methodists or the Polish Catholic Church, the main objective was to sever their ties with the United States and the western world.

To conclude, it is worth noting that after 1956, the policies of the authorities of the People’s Republic of Poland towards Christian minority churches became much more lenient. Even though the principles based in the communist ideology were not changed, the approach became more sophisticated, and the argument of force was not used as brutally as in the Stalinist times. The approach was strongly linked with attempts at using the relatively peaceful existence of those churches in Poland in an instrumental manner, to build a positive image of the People’s Republic of Poland in the international arena. It was also an effect of variably successful attempts at turning the churches into auxiliary regiments in the fight against the communists’ strongest ideological enemy in Poland – the Roman Catholic Church. But, irrespective of the loosening after 1956 of the iron grip which the churches were subjected to in the Stalinist times, the question of selecting people for their leadership positions remained under the complete control of the communist authorities until 1989.

Resumé

Úloha komunistických štátnych orgánov v procese zmien vo vedení menšinových kresťanských cirkví v období stalinizmu

V tomto období sa poľská štátna moc podľa sovietskeho modelu neusilovala ani tak o úplné zničenie cirkví (s výnimkou gréckokatolíckej cirkvi a Svedkov Jehovových), ako skôr o získanie kontroly nad nepriateľsky naloženými cirkvami. Jeden zo spôsobov, ako štátna moc plánovala uskutočniť svoj zámer, spočíval v uskutočnení takých zmien vo vedení cirkví, ktoré by vláda mohla použiť pri naplňaní významných spoločenských a politických cieľov z pohľadu vládnucej strany.

Na príklade troch menšinových cirkví – Poľská autokefálna (taktiež známa ako Poľská pravoslávna cirkev), Poľská národná katolícka cirkev a Evanjelická cirkev augsburského vyznania – ktoré ale predstavovali tri najpočetnejšie cirkvi hneď po rímskokatolíckej cirkvi, som ukázal *modus operandi* štátnej moci v komunistickom Poľsku pri zavádzaní žiaducich zmien vo vedení týchto denominácií.

Neznamená to však, že zásahy štátnej garnitúry ovplyvnili len tieto tri cirkvi. V roku 1950 mnohí aktivisti (celkovo 199) takzvanej Slobodnej protestantskej cirkvi skončili vo väzeniach ministerstva bezpečnosti, vrátane väčšiny svojich hlavných predstaviteľov. Zvyčajne boli obvinení z napojenia na špionážne siete západných krajín. V tomto prípade štátne orgány pristúpili k násilnému zjednoteniu piatich predtým nezávislých denominácií do jedného subjektu – Zjednotenej evanjelickej cirkvi, ktorú pochopiteľne spravovali ľudia ochotní naplniť očakávania vládnej garnitúry.

Aj výmena predsedu Dočasnej rady Starokatolíckej cirkvi mariavitov sa uskutočnila pod taktovkou štátnej moci. Podobný osud stihol aj Adventistov siedmeho dňa, ale aj Metodistickú cirkev, ktorej najvyššieho predstaviteľa v Poľsku, pastora Wenera Wickströma, donútili opustiť krajinu a jeho miesto zaujala skupina „reformovaných pastorov”.

Kontrola a obmedzovanie katolíckej cirkvi v Maďarsku po roku 1945

Csaba Szabó (Maďarsko)

Dôležitým prvkom diktatúr je vytvorenie a udržanie kontroly nad spoločnosťou. V totalitných diktatúrach sa táto kontrola skutočne zdokonaľila. Celá spoločnosť bola popretkávaná kontrolnou „sieťou“ – agentmi, spoločenskými vzťahmi, tajnými spolupracovníkmi, kontaktnými dôstojníkmi atď.

Aj v Maďarsku patrila medzi najdôležitejšie úlohy komunistickej strany kontrola spoločnosti. Krajina takmer nebola oslobodená, keď sa už vytvorili prvé orgány na kontrolu obyvateľstva v rámci štátnej polície¹ a Mi-

1 Zorganizovanie štátnej polície upravovalo nariadenie vlády 1690/1945. ME. z 10. 5. 1945. Do jej pôsobnosti patrilo okrem udržania verejného poriadku aj policajné trestné súdnictvo, vybavovanie záležitostí verejnej správy v jej kompetencii, ako aj štátna či politická poriadková polícia. Už pred úradným vyhlásením nariadenia vlády, v čase fungovania Dočasnej národnej vlády v Debrecíne (Debrecen), sa v Budapešti v budove na Andrásyho ceste číslo (ďalej č.) 60 zorganizovalo Oddelenie politickej poriadkovej polície (ďalej PRO) pod vedením Andrása Tömpeho. Okrem toho Oddelenie politickej poriadkovej polície Hlavného policajného veliteľstva Budapešti viedol Gábor Péter. Z kompetenčného boja oboch útvarov vzišlo víťazne oddelenie vedené Gáborom Péterom. Budapešťiansku politickú políciu osamostatnilo nariadenie ministerstva vnútra č. 533.900/1946 BM pod názvom Oddelenie obrany štátu (ďalej ÁVO) Maďarskej štátnej polície v októbri v roku 1946. III. pododdelenie ÁVO sa zaoberalo výzvednou a kontrarozviednou činnosťou voči cirkvám.

nisterstva obrany². Popri ich úlohách v oblasti kriminálnej prevencie či poriadkovej polície komunisti už od začiatku využívali tieto organizácie na dosiahnutie svojich politických cieľov. Čoskoro vytvorili aj zákonný rámec pre legalizovanie svojich postupov. Zákon č. VII. z roku 1946 o trestnoprávnej ochrane demokratického štátneho poriadku republiky schválil parlament mladej republiky (12. marca 1946) a prísne trestal protirepublikové organizovanie a propagandu. Keďže na ľudových súdoch a v Štátnej bezpečnosti (ďalej ŠtB) sa uplatnil komunistický vplyv, aj tento zákon postavili do služieb „boja“ Maďarskej komunistickej strany (ďalej MKS) „proti reakcii“. Pomocou neho eliminovali najskôr kresťanské spolky, potom občianske strany. Ale na základe paragrafov tohto istého zákona odsúdili v roku 1949 popri Józsefovi Mindszentym aj komunistu Lászlóa Rajka, a roku 1951 takmer súčasne s Jánosom Kádárom kaločského arcibiskupa Józsefa Grószsa, resp. počas ďalších rokov aj stovky katolíckych kňazov.³

Na upevnenie moci používali okrem štátnych orgánov a právnych rámcov kanály absolútnej kontroly spoločnosti. Tie sa nevytvorili naraz, ale postupne, pričom sa stále vyvíjali, menili. Tieto orgány pracovali a vyvíjali svoj vplyv nezávisle od seba, i keď zdanie bolo také, že fungujú vedľa seba. Výsledok ich práce však vnímalo vrcholové vedenie strany ako jednoliaty celok. Ako šikovný tkáč, ktorý drží v ruke vlákna tkaniny, tak riadilo, koordinovalo z vrcholu strany niekoľko ľudí rôzne organizácie, úrady.

Aj Štátny cirkevný úrad (ďalej ŠCÚ), vytvorený na kontrolu cirkví, predovšetkým katolíckej, bol iba jedným kúskom totálnej kontroly. Popri ňom sa o kontrolu cirkví „postarali“ aj iné štátne orgány a úrady, komunistická strana, polícia a samozrejme aj štátna bezpečnosť. Pritom v rámci systému založeného na rôznych paralelách, existovali aj navzájom na seba nadvä-

2 Spojenecká kontrolná komisia na jar roku 1945 povolila vytvorenie Oddelenia vojenskej politiky (ďalej KATPOL) v rámci ministerstva obrany. Jeho vedúcim sa stal kapitán generálneho štábu György Pállfy. Jeho najdôležitejšou úlohou – podobne ako oddelenia ÁVO – sa stala rozviedka a kontrarozviedka. Vyšetrovatelia KATPOLu viedli výsluchy takzvaných vojnových zločincov (Károlya Beregfýho, Gusztáva Jányho, Jenő Rátza, Ferenc Szombathelyiho a iných) a formulovali žalobné spisy. Oni „odhalili“ aj protirepublikové sprisahanie v rámci maloroľníckej strany. KATPOL zohralo dôležitú úlohu aj v príprave vykonštruovaného procesu Rajka. Na základe hlásenia jedného z jeho agentov zatkli Tibora Szónyiho.

3 Nariadenie nazývané Dezső Sulyokom ako „katovský zákon“ zohralo tú istú úlohu v Maďarsku pri budovaní komunistického systému, ako v tretej ríši A. Hitlera zákon *zum Schutz von Volk und Staat*, schválený 28. 2. 1933 po podpálení berlínskeho Reichstagu. Za jeho pomoci sa aj u nás čoskoro začalo *gleichschaltovanie* spoločnosti.

zujúce hierarchické roviny. Počnúc najmenším, anonymným udavačom, cez jeho kontakt smerom nahor až po vedúceho organizácie a vrcholové vedenie strany. Rôzne úrady, organizácie, ktoré záviseli od tejto hierarchie, sa navzájom kontrolovali. Takto sa systém kontroly stal dokonalým.⁴

V júni 1945 Mátyás Rákosi prednášal v Moskve pred Medzinárodným informačným oddelením Ústredného výboru Všeľvzovovej komunistickej strany (boľševikov)⁵ o situácii v Maďarsku a o úlohe Maďarskej komunistickej strany v domácich udalostiach. Rákosi sa vo svojej správe dotkol aj maďarskej katolíckej cirkvi. Vyhlásil: *„To je obrovská organizácia. My bojujeme v prvom rade proti nej. ... pokúsime sa trochu stlmiť vyhrotenosť situácie, ale oni samozrejme majú jasno v tom, že my ich nemáme radi rovnako, ako oni nemajú radi nás. Boj samozrejme bude pokračovať, ale my sa ich nebojíme.“*⁶

Komunistická strana si udržiavala kontrolu nad cirkvami dvomi kanálmi. Kontrolovali jednak samotnú členskú základňu strany, veď po roku 1945 sa z niekoľkých tisícok komunistov vytvorila niekoľko stotisícová stranícka organizácia, ktorá svojou sieťou oplietla celú krajinu. Mnohí samozrejme nevstupovali do komunistickej strany z ľavicového, marxistického a ateistického presvedčenia, ale prípadne pre túžbu za kariérou, zo strachu atď. Ak sa aj čerství členovia strany vyhýbali kostolom, náboženským podujatiam, nebolo isté, či aj ich rodinní príslušníci, príbuzní nasledovali ich príklad. Aby sa vyhli pozornosti strany, svoje deti zapísali na náboženskú výučbu či dali birmovať v inom obvode či inej obci, inde sa ženili atď. Bolo však ťažké obísť ostrážitosť strany. Kádrové oddelenie budapeštianskeho výboru strany napríklad vypracovávalo hlásenia o vzťahu nezávislých obvodných a závodných straníckych funkcionárov k náboženstvu na základe podrobných dotazníkov. Táto vnútorná kontrola sa diala na základe osobného rozhovoru, mienky ostatných a návštev v rodinách. Pri tejto poslednej príležitosti neušlo pozornosti súdruhov, či je na stene svätý obraz, kríž, alebo či vidno v byte iné relikvie. Skúmali názor straníka na náboženstvo, jeho účasť v boji proti „klerikálnej reakcii“ a kontrolovali aj jeho rodinných príslušníkov. V prípade, ak niektorý z funkcionárov

4 V rámci tejto štúdie máme možnosť len na to, aby sme niekoľkými príkladmi znázornili fungovanie a vzájomné vzťahy, kontakty kontrolných a potláčajúcich organizácií, ktoré voči katolíckej cirkvi vznikali v totalitnej diktatúre Maďarska.

5 Medzinárodné informačné oddelenie VKS(b) vykonávalo úlohy Kominterny, rozpusťenej v roku 1943, na jej čele stál Georgi Dimitrov.

6 Porovnaj: Prednáška Mátyása Rákosiho v Moskve v júni 1945. Dokument publikuje: PÓTH, P. In: *Múltunk*, 1999, č. 4, strana (ďalej s.) 222.

alebo jeho deti chodili do kostola, funkcionára odvolali. Kontrole sa nevyhli ani obyčajní straníci. O manželke stachanovca istež továrne zistili, že pravidelne navštevuje bohoslužby. Na nešťastného robotníka vyvíjali silný tlak, aby svoju manželku presvedčil a aby mohli hlásiť, že „jeho manželka pred polrokom ešte občas zašla do kostola, ale v dôsledku agitácie svojho manžela dnes už nechodí“. V otázke náboženstva museli členovia strany „vychovávať“ svoje manželky, manželov aj rodičov. V prípade, že „agitácia“, resp. „výchova“ nebola účinná, strana považovala za správny krok aj rozvod.⁷

Pozornosť strany nesmerovala len smerom dovnútra, na prípadné náboženské cítenie členov strany, ale aj smerom von, aj na samú cirkev. V archívoch sa zachovali podrobné hlásenia o propagandistoch a organizačných tajomníkoch, ktorí pravidelne navštevovali určitý kostol. Ich činnosť sa neobmedzovala len na sledovanie bohoslužby, ale zúčastňovali sa aj na zasadnutiach náboženských spolkov – kým ešte existovali. Vo svojich hláseniach, ktoré vôbec nemožno nazvať rezervované alebo objektívne, hneď aj hodnotili. Svojimi cynickými poznámkami možno chceli dokazovať vlastné presvedčenie pred čitateľmi, hodnotiteľmi týchto hlásení. Napríklad v roku 1948 o schôdzi Credo, ktorá sa uskutočnila v kultúrnom dome dominikánskeho kostola na Thökölyho ceste v Budapešti, spisali takéto hlásenie: „Teraz nasledovalo vydanie propagandistického materiálu; za výdatných výhovoriek [Bertalan Badalik – C. S.] prečítal niekoľko správ z oficiálne povoleného ‚Magyar Kurír‘ tlačeného litografickou technikou, ktoré môžu byť základňami reakčnej propagandy do nasledujúcej schôdze a každopádne sú vhodné na vzbudenie protidemokratickej atmosféry.“ Sliediči a pisatelia hlásení museli pravidelne vyhotovovať charakteristiky jednotlivých kňazov. Napríklad o cirkevnom predsedovi mládežníckeho Creda dominikánov: „Je úplne pravicový. Je proti ľudovej demokracii a protisovietsky, je dosť populárny v kruhu mládeže, majú ho veľmi radi a on je ich ideálom. Jeho politická orientácia sa prejavuje v nasledovnom. Na rôznych zasadnutiach mládežníckeho Creda vyhlásil nižšie uvedené: ‚medzi katolicizmom a komunistickou ideou je taká veľká priepasť, že je nepreklenuteľná .. je to chaotický svet Sodoma-Gomora, v ktorom chcú uznať len moc tela a materiálu, a to je hriechom ... Pod tým rozumel, že kto prijme materialistický svetonázor, spácha hriech ... nenecháme zanešváriť Mindszentého

7 Magyar Országos Levéltár [Maďarský Celoštátny Archív] (ďalej MOL), M–KS 95, fond (ďalej f.) 6/57, őrzési egység [inventárna jednotka] (ďalej öe.), Magyar Dolgozók Pártja (ďalej MDP) Budapesti Pártbizottság (ďalej BPB) Káderosztály (8. 8. 1950).

*meno. Zachránime ho aj za cenu martýrstva, a keď aj bude veľa martýrov, aj vtedy budeme my víťazmi boja...*⁸ Došlé hlásenia spracovali, hodnotili. Ak to uznali za potrebné, poskytli ich štátnej bezpečnosti. Stalo sa aj to, že sa pozornosť štátnej bezpečnosti obrátila na niektorú cirkevnú osobu či skupinu až o niekoľko rokov neskôr. V takýchto prípadoch si vyžiadali dodatočne hlásenia a spisy vyhotovené stranou, políciou, ŠCÚ či ktorukoľvek inou organizáciou.

Činnosť **polície** takisto zahŕňala kontrolu, sledovanie cirkevných podujatí. Napríklad povoľovanie procesií patrilo až do roku 1952 do kompetencie miestnych národných výborov, ale poskytnutie povolenia v skutočnosti záviselo od rozhodnutia polície (od roku 1953 sa stal jediným kompetentným mestský či obvodný policajný veliteľ). Polícia sa stále usilovala sťažiť vydávanie povolení komplikovaním trás a dátumov. Súčasne prísne kontrolovali aj cirkevné podujatia. Hlavný veliteľia posielali detailné príkazy ku každému cirkevnému podujatiu, potom zhromažďovali došlé hlásenia o počte veriacich (v členení podľa veku a pohlavia) a o priebehu udalostí.⁹ Sledovanie sa nevzťahovalo len na kostoly, ale napr. v Deň pamiatky zosnulých aj na cintoríny. *„Nariaďujem súdruhovi vedúcemu, aby 1. a 2. nov. 1952 (v spojení s pamiatkou zosnulých) prevelil do cintorínov na území svojho úradu dvoch súdruhov vyšetrovateľov s cieľom sledovania atmosféry a zabrániť prípadným provokáciám. V prípade provokácie okamžite informujte o svojom opatrení Úrad štátnej bezpečnosti a súčasne aj Pohotovosťné pododdelenie Budapeštianskeho veliteľstva polície.“*¹⁰

Pripisovali osobitný význam sledovaniu cirkví v čase politických udalostí (napr. parlamentných volieb). Vedúci budapeštianskeho veliteľstva nariadil vedúcim obvodných veliteľstiev listom, ako majú postupovať v súvislosti s prečítaním obežníka biskupského zboru o voľbách v kostoloch: *„10. mája [1953 – C. S.] doobeda má súdruh vedúci vyslať do každého katolíckeho kostola vo svojom obvode – za zachovania patričnej konšpirácie, v civilnom oblečení – vhodného súdruha. Úlohou vyslaného súdruha je sledovanie kňazskej reči, pripojenej k obežníku a správania a nálady poslucháčov.“*¹¹ Polícia samozrejme úzko spolupracovala so štátnou bezpečnosťou,

8 MOL, M-KS 109, f. 2/291-292, öe. MDP XIV. kerületi Bizottsága – Alapszervezetek iratai (17. 9. 1948).

9 Budapest Főváros Levéltára [Archív hlavného mesta Budapešti] (ďalej BFL), XXIV. 1. Budapesti Rendőrfőkapitányság központi irattára. 085/1950, 056/1952, 0078/1952, 0194/1952, 0109/1/1953, 0052/1954.

10 BFL, XXIV. 1. 0194/1952.

11 BFL, XXIV. 1. 0121/1953.

miestnymi národnými výbormi a Štátnym cirkevným úradom. Podľa príkazu Sándora Kopácsiho, vedúceho budapeštianskeho veliteľstva polície z roku 1953: „*Polícia má začať konanie pre nepriateľské aktivity a trestné činy kňazov, spojené s voľbami, len po predchádzajúcej porade s tajomníkom Budapeštianskeho výboru strany, budapeštianskym vedúcim Úradu štátnej bezpečnosti a poverencom pre cirkevné veci.*“¹²

Policajné veliteľstvá nielen sledovali náboženské podujatia, ale ich aj výrazne obmedzovali. Obzvlášť, keď cirkevné podujatie spadalo na deň štátneho sviatku. Vtedy povolili procesiu vnútri kostola, prípadne mimo neho, ale výlučne len po najkratšej trase. Ak v jednej obci požiadalo o povolenie procesie viacerο kostolov, mohli ich uskutočniť výlučne len v totožnom čase a najneskôr hodinu pred začiatkom štátnej slávnosti ich bolo treba ukončiť.¹³

Za podpory mierového hnutia¹⁴ „**pokrokových kňazov**“ Maďarska sa primárny cieľ komunistov zameriaval na to, aby prinútili biskupský zbor k dohode so štátom.¹⁵ Mierových kňazov aj po podpísaní dohody využívali na rozdelenie kléru, resp. na to, aby hnutie vrazilo klin medzi radových kňazov a vyšší klérus. S mierovým hnutím kňazov mohli neustále vydierať cirkevné vedenie, trebárs aj hrozbou rozkolu v rámci cirkvi. Napriek značnej štátnej podpore počet členstva rapidne vzrástol až po vytvorení ŠCÚ (19. mája 1951), odsúdení Józsefa Grósza (28. júna 1951), resp. po prisahaní členov biskupského zboru na ústavu ľudovej republiky (21. júla 1951). Keďže zvyšovanie pomeru účasti bolo mimoriadne dôležité, mnohých kňazov sa snažili zapojiť do hnutia tak, že ich vydierali vlastnými ľudskými slabosťami, iných prinútil na spoluprácu administratívnym tlakom, pričom ohrozili ich existenciu. Určite boli medzi nimi v hojnom počte aj takí karierišti, ktorí dobrovoľne vykonávali všetky služby, aby získali lepšiu pozíciu, lepšiu farnosť. Väčšina však pravdepodobne nevidela iné východisko, než podriaďiť sa, a dúfala, že ak občas pôjde na schôdzky, nie-

12 BFL, XXIV. 1. 0109–1/1953.

13 BFL, XXIV. 1. 091/1953.

14 16. 7. 1950 v súlade s výzvou 34 maďarských katolíckych kňazov zvolali katolícky klérus na celoštátnu konferenciu na 1. augusta. Týmto sa začalo – podľa československého vzoru – maďarské hnutie katolíckych mierových kňazov, ktorému sa dostalo značnej podpory od komunistickej strany. Porovnaj: PÁL, J.: *Békepapok*. Budapest 1995, 265 s.

15 K podpísaniu dohody medzi Maďarskou ľudovou republikou a Maďarským katolíckym biskupským zborom (30. 8. 1950) neprispelo len hnutie mierových kňazov, ale okrem iného aj obťažovanie rehoľných rádov, masové internácie, vysídľovania rehoľníkov. Porovnaj: GERGELY, J.: *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlatása Magyarországon (dokumentumok)*. Budapest 1990, 375 s.

kedy sa prípadne podujme aj na aktívnejšiu úlohu a prihovori sa, alebo veriacich bude nabádať k poslušnosti štátu, tak aspoň môže zotrvať na svojej fare a pri kňazskom poslaní. Štátny cirkevný úrad pravidelne kontroloval tých, ktorí sa nedostavili ne rôzne mierové schôdze, premietania filmov atď. Podozriví boli aj tí, ktorých neprítomnosť bola odôvodnená (choroba, služba), nie iba ten kňaz, ktorý pozvanie sebavedome odmietol: „*Nepôjdem. Ja som ešte panic!*“ (rozumej: *mňa ešte ,nenakazilo’ mierové hnutie, ja som ešte nebol ani na jednom podujatí, nepôjdem ani na toto.*)¹⁶ Síce kňazov zohrávajúcich v mierovom hnutí aktívnu úlohu dobre poznali tak veriaci, ako aj kňazskí kolegovia, napriek tomu podpora mierových kňazov poskytovala komunistom vynikajúcu možnosť na kontrolu a obmedzovanie cirkvi aj zvnútra. Príznačný je príhovor istého mierového kňaza zo župy Baranya na zhromaždení dekanov: „*Sťažuje sa na biskupa a hovorí o tom, že okolo biskupa je silná reakcia. Žiada o pomoc úradu. Uvedie, že medzi dekanmi takmer niet pokrokového kňaza. Navrhuje, aby nedostal kongruu, kto nie je na strane pokrokových kňazov.*“ Vo svojej odpovedi Miklós Beresztóczy povedal, že: „*bolo by potrebné rozlišovať. Podľa neho nie v každom prípade je odňatie kongruy trestom, lebo ordinár poskytuje takémuto kňazovi vyššiu čiastku a uznáva sa ako mátyr, čo pre kňaza znamená ešte aj slávu.*“¹⁷ Každého sa snažili využívať v miere zodpovedajúcej jeho vážnosti. Od kompromitovaných kňazov mohli získať informácie o kolegoch, ktoré potom ŠCÚ spracoval a hodnotil, a podľa potreby postúpil štátnej bezpečnosti. Vplyvnejší mieroví kňazi zase zvyšovali autoritu hnutia pred veriacimi aj kňazskými kolegami. Mnohí využívali nútené členstvo v záujme svojho dištriktu či svojej fary, a napr. za pomoci ŠCÚ dosiahli renováciu svojho kostola. „*Osobitne od roku 1957 sa začalo s rekonštrukciou cirkevných budov. Tento proces do leta 1959 už prevýšil potrebnú mieru. Teraz sa už na viacerých miestach nesnažili len o udržanie stavu stavieb a odstránenie škôd, ale aj o rozšírenie a modernizáciu budov. Nášmu úradu bola doručená celá hromada žiadostí o vydanie povolení na rekonštrukciu, rozšírenie, resp. stavebné povolenie.*“¹⁸

Vedúci predstavitelia hnutia mierových kňazov pritom často zakročili v záujme svojich kňazských kolegov. Na jeseň 1950 napríklad u predsedu Výkonného výboru MNV Budapešti zariadil Richárd Horváth, aby

16 BFL, XXIII. 134. Fővárosi Tanács Egyházügyi Hivatal ügyviteli iratai (A papi békebizottság iratai 1953).

17 MOL, XIX-A-21-d. Állami Egyházügyi Hivatal – elnöki iratok. 0015/1959.

18 MOL, XIX-A-21-d. 0032/1960.

niekoľkí penzionovaní kňazi, ktorým obvodné národné výbory odopreli vyplácanie požitkov pre ich „*reakčné, protidemokratické správanie*“ uvedené v jednom hlásení, bez odkladu dostali svoje dôchodky. Pozitívne rozhodnutie Kálmána Pongrácza ani v tomto prípade neovplyvnil Richárd Horváth, ale ako to vyplýva zo záverečných riadkov jeho listu, Horváthova pozícia v hnutí mierových kňazov. „*Oznámte prosím toto [priaznivé rozhodnutie – C. S.] dotýčným kňazom na dôchodku. Vo všetkých podobných zaslúžených prípadoch som s najväčšou ochotou k dispozícii Celoštátnej mierovej komisii katolíckych kňazov.*“¹⁹

Štátny cirkevný úrad²⁰ vytvorený roku 1951 je významným orgánom inštitucionalizovanej štátnej kontroly. Vznikol s cieľom vykonávať dohody uzatvorené s jednotlivými konfesiami, vybavovať ich záležitosti a poskytovať štátnu podpor náboženským konfesiam. Patril pod bezprostrednú kontrolu Rady ministrov, rovnako ako sovietska Rada pre cirkevné záležitosti. Výdavky spojené s organizáciou a fungovaním ŠCÚ zabezpečoval štátny rozpočet. V dôsledku vytvorenia úradu na ministerstve náboženstva a verejného školstva náboženská agenda zanikla, preto aj z názvu rezortu vymazali slovo „náboženstvo“.

Vytvorením ŠCÚ sa cirkvi v plnej miere podriadili štátu. Dozor nad dohodami uzatvorenými s cirkvami poskytoval vynikajúcu príležitosť úradu na rozsiahle sledovanie, kontrolu a obmedzovanie cirkví. Štátny cirkevný úrad na čele s Istvánom Kossom začal hneď po vzniku rýchlo pracovať. Mesiac po založení už zamestnával ŠCÚ 67 osôb. Avšak počet zamestnancov úradu od nasledujúceho roka priebežne rástol. Stredisko ŠCÚ umiestnili vo vile v elegantnom prostredí na adrese Pasaréti út 55 – 59 v II. obvode Budapešti. Rýchlo sa zorganizovali aj pozície referentov vysunutých na MNV.

ŠCÚ, využíjúc svoje zákonom dané možnosti, mohol konať voči odporujúcim, nespoľahlivým kňazom. Mohol im odobrať kongruu, ale kňazov mohol dať potrestať vlastnými biskupmi, mohol dosiahnuť ich dispozíciu. Samozrejme úrad mal možnosť aj odmeňovať, vyzdvihnúť či umiestniť niekoho na lepšej fare. Prípady, ktoré nedokázal vyriešiť vo vlastnej kompetencii, postúpil štátnej bezpečnosti.

19 BFL, XXIII. 102. c. Budapest Fővárosi Tanács VB – visszaminősített TÜK-iratok. 20/1950.

20 Zákon č. I z roku 1951 o vytvorení Štátneho cirkevného úradu, o vymenovaní jeho predsedu, resp. nariadenie č. 110/1951 (V. 19.) MT. o praktickom vykonávaní zákona boli uverejnené v čísle úradného vestníka *Magyar Közlöny* z 19. 5. 1951.

Predseda a vedúci pracovníci ŠCÚ zohrávali významnú úlohu aj pri utváraní smerovania cirkevnej politiky komunistickej strany.²¹ Na zasadnutiach najvyšších stranických orgánov sa zúčastňovali aj preto, aby informovali vykonanej práci.²² Na takýchto zasadnutiach koordinovali ďalšie úlohy, vedúci strany upozornili zástupcov úradu, že treba oveľa viac podporovať stranu „*v boji proti cirkevnej reakcii*“. Sformulovali napríklad očakávanie, aby „*Štátny cirkevný úrad nariadil pracovníkom svojej centrály a župných aparátov, aby užšie spolupracovali so stranickými organizáciami a ich oprávnené želania (aj administratívneho charakteru) uskutočňovali s najväčšou starostlivosťou*“²³. To všetko dokazuje, že vrcholové stranické vedenie prácu ŠCÚ považovalo za naozaj dôležitú a pozorne ju sledovalo.

Jednou zo špeciálnych úloh Štátneho cirkevného úradu bolo zhromažďovanie informácií o cirkevných obradoch, o činnosti cirkvi, o kňazoch, veriacich, o ich náladách a názoroch na politiku a verejný život.²⁴ Medzi osobami, ktoré písali hlásenia ŠCÚ, nepoznáme zaregistrovaných agentov alebo tajných spolupracovníkov ŠtB, ale význam „dobrovoľných“ udavačov bol aspoň taký veľký, ako význam registrovaných agentov ŠtB. Ich činnosť obsiahla celú cirkev, spoločenstvo veriacich aj kňazov. Tajní spolupracovníci ŠtB dokázali preniknúť iba do jednej skupiny, menšieho spoločenstva, ich informácie sa vždy týkali len užšieho kruhu. Špicli, pisatelia hlásení pre ŠCÚ mohli testovať politické názory a všeobecnú náladu aj niekoľkých stoviek ľudí. Kľakli si do spovedníc, zapojili sa do rozhovorov pred omšou a po nej. Provokovali veriacich a kňazov zároveň, aby z nich vymámili politické stanoviská. Čo si myslia o aktuálnej politike strany, vlády, ako hodnotia príjmy, ceny, ako prebieha náboženská výučba zatlačená medzi múry kostolov, či kňazi skúšajú, keď to je zakázané atď. V podstate ich zaujímalo všetko.

Takúto stranícku úlohu prijímali najmä referenti školských odborov MNV, ale často aj civilisti, pedagógovia na dôchodku atď. Ich pohnúť-

21 O tom svedčia: MOL, M–KS 276, f. 53/134, ōe. MDP PB ülésének jegyzőkönyve (2. 9. 1953) a MOL, M–KS 288, f. 5/17, ōe. Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottság (ďalej MSZMP PB) ülésének jegyzőkönyve (5. 3. 1957), resp. MOL, M–KS 288, f. 5/448, ōe. MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve (4. 3. 1968).

22 Okrem iného: MOL, M–KS 288, f. 5/82, ōe. MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve (10. 6. 1958), resp. MOL, M–KS 288, f. 41/18, ōe. Magyar Szocialista Munkáspárt Agitációs és Propaganda Bizottság (ďalej MSZMP APB) ülésének jegyzőkönyve (29. 1. 1964).

23 MOL, M–KS 276, f. 54/372, ōe. MDP Titkárság ülésének jegyzőkönyve (11. 7. 1955).

24 K tejto téme bola doteraz zverejnená jediná práca. Porovnaj: SZABÓ, C. (red.): *Egyházügyi hangulat – jelentések 1951, 1953*. Budapest 2000, 463 s.

ky bývali najrozmanitejšie, počnúc presvedčením či karierizmom, až po strach o existenciu.

Istý káder národného výboru navštevoval v roku 1953 omše, aby odhalil ilegálne vierouky. Cestou domov z kostola sa raz dal do reči s malým dievčaťom. „*Počas nášho rozhovoru som ľutoval úbohé dievčatko a mal som aj isté výčitky svedomia, že som ako dospelý človek takýmto lišiackym spôsobom získal dôveru takéhoto nešťastného, zmýleného dieťaťa, ale tieto moje úvahy rozptýlil výraz ‚posratá‘ škola. A akokoľvek som dievčatko ľutoval, musel som cítiť, že cez neho teraz v podstate bojujem proti nepriateľovi, a inak by som svoj cieľ beztak nedosiahol, voči týmto kupcom duší, len takýmito úkladmi. Môžeme si predstaviť, akými podlými prostriedkami pracuje klérus, keď nevinné detské dušičky obráti natolko proti škole, proti tej škole, ktorej pedagógovia, a my, riadiaci pracovníci školstva, robíme všetko pre mravný a duchovný vývoj a blahobyť našich detí.*“²⁵

Medzi pisateľmi hlásení boli samozrejme aj kňazi. Napríklad kaplán, ktorý svojho kňaza udal pre nejakú krivdu z pomsty, alebo práve v nádeji na získanie fary. Aj jednoduchí slabí ľudia, ktorí mali pocit, že ich biskup kedysi utláčal, preto teraz majú hľadať priazeň štátu. Je príznačný príklad kňaza s prehnanou túžbou dostať sa na výslnie, ktorý chcel zneužiť situáciu kompromitovaného kňaza dosadeného biskupom tak, že sám sa ponúkol ŠCÚ a tlačil sa do popredia. „*Mal som taký dojem, že tou výnimočnou osobou, koho by akceptoval aj biskup, by bol on. Potom hovoril o tom, že ŠCÚ by mal v tejto oblasti vystupovať tvrdšie. ... Bol by sem potrebný dekan s pevnou rukou, ktorým by bol takisto on, len na to akurát nepríde ani úrad, ani biskup.*“²⁶ Ponuka prekvapila aj samotný úrad, napriek tomu sa čoskoro dostal na čelo fary práve on, i keď predtým aj kompromitovaný kňaz posielal pravidelne hlásenia na ŠCÚ. Aj nový farár začal čoskoro splácať „svoj dlh“ a aj on donášal na svojich kolegov.²⁷

Jemu podobní jednoduchí, slabí ľudia tvorili základ systému úplnej kontroly spoločnosti. Rovnako sledovali iní kolegov, spolupracovníkov v závodoch, továrňach, učiteľských zboroch a v ktorejkoľvek oblasti života. Systém hlásení fungoval efektívne, považovali to za dôležité, brali to vážne. Na základe tvrdení, názorov a podozrení v nich zachytených sa spúšťala mašinéria štátnej bezpečnosti.

25 BFL, XXIII. 134. (24. 5. 1953).

26 BFL, XXIII. 102. c. 0018/32/1953.

27 BFL, XXIII. 134. (13. 5. 1953).

Pisatelia hlásení tvorili dôležitú, zato však najnižšiu úroveň hierarchie ŠCÚ. Cirkevní referenti pri národných výboroch taktiež znamenali iba medzičlánok. Ich pravidelné hlásenia a akčné plány priebežne vyhodnocovali a opravovali pracovníci budapeštianskeho centra Štátneho cirkevného úradu. Oni stanovili nasledujúce úlohy, žiadali informácie o „antidemokratických prejavoch“ jednotlivých kňazov, upozorňovali cirkevných referentov národných rád, na čo majú sústrediť svoju pozornosť pri príležitosti blížiacich sa cirkevných sviatkov či prejavov.

„Vychádzajúc z politickej situácie župy, hodnotiť správanie biskupa, dekana a kňazov, rozmery podujatí cirkevného hnutia v tomto mesiaci a ich vplyv na masy.“ Zároveň však ŠCÚ nedôveroval ani mierovému hnutiu kňazov. Poverenci pri národných výboroch a v biskupských aulách museli kontrolovať „ako pomáhajú [mieroví kňazi – C. S.] pri straníckych a štátnych úlohách. Či ich postoj v medzinárodných otázkach odhalia [sic!] protiludových predstaviteľov vyššieho kléru a iných kňazov?“²⁸ Z ústredia oznámili údaje o premiestnených či funkcie zbavených kňazov, aby aj pracovníci ŠCÚ na nižších úrovniach mali aktuálne údaje. Tieto hlásenia, akčné plány a príkazy sú mimoriadne dôležitými dokumentmi histórie uplynulej diktatúry. Tieto pramene neposkytujú informácie len o cirkevných dejinách druhej polovice 20. storočia, ale môžu z nich čerpať napríklad aj dejiny verejného života.

Medzi najdôležitejšie opory totalitných diktatúr patrí **štátna bezpečnosť**, ktorú rovnako nasadzujú proti útokom hroziacim zo zahraničia, na úlohy kontrarozvedky, ako aj na sledovanie, obmedzovanie a elimináciu tzv. vnútornej reakcie.²⁹ V Maďarsku sa potlačenie „cirkevnej reakcie“ považovalo za mimoriadne významnú úlohu od počiatkov až do zmeny politického režimu, a to aj napriek viacerým reorganizáciám štátnej bezpečnosti. Vždy existovalo také pododdelenie, oddelenie či organizačná jednotka, kde mali za úlohu výlučne len kontrolu katolíckej cirkvi.³⁰ A to jednoznačne signalizuje, že cirkev považovali za zvýšené nebezpečenstvo,

28 BFL, XXIII. 102. c. 00178/1952.

29 Žiaľ ešte čakáme na dôkladné vedecké spracovanie histórie obrany štátu a štátnej bezpečnosti. Doterajšie práce vyvolali viacero kritik. Porovnaj: BERKI, M.: *Az Államvédelmi Hatóság*. Budapest 1994, 227 s. KISZELY, G.: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest 2000, 378 s. KISZELY, G.: *Állambiztonság, 1956 – 1990*. Budapest 2001, 430 s. TABÁJADI, G., UNGVÁRY, K.: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon. 1956 – 1990*. Budapest 2008, 515 s.

30 CSEH, G. B.: *A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945 – 1990*. In: GYARMATI, G. (red.): *Trezor I., a Történeti Hivatal évkönyve*. Budapest 1999, s. 73 – 89.

nepriateľa aj vtedy, keď od začiatku sedemdesiatych rokov³¹ štát a cirkve už existovali vedľa seba v zdanlivom mieri.

Odkedy sa čiastočne dajú skúmať aj spisy niekdajšieho ministerstva vnútra, čoraz viac sa dozvedáme o mechanizme fungovania štátnej bezpečnosti vo vzťahu k cirkvám. V podstate nie sú rozdiely v metódach a prostriedkoch, či ide o sledované osoby svetské či cirkevné. Rovnako používali kontrolu listov, odpočúvanie telefónov, zaregistrovaných agentov a všetky konšpiratívne a operatívne prostriedky štátnej bezpečnosti. Z pohľadu politických vyšetrovateľov, bojujúcich proti „cirkevnej reakcii“ však neboli rovnako dôležití všetci kňazi, rehoľníci či všetky mníšky. Biskupom, predstaveným reholí venovali osobitnú pozornosť, ale nie každému z nich v rovnakej miere. Boli takí aktívni príslušníci vysokého kléru, o ktorých po desaťročia viedli hrubé zväzky,³² ale boli aj takí, ktorí žili v úplne izolovanom prostredí – domácom väzení, ich sledovanie predsa zamestnávalo veľký počet agentov.³³ Zároveň niektoré dôležité cirkevné osobnosti vôbec „nemajú“ zväzky, alebo len nepatrné zlomky.³⁴

K takzvaným B-zväzkom (osobné zväzky) je obmedzený prístup, ale tieto ani nie sú najdôležitejšie. Aj z ostatných sprístupnených spisov sa väčšinou dá uhádnuť, kto bol prípadne zaevidovaný, kto spolupracoval aktívne so štátnou bezpečnosťou. Čo je skutočne dôležité: mechanizmus fungovania systému. Nebolo treba zaevidovať osobu na to, aby sa o nej všetko dozvedeli. Stačilo dôkladne skontrolovať jej poštu, odpočúvať jeho telefón, prípadne aj byt, a nasadiť v jej bezprostrednom okolí „armádu“ agentov. Pri skutočne dôležitých cirkevných osobnostiach, predstavi-

31 V Maďarsku sa konal posledný súdny proces vykonštruovaného charakteru voči katolíckym kňazom (niekdajším dominkánskym rehoľníkmi) v roku 1972 na Súde hlavného mesta. Po ňom už štát nedržal klérus na uzde procesmi, ale prostredníctvom biskupov. Zároveň však helsinský proces, ktorý sa začal začiatkom 70. rokov, spôsobil výrazný odmäk aj v medzinárodnom živote.

32 Napr. o szeged-csanádsdom biskupovi a neskoršom kaločskom arcibiskupovi Endre Havasovi viedli 13 operatívnych zväzkov. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [Historický archív orgánov štátnej bezpečnosti] (ďalej ÁBTL) 3.1.5. O-12817/1-13. Nižšie uvádzané osoby, resp. opísané udalosti sú iba vybrané príklady, a hoci sú individuálnymi prípadmi, vôbec nesvedčia o výlučných metódach.

33 O veszprémskom biskupovi Bertalanovi Badalikovi viedli operatívny zväzok aj po jeho umiestnení v domácim väzení v roku 1957. ÁBTL, 3.1.5. O-12547/1-7.

34 Nedá sa povedať, že či nikdy nemali zväzky, alebo čo mali, to sa zničilo, prípadne ich zadržali nástupnícke útvary hlavného skupinového veliteľstva III po zániku niekdajšieho skupinového veliteľstva III/III v roku 1990. Aj to sa môže samozrejme stať, že tieto spisy v skutočnosti jestvujú, len sú niekde schované. Za absencie príslušných evidencií môžeme len hádať.

loch vysokého kléru, zamestnávali aj piatich – ôsmich agentov. Títo ani navzájom o sebe nevedeli, takže svojimi hláseniami dostali do bezbrannej situácie aj svojich „kolegov“. Prostredníctvom hlásení navzájom nezávislých agentov sa dala kontrolovať aj pravdivosť hlásení.³⁵ Napríklad od ordinára, ktorý cestoval z konferencie biskupského zboru³⁶ do svojho vidieckeho sídla, počas dlhej cesty mohol jeho šofér získať trebárs aj dôležité informácie, ale štátnej bezpečnosti stačilo, ak bola informovaná o jeho duševnom rozporení, nálade, veď aj cez tie mohla zmerať význam či dosah jednotlivých opatrení. Konkrétne údaje získavali od agentov, ktorí prenikli do bezprostrednej blízkosti biskupa, medzi jeho dvorných kňazov či priateľov. Jágerský (Eger) pomocný biskup, neskôr vacovský (Vác) biskup Mihály Endrey pravidelne chodieval so svojím starým „priateľom“ na prechádzky, po obede si spoločne dali pivo, a celé roky ani netušil, aké dôležité informácie poskytoval takto nepriamo štátnej bezpečnosti.³⁷ Sledovaná osoba niekedy predsa začala podozrievať niekoho spomedzi svojich známych. Komickosť situácie len umocňovalo, ak sa o svoj „objav“ podelil práve s druhým agentom.³⁸

Politických vyšetrojúcich dôstojníkov však nezaujímali iba jednotlivé osoby, ale aj činnosť celých skupín. V takomto prípade viedli tzv. skupinový zväzok, ako napr. o biskupskom zbore. Kedy a na čo použili zhromaždené údaje, to vždy záviselo od práve aktuálnej cirkevnej politiky. Ak bolo potrebné, mohol sa vykonštruovať proces voči kontrolovanému kňazovi či kňazom. Inokedy slúžili „dôkazy“ len vydieraniu sledovanej osoby, aby ju primáli k spolupráci. Stalo sa aj to, že niekoho/niekoľkých sledovali, kontrolovali roky či aj desaťročia bez toho, že by informácie boli raz použili. Väčšinou však nepracovali „zbytočne“, zo zväzkov sa stali kauzy. O kňazoch, ktorí pracovali pri kostole Regnum Marianum, otvorila ŠtB zväzok ešte pred zbúraním ich kostola na ceste Aréna (Dózsa György) roku 1951 s názvom „REGNUM“.³⁹ Vedeli o každej ilegálnej aktivite otcov z Regnum. Agenti prenikli rovnako medzi nich aj medzi mladých, ktorým sa otcovia venovali, odpočúvali ich schôdze, skontrolovali ich všetky

35 „Hlásenie agenta je pravdivé, keďže to hlásil aj náš agent B. 2.“ ÁBTL, 3.1.5. O-12817/3, s. 79.

36 Detailné zväzky o konferenciách Maďarského katolíckeho biskupského zboru obrana štátu určite viedla do roku 1959. Potom nevedno. ÁBTL, 3.1.5. O-13405/1-3b.

37 ÁBTL, 3.1.5. O-12302/3. Endrey Mihály személyi dossziéja, s. 47 – 48.

38 „Títo majú dokonalé informácie o všetkom, niekto ich presne informuje.“ ÁBTL, 3.1.5. O-12817/2, s. 31.

39 ÁBTL, 3.1.5. O-11 516/1-2a; 3.1.9. V-146 695/1-22.

kontakty. Jedenásť rokov zhromažďovali údaje, kým nakoniec došlo k za-
týkaniu. Prečo toľko čakali? Núka sa jediná evidentná odpoveď: otcovia
z Regnum až do roku 1961 nezapadli do žiadnej koncepcie.

V hláseniach o katolíckom konfesijnom živote päťdesiatych rokov,
tvrdej Rákosiho diktatúry, často čítame o tom, že návštevnosť kostolov je
veľmi vysoká.⁴⁰ Samozrejme už účasť na náboženských podujatiach zna-
menala vyjadrenie postoja voči totalitnému režimu. Predsa sa navodzujú
otázka, koľkí mohli chodiť do kostola len preto, aby pozorovali obrad, ve-
riacich a kňaza, potom zhrnuli v hláseniach, čo počuli a videli. Veď špicli,
agenti a policajti prítomní na omšiach sa ani navzájom nepoznali, a ak
konšpirácia bola naozaj úspešná, ani si nepomysleli, že aj okrem nich
môže byť niekto v kostole, kto iba vykonáva svoju úlohu, keď sa zdanlivo
horlivo modlí spolu s veriacimi.

Summary

Control and Restriction Imposed on the Catholic Church in Hun- gary after 1945

Dictatorships are marked out by an established system of sustained
control over society. Totalitarian dictatorships have brought the control
workings to perfection, just like a spider weaving a fine silky web intertwi-
ned with links – agents, social relations, secret emissaries, contact officers,
etc.

Hungary was no exception – the communist party put its heart into
organizing control over society. First, bodies of control over the popula-
tion that were formed within the State Police and the Ministry of Defense,
communists used not only in crime prevention or order police activity,
but also in trying to achieve their political goals. Early in their rule, they
set up a legal framework to legalize the procedures they conceived. The
regulation dubbed the Executioner's Law played identical part in Hungary
in building the communist regime to Hitler's Third Reich law known as
zum Schutz von Volk und Staat that was passed on February 28, 1933 after
Berlin's Reichstag was set on fire. The law in Hungary also served to what
was notorious as *gleichschalten* the society.

40 Porovnaj s hláseniami uverejnenými v publikácii SZABÓ, C. (red.): *Egyháziügyi hangu-
lat*, napr. s. 129, 218.

Beside state organizations and legal frameworks that were used to gain power, there were also channels and levels of absolute control over society that were not put into use simultaneously, but rather, they were built progressively, systematically, and organically. These bodies worked and generated individual potency irrespectively of one another, even though from the outside they seemed to have worked in liaison. The group of the Party's top executives nevertheless always perceived the outcome of their work as a homogenous whole. Just like an adroit weaver, they held all the threads of the fabric tightly in their hands and thus a handful of individuals directed and coordinated various organizations and bureaus from a single point.

In this fashion, the system of control was worked to mastery.

Zmocněnci MŠVU na biskupských konzistořích

Tomáš Faber (Česko)

Téma tohoto příspěvku se týká ustanovení a činnosti zmocněnců komunistického Ministerstva školství, věd a umění (MŠVU) na biskupských konzistořích v Československu v letech 1949 – 1967.

Komunistická státní moc hledala nástroje, jak získat zásadní vliv na chod jednotlivých konzistoří a zároveň možnost eliminovat činnost biskupů. Prostřednictvím konzistoře ordinář spravoval diecézi. Konzistoř byla tehdy vnímána v několika rovinách:

- jako poradní orgán, který je zřízen na pomoc biskupovi ve správě diecéze, skládající se z poradců, zpravidla vybíraných z členů kapituly. Činnosti se účastnili také laičtí členové, například jako právní poradci.
- dále byla konzistoř také úřadem, který přijímal podání v církevních věcech a vedl korespondenci jménem biskupského úřadu s jednotlivci a se státními úřady. Zde pracovaly administrativní síly v kanceláři, kterou vedl kancléř.

Vliv na chod biskupských konzistoří byl tedy základním prvkem ovládnutí celé diecéze.

Bohužel, negativní úlohu při hledání nástroje k ovládnutí konzistoří sehráli takzvaní „pokrokoví či vlastenečtí kněží“, tj. duchovní, kteří z různých důvodů byli ochotni spolupracovat s komunistickou mocí. Svědčí o tom zápis z porady církevní šestky Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ), která se konala 1. června 1949 (za pří-

tomnosti Čepičky, Kopeckého, Clementise, Fierlingera a Hendrycha).¹ Dle zápisu tito kolaborující kněží na poradách církevní komise Ústředního akčního výboru Národní fronty (ÚAV NF) upozornili, že stát nevyužívá práva dozoru nad biskupskými konzistořemi, který vyplývá ze stále platného rakouského říšského zákona.

I na základě tohoto upozornění vydal ÚV KSČ dne 13. června 1949 usnesení, ve kterém rozhodl o dosazení zmocněnců na jednotlivé konzistoře. Konkrétní realizaci provedlo Ministerstvo školství, věd a umění, které využilo zákona č. 50 říšského zákoníku ze dne 7. května 1874, který upravoval vztah státu a církve. Na základě § 60 ustanovilo na konzistořích státní zmocněnce. Dnem 15. června 1949 začalo postupné dosazování zmocněnců do všech biskupských a arcibiskupských konzistoří.²

V jmenovacím dekretu zmocněnce je deklarováno, že zmocněnec se nebude vměšovat do záležitostí ryze náboženské povahy, které spadají do pravomoci biskupa. Nicméně zmocněnec byl oprávněn vidovat (ověřovat, potvrdit správnost, potvrdit vzetí na vědomí) koncepty všech spisů, které se na konzistoři projednávaly a bez zmíněného videátu nesměl být žádný čistopis z konzistoře vypraven.

V Národním archivu v Praze najdeme instrukce, ve kterých je popsán postup, jak mělo proběhnout uplatnění dekretu MŠVU na jednotlivých konzistořích.

Zmocněnec a tři politicky i odborně vyspělí úředníci, měli zajistit převzetí dohledu nad konzistoří. Zmocněnec, se svým aparátem, byl doprovázen kultovým, školským a bezpečnostním referentem na úrovni kraje a současně měl navázat úzkou spolupráci se Státní bezpečností (StB), která měla učinit vhodná opatření k zabezpečení provozu.

Během ustanovení zmocněnce se měl sepsat protokol o stavu konzistoře a současně zabezpečit vchody, aby se nikdo nedostal bez jeho vědomí do budovy a okamžitě „spolehlivými soudruhy“ obsadit telefonní centrálu. Zajištěna měla být všechna konta, finanční hotovost a cennosti. Zmocněnec měl okamžitě zkontrolovat poštu konzistoře a případné závady hlásit na MŠVU Vladimíru Ekartovi, pozdějšímu přednostovi kultového I. odboru na Státním úřadu pro věci církevní (SÚC). Zároveň zmocněnec zjišťoval, zda v místě nejsou zaměstnáni lidé „naoko“, aby byli kryti před

1 Národní archiv (NA) v Praze, fond (f.) 100/24, svazek (sv.) 47, archivní jednotka (a. j.) 862, Zápis o poradě církevní šestky ze dne 1. 6. 1949.

2 Zmocněnci jednotlivých českých a moravských konzistoří: Nožička, J. (České Budějovice), Zeman, J. (Litoměřice), Kolařík, F. (Olomouc), Starý, V. (Brno), Pešek, V. (Hradec Králové), Suchomel, J. (Praha).

úřady. Dle instrukcí měl zmocněnec vystupovat sebevědomě a v případě odporu, ve spolupráci s StB, rázně zakročít.

Náplň práce zmocněnce MŠVU a její realizace, jak se dalo předpokládat, výrazně přesahovala rámec pověření. Státní úřad pro věci církevní (SÚC) po svém vzniku vypracoval několik dokumentů jimiž metodicky vedl práci zmocněnců. Ve *Směrnici pro činnost zmocněnců MŠVU při biskupských konsistořích*³ jsou popisovány pokyny a postoje zmocněnce v konkrétních situacích (od udělování dispense ohledně smíšeného vyznání snoubenců, k povolení uložení urny na katolickém hřbitově atd.). Zmocněnec zároveň sepsal úplný seznam všech uprázdněných beneficí (kanovnická, proboštská, děkanská a farářská místa s přesným označením) a vše urychleně zaslal na MŠVU s tím, že budou vydány další instrukce ohledně práce zmocněnce a jeho aparátu.

Základními úkoly zmocněnce, jak vyplývají z pokynů od SÚC ze dne 28. listopadu 1949,⁴ bylo vykonávat původní posláním konzistoře jako správního, hospodářského, osobního a kultového orgánu diecéze. Dále měl být orgánem státního dozoru uvnitř církve a orgánem politického působení mezi duchovenstvem. Z těchto úkolů vyplývaly konkrétní kroky, které byly realizovány co nejdříve, aby byla získána kontrola nad chodem konzistoří. Muselo být zabezpečeno, aby vchod do budovy byl jen jeden. Dále, aby ho bylo možno uzavřít a hlídat vrátným, v noci pak, podle potřeby, Státní bezpečností. Návštěvy musely jít přes vrátnici tak, aby nemohly přímo z chodby navštěvovat jednotlivé referenty nebo ordináře. Návštěva mohla vstoupit pouze po svolení zmocněnce, vyplnění návštěvního lístku, který musel být podepsán tím, kdo byl navštíven a při odchodu vrácen na vrátnici. Návštěvy ordináře měly být omezovány v co největší míře. Ve všech místnostech se vyměnily zámky, od nichž měl klíče pouze zmocněnec nebo osoba, kterou pověřil. Po odchodu zmocněnce a jeho aparátu nesměl do místností konzistoře nikdo vstoupit.

Zmocněnec měl samostatnou kancelář, ve které byl trezor na cennosti a důvěrný materiál. Ostatní zaměstnanci zmocněncova aparátu museli být rozděleni tak, aby aparát konzistoře pracoval pod jejich dohledem. Ordinář mohl mít svoji kancelář a byla povolena práce i jeho sekretáři.

Počátkem izolace biskupa od vnějšího světa bylo zřízení telefonní ústředny a zrušení přímé linky k biskupovi. Tuto ústřednu obsluhoval

3 NA, f. 100/52, sv. 12, a. j. 71, Směrnice pro činnost zmocněnců MŠVU při biskupských konsistořích.

4 Tamtéž. Pokyny pro zmocněnce konsistoří, 28. 11. 1949.

prověřený zaměstnanec zmocněncova aparátu. Přímou telefonní linku měl pouze zmocněnec. Razítka a důležité tiskopisy byly též v úschově u zmocněnce či jeho zástupce. Co se týká finančních záležitostí, po zajištění veškerých bankovních účtů konzistoře i ordinariátu, bylo zavedeno opatření, že k jakékoli platební operaci musel připojit svůj podpis zmocněnec.

Zmocněnec byl zaměstnancem Státního úřadu pro věci církevní (SÚC). Konzistoř řídil pomocí svého aparátu, který se skládal z koncepčního úředníka (u větších konzistoří), finančně-hospodářského pracovníka, písaršky, vrátného a řidiče, kteří se stali zaměstnanci konzistoře. Ti měli za úkol, kromě důvěrné práce pro zmocněnce, sledovat i ostatní zaměstnance.

Zmocněnec také využíval své externí spolupracovníky z řad pokrokových kněží, kteří mu radili hlavně v odborných církevních záležitostech. Jména těchto kněží dodaly krajské národní výbory a SÚC. Postupem času se snažil zmocněnec získat nové kněze při své činnosti mezi duchovenstvem, ale využívat je mohl teprve po řádném prokádování a se souhlasem SÚC.

Původní laičtí pracovníci aparátu biskupské konzistoře měli být postupně nahrazováni aparátem zmocněnce. Duchovní, kteří byli zaměstnáni na biskupství v době nástupu zmocněnce, měli prozatím zůstat. Těm, kteří by odmítli – v této situaci – na biskupství pracovat a zároveň by nepůsobili se státním souhlasem v duchovní správě, měl být odňat plat. Taktika zmocněnce ohledně generálního vikáře a kancléře konzistoře měla vycházet z předpokladu, že je věrohodnější vůči veřejnosti, aby většinu dokumentů vycházejících z konzistoře podepisovali oni. Proto na ně byl vyvíjen tlak, aby znění dokumentů bylo vyhovující státní správě. Pouze v zásadních případech, kdy by nebylo možno se s nimi dohodnout, podepisoval dokumenty sám zmocněnec bez ohledu na jejich mínění.

Externí spolupracovníci konzistoře mohli dále spolupracovat, ale jejich návrhy museli v konečné verzi překontrolovat zmocněncovi externisté (pokrokoví kněží). Ordinariát se měl postupně změnit z úřadu na osobní kancelář biskupa.

Součástí efektivního ovlivňování fungování konzistoře a biskupa byla spolupráce zmocněnce, Krajského národního výboru (KNV) v osobě krajského církevního tajemníka (KCT) a SÚC. Zmocněnci měli pravidelné měsíční porady se SÚC, vypracovávali týdenní zprávy na základě denních výkazů všech zaměstnanců konzistoře a v naléhavých případech probíhaly i osobní konzultace. Později se intervaly mezi zprávami prodlužovaly.

Vztah konzistoře a Krajského národního výboru byl dán tím, že konzistoř byl církevní úřad a KNV orgán lidové správy. Docházelo k určitým kompetenčním sporům při politické práci s duchovenstvem. Zmocněnci měli působit na vyšší hierarchii (ordinář, kanovníci, generální vikář, kancleř, sekretář biskupa a vikáři) a nižší klérus měli mít v působnosti církevní tajemníci. Zmocněnci se zúčastňovali pravidelných instruktáží církevních tajemníků KNV své diecéze, na které přijížděli lektori ze SÚC. Zmocněnci zároveň předávali veškerý kádrový materiál, který při své činnosti získali, církevním tajemníkům. Recipročně dostávali kádrové materiály duchovenstva od KNV. Zpočátku se každý týden setkával zmocněnec s církevním tajemníkem KNV, bezpečnostním referentem a tajemníkem Krajského akčního výboru Národní fronty (KAV NF).

Státní úřad pro věci církevní rozdělil administrativu konzistoře do čtyř agend:

- *na věci správní,*
- *hospodářské,*
- *osobní,*
- *kultové.*

Každá z těchto částí byla podrobně rozpracována na podkapitoly s jasným vymezením, kdo ve věci rozhoduje. Zmocněnec se vždy při každém úředním aktu nějakým způsobem angažoval – buď přímo sám nebo ve spolupráci s dalšími složkami rozhodoval nebo dával dobrodání či doporučení. Míra jeho pravomocí byla velmi široká – od součinnosti při udělení státního souhlasu k výkonu duchovenské služby, vypisování konkurzů na uprázdněná obročí, změn farních obvodů, vedení a úschovy duplikátů matrik až po věci ohledně vyučování náboženství, věcí majetkových a hospodářských. Vytvořil také evidenci duchovních, jejich platů, zasahoval do věcí souvisejících s biskupskou jurisdikcí (např. vizitace, odsvěcení a znovu vysvěcení kostelů, svěcení zvonů, atd.), ovlivňoval udělování církevního schválení (imprimatur).

Jak bylo již výše uvedeno, politická práce zmocněnců spočívala v působení na vyšší klérus.⁵ Šlo hlavně o zvětšování izolace ordináře. Různými zásahy se zmenšoval okruh přímých spolupracovníků, kteří byli loajální k ordináři, omezoval se kontakt biskupa s kněžími diecéze, byla snaha vnést rozbroje mezi vedení diecéze a nižší klérus. Zmocněnec využíval materiálních požadavků, osobních sporů a pocitů ukřivděnosti některých duchovních vůči biskupovi.

5 NA, f. 100/52, sv. 12, a. j. 71, Pokyny pro zmocněnce ze dne 28. 11. 1949.

Dalšími objekty působení zmocněnce se stali vikáři, na které biskup po uplatnění dekretu MŠVU přenesl část jurisdikce.⁶ Zmocněncem je individuálně vyhledával při příležitosti úředních jednání (rozpočty, systemizace míst, soupisy majetku) a získával je pro rozhodnutí, která státní správa i on dělali. Zmocněncem navštěvoval vikariátní porady a schůze vikářů. Kontakty s nižším duchovenstvem zmocněncem navazoval pouze příležitostně. Dle instrukcí se zmocněncem neměl zastávat duchovních vůči orgánům lidové správy, protože by tím oslaboval postavení církevních tajemníků.⁷

Konkrétní uplatňování směrnic, upravující činnost zmocněnců, jsem porovnával na příkladu biskupské konzistoře v Českých Budějovicích po celou dobu působení zmocněnců. Biskup Josef Hlouch, jak se dovídáme z předávacího protokolu, ihned po ustanovení zmocněnce protestoval, že jeho dosazení je zásahem proti samostatnosti státem uznané církve a že se zde zaměňuje dozorcí orgán za výkonný. Přesto se zmocněncem ujal úřadu. Biskup se proti ustanovení zmocněnce odvolal 19. července 1949 dopisem adresovaným MŠVU. V dogmaticko-pastoračních instrukcích pro klérus biskup přímo píše, že nešlo o dosazení zmocněnce, ale o zabránění konzistoře za policejní asistence. Dále se zde píše, že episkopát je odhodlaný všemi dostupnými zákonnými prostředky bránit postátnění církve. Biskupové v memorandu zaslanému vládě ČSR ze 14. srpna 1949 protestují proti dosazení zmocněnců. Zároveň se brání i jednotlivě - Josef Hlouch podal stížnost Správnímu soudu v Bratislavě proti opatření MŠVU. Součástí stížnosti je rozbor výše zmíněného říšského zákona a jeho aplikace na biskupské konzistoři, která je protizákonná a protiústavní. Z těchto důvodů je na závěr stížnosti navrženo zrušení dekretu MŠVU. Správní soud si nechal vypracovat rozklad Státním úřadem pro věci církevní, ke kterému se již biskupství nemohlo vyjádřit a na základě něhož stížnost zamítl. Úřad předsednictva vlády 13. listopadu 1950 požádal SÚC o přešetření funkcí vládních zmocněnců. SÚC odpověděl, že nebezpečí zneužití moci ze strany konzistoří trvá a že zmocněnci by měli setrvat na svých místech, a tak se i stalo.

Výnosem MŠVU ze dne 20. června 1949 č.j. P-13098/49-P-6, který opět využil říšský zákon č. 50 ze dne 7. 5. 1874, §16 – byla uložena povinnost ordinářům dávat na vědomí státní správě své instrukce, nařízení,

6 Biskup převedl některé fakulty na vikáře a faráře, např. dispense od překážek manželství, povolování křtů dospělých, atd.

7 NA, f. 100/52, sv.12, a. j. 71, Pokyny pro zmocněnce konsistoří z 28. 11. 1949.

pastýřské listy. Ordinariátní oběžníky, pastýřské listy a ostatní organizační dokumenty, které byly určené duchovním a veřejnosti, se musely předkládat k předběžnému souhlasu ministerstvu školství.⁸ Tím se opět zužoval prostor ordináře pro pastorační a komunikaci jak s klérem, tak i věřícími. Na těchto cenzurních zásazích se podílel jak zmocněnec, tak příslušný krajský církevní tajemník. Například v českobudějovické diecézi došlo k tvrdému sporu v roce 1949 mezi biskupem Hlouchem a státní správou ohledně novoročního poselství, které mu bylo zcenzurováno takovým způsobem, že raději rezignoval na jeho zveřejnění.

Zmocněnci byli spoluaktéry dalších konkrétních kroků vedených proti církvi. V součinnosti s krajským církevním tajemníkem a dalšími složkami státní správy se například zmocněnec podílel na zrušení semináře v Českých Budějovicích, s jeho přičiněním se zavedla částečná internace biskupa Hloucha a účastnil se také na jeho úplném odstranění z diecéze v roce 1952. Poté dohlížel na činnost kapitulních vikářů, kteří nahradili biskupa. Ti byli sice loajální vůči komunistickému režimu, přesto byli podrobena státnímu dozoru. Podobným způsobem vše probíhalo i v ostatních diecésích.

SÚC byl vládním nařízením č. 19/1956 Sb. zrušen a jeho pravomoc následně přešla pod Ministerstvo školství a kultury (MŠK), kde bylo zřízeno za tímto účelem Církevní oddělení (později Sekretariát pro věci církevní). Zmocněnec poté spadl pod církevní oddělení tohoto ministerstva.

Vliv zmocněnců na chod diecéze demonstruje instrukce, která definuje podmínky pro přijímací řízení na bohosloveckou fakultu v Litoměřicích. Zmocněnec například mohl vyloučit přihlášku adepta kněžství k studiu, když usoudil, že kádrově nevyhovuje.⁹

Vývoj ve světové církvi se zákonitě odrazil i v dalších úkolech zmocněnců. V situačních zprávách zmocněnců se objevují reakce a otázky na celosvětové církevní dění, tedy na II. vatikánský koncil, na aplikaci jeho výsledků jak na konzistoři, tak ve farnostech. Na základě instrukce Minis-

8 Zákon číslo (č.) 50/1874 ř. z. §16: „*Biskupové jsou povinni poslati svá vynešení (nařízení, instrukce, listy pastýřské atd.), když je vyhlášují zároveň politickému řízení (úřadu) zemskému, aby je vzalo na vědomost.*“ BUŠEK, V.: *Československé církevní zákony*. Praha 1931, 896 stran (s.).

9 Státní oblastní archiv (SOA) Třeboň, f. Krajský národní výbor České Budějovice (KNV ČB) 1955 – 1958, karton (k.) 690, Pokyny k provádění směrnic pro přijímací řízení na Římskokatolickou cyrilometodějskou bohosloveckou fakultu v Litoměřicích pro stud. rok 1957/58.

terstva školství a kultury¹⁰ z 12. ledna 1966 zmocněnci informovali okresní církevní tajemníky, jak seznámit kněze s koncilním poselstvím papeže Pavla VI. a kdy se bude číst v kostelech při bohoslužbách. Zároveň měli podat zprávu o ohlasech na toto poselství.¹¹

Během let procházel resort školství a kultury několika reorganizacemi. I práce zmocněnců byla upravována různými dalšími směrnicemi, které reagovaly na vývoj situace v Československu. Nicméně je zřejmé, že činnost zmocněnců byla v mnoha směrech paralelní s prací církevních tajemníků, což vedlo i k určitým kompetenčním sporům v různých otázkách (např. personálních). Vznikalo napětí mezi oběma dozorovými orgány státu, které se někdy měnilo až v konkurenční boj o míru vlivu v diecézi. Tyto situace se dají opět demonstrovat na příkladu českobudějovické diecéze. Ze situačních zpráv se dá vyčíst, že se vytvořilo určité spojení zmocněnce s kancléřem konzistoře a protiváhou byla spolupráce kapitulního vikáře s krajským církevním tajemníkem. Vše nakonec muselo personálně řešit Ministerstvo školství a kultury.

Tak, jako na počátku při ustanovení zmocněnců, bylo prvním krokem usnesení ÚV KSČ, tak i na konci, bylo jejich zrušení schváleno předsednictvem ÚV KSČ dne 8. listopadu 1966. Realizaci tohoto rozhodnutí provedlo Ministerstvo kultury a informací (MKI) během roku 1967 na těch biskupských konzistořích, kde byli k státu loajální kapitulní vikáři. Byly vydány *Zásady pro církevně politické usměrňování kapitulních vikářů*,¹² určující pravidla, která zamezovala zeslabování státního dozoru na biskupských konzistořích. Činnost kapitulních vikářů v oblasti politické a obsahové usměrňovalo MKI.

Závěrem lze konstatovat, že ačkoli výkon funkce zmocněnce byl dán jednotnými směrnicemi, na jednotlivých biskupstvích se situace vyvíjela různě. Vývoj ovlivňovala jak osoba biskupa i dalších funkcionářů konzistoře (generální vikář, kapitulní vikář, kancléř konzistoře), tak i personální obsazení postu zmocněnce. Je však nepopíratelné, že ačkoli zmocněnci na biskupských konzistořích nebyli v povědomí veřejnosti tak známí, jako

10 NA, f. MŠK-církev 47 II. Římskokatolická církev (ŘKC), Ministerstvo školství a kultury č. 3295/66 VI/1 vnitřní instrukce, 12. 1. 1966.

11 NA, f. MŠK-církev 47 II. ŘKC, Kapitulní konsistoř v Českých Budějovicích – všem okresním církevním tajemníkům, 14. 1. 1966.

12 SOA Třeboň, f. KNV ČB 1959 – 1976, k. 35, *Zásady pro církevně politické usměrňování kapitulních vikářů*.

církevní tajemníci, byli velmi významnou složkou v oblasti uplatňování represivního působení státu na římskokatolickou církev.

Summary

Attorneys of the Ministry of Education, Science, and Arts at Bishop Consistories

The article deals with one of the ways of the communist state power struggling to overrule the activities of the Catholic Church in Czechoslovakia in the totalitarian regime. The subject of attorneys working at bishopric consistories on behalf of the Ministry of Education, Science and Arts had not been previously profiled on a frequent basis as it stayed overshadowed by other measures enforced by the state administration against the Catholic Church, such as using church secretaries (appointed by state authorities). The activity of ministry agents certainly deserves more attention as they were a highly significant supervisory authority between 1949 and 1967 that had a very substantial and significant influence on bishop consistories and hereby the entire dioceses. Their main task was to administer the original function as the administrative, economic, personal and cult authority on behalf of the diocese. They were also the supervisory authority of the state within the church and served as a political propaganda among higher clergy. The attorneys were also involved in isolating and withdrawing bishops or ordinaries. In the article are mentioned the reasons and legal basis for designation of ministry agents, field of their activity and duties and agenda organization in consistory. When the author researched the topic in Czech Republic, the most ample sources were found in the National Archives in Prague, State Regional Archives in Třeboň, and the archive at the Bishop's residence in České Budějovice.

Akce Vyučování náboženství

Olga Šmejkalová (Česko)

Počátkem léta 1952 byla vládnoucí stranou zahájena akce Vyučování náboženství (VN), která odstartovala soustavnou snahu lidových orgánů vytlačit výuku náboženství ze škol a eliminovat tak vliv církve na mládež.

Poté, co v roce 1949 přestaly existovat církevní školy (na Slovensku již v roce 1945¹), prohrála církev jednu ze svých bitev a byla tak částečně zbavena svého vlivu na mládež. Měla však stále v rukou jednu silnou zbraň – výuku náboženství. I o tu ji však chtěl režim připravit.

Po druhé světové válce bylo náboženství na školách povinným vyučovacím předmětem. Ačkoliv návrh školského zákona Zdeňka Nejedlého z května 1946 předpokládal přeřazení náboženství do předmětů nepovinných, zůstal stav nezměněn i po přijetí nového školského zákona 21. dubna 1948. Náboženství nadále zůstalo ve školních osnovách a museli se jeho výuky účastnit všichni žáci, „*vyjímajíc případy, kdy rodiče (zákonní zástupci) odhlásí dítě od této (náboženské) výchovy*“². Tento stav však brzy přestal komunistickému vedení vyhovovat. Cílem církevní politiky komunistického režimu bylo pozice církví oslabit a nikoliv jim dávat možnost působit svými idejemi mezi mládeží. Úkolem bylo rozsáhlou ateistickou propagandou bojovat proti náboženství, nikoliv zajišťovat svobodu význání. První zásahy v oblasti výuky náboženství na sebe nenechaly dlouho čekat.

1 Rozhodnutím Slovenské národní rady číslo (č.) 34 z 16. 5. 1945 byly zestátněny všechny školy – více KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu v letech 1948 – 1953*, strana (s.) 13 – 14.

2 § 19, odstavec 1 školského zákona číslo (č.) 95/1948.

V lednovém plánu práce roku 1952 měli okresní církevní tajemníci za úkol zjistit počet přihlášených dětí na vyučování náboženství. Zjištění byla pro vládnoucí stranu velmi nepříznivá. Z celkového počtu žáků na školách I. a II. stupně ve školním roce 1951/1952 se účastnilo výuky náboženství 1 066 834 – tj. téměř 92 % dětí. Na Slovensku byly počty ještě vyšší, na vyučování náboženství docházelo asi 98 % dětí.³

Byly tedy podniknuty kroky, které měly výrazně snížit počet žáků navštěvujících výuku náboženství a vymanit tak děti z neblahého vlivu církve. Z iniciativy Státního úřadu pro věci církevní⁴ byl na Ministerstvu školství, věd a umění (MŠVU) vypracován oběžník, který měnil nejen způsob přihlašování dětí na VN, ale zároveň i školský zákon o jednotné škole z dubna 1948. S vědomím, že VN navštěvuje přes 90 % školou povinných dětí, zněl oběžník vydaný 23. června 1952 takto:

„Podle § 19 školského zákona mají rodiče právo dobrovolně a svobodně rozhodnout, zda se jejich dítě zúčastní vyučování náboženství či nikoliv. Rodiče neoznamují však své rozhodnutí škole včas, někdy k němu dochází až během roku. To velmi ztěžuje úpravu vyučování náboženství, ať už jde o zřízení oddělení, o zajištění potřebného počtu učitelů náboženství, o sestavení rozvrhu hodin apod.

Dalším nedostatkem je, že hodiny náboženství bývají často nevhodně zařazovány mezi hodiny povinných předmětů, takže tím vzniká nežádoucí přerušování vyučování pro žáky, kteří se náboženské výchovy neúčastní. Aby tyto nedostatky byly odstraněny, stanoví ministerstvo školství, věd a umění pro úpravu vyučování náboženství na školách I. a II. stupně od počátku školního roku 1952/1953 toto:

- 1. Rodiče žáků škol I. a II. stupně, kteří si přejí, aby se jejich dítě účastnilo vyučování náboženství, musí počátkem každého školního roku, nejpozději do 8. září, na tiskopise, který jim dodá škola, přihlásit dítě k vyučování náboženství. Škola se postará, aby žáci a rodiče byli řádně uvědoměni, že docházka do vyučování náboženství je dobrovolná a nepovinná a že se podle zákona rodiče mohou svobodně a dobrovolně rozhodnout o účasti nebo neúčasti žáka na vyučování náboženství. Nikdo tedy nemá právo rodiče nutit, aby své dítě k vyučování náboženství přihlašovali.*

3 Národní archiv (NA) Praha, fond (f.) 02/5 – Politický sekretariát (PS) Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ), svazek (sv.) 32, archivní jednotka (a. j.) 105, značka (zn.) 3322/1, Naše církevní politika a její bezprostřední úkoly, 9. 7. 1952, s. 3.

4 Tamtéž, s. 6.

2. *Hodiny vyučování náboženství se zařadí do rozvrhu hodin tak, aby nepřerušovaly plynulost vyučování předmětům povinným pro všechny žáky.*

Všem učitelům i učitelům náboženství se připomíná, že je jejich povinností, aby se vzájemně respektovali, aby se nedotýkali nevhodným způsobem přesvědčení a citu žáků a rodičů a neztěžovali tím výuku náboženství.⁵

Tento oběžník a další postup ve věci vyučování náboženství byl projednáván v polovině června také organizačním a politickým sekretariátem Ústředního výboru KSČ.⁶ Bylo schváleno znění dopisu, který informoval krajské výbory KSČ o změnách v přihlašování do vyučování náboženství a důvodech pro přesvědčovací kampaň, kterou bylo třeba uspořádat mezi členstvem strany. Politický sekretariát se odvolával na zjištění, že „vysoké procento dětí, mezi nimi děti členů a funkcionářů naší strany, je svými rodiči z pouhé setrvačnosti a ustáleného zvyku posíláno každoročně do hodin náboženství.“⁷ Tento nezodpovědný postoj rodičů vedl údajně k masové návštěvě náboženství a podle vyjádření strany umožňoval učitelům náboženství, aby zpochybňovali vědecké poznatky a vědomosti, které děti získaly na hodinách přírodních a společenských věd. V rámci akce měli být okresními výbory strany vybráni politicky nejvyspělejší funkcionáři – aktivisté, jejichž úkolem bylo po důkladné instruktáži navštívit výborové schůze všech základních organizací v okrese, seznámit členstvo s usnesením strany a pomoci proškolit nejspolehlivější členy základních organizací. Jejich úkolem bylo pak navštěvovat soudruhy a přesvědčit je, aby neposílali své děti na vyučování náboženství. O tom, že na ně nečekal lehký úkol, svědčí zprávy církevních tajemníků: „Funkcionářka výboru KSČ v Březnici přímo nabádala rodiče, aby děcka na náboženství posílali, že náboženství je hlavní základ mravní výchovy.“⁸

„Ve Žďáru nad Sázavou v městské dílčí organizaci vystoupil na výborové schůzi předseda a prohlásil, že by neděle u něho nebyla nedělí, kdyby nenavštívil kostel.“⁹

Největší kus práce při této akci ležel na bedrech okresních církevních tajemníků. Měli na starost pořádat informační schůze pro ředitele škol,

5 Vyučování náboženství na školách. *Věstník MŠVU*, 1952, č. 100, s. 247.

6 NA Praha, f. 02/3 – Organizační sekretariát (OS) ÚV KSČ, sv. 22, a. j. 171, Návrh dopisu krajským výborům KSČ o vyučování náboženství na školách I. a II. stupně.

7 Tamtéž.

8 NA Praha, f. Státní úřad pro věci církevní (SÚC), signatura (sig.) 62, Krajský národní výbor (KNV) Plzeň, 290-I/4-11. 9. 1952 W, s. 3, karton (k.) 6.

9 NA Praha, f. SÚC, sig 62, KNV Jihlava, I/3-290.0-25. 8. 1952, k. 6.

učitele náboženství a zároveň sledovat chování a usměrňovat nálady mezi nepřitelem č. 1 – duchovenstvem. To mělo být informováno o této změně až v průběhu srpna na poradách mírového duchovenstva, vikariátních a děkanských konferencích či seniorátních besedách. Původní úmysl Státního úřadu pro věci církevní, oznámit tuto změnu a zároveň zakázat jakoukoliv agitaci mezi věřícími, byl nakonec v rámci dobrých vztahů s hnutím mírového duchovenstva mírně změněn. Duchovním bylo dovoleno poslední neděli v srpnu zmíněný oběžník přečíst z kazatelny se závazným komentářem¹⁰, který pro konzistoře připravil Zdeněk Fierlinger jako ministr Státního úřadu pro věci církevní. Reakce duchovních na novou úpravu výuky náboženství a možnost o ní hovořit byly různé. Od lhostejnosti či spokojenosti, že se budou účastnit pouze děti, které náboženství opravdu zajímá¹¹, po slova o útocích na náboženskou svobodu¹² a obavy o budoucnost náboženství. Ani znění oběžníku a závazného komentáře nebylo zdaleka přijímáno bez výhrad¹³, avšak byla to jediná legální možnost seznámit věřící s novou úpravou. Koncem srpna však přišlo nové nařízení. Všichni duchovní obdrželi od svých nařízených pokyn, že zmíněný oběžník nesmí být čten ani poslední neděli v srpnu. Oficiálním důvodem bylo údajné zneužití oběžníku k pobuřování a vyvolávání neklidu mezi lidem. Zákaz se vztahoval na jakýkoliv projev o nové úpravě vyučování náboženství. Na jeho dodržování dohlíželi církevní tajemníci a jeho porušení a čtení oběžníku bylo poměrně tvrdě trestáno:

„1. Duchovním, kteří v neděli 24. VIII. t. r. četli výnos MŠVU s povoleným komentářem, případně novou úpravu ve vyučování náboženství jinak, ne však štvavě komentovali, je třeba domluvit.

-
- 10 Znění komentáře: „*Jak z tohoto oběžníku vyplývá, mohou se rodiče svobodně a dobrovolně rozhodnout, zda chtějí, či nechtějí, aby se jejich dětem dostalo náboženské výuky. Je tedy na rodičích samých, zda chtějí dostáti svým povinností věřících a já jako duchovní jim chci tuto povinnost připomenouti. Současně však varuji, aby tohoto opatření ministerstva školství, učiněného v zájmu pořádku na škole, nebylo zneužíváno lidmi, kteří by rádi vyvolali neklid a kalili dobrý poměr církve ke státu*“. NA Praha, f. SÚC, sig 62, číslo jednací (č. j.) 973/52 taj z 13. 8. 1952, k. 6.
- 11 Například: Státní oblastní archiv (SOA) Praha, f. Středočeský (S)KNV Praha, Tajné a přísně tajné spisy, Odbor pro věci církevní, zn. 615/taj, ONV v Kladně, zn. 340-15/9-1952.
- 12 Například: SOA Praha, f. SKNV Praha, Tajné a přísně tajné spisy, Odbor pro věci církevní, zn. 615/taj, ONV v Českém Brodě, zn. 170/52 – Kt/P, 15. 9. 1952, k. 65.
- 13 „*Oběžník kapituly se jim zdál nedostatečný a zvláště dodatek – komentář je prý takového rázu, že jeho přečtením by vzniklo mezi věřícími pohoršení*.“ SOA Praha, f. SKNV Praha, Tajné a přísně tajné spisy, Odbor pro věci církevní, zn. 615/taj, ONV v Říčanech, zn.I.-342.1-1952/C, k. 65.

2. *Duchovním, kteří přes zákaz lidové správy, většinou v neděli dne 31.VIII. t.r. výnos MŠVU resp. komentovali, ne však štvavě, nebo jej v kostelech oznámili vývěskami, uložte peněžitý trest od 2000 – 5000 Kčs. Duchovním, kteří již v poslední době byli trestáni, většinou 4. kádrová skupina, uložte peněžitý trest od 5000 do 10 000 Kčs.*
3. *Duchovním, kteří zneužili kostela v souvislosti s novou úpravou vyučování náboženství k podněcování a štvání, uložte peněžitý trest od 5000 do 10 000 Kč a zařídte jejich přeložení, nebo je, pokud jde o duchovní církve řím. kat., navrhnete k odsunu do Hájku. V případě přeložení si hradí duchovní stěhovací výlohy sám. Návrhy k odsunu do Hájku doložte potřebným materiálem.*
4. *V nejtěžších případech zařídte, aby na duchovního bylo podáno trestní oznámení¹⁴*

Zástupci církví byli v průběhu srpna velmi důkladně sledováni, jejich činnost a kázání byly monitorovány většinou církevními tajemníky, ale poslední neděli v srpnu byli v kostelech přítomni nejen zástupci okresních a místních národních výborů, ale i členové Sboru národní bezpečnosti (SNB) a Státní bezpečnosti (StB).

Duchovní, kteří měli zakázáno jakkoliv agitovat, však byli informováni o agitačních dvojicích komunistů, které přesvědčovaly soudruhy, aby své děti neposílali na náboženství, a zároveň je vyzývaly k výstupům z církví. Na toto konání si duchovní u okresních církevních tajemníků také stěžovali, ovšem bez úspěchu. Někteří tajemníci otevřeně popřeli, že by se jednalo o akci strany.¹⁵

Laičtí učitelé podle zpráv církevních tajemníků ve většině případů přijímali novou úpravu výuky klidněji než duchovenstvo, účastnili se politického školení a obava o existenci držela „některé v mezích slušnosti. Je však jisto, že se ilegálně na získávání dětí do náboženství plně svým způsobem účastnili“¹⁶.

Během srpna byli instruováni školským referátem okresního národního výboru (ONV), okresními církevními tajemníky a okresními škol-

14 NA Praha, f. SÚC, sig 62, k. 6; SOA Praha, fond SKNV Praha, Tajné a přísně tajné spisy, Odbor pro věci církevní, zn. 615/taj, Náboženská výuka - směrnice SÚC, k. 65.

15 „Při několika příležitostech jsem řekl farářům, že toto není akce strany, ale že je to 7 roků, neb ještě více, růstu členů KSČ, kteří poznali, že jako dobří marxisté nemohou současně býti věřícími, ať je náboženství jakékoliv.“ SOA Praha, f. SKNV Praha, Tajné a přísně tajné spisy, Odbor pro věci církevní, zn. 615/taj, Mimořádná zpráva církevního tajemníka ONV Praha–jih ke dni 16. 9. 1952, k. 65.

16 NA Praha, f. SÚC, sig 62, KNV Ostrava, č.j. I/3-45 taj/52 z 12. 9. 1952, k. 6.

ními inspektory ředitelů škol, jak postupovat ve věci přihlašování. Také se konaly aktivity učitelů – komunistů a aktivity všech ředitelů a učitelů, kde měl být projednán jednotný postup v této věci. I přes tuto snahu nebylo jednotného postupu docíleno.

První zářijový týden školního roku 1952/1953 probíhal ve znamení zápisu na náboženství. Uvědoměli ředitelé žádali, aby si pro přihlášky chodili rodiče osobně a využívali svého postavení k další agitaci proti přihlašování. Na některých školách si přihlášku mohly děti na přání rodičů vyzvednout a přinést podepsanou alespoň jedním z nich. Praxe podpisu obou rodičů se prozatím neprosadila. V přihlašování měly tak často hlavní slovo ženy, které mnohokrát rozhodly i za svého manžela – soudruha.¹⁷ Přihlásit dítě bylo možné pouze do 8. září a pokud se tak nestalo, nesmělo se dítě vyučování účastnit celý rok. Odhlásit jej však bylo možné během celého roku. Laickým učitelům náboženství a duchovním byl tento týden vstup do škol zapovězen. Rozvrh byl sestaven až podle výsledků přihlašování. A výsledky byly pro stranu uspokojivé.

Deseti až patnáctiprocentní předpoklady úbytku se v reálu zvýšily na dvojnásobek. Podle definitivních statistických výsledků se na vyučování náboženství v českých zemích nepřihlásilo 30,6 % žáků (na Slovensku 25,5 %). To mělo za důsledek pokles počtu laických vyučujících náboženství. Přesun výuky na okrajové hodiny pak snížil atraktivitu vyučování náboženství.

Celkově byla tato akce hodnocena kladně. Bylo však třeba vypořádat se s řediteli a učiteli, kteří se nepostavili k této akci správně a „*organizovali odpor proti směrnícím MŠVU a projevíli se jako nepřátelské živly*“¹⁸. Šedesát šest ředitelů v českých krajích a osmdesát osm na Slovensku bylo zproštěno své funkce. S mnoha učiteli byla zavedena šetření, část jich byla přeložena na jiná místa. Část ponechaná na svých místech děti z náboženství dodatečně odhlásila. Spokojenost nepanovala ani s činností základních organizací strany a agitačních dvojic. Především v rámci religióznějších krajů z obavy o zdárný průběh žní a výkupu bylo od agitace upuštěno. Prozatím se tedy nenaplnila očekávání, že „*bude-li opatření pol.sekr. ÚV KSČ okresními výbory a výbory zákl. org., jak po stránce organizační, tak především politické přesně provedeno, bude výsledek jedním z důležitých kroků na vymaňování dětí ze škodlivého vlivu církvi a náboženských před-*

17 NA Praha, f. SÚC, sig 62, k. 6.

18 NA Praha, f. SÚC, sig 62, MŠVU – Instruktaž o vyučování náboženství, č. j. 1294/52 – I – taj, k. 6.

*stav a značně podpoří úsilí strany na ideologické frontě proti pověrám a přežitkům všeho druhu*¹⁹. Bylo rozhodnuto lépe propagačně pracovat, více zapojit do činnosti Pionýra a Československý svaz mládeže (ČSM), zaujmout děti a nabídnout jim volnočasovou alternativu.

Trend vytlačování náboženství ze škol pokračoval i příštích letech. Díky zásahům státní moci v průběhu padesátých let se dostala výuka náboženství na školách stále více na okraj společenského zájmu. Pro ilustraci je zde uveden příklad Pražského, tj. Středočeského kraje, kde se dochovaly poměrně přesné údaje. Zatímco ve školním roce 1951/1952 se náboženství účastnilo 91 % žáků, o rok později to bylo 61 % (Sedlčany 91,5 %, Votice 93 %, Vlašim 87 %, Slaný 31 %, Kladno 34 %, Nové Strašecí 35 %) a v roce 1957/58 již jen 26,5 % a o dva roky později pouze 9,53 %.²⁰ Působení církvi na školách je tedy v průběhu padesátých let postupně eliminováno a náboženství se snaží nahradit vědecký materialismus.

Summary

Operation Religious Education

The paper explores the role of religious education in Czech schools after 1945 and the initiative, which started off the sustained effort on behalf of people's bodies to push out religious education from schools and hereby eliminate the influence of church on youth. After the Second World War, religious education was an obligatory subject at schools. Since in Bohemia it involved a total 92 % of primary school students and in Slovakia over 98 % in the school year of 1951/1952, steps were taken to slash attendance of religious education. The Ministry of Education, Science and Arts drew up a circular altering the mode of signing up the children for religious education classes, but also amending the School Act from April of 1948. As of the next school year, the religious education was an elective subject, parents who wished for their children to attend it, had to sign them by September 8. During the summer of 1952, a Ministry ran a campaign among parents - communists, swaying them not to sign their children for religious education. Church secretaries zeroed in on school principals, religious education teachers, and chiefly clergy. It was crucial to prevent

19 SOA Praha, f. Krajský výbor Komunistické strany Československa (KV KSČ), Předsednictvo (P) KV KSČ - Schůze předsednictva KV v Praze ze 3. 7. 1952, k. 147.

20 SOA Praha, f. SKNV Praha - KCT, zn. 420, Vyučování náboženství, k. 19.

the clergy from agitating for religious education. This initiative brought fine results – 10 to 15 % estimate of decrease in attendance doubled. Final statistical results showed that in Bohemia 30,6 % did not sign up for religious education again, and in Slovakia the figure reached 25,5 %. In the year to follow, the trend to drive religious education out of schools continued. Due to further interfering in the course of the 1950s, the state authority kept on shoving it increasingly on the fringe of the social interest.

**Médiá a komunistická
proticirkevná politika**

**Mass Media and Anticlerical
Policy of the Communist
System**

Komunistická propaganda jako zbraň v boji proti katolické církvi

Stanislava Vodičková (Česko)

Tento příspěvek je zaměřen na fungování médií v uzavřené společnosti, jeho vymezeným prostorem je poválečné Československo v letech 1946 – 1948 a období systémové změny režimu v roce 1948 – 1951. Hlavním tématem je vzájemný vztah komunistického státu a katolické církve, kterou pro naše účely bude reprezentovat primas český a arcibiskup pražský Josef kardinál Beran. Pomocí obsahové analýzy článků týkajících se kardinála Berana, zhodnotíme proměnu jeho mediálního obrazu v tisku ve sledovaném období. Pro naši analýzu jsme vybrali ústřední deníky, které zároveň představovaly tiskové orgány politických stran – *Rudé právo* (Komunistická strana Československa, KSČ), *Lidová demokracie* (Československá strana lidová), *Svobodné slovo* (Československá strana socialistická), odborářský tisk zastupovala *Práce* a mládežníky *Mladá fronta*. Výsledky analýz v jednotlivých obdobích porovnáme se změnami taktiky vedení „boje“ komunistické strany proti katolické církvi a zároveň budeme sledovat, jakým způsobem komunistický režim v mediální oblasti pracoval a jakých prítom používal prostředků.

V poválečném Československu byli komunisté nejaktivnější politikou silou. V roce 1945 obsadili všechny důležité mocenské pozice ve státě a své postavení upevnili v květnových parlamentních volbách v roce 1946. V této době se komunisté snažili nedostat s církví do sporu a kritizovali výpady svých členů, kteří chtěli nekompromisně vystupovat proti církvi.

Dne 7. listopadu 1946 přinesl Vatikánský list *L'Osservatore Romano* zprávu o jmenování nového arcibiskupa pražského ThDr. Josefa Berana.

Naše celoplošná média na tuto zprávu zareagovala různě. Úvodník, který přechází z první na druhou stranu, přináší *Lidová demokracie*¹. Zpráva s portrétní fotografií a životopisem se nacházela v pravé šále a na pohled tvořila dominantní informaci, která přitahovala pohled čtenáře.

O novém arcibiskupovi se dovídáme, že se narodil v rodině plzeňského učitele 29. prosince 1888, bohosloví studovat v Římě, kde byl v roce 1911 vysvěcen a o rok později zakončil studia teologie doktorátem. V roce 1932 se stal rektorem pražského arcibiskupského semináře a krátce před nacistickou okupací profesorem pastorální teologie na Katolické teologické fakultě Univerzity Karlovy. V době heydrichiády byl uvězněn a deportován do koncentračního tábora v Dachau. Po návratu se intenzivně zapojil do pedagogické činnosti a věnoval značné úsilí duchovní obnově národa.

Předseda vlády Klement Gottwald blahopřeje arcibiskupu Beranovi k funkci arcibiskupa pražského a primase českého. Zdroj: Archiv Josefa Bláhy.

1 Pražský arcibiskup ThDr. Josef Beran. *Lidová demokracie*, ročník (roč.) 2, 1946, číslo (č.) 253, strana (s.) 1 – 2.

Ostatní sledovaná média – *Mladá fronta*² a *Práce*³ umístila drobnou zprávu o jmenování na druhou stranu, *Svobodné slovo*⁴ až na svou třetí stránku a *Rudé právo* o události vůbec neinformovalo.

Do konce listopadu 1946 vyšly ještě čtyři rozsáhlé články o arcibiskupu Beranovi v *Lidové demokracii*. Obsah je zaměřen na jeho vztah k národu, prostý původ, skromnost, pastorační schopnosti a pevnost charakteru. V některých článcích dosvědčují jeho výjimečné vlastnosti bývalí spoluvězni z koncentračního tábora Dachau.⁵ V posledním listopadovém článku je popsána návštěva u prezidenta republiky dr. Edvarda Beneše, kde byl arcibiskup Beran dekorován odznaky Československého válečného kříže 1939 a Československé vojenské medaile I. stupně za zásluhy.⁶

V prosinci se v tisku objevuje ještě sedm článků, které se věnují slavnostnímu nastolení nového arcibiskupa. Tradičně nejvíce prostoru tomuto tématu poskytla *Lidová demokracie*.⁷ Autory článků jsou lidé z okruhu Josefa Berana. Text je doplněn fotografiemi a je umístěn na titulní nebo na třetí straně novin, která je tzv. pohledová a ve „čtenosti“ následuje hned za první stranou.

Práce zprávu o nastolení převzala ze zpravodajství ČTK, vyznačuje se věcností a výčtem významných hostů a osobností společenského života.⁸ Umístila ji na svou druhou stranu.

První stranu vyhradilo této informaci *Svobodné slovo*, které zároveň otisklo fotografii ze slavnosti.⁹ Zpráva přináší formou reportáže popis slavnosti, stručnou charakteristiku nového arcibiskupa, výčet významných hostů a závěr obřadu.

Dalším celoplošným deníkem, který na první stranu umístil článek věnovaný této události, bylo *Rudé právo*.¹⁰ Tato pozitivní zpráva se ocitla

2 Pražský arcibiskup jmenován. *Mladá fronta*, roč. 2, 1946, č. 255, s. 2.

3 Nástupce kardinála arcibiskupa dr. Kašpara. *Msgre dr. J. Beran* pražským arcibiskupem. *Práce*, roč. 2, 1946, č. 257, s. 2.

4 Pražský arcibiskup jmenován. *Svobodné slovo*, roč. 2, 1946, č. 256, s. 3.

5 KAŠÁK, K.: Arcibiskup dr. Josef Beran v Dachau. *Lidová demokracie*, roč. 2, 1946, č. 258, s. 2. ŠTVERÁK, F.: Několik vzpomínek na J. E. dr. Berana, arcibiskupa. *Lidová demokracie*, roč. 2, 1946, č. 261, s. 2.

6 Nový pražský arcibiskup u prezidenta republiky. *Lidová demokracie*, roč. 2, 1946, č. 263, s. 3.

7 Arcibiskup Mons. dr. Josef Beran vysvěcen. *Lidová demokracie*, roč. 2, 1946, č. 283, s. 1–2.

8 Pražský arcibiskup nastolen. *Práce*, roč. 2, 1946, č. 284, s. 2.

9 Nový arcibiskup slavnostně nastolen. *Svobodné slovo*, roč. 2, 1946, č. 282, s. 1.

10 Slavnostní nastolení pražského arcibiskupa *Msgre dr. Jos. Berana*. *Rudé právo*, roč. 26, 1946, č. 284, s. 1.

ve středu první strany a je obklopena články žádajícími „*citelné tresty pro sabotéry dvouletky*“, „*zavedení přísné kontroly pro výrobce*“ – tedy mezi tzv. „vnitřními nepřáteli“, a článkem ukazující na „vnějšího nepřítele“ – Maďarsko, které „*znesmožnilo odjezd Slováků*“ z jeho území při repatriaci.

Do konce roku ještě periodika uveřejňovala drobné zprávy z veřejného života nového arcibiskupa. V některých člancích levicového tisku se objevily odkazy na údajné shodné sociální cíle komunismu a křesťanství, podporovala se myšlenka cyrilometodějské tradice jako potvrzení slovan-ské orientace církve v Československu apod.

V počtu uveřejněných článků o novém arcibiskupovi rok 1946 může působit jako nepříliš úspěšný, je však třeba si uvědomit, že Josef Beran byl zvolen do své funkce až v listopadu tohoto roku, takže třiadvacet článků o něm vyšlo v rozmezí necelých dvou měsíců. V průměru to znamená zhruba dvanáct článků za měsíc, což je nejvyšší počet uveřejněných článků ve sledovaném období let 1946 – 1948.

Podzim roku 1947 přinesl první větší rozpor mezi komunisty a katolickou církví. Důvodem bylo vyostření bipolárního konfliktu a závěry Informačního byra komunistických stran, které označilo katolickou církev za reakční sílu brzdící mocenské zájmy komunistů a uložilo svým stranám zlomit politický vliv církve. Komunisté se pokusili použít stejnou taktiku jako v přístupu k politickým stranám, nejprve se snažili získat v církvi své sympatizanty, což se jim podařilo jen u nemnoha „pokrokových kněží“, ale zformovat frakci v katolické církvi se jim nepovedlo.

Podle analýzy tisku byl rok 1947 celkově poznamenán materiální i duchovní obnovou společnosti. Činnost arcibiskupa Berana mapuje během roku celkem sto šest článků. Všechny sledované deníky přinášejí reportáže o jeho cestách po celé republice.¹¹ Mediální obraz arcibiskupa je velmi příznivý.

Svobodné slovo přineslo v tomto duchu sedm a *Práce* čtrnáct článků, zatímco podle rešerše *Rudé právo* nevydalo jedinou zprávu. *Mladá fronta* informovala o arcibiskupu celkem dvanáctkrát, z těchto článků je obsahově nejzajímavější přetištěný výňatek z rozhovoru arcibiskupa pro budapeštského listu *Világosság*, v němž primas Josef Beran vyslovil názor: „*že kněží, kteří berou vážně své povolání, nemohou se zúčastnit práce v žádné*

11 Příbram uvítala arcibiskupa Berana. *Svobodné slovo*, roč. 3, 1947, č. 118, s. 5. Pražský arcibiskup k svěcení pramenů v Piešťanech. *Lidová demokracie*, roč. 3, 1947, č. 135, s. 2.

*politické straně.*¹² Nejvíce o životě a práci arcibiskupa informovala *Lidová demokracie*. Pozoruhodné je velké množství církevních poutí, jejichž duchovní ráz se většinou transformoval do manifestace národní jednoty a suverenity státu. Arcibiskup v tomto roce podniknul mnoho cest na Slovensko. Z jeho proslovů je zjevné úsilí o obnovení jednoty státu a důvěry mezi oběma národy.

Poutí sv. Anny v Mnichově Hradišti v roce 1947.

Zdroj: Archiv Biskupství plzeňského.

V člancích se také stále objevuje připomínka Beranova věznění v koncentračním táboře Dachau.¹³ V této souvislosti se píše o válečných zkušenostech české katolické církve, kdy za svůj protinacistický postoj platila perzekucí, žalářováním i životy laiků, kněží a řeholníků. Zdůrazňována byla odbojová činnost a služba kněží a řeholníků v západních zahraničních armádách.¹⁴

V této době církev ve společnosti požívala vysoký kredit, který získala za svůj patriotismus v období nacistické okupace. Josef Beran byl médiu

12 Arcibiskup Beran: kněz a politika. *Mladá fronta*, roč. 3, 1947, č. 155, s. 3.

13 President republiky a pražský arcibiskup vyznamenáni. *Mladá fronta*, roč. 3, 1947, č. 110, s. 2.

14 Národní poutí ve Staré Boleslavi. Generál B. Boček vyznamenává zasloužilé kněze. *Práce*, roč. 3, 1946, č. 192, s. 2.

interpretován jako přirozená mravní autorita, která usilovala o usmíření a jednotu obou národů a o obnovu prvorepublikové demokracie.

Josef Beran v rodné Plzni poprvé ve funkci arcibiskupa. Plzeňané si přišli poslechnout svého slavného krajana a zaplnili celé náměstí.

Zdroj: Danuše Kavinová-Brabcová.

Už od 2. poloviny roku 1947 začíná být zřejmé, že brzy dojde ke střetu mezi demokratickými silami a komunisty. V únorových dnech roku 1948 se arcibiskup Josef Beran jako nejvyšší představitel katolické církve v Československu jednoznačně vymezil proti nastupující totalitní moci a stál pevně na straně zachování demokracie.¹⁵

Přesto byla ještě první polovina roku 1948 vůči arcibiskupu ve sledovaných médiích korektní. Nejvýznamnější článek přináší *Mladá fronta*. Primas český a arcibiskup pražský Josef Beran navštívil sběrný tábor v Lešanech, kde byli internováni čeští Němci z pražské arcidiecéze před transferem do Německa, aby zde provedl za pomoci českého a německého kněžstva biřmování.

15 Úvodník z denního tisku *Lidové demokracie* a *Svobodných novin* ze dne 25. 2. 1948, byl přetištěn také v časopise *Zprávy*. Arcidiecézní pastorační ústředí (APÚ) Praha, stálá příloha *Acta Archiepiscopalis Curiae Pragensis*, 1948, č. 4, s. 1.

„Arcibiskupa uvítal českým proslovem německý kněz, který provádí církevní obřady v táboře. Prohlásil, že Němci vděčně přijímají od českého národa veškerou podporu a odpuštění, kterého se jim od českého obyvatelstva dostává. Poukázal na chyby, kterých se Němci vůči Čechům dopustili, a zdůraznil, že ,ne všichni zasluhují odpuštění‘. Poděkoval zároveň všem úřadům, které dozírají nebo ovlivňují vedení tábora.

Arcibiskup Beran odpověděl na českou řeč německého kněze německy. Prohlásil, že ,odpouštíme všem, jak již Pán Ježíš kázal, ale není hoden být údem církve svaté ten, kdo neumí odpouštětí‘.¹⁶ Text článku popisuje věcně událost a dává ji do souvislosti s křesťanskými hodnotami. Arcibiskup zde vystupuje jako zástupce českého národa a zároveň morální autorita, která dokázala nadřadit křesťanské hodnoty nacionalismu.

Druhý článek byl věnován ekumenickému sjezdu církví, který se obracel na státníky a všechny věřící s přáním, aby byl zachován mír ve světě.¹⁷

Svobodné slovo přineslo sedm článků. V lednu se zajímalo o to, zda se dr. Beran stane kardinálem¹⁸ a na první straně v únoru byla otištěna výzva k celému světu z velké manifestace křesťanských církví o zachování míru mezi národy.¹⁹ Další dva články se věnovaly Beranově cestě na Slovensko.²⁰

Dne 23. června se dovídáme, mj. z *Rudého práva*, o účasti prezidenta Klementa Gottwalda na slavnostním Te Deu, které bylo slouženo pražským arcibiskupem v chrámu sv. Víta na Hradčanech. Článek ve *Svobodném slově* následně vysvětluje motivy komunistického prezidenta, který si údajně účasti na tomto aktu přál potvrdit, že je prezidentem všech občanů bez rozdílu politické orientace a náboženského vyznání.²¹

Už v červenci se ukazuje, jakou měla mít ve skutečnosti média v této době funkci. Kvůli snažšímu pochopení těchto změn, musíme provést malý exkurz do vývoje představ o účincích médií na recipienty. Zhruba do konce druhé světové války se všeobecně věřilo v bezmeznou moc médií a ve stejnorodost účinků na recipienta. Tento výklad, poprvé publikovaný ve 30. letech 20. století, předestíral schopnost médií formovat veřejné mínění, utvářet představy publika, ale především podstatným

16 Arcibiskup Beran odpouští Němcům. *Mladá fronta*, roč. 4, 1948, č. 23, s. 1.

17 Spolupráce národů – nikoliv válku. *Mladá fronta*, roč. 4, 1948, č. 29, s. 2.

18 Arcibiskup dr. Beran kardinálem. *Svobodné slovo*, roč. 2, 1948, č. 132, s. 1.

19 Pro mír mezi národy a uvnitř národů. *Svobodné slovo*, roč. 4, 1948, č. 29, s. 1.

20 Arcibiskup dr. Beran do Piešťan. *Svobodné slovo*, roč. 4, 1948, č. 129, s. 4 a Arcibiskup Beran v Piešťanech. *Svobodné slovo*, roč. 4, 1948, č. 132, s. 4.

21 Dobrým presidentem každému. *Svobodné slovo*, roč. 4, 1948, č. 145, s. 1.

způsobem ovlivňovat politické chování příjemců komunikace.²² Mediální sdělení mělo mít lineární charakter a u recipientů vyvolávat shodné účinky.²³ Komunisté po celou dobu svého panství zastávali tuto teorii a svůj názor na moc médií navzdory výzkumům nikdy nezměnili. Zastánci této představy dokonce tvrdili, že lze prostřednictvím médií občanům vnutit nový politický systém, a to dokonce i proti jejich vůli.

Aby došlo k upevnění moci, musel režim ovládnout všechny oficiální mediální kanály formou znárodnění a centralizovat je pod jednotné vedení KSČ, čímž komunistická strana získala monopol na informace a kontrolu obsahu sdělení. Cenzura vykonávala dohled a kontrolu uvnitř státu a dotýkala se i soukromé sféry občanů. Svou moc uplatňovala také směrem vně hranic státu, což sloužilo k zmatení a znejistění protivníka, jež díky ní neměl dostatek informací a vhlad do dění v Československu.

Podmaněná média se stala pro komunistické zřízení jedním z hlavních pilířů moci. Po ovládnutí veškerého mediálního prostoru se vedení štvavých kampaní vůči protivníkovi nabízelo jako další zbraň, která měla změnit veřejné mínění a náladu obyvatel. Místo zprostředkování zpráv šířil tisk, rozhlas a film účelové informace potvrzující vládní ideologii, legalizující nástroje vlády včetně teroru. Novináři prověřovali vhodnost sdělení, místo klasického ověřování informací. Jak tato proměna úlohy médií ve společnosti vypadala, si ukážeme na další obsahové analýze článků o Josefu Beranovi v následujících letech.

První z rozsáhlých kampaní, jež vedl režim proti arcibiskupovi Beranovi, se týkala sporu o exkomunikovaného Josefa Plojgara, který se rozhodl přijmout funkci ministra zdravotnictví v komunistické vládě přes jednoznačný zákaz episkopátu a bez souhlasu Svatého stolce. Komunisté potřebovali získat ke spolupráci „pokrokové kněze“, aby posílili svůj vliv mezi věřícími. Exkomunikovaný kněz jim nebyl k užítku, proto se rozhodli vyvinout tlak, který měl donutit biskupy zrušit zákaz politické

22 V tomto období ještě nebyla teorie o síle účinků podložena systematickým výzkumem účinků médií. „Dobově je přesvědčení o mocných médiích podmíněno právě zkušenostmi s propagandou světových mocností během první světové války, komerčním úspěchem filmu a pozdějšími propagandistickými úspěchy autoritářských režimů – částečně v sovětském Rusku, pozdějším SSSR, ale hlavně v nacistickém režimu, kde se se svými zásadami působení na masy prosadil Joseph Goebbels.“ JIRÁK, J., KÖPPLOVÁ, B.: *Média a společnost. Stručný úvod do studia médií a mediální komunikace*. Praha 2003, s. 161.

23 Později bylo toto období vnímání účinků sdělení na recipienta označováno jako „teorie magické střely“, „teorie podkožní injekce“ nebo „teorie očkování“. Více např.: BALL-ROKEACH, S., DE FLEUR, M. L.: A dependency model or mass-media effects. *Communication Research*, roč. 3, 1976, s. 3 – 21.

spolupráce kléru s komunisty pod hrozbou suspense a exkomunikace. Členové církevní komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) se 3. července 1948 rozhodli, že rozvinou mediální kampaň proti arcibiskupu Beranovi: „V tomto smyslu obdržely směrnice nižší složky strany a zejména tisk a rozhlas.“²⁴ Za exkomunikovaného kněze Josefa Plojgara se postavilo vedení Lidové strany, v té době již v područí KSČ, a po něm následovalo tři sta rezolucí různých organizací. Konflikt se vyhroutil poté, co disciplinární komise Svazu protifašistických bojovníků vyloučila politického vězně Josefa Berana ze svého středu.

Pravda

DENÍK KOMUNISTICKÉ STRANY ČESKOSLOVENSKA

Úřední zpráva Svazu bojovníků za svobodu

Arcibiskup dr. J. Beran vyloučen ze Svazu bojovníků za svobodu

Praha -čt- Předsednictvo SBS se usneslo 22. září vyloučit ze SBS Th. dr. J. Berana, arcibiskupa pražského, podle paragrafu 19 stanov SBS pro porušení stanov a zásad Svazu, které spatřuje v tom, že jmenovaný podnikl veřejný, neoprávněný a nepravdivý útok na ělena ústř. výboru SBS a ministra P. Plojgara. Arcibiskup dr. Josef Beran tvrdil na jedné straně ve svém dopise ze dne 4. srpna 1948, že Plojhar byl suspendován jedině proto, že odpřel poslušnost církevním představeným, na druhé straně však ve veřejném dopisu tvrdil, že Plojhar byl příslušníkem německé národnosti, tím, že se dostal na privilegovaný blok v Dachau, kde požíval výhod německých kněží. Aniž by vyčkal vyšetření SBS, jež bylo okamžitě zahájeno, připustil arcibiskup dr. Beran, že tato nepravdivá a urážející tvrzení byla veřejně a na vrátech římsko-katolických kostelů publikována. SBS podrobne prošetřil celou záležitost nř základě písemných do-

kladů, výsledků řady významných svědků, vyslechl dále podrobně, jak arcibiskupa dr. Berana, tak i ministra P. Plojgara, poskytl arcibiskupovi dr. Beranovi možnost, aby inkrimovaná obvinění doložil konkrétními důkazy, a dospěl k názoru, že ělen ústředního výboru SBS P. J. Plojhar nikdy nebyl národnosti německé, nikdy se k Němcům nehlásil, nikdy v koncentračním táboře výhod německých kněží nepožíval, naopak vždy byl příslušníkem vlasteneckých spolků českých, na př. Národní jednoty pošumavské, choval se vlastenecky a statečně, v říjnu 1938 zakázal německé bohoslužby v Budějovicích, "proti zákazu pořádal veřejnou českou slavnost Božího těla v Rudolfově v době nesvobody a byl též za tuto činnost zatčen. V koncentračním táboře se choval vlastenecky a prote byl zvolen ěm. národního výboru v Dachau, po něvadě arcibiskup dr. Beran nakonec sám udal, že se pouze domníval, že na blok 26 v Dachau se dostal

P. Plojhar z důvodů, že byl Němec, avšak že průkazný materiál v tomto směru nemá, dospělo předsednictvo SBS k názoru, že se strany vyloučeného arcibiskupa pražského dr. J. Berana nešlo o snahu očistit řadu SBS, nřbrž o politický věcně neodůvodněný, nepravdivý a reakčně zahrocený útok na ělena ústř. výboru SBS a aktivního ministra, tedy na celý lidově demokratický řád. Tote jednání je v jasném rozporu s programem SBS a tradicí československého boje za svobodu, s československou státní myšlenkou i s demokratickým duchem národního života, a SBS, jako strážce lidové demokracie, vyvodil nejkrutější důsledky, t. j. vyloučil Josefa Berana, arcibiskupa pražského, ze řad SBS, tím spíše, že předsednictvu došla proti postupu vyloučeného ělena řada protestů z katolických krahů. — Předsednictvo SBS: dr. J. Černoch, místopředseda SES. J. Vodička, gen. tajemník SBS, L. E. Pluhař, předseda ústř. disciplinární komise.

Pravda, roč. 3, 1948, č. 223, s. 1.

Zdroj: Archiv autorky.

24 Národní archiv, fond (f.) Ústřední výbor Národní fronty (ÚV NF), oddělení církevní (OC) 1948 - 1949, folio 55/46.

V průběhu dvou dnů – od 23. do 24. září 1948 – otiskla všechna sledovaná média články stejného obsahu, které se týkaly „sporu“ arcibiskupa Berana a kaplana Josefa Plojgara – v té době ministra zdravotnictví a člena Ústředního akčního výboru Národní fronty strany. Články měly stejný obsah a byly umístěny na titulní straně s takřka totožným titulkem.

Text obsahoval znaky dobře odvedené propagandy. Článek jednoznačně strnil Josefu Plojgarovi a z tohoto úhlu jsou arcibiskupovi přiřknuty různé výroky, které následně autor článku zpochybňoval, vyvracel, kritizoval nebo zkresleně interpretoval. O vyjádření arcibiskupa nikdo nepožádal. Čtenář je odkazován na zdroje, jejichž existenci nebo důvěryhodnost si nemohl ověřit.

Kampaň diskreditovala Josefa Berana jako morální autoritu, podřývala jeho dobré jméno, znevažovala jeho úsudek, „usvědčovala“ jej ze zneužívání pravomocí, dělala z něj lháře, nepřítele lidu a předhazovala jej k pohrdání krajanům. Tímto textem začal obrat v mediálním obraze arcibiskupa.

V roce 1949 pokračoval zvýšený zájem o arcibiskupa Berana. Souviselo to se změnou strategií KSČ v boji proti církvi. Arcibiskup je od poloviny roku 1949 uvězněn v domácím vězení v arcibiskupské rezidenci pod stálým dohledem Státní bezpečnosti (StB). Brzy jsou internováni nebo uvězněni zbývající biskupové.²⁵

Nejvíce článků věnovaných arcibiskupu Beranovi najdeme v *Rudém právu* a *Svobodném slovu*. Arcibiskup je ztělesněním všeho nepřátelského. Dovídáme se o něm, že je zrádcem – národa, státu, lidu a „srší nenávisť“ k orgánům lidové správy, Rudé armádě, Sovětskému svazu a výstavbě nového lidově-demokratického řádu.²⁶ „Roní slzy“ nad Němci, Luďáky a továrníky²⁷ a „slepě otročí“ Vatikánu²⁸. Nestará se o blaho našeho lidu, ale „proti vůli celého národa se postavil na stranu Němců, nejenom na obranu německých kněží, ale Němců vůbec ... zradil národ, kolaboroval s nepřitelem a tím Josef Beran pozbývá práva nazývat se Čechem“. ²⁹ Časté cesty na Slovensko již nejsou prezentovány jako úsilí o sblížení se Slovenskem

25 VODIČKOVÁ, S.: *Uzavírám vás do svého srdce. Životopis Josefa kardinála Berana*. Praha/Brno 2009, s. 230 – 233.

26 Biskupové a ordináři na straně nepřátel. *Práce*, roč. 5, 1949, č. 164, s. 1, 3 – 4.

27 Odhalení rozvratnické úlohy Vatikánu a církevní hierarchie. *Rudé právo*, roč. 29, 1949, č. 165, s. 1, 5.

28 „Dziennik ludowy“ o postoji Vatikánu vůči ČSR. *Rudé právo*, roč. 29, 1949, č. 165, s. 2.

29 Stát zajišťuje církvím svobodný rozvoj. *Svobodné slovo*, roč. 5, 1949, č. 165, s. 1, 2, 9.

a snaha o porozumění mezi národy obývajícími jeden stát, ale jako „*paktování se s nejreakčnějšími luďáckými živly*“.³⁰

Dalším velkým tématem se stala válka. Přání po jejím rozpoutání „*našeptávají [arcibiskupovi – S. V.] nunciové, kteří chtějí chaos, neklid, rozvrat, sabotáže, středověké pronásledování, vítězství imperialismu a návrat kapitalismu*“.³¹

Zdroj: Archiv Petra Koury.

30 Tamtéž.

31 Nenávistný čin Vatikánu. *Rudé právo*, roč. 29, 1949, č. 167, s. 2.

Je zpochybňována apolitičnost církve a zákaz politické činnosti kněží v (jakékoliv) politické straně. Spolupráce „pokrokových kněží“ s komunisty je prezentovaná jako „účast na budování lidově-demokratické společnosti“.³² Zákaz politické činnosti proto znamená „rozpoutání teroru proti vlasteneckým kněžím, jejich pronásledování a zastrašování“.³³ Články navozují dojem, že arcibiskup utlačuje „vlastenecké kněze“ a nutí je pod hrozbou církevních trestů jednat proti vlastnímu svědomí. Stát, který je tzv. garantem svobody vyznání, tedy musí „zasáhnout a ochránit kněze proti zvlí reakční hierarchie“.³⁴

Moc se legalizovala pomocí sebeujišťování o svém „pevném postavení, podpoře širokých mas, jednomyslnosti přání lidu a všech pokrokových sil ve společnosti“. Zároveň se režim chlubil svými úspěchy nad nepřítelem: „vliv reakčního kléru je zlomen a nezadržitelně klesá, Vatikán zuří, výraz šíleného vzteku nad úspěchy pracujícího lidu a zběsilé štvání má zakrýt Beranovu porážku.“³⁵

Přibývalo tzv. *vox populi* – dopisů, rezolucí a telegramů, které posílají „rozhořčení dělníci, rolníci a věřící lid“ na podporu Plojhara, míru, spolupráce církve se státem, komunisty organizované Katolické akce, církevních zákonů, nebo protestují proti jednání arcibiskupa, zneužívání kazatelen, bohoslužeb, klášterů atd.³⁶

Arcibiskup Beran je vyobrazen jako diktátor, tyran a despota lačnický po slávě, moci a majetku. Změna jeho mediálního obrazu je dokonalá, Josef Beran z let 1946 – 1947 je protinožcem Josefa Berana v roce 1948 – 1951.

V roce 1950 je arcibiskup už půl roku v „domácím vězení“ ve své rezidenci. Ve sledovaných periodikách o něm nevyšel žádný článek. O rok později je celkem zveřejněno pět drobných zpráv, stejného obsahu – arcibiskup Beran byl ve své funkci nahrazen kapitulním vikářem Antonínem Stehlíkem.

32 NOVÝ, V.: Lid, stát a biskupové. *Rudé právo*, roč. 29, 1949, č. 160, s. 1.

33 Vyřešením církevních otázek ke klidnému a pokojnému vývoji. *Rudé právo*, roč. 29, 1949, č. 151, s. 1.

34 Vláda nedovolí církevní hierarchii terorizovat vlastenecké kněze. *Rudé právo*, roč. 29, 1949, č. 147, s. 1.

35 Veliký svátek pro katolíky i nekatolíky. *Svobodné slovo*, roč. 5, 1949, č. 242, s. 1, 2, 4, 5.

36 Věřící odsoudili pokus o zneužití bohoslužeb. *Práce*, roč. 5, 1949, č. 145, s. 2.

Nový kapitulní vikář pražské arcidiecése

Praha 12. března (ČTK). — Ze státního úřadu pro věci církevní se úředně oznamuje: Jelikož pražskému arcibiskupu ThDr. J. Beranovi byla pro jeho zamítavé stanovisko k církevním zákonům nálezem příslušných správních trestních orgánů podle § 101 a 23 správního trestního zákona uložena pokuta a byl mu určen pobyt mimo pražskou diecézi, byl úřad pražského ordináře uprázdněn. Proto se sešla 8. března metropolitní kapitula u sv. Víta, která — přijavši resignaci dosavadního generálního vikáře dr. Opatrného — zvolila jednomyslně kanovníka Antonína Stehlíka kapitulním vikářem arcidiecése pražské. Státní úřad pro věci církevní udělil jmenovanému k vykonávání jeho nového úřadu souhlas.

Svobodné slovo, roč. 7, 1951, č. 60, s. 3.

Zdroj: Archiv autorky.

Delší článek přináší *Lidová demokracie*, na jehož stránkách najdeme projev náměstka předsedy vlády Zdeňka Fierlingera k rozpočtu Státního úřadu pro věci církevní. V tomto proslovu se mimo jiné dovídáme o pozadí „spikleneckého příběhu“ arcibiskupa Berana, který „po únoru 1948 stál v čele protistátní akce církevních hodnostářů ... přestože veřejnost volala po přísném potrestání arcibiskupa Berana, naše lidová správa jednala vůči němu velmi shovívavě, určila mu pobyt mimo pražskou arcidiecézi“³⁷. Ani v tomto článku nechybí osočování Svatého stolce z podpory nacismu³⁸

37 Stát hospodářsky zabezpečuje církve. *Lidová demokracie*, roč. 7, 1951, č. 64, s. 3, 4.

38 Naproti tomu nacistická propaganda napadala Svatý stolec pro údajnou spolupráci s bolševiky a národní socialismus stavěla jako jedinou hráz proti „rudé hrozbě“.

a „usvědčování“ československých vyšších církevních představitelů z „nejhrubších spikleneckých skutků proti státu“.³⁹

Propagandistické kampaně zaměřené proti církvi měly v tomto období útočnou podobu, jejich nepostradatelnou součástí byl „příběh o spiknutí“ a rozdmýchávání nenávisti k vnitřnímu i vnějšímu nepříteli. Najdeme zde také prvky populistického posilování ducha národa, což se zpravidla přisuzovalo pouze nacistické ideologii. Příznačným bylo pěstování mýtu „strany“ jako kolektivního „vůdce mas“, který je „neomylný“ a „nezpochybnitelný“. Komunistické vedení se definovalo jako jediná možnost budoucnosti státu, jež spěje k dokonalé společnosti. Ideologie „strany“ se prezentovala jako všeobsažná, přirozeně pravdivá a samozřejmá. Kdo odmítl tyto předpoklady, stal se ideovým nepřítelem a musel být odsunut „do propadliště dějin“.

Výrazným znakem režimu bylo sebeujišťování o podpoře „širokých mas“ – v našem případě katolických věřících a drobného kléru. Zdůrazňované ohrožení nově budované republiky mělo legalizovat represe a teror. Legitimitu tomuto postupu dávala „*historická nevyhnutelnost, politická převaha, morální proradnost nepřátel, vnitřní jednota pokrokových sil a jejich politického vedení*“. Propaganda se opírala o fráze typu „každému je jasné, je všeobecně známo, všichni víme“ anebo o anonymní „*lid žádá, všichni katoličtí věřící si přejí, za všechny opravdové katolíky se dožadují, věřící lid přijímá s rozhořčením, duchovní nadšeně vítají*“, atd.

Propagandistický jazyk, který vykládal vykonstruovaný obraz světa, měl svou vyhraněností usnadňovat orientaci v zastávání „správných postojů“. Proti absolutní pravdě stála vždy absolutní lež: „*náš – nepřátelský; dobrý – špatný, mír – válka, klid – nepokoj, stabilita – rozvrat, pokrokový kněz – reakční kněz, Plojhar – Beran, buď s námi – nebo proti nám*“ apod.

Propaganda také využívala lidské potřeby pocitu bezpečí. Ve společnosti, v níž byla i nevědomá hereze trestná, se příslušnost k názoru mocných pojila s pocitem osobní bezpečnosti, i když – jak se později ukázalo – jistý si svou bezpečností nemohl být nikdo, včetně nejvyšších představitelů „strany“.

39 Věřící odsoudili pokus o zneužití bohoslužeb. *Práce*, roč. 5, 1949, č. 145, s. 2.

Zdroj: Archiv Petra Koury

Přes veškerou snahu režimu kampaně nebyly efektivní. Čím více režim upevňoval svou nadvládu nad církví, tím výraznější byla odmítavá reakce věřících. Zároveň ubývalo odpůrců církve a kostely se začaly zaplňovat i tzv. sympatizanty, kteří svou účastí na bohoslužbách vyjadřovali podporu postojům katolické církve a zároveň se tím vymezovali vůči komunistickému režimu. „Průzkumy, které prováděl Státní úřad pro věci církevní konstatovaly, že většina věřících církevní politice a akcím nedůvěřuje. Ostré útoky proti papeži a hierarchii naopak upevňovaly důvěru velké části věřících k nim a jen posilovaly důkazy o naprosté nerealnosti představ

*o vytvoření národní církve.*⁴⁰ Nedůvěra věřících směřovala také k oficiálnímu zpravodajství, k tisku, rozhlasu, projevům politiků, „pokrokovým“ kněžím apod.

Záměr komunistů v 50. letech v „boji“ proti církvi selhal. Přestože měli veškerý mediální vliv podporovaný represivními složkami, podařilo se jim přesvědčit jen již dávno přesvědčené. Nepovedlo se jim odtrhnout katolickou církev od Vatikánu a vytvořit tzv. národní církev. Přes značnou snahu, podbízení a vyhrožování, zůstalo vedení československého episkopátu jednotné. Nepodařilo se ani vnést rozpor mezi vysokou hierarchií a nižší klér. Nedokázali odpoutat „věřící lid“ od církve.

V následujících letech se mediální kampaně staly běžnou součástí politických procesů, včetně monstprocesu s představiteli řádů a s pomocníky biskupů. K primasu českému a arcibiskupu pražskému Josefu Beranovi zaujal režim nový postoj. Po Beranově internaci v roce 1951 se o něm přestalo psát. Do roku 1963 není o jeho jméně ve sledovaných médiích zmínka. Režim přešel k taktice – o kom se nemluví, ten jako by nebyl.

Přestože komunistický režim vyvinul značné úsilí, a to nejen na mediálním poli, aby Josef kardinál Beran jako tzv. bývalý člověk upadl v zapomnění – patří nezpochybnitelně mezi světově nejznámější oběti novodobých totalitních režimů a mezi významné morální autority v česko-slovenské novodobé historii.

Summary

Communist Propaganda as a Weapon in the Battle against the Catholic Church

This article is focused on anti-church propaganda that the communist regime used to manipulate public opinion. The mechanism of this propaganda will be demonstrated on a concrete example – the attempt to discredit Cardinal Beran in the eyes of the public. In the introduction we will outline Cardinal Beran's portrayal in the media after he took the office of archbishop in November 1946 and its dramatic change after the communist takeover in 1948. In the article we will describe how the communist ideologists manipulated facts. We will also present the real goals of the communist regime in its fight against the church. Their discovery is based on the content analysis of period documents.

40 KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu 1948 – 1953*. Brno 1993, s. 162.

**Kolaborácia cirkví
s komunistickým režimom**

**Collaboration of the Churches
with the Communist Regime**

Spolupráca ľudí z cirkví s ŠtB alebo niekoľko poznámok o informáciách, ktoré získavala ŠtB z prostredia cirkví

Marián Gula (Slovensko)

Pred časom som si prečítal niekoľko statí o tom, ako sa vyrovnávať a vyrovnávať v cirkvi (podľa kontextu rímskokatolíckej) s faktom, že Štátna bezpečnosť (ďalej ŠtB) založila v období komunistickej totality na niektorých kňazov či biskupov osobný zväzok v kategórii tajný spolupracovník, ktorý bol v registroch zväzkov.

Skôr než budeme hodnotiť registráciu zväzkov v kategórii tajný spolupracovník alebo iný druh spolupráce, chcel by som objasniť niektoré základné okruhy vedomostí pri hodnotení takejto spolupráce.

Komunistická totalita

Predovšetkým treba povedať, že totalitný politický systém komunistického typu u nás riadila a organizovala Komunistická strana Československa (ďalej KSČ) a na Slovensku jej „dcérska pobočka“ Komunistická strana Slovenska (ďalej KSS). Jej ideovým základom bola marxistická filozofia vychádzajúca z materializmu. Všetky politické strany, ktoré po februári 1948 zostali v Československu na politickej scéne, boli riadené prostredníctvom týchto strán a tzv. Národného frontu totalitnou marxistickou ideológiou.

Táto ideológia stotožnila politickú stranu (v tomto prípade komunistickú) so štátom. Ten, kto bol proti marxistickej ideológii, bol prirodzene

i proti strane (či už išlo o KSC alebo KSS), ktorá bola na nej vybudovaná. Tým však bol automaticky (inak povedané „v jednočinnom súbehu“) postavený i proti štátu. Stal sa z neho tzv. protištátny element. A v logike veci, ktorá bola takto postavená, sa štát musí voči svojim nepriateľom brániť. Takto postupujú všetky štáty – monokratické, demokratické, komunistické, socialistické... Ak má právo na obranu jednotlivec, o to viac musí mať právo na obranu štát. Opäť v logike veci. A v tejto logike sa nepriateľmi štátu stali:

- politické strany, ktoré neboli riadené komunistickou stranou,
- ekonomické subjekty, ktoré neboli riadené komunistickou stranou, napríklad súkromní roľníci, samostatní remeselníci nehovoriaci ani o majiteľoch väčších ekonomických celkoch (nazvaní továrnici) atď.

Na jednom z prvých miest nepriateľov štátu boli v období komunistickej totality zaradené cirkvi a na Slovensku predovšetkým katolícka.

Na obranu štátu voči nepriateľom postavil tento štát, riadený komunistickou totalitou, politickú políciu v Československu nazvanú Štátna bezpečnosť. Prečo politická polícia? Pretože zabezpečovala ochranu jednej politickej strane. Táto za štyridsať rokov trvania komunistickej totality menila svoju organizačnú štruktúru, niektoré formy a metódy práce či tzv. objekty svojho záujmu. V celom období však pracovala a vyvíjala aktivity voči všetkým a všetkému, čo nebolo pod kontrolou komunistickej strany. Niektoré fyzické či právnické osoby prestali existovať (niektoré prirodzenou cestou, iné boli násilne zlikvidované) – o tie ŠtB stratila záujem. Cirkev tu však bola celých štyridsať rokov vlády komunistickej moci, a tak bola objektom záujmu ŠtB celých štyridsať rokov.

Štátna bezpečnosť

Zabezpečovala bezpečnosť komunistickej strane, ktorá bola stotožnená so štátom. S týmto cieľom používala spravodajské a policajné (informačné a exekutívne) formy, metódy a prostriedky práce.

Štruktúra

Komunistická strana pre vnútornú bezpečnosť štátu zriadila jednotný Zbor národnej bezpečnosti (ďalej ZNB)¹. Tento bol pod jednotným ve-

1 SNITIL, Z. a kol.: *Stručný přehled dějin SNB*. Praha 1981, strana (ďalej s.) 51, 56.

ním ministra vnútra². Vnútorne bol členený na dve odborové zložky – Verejnú bezpečnosť a Štátnu bezpečnosť³.

Organizačná štruktúra Štátnej bezpečnosti by sa dala vo veľmi zjednodušenej forme opísať nasledovne:

V organizačnej štruktúre ministerstva vnútra a po roku 1969 Federálneho ministerstva vnútra (ďalej FMV) boli zriadené útvary, ktoré sa zaoberali problematikou bezpečnosti štátu. V štáte s komunistickou totalitou fakticky bezpečnosťou tejto totality. Tieto útvary spolu tvorili Štátnu bezpečnosť. Boli určované vnútornými riadiacimi aktmi ministra vnútra. Riadenie jednotlivých útvarov bolo rozdelené medzi ministra vnútra a jeho námestníkov. V období rokov 1969 – 1974 (po založení federácie) bola organizačná štruktúra útvarov ŠtB ešte zložitejšia⁴.

Funkcie ministra vnútra, jeho námestníkov, ale i ďalších funkcionárov ministerstva boli v nomenklatúrnej kompetencii orgánov KSC či KSS – prvého tajomníka Ústredného výboru (ďalej ÚV) KSC, Predsedníctva ÚV KSC, sekretariátu ÚV KSC, pléna ÚV KSC atď.

Pracovníci (orgány, členovia) ŠtB

Pracovníci (orgány, členovia) ŠtB boli príslušníci Zboru národnej bezpečnosti zaradení v (odborovej) zložke Štátnej bezpečnosti. Spravidla pracovali v útvaroch ministerstva vnútra, ktoré boli organizačne zaradené k Štátnej bezpečnosti.

Postupy práce ŠtB

Jednotlivé útvary ŠtB sa delili podľa vykonávanej činnosti na operatívne a vyšetrovacie (i toto je zjednodušené, pretože predovšetkým koncom 40. a začiatkom 50. rokov takéto rozdelenie v praxi neplatilo). Operatívne útvary, v ktorých pracovali operatívni pracovníci ŠtB inak tiež operatívne

2 Zákon číslo (ďalej č.) 40/1974 Zb. o Zbore národnej bezpečnosti – § 10.

3 Zákon č. 40/1974 Zb. o Zbore národnej bezpečnosti – § 9.

4 Pozri: ŽÁČEK, P.: *ŠtB na Slovensku za normalizácie*. Bratislava 2002, s. 362.

orgány, mali v náplni práce vyhľadávať a odhaľovať „protištátnu“ trestnú činnosť a zisťovať jej páchatelov. Pokiaľ odhalili takúto trestnú činnosť a zhromaždili dostatok dôkazov o nej, odovzdali ich vyšetrovacím útvarom ŠtB, v ktorých pracovali vyšetrovatelia ŠtB, inak tiež vyšetrovacie orgány.

ŠtB mala vykonávať preventívnu, represívnu a informačnú činnosť. Prevenciu pred páchaním trestnej či inej nežiaducej činnosti nepriateľa vykonávali operatívne útvary a orgány, používajúc pritom známe „preventívno-výchovné“ či „profylakticko-rozkladné“ opatrenia. Represívnu činnosť vykonávali vyšetrovacie orgány. Informačné úlohy plnili pre „štátne a stranické orgány“⁵ analyticko-štatistické útvary.

Formy a metódy operatívnej práce ŠtB

Operatívne útvary ŠtB (a v nich operatívni pracovníci) zhromažďovali informácie o trestnej činnosti proti štátu, ktorú podľa predstáv komunistickej moci vykonával na území vtedajšieho štátu „vonkajší a vnútorný nepriateľ“. Toto štruktúrovanie sa v konečnom dôsledku premietlo do organizácie operatívnych útvarov ŠtB.

„Vonkajší nepriateľ“ mal centrum mimo hraníc vtedajšieho Československa – v cudzine. Na našom území vykonával činnosť predovšetkým prostredníctvom diplomatických (veľvyslanectvá, konzuláty) a obchodných zastupiteľstiev demokratických (v reči ŠtB „kapitalistických“) štátov, ale i prostredníctvom občanov, prichádzajúcich na územie nášho štátu z týchto krajín.

„Vnútorný nepriateľ“ bolo označenie pre každú osobu alebo skupinu osôb na území nášho štátu, ktorá nebola pod dohľadom komunistickej moci, alebo sa z tohto dohľadu snažila vymaniť. Sem patrili napríklad cirkvi, tzv. neprispôsobivá mládež, tzv. bývalí ľudia, ochranárske iniciatívy atď.

Ďalšia oblasť, ktorú ŠtB zvlášť sledovala, bola ekonomika a hospodárska oblasť štátu. Tu mohol škodiť vonkajší i vnútorný nepriateľ vtedajšieho štátu. Činnosť v tejto oblasti vyžadovala niektoré špecifickejšie znalosti, preto boli vytvorené v rámci ŠtB osobitné útvary.

5 Tamže.

Operatívne orgány Štátnej bezpečnosti teda kontrarozviedne rozpracovávali vonkajšieho a vnútorného nepriateľa, poskytovali kontrarozviednu ochranu hospodárstvu a ekonomike nášho štátu.

Pri operatívnej činnosti ŠtB získavala informácie z „nepriateľského prostredia“ jednak pomocou technických prostriedkov (odpočúvanie telefonických hovorov, odpočúvanie miestností, prehliadka poštových zásielok, tajné prehliadky v bytoch atď.), jednak od ľudí (občanov) pri bežných alebo účelových rozhovoroch (predovšetkým od tajných spolupracovníkov). S týmto cieľom ŠtB vytvárala „sieť tajných spolupracovníkov“, nazvanú tiež „agentúrna sieť“ a „dôvernícka sieť“.

Administratíva

Získané informácie ukladala do operatívnych zväzkov kontrarozviedneho rozpracovania a operatívnych zväzkov tajných spolupracovníkov.

Pre zjednodušenie sa v ďalšej časti zameriam len na obdobie posledných 20 rokov komunistickej totality. V 70. a 80. rokoch podľa interných noriem vtedajšieho Federálneho ministerstva vnútra, pod ktoré útvary ŠtB v tom čase patrili, sa viedli nasledujúce druhy zväzkov tajných spolupracovníkov: zväzok rezidenta, agenta, držiteľa prepožičaného bytu a zväzok vedený na konšpiračný byt. Zväzky agentúrneho rozpracovania: objektový, osobný, pátrací, signálny a kontrolný.

ŠtB viedla tiež tzv. „osobné spisy“ dôverníka a preverovanej osoby. Po roku 1978 pribudli ešte dva „druhy osobných spisov“ – nepriateľská osoba a kandidát spolupráce. Treba poznamenať, že od roku 1962 do roku 1973 sa mohol viesť zväzok „kandidáta na spoluprácu“. Takýto druh zväzku od roku 1973 do roku 1978 zo smerníc pre vedenie zväzkov vypadol⁶.

Dôvernícka sieť

Dôverník, zaradený v tejto sieti, mal „pomáhať plniť kontrarozviedke predovšetkým pomocné, orientačné a previerkové úlohy“, „nemôže nahradiť

6 Rozkaz ministra vnútra (ďalej RMV) č. 44/1973 z 22. 8. 1973 s prílohou *Smernice pro evidenci, statistiku a administrativu v československé kontrarozvědce*. Pozri tiež: GULA, M., VALIŠ, Z.: Vývoj typologie svazků v instrukcích pro jejich evidenci. *Securitas Imperii*, 1995, č. 2, s. 117 – 150.

tajných spolupracovníkov“, „nesmie plniť úlohy týkajúce sa rozpracovania ... kontrarozviedných úloh, pri ktorých je nutné úplne odkryť operatívny záujem, formy a metódy práce kontrarozviedky“. „Dôverníci Štátnej bezpečnosti nemôžu nahradiť tajných spolupracovníkov. Dôverníkovi sa nesmú ukladať úlohy ako tajnému spolupracovníkovi a pri styku s ním musí byť dodržovaný iný postup ako voči tajným spolupracovníkom.“⁷ Dôverník nebol tajným spolupracovníkom ŠtB a v súvislosti s ustanoveniami zákona č. 451/1991 Z. z. tzv. lustračného zákona rozhodol Ústavný súd ČSFR v decembri 1992, že s ŠtB nespolupracoval.

Agentúrna sieť

O činnosti a miere spolupráce rezidenta a držiteľa prepožičaného bytu či osoby kryjúcej konšpiračný byt, ktorí taktiež boli zaradení do agentúrnej siete, nepovažujem za potrebné na tomto mieste písať.

„Tajný spolupracovník je ten, kto bol vedome získaný k spolupráci pred verejnosťou utajeným ... spôsobom, udržuje s pracovníkmi kontrarozviedky konšpiratívny styk, plní stanovené úlohy, podáva, alebo odovzdáva poznatky a informácie, alebo poskytuje kontrarozviedke pomoc alebo služby, ktoré je nutné utajovať.“⁸

1. Agenti mohli získať na spoluprácu tromi spôsobmi:

- na ideovom základe – súhlasil s politikou komunistickej strany a dobrovoľne sa rozhodol pomáhať Štátnej bezpečnosti pri ochrane tejto politiky v spoločnosti;
- za finančné prostriedky – za informácie, ktoré odovzdával ŠtB, dostával finančnú alebo inú odmenu;
- na základe tzv. kompromitujúcich materiálov – ak ŠtB získala o osobe informácie alebo dokumenty, ktorých vyzradenie by tejto osobe spôsobilo ťažkosti či neprijemnosti. Mohlo ísť napríklad o manžel-

7 Smernice pro práci se spolupracovníky kontrarozvědky (A-oper-I-3), RMV ČSSR č. 3/1978 z 25. 1. 1978. Rozkaz je signovaný federálnym ministrom vnútra J. Obzinom. Pozri tiež: GULA, M.: Vývoj typů spolupracovníků kontrarozvědky ŠtB ve směrnících pro agenturní práci. *Securitas Imperii*, 1994, č. 1, s. 6 – 17.

8 Smernice pro práci s tajnými spolupracovníky československé kontrarozvědky (služobný predpis A-oper-I-3), RMV č. 8/1972 zo dňa 16. 2. 1972. Pozri tiež: GULA, M.: Vývoj typů spolupracovníků kontrarozvědky, s. 6 – 17.

skú neveru, o ktorej sa ŠtB dozvedela, či dopravnú nehodu, ktorá sa za sľub spolupráce „vyriešila“. Išlo v podstate o vydieranie.

2. Sľub na spoluprácu sa spravidla vyžadoval v písomnej forme – niekedy napísaný vlastnoručne, inokedy spolupracovník podpísal strojom predpísaný text. V ojedinelých prípadoch, keby podpis „narušil dôveru“ medzi spolupracovníkom a „riadiacim orgánom“, nemusel byť sľub na spoluprácu vyžadovaný v písomnej forme.

3. Pri viazacom „pohovore“, pri ktorom agent spravidla podpisoval i sľub o spolupráci, boli prítomní dvaja pracovníci ŠtB (pokiaľ to bolo možné, vedúci oddelenia a „riadiaci orgán“).

Spravodajská práca ŠtB v nepriateľskom prostredí

Z uvedeného vyplýva, že Štátna bezpečnosť bola politická polícia. Na získavanie informácií používala spravodajské metódy. Získané informácie spravodajsky spracovávala a vyhodnocovala.

Cirkev považovala za „vnútorného nepriateľa“. Z jej prostredia potrebovala získavať informácie. Preto budovala v jej prostredí „agentúrne siete“, ktoré mali spravodajský charakter. Do týchto spravodajských sietí „zapájala ľudí“ s cieľom získať z prostredia cirkvi informácie utajeným spôsobom. Takáto osoba sa v reči ŠtB nazývala zdroj alebo prameň. Ďalšou úlohou bolo prostredníctvom agentúrnej siete vniesť do prostredia „dezinformácie“ (informácie, ktoré v tomto prostredí mali slúžiť cieľom ŠtB). Z tohto prostredia sa ŠtB snažila získať akékoľvek informácie – okrajové i dôležité. Získané informácie zapisoval operatívny pracovník ŠtB a ukladal jednak do spomenutých zväzkov a jednak, ako vo všetkých spravodajských službách, odovzdával analytickým útvarom, ktoré ich vyhodnotili. Slúžili na:

- a) informovanie (straníckych, štátnych a veliteľských zložiek ŠtB),
- b) stanovenie ďalších postupov pri práci proti „nepriateľovi“ (napr. zaviesť do „nepriateľského prostredia dezinformáciu, uskutočniť preventívno-výchovné či profylakticko-rozkladné opatrenie, získať nejakú ďalšiu potrebnú informáciu atď.“).

Informácie k problematike, o ktorú sa zaujímala ŠtB, neboli získavané len z jedného „zdroja“. Získavali sa z viacerých „prameňov“ (často tiež technickými prostriedkami). Získané informácie sa porovnávali a vyhodnocovali v analytických útvaroch. Hodnotil sa i „zdroj“ informácií (okrem technických prostriedkov): dôveryhodnosť, pravdivosť, ochota po-

skytovať informácie („je aktívny“ alebo „iba sa vyhovára“), akú dôveru v „nepriateľskom“ prostredí zdroj požíva. Z takéhoto hodnotenia sa postupne stanovila možnosť „zdroja“ získať dôležité, pravdivé či hodnoverné informácie.

Z uvedeného je možné vyvodiť záver, že nikto, kto sa „systematickejšie“ stretával s príslušníkmi ŠtB, nemohol vedieť, ako ŠtB využíva informácie, ktoré od neho získa. Dalo by sa všeobecne povedať, že systematickejšie súkromné stretávanie s príslušníkom ŠtB mohlo viesť – a spravila i viedlo – k založeniu niektorého druhu z uvádzaných zväzkov a zaevidovaniu do registrov zväzkov. Chcem zdôrazniť, že sa to týka súkromných stretávaní. Teda nie rôzne oficiálne predvolania na vypočúvanie alebo predvolanie na podanie vysvetlenia.

Z hľadiska operatívnej práce ŠtB bolo dôležité utajenie týchto stretnutí. To preto, že „zdroj“ získaval najhodnotnejšie informácie z „nepriateľského“ prostredia, keď mal dôveru tohto prostredia. A dôveru prostredia nezíska „cudzí“ (napr. komunistovi sa v cirkevných kruhoch neverí) alebo ten, o kom sa vie, že sa stýka s ŠtB. V tomto konkrétnom prípade mali dôveru prostredia napríklad kňazi či angažovaní laici. Súkromný styk s nimi musela ŠtB utajiť alebo nejako kamuflovať (vymyslieť „legendu“ – styk „pod legendou“). Prezradenie stretnutí znamenalo veľmi pravdepodobne ukončenie súkromných schôdzok s príslušníkom ŠtB. Mohlo znamenať i začiatok „oficiálnych predvolaní k výsluchom“ alebo iné dôsledky. Ale to už nebolo o spolupráci.

Nemožno povedať, že z takéhoto modelu neboli výnimky. Treba však zdôrazniť, že to boli skutočne len výnimky.

Ako ŠtB získavala spolupracovníkov z radov cirkvi

Málo kňazov či angažovaných veriacich bolo takých, ktorí by spolupracovali s ŠtB z ideologických dôvodov. Možno síce predpokladať, že boli niektorí aj takíto (pravdepodobne predovšetkým po skončení 2. svetovej vojny, t.j. koncom 40. a začiatkom 50. rokov), títo však nemali dôveru medzi kňazmi i laikmi, a tak mohli získať len okrajové informácie. ŠtB ich potom využívala na iné činnosti (smerom do zahraničia, v oficiálnych funkciách, kde ovplyvňovali oficiálnu politiku štátu voči verejnosti a pod.).

V rozhodujúcej miere získavala ŠtB spolupracovníkov z radov kňazov, buď za poskytované výhody, alebo získala nejaké „kompromitujúce materiály“ a začala ho vydierať.

Výhody:

- a) umožnenie štúdia na teologickej fakulte,
- b) umožnenie pastorácie, vybavenie štátneho súhlasu pre tých, ktorým ho predtým štát odmietol dať,
- c) preloženie na „lepšie či výhodnejšie“ miesto,
- d) cesta do kapitalistického zahraničia (príbuzní, devízový prísľub).

Kompromitujúce materiály:

- a) autonehoda s menšími následkami či priestupok – možno hrozilo odobratie vodičského preukazu alebo štátneho súhlasu,
- b) obvinenie z homosexuality či iný sexuálny delikt – často vykonávaný samotnou ŠtB,
- c) organizovanie zakázaných stretnutí – ŠtB hrozila stratou štátneho súhlasu.

Forma súhlasu so spoluprácou mala byť písomná, v odôvodnených prípadoch ústna. Na tomto mieste nie je možné vylúčiť porušenie predpisov príslušníkmi ŠtB, ale iba ako vzácnu výnimku.

Ukazuje sa, že rozhodujúca väčšina kňazov či vyšších cirkevných hodnostárov pri vyslovení či podpisovaní súhlasu na spoluprácu riešila delikátny morálny problém.

Možno i za spolupráce s nejakou vyššou autoritou: ísť do pastorácie (získať štátny súhlas) za cenu prislúbenia spolupráce a potom odovzdávať len nedôležité či verejne známe informácie, alebo zostať bez možnosti vykonávať kňazskú službu? Ako sa dá urobiť viac dobra?

Alebo: podpísať spoluprácu, alebo stratiť štátny súhlas, prípadne ísť do väzenia, ak sa odhalili nejaké „tajné stretká“? Čo je horšie? Takýchto príkladov je veľa. Každý zväzok má však svoj individuálny osud.

Nikto sa nedozvie úplnú pravdu bez človeka, ktorého sa práca ŠtB dotýkala. Nedozvieme sa, čoho by sme sa v budúcnosti mali či mohli vyvarovať. A o to ide.

Štatistické vyhodnotenie niektorých údajov z registra zväzkov spolupracovníkov

Zamerali sme sa na údaje o oblasti spolupráce a dĺžke vedenia zväzku. V registračných protokoloch Krajských správ v Banskej Bystrici a v Koši-

ciach sa problematika⁹ v oblasti spolupráce neuvádza. Na vyhodnotenie sme teda využili registračný protokol Krajskej správy ministerstva vnútra v Bratislave¹⁰ z hľadiska problematiky spolupráce¹¹.

Registračný protokol spolupracovníkov tak, ako ho viedli príslušníci ŠtB v období 1954 – 1962 na Krajskej správe ministerstva vnútra v Bratislave, zaevidoval 7980 zväzkov spolupracovníkov. Problematika sa v ňom začala evidovať až koncom roku 1957. Nie však systematicky. V protokole sa zachovalo 2471 záznamov, pri ktorých je evidovaná i problematika spolupráce, čo je takmer 31 % údajov registra. To je štatisticky významné číslo. Preto sme údaje z tohto registra spracovali z hľadiska štatistického vyhodnotenia¹².

Z týchto záznamov sme vyselektovali tie, ktoré sa dotýkali cirkví,¹³ prípadne siekt. Takto bolo zaregistrovaných 113 záznamov, čo predstavuje 4,6 % z tých, pri ktorých je uvedená i problematika. Toto percento zodpovedá nadproporčnému¹⁴ počtu problematík, ktoré ŠtB v uvedenom období rozpracovávala¹⁵. I z tejto štatistickej veličiny je možné vyvodiť záver, že cirkvi – katolícke i nekatolícke – boli v období 1954 – 1962 intenzívne sledované a ich príslušníci zastrašovaní. Komunistický establišment sa snažil znížiť vplyv náboženstva na spoločnosť využívaním prostriedkov Štátnej bezpečnosti, resp. ministerstva vnútra.

-
- 9 Problematikou nazývala ŠtB oblasť spolupráce tajného spolupracovníka. Pokiaľ nie je poznamenaná v registroch zväzkov, je možné ju zväčša dešifrovať z údajov vo zväzku.
 - 10 Archív Ústavu pamäti národa (ďalej A ÚPN) Bratislava, fond (ďalej f.) Krajská správa (ďalej KS) ZNB Správa ŠtB (ďalej S-ŠtB) Bratislava, Registračný protokol spolupracovníkov, kniha č. 1 a 2, registračné číslo (ďalej r. č.) 1 – 7980.
 - 11 ÚPN ešte čaká rekonštrukcia a vyhodnotenie registračných protokolov z hľadiska tzv. problematík, ktoré sa poznamenávali i v registračných protokoloch. Tieto záznamy sa však viedli nedôsledne a nepravidelne, a preto bude potrebné ich rekonštruovať.
 - 12 Údaje boli prevedené do alfanumerickej formy. Neboli zatiaľ kontrolované, ani konsolidované. Údaje sú však pre ilustráciu použiteľné. Prevedené údaje budú kontrolované a konsolidované pri príprave tlačenej formy vydania registračných protokolov ŠtB. V súčasnosti pripravuje sekcia evidencií ÚPN do tlače registračné protokoly S-ŠtB Banská Bystrica.
 - 13 Pretože táto položka v záznamoch nebola konsolidovaná, vybrali sme položky, pri ktorých je uvedené „r. k. cirkev“, „sekty“, „nekat. cirkvi“, „nekat. cirkev“, „nekat. cirkev“, „reform. cirkev“, „cirkev“, „ev. cirkev“, „ev. av. cirkev“.
 - 14 V registri je zaznamenaných viac ako 30 problematík, ktoré ŠtB rozpracovávala, napr. buržoázní nacionalisti, bývalí ľudia, valutoví cudzinci, Demokratická strana, doprava, USA, NSR atď.
 - 15 Rozpracovanie v reči ŠtB znamenalo získavanie podrobných informácií o celej činnosti sledovanej osoby, objektu alebo oblasti (línie).

Ďalšia štatisticky zaujímavá hodnota z tohto registračného protokolu je priemerná dĺžka „života“ zväzku¹⁶. O nej je v celom registri validných 7197 záznamov¹⁷. Pokiaľ táto hodnota v celom registri je 4, 55 roku, priemerná dĺžka „života“ zväzku, ktorý bol vedený v problematike cirkví, bola 6, 96 roku. To nasvedčuje, že operatívni pracovníci ŠtB omnoho jednoduchšie získavali spolupracovníkov v „civilných“ problematikách. Tu sa im darilo verbovať „agentúru“ s najlepšimi a najoptimálnejšími možnosťami. Naopak, pokiaľ sa im podarilo získať na spoluprácu osobu z cirkevného prostredia, boli nútení ju „držať pri spolupráci“, aj keď stratila optimálne možnosti získavania informácií. Podrobnejšie vyhodnotenie nám v budúcnosti poskytne presnejší obraz.

Z hodnotených 113 zväzkov evidovaných v tomto registračnom protokole s problematikou cirkví alebo siekt bol najkratšie vedený zväzok 214 dní, od 23. decembra 1957 do 25. júla 1958. Najdlhšie vedený zväzok, ktorý nebol archivovaný a znovu obnovený, bol založený 6. októbra 1959 a zničený 18. decembra 1989. Teda „živý“ bol 11031 dní, čiže 30 rokov 3 mesiace a 14 dní. Sedem zväzkov bolo obnovených. Archivované boli zväčša koncom 60. rokov. Obnovované začiatkom 70. rokov. Štyri zväzky boli zničené 7. a 18. decembra 1989.

Príkladov na to, že ľudia z cirkevného prostredia odolali lákaniu i vyhrážkam príslušníkov ŠtB pri viazaní na spoluprácu, je mnoho.

V druhej časti svojho príspevku by som chcel uviesť dvoch jezuitov a ich kontakty s týmito zložkami. Ako príklad, ktorý odolal všetkým zvodom i vyhrážkam Štátnej bezpečnosti v súvislosti s kontaktmi s ňou. Pociťili na sebe všetky formy, metódy i prostriedky jej práce ako spravodajského, tak i represívneho orgánu, ale i metódy a prostriedky ďalších bezpečnostných a justičných orgánov totalitného režimu.

František Paňák

Páter Paňák sa dostával do kontaktu s ŠtB prakticky od roku 1948 až do pádu komunistického režimu v novembri 1989. Nie ako zdroj informácií, ale ako objekt prenasledovania.

16 Zväzok bol „živý“ od zaregistrovania v registri zväzkov po jeho odloženie do archívu, prípadne zničenie.

17 V zázname v registri je uvedený dátum registrácie zväzku i dátum odloženia do archívu alebo dátum zničenia.

Prvýkrát bol zatknutý hneď po nástupe komunistov k moci v roku 1950 pre podozrenie z protištátnej činnosti. Z väzby bol prepustený pre nedostatok dôkazov¹⁸.

Druhýkrát v roku 1952. Jeho „zločin“ spočíval v tom, že spolu s MUDr. Silvestrom Krčmérym „v službách Vatikánu od roku 1950 pod rúškom náboženstva a ‚Katolíckej akcie‘ prevádzali špionáž a rozvratnícku činnosť na Slovensku. Ďalej založili centrálnu protištátnu organizáciu v Bratislave, ktorá riadila, organizovala a združovala na masovej základni katolícku mládež do ilegálnych skupín, ktoré boli ďalej usmerňované zo špio-nážneho centra Vatikánu a cudzími špiónmi s úmyslom rozvrátiť ľud. dem. zriadenie a spoločenský poriadok v ČSR.“¹⁹ Konkrétne náčelník Krajskej správy ŠtB Bratislava podal trestné oznámenie, že „ako reakčný kňaz slúžil tajné omše... usporiadal tajné duchovné cvičenia a rekolekcie, kde katolícku mládež viedol v duchu prísneho katolicizmu... v letnom období 1951 usporiadal tajné duchovné cvičenia v Pezinku, Lamači a na Kolibe pri Bratislave pre členov vysokoškolských ilegálnych katolíckych krúžkov.“²⁰

Krajský prokurátor v žalobe Krajskému súdu v Bratislave z 23. februára 1954 prakticky zopakoval obvinenia z trestného oznámenia.

Proces pod názvom Staríček a spol. mal úctyhodných 24 obvinených i odsúdených. Rozsudok Krajského súdu v Bratislave pod číslom 1T 25/54 z 30. apríla 1954 pátrovi Paňákovi kládol za vinu, že „mal zriadené krúžky mladistvých v Bratislave, v Rači, v Pezinku, vo Zvolene a inde“, v ktorých „mala sa študujúca mládež odvádzať od štúdia marxizmu - leninizmu, mala sa vychovávať k prítlunosti k Vatikánu, k nepriateľstvu k ľudovodemokratickému zriadeniu“.²¹ Krajský súd „po starostlivom zvážení skutkov, ... ne-vzhladal vyčerpanú skutkovú podstatu trestného činu velezrady“, ako znela obžaloba. Súd zistil „naplnenú len skutkovú podstatu trestného činu združo-vania proti republike podľa §80 tr. z.“; a to „za obzvlášť pritažujúcej okolnos-ti“, a to za „veľmi aktívne najmä na poli vykonávania tajných duchovných cvičení v radoch mládeže“. Súd uznal, že páter Paňák bol vysokovzdelanou

18 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Bratislava, archívne číslo (ďalej a. č.) BA-V-158, rozsudok 1T 25/54 Krajský súd Bratislava zo dňa 30. 4. 1954.

19 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Bratislava, a. č. BA-V-158, trestné oznámenie vo veci MUDr. Silvester Krčméry a spol. – dodatok k trestnému oznámeniu k prípadu Dr. Imricha Staríčka a spol., KS ŠtB Bratislava číslo: A-1577/602-taj-52 zo dňa 15. 8. 1952.

20 Tamže.

21 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Bratislava, a. č. BA-V-158, rozsudok 1T 25/54 Krajský súd Bratislava zo dňa 30. 4. 1954.

osobou, no zneužil „*toto svoje vzdelanie k nepriateľskej činnosti proti ľudovodemokratickému zriadeniu*“²² a odsúdil ho na trest odňatia slobody šesť a pol roka. V odvolacom konaní Najvyšší súd prerokoval prípad 28. – 30. septembra 1954 a zistil, že činnosť pátra Paňáka „*zameriavala sa priamo nielen na podvracanie, ale priamo na rozvrátenie ľudovodemokratického zriadenia republiky*“. Zrušil teda rozhodnutie Krajského súdu v Bratislave. Skutky, ktoré spáchal, kvalifikoval podľa návrhu krajského prokurátora ako spolčenie na pokus rozvrátiť ľudovodemokratické štátne zriadenie a spoločenský poriadok republiky podľa § 78 trestného zákona. Vymeral mu trest odňatia slobody na osem rokov.²³

V 70. rokoch minulého storočia sa ŠtB začala o p. Paňáka opäť zaujímať. Krajská správa ŠtB v Košiciach založila naňho zväzok „preverovanej osoby“ (ďalej PO).²⁴ Návrh na založenie zväzku predložil 18. septembra 1980 podporučík Ivan Buoc a o deň neskôr schválil náčelník 3. oddelenia 2. odboru Krajskej správy Zboru národnej bezpečnosti Správy ŠtB Košice major Pavol Kubej. V ten istý deň bol zväzok zaevidovaný do registra zväzkov pod krycím menom „JEZUITA“.²⁵

Bezprostredným podnetom na založenie zväzku PO bol telegram na 2. odbor KS ŠtB Košice od náčelníka KS ŠtB Banská Bystrica JUDr. Pavla Korbela. Telegram uvádzal, že „*v akcii ,organizator²⁶ je 2. odborom spravy štb b. bystrica aktivne rozpracovany zastupca provinciála rehole jezuitov. prameňom ta-111²⁷ bolo zistene ze objekt (akcie ,organizátor‘) upozorňoval paňaka z východoslovenského kraja na prevadzane opatrenia v akcii ,organizator: k paňakovi sa vyjadril, ze ma vlatnit značne množstvo ,hakliveho‘ materialu k cinnosti rehole jezuitov... . je predpoklad, ze paňák sa bude usilovat kompromitujuci material znicit, alebo umiestnit u doveryhodnych osob.*“

Neznamená to, že sa o p. Paňáka ŠtB nezaujíkala už skôr. Zo zhromaždených dokumentov v tomto zväzku vieme, že poznatky o jeho činnosti

22 Tamže.

23 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Bratislava, a. č. BA-V-158, rozsudok 2To 92/54 Najvyšší súd v Prahe zo dňa 30. 9. 1954.

24 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Košice, a. č. KE-OP-11021.

25 Zväzok preverovanej osoby r. č. 14434 KS ŠtB Košice založený 19. 9. 1980 na Františka Paňáka, narodeného 25. 1. 1908. Archivovaný bol 11. 9. 1984 pod a. č. 11021.

26 Osobný operatívny zväzok r. č. 4225 KS ŠtB Banská Bystrica obnovený 17. 7. 1970 na Gabriela Povalu narodeného 1917. Zväzku bol viackrát prevedený do inej kategórie spravodajského rozpracovania a nakoniec v roku 1974 založený pod tým istým r. č. nepriateľská osoba (ďalej NO) 1/9. Archivovaný bol v roku 1988.

27 Krycie označenie pre odpočúvania telefónu Štátnou bezpečnosťou.

mala k dispozícii ŠtB od začiatku 70. rokov. Začala o ňom zhromažďovať informácie, pretože bol podozrivý, že v Košiciach a okolí „začal aktivizovať náboženskú činnosť medzi cigánskou mládežou“. Až do založenia zväzku „JEZUITA“ ukladala ŠtB správy, ktoré o ňom a o jeho činnosti získala od svojich spolupracovníkov alebo z iných prameňov²⁸, do ďalších operatívnych zväzkov alebo spisov analytických útvarov. Okrem jeho práce medzi „cigánskou mládežou“ sa v tom čase dozvedela o p. Paňákovi, kde a ako pracuje, že sa stýka s kňazom mimo pastoraácie Alojzom Tkáčom i kanonikom Adamom Bielom z Poľska a o čom s ním rokoval atď.

Po založení zväzku „JEZUITA“ tieto informácie sústredila doň. Pokračovala v zhromažďovaní informácií o p. Paňákovi i o jeho aktivitách a stykoch až do roku 1984, keď podporučík Ivan Buoc navrhol ukončiť previerku a zväzok archivovať.

Záverečná správa uvádza, že poznatky ŠtB naznačovali, že p. Paňák „je dôkladne informovaný o postoji Vatikánu k socialistickým krajinám“ a ďalej, že „vzhľadom na svoje vzdelanie a skúsenosti mal negatívne ovplyvňovať rôznych duchovných v zápornom smere k štátnej cirkevnej politike.“ Bolo naňho „úkolovaných 8 tajných spolupracovníkov“²⁹ a „prameň „Nákup““³⁰. Pri tejto previerke sa zistilo, že má kontakt s generálnym predstaveným jezuitov pátrom Pedrom Arrupem.

Vzhľadom na vek 76 rokov navrhol ppor. Buoc previerku ukončiť a náčelník 3. oddelenia nadporučík Michal Helemik 3. septembra 1984 tento návrh schválil.

Tolko ku kontaktu pátra Paňáka so Štátnou bezpečnosťou. Uvádzam ho tu ako príklad zhromažďovania a administrovania informácií.

Podrobnejší rozbor dokumentov, ktoré ŠtB vyprodukovala na otca Paňáka, je nad rámec tejto práce, avšak v budúcnosti sa bude treba k nemu vrátiť.

Gabriel Povala

Podobne ako páter Paňák i páter Povala sa do kontaktu s bezpečnostnými zložkami komunistického režimu dostáva prakticky od začiatku 50.

28 Napr. tajní spolupracovníci „JARO“, „KARINO“, „HVIEZDA“, „PIŠTA“, prameň „PAVEL“, „JOZEF“.

29 Tajní spolupracovníci „PIŠTA“, „IVAN“, „ONDREJ“, „TATRAN“, „JOLKA“, „PETER“, „HVIEZDA“, „JANO“.

30 Krycie označenie na previerku poštových zásielok Štátnou bezpečnosťou.

rokov minulého storočia. Dňa 14. apríla 1950 ho deportovali do sústreďovacieho kláštora v Podolínci³¹ v rámci „akcie K“, ktorú ŠtB uskutočnila proti rehoľiam. „Do roku 1955 bol ako člen Spoločnosti Ježišovej – Jezuita v sústreďení v Želive“³². Od roku 1955 do roku 1978, keď odišiel do dôchodku, pracoval v rôznych zamestnaniach v Archeologickom ústave v Nitre i Múzeu v Žiline.

Štátna bezpečnosť sa o pátra Povalu neprestala zaujímať ani po jeho návrate zo „sústredenia“ v Želive.

Dňa 27. augusta 1958 ho začala rozpracovávať³³ v evidenčnom zväzku, ktorý bol zaregistrovaný v registračnom protokole na Krajskej správe ministerstva vnútra (ďalej KS-MV) v Nitre a vedený na 4. referáte Okresného oddelenia ministerstva vnútra v Komárne³⁴, kde bol zamestnaný na Mestskom národnom výbore ako archivár³⁵. Dňa 17. februára 1959 bol tento zväzok prevedený na osobný. V rámci zmeny teritoriálneho usporiadania krajov a okresov v bývalej ČSR v roku 1960 bol preregistrovaný do KS-MV Bratislava³⁶. Vzápätí 13. januára 1961 zaslaný na 3. referát Okresného oddelenia ministerstva vnútra v Žiline a 22. mája toho istého roka zaevidovaný v registri zväzkov KS-MV v Banskej Bystrici s r. č. 4225³⁷, čo súviselo so zmenou jeho zamestnania – „od roku 1959 ... v Krajskom múzeu v Žiline“³⁸. Zväzok bol 30. apríla 1968 archivovaný na Krajskej správe ministerstva vnútra Banská Bystrica pod archívnym číslom 42 413. Dlhो však v archíve nezostal.

Čiastočné „uvoľnenie“ v roku 1968 páter Povala mal využiť a od roku 1969 „získaval a prijímal do III. rádu p. Marie Karmelskej rôzne osoby

31 Evidencia „Rehoľníci“ v prílohe publikácie MIKLOŠKO, F., SMOLÍKOVÁ, G., SMO-LÍK, P. (eds.): *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948 – 1989*. Prešov 2001.

32 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica, a. č. BB-V- 4073, záverečná správa.

33 Rozpracovanie v reči ŠtB znamenalo získavanie podrobných informácií o živote i celej činnosti podozrivej osoby. Tieto informácie boli zhromažďované od ľudí (agentúrna sieť), ale tiež pomocou technických prostriedkov (odpočúvanie telefónov, miestností, tajné prehliadky bytov, atď.). Pre civilné osoby to znamenalo prenasledovanie štátnou bezpečnosťou.

34 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Nitra, Protokol operatívnych zväzkov KS-MV Nitra kniha, r. č. 439.

35 PRIKRYL, L. V.: *Cirkev v Žiline v období komunistickej moci*. Trnava 2008, s. 149.

36 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Protokol operatívnych zväzkov KS-MV Bratislava, kniha č. 5, r. č. 6030.

37 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica, Protokol registrácie skupinových, osobných, agentúrno-pátracích, pozorovacích, signálnych a objektových zväzkov KS-MV Banská Bystrica, kniha č. 2, r. č. 4021 – 4583, r. č. 4225.

38 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica, a. č. BB-V- 4073, Záverečná správa.

sociálnej a vekovej kategórie, ktoré po prijatí skladali tzv. sluby k tejto reholi, či už dočasné alebo večné³⁹. Už predtým sa údajne rozhodol založiť na Slovensku III. rád uvedenej rehole, kde dovtedy táto rehoľa nemala zapustené korene. V roku 1969 sa mala na to naskytnúť príležitosť. V lete odišiel na turistickú cestu do Talianska, kde navštívil predstaveného rehole karmelitánov v Ríme a informoval ho o situácii na Slovensku. Súčasne si vyžiadal súhlas na založenie a vedenie tejto rehole na Slovensku, ktorý aj získal. O výsledku cesty informoval Jána Romančíka, ktorý bol členom III. rádu karmelitánov od roku 1959 (kde ho prijal páter Metoděj v Čechách) a pátra Metoděja (vlastným menom František Minařík). Tieto informácie o činnosti pátra Povalu v roku 1969 zaznamenal vyšetrovateľ ŠtB v roku 1981. Hodili sa do vykonštruovaného procesu s „tvrdohlavým“ jezuitom.

Tiež „si dňa 27. 2. 1970 z ONV Žilina vyžiadal súhlas k vykonávaniu duchovnej správy u rehoľných sestier Božského vykupiteľa na Straníku – Žilina. Dňa 9. 3. 1970 bol ... udelený súhlas k vykonávaniu obmedzenej duchovnej činnosti.“⁴⁰

Štátna bezpečnosť si však na jeho „obmedzenú duchovnú činnosť“ chcela „posvietiť“, a tak 17. júla 1970 obnovila archivovaný osobný zväzok na Gabriela Povalu⁴¹. Po prepisovaní registračných protokolov na registratúre Krajskej správy ZNB Správy ŠtB v Banskej Bystrici skončil tento zväzok v novom registri⁴² s tým istým registračným číslom. V registračnom protokole chýba dátum zmeny. Je v ňom však poznačené, že operatívni pracovníci ŠtB v Žiline previedli osobný zväzok na pozorovací, na zväzok preverovanej osoby, na signálny⁴³, čo pre ŠtB „signalizovalo“ výstrahu, že táto osoba pácha trestnú činnosť.

A skutočne. Pátra Povalu prvýkrát odsúdil Okresný súd v Žiline za spáchanie trestného činu podľa § 178 Tr. zákona na peňažný trest 500 Kčs. Rozsudok je z 25. septembra 1972 pod číslom 2T 222/72. Ale ani to ho neodradilo a v začatej práci pokračoval. A tak 3. apríla 1974 zaregistrovala KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica s tým istým r. č.⁴⁴ na pátra Povalu

39 Tamže.

40 Tamže.

41 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica, Registračný protokol KS-MV Banská Bystrica kniha č. 4, r. č. 4001 – 4926, r. č. 4225.

42 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica, Registračný protokol KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica kniha č. 5, r. č. 4001 – 5000, r. č. 4225

43 Tamže.

44 Tamže.

spis nepriateľskej osoby (NO 1/9)⁴⁵ s krycím názvom „ORGANIZÁTOR“. Jeho intenzívne rozpracovanie Štátnou bezpečnosťou⁴⁶ viedlo k založeniu kontrolných zväzkov⁴⁷. Na 3. oddelení 2. odboru KS ZNB S-ŠtB v Banskej Bystrici bol založený kontrolný zväzok a zaregistrovaný 20. februára 1976. Pridelený bol operatívne pracovníkovi Tomáškovi. V Prahe v „centrále“⁴⁸ bol založený taktiež kontrolný zväzok zaregistrovaný 2. júla 1976 s r. č. 11381⁴⁹ a pridelený operatívne pracovníkovi 1. oddelenia 5. odboru 10. Správy FMV Hejskovi,⁵⁰ taktiež s krycím názvom „ORGANIZÁTOR“ a s podozrením, že Gabriel Povala naplňuje svojou činnosťou skutkovú podstatu § 98 trestného zákona, ktorý hovorí o podvracaní republiky. Zintenzívnila sa práca ŠtB v Žiline v akcii „ORGANIZÁTOR“ s cieľom postaviť pátra Povalu pred súd. Využívali na to všetky prostriedky, ktoré mala ŠtB k dispozícii, vrátane odpočúvania jeho telefonických hovorov (pozri s. 12) i domových prehliadok.

Nakoniec 14. januára 1981 podal pplk. JUDr. Andrej Kocan z oddelenia ŠtB v Žiline „návrh na zahájenie vyšetrovania v zmysle § 178 Tr. zákona“ na osobu Gabriela Povalu⁵¹. Prečo? Lebo „popri ... legálnej činnosti menovaný od roku 1970 ako zástupca provinciála rehole jezuitov na Slovensku získava laické osoby k náboženskej činnosti podľa pravidiel III. radu panny Marie Karmelskej.“ Tiež „prijímal intencie a organizoval zbierky na bohoslovcov“. A ďalej „Zhromažďuje majetok rehole jezuitov, usporadúva pozostalosti po jezuitoch a spoločne s Ing. Letzom, CSc., z Bratislavy spracováva štúdiu o pôsobení jezuitov na Slovensku v minulosti a súčasnosti, pričom hlavným cieľom tejto štúdie má byť poukázanie na ‚mučenie‘ a ‚strádanie‘

45 Osoby, na ktoré bol zavedený spis NO, ŠtB najintenzívnejšie rozpracovávala, pretože v jej očiach predstavovali najväčšie ohrozenie štátu. Vydávala snahu, aby im dokázala spáchanie nejakého trestného činu, prípadne ich izolovala čo najviac od ostatnej spoločnosti, aby znížila ich vplyv. Preto využívala všetky prostriedky zastrašovania (v reči ŠtB „odradzovania“). Od nasadzovania operatívnych prostriedkov (agentúrnych a technických) až po tzv. prokurátorský pohovor.

46 Pozri poznámka 33.

47 Kontrolné zväzky zakladali nadriadené útvary a viedli sa v nich záznamy o dohľade nad činnosťou podriadeného útvaru v operatívnom zväzku.

48 Správy ŠtB zaradené v organizačnej štruktúre FMV ČSSR sa nazývali centrálné. Vedľa iných povinností metodicky riadili útvary ŠtB na krajskej, prípadne okresnej úrovni a poskytovali im pomoc pri rozpracovávaní „zložitých prípadov“.

49 Dostupné na <http://www.upn.gov.sk/regpro/zobraz.php?typ=centrala&knih=112&strana=97>

50 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica, Registračný protokol KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica kniha č. 5, r. č. 4001 – 5000, r. č. 4225.

51 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica, a. č. BB-V- 4073, Návrh na začatie vyšetrovania.

jezuitov v socialistickom zriadení“. Dňa 27. augusta 1980 u G. Povalu vykonali domovú prehliadku, pri ktorej zadržali „závadové“ písomné materiály. Preto pplk. Kocan navrhol a náčelník Správy ŠtB pplk. JUDr. Korbeľ 22. januára 1981 schválil návrh na začatie vyšetrovania. Vyšetrovateľ ŠtB pplk. J. Karaba začal vyšetrovanie pod číslom vyšetrovacieho spisu ČVS – 0040/81, pričom obvineného ponechal na slobode. S výsledkami vyšetrovania sa obvinený zoznámil 28. augusta 1981. Vyšetrovateľ spracoval záverečnú správu pre prokurátora 2. septembra 1981 s návrhom „ *podať obžalobu na obvineného G. Povalu pre tr. čin marenia dozoru nad cirkvami a náboženskými spoločnosťami, podľa § 178 Tr. zákona.*“⁵²

Súd uložil pátrovi Povalovi trest odňatia slobody na osem mesiacov nepodmienečne. Na výkon trestu ho eskortovala ŠtB 25. mája 1982 z domu jeho brata v Pucove⁵³. Strávil dva týždne v Žiline⁵⁴ a zostatok trestu vo väzení v Ilave⁵⁵. Z väzenia sa vrátil po ôsmich mesiacoch.

Ani po návrate z väzenia ho Štátna bezpečnosť nespustila z pozornosti. Naopak. U každého odsúdeného hrozí recidíva. Dňa 9. februára 1982 postúpila 10. správa FMV kontrolný zväzok s r. č. 11381 s krycím menom „ORGANIZÁTOR“ 4. oddeleniu 2. odboru 12. správy FMV do Bratislavy. Táto ho zaregistrovala v bratislavskom registri zväzkov 15. februára 1982 s r. č. 26605⁵⁶ a viedla v problematike sekty. Tu bol vedený takmer tri roky a zničený 27. novembra 1984.

Okresné oddelenie ŠtB v Žiline viedlo spis nepriateľskej osoby s krycím menom „ORGANIZÁTOR“ priebežne.

Až 29. novembra 1988 spracoval kpt. JUDr. M. Ovčík návrh na ukončenie osobného zväzku so stručným odôvodnením: „ *osoba, na ktorú bol spis vedený, zomrela.*“ Podpísali ho náčelník oddelenia pplk. JUDr. J. Skála a náčelník 2. odboru S-ŠtB (Banská Bystrica) mjr. P. Čiapor. Návrh schválil plk. JUDr. Pavel Korbeľ.

Spis bol uložený do archívu KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica spolu s osobným zväzkom, ktorý bol vedený s tým istým registračným číslom 19. októbra a 15. decembra 1988 s archívными číslami 02 4241 a 02 9369.

V archíve ÚPN je uložený spis s a. č. 02 9369, pričom okrem inovovaného obalu je v ňom uložený jeden list – návrh na ukončenie.

52 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Banská Bystrica, a. č. BB-V- 4073, Záverečná správa.

53 PRIKRYL, L. V.: *Cirkev v Žiline v období komunistickej moci*, s. 112.

54 Tamže.

55 Dostupné na <http://www.fara.sk/zilina/farnost/historia.htm>

56 A ÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Registračný protokol KS ZNB S-ŠtB Bratislava kniha č. 20, r. č. 25931 – 26900, r. č. 26605.

Páter Povala sa komunistickej Štátnej bezpečnosti nezbavil do smrti. Bojoval s ňou 40 rokov, no nepodľahol jej.

Páter Povala i páter Paňák boli v „styku“ s ŠtB ako prenasledované osoby.

Informácie

Tento krátky pohľad do registrov zväzkov i do zväzkov pátrov Paňáka a Povalu som tu uviedol na ilustráciu toho, ako ŠtB v 70. a 80. rokoch pracovala so získanými informáciami. O otcovi Paňákovi získavala informácie i mimo jeho osobného zväzku a viedla ich v iných operatívnych dokumentoch od roku 1970 až do založenia zväzku na jeho osobu. Po založení osobného zväzku, ktorý naňho založila ŠtB na základe informácií z odpočúvania telefónu pátra Povalu⁵⁷, všetky získané informácie o ňom „stiahla“ doň.

Obsah zväzku pátra Paňáka dokumentuje množstvo nasadzovaných „agentúrnych prostriedkov“ a získaných informácií. Naproti tomu operatívny zväzok, ktorý viedla ŠtB na pátra Povalu, bol prakticky zničený⁵⁸. Informácie o jeho zväzku sa však zachovali vo zväzku pátra Paňáka. To ilustruje, ako je dnes možné získať informácie i zo zničených materiálov.

Nikto z tajných spolupracovníkov, s ktorými pracovníci ŠtB diskutovali, nevedel, aký majú konkrétny záujem a už vôbec nie, ako budú poskytnuté informácie využité. Práca s informáciami a informačný tok bol jedným z najdôležitejších aspektov práce ŠtB.

A tá vedela využiť proti svojim nepriateľom všetky získané informácie. I tie zdanlivo najnevinnejšie.

Na pátra Povalu sa zachoval vyšetrovací zväzok, ktorý zase dokumentuje, ako táto politická polícia dokázala manipulovať informácie, získané pri vyšetrovaní a vykonštruovať „zločin“ i trest.

Na záver

Pokynom z 11. decembra 1989 informoval generál Lorenc o príprave reorganizácie Štátnej bezpečnosti. Cieľom reorganizácie bolo „*nano-*

57 Pozri poznámku 26.

58 I v tomto prípade je však možné získať množstvo informácií o jej praktikách z registrov.

vo upraviť zameranie činnosti Štátnej bezpečnosti“.⁵⁹ Mala sa s okamžitou platnosťou pozastaviť operatívna činnosť odborov boja proti vnútornému nepriateľovi. Takto „vyčlenené pracovné sily“ mali byť poverené plnením „úloh na iných úsekoch práce Štátnej bezpečnosti, najmä ... pri ochrane ústavných (s)práv a slobôd občanov, najmä pri ochrane práv zhromažďovania, spolčovania, národnostných a náboženských práv občanov“.⁶⁰

Summary

Collaboration of Church Members with the State Security (ŠtB) or a Few Notes on Information the ŠtB was Acquiring about Churches

The paper titled *State Security and the Church* with the subtitle *A Few Notes on Information the ŠtB was acquiring about Churches* is comprised of three parts.

The first part elaborates on the intertwined protective relationship of the State Security towards the communist regime; on the structure, methods, subjects and work modes the ŠtB followed with regard to the most powerful ideological enemy, and thereby enemy of the state – the Catholic Church, as well as other churches. It also clarifies how it acquired information in the church setting.

The second part provides an example on the ŠtB's activity against churches presented in a preliminary assessment of a registration protocol regarding secret collaborators with the District Directorate of the Ministry of the Interior in Bratislava between 1954 – 1962, which illustrates the extent and intensity of elaboration concerning churches by the State Security in this period.

The third part presents factual information on two persecuted Jesuit priests. It lists the individual methods and means the ŠtB used to fight ideological adversaries of the communist regime – from the administrative methods, through intelligence and criminal law instruments, to incarceration.

59 Pokyn I. námestníka ministra vnútra ČSSR genpor. Alojza Lorenca z 11. 12. 1989 Zahájenie prác k reorganizácii zložky ŠtB č. j. N/Z-00676/89. Pozri tiež: ŽÁČEK, P.: *ŠtB na Slovensku za normalizácie*. Bratislava 2002, s. 362.

60 Tamže.

The Committee of Priests' Members of the Liberation Front and the Cyril-Methodius Society in Slovenia after 1947

Marija Čipič Rehar (Slovenia)

During the Second World War Slovenian Catholic Church was faced with three different occupiers: Germans, Italians, and Hungarians. Each of them treated the people and the culture here differently. The western part of Slovenian territory, called Primorska, came under Italian regime with the Rapallo contract in November 1920.¹ After fascists took over the power in the country, they destroyed all Slovenian cultural institutions with special laws and fascist decrees: Slovenian schools were transformed into Italian and teachers were moved to southern Italy.² They even changed names of people, places, and villages.³ A lot of Slovenians were put into concentration camps all over Italy. Slovenian companies were destroyed and so economy could not progress, Slovenian people had no future. When the Second World War started, the Slovenian boys were in Italian army, they were immobilized and their battalions were taken to the south of Italy or to Africa as working groups. Fascists wanted to make this land Italian in all possible aspects.

1 MARUŠIČ, B.: *Z zahodnega roba, o ljudeh in dogodkih iztekajočega se stoletja*. Gorica 1995, page (p.) 61 – 66.

2 KACIN – WOHINZ, M.: Primorski Slovenci in fašizem. *Primorska srečanja*, volume (vol.) 19, 1995, p. 419 – 421.

3 KACIN – WOHINZ, M., PIRJEVEC, J.: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866 – 2000*. Ljubljana 2000, p. 62.

The Slovenian priests carried an important role in preserving Slovenian culture, children were taught Slovenian alphabet and writing at the classes of catechism, this being the reason why many priests were transferred to Italy or interned. Because intellectuals fled to Yugoslavia, the priests remained the only Slovenian educated people and so believers sought consolation from them.⁴ During the Second World War people and also priests in Primorska wanted to get rid of the fascist regime, so some of the priests agreed with the partisans and also helped them in many ways: providing food, shelter, information. Some even joined them in the forests.⁵

The central part of Slovenian land was part of the Kingdom of Yugoslavia until April 6, 1941, when Italians and Germans started the invasion and divided Slovenia between them. The area including Ljubljana and down towards the south border came under the fascist regime. But here a different regime than in Primorska was established. At first it seemed that it will not be as severe. They allowed Slovenian schools and most of Slovenian institutions to exist only under the strict control and with special conditions like that of the membership in Italian organizations. Soon after the invasion the people started the Liberation Front (LF), which included various groups of people. But in 1943, the Communist Party prevailed, got all the influence and the partisan movement gained strength from there.⁶ Due to the violence of partisans (murders and stealing) the Italian soldiers, in August 1942, formed village guards, members of which were Slovenian boys and men. After Italy capitulated in September 1943, this territory was invaded by Germans, who organized the Slovenian Home Guard from village guards and gave the men weapons and training.⁷ A lot of priests supported Home guards and some also joined them and wore pistols.

Germans invaded areas in north of Ljubljana (Gorenjska and Koroška), surroundings of Maribor and Celje (Štajerska), while Hungarians ceased the area on the north-eastern border called Prekmurje. Nazis and also Hungarians removed Slovenian priests and others intellectuals to start a massive assimilation of people. They disposed of all signs of Slovenian culture: books, signs, cultural institutions; Slovenian schools were turned into German or Hungarian. They started moving Slovenians to Serbia,

4 KLINEC, R.: *Primorska duhovščina pod fašizmom*. Gorica 1979, p. 103.

5 NOVAK, A.: *Črniška kronika*. Gorica 1992, p. 119.

6 KRALJ, F.: *Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda*. In: BENEDIK, M. (ed.): *Zgodovina cerkve na Slovenskem*. Celje 1991, p. 227 – 228.

7 *Ibid.*, p. 228 – 229.

Germany, and various other places. In Gorenjska, there were only 24 Slovenian priests in 140 parishes.⁸ They had no connection with their bishop in Ljubljana; the believers had to take care of religious life in parishes. After 1943 curates of Home Guard came to help and had masses.

The situation in Štajerska and Koroška was also bad but at least their Bishop Dr. Ivan Tomažič lived in Maribor, inside the German influence area. The Germans confiscated Slovenian property, including that of the church. Most of the intellectuals and priests were arrested and treated very badly in prison: hard work, lack of food. The bishop was confined to the bishop's palace, all priests were removed from him and he had no influence on the events in the diocese. He tried to intervene with the German authorities but they refused. He was against the partisans and also against the Home Guard, which was very spread in Ljubljana and brought so many deaths.⁹

The occupying regimes influenced the relations of the priests to the Slovenian military movements and formations. The situation between the Second World War was a foundation for the relations between priests and partisans also after the war and with the new communist regime. The priests, who took a positive attitude towards the partisans, were invited by communists to support them and to turn away from the church hierarchy. With the intention to split priests in Slovenian church and make the church weaker, the authorities set up the Committee of priests members of LF and after that, when the membership grew, a society of priests called Cyril-Methodius Society (CMS). The authorities first tried joining the west area, where the priests, after 25 years under Italy, were very sensitive and a lot of them were after the joining of Primorska with Yugoslavia in September 1947, convinced that the agreement with the communist authorities is possible. Some of the priests also became members of LF voluntarily and this idea was the base for starting a special priest society.

Divided Catholic Church

Before the Second World War started, the Slovenian territory was divided into several dioceses: the central area was the Diocese of Ljubljana,

8 Ibid., p. 228.

9 GRIESSER – PEČAR, T.: Škof Ivan Tomažič med drugo svetovno vojno. In: *Tomažičev simpozij v Rimu*. Celje 2008, p. 301 – 314.

the north-eastern area was Diocese of Maribor, and the western area was divided among dioceses of Trieste, Gorizia, Rijeka, and Pazin. After the Second World War ended and the borders were agreed upon in 1947, Ljubljana and Maribor remained the same with very few changes, while the western part of Slovenia lost all dioceses because all four centers stayed outside the borders of Slovenia. The priests and believers were left without spiritual leaders. The Holy See appointed a new Apostolic Administrator for the Yugoslave part of the Diocese Gorica, Dr. Franc Močnik.¹⁰ He stayed on this position for only a month, after that the Secret Service prepared a protest march with members of the Communist Party (CP), and demanded that Močnik would leave Yugoslavia. They took him to the border, beating him and threw him over the barbed wire.¹¹ He returned and they repeated the march and he was deported again.¹² After that he wrote to the government, got no explanation; his sister Pavla was arrested and questioned,¹³ finally he had no choice but to give up and stay in Gorizia.¹⁴

In July 1948, the Holy See appointed Dr. Mihael Toroš to the place of Močnik.¹⁵ He kept good relations with the Yugoslavian government. When he arrived to Solkan, he visited the local LF unit and he declared himself a good Yugoslavian citizen.¹⁶ The authorities saw in him a person, who could help them divide Slovenian church and who would do what they liked. Toroš was a professor of the Church Law and he believed the laws in Yugoslavia would be abided.¹⁷ But the authorities used him, they promised him they will let the priests out of prison and allow them to work normally in parishes, and they often blackmailed him. He sided with the government hoping to help the church. The authorities gave him a car with a driver, who was a member of the Secret Service. They renovated his apartment in Kapela near Nova Gorica and gave him money, medical care, a room in a hotel, when he went to Ljubljana. In return, at masses he told people to obey and to respect the new government. For this he had

10 *Cerkev na Slovenskem*. Ljubljana 1971, p. 242.

11 Arhiv Slovenije (AS) 1931, microfilms (mfs.), Slovenian Intelligence Agency (SOVA – UNZ), serija A, 002, II002345.

12 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 002, II002360.

13 RUPNIK, F.: Opravičilo dr. Francu Močniku. In: *Koledar GMD*. Gorica 1992, p. 52.

14 MOČNIK, F.: *Moji spomini*. Gorica 2001, p. 63 – 75.

15 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0018009-10.

16 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 005, 5757, May 29, 1948.

17 RUPNIK, F.: Slovenska Cerkev na Goriškem med leti 1945 – 1965. In: DOLINAR, F. M., TAVANO, L. (eds.): *Cerkev in družba na Goriškem ter njihov odnos do vojne in osvobodilnih gibanj*. Gorica 1997, p. 303.

his reasons, he wanted to publish a religious magazine and open a seminary for boys. It took him three years (from 1949 until 1952) to open it in Vipava and to publish a magazine called *Družina* (Family).¹⁸ It cost him a lot to get those things, he had to support the government in public and preach about the "Communist Homeland."¹⁹ On the other hand, he demanded his priests be let out of prison, allowed to teach and have masses in church.²⁰

The question remains – why did he cooperate with the authorities? Was he forced to or did he want to? It is certain that at first this cooperation was voluntary because he was convinced he would get the best for his church, but later he was forced because he wanted things from them and the authorities also wanted things from him. From the reports of conversations between Toroš and the authorities it is seen that he was afraid of them.²¹

After the Second World War, the Bishop of Ljubljana Dr. Gregorij Rožman fled to Austria with other members of the Slovenian Home Guard, only the general vicar Dr. Ignacij Nadrah stayed in Ljubljana. Anton Vovk replaced him at this position and he became a subsidiary bishop in December 1946.²² The authorities regularly interrogated him, searched his apartment and disabled him as a bishop. He had problems at confirmations: there was no electricity and water in the places of confirmation, the buses to transfer the children, who would get the confirmation, were not driving, bishop's car was destroyed and shameful signs appeared on houses the night before the confirmation took place.²³ After the Second World War ended, the authorities demanded all priests to move to Ljubljana until they would get a permission to live in parishes, which was very hard to acquire. Some were even arrested on the basis of false reports of the Secret Service.²⁴ The priests also had to get permission for teaching catechism

18 Škofijski arhiv Koper (ŠAK), Mihael Toroš, Pismo Borisu Kraigherju, October 22, 1952.

19 ŠAK, Apostolska administratura Nova Gorica (AANG), Mihael Toroš, Pastirsko pismo, January 18, 1951.

20 ŠAK, Mihael Toroš, Pismo Borisu Kraigherju, October 22, 1952, Legacy of Anton Bajt, Pismo Toroša, January 2, 1949.

21 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017910-13.

22 KRALJ, F.: *Versko in cerkveno življenje*, p. 232.

23 VOVK, A.: *V spomin in opomin. Osebni zapisi škofa Antona Vovka od 1945 do 1953*. Ljubljana 2003, p. 152 – 165.

24 Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Škofje, Anton Vovk, fascicle (fasc.) 74, 11, number (no.) 2666. VOVK, A.: *V spomin in opomin*, p. 82, 85.

and the authorities were delaying the papers, sometimes the school year ended before they got it.²⁵ A lot of times they were disabled because of the fines for gathering children or preaching. If they complained, the fine was tripled.²⁶ In January 1952, a big incident happened, when Vovk went to Novo mesto by train and petrol was poured all over him and burned. He suffered scars which lasted his entire life.²⁷

The authorities used all efforts to divide Slovenian bishops but at the same time, they tried to divide also priests to loose their influence on their believers and so the CP could grow. With all efforts to persuade priests to distance themselves from the church, they tried arresting them, questioning, controlling them and to increase the influence, they started assembling them.

The beginning of Committee of priests' members of LF

During the Second World War in all parts of Slovenia priests joined the partisans. Usually they did not carry guns but they were in charge of other things like taking care of wounded soldiers. Their number was not high but the authorities stressed their number and contribution in public life, they published their articles and gave them material goods and jobs. Some were very active: they participated at various elections as candidates and also got elected. The authorities wanted them to be seen in public as much as possible and to attract other priests. That is why between 1945 and 1947 they organized priest meetings. Thus the authorities presented their vision of priest co-operation and activities of the Catholic Church, persuading priests to work for the authorities and to neglect their work as priests. In 1947, they tried to widen the LF membership to all priests in Slovenia. On October 22, they arranged a meeting for the priests of western Slovenia.²⁸ At first the Secret Service checked all priests, most of them were under control since 1945, no matter if they supported the partisan movement or not. When the war was approaching the end, they took a hostile attitude towards them.

25 VOVK, A.: *V spomin in opomin*, p. 122 – 123, see footnote 197.

26 VOVK, A.: *V spomin in opomin*, p. 140 – 141.

27 KRALJ, F.: *Versko in cerkveno življenje*, p. 233.

28 AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 006, 6392-3.

In western and north-eastern Slovenia the priests were, because of the war situation, more in favour of the partisans, so the authorities invited priests to meetings and they attended them more benevolently than in Ljubljana. Meetings were prepared by the government: they led the conversations and drew the conclusions. Priests were not happy about the government's suggestions but they could not stop the establishment of Initiatory Secretariat of priest members of LF. The Secretary became Anton Bajt, the priest from a small village Šmarje near the western border. He was persecuted by fascists and he supported partisans during the war. The Secret Service persuaded him to bring them the information about other priests. They sent him around Slovenia visiting priests, arranging meetings and "*raising priests in patriotic spirit*".²⁹

The Initiatory Secretariat settled the first rank political meeting of all priest members of LF with the intention "*to give directions of how national church with their work among the nation should work*", which actually meant that bishops were taken away from the priests with the intention to lose influence in church hierarchy. They wrote on the invitations that the participation at the meetings was obligatory, and also that with their presence they show "*their activity, discipline and affiliation to the whole-national movement*".³⁰ At first the attendance was scarce and many asked bishops if they were allowed to attend meetings.³¹ As a response, the Secret Service visited a lot of priests, first the ones who joined forcing them to persuade others to join. They also visited non-members and questioned them, pressuring them to join. More important priests like deans were under bigger pressure, the Secret Service often visited them, demanding from them to spread the spirit of LF among others and to use their influence as deans. Despite the small participation the authorities were determined to continue with the Committee.

The Central Committee of CP supported the Initiatory Secretariat, guided it and monitored the attendance of representatives, who took care of the political influence. With the intention of expand the Initiatory Secretariat, they offered members material goods that were not available to ordinary people (wine for masses, candles, soap, oil, money). They provided medical care and pension for elderly and sick priests.³²

29 Naše dosedanje delo. *Bilten*, 1948, no. 2, p. 2 – 4.

30 NŠAL, Škofje, fasc. 75, 4, Vabilo na sestanek, March 25, 1948.

31 VOVK, A.: *V spomin in opomin*, p. 174 – 176.

32 NŠAL, Škofje, fasc. 75, 4, no. 2234.

The priests, who wanted to join, were obliged to make an application to the local political committee of LF, which shows the dependence of the Initiatory Secretariat on the government. In November 1948, they started publishing magazine *Bilten*, the priests had to send articles (usually dictated by authorities) to the Agitprop Commission, which decided what to publish.³³ Articles involved insulting comments about priest trials but the priests did not want to criticize their colleagues, so they were certain that the articles were written by the communists.³⁴

Establishment of the Cyril-Methodius Society

The Committee of priest members of the LF transformed into CMS in September 1949, their president became Anton Bajt and the *Bilten* became the *Nova pot* (New way).³⁵ Slovenian bishops did not have much reaction to that, except for the Apostolic Administrator of the Yugoslavian part of the Diocese of Gorica, Toroš, who congratulated the Society in writing.³⁶ Before that he approved the Society rules, which were accepted at the general assembly. The rules were sent also to the Ljubljana Bishop Anton Vovk, who declined the Society and explained that he cannot decide anything about a society, which has no connection to the church.³⁷ Toroš's decision to support the Society brought the fraction between Slovenian Apostolic Administrators. On one side there was Toroš with the authorities; on the other side were Vovk and Dr. Maksimilijan Držečnik, the Bishop of Maribor. The Secret Service put a lot of pressure on them to force them to read the *Bilten* and to allow priests to join CMS. Vovk always answered that the *Bilten* is a disgrace and cannot be connected to the church, if it contains critics of the Vatican.³⁸ The authorities also wanted to show Vovk and Držečnik that priests do not obey them and that they are going away from the church hierarchy.³⁹

33 Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), Okrajni odbor SZDL [Socialistic association of working people] Gorica, fasc. 18. Zapisnik sestanka duhovnikov članov OF [Liberation front] za goriški okraj, January 7, 1949.

34 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 004, 3286.

35 KURNJEK, B., MAUČEC, M., MOZETIČ, I.: Dnevno časopisje o duhovniških procesih na Slovenskem 1945 – 1953. *Acta ecclesiastica*, 1999, no. 21, p. 42.

36 NŠAL, Škofje, fasc. 103, Oris zgodovine CMS v Sloveniji, p. 2.

37 NŠAL, Škofje, fasc. 75, 4, no. 2234.

38 VOVK, A.: *V spomin in opomin*, p. 424, 429.

39 VOVK, A.: *V spomin in opomin*, p. 433.

Meetings of CMS became part of priest's life, of both members and non-members, who were continually pressured to join. Also the presidents of local committees ordered members to persuade others to come to the Society and thus get material goods that others have.

Authorities prepared resolutions and statements and sent them to the Bishop Ordinary's Office in Ljubljana but first they forced priests to sign them. Resolutions were dictated by the authorities and CMS leaders presented them at meetings. Priests usually refused to sign but leaders threatened them, so they had to sign sooner or later. The priests in prisons were also forced to sign; their resolutions were written and also published in daily newspapers like they were independent work of priests, which was practically impossible under severe surveillance.⁴⁰ It is worth mentioning that they collected names of all priests around Slovenia in different prisons. The resolutions sent to bishops were written in a style of communist expressions like: "*we are sorry that the highest representatives of the church have wrong information and do not know how important the Committee is for the church*".⁴¹

The content was on the level of that time bureaucracy and administrative documents. The language was inappropriate for communication between a bishop and a priest – there was no respect and the titles were wrong, this was a mistake that a priest would never do. In June 1950, the Society sent a resolution in which they cited the merits for the church that the Society has and the expectation to acknowledge CMS. The resolution stated that CMS has 463 members and also one bishop. The leading Bishop Anton Vovk was not ready to admit that because with the recognition of CMS the Slovenian church would lose credibility in the eyes of the Vatican.⁴²

Membership in CMS

The authorities wanted to have all the priests in the CMS and they used all possible ways to persuade them to join. When priests got the invitations to meetings, they tried to find a way to avoid it. Some of them used

40 NŠAL, Škofje, fasc. 75, 4, Spomenica June 13, 1950. Resolucija, 1950.

41 NŠAL, Škofje, fasc. 75, 4, Spomenica, ki jo pošiljajo zaprti duhovniki škofijskim ordinariatom v LRS.

42 NŠAL, Škofje, fasc. 75, 4, Spomenica, June 13, 1950.

an excuse of being ill, old or they left the meeting early, before there was a resolution to sign. A lot of priests, who did not want to join, ended up in prison. The biggest trial in western Slovenia, called the Tolmin Trial (after the town Tolmin) was focused on priests who did not join CMS. As one of the prisoners wrote in his memories, in that part of the territory only he and one of his colleague did not join but the pressure was getting bigger every day, so they entered. He did not like the way CMS functioned and he spoke about that at a three day meeting of CMS in Bled. He spoke for a free teaching of catechism without the permission of the authorities and he wanted CMS to achieve that.⁴³ He was sentenced to ten years in prison and three years loss of civil rights.⁴⁴

There were also other pressures on priests; the authorities sent a car with a driver on the day of the meeting, to collect them from parish to parish and drive them to the meeting and after that home.⁴⁵ Non-members were sullied to mass-meetings of LF in front of their believers and they tried to insult them and destroy their reputation with offensive articles in newspapers.⁴⁶ One of the priests on trial in 1952 stated that he joined when the officials from the town came and threatened him with jail, stating that he wanted to escape abroad.⁴⁷ When one of the deans returned from prison, he immediately attended a meeting of CMS.⁴⁸

In September 1949, when the school started, the priests had to make an application if they wanted to teach religious lessons. The authorities gave the permission only to those in LF. After that the membership grew very fast and the priests got their permissions.⁴⁹ In 1951, in the district of Nova Gorica there was no priest that was not a member and would not have a permission to teach religious lessons.⁵⁰ Beside that, the priests started getting payment for teaching but some of them declined it, be-

43 MARC, L.: *Črepinje, Spominjanje primorskega duhovnika 1940 – 1958*. Celje – Gorica 1994, p. 134 – 138.

44 AS 1931, fasc. 529, Tolminski proces, Razsodba, 51 – 52.

45 Testimony of Vladimir Pirih, November 29, 2003.

46 PANG, Okrajni komite KPS [Communist Party] Tolmin, fasc. 8, Zapisnik seje okrajnega komiteta KPS Tolmin, July 13, 1948.

47 AS 1931, 80 – 10 Tolminski proces, Javna ustna obravnava.

48 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 005, 5867.

49 PANG, Okrajni komite KPS Tolmin, fasc. 11, Sezname duhovnikov, ki prejmejo dovoljenje za poučevanje verouka, September 22, 1949.

50 PANG, Okrajni odbor SZDL Gorica, fasc. 18, Pregled pouka verouka.

cause they were afraid the authorities wanted to bribe them.⁵¹ Members were allowed to collect voluntary contributions, to shop in the CMS marketing cooperative, and to the return of travel expanses. The members were usually punished only with a warning, not with a punishment or a fine like non-members.⁵²

The meetings were held four times a year by districts – every quarter and a general meeting once a year in Ljubljana, which lasted two days. The meetings were summoned in January, March, August; in September there was a general meeting of all priest members, and then in October there was another meeting by districts.⁵³

Leaders of the CMS were mostly priests, who were active in the partisan movement, and were quite distanced from the official church. One of them Jože Lampret even became the Secretary of Religious Commission of the Slovenian Government. They were in good relations with the authorities and got an important role in the every day life in the church. Their connection to the authorities gave them the possibility to get some benefits for other priests with an intervention of the CMS leaders. One of those was the president Bajt. Priests visited him asking for material help, repair of damaged churches, permission to teach religious lessons, permission to live and work in parishes, and they also came when they had problems with local authorities.⁵⁴ Even Toroš as Apostolic Administrator came to him and asked him for help.⁵⁵ At first, until the authorities reestablished their own connections, Bajt was the one who interceded demands to Toroš. At negotiations for the establishment of the seminary, Bajt demanded from Toroš to publish a circular with a recommendation to be loyal to the authorities.⁵⁶ Bajt soon got the reputation of a priest with such good relations to the authorities that he could intervene for all priests.⁵⁷ Toroš, describing the dependence of his priests and his own on Bajt, declared: *“My priests in my diocese depend on Bajt. He takes care of all the questions between me and the authorities. I recommend all priests to*

51 PANG, Okrajni odbor SZDL Gorica, fasc. 18, Zapisnik II. redne seje pokrajinskega odbora CMD [Ciril-Method Society] za Slovensko Primorje, Primorje, February 22, 1951.

52 Provincial archive of Koper (PAK), Okrajni komite KPS Postojna, fasc. 8, Zapisnik seje biroja okrajnega komiteta, February 22, 1951.

53 Razvoj duhovniškega gibanja na Primorskem. *Nova pot*, 1949, no. 2, p. 49 – 50.

54 Legacy of Anton Bajt, Pisma duhovnikov.

55 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 005, 5373.

56 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 005, 5890.

57 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 004, 3706.

*turn to him if they have problems.*⁵⁸ The situation was absurd but the authorities were satisfied because members of the CMS got more influence.

Excommunication of the CMS members

Society of priests was under the control of the authorities and that was unacceptable for the Vatican. The Society was supposed to be confirmed by the Yugoslavian Bishops' Conference, which prohibited the membership in the Society. Without the official approval it was a question of time when the sanctions from Vatican would come.

The process that led to this situation took place from April 1949 until February 1951. In April 1949, the Council Congregation in Vatican prohibited the *Bilten*.⁵⁹ In Slovenia, the government did not care about that and the president Anton Bajt explained to the priests that this was a reaction of Slovenian emigrants. He also persuaded priests that it was just a false alarm. Despite that a lot of priests refused to read the *Bilten*, and also did not pay the subscription.⁶⁰ Members were called to meetings to condemn the prohibition of the *Bilten*. In June 1949, a delegation was sent to Belgrade to the Vatican deputy Joseph Hurley with a resolution, among the content of which the most problematical was the fifth article: *"we want the prohibition of the Bilten revoked, which will show that the high church hierarchy has the intention to cooperate with the authorities and the will of people"*.⁶¹ The visit was not successful because Hurley did not want to accept them as a delegation but only as separate persons.⁶² Vatican did not revoke the decrees so again, in December 1949, the Council Congregation threatened with the excommunication of the most important members. Then again came a new warning to six priests in February 1950, where they prohibited any writing in newspapers and propaganda between priests. They were supposed to quit membership immediately or they would be excommunicated. Their superiors were informed about the situation. Two of the priests gave up the membership and one died.⁶³ The

58 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 004, 3489.

59 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017100.

60 NŠAL, Društva in ustanove, fasc. 50, Ustanovni občni zbor CMS 1949, p. 27 – 28.

61 NŠAL, Škofje, fasc. 75, 4.

62 Delegacija slovenskih katoliških duhovnikov članov OF pri zastopniku vatikanske države. *Bilten*, 1949, no. 7.

63 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017098.

other three were excommunicated and the authorities saw that as a big problem. They forced the Apostolic Administrator Toroš to write an intervention to Vatican.⁶⁴ That was not enough, decrees were not revoked, the excommunication was confirmed and it was also announced on the Radio Vatican and in the Vatican paper *L'Osservatore Romano*.⁶⁵

The authorities wanted to hide the problematical situation and to avoid massive resignation from the Society; otherwise all their efforts would be in vain.⁶⁶ Bajt and Lampret consulted with the authorities and they gave them the instructions how to resolve the situation. They agitated to elect Bajt for the president again and to support him. Lampret wrote a pleading, explaining that he attended meetings of the CMS as a Secretary of Religious Commission of the Slovenian Government.⁶⁷ All hopes were put in Toroš and his influence.⁶⁸ They activated local CMS Societies, prepared resolutions, which the priests had to sign, letters were sent to the Council Congregation and Papal Nuncio.⁶⁹

Except the excommunicated priests, Toroš as their defender had also many problems. The Holy See approved his work in a letter in June 1950, but at the same time they stressed the dissatisfaction about his pastoral work. They called him to be more loyal to the Holy See and stimulated him not to be a stumbling block and a reason for disunion in Slovenian church.⁷⁰ When the public was informed about the excommunications and the content of the decrees, Bajt was still a priest in the village Šmarje. The priests stopped visiting him and he was afraid what would happen to him. The authorities attentively watched members of the CMS and other priests, and found out that most of the members would be pleased to step out of the Society. Only a dozen would be disappointed because they would lose their influence. Toroš was angry at Bajt because of the problems with Vatican; he blamed him for the occurrence on the general CMS meeting and for not respecting the prohibition on CMS activity.⁷¹

64 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017982.

65 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017574.

66 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 004, 4504.

67 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017574.

68 NŠAL, Društva in ustanove, fasc. 53, 1. seja glavnega odbora 1950, October 25, 1950.

69 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017191.

70 KRALJ, F.: Škofijska semenišča na Primorskem skozi čas. In: ALBREHT, I. (ed.): *Zbornik ob zlatem jubileju Malega semenišča v Vipavi*. Vipava 2002, p. 35.

71 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017882.

Toroš had to resolve Bajt's situation; he invited him and gave him three options. First, he could stay in Šmarje and continue in his work of a priest but Toroš would have to distance himself from him to avoid problems. Second, Bajt would have to respect demands of the Council Congregation, and third, move to the city and stay a priest only by name.⁷² Before the final decision, Toroš consulted the government representatives. He also got a letter from Papal Nuncio to resolve the situation.⁷³ They were informed about the Bajt's election for the president of the CMS and his speech on the general meeting.⁷⁴ In December 1950, Toroš stopped supporting Bajt to save his own position of an Apostolic Administrator.⁷⁵

The authorities wanted Bajt to stay in a parish and retain a place in the CMS; therefore, they started an action in Bajt's parish. With the help of the local authorities they collected signatures to support Bajt.⁷⁶ A memorandum was drafted by the authorities, believers only signed it. There were doubts among the believers because the content stated that they would not accept any other priest except Bajt. This action was aimed at persuading the church hierarchy that people were on Bajt's side, but there was no success.⁷⁷

There was also the question of validity of Bajt's interdiction of performing religious ceremonies like baptism, marriage, and masses. Because of that, Toroš sent another priest to Šmarje, and he took care of holy masses and other ceremonies, to avoid invalid rites. Despite that, Bajt stayed in Šmarje and he also performed some of the priest's work.⁷⁸

Toroš was forced to give a circular that announced Bajt could no longer work as a priest. The priests were troubled, but the authorities made sure there were no rumors about that.⁷⁹ Bajt was relieved of his duty as a president of the CMS, but he stayed in CMS as an important member. He was still active in politics and tried to get release from excommunication. The Council Congregation mediated Toroš's demands, which Bajt would have to perform: to condemn the CMS and religious exercise, however, Bajt refused. Toroš was not able to help Bajt anymore, and thus described Bajt's

72 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017882.

73 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017939, II0017992.

74 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017992.

75 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017894.

76 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 004, 4503, autumn 1950.

77 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija U, 004, 4503, autumn 1950.

78 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017844.

79 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017561.

situation to Vovk: "he is an unfortunate man because the authorities got him in the grip and he cannot do anything to save himself".⁸⁰

The release from excommunication remained an important question in relations between the authorities and the church. The authorities brought it out at every possible situation. In November 1951, the Minister of the Interior gave Slovenian bishops these demands: to revoke Bajt's and Lampret's excommunication and to allow priests to enter the CMS. He also declared that if those two demands would be taken care of, the priests will be able to work easier.⁸¹ The question of excommunication was brought up in every conversation between them, there were also some actions of withdrawal between the CMS members, but it took a lot of time until on November 2 and 3, 1966 Bajt and Lampret got the revocation from the Apostolic Administrator in Koper.⁸²

Decline of CMS

The Yugoslavian Bishops' Conference decided to settle things with CMS and in September 1952 they announced a decree *non licet*, with which all priests societies were forbidden. The authorities put pressure on bishops and demanded they protest against that decision. The pressure in Slovenia was the biggest in Yugoslavia, the Slovenian bishops managed to achieve at the Yugoslavian Bishops' Conference that decree *non licet* was not published in Slovenia. After the conference in Zagreb there was ransacking on the night from October 2 to 3 in bishop's residence, they searched the entire Vovk's apartment and arrested the bishop's secretary. There were 30 people searching.⁸³ The authorities treated Vovk as the worst political enemy, despite of the fact that he tried to resolve the problematical situation about the CMS.

The CMS was a society, formed and run by the government and most of the priests attended meetings under pressure. Beside the fact that the authorities pushed inside secret agents – priests, also the contents of meetings were dictated.⁸⁴ Between 1949 and 1953 the priests were under severe

80 AS 1931, mfs., SOVA – UNZ, serija A, 012, II0017894.

81 ŠAK, AANG, Mihael Toroš, Pismo Borisu Kraigherju, October 22, 1952.

82 AS 1211, fasc. 112. Poročilo Antona Bajta in Jožeta Lampreta o rehabilitaciji.

83 VOVK, A.: *V spomin in opomin*, p. 245.

84 AS 1931, Letna poročila republiškega sekretariata za notranje zadeve, II. oddelek, 1955, p. 25.

pressure and also the Apostolic Administrator Toroš recommended them to join the Society and confirmed the rules of the CMS in 1949.

In 1952, the relations between Toroš and the government became worse. They promised him to allow him to publish a religious magazine and to open a theological seminary. He did not understand that their promises would not last long; they used him to divide Slovenian bishops. In 1952, there were trials against his priests, he intervened for them with no success and the applications for permission to teach were rejected. Between 1952 and 1953 the relations with the authorities worsened. He started making demands firmly, when he asked for permissions, he cited articles from the Yugoslavian Constitution and laws that were supposed to be respected. With worse relations with authorities, the relations with the CMS also got worse. That took power from the CMS because it lost influence in church hierarchy, but at that time the Society was very strong, the authorities controlled it, and membership did not change much. Nevertheless, from year to year it lost on membership and importance. Toroš quit the membership finally in 1954 and from that time he protested against it.⁸⁵ On the other hand, Vovk and Držečnik did not speak against the CMS in public, so the authorities turned to them and started to consider their tolerant way to resolve problems and issued no severe critics against them.⁸⁶

Bishops tolerated the CMS and waited while the Society was losing its role. The authorities once again put pressure on priests to join.⁸⁷ In Štajerska the pressure was bigger, while in Primorska the Society became a cultural society. In the course of time, societies all over Slovenia changed and the priests gathered together, went on excursions, prepared exhibitions, read poems, sang and talked.⁸⁸

The CMS was losing members every year, most of the members were old, when they died the membership dropped, younger priests did not apply. Between 1957 and 1958, the membership became so uninteresting that members with joy expected the decay and the fact that they would not be forced to be members anymore. With the intention to prevent the fall of the CMS, the authorities organized massive meetings and again forced priests to interrogations and to denunciate others, and to report regularly about the happening in priests lines. After that the priests were

85 *Ibid.*, 1954, p. 16 – 17.

86 *Ibid.*, 1955, p. 2 – 3.

87 *Ibid.*, 1959, p. 17 – 18.

88 *Ibid.*, 1955, p. 3.

frightened and they cooperated with the CMS more intensively, the authorities were happy and they stated in their documents the rise of the Society.⁸⁹ First years of forced membership passed by and the Society needed various stimulations to attract members to stay in - for example - one very important factor was a health insurance.⁹⁰

The CMS played a very important role after the Second World War in the attempt of differentiation in the Catholic Church. Despite big efforts to separate priests, the attempt did not work. Bishop Vovk, who was until 1953 especially opposed, did not give up despite of forcing of priests into membership, arresting priests, interrogations, and Secret Service between priests. The authorities found out that violence and the CMS did not make priests to split and that there was no success in that kind of approach. The Society remained as a reliquary of the time until the Yugoslavian state fell in ruins.

Resumé

Výbor kňazských členov Oslobodeneckého frontu a Cyrilo-metodská spoločnosť v Slovinsku po roku 1947

Príspevok sa zaoberá formovaním, vývojom a činnosťou Výboru kňazských členov OF v Slovinsku, ktorý bol v roku 1947 určený výlučne pre kňazov. Založili ho slovinské štátne orgány s cieľom rozdeliť kňazov na tých, ktorí so štátnou mocou súhlasili, a na tých, ktorí ju odmietali.

Prvými členmi výboru sa stali tí, ktorí podporovali partizánov. Štátne orgány poskytli nielen striktné inštrukcie, ako výbor viesť, ale zabezpečovali aj témy stretnutí, nútili kňazov podpisovať vyhlásenia o podpore komunistického režimu a ďalších kňazov špehovali. Vedúci výboru dostali jedlo, víno, sviečky, peniaze, lekárske ošetrenie a prísľub, že budú povýšení v cirkevnej hierarchii, čo bolo prakticky neuskutočniteľné.

V septembri roku 1949 sa Výbor kňazských členov premenoval na Cyrilo-metodskú spoločnosť (ďalej CS), ktorá pokračovala v činnosti a spôsobovala aktívnym kňazom nemalé ťažkosti. Popredných kňazov, ktorí členstvo v spoločnosti odmietli, exkomunikovali, pretože sa ich aktivity nezlučovali s pravidlami cirkvi.

89 Ibid., 1959, p. 42 – 43.

90 Ibid., 1963, p. 17.

Väčšina slovinských kňazov sa k spoločnosti pridala, pretože zároveň s členstvom dostali povolenie vyučovať katechizmus na základných školách a pracovať vo farnostiach. Podobne to bolo aj v prípade zatknutých kňazov, ktorí pred amnestiou museli podpísať členstvo v CS.

V rokoch 1947 až 1953 zohrávala Cyrilo-metodská spoločnosť dôležitú rolu vo vzťahu medzi štátom a cirkvou, pretože na rozdelenie slovinských biskupov použili jedného z nich, ktorý do CS vstúpil a na oplátku si vyslúžil auto so šoférom, byt a iné výhody. V rokoch 1945 až 1953 sa komunisti sústredili na prenasledovanie kňazov, zatiaľ čo bežným občanom dovolili chodiť do kostola, a to aj členom komunistickej strany. V roku 1952 sa to však zmenilo. Namiesto kňazov sa terčom prenasledovania stalo zrazu náboženské vierovyznanie, a kým mnohých kňazov v tom čase prepustili z väzenia, účasť na omši alebo hodinách náboženstva sa práve pre bežných občanov stali problémom.

Napriek tomu, že Cyrilo-metodská spoločnosť časom stratila dôležitosť, v 60. rokoch zostala jej činnosť len pri stretnutiach kňazov, ktorí sa venovali kultúrnym debatám, pôsobila aj naďalej a zanikla až koncom 80. rokov.

Why did Catholic Priests Collaborate with the Stasi?

Answers from the Files of the Secret Police in the Former GDR

Gregor Buß (Czech Republic)

1. Introduction

It is one of the most depressing chapters in recent church history that dozens, even hundreds of Catholic priests collaborated with the Secret Police of former socialist countries in Central and Eastern Europe. Not only the church hierarchy, but also many Christian Catholics often try to fade out these dark sides. Instead, they would rather hint at the heroic deeds of numerous Catholics who didn't give up their faith under adverse conditions and sometimes even gave their lives for their Christian convictions. Without a doubt, these examples of strong faith have to be commemorated. But the church also has to face the fact that there were traitors, secret agents, and collaborators among their employees and priests in Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania, the GDR and other states of the former Eastern Bloc. Only if the Catholic Church comes to terms with both aspects of its past under communism, – the bright and the dark sides – it will be possible to draw a picture which mirrors reality as good as possible.

2. *The secret records of the Stasi*

In a research project I analyzed the records of the “Ministry for State Security” (*Stasi*) about 62 Catholic priests in the former GDR. All of them were named as “*IM*” which means “*inoffizieller Mitarbeiter*” (unofficial collaborator, secret agent). Over the four decades of the existence of the GDR the *Stasi* recruited more than 600,000 persons as *IM*; at the time of the fall of the Berlin Wall there were exactly 173,081¹ *IMs* – that is about one percent of the whole population. Erich Mielke, who was the Minister for State Security for more than 30 years, therefore, called the huge army of unofficial collaborators the “*main weapon for attacking the enemy*”².

Nevertheless, the various cases of secret collaboration differed enormously from each other. Because of this, I tried to draw a sample among the priests who were listed as *IMs* which was as significant as possible. I selected cases from the beginning of the 1950s until the breakdown of the socialist regime in 1989 and read records from all regions in the former GDR. Furthermore, I analyzed cases from all positions in the Catholic Church – ranging from village vicar to bishop. Also, the length of collaboration varied tremendously; sometimes it lasted only some days, in other cases several decades.

In addition to this, it is a serious problem that the data in the *Stasi* records is not always reliable. One should not forget that these documents reflect the perspective of the *Stasi* officer who tried to present his work as good as possible. In every file one can expect that some information is cleared, important details left out, or whole passages invented. The *IM*-cases among priests, especially, pose a challenge to every historian. In contrast to a regular *IM*, for example, priests didn’t have to sign a commitment document.³ The *Stasi* knew that priests had to inform their bishops immediately when they were contacted by the Secret Police. Therefore,

1 Compare (cf.): MÜLLER-ENBERGS, H.: *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit – Teil 3: Statistik*. Berlin 2007, p. 242.

2 Cf. for example: “MfS-Richtlinie 1/79”, reprinted in: MÜLLER-ENBERGS, H.: *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit – Richtlinien und Durchführungsbestimmungen*. Berlin 1996, p. 305 – 373, 305.

3 For further details cf.: SCHÄFER B.: “‘Inoffizielle Mitarbeiter’ und ‘Zusammenarbeit’”. Zur Differenzierung von MfS-Unterlagen im Bereich der katholischen Kirche“. In: HENKE K.-D., ENGELMANN R. (eds.), *Aktenlage. Die Bedeutung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes für die Zeitgeschichtsforschung*. Berlin 1995, p. 47 – 55, 49.

Stasi officers often didn't reveal their true identity and aspiration when they contacted them.

3. Priests as "collaborators" of the Stasi?

As a first result, it can be stated that not every priest who was listed as *IM* by the *Stasi* was automatically an informer. The existence of such a file is no definite proof that someone secretly collaborated with the *Stasi* and betrayed his brothers or parish members. Rather, the contents of the *Stasi* records have to be analyzed critically. It also helps to compare them with other reports and documents, for example, from church archives. Not till then can a more reliable judgement be delivered about the secret collaboration.

My research has shown that it is necessary to differentiate between different types of unofficial collaborators among priests. In this respect, the internal categorization of the *Stasi*⁴ does not help us. This typology is not very meaningful when it is applied to secret agents in the Catholic Church. Take as an example the category "IMB" (*IM "der Abwehr mit Feindverbindung bzw. zur unmittelbaren Bearbeitung im Verdacht der Feindtätigkeit stehender Personen"*). An unofficial collaborator was promoted to *IMB* when he was in direct contact with "enemies" and hence, was able to obtain valuable information. Less than three percent of all *IMs* in the GDR were *IMBs*. Therefore, they formed a kind of elite among the secret informants. In the Catholic Church there was a disproportionately high number of *IMBs*. The reason for this, however, – as Bernd Schäfer rightly observes – can be easily explained. Every *IM* within the church "inevitably came in touch with persons who were suspected to be 'enemies'.⁵ About the priest's actual involvement in the *Stasi* his classification as *IMB* does not say a lot.

Instead of relying on the internal categorization of the *Stasi*, one has to find other criteria. According to my findings, it seems to make sense to divide the *Stasi*-church contacts into two groups: on the one hand there were official, or rather, semi-official meetings which were held on behalf

4 Cf.: MÜLLER-ENBERGS, H.: *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit – Richtlinien und Durchführungsbestimmungen*, p. 62 – 90.

5 SCHÄFER, B.: "'Inoffizielle Mitarbeiter' und 'Mitarbeit'". Zur Differenzierung von Kategorien des Ministeriums für Staatssicherheit im Bereich der katholischen Kirche." *Kirchliche Zeitgeschichte*, 1993, number (no.) 2, p. 447 – 466, 453.

of the bishop; on the other hand, priests also conspiratorially talked with *Stasi* officers, such that neither their bishop nor any other person knew about these contacts.

Let us look first at the official and semi-official meetings respectively. According to the research to date, there were nine priests in the former GDR who were authorized by their bishops to talk to *Stasi* representatives. The most important of these contacts were on behalf of the East German Bishops' Conference (BOK/BBK), but there were also official negotiations with the *Stasi* in the dioceses of Dresden-Meißen and Magdeburg.⁶

Why did the bishops entrust some of their priests with these contacts? Couldn't they have talked with other national or governmental institutions, such as the Secretary for Church Affairs? In order to find answers to these questions I talked with one of these Episcopal legates. From his point of view, the contacts and negotiations with the Secret Police were just inevitable. The *Stasi*, as a "super ministry," was practically omnipresent. It was responsible for entries to and exits from the GDR. It controlled the import of products from the West (e.g. books) and also supervised financial transfers. If you wanted to ransom prisoners, you had to contact the *Stasi*, and even building projects had to be approved by the Ministry for State Security. In all these affairs, an authorized priest had to negotiate directly with the *Stasi*. Therefore, the priest I interviewed insisted on being called a negotiant and not a collaborator of the *Stasi*. About the meetings with the *Stasi* officer, he usually wrote a report which he had to give to his bishop. By means of these reports, it is also possible to verify the *Stasi* records. It has to be mentioned that these contacts were only known to the bishop, the vicar-general, and at times to a few other persons. Hence, it is misleading to call these meetings official. Although they took place on behalf of the bishop, they should rather be called semi-official.

To analyze and evaluate the non-official contacts between the *Stasi* and church is even more problematic than the semi-official negotiations. One attempt to divide the big group of non-official contacts could follow the question of whether or not the priest signed a commitment document. Since the *Stasi* usually abandoned this practice when they tried to recruit

6 For further details see: HAESE, U.: "MfS-Kontakte auf offizieller Ebene". In: VOLLNHALS, C. (ed.): *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit: eine Zwischenbilanz*. Berlin 1996, p. 371 – 387.

IMs among priests,⁷ it is difficult to make this distinction.⁸ Rather, I would like to present an alternative suggestion. When evaluating secret collaboration there are – in my view – two questions which are relevant:

1. Why did a priest engage in conspirative contacts?
2. What information did he give to the *Stasi* officer?

The first question concerns the priest's motivation, the second deals with the content of the conversations. About what the priest talked with the *Stasi* representative is only traceable when all available documents and sources have been examined. Sometimes it is not possible at all to reconstruct the topics and details of the secret meetings. What is more, the consequences of these meetings for other people are only in the exceptional case traceable. Therefore, it is highly demanding to find answers to the second question. Rather, it is possible to get to the bottom of the first question which asked about the motivation. That is why in the following an overview will be given about the different reasons why priests collaborated with the *Stasi*.

4. The motivation of priests to collaborate

In almost every *IM*-record the reason can be found why the newly recruited informant decided to work together with the Secret Police. More precisely, the *Stasi* distinguished between three motives:⁹

1. Political convictions;
2. Personal interests;
3. "Recompensation".

When an *IM*-candidate was classified as "politically convinced", it meant that he basically supported the ideals and aims of the socialist state. Usually, it already sufficed not to fight the regime but tacitly accept it to belong to this category. The second motive – personal benefits – was subdivided again into material, social, and intellectual interests. As mate-

7 In the 62 cases I examined I only found four times these commitment documents; all of them are from the 1950s and were probably signed by the priests under pressure.

8 Therefore, I think that Bernd Schäfer's distinction between *IM* who obligated themselves and others who were only interrogated ("*abgeschöpft*") is problematic (cf.: SCHÄFER, B.: "*Inoffizielle Mitarbeiter' und 'Zusammenarbeit*", p. 54 further (f.)).

9 Cf.: the according passages in "MfS-Richtlinie 1/79", reprinted in: MÜLLER-ENBERGS, H.: *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit – Richtlinien und Durchführungsbestimmungen*, p. 347.

rial interests, the *Stasi* regarded financial benefits or rare products from Western countries; social interests comprised, for example, of a promotion to a better job or other kinds of recognition; intellectual interests, finally, could be met by university places or forbidden literature. The third motivation, which the *Stasi* euphemistically called “recompensation,” was nothing more than blackmailing. By confronting him with “compromising material” the candidate was browbeaten and eventually agreed to collaborate.

In more than three quarters of all the files I analyzed, it was written that the priest collaborated because of the political conviction. In ten out of the 62 cases, the person was blackmailed – usually because of violations against celibacy. Personal benefits played only a marginal role, normally in connection with one of the other two motives.

How reliable and significant is this statistic? Did really three quarters of the *IMs* among priests work with the *Stasi* because they were convinced that socialism was a good idea? I raise serious doubts. As it has been shown before, the *Stasi* very quickly classified their agents as politically convinced. Besides this, the *Stasi* officers also had a strong interest to present to their bosses especially those informants who identified themselves with the socialist ideas, since these informants were regarded to be the most effective ones. This led to the problem that many *IMs* were wrongly said to be politically convinced. Consequently, the indication of the motivation in the *Stasi* files almost has no significance.

But the tripartition into political conviction, personal interests, and “recompensation” must also be criticized for another reason: Were there really only these three motives or should the list be extended? From my point of view, there are – apart from those already mentioned – at least ten other reasons why priests met with *Stasi* officers in secret:

1. *Frustration*: The priest was dissatisfied with his life and found in the *Stasi* officer an understanding conversation partner.
2. *Deception*: The priest did not know that the person he was talking to was actually working for the *Stasi*.
3. *Weak will*: Although the priest knew that he acted immorally, his egoistic interests were stronger.
4. *Love of adventure*: He enjoyed being a part of a secretly operating organisation and wanted to know more than others.
5. *Revenge*: He misused his connections to the *Stasi* to take revenge on a person he did not like.

6. *Miserable situation*: The priest was in a state of emergency and tried to get help from the *Stasi*.
7. *Fear*: Although he was not blackmailed he was still afraid of the consequences a refusal to collaborate would have.
8. *Vanity*: The priests enjoyed the privileges of collaboration and liked to be part of an exclusive group.
9. *Overestimation of one's own capabilities*: The priest wrongly believed that he was stronger than the *Stasi* and thought that he had everything under control.
10. *Conformism*: The priest did not want to fight but to live in peace; therefore he chose to talk to the *Stasi* instead of ending the contacts.

5. Conclusion

This attempt to compile a list of different motivations – which is presumably still incomplete – illustrates that priests collaborated with the *Stasi* for all kinds of reasons. Sometimes the motivation also changed during the “career” of an informant. Priests who were initially forced to collaborate, for example, enjoyed more and more the privileges they were offered by the *Stasi*. On the contrary, others found out by hindsight what they were engaged in and ended the cooperation.

Therefore, one should be wary of rash judgements. Instead, I recommend a three-step process when examining *IM*-cases among priests in the former GDR:

1. It has to be clarified if the conversations of the priest with the *Stasi* took place on behalf of the bishop or not. If the priest followed the instructions and didn't violate his mandate, he cannot be accused.
2. If the priest talked with the Secret Police conspiratorially, it has to be explored critically why he did so. Was he blackmailed or did he only strive for personal benefits?
3. It has to be ascertained, as clearly as possible, what information he gave to the *Stasi*. Have other priests or members of his parish been discredited? Did he cause serious damage to the church? Or did he only talk about irrelevant issues which didn't harm other people?

This three-step test, however, doesn't serve to trivialize the cases of collaboration among priests. On the contrary, it contributes to a more differentiated evaluation and formulates criteria to decide about the wrongdoing

ings of priests. When reading the *Stasi* records I often asked myself why priests acted in this way and not another. Very often, they did not only act contrary to their profession, but also consciously violated basic rules of interpersonal relations. When priests acted secretly and – on the basis of weak motives – collaborated with the *Stasi* which eventually made other people suffer, they did not only incur a personal guilt, but also damaged the whole church.

Resumé

Prečo katolícki kňazi kolaborovali so Stasi? Odpovede zo spisov tajnej polície v bývalej NDR

Počas štyridsiatich rokov komunistického režimu vo východnom Nemecku kolaborovali so *Stasi* desiatky katolíckych kňazov. Dôvodov bolo mnoho: niektorých prinútili k spolupráci buď fyzicky, alebo psychologicky; ďalší sa usilovali dosiahnuť osobné výhody a iní verili, že socializmus bol dobrou myšlienkou, ktorú chceli podporiť.

Príspevok založený na 62 prípadoch informátorov z radov východonemeckých kňazov predkladá rôzniace sa dôvody ich spolupráce so *Stasi* a objasňuje, čo ich motivovalo. Autor následne uvádza test, ktorý pomocou 3 krokov rozlíši a vyhodnotí jednotlivé prípady.

Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva v plánoch štátnej moci

Pavol Jakubčin (Slovensko)

Vytvoreniu organizácie, ktorá v neskoršom období niesla názov Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva (ďalej MHKD), predchádzalo viacero udalostí, ktorých hlavným cieľom bolo dosiahnuť diferenciaciu medzi kňazmi a oslabiť vplyv biskupov na kňazov. Diferenciáciou chceli komunisti získať prehľad o kňazoch, ktorých by mohli aktívne zapojiť do svojich plánov. Patrílo medzi ne aj zorganizovanie tzv. Katolíckej akcie v lete 1949, prijatie tzv. cirkevných zákonov na jeseň 1949 i snaha o vytvorenie tzv. vlasteneckého hnutia kňazov.

Po zlyhaní Katolíckej akcie i neúspechu vlasteneckého hnutia kňazov, prostredníctvom ktorého sa nepodarilo osloviť väčší počet katolíckych kňazov, sa počas roka 1951 zrodila myšlienka zapojiť kňazstvo do novej organizácie prostredníctvom propagovania boja za mier.

Využitie mierovej otázky

Do mierovej agitácie bola katolícka cirkev v Československu zapájaná najrozličnejšími spôsobmi už od roku 1950. Komunisti si uvedomovali, že otázka mieru vo svete a nesúhlas s vojnou je pre predstaviteľov cirkvi témou, voči ktorej nebudú namietat', hoci ich pohľad sa podstatne líšil od pohľadu komunistov, ktorí chceli mierovú kampaň využívať na vyzdvihovanie úlohy Sovietskeho zväzu. Biskupi i kňazi boli nútení zapojiť sa do mierovej podpisovej akcie a vyzývať k tomu i veriacich, kázať o mieri,

zúčastňovať sa na rôznych verejných besedách, vykonávať medzi veriacimi zbierky na Svetový fond mieru atď.¹ Približne od začiatku roku 1951 usporadúval Slovenský úrad pre veci cirkevné (ďalej SIÚC) tzv. mierové porady a konferencie katolíckych kňazov v rámci diecéz a dekanátov. Podľa oficiálneho zámeru štátnej správy cieľom týchto porád malo byť prenesenie tzv. mierových úloh na všetkých kňazov, ktorí mali potom propagovať tieto úlohy medzi veriacimi.² Komunisti si uvedomovali, že prostredníctvom kňazov môžu osloviť veľké množstvo ľudí, veriacich, a takto ich zapojiť do budovania nového systému. Program a priebeh kňazských mierových porád bol samozrejme dopredu striktne stanovený. Skladal sa z rôznych mierových a pozdravných prejavov predstaviteľov SIÚC, krajských či okresných národných výborov (ďalej KNV, ONV) a tzv. vlasteneckých kňazov.

Keďže organizovanie týchto mierových podujatí nevyvolalo v radoch katolíckej hierarchie (ochromenej monsterprocesmi s katolíckymi biskupmi) a kňazov odpor, mohol Slovenský úrad pre veci cirkevné v apríli 1951 vo svojej správe konštatovať, že *„myšlienku mieru možno propagovať cez cirkev úplne otvorene. Duchovní sú v mierových výboroch a v mierovej práci sa doposiaľ mnohí osvedčili. Dobré pôsobila účasť duchovných na doterajších mierových akciách. Na poradách s duchovnými je potrebné hovoriť o konkrétnych otázkach boja za mier... Celú túto mierovú akciu v rím. kat. cirkvi zverí SIÚC vlasteneckému duchovenstvu, ktoré sa do tejto práce už zapojilo“*³

Aj na základe týchto skúseností s mierovými akciami tvorcovia cirkevnej politiky v štáte usúdili, že práve na mierovej agitácii bude možné postaviť existenciu novej organizácie v cirkvi, hnutia kňazov, ktoré malo slúžiť zámerom komunistickej štátnej moci.

Zo správy Štátneho úradu pre veci cirkevné (ďalej SÚC) z 11. júna 1951, vypracovanej pre Predsedníctvo Ústredného výboru KSČ, sa môžeme dozvedieť nielen hlavný dôvod existencie tohto hnutia, ale aj podrobný plán

1 Štátny archív Bratislava (ďalej ŠA BA), fond (ďalej f.) Krajský národný výbor Bratislava (ďalej KNV BA) – predseda 1949 – 1960, škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 3, Situačné správy.

2 ŠA BA, f. Cirkevné oddelenie Krajského národného výboru Bratislava (ďalej CO KNV) 1949 – 1959, šk. č. 12, Diecézne mierové výbory.

3 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 11, Správy z prieskumu cirkevno-politickej situácie. Opatrenia v cirkevnej politike, na základe uznesenia Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ďalej ÚV KSČ).

postupu, ako bude možné do neho začleniť väčšinu kňazov.⁴ Dôvodom jeho existencie mala byť snaha zoslabiť medzi kňazmi vplyv Svätej stolice a biskupov a vytvoriť voči nim akúsi protiváhu. Vedúcu úlohu mali v hnutí zohrať kňazi, s ktorými sa doteraz spolupráca osvedčila – teda „vlasteneckí“ kňazi.

V spomenutej správe sa argumentuje, že je vhodné vytvoriť novú organizáciu bez individuálneho členstva kňazov, pretože opak by mohol viesť k odporu Svätej stolice, čo by znamenalo aj nedôveru kňazov voči novej organizácii. V ďalšom postupe sa rátalo s vytvorením výborov katolíckych kňazov v diecézach, ktoré by boli zložené z už osvedčených, t.j. vlasteneckých kňazov. Následne mala byť zvolaná celoštátna konferencia katolíckeho duchovenstva, na ktorej sa mal vytvoriť celoštátny mierový výbor katolíckych duchovných, ktorý by sa postavil do čela novej organizácie – hnutia. Na konferencii mala o. i. zaznieť aj výzva na vytváranie diecéznych mierových výborov katolíckeho duchovenstva, ktoré sa mali stať stálymi stavovskými orgánmi katolíckych kňazov.⁵

Priebeh ďalších udalostí zodpovedal stanovenému plánu. Výzvu na vytváranie diecéznych výborov kňazov predniesol z poverenia SÚC Alexander Horák⁶ už 23. mája 1951 na mierovej manifestácii v Bratislave.⁷ Približne po mesiaci vznikol Celoštátny mierový výbor katolíckeho duchovenstva (ďalej CMV KD), na čelo ktorého bol postavený kňaz Josef Plojhar.⁸ Celkovo bolo vo výbore 26 kňazov,⁹ desiat z nich boli zo Slo-

4 KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu v letech 1948 – 1953. Doplněk*. Praha – Brno 1993, strana (ďalej s.) 421.

5 KAPLAN, K.: *Stát a církev*, s. 421. Od diecéznych výborov, vytvorených ešte pred zjazdom, sa mali „pozjazdové“ výbory líšiť predovšetkým väčším počtom členov a tiež prítomnosťou kňazov, ktorí nepatrili k tzv. skupine vlasteneckých.

6 Alexander Horák: katolícky kňaz, v rokoch 1948 – 1960 člen Zboru povereníkov za rôzne rezorty, v júli 1948 suspendovaný rožňavským biskupom Róbertom Pobožným pre kánonickú neposlušnosť. V rokoch 1951 – 1968 predseda Slovenského mierového výboru katolíckeho duchovenstva. LETZ, R.: Horák Alexander. In: PAŠTEKA, J. a kol.: *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava 2000, s. 509.

7 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava 1997, s. 215

8 KAPLAN, K.: *Stát a církev*, s. 159. PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc*, s. 215. Josef Plojhar: katolícky kňaz, v rokoch 1948 – 1968 minister zdravotníctva, v roku 1948 za politickú činnosť suspendovaný a exkomunikovaný pražským arcibiskupom Josefom Beranom. Viac pozri: BALÍK, S., HANUŠ, J.: *Katolícká církev v Československu 1945 – 1989*. Brno 2007, s. 149 – 152.

9 Národní archiv Praha (ďalej NA Praha), f. Státní úřad pro věci církevní (ďalej SÚC), šk. č. 195, Zoznam predstaviteľov RKC.

venska.¹⁰ Podľa vyššie spomenutého postupu, ktorý navrhol Štátny úrad pre veci cirkevné, sa počas letných mesiacov v diecézach vytvárali mierové výbory. SIÚC určil presné dátumy, kedy sa v jednotlivých slovenských diecézach majú zísť mierové konferencie kňazov, ktorí zvolia členov predsedníctva a iných funkcionárov do diecéznych mierových výborov (ďalej DMV) vo svojej diecéze. Rozhodol tiež, koľko majú mať diecézne mierové výbory členov (v prípade trnavského DMV to malo byť 40 – 45 členov, v prípade výborov ostatných slovenských diecéz 20 – 30 členov), aký má byť program konferencií a komu má byť zaslaný pozdravný telegram.¹¹ Hlavnou úlohou diecéznych mierových výborov v tomto období bolo pripraviť v diecézach podmienky, na uskutočnenie plánovanej celoštátnej konferencie katolíckych kňazov a zabezpečiť pre ňu dostatok delegátov.¹²

Ani krajské národné výbory nenechali pri príprave vzniku diecéznych mierových výborov nič na náhodu. Priebehom diecéznych mierových konferencií sa dopredu zaoberali tzv. cirkevné päťky v krajoch.¹³ Napr. cirkevná päťka bratislavského KNV rozhodovala o tom, ktorí kňazi majú byť do diecézneho mierového výboru zvolení a ktorí sú, naopak, nežiaduci. Snažila sa tiež predísť možnému získaniu vplyvu biskupa na DMV, a to tým, že mierový výbor nemal mať žiadneho čestného predsedu (ktorým by mohol byť zvolený práve biskup).¹⁴

V snahe, aby nebol ohrozený vznik tejto novej cirkevnej organizácie, sa tiež rozhodlo o internácii kňazov, ktorí by tomuto zámeru mohli stať

10 Boli to: Alexander Horák, Jozef Lukačovič, Leopold Adamčík, Michal Beňo, Ondrej Kalmančok, Zoltán Belák, Ján Tuleja, Štefan Lach, Štefan Záreczky, Ladislav Škoda. Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ďalej ÚV KSS) – sekretariát (ďalej sekret.), šk. č. 22, Zasadnutie sekretariátu ÚV KSS 13. 7. 1951, Správa o diecéznych mierových výboroch.

11 Tamže.

12 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 12, Diecézne mierové výbory, Porada diecézneho mierového výboru rímsko-katolíckeho duchovenstva Nitrianskej diecézy v Trenčíne, 18. 9. 1951.

13 Cirkevné päťky boli orgány štátnej správy, vytvorené na usmerňovanie cirkevnej politiky v krajoch. Ich ekvivalentmi v okresoch boli cirkevné trojky. Cirkevnú päťku tvorili: krajský cirkevný tajomník, zástupca Štátnej bezpečnosti, vedúci tajomník Krajského akčného výboru Slovenského národného frontu (ďalej SNF), bezpečnostný referent KNV, vedúci tajomník Krajského výboru KSS a zúčastňoval sa i predseda KNV. Porovnaj: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc*, s. 104.

14 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 13, Zápisnice zo zasadnutí cirkevnej päťky, Zápisnica napísaná dňa 6. 8. 1951 na zasadnutí cirk. päťky. Pozri tiež ŠA BA, f. KNV – predseda 1949 – 1960, šk. č. 3, Zasadnutia cirkevnej päťky.

v ceste, v internačnom – preškoľovacom kláštore v Mučeníkoch (Sládečkoviach).¹⁵

Celoštátny mierový výbor katolíckeho duchovenstva vytvorený 21. júna 1951 sa na svojej schôdzi 23. augusta 1951, opäť z podnetu SÚC, „rozhodol“ zvolať celoštátny zjazd katolíckeho duchovenstva 27. septembra 1951 do Prahy.¹⁶ Príznačné pre posúdenie samostatnosti v rozhodovaní CMV KD je, že o zvolaní tohto zjazdu rozhodlo už 11. júna toho roku Predsedníctvo ÚV KSČ na návrh Štátneho úradu pre veci cirkevné.

V nasledujúcich týždňoch sa začala široká kampaň, ktorá mala medzi kňazmi i medzi veriacimi tento zjazd spropagovať. Nedávno vytvorené diecézne mierové výbory na svojich zasadaniach vyzývali kňazov, aby ako prípravu na zjazd prijali rozličné mierové záväzky. Napríklad záväzok k organizovaniu osobitných modlitieb za pokoj, k zvýšeniu odberu Katolíckych novín vo farnostiach, k vstupu do Zväzu československo-sovietskeho priateľstva (ďalej ZČSP), k odoberaniu časopisu Svet socializmu, k boju za odalkoholizovanie svojich farností atď. Cirkevní tajomníci, funkcionári národných výborov a členovia DMV navštevovali kňazov, ktorých nabádali i prehovárali k účasti na zjazde.¹⁷

Celú prípravu zjazdu riadil Štátny úrad pre veci cirkevné (na Slovensku Slovenský úrad pre veci cirkevné), ktorý sa však snažil držať v úzadí a vyvolať medzi kňazmi dojem, že zjazd pripravujú funkcionári Celoštátneho mierového výboru.¹⁸ Samozrejme SÚC poskytoval na uskutočnenie zjazdu i všetky finančné prostriedky a hradil i cestovné náklady účastníkov.¹⁹ Na zjazde sa zúčastnilo viac ako 1200 kňazov (niekde sa uvádza počet 1700 kňazov), z nich 531 bolo zo Slovenska.²⁰ Priebeh zjazdu hodnotil predseda SÚC Z. Fierlinger ako veľký úspech. Vyzdvihoval najmä, že zjazd potvrdil správnosť myšlienky položiť spoluprácu kňazov s režimom na mierový základ.²¹

15 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc*, s. 194 – 195.

16 KAPLAN, K.: *Stát a cirkev*, s. 159. PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc*, s. 215.

17 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 12, Mierový zjazd rímsko-katolíckych duchovných v Prahe 27. 9. 1951. KAPLAN, K.: *Stát a cirkev*, s. 159.

18 NA Praha, f. SÚC, šk. č. 7, Celostátní sjezd katolíckeho duchovenstva v Praze – návrh vládního usnesení. Pozri tiež: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc*, s. 215. KAPLAN, K.: *Stát a cirkev*, s. 158 – 159.

19 NA Praha, f. SÚC, šk. č. 7, Prozatimní rozpočet nákladů sjezdu katolíckeho duchovenstva.

20 VNUK, F.: *Náčrt dejín katolíckej cirkvi*. Bratislava 1995, s. 139.

21 KAPLAN, K.: *Stát a cirkev*, s. 159.

Prekvapením pre komunistov bol však fakt, že autorita Svätej stolice a pápeža ostala medzi kňazmi, napriek rozsiahlej kampani, nepodlomená. Prejavilo sa to pri čítaní listu biskupa J. Čárskeho, kde pasáž o Svätom Otčovi ako hlave cirkvi vyvolala búrlivý potlesk, a tiež pri prejave ministra J. Plojhara, ktorý bol ostro namierený voči Vatikánu, čo naopak vyvolalo medzi kňazmi značný odpor.²² Celkovo bol tento zjazd komunistami vnímaný ako začiatok novej etapy v cirkevnej politike a ako výraz „konsolidácie cirkevných pomerov.“²³

Počas nasledujúcich týždňov po celoštátnom mierovom zjazde katolíckych duchovných začali diecézne mierové výbory organizovať zvolávanie okresných porád, na ktoré boli pozvaní všetci kňazi jednotlivých okresov. Tieto okresné porady sa konali v októbri a novembri 1951. Oboznámili na nich kňazov s priebehom a uzneseniami zjazdu v Prahe.²⁴ Taktiež im zvlášť zdôrazňovali, aby sa „správnym spôsobom zapojili do budovania socializmu“, a to tak, aby medzi ľuďmi agitovali (za sejbú, jesenné práce), aby sa zúčastňovali na stretnutiach s občanmi, na schôdzkach jednotného roľníckeho družstva (ďalej JRD) a aby veriacim „vysvetľovali výhody družstevného hospodárenia.“ Taktiež ich nabádali, aby sa stali členmi Zväzu československo-sovietskeho priateľstva.²⁵

Činnosť mierového hnutia katolíckych kňazov

Fakt, že mierové hnutie kňazov vzniklo z podnetu a na želanie komunistov, bol určujúci aj pre jeho ďalšiu činnosť. Komunistická štátna moc sa ho počas celej existencie v rokoch 1951 – 1968 snažila maximálne využiť na presadzovanie svojich cieľov. Prostredníctvom Celoštátneho mierového výboru katolíckeho kňazstva chcela systematicky riadiť činnosť kňazov a „mierové výbory katolíckych kňazov... stavať do opozície voči politike Vati-

22 KAPLAN, K.: *Stát a cirkev*, s. 160.

23 NA Praha, f. Politické byro ÚV KSČ 1954 – 1962, zväzok (ďalej zv.) 337 – 338, archívna jednotka (ďalej a. j.) 428/9, Soudobá vatikánska politika a možnosti jejého využítí.

24 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 12, Diecézny mierový výbor rímsko-katolíckych duchovných Nitrianskej diecézy – obežníky. Obežník DMV v Nitre z 9. 10. 1951.

25 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 11, Správy z prieskumu cirkevno-politickej situácie. Správa o situácii na poli cirkevnom v kraji. 18. 12. 1951. Pozri tiež: šk. č. 13, Zápisnice zo zasadnutí cirkevnej päťky, Zápisnica napísaná dňa 12. 11. 1951 na zasadnutí cirk. päťky. Tiež šk. č. 12, Správa o priebehu okresných mierových porád rímsko-katolíckeho duchovenstva v kraji.

kánu.²⁶ Samotný program mierových porád sa najčastejšie vytváral podľa nasledujúcej schémy: Štátny úrad pre veci cirkevné (prípadne SIÚC) inicioval prerokovanie určitej otázky na zasadnutí predsedníctva Celoštátneho mierového výboru alebo Slovenského mierového výboru katolíckeho duchovenstva (ďalej SMV KD). Ten zo svojho zasadnutia vydal referát, ktorý bol následne predmetom rokovania počas mierových zasadnutí v diecézach, na ktorých sa zúčastňovali aj dekáni. Nakoniec sa uskutočňovali mierové porady v dekanátoch, zaoberajúce sa otázkami, ktoré im pripravil diecézny mierový výbor.²⁷ Mierové hnutie tak do určitej miery využívalo existujúce štruktúry cirkvi.

Okrem snahy postaviť kňazov do opozície voči Svätej stolici mali samotné konferencie diecéznych mierových výborov a mierové porady v dekanátoch plniť i ďalšie úlohy. Zrejme prvotným zámerom bolo, aby sa DMV a dekanské porady stali akýmisi školeniami pre kňazov, na ktorých ich bude možné neustále nabádať a zaväzovať k činnosti v intenciách výstavby socializmu, teda aby pôsobili na ľudí vo svojich farnostiach a z pohľadu komunistov ich pozitívne ovplyvňovali.²⁸

Nemenej dôležitý bol tiež zámer, aby sa činnosťou diecéznych mierových výborov vytvorila akási protiváha voči vplyvu biskupov na kňazov. Táto myšlienka sa objavila už v návrhu SÚC z júna 1951, kde sa počítalo s tým, že diecézne mierové výbory sa budú okrem mierových otázok zaoberať aj stavovskými otázkami kňazov, že sa napr. budú vyjadrovať aj o otázkach menovania kapitulných vikárov v diecézach a pod. Takto sa mala zvýšiť ich dôležitosť a zároveň dosiahnuť dlhodobý sledovaný cieľ, t. j. oslabenie vplyvu biskupov na kňazov.²⁹

26 NA Praha, f. ÚV KSČ – Politický sekretariát 1951 – 1954, zv. 33, a. j. 106/4, Naše cirkevná politika a její bezprostřední úkoly.

27 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 65, Správy SIÚC o náboženskom živote v roku 1956. Obsah dekanských mierových porád zodpovedal tomu, že na jeho tvorbu sa podieľal krajský cirkevný tajomník. Napr. v máji 1952 mal byť na poradách nasledujúci program: Leonardo da Vinci – pokrokový umelec pred 500 rokmi, meditácia, aktuálnosť: význam 9. mája 1945 – Ústava ČSR, kontrola vstupu duchovných do ZČSP, odporúčenie odobrania časopisu *Svet socializmu*, nábor pracovných síl do JRD, inštrukcia o zákaze spievania Vatikánskej hymny (štát takéto provokácie nebude trpieť), dokončenie jarných prác – hovory s občianstvom (účasť duchovných). ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 27, Porady duchovných. Program mesačnej dekanskej porady z mája 1952.

28 SNA, f. ÚV KSS – sekret., šk. č. 30. Zasadnutie sekretariátu ÚV KSS 15. 2. 1952. Správa o činnosti a práci diecezálnych mierových výborov.

29 KAPLAN, K.: *Štát a cirkev*, s. 422. PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc*, s. 216.

V neposlednom rade sa organizovanie DMV a dekanských porád malo stať jednou z mnohých činností, ktoré mali odvádzať pozornosť kňazov od vlastnej duchovnej činnosti. Diecézne mierové výbory a dekanské porady sa síce mali stať náhradou kňazských rekolekcií, avšak ich obsah mal byť úplne iný, pozbavený duchovnej náplne. V správe o činnosti a práci diecéznych mierových výborov, ktorou sa zaoberal sekretariát ÚV KSS vo februári 1952, sa o tom píše: „organizované porady...ich [kňazov – P. J.] odvádzajú od práce, zameranej čiste na náboženské otázky Aby sme duchovných čo najviac odvádzali od ich vlastných úloh v náboženskom živote, je potrebné, aby strana a štátna správa zapájala ich do verejného a politického života tak, že budú pozývaní na hovory s ľudom, na zasadanie mierových výborov ZČSSP a iné verejné prejavy, ako sú prednášky, besedy, slávnosti ...“³⁰

Najčastejšie boli mierové porady v diecézach a dekanátoch využívané pri propagovaní prác v poľnohospodárstve, či pri snahe aktivizovať ľudí pred voľbami. V týchto prípadoch bol Celoštátny mierový výbor inštruovaný, aby pripravil osnovu, podľa ktorej sa na diecéznych a dekanských poradách malo hovoriť o podpore roľníkov pri zvyšovaní poľnohospodárskej produkcie.³¹ Pred voľbami boli mierové porady zamerané na usmernenie kňazov, ako sa majú „správne postaviť“ k voľbám a ako v tomto zmysle vplývať na ľudí.³² V období stupňujúceho sa medzinárodného napätia boli pripravené referáty zamerané na vyzdvihnutie mierového prvenstva Sovietskeho zväzu.³³

Slovenský úrad pre veci cirkevné sa tiež snažil prostredníctvom Slovenského mierového výboru katolíckych duchovných presadzovať rozličné opatrenia na potlačenie náboženského života, obmedzenie vykonávania náboženských obradov a pod. Tieto zásahy mali pôsobiť dojmom, že s nimi prichádzajú samotní predstavitelia mierového hnutia. Napríklad v roku 1953 SIÚC na zasadnutí Celoštátneho mierového výboru v Bratislave dohodol obmedzenie procesií pri sviatku Božieho tela i ďalšie obme-

30 SNA, f. ÚV KSS – sekret., šk. č. 30, Zasadnutie sekretariátu ÚV KSS 15. 2. 1952. Správa o činnosti a práci diecéznych mierových výborov. Pozri tiež VNUK, F.: *Náčrt dejín*, s. 139.

31 NA Praha, f. SÚC, šk. č. 8, Návrh pomoci cirkvi k rozvoji nášeho zemédelství.

32 NA Praha, f. SÚC, šk. č. 2, Plán práce pro KNV na II. čtvrtletí 1954. ŠA BA, f. KNV Odbor školstva a kultúry (ďalej OŠaK) 1960 – 1969, šk. č. 25, Informatívna správa o postoji cirkvi k voľbám. PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970*. Bratislava 1999, s. 35.

33 SNA, f. ÚV KSS – predsedníctvo (ďalej predsed.), šk. č. 1032. Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 23. 4. 1960. Správa o cirkevno-politickej situácii za prvý štvrtrok 1960.

dzenia pri konaní birmoviek.³⁴ V rámci politických opatrení pri príprave Vianoc vedúci predstavitelia mierového hnutia požiadali kňazov, aby neorganizovali žiadne náboženské akcie mimo kostola.³⁵ Pri obmedzení vykonávania procesií počas veľkonočných sviatkov boli kňazi na mierových poradách dopredu poučení, ako tieto obmedzenia správne vysvetliť ľuďom.³⁶

Nebolo zriedkavé, že komunisti využili CMV KD na odsúdenie prílišnej či neželanej činnosti niektorého biskupa. Napríklad keď v roku 1960 vydal A. Lazík smernicu pre dekanov o vyučovaní náboženstva v kostoloch, jedným z opatrení, ktoré mali zabrániť vykonávaniu tejto smernice, bolo, že predstavitelia mierového hnutia boli o celej záležitosti poučení a následne biskupov postoj odsúdili ako nesprávny. Sľúbili tiež, že budú medzi kňazmi pôsobiť tak, aby smernice neboli vykonávané.³⁷

Treba však povedať, že najmä vo vedení Slovenského mierového výboru katolíckeho duchovenstva sa voči opatreniam štátu na potlačenie náboženstva objavovali niekedy pomerne ostré protesty.

Napríklad prejav ministra Václava Kopeckého z júna 1952, ktorý predniesol na ustanovujúcom zhromaždení Čs. spoločnosti pre šírenie politických a vedeckých názorov, a napádal v ňom náboženstvo, kňazov i veriacich, vyvolal medzi predstaviteľmi mierového hnutia kňazov pobúrenie a oficiálne protesty.³⁸ Taktiež pri likvidovaní Charity ako charitatívnej dobročinnnej organizácie sa voči tomu postavili predstavitelia Slovenského mierového výboru, najmä J. Lukačovič³⁹ a A. Horák. Lukačovič

34 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 38, Obežníky biskupského úradu, List KNV BA z 23. 5. 1953. PEŠEK, J.; BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou*, s. 43.

35 NA Praha, f. ÚV KSČ – Ideologické oddělení (ďalej IdOdd), zv. 38, a. j. 303, Zprávy a informace pro vedoucí soudruhy. Informace o církevně politických opatřeních v přípravě vánoc.

36 SNA, f. ÚV KSS – predsed., šk. č. 1034, Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 6. 5. 1960. Informatívna správa o priebehu veľkonočných cirkevných slávnostiach na Slovensku.

37 NA Praha, f. ÚV KSČ – IdOdd, zv. 10, a. j. 54, Usnesení a návrhy usnesení orgánů ÚV KSČ k církevním otázkám 1959 – 1964. Zpráva o vykonaných opatřeních. SNA, f. ÚV KSS – predsed., šk. č. 1043, Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 19. 11. 1960. Správa o pokynoch biskupa Lazíka k vyučovaniu náboženstva.

38 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc*, s. 263 – 264.

39 Jozef Lukačovič: katolícky kňaz, v rokoch 1946 – 1960 viackrát člen Zboru povereníkov, v roku 1948 ho biskup Ambróz Lazík exkomunikoval pre neposlušnosť, avšak v roku 1951 exkomunikáciu odvolal po nátlaku vlády. V rokoch 1951 – 1968 člen predsedníctva Slovenského mierového výboru katolíckeho duchovenstva. Viac pozri: VNUK, F.: Jozef Lukačovič. In: PAŠTEKA, J. a kol.: *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava 2000, s. 839.

dokonca v máji 1952 zvolal poradu vedúcich predstaviteľov Slovenského mierového výboru, na ktorej najmä on a A. Horák kritizovali zmeny, ktoré sa v Charite dejú, ako aj jej súčasnú činnosť a požadovali zachovanie jej dobročinných aktivít. Po pohovore, ktorý s nimi uskutočnili predstavitelia SIÚC, sa však nakoniec zmierili s tým, že Charita bude pôsobiť ako zariadenie, ktoré sa bude starať o práceneschopné rehoľnice, rehoľníkov, kňazov a bude zabezpečovať rekreáciu kňazov.⁴⁰

Neželanú aktivitu vyvinuli kňazi z predsedníctva Slovenského mierového výboru aj v lete 1952, keď sa mala uviesť do života (v septembri) nová úprava o vyučovaní náboženstva na školách. Zvlášť aktívne tu vystupoval Štefan Záreczky,⁴¹ ale aj A. Horák. Odmietli postup Slovenského úradu pre veci cirkevne a žiadali, aby sa informácia o tom, že na náboženstvo budú chodiť len tie deti, ktorých rodičia si to vyslovene budú želať, podávala pri svätých omšiach v kostoloch. SIÚC však pristúpil k direktívnemu rozhodnutiu a nariadil Slovenskému mierovému výboru, aby sa obežník nečítal. Nakoniec SIÚC konštatoval: „*Ukázalo sa ako neobjektívni sú aj kňazi typu Horák a Lukačovič, keď ide o vyučovanie náboženstva.*“⁴²

Taktiež, keď sa v marci 1955 sa rozhodlo o zúžení rozsahu Katolíckych novín (ďalej KN) z osem na šesť strán týždenne, protestoval voči tomu tajomník kňazského mierového hnutia Záreczky. Zastával názor, že s tým sa nemožno uspokojiť a treba, aby poprední činitelia cirkvi a Celoštátneho mierového výboru urobili všetko, aby obhájili pôvodný rozsah KN na ôsmich stranách týždenne.⁴³

Tieto nezhody medzi vedúcimi predstaviteľmi SMV KD a SIÚC boli často dôvodom nespokojnosti predstaviteľov hnutia s postupom SIÚC. Najmä povereníci Horák a Lukačovič vyjadrovali pobúrenie nad tým, že Slovenský úrad pre veci cirkevne koná veľmi radikálne, pri uskutočňovaní cirkevnej politiky sa s nimi neradí a nerešpektuje ich rady. Na súkromnej

40 SNA, f. ÚV KSS – sekret., šk. č. 43, Zasadnutie sekretariátu ÚV KSS 19. 9. 1952, Správa o Katolíckej charite na Slovensku.

41 Štefan Záreczky: katolícky kňaz, dlhoročný správca Farnosti Najsvätejšej Trojice v Bratislave (1950 – 1990), generálny tajomník Slovenského mierového výboru katolíckeho duchovenstva. Viac pozri: HALKO, J.: Záreczky Štefan. In: PAŠTEKA, J. a kol.: *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava 2000, s. 1511.

42 SNA, f. ÚV KSS – sekret., šk. č. 47, Zasadnutie sekretariátu ÚV KSS 7. 11. 1952, Správa o vyučovaní náboženstva. f. ÚV KSS – predsed., šk. č. 833, Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 14. 2. 1953, Správa o plnení uznesenia Polit. Sekretariát ÚV KSČ o vyučovaní náboženstva na školách I. a II. stupňa. Pozri tiež: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc*, s. 263 – 264.

43 SNA, f. SÚC, šk. č. 9, Záznam Andreja Belanského z 22. 3. 1955.

porade v lete 1953 v tejto súvislosti chválili postup kňazov v Maďarsku, ktorých vzťah k tamojšiemu režimu je v duchu hesla „niečo za niečo“, zatiaľ čo „*my čím viac dávame, tým menej sme porozumení*“.⁴⁴

Všetky snahy čelných predstaviteľov hnutia však nakoniec končili pohovorom, po ktorom sa podvolili rozhodnutiu vedúcich orgánov. Usmerňovanie činnosti Slovenského mierového výboru katolíckych duchovných preto väčšinou prebiehalo bez väčších problémov. To však neplatilo v prípade diecéznych mierových porad a najmä mierových porad v dekanátoch.

Mierové porady v diecézach a dekanátoch

Už začiatkom roku 1952 SlÚC konštatoval snahu kňazov „*odbremeniť štátnu správu od starosti o cirkev, a to v tom smere, že sa pokúšajú, aby im bola prenechaná úplná voľnosť ako pri organizovaní diecezálnych, tak aj dekanských porad.*“ Tomu malo zamedziť organizovanie týchto porad „*prostredníctvom krajských a okresných cirkevných tajomníkov a zmocnencom biskupských úradov, s ktorými sa predom program a celá organizácia prejedná a ich úlohou je prejednať celú prípravu s predsedníctvom diecézneho mierového výboru a dekanské porady s dekanom, ako aj osobne zúčastniť sa na všetkých poradách.*“⁴⁶

Na dekanských mierových poradách sa však schádzali všetci kňazi dekanátu a napriek ich spomenutej starostlivej príprave a účasti cirkevných tajomníkov sa situácia príliš často vyvíjala smerom, ktorý bol pre komunistov nežiaduci a schôdze sa tým míňali pôvodným zámerom. Neprijateľnou bola skutočnosť, že v diskusiách, ktoré sa mali viesť po prednesenom referáte, sa kňazi „*zapodieľajú otázkou sv. otca, vernosti k nemu a pod.*“⁴⁷ Povereník Š. Gažík to koncom roka 1952 na porade krajských cirkevných tajomníkov vyjadril slovami: „*farári sa tu (na dekánátnych poradách) utužujú v jednote, robia vlastnú politiku a tým narúšajú problémy,*

44 NA Praha, f. SÚC, šk. č. 37, List predsedu SlÚC Fajnora zo 7. 7. 1953.

45 V dostupných dokumentoch sa väčšinou používa prídavné meno „diecezálny“. V tejto štúdii, s výnimkou citovaného textu, používame podobu prídavného mena „diecézny“.

46 SNA, f. ÚV KSS – sekret., šk. č. 30, Zasadnutie sekretariátu ÚV KSS 15. 2. 1952. Správa o činnosti a práci diecezálnych mierových výborov.

47 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 38, Obežníky biskupských úradov, List krajského cirkevného tajomníka J. Kohúta z 23. 5. 1953.

ktoré my chceme riešiť. Našou prvoradou úlohou bude zabezpečiť, aby sa na týchto poradách hovorilo o tom, na čom my budeme mať záujem. Musíme ich priviesť k tomu, aby aj oni odsúdili politiku Vatikánu“. Koncom roka 1952 sa preto objavili návrhy, aby sa dekanátne porady v budúcnosti podrobili ešte prísnejšej kontrole, ale hlavne, aby sa znížila ich frekvencia.⁴⁸ Kým v roku 1952 sa dekanátne porady uskutočňovali každý mesiac, podľa rozhodnutia Štátneho úradu pre veci cirkevné sa v roku 1953 mali konať už len raz za štvrt roka a ich priebeh mal byť starostlivo pripravený a kontrolovaný.⁴⁹ Tiež malo byť zabezpečené, aby sa diskusia vyvíjala určeným smerom, zárukou čoho mala byť prítomnosť „silného rečníka z radov duchovenstva alebo ľudovej správy, ktorý bude počas diskusie prítomný, dá diskusii správne zameranie a uzavrie poradu tak, aby správne vyznela a zapôsobilá“.⁵⁰

Keďže sa týmto spôsobom znížil počet dekanátnych mierových porád, na ktorých mohli byť kňazi ovplyvňovaní, začal sa klášt väčší dôraz na osobné návštevy a pohovory okresného cirkevného tajomníka u jednotlivých kňazov. Tieto návštevy sa od polovice 50. a v 60. rokoch stali jednou z hlavných úloh činnosti cirkevných tajomníkov.

Avšak aj napriek všetkým spomenutým opatreniam na usmernenie priebehu dekanátnych porád ich v nasledujúcich rokoch štátna správa kritizovala pre slabé vedenie. Často sa totiž nediskutovalo o referáte, ktorý pripravil diecézny mierový výbor, ale o tom „čo páli cirkev a kňazov.“⁵¹

Štátnej moci prekážalo aj uskutočňovanie pravidelných kňazských rekolekcií, ktoré mali výsostne duchovnú náplň. V roku 1954 Slovenský úrad pre veci cirkevné konanie rekolekcií zakázal, avšak tieto sa v niektorých dekanátoch uskutočňovali i naďalej, hoci v oveľa menšej miere.⁵² Od roku 1958 sa však rekolekcie začali opäť uskutočňovať bez obmedzenia a v mnohých dekanátoch sa začali konať takmer mesačne.⁵³ Zámerom

48 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 26, Záznam z porady krajských cirkevných tajomníkov v Bratislave 10. 12. 1952.

49 NA Praha, f. SÚC, šk. č. 2, Výhledový plán práce SÚC na rok 1953.

50 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 38, Smernice pre prácu na úseku cirkevnej politiky, Referát Dr. Havelku na celoštátnej konferencii krajských cirkevných tajomníkov, s. 15. Pozri tiež: NA Praha, f. SÚC, šk. č. 1, Další úkoly v naší církevní politice vyplývající z vládního prohlášení ze dne 15. září 1953.

51 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 66, Správy z dekanských porád.

52 Archív Rímskokatolíckeho arcibiskupského úradu Trnava (ďalej ARKABÚTT), Intanea (ďalej Int.) 20, Numerus (ďalej Nr.) 01654.

53 ŠA BA, f. CO KNV 1949 – 1959, šk. č. 78, Situačná správa za I. štvrtrok 1958. ARKABÚTT, Int. 20, Zápisy o priebehu mierových porád a rekolekcií v roku 1958.

štátnej moci však bolo, aby sa rekolekcie začali vykonávať pod patronátom mierového hnutia duchovných a aby sa ich náplň priblížila mierovým poradám. V jednotlivých dekanátoch boli na to zriadené funkcie tajomníkov mierového hnutia, pre ktorých uskutočnili školenia. Vyškolení tajomníci mali následne zabezpečiť správnu orientáciu rekolekcií.⁵⁴ Ako však vyplýva zo zápisov z jednotlivých rekolekcií, ktoré sa uskutočnili v Trnavskej apoštolskej administratúre po roku 1959, tajomníci mierového hnutia v dekanátoch veľmi úspešní neboli, nakoľko obsah rekolekcií ostal v prevažnej miere zameraný duchovne.

Úpadok a dočasné oživenie mierového hnutia

Necelé dva roky po vzniku mierového hnutia sa jeho činnosť dostala z pohľadu komunistov do útlmu. Už v roku 1954 sa SÚC snažil oživiť mierové hnutie a zvýšiť jeho aktivitu. Prekážalo mu, že hnutie sa obmedzuje len na mierové konferencie, ktoré sú len formálne, a tak nedokáže pritiahnuť k prorežimnej aktivite väčší počet kňazov a získať ich pre politiku štátu.⁵⁵ Štátny úrad pre veci cirkevné preto pristúpil k reorganizácii mierového hnutia: „Do vedúcich orgánov boli zvolení iniciatívnejší a pribojnejší kňazi. Sú tiež menené metódy riadenia mierového hnutia medzi katolíckymi kňazmi tak, aby doterajší značný formalizmus bol nahradený iniciatívnou, samostatnou a konkrétnou prácou duchovných. Z jednania mierového hnutia boli odstránené všetky problémy výslovne cirkevné a náboženské. Hlavným cieľom hnutia je viesť duchovenstvo k budovateľskému a mierovému úsiliu, objasňovať medzinárodnú a vnútropolitickú situáciu medzi duchovenstvom, prevádzať v tomto zmysle ustavičnú presvedčovaciu prácu a upevňovať postoj duchovenstva proti politike Vatikánu.“⁵⁶

V snahe zvýšiť aktivitu Celoštátneho mierového výboru vytvorila sa pri ňom aj komisia na organizovanie medzinárodných stykov, ktorá mala o. i. nadviazať spoluprácu prorežimných kňazských mierových hnutí v rámci ľudovodemokratických krajín.⁵⁷

54 SNA, f. ÚV KSS – predsed., šk. č. 1010, Správa o cirkevno-politickej situácii za mesiac apríl 1959.

55 NA Praha, f. ÚV KSČ – politické byro 1954 – 1962, zv. 38, a. j. 52/8, Zpráva o práci mezi duchovenstvem k provádění politiky Národní fronty.

56 NA Praha, f. SÚC, šk. č. 2, Zpráva o činnosti SÚC za III. čtvrtletí 1955.

57 NA Praha, f. SÚC, šk. č. 2, Plán práce SÚC na rok 1955.

Napriek spomenutým zásahom sa však štátu hneď nepodarilo hnutie zaktivizovať. Stalo sa tak až koncom roku 1957, teda v období, keď bol obnovený tvrdší postup voči cirkvám. Výrazom konsolidácie mal byť mierový zjazd kňazov v Prahe, v decembri 1957, ktorý „dokázal, že aj naďalej je možné využívať mierové hnutie katolíckeho duchovenstva k vážnemu politickému ovplyvňovaniu duchovných“.⁵⁸ Taktiež konferencia Slovenského mierového výboru katolíckych duchovných, ktorá sa uskutočnila 20. marca 1958 v Bratislave, sa považovala za veľmi úspešnú, a to najmä preto, že na nej prijali rezolúciu odsudzujúcu zločiny Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy. Tým konferencia zapadala do rozsiahlej kampane pred pripravovanými súdnymi procesmi.⁵⁹

Prejavom obnovenéj aktivity mierového hnutia malo byť aj to, že na zasadnutí rozšíreného CMV 23. apríla 1959 v Bratislave bol predstaviteľmi hnutia „odsúdený nepriateľský postoj pápeža Jána XXIII. voči štátom ľudovodemokratického tábora“. Urobili tak po predchádzajúcom pohovore s ministrom školstva Františkom Kahudom, ktorý kňazom (J. Plojharovi, A. Horákovi, J. Lukačovičovi a ďalším) na stretnutí „vysvetlil nový štýl práce Vatikánu a pápeža Jána XXIII.“ a tiež to, „že v ČSR nie sú dôvody k zmene politiky voči Vatikánu“.⁶⁰ Podľa zaužívaného postupu sa zásady prednesené na zasadnutí Celoštátneho mierového výboru katolíckych duchovných v Bratislave ďalej preniesli na porady v diecézach a dekanátoch. Priebieh diecéznych mierových porad však opäť nebol taký uspokojivý ako v prípade zasadania CMV KD. Napríklad na trnavskej diecéznej porade prednášajúci kanonik Josef Beneš z Prahy odsúdením konania Svätej stolice vyvolal u kňazov nepriaznivý ohlas. Na ostatných poradách v diecézach sa kňazi o činnosti Svätej stolice vyjadrovať nechceli.⁶¹

58 SNA, f. ÚV KSS – predsed., šk. č. 1003, Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 27. 2. 1959, Správa o cirkevno-politickej situácii prekladaná na základe rozpracovania uznesení Politbyra ÚV KSC o niektorých naliehavých otázkach vedecko-ateistickej propagandy.

59 Tamže. Pozri tiež: LETZ, R.: Perzekúcia katolíckej cirkvi v rokoch 1955 – 1959. In: HALKO, J. (ed.): *50 rokov od 50-tych rokov. Odborný seminár o prenasledovaní cirkvi v zakladajúcom období komunistického režimu z 2. mája 2000*. Bratislava 2000, s. 29. PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou*, s. 90.

60 SNA, f. ÚV KSS – predsed., šk. č. 1010, Správa o cirkevno-politickej situácii za mesiac apríl 1959, šk. č. 1014, Zápis z 27. schôdze byra ÚV KSS 14. 8. 1959, Správa o cirkevno-politickej situácii na Slovensku za I. polrok 1959.

61 SNA, f. ÚV KSS – predsed., šk. č. 1012, Správa o cirkevno-politickej situácii za mesiac máj 1959.

Hoci štátna správa označovala mierové hnutie kňazov od prelomu rokov 1957/1958 za skonsolidované a opäť pôsobiace v záujme štátnej moci, tvorcovia štátnej cirkevnej politiky si uvedomovali, že sa to dá povedať len o jeho najvyššom orgáne – Celoštátnom mierovom výbore a len o niektorých kňazoch, ktorí sú na špičke mierového hnutia. To sa nakoniec potvrdilo aj v októbri 1960, keď biskup A. Lazík vydal smernice pre dekanov Trnavskej apoštolskej administratúry o vyučovaní náboženstva v kostoloch. Komunistov zarazilo, že o smernici sa dozvedeli až po vyše mesiaci od jej vydania od okresných cirkevných tajomníkov a ani jeden z dekanov o nej neinformoval.⁶²

Situácia v mierovom hnutí v období II. Vatikánskeho koncilu a po ňom

V súvislosti s konaním II. Vatikánskeho koncilu si vedúci predstavitelia strany uvedomovali, že biskupi, ktorí sa zúčastňujú na jeho zasadaní, sa po návrate snažia o uplatnenie zásad, ktoré sa na koncile prijímajú. Komunisti sa obávali, že tieto aktivity posilnia autoritu biskupov a spôsobia, že kňazstvo sa k nim primkne ešte viac. Tomu sa malo zabrániť cez opätovnú snahu o zvýšenie vplyvu mierového hnutia v katolíckej cirkvi.⁶³

Už pred odchodom delegácie na prvé zasadanie koncilu v roku 1962 sa celá delegácia, v ktorej boli okrem biskupov aj predstavitelia mierového hnutia, mala stretnúť s predsedníctvom Celoštátneho mierového výboru katolíckeho duchovenstva. Predsedníctvo CMV schválilo text mierového posolstva, ktoré bolo adresované Svätému Otcovi a ktoré mala podľa pokynov vlády publikovať všetka tlač.⁶⁴ Tým, že delegáciu prijalo predsedníctvo Celoštátneho mierového výboru, mal vzniknúť dojem, že ju na zasadanie vysiela priamo CMV.

Po návrate z koncilového zasadania sa biskupi vo väčšej miere ako v minulosti zúčastňovali mierových zasadaní, kde referovali o dianí

62 NA Praha, f. ÚV KSČ – IdOdd, zv. 10, a. j. 54, Usnesení a návrhy usnesení orgánů ÚV KSČ k církevním otázkám. 1959 – 1964, Zpráva o vykonaných opatřeních v souvislosti se směrnicemi biskupa Lazíka o vyučování náboženství ve školách a v kostelích. Pozri tiež: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou*, s. 105.

63 NA Praha, f. ÚV KSČ – předsed. 1962 – 1966, zv. 124 – 125, a. j. 132, Otázky církevní politiky a rozvoj vědecko-ateistické výchovy v ČSSR.

64 NA Praha, f. ÚV KSČ – polit. byro 1954 – 1962, Delegation RKC na II. Vat. konc. a některé opatření uvnitř RKC v ČSSR.

na koncile. Taktiež stále častejšie vyjadrovali svoje pripomienky k činnosti mierového hnutia.⁶⁵ Biskupi Lazík i Nécsey začali organizovať schôdze kňazov nezávisle od mierového hnutia, na ktorých rozprávali o liturgii a teológii.⁶⁶ Taktiež kňazské rekolekcie sa začali vykonávať s väčšou periodicitou, niekde i mesačne.⁶⁷

V novembri 1965 sa na diecéznych a dekanátnych mierových poradách čítal Plojharov referát, v ktorom odsudzoval činnosť biskupov v emigrácii – Hnilicu, Rusnáka a kardinála Berana, ako aj činnosť pápeža Pavla VI. Kňazi sa však k referátu vyjadrovali nesúhlasne a odmietli odsúdiť činnosť biskupov a pápeža. „Naproti tomu viacerí z kňazov ... uvádzali, že CMV KD nie je oprávnený hovoriť v mene kňazov v ČSSR, lebo reprezentuje iba niekoľkých farárov, ktorých dosadila vraj štátna správa.“ „Celkove duchovenstvo na poradách zachovalo jednotný postup.“⁶⁸

V roku 1966 už Štátna bezpečnosť registrovala medzi kňazmi požiadavky na zrušenie mierového hnutia, alebo na jeho vedenie niektorým z biskupov.⁶⁹ Dokonca aj bohoslovci Rímskokatolíckej cyrilo-metodskej bohosloveckej fakulty na diecéznej porade, ktorá sa uskutočnila na fakulte, kládli svojmu profesorskému zboru otázku, aký zmysel má mierové hnutie, či je to politická organizácia, prečo sa na jeho zasadaniach urážajú pápež a biskupi.⁷⁰ Navyše vedenie mierového hnutia sa vnútorne rozkladalo, jednak kvôli vzájomným rozporom jeho predstaviteľov, ako aj pre snahu niektorých z nich o zviditeľnenie sa horlivým obraňovaním cirkvi.⁷¹

Z pohľadu komunistov Celoštátny mierový výbor katolíckeho duchovenstva v tomto období už nebol schopný „*správne ovplyvňovať katolícke*

65 NA Praha, f. ÚV KSČ – predseda. 1962 – 1966, zv. 68, a. j. 72, Informace o římskokatolíckých biskupoch.

66 NA Praha, f. ÚV KSČ – predseda. 1966 – 1971, zv. 42, a. j. 42/k inf. 4, Informace o schůzích mírového hnutí katolíckého duchovenstva v jednotlivých diecézích.

67 Archív Ústavu pamäti národa (ďalej A ÚPN), f. B8/II, Správa Zboru národnej bezpečnosti hlavného mesta Bratislava a Západoslovenského kraja (ďalej Správa ZNB hl. m. BA a Západoslovenského kraja), šk. č. 1, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 2, Týždenné zvodky za rok 1966, Týždenná zvodka z 24. – 30. 4. 1966, s. 130.

68 A ÚPN, f. B8/II, Správa ZNB hl. m. BA a Západoslovenského kraja, šk. č. 1, inv. č. 2, Týždenné zvodky za rok 1965, Týždenná zvodka z 21. – 27. 11. 1965, s. 704.

69 A ÚPN, f. B8/II, Správa ZNB hl. m. BA a Západoslovenského kraja, šk. č. 1, inv. č. 2, Týždenné zvodky za rok 1966, Týždenná zvodka z 16. – 22. 1. 1966, s. 19.

70 A ÚPN, f. B8/II, Správa ZNB hl. m. BA a Západoslovenského kraja, šk. č. 1, inv. č. 2, Týždenné zvodky za rok 1966, Týždenná zvodka z 15. – 22. 5. 1966, s. 154.

71 A ÚPN, f. A9, Sekretariát námestníka (ďalej Sekr. nám.) MV Praha 1956 – 1967, inv. č. 65, Rozbor práce štátnej bezpečnosti v problematike cirkvi a siekt vo Východoslovenskom kraji.

duchovenstvo v novej, zložitej situácii“. Neustále však pretrvávala snaha o jeho aktivizovanie. Po skúsenostiach z minulosti (keď viacerí čelní predstavitelia hnutia vyvíjali aktivity na obmedzenie protináboženských opatrení), sa však konštatovalo, že popri aktivizácii hnutia treba zabezpečiť, aby „*postoj CMV KD poskytoval záruku, že toto hnutie si nebude dávať cieľ rechristianizácie socialistickej spoločnosti*“. Ministerstvo školstva nakoniec vypracovalo novú koncepciu práce mierového hnutia, ktorá mala prehĺbiť jeho aktivitu. Preto mal byť zvolaný III. zjazd Celoštátneho mierového výboru katolíckeho duchovenstva, na ktorom mala byť táto nová koncepcia práce prijatá a tiež malo byť zaujaté stanovisko k II. Vatikánskemu koncilu.⁷² Prípravou na zjazd v jednotlivých diecézach boli starostlivo pripravené diecézne mierové porady.⁷³

Tretí zjazd CMV KD sa uskutočnil v novembri 1966, jeho priebeh však potvrdil, že celoštátny mierový výbor nie je schopný získať kňazov na prácu v mierovom hnutí a obmedziť stále rastúci vplyv biskupov. Ukázal, že vedenie CMV sa dostalo do izolácie, keďže väčšina delegátov „*veľmi otvorene a demonštratívne dala najavo, že podporuje politiku Vatikánu a vernosť pápežovi*“.⁷⁴ Aspoň vonkajším prejavom snahy o zmenu koncepcie hnutia bola zmena oficiálneho názvu Celoštátneho mierového výboru katolíckeho duchovenstva na Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva.⁷⁵

Po III. zjazde mierového hnutia sa v januári 1967 uskutočnila v Bratislave slovenská konferencia MHKD.⁷⁶ Keďže jej priebeh bol po skúsenostiach z Prahy pripravený veľmi starostlivo, z pohľadu štátnej moci splnila svoje poslanie, ktorým bolo, aby „*zdôraznila hlavné myšlienky a závery zjazdu*

72 NA Praha, f. ÚV KSČ – predseda. 1962 – 1966, zv. 124 – 125, a. j. 132, Otázky církevní politiky a rozvoj vědecko-ateistické výchovy v ČSSR, Priloha III, s. 22.

73 Hľadať a budovať cesty mieru. *Katolícke noviny*, roč. 81, 1966, č. 45, s. 3. Bilancia je dobrá. *Katolícke noviny*, roč. 81, 1946, č. 46, s. 3.

74 A ÚPN, f. B8/II Správa ZNB hl. m. BA a Západoslovenského kraja, šk. č. 2, inv. č. 50, III. celoštátny zjazd MHKD v Prahe. Podrobnejšie o priebehu zjazdu: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: Pod kuratelou, s. 140; VNUK, F.: *Popustené putá: Katolícka cirkev na Slovensku v období liberalizácie a nástupu normalizácie (1967 – 1971)*. Martin 2001, s. 22.

75 VNUK, F.: *Popustené putá*, s. 15.

76 VNUK, F.: *Popustené putá*, s. 28 – 30.

(z Prahy) a aby prispela k ďalšiemu prehĺbeniu činnosti hnutia na Slovensku“.⁷⁷

V tomto období sa mierové porady v dekanátoch uskutočňovali väčšinou už len dvakrát za rok, zatiaľ čo kňazské rekolekcie sa konali takmer mesačne.⁷⁸

Posledný rok existencie MHKD – 1968

Zmeny, ktoré nastali v riešení cirkevnej problematiky v roku 1968, znamenali pre Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva stratu opory, ktorú mu dovtedy režim poskytoval. V činnosti štátnych orgánov sa začala prejavovať snaha neviazať sa na čelných predstaviteľov mierového hnutia, ktorí nemali medzi kňazmi takmer žiadnu podporu, pretože títo „sú fakticky odstránení zo svojich umelo udržovaných pozícií a nemajú najmenší vplyv“.⁷⁹ Dovtedajšie usmerňovanie činnosti MHKD štátom, neustála snaha o jeho aktivizáciu a posilnenie jeho vplyvu sa z konania štátnych orgánov vytratila. Zanikol tak hlavný činiteľ, ktorý udržoval existenciu mierového hnutia a otvorila sa cesta k jeho pomerne rýchlemu zániku.

Od konca februára 1968 sa konali v diecézach schôdze diecéznych mierových výborov, ktoré sa mali podľa referátu predsedníctva ústredného výboru MHKD zaoberať výročím víťazného februára. Na schôdzach sa však začala objavovať prvá kritika deformácií náboženského života. Z niektorých schôdzí dokonca zaslali rezolúcie nastolujúce požiadavky, aby na rokovaníach medzi cirkvou a štátom boli jednatelmi jedine biskupi, a nie vedúci predstavitelia kňazského mierového hnutia, ktorým vyslovili nedôveru, ako aj požiadavky väčšej slobody pre cirkev.⁸⁰ Paradoxne i sami predstavitelia mierového hnutia na Slovensku, ako A. Horák, J. Lukačovič

77 Ani tu si však členovia najvyšších orgánov KSS neboli istí, či sa konferencia skončí podľa pripraveného plánu. Pri konštatovaní, že pripravovaná konferencia si „plne osvojí priebeh a závery novembrového celoštátneho zjazdu“ je na okraj perom napísaná otázka: „Ako to vieme?“ SNA, f. ÚV KSS – sekret., šk. č. 281, Zasadnutie sekretariátu ÚV KSS 13. 1. 1967. Návrh na uskutočnenie slovenskej konferencie mierového hnutia katolíckeho duchovenstva.

78 ARKABÚTT, Int. 20, Zápisy z mierových porad a rekolekcií v jednotlivých dekanátoch v rokoch 1966 – 1968.

79 NA Praha, f. ÚV KSČ – predseda. 1966 – 1971, zv. 65, a. j. 73/14, Prípomínky ke koncepcii cirkevne politickej práce, vzťahu našej spoločnosti k veriacim a návrhy na najbližší postup. Pozri tiež: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou*, s. 168.

80 VNUK, F.: *Popustené putá*, s. 45 – 46.

či Š. Zárezky sa na mierových poradách začali čoraz hlasnejšie dožadovať väčších práv pre cirkev.⁸¹

Pod tlakom delegátov z diecéznych mierových konferencií zvolili na 21. marca 1968 do Prahy mimoriadnu schôdzu rozšíreného predsedníctva Mierového hnutia katolíckeho duchovenstva, na ktorej sa po dramatickom priebehu vzdali funkcií v hnutí A. Horák, Š. Zárezky a nakoniec aj J. Plojhar.⁸² Na konferencii tiež zvolili Akčný výbor katolíckeho duchovenstva na čele s Františkom Tomáškom; za slovenských kňazov sa jeho členmi stali Július Gábriš, Jozef Kútnik a Rudolf Baláž. Ako hlavnú požiadavku nového akčného programu formulovali tajné voľby delegátov na diecézne konferencie a tiež na celoštátnu. Úlohou hnutia mala byť podpora činnosti biskupov v pastoračných otázkach a rozvíjanie svojej činnosti pod vedením biskupa, ktorý bude stáť na čele hnutia.

Na diecéznych a dekanátnych poradách, ktoré nasledovali na prelome marca a apríla, zvolili celkom nové predsedníctva, už bez kňazov, ktorí dovtedy aktívne pôsobili v mierovom hnutí.⁸³ Tiež prijímali ďalšie rezolúcie, ktoré mali biskupské úrady zaslať štátnym orgánom. V nich sa nastoľovali požiadavky na urýchlenie rokovaní so Svätou stolicou, obsadenie uprázdnených biskupstiev, rehabilitácia odsúdených kňazov, obnovenie reholí atď.⁸⁴

Akčný výbor katolíckeho duchovenstva pripravil návrh na rokovanie, v ktorom sa hovorilo, že MHKD sa stáva Hnutím koncilovej obnovy, ktorého celá činnosť má podporovať biskupov v ich úlohách. Názov bol neskôr upravený na *Dielo koncilovej obnovy*. Existencia prorežimného Mierového hnutia katolíckeho duchovenstva sa definitívne skončila 14. mája 1968 na konferencii na Velehrade.

V správe, ktorú prerokovával ÚV KSČ v júli 1968, sa o dôvodoch zániku mierového hnutia hovorí: „*Celý proces pretvárania MHKD bol dôsledkom*

81 PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou*, s. 173.

82 HALKO, J.: Cirkev, Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva a Dielo koncilovej obnovy v roku 1968. *Impulz*, roč. 4, 2008, č. 2, s. 26. PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou*, s. 172 – 175.

83 ARKABŮTT, f. Apoštolská administratúra, Int. 20, 01131. SNA, f. ÚV KSS – predseda, šk. č. 1204, Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 3. 5. 1968, Informácia o politickej situácii na Slovensku do 15. 4. 1968 a o situácii v cirkvách od 4. – 18. 4. 1968.

84 Rezolúcie z rozličných dekanátnych porad mali takmer rovnakú schému a obsah a pravdepodobne boli na schôdzach prednášané z podnetu biskupov, v záujme jednotného postupu. ŠA BA, f. KNV BA OŠaK, šk. č. 72, porada duchovných, Vyhodnotenie porady MHKD. Podobne sa to dialo už skôr – pri mierových poradách na prelome februára a marca 1968. PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou*, s. 172.

značnej diskreditácie obsahu a metód práce MHKD v predchádzajúcom direktívnom systéme, najmä skutočnosti, že MHKD v podstate ignorovalo vlastné aktuálne problémy veriacich a cirkvi. Jednostranne politická koncepcia ideologicky zodpovedajúca princípom direktívneho riadenia vyvolávala už niekoľko rokov oprávnenú kritiku z radov veriacich aj duchovných, vrátane tých, o ktorých lojálnom postoji k socialistickému zriadeniu neboli inak pochybnosti. Z hľadiska metód, ktoré sa uplatňujú pri vytváraní demokratického systému socializmu, nebolo pre štátnu cirkevnú politiku naďalej možné pokračovať v metódach direktívneho riadenia a pokúsiť sa administratívne zakázať proces tzv. obrody MHKD.⁸⁵

O pár rokov neskôr, počas procesu normalizácie, vznikla ďalšia organizácia, ktorá priamo nadväzovala na činnosť Mierového hnutia katolíckeho duchovenstva. Bolo ňou Združenie katolíckych duchovných – *Pacem in terris*.

Záver

Napriek takmer permanentnej snahe komunistickej štátnej moci vybudovať Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva ako kňazskú organizáciu, ktorá by bola skutočnou protiváhou voči biskupom a dokázala by získať väčší počet katolíckych kňazov pre ideu socializmu, sa mierové hnutie kňazov počas svojej existencie (1951 – 1968) neustále borilo s niekoľkými základnými problémami. Skutočný vplyv kňazského mierového hnutia na kňazov bol pomerne malý a hoci formálne vytváralo istú opozíciu voči biskupom, autorita biskupov medzi drvivou väčšinou kňazstva výrazne neklesla. Počet kňazov, ktorých dokázalo hnutie osloviť a získať na aktívnu prácu v intenciách socializmu, nijako nestúpal a obmedzoval sa na niekoľko desiatok kňazov, ktorí počas existencie mierového hnutia tvorili jeho vedenie. Veľká väčšina kňazstva, stretávajúca sa na mierových poradách v diecézach a dekanátoch, ostávala pomerne jednotným celkom, ktorý zachovával a často i verejne prejavoval vernosť pápežovi a biskupom.

85 NA Praha, f. ÚV KSČ – predseda. 1966 – 1971, zv. 76, a. j. 106/6a, Informace o církevně politické situaci v českých zemích.

Summary

Catholic Clergy Formed in the Peace Movement Incorporated in the State Authority's Plans

The study explores several issues regarding the existence of the Peace Movement among Catholic clergy which existed between 1951 and 1968. Primarily, it aims to elucidate the objectives the communist state authority had in getting to involve this initiative in its plans. The initial impulse to form the movement in itself came from state bodies which subsequently strove to control its activity from then on. They managed to do so with the chief bodies of the movement without major difficulties, since its top officials and the communist regime were tight. However, their main goal which laid in forming opposition against the authority of the Holy See and the bishops, and which after all was the primary objective in establishing the Peace Movement in the first place, did not materialize because the gross majority of priests in the dioceses remained loyal to them. Nonetheless, until its dissolution in 1968, the Peace Movement of the Catholic clergy remained the cardinal instrument that served the state authority to try getting the priests involved in its plans.

Josef Plojhar – pronásledovatel nebo pronásledovaný?

Tomáš Veber (Česko)

O páteru Josefu Plojharovi se v poslední době začíná znovu psát. Jsou to především Karel Konečný a Michal Pehr, nejnověji pak Stanislava Vodičková.¹ Interpretace jeho života a díla je v těchto textech vždy natolik jednoznačná, totiž vyznívající jednoznačně negativně, že hrozí ztrátou části naší paměti. Faktem však zůstává jak Plojharovo věznění v koncentračních táborech Dachau a Buchenwald, tak také jeho zásluha o přežití některých spoluvězňů. Rovněž jeho pro-režimní (prokomunistické a prosovětské) vystupování po dobu vlády komunistů lze nahlédnout pestřejším, než pouze černobílým viděním. Také o tom bude řeč v této stati.

Základním pramenem, podle něhož se budu pokoušet „re-kolorovat“ Plojharův obraz, je přepis materiálu, jež pořídil vedoucí Katedry praktické teologie Teologické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

1 KONEČNÝ, K.: Politický katolicismus v letech komunistické totality – Československá strana lidová 1948 – 1989. In: FIALA, P., a kol.: *Český politický katolicismus 1848 – 2005*. Brno 2008, strana (s.) 369 – 443. PEHR, M.: Politický katolicismus v poválečné době (1945 – 1948). – v téže knize, s. 325 – 368. KONEČNÝ, K.: Perzekuce členů Československé strany lidové po Únoru 1948. In: MAREK, P. (ed.): *Teorie a praxe politického katolicismu 1870 – 2007*. Brno 2008, s. 236 – 255. Konečný je také autorem biogramu Josefa Plojhara In: PEHR, M., a kol.: *Cestami křesťanské politiky. Biografický slovník k dějinám křesťanských stran v českých zemích*. Praha 2007, s. 198 a následující. Dále srovnej VODIČKOVÁ, S.: *Uzavírám vás do svého srdce. Životopis Josefa kardinála Berana*. Brno 2009.

vicích Dr. Ing. Alois Křišťan, Th.D., s „neteří“ Josefa Plojhara.² Začneme však s přehlídkou biografických údajů, abychom nejprve re-konstruovali klíčové události Plojharova života.

Narozen 2. března 1902 v Českých Budějovicích, přihlásil se v roce 1917 ke studiu na německém gymnáziu, ovšem do záznamů uvedl českou národnost. Pocházel z dvojjazyčné rodiny, přesto překvapí, že do studijních katalogů českobudějovického diecézního teologického lycea a kněžského semináře je zapsán jako *Germ.*, tedy s německou národní příslušností.³ Co jej vedlo k tomu, že se vždy prezentoval jako příslušník minority (na německé půdě Čech, na české – kněžský seminář byl z většiny jazykově český – Němec)? Seminář absolvuje s poměrně dobrým prospěchem a roku 1925 je vysvěcen na kněze.

Kněžské svěcení přijal z rukou biskupa Šimona Bárty roku 1925 a nastoupil jako kaplan přímo v Českých Budějovicích. Podotkněme rovnou, že knězem zřejmě nikdy být nechtěl, respektive nikdy se pro něj kněžství nestalo duchovním povoláním.⁴ Pokud chtěl něčím být o své vůli, pak zřejmě spíše právníkem, neboť práva studoval, a sice v Praze, až do roku 1946, kdy je zřejmě definitivně dokončil. Už před válkou byl znám jako levicově orientovaný radikál, proto byl hned 16. března 1939 zatčen a vězněn až do roku 1945 v koncentračních táborech Buchenwald a Dachau. Dá se říci, že tím nastala v Plojharově životě epocha, během níž byl skutečně pronásledován, nikoli pronásledovatelem.

Než se však dostaneme příliš daleko v Plojharově životopisu, vraťme se ještě k době, kdy vstupoval do semináře v Českých Budějovicích. Rokem 1921 prakticky vrcholil v diecézi „boj o kostely“ mezi katolickou církví a nově vzniknuvší církví československou. Seminární kostel sv. Anny byl převeden pod správu nově vzniklé církve a oficiální „tribunou“ a místem liturgické a pastorační praxe jáhnů (studenti v posledním ročníku studia se nazývali také „pastoralisty“, neboť jejich hlavním kurzem byla právě pastorálka) se stala přímo katedrála sv. Mikuláše. Zde také nalezl své první kaplanské místo již vysvěcený kněz Josef Plojhar. Jeho proklamované

2 Ačkoli jde o přesně nedatovaný audiozáznam ze zimy roku 2007, pořízený spíše *ad hoc*, než dle pravidel a podle postupů orální historie, stal se jeho textový přepis základním pramenem pro tuto krátkou studii. Textový přepis, dostupný i v mém osobním archivu, je nestránkovaný, proto jej cituji pouze podle jména dotazované, tedy Ing. Helena Kolmanová, nar. 1954 (HK).

3 Srovnej: Státní oblastní archiv Třeboň, Biskupský archiv – fond (f.) Biskupský kněžský seminář, karton (k.) 12.

4 HK uvádí, že dle Plojhara např. „*dějiny církve byly dějinami boje o moc a majetek*“.

němectví souviselo, alespoň dle dostupných zjištění, zřejmě především s vlivem Plojharovy matky na svého syna, ale mohlo jít také o docela obyčejný pragmatismus – v letech po vzniku republiky totiž stále ubývalo německých kněží v semináři, Plojhar mluvil plynně česky i německy, mohl se rozhodnout, ale větší naději na to, že bude bez problémů přijat ke studiu (a nalezne nutné sociální zázemí v semináři), měl v té době skutečně jako příslušník významné menšiny, než jako zástupce většinového, československého národa.⁵ Jeho stále radikálnější levicovost, daná do jisté míry již původem, ovlivněná složitou situací v samotném semináři – studenti bohosloví si museli přispívat ze svého na stravu – se ještě vystupňovala v době bezprostředně po vysvěcení. Ať už pro své radikální politické názory, či pro svou nesporně vysokou inteligenci, byl Plojhar poslán na studia do Říma. Odtud se však roku 1926 vrátil zcela „nepřevychován“, naopak, zřejmě utvrzen o své „pravdě“ o církvi.

K přirozené radikalitě Plojharových názorů ještě přispěla léta hospodářské krize. A v této souvislosti je třeba učinit krátkou odbočku stranou. V roce 1931 vydal totiž (15. května) papež Pius XI. encykliku *Quadragesimo anno*. Tato sociální encyklika se vracela k odkazu své (tehdy průkopnické) předchůdkyně, totiž Lvem XIII. vydané encyklice *Rerum novarum* z roku 1891. A podobně, jako podnítila Lvova encyklika mnohé ke studiu sociologie, Piova encyklika vedla, alespoň v českém prostředí, možná ještě k hlubšímu ponoru do studia příbuznosti křesťanství a socialismu. V roce 1935 vyšla v českém překladu například kniha Leonharda Ragaze (1868 – 1945) *Od Krista k Marxovi, od Marxe ke Kristu*.⁶ Předmluvu ke knize sepsal Josef Macek, který ji zakončil takto: „*Pravé křesťanství a pravý socialismus nejen nejdou proti sobě, ale nevydrží odděleny od sebe. Musí se sloučit.*“⁷ Vlastní Ragazův text přitom často mohl vést k témuž úsudku, byť bylo jeho směřování přece jen spíše „paralelní“, k socialismu křesťanskému, nikoli ateistickému, který měl ovládnout československou politickou scénu po druhé světové válce.

Pokud předešlá sociální encyklika přišla poněkud pozdě, lze totéž říci i o této. Pokud byla předešlá spíše nepochopena a dezinterpretována, s *Quadragesimo* to zřejmě bylo rovněž tak. Namísto mravní obrody člo-

5 I to bylo ještě spojeno s problémy, neboť, jak píše KADLEC, J.: *Československá diecéze*. České Budějovice 1995, s. 70, stav bohoslovců byl celkově velmi nízký a „do roku 1925 se celkový stav zvýšil jen na devatenáct.“

6 RAGAZ, L.: *Od Krista k Marxovi, od Marxe ke Kristu*. Praha 1935, XVI/299 s.

7 Srovnej: MACEK, J.: Úvod. In: RAGAZ, L.: *Od Krista*, s. VIII.

věka měla přijít zkušenost totalitních režimů. Teoretický koncept Pia XI. sice možná mnohému pomohl, ale přišel opět pozdě.

Kněz Plojharova temperamentu nemohl nevidět rozpor mezi tím, co se říká, a skutečností. Proto veřejně vystupoval a i z kazatelny dával své levicové názory dostatečně zřetelně najevo. V roce 1938 – 1939 (snad také proto) působil jako kaplan v Rudolfově u Českých Budějovic, kde jej také zatkl gestapo.

Plojhar celou válku nejen přežil, ale zkušenosti z koncentračních táborů jej zřejmě ještě poněkud „doformovaly“ v tom smyslu, že – jak naznačil i kardinál Josef Beran ve vzpomínkách pro *Radio Vaticana* z roku 1965, odvysílaných v roce 2008 – v zájmu přežití zde ze sebe již nepokrytě učinil německého kněze, dostal se nakonec ke kancelářské práci a duchovního života se spíš stranil. To je však, byť Beran patřil k Plojharovým spoluvězňům v Dachau (po atentátu na protektora Reinharda Heydricha), zcela v rozporu s hagiograficky laděnými vzpomínkami jeho „neteře“, inženýrky Kolmanové: *„On zprvu dělal v Buchenwaldu ty největší díry na silnici, že ty dělal on, dělal v kamenolomu se sbíječkou lámal kámen, potom snad už dělal v lazaretu nebo někde tam. ... Oni tam měli nějakou organizaci, v tom lazaretu, že přetetovali lidi. Někdo byl odsouzený k trestu smrti, měl jít do plynové komory třeba druhý den a měli tam člověka, který měl tyfus, o kterém věděli, že do druhého dne zemře, tak přetetovali číslo a takhle zachraňovali lidi.“* Že by se tedy z řadového vězně tábora Buchenwald „vypracoval“ až na „kápa“ baráku v Dachau tím, že kolaboroval s nacisty? Byl na kancelářskou práci převeden pro svůj nesporný jazykový talent? Beran naznačuje první možnost, vzpomínky Kolmanové vedou ke druhé variantě. Válku Plojhar v každém případě přežil a vrátil se nakrátko na své kaplanské působiště – do Českých Budějovic.

Tady se jeho osudy protnulý s životní drahou Františka Daniela Mertha (1915 – 1995), který v té době působil rovněž jako kaplan v Budějovicích. Potkávali se tedy v kostele sv. Mikuláše. V místní církvi, v tradici pamětníků žije dodnes domněnka, že za internací Mertha do vězení (vězněn do roku 1953 za „protistátní činnost“), brzy po únoru 1948, stál právě Josef Plojhar. Prameny scházejí. Co však lze tvrdit s jistotou, že se ihned v poválečném čase zapojuje aktivně do politického života, je členem Československé strany lidové, zvolen – jako hrdinný navrátilce z koncentračního tábora – poslancem Národního shromáždění. Tato funkce mu zůstane již doživotně.

Jeho politické aktivity po únorovém komunistickém puči je možné popsat pouze jako otevřeně pro-komunistické. Po Šrámkově diskreditaci

a uvěznění, po přípravách učiněných pro to předtím ze strany komunistů, byl „zvolen“ nejprve místopředsedou (roku 1948) a roku 1951 pak již předsedou lidové strany s tím, že lidovci měli v poúnorové vládě „zajištěna“ dvě křesla. Josef Plojhar se pak na dvě desetiletí stal (počínaje rokem 1948) ministrem zdravotnictví, byť podle Kolmanové dostal i nabídku křesla ministra dopravy: *„Komunisti, se domnívám, že měli vybraná ministerstva, kde bylo jasné, že je nepustí z rukou komunistických, mám dojem, že mu nabízeli a chtěli spíš aby šel dělat spíš ministerstvo dopravy a to strýc odmítl s tím, že tomu nerozumí ani trochu a že by tam byl ztracen a právě tam navrhoval toho Petra.“*⁸

Na jeho poúnorových postojích je velmi dobře vidět jeho přetrvávající radikalita. V tom se shoduje hodnocení Kolmanové například s hodnocením Karla Konečného: *„Právě v době, kdy KSČ [Komunistická strana Československa] ústy prezidenta Zápotockého začala připouštět určité chyby své zemědělské linie a dočasně tolerovala hromadné výstupy rolníků z družstev, rozhodl se Plojhar naopak k přitvrzení.“*⁹ Kolmanová se vyjadřuje obdobně k docela jiné situaci – cituje vyjádření svého „strýce“ ke stavbě Stalinova památníku v Praze: *„Strejček řval: ty příšerný peníze co do toho dáte, postavte špitál – to už byl ministrem zdravotnictví, dejte na to zlatým písmem Špitál Stalina, to písmo můžeme vždycky sundat, ale špitál nám zůstane zachován.“* Pravdou je, že jelikož Plojhar svým vzděláním skutečně převyšoval soudobé politické špičky, mohly mu být podobné výpady tolerovány i jindy. Oba příklady však ilustrují stejnou věc: Plojhar byl často radikálnější, než samotní komunisté. Po Únoru 1948 se z něho navíc stává pronásledovatel. V krátké době umírá předseda lidovců, Alois Petr (1889 – 1951) a Plojhar obsadí zároveň množství funkcí: stane se nakrátko i ministrem dopravy, je ministrem zdravotnictví, poslancem, předsedou lidovců a od roku 1951 předsedou Celostátního výboru katolického duchovenstva, o rok později pak navíc místopředsedou Svazu československo-sovětského přátelství.

Na dvě desetiletí a navzdory několika exkomunikacím, z nichž některé vyplývají z církevně-právních ustanovení, jiné byly provedeny výslovně, ovládne ministerstvo zdravotnictví, z něhož je – definitivně – sesazen až v průběhu událostí pražského jara roku 1968. Stihne přitom uvést v život nejen vždy zmiňovaný „potratový zákon“ z roku 1957, tedy důvod jedné

8 Srovnej níže v textu.

9 KONEČNÝ, K.: *Perzekuce*, s. 243.

z oněch automatických exkomunikací, ale právě v 50. letech, kdy se v jeho rukou kumulují funkce, je nejvíce literárně činný.

Události tzv. pražského jara z něho opět, na krátký čas, udělají „pronásledovaného“. Kolmanová zmiňuje, že kvůli povědomí o spojení její rodiny se „strýčkem“ Plojharem zažívala sama velmi svízelné období právě v roce 1968. Plojhar byl zbaven vedení v lidové straně, novým předsedou strany se stal až do své smrti Antonín Pospíšil (1903 – 1973). Dále byl Plojhar sesazen z ministerstva zdravotnictví (posledním „celostátním“ ministrem zdravotnictví se stal 8. dubna 1968 Vladislav Vlček (a byl pak také českým ministrem zdravotnictví až do roku 1971). Postupně přestalo být docela činné Mírové hnutí katolického duchovenstva, jehož byl dlouholetým předsedou (MHKD, 1951 – 1968): *„My jsme měli problémy, protože lidé Jara 1968 nás spojovali s bývalou komunistickou skvadrou, dostávali jsme anonymy, že budeme viset na lucerně, to všechno jsme měli za sebou....“* Proto, jak doznává, celá „rodina“ kolem Josefa Plojhara invazi v srpnu roku 1968 přivítala jako svého druhu vysvobození: *„Pak jsme napřed měli pocit, že by se to mohlo nějak dobře vrátit, jenže pak přišel Husák a začaly čistky.“*

K stáru poněkud odsunutý Plojhar, který již ztratil důvěru i u normalizátorů kolem Gustáva Husáka (1913 – 1991), svůj život dožil jako poslanec Sněmovny lidu Federálního shromáždění a nelze se divit, že u něho ještě stoupla spotřeba alkoholu. Po celý život se však podle Kolmanové nepřestal cítit jako kněz, stále prý věřil v Boha a nosil kolárek, snad jako jakýsi atribut příslušnosti ke kněžskému stavu, z něhož se vlastními aktivitami v průběhu života sám vyobcovával.¹⁰

Jako vrcholně symbolický je možné nahlédnout také den Plojharovy smrti. Bezmála osmdesátiletý Plojhar se 5. listopadu 1981 vypravil na oslavu výročí Velké říjnové socialistické revoluce (7. listopadu 1917), přičemž podle nepodložených zpráv zemřel doslova v náručí někdejšího sovětského velvyslance v Praze (1965 – 1973), Stěpana Vasiljeviče Červoněnka (1915 – 2003). Příčinou smrti bylo selhání srdce a kolaps organismu.

Místo závěru si dovolím citovat rozsáhlejší pasáž z textu Vojtěcha Vlčka: *„V Československu, jmenovitě v českých zemích, bylo po druhé světové válce mezi kněžími jen několik jednotlivců, kteří viděli rozvíjení křesťanství ve spolupráci se „spravedlivějším“ socialistickým zřízením a s komunisty.“*

10 Srovnej: RÁZEK, A.: Exkomunikační dekrety. *Securitas Imperii*, 2005, č. 11, s. 135 – 194. V tomto čísle jsou zveřejněny i jednotlivé pramenné texty, zachycující vztahy mezi arcibiskupem Beranem a českou katolickou církví kontra komunistická státní moc.

Mezi ně patřili vězni nacistických koncentráků, českobudějovický kněz Josef Plojhar a Josef Beneš.¹¹ Vlček přičítá prosovětskou a pro-socialistickou orientaci Josefa Plojhara vězení v koncentračních táborech. Na základě svědectví Heleny Kolmanové a na podkladě některých nepřímých indicií („převýchova“ v Římě, přeložení na faru mimo České Budějovice a jiných) však dojdeme k pravému opaku – vězení bylo již důsledkem četných Plojharových vystoupení na setkáních dělníků ve třicátých letech, kde se ukázal – a nacistům se tak také musel jevit – jako levicově orientovaný radikál. Když potom Vlček jmenuje důvody příklonu světských kněží a řeholníků k účasti v prorežimních hnutích a vysvětluje jejich kolaborování, v případě Plojharově dochází k tomuto úsudku: „*Idealismus, naivní důvěra v komunistické ideály, v nastolení spravedlivého společenského řádu, neznalost zkušeností církve s komunistickým režimem, představa o harmonické koexistenci komunisty řízeného státu a církve. Velký vliv mělo také osvobození Československa sovětskou armádou v roce 1945, osobní zkušenost perzekuce nacisty, např. pobyt v koncentračním táboře (Plojhar, Beneš) a mnohdy původ z nižších sociálních vrstev.*“¹²

Co tedy působilo tak, že se Plojhar stával střídavě pronásledovatelem i pronásledovaným? Inteligence spojená s nezměrnou naivitou, touha vyniknout a prosadit se? Těch několik stránek tohoto textu nemohlo přinést mnoho odpovědí. Spíše se jejich autor snažil zachytit klíčové problémy, bílá místa i uzlové body Plojharova životopisu s tím, že odpovědi může přinést až probíhající výzkum.

Summary

Josef Plojhar – the Persecutor or the Persecuted?

The text is concerned with the life and work of a Catholic priest, longstanding Minister of Health (1948 – 1968) and a party chair of the Czechoslovak People's Party (1951 – 1968) – Josef Plojhar (1902 – 1981). The author wanted to describe Plojhar's life and work as an ambiguous problem and he tried to find and define (or better: re-pose) some crucial

11 VLČEK, V.: Služebníci nevěrní. Kolaborace kněží s režimem ve 40. a 50. letech. *Teologické texty*, 2003, č. 2. Citováno podle <http://www.teologicketexty.cz/casopis/2003-2/Sluzebnici-neverni.html> (online), dne 20. 10. 2009.

12 Tamtéž.

points and questions. The main source he used was the oral interview with Helena Kolmanová, “so-called” Plojhar’s “niece”.

Zoznam autorov

Margit Balogh, CSc., 1961, Maďarsko, hlavná vedecká pracovníčka Historického ústavu Maďarskej akadémie vied (MAV), od roku 2001 riaditeľka Centra MAV pre výskum spoločnosti. K jej najznámejším prácam patrí monografia o ostrihomskom arcibiskupovi Józsefovi Mindszentym. Jej zatiaľ poslednou publikáciou je zbierka prameňov o rokovaní Maďarského katolíckeho biskupského zboru v rokoch 1949 – 1965.

Gábor Bánkuti, PhD., 1978, Maďarsko, pracovník Historického archívu štátobezpečnostných služieb v Maďarsku a vyučujúci na Katedre novovekých dejín Fakulty humanitných vied Univerzity v Pécsi. Zaoberá sa dejinami katolíckej cirkvi v 20. storočí.

Konrad Białecki, PhD., 1970, Poľsko, pracovník Inštitútu národnej pamäti a vyučujúci Katedry histórie na Univerzite Adama Mickiewicza v Poznani. K jeho najvýznamnejším prácam patria: *Kościół Narodowy w Polsce w latach 1944 – 1965* a *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945 – 1956*.

ThDr. Peter Borza, PhD., 1975, Slovensko, pôsobí na Katedre historických vied Gréckokatolíckej teologickej fakulty Prešovskej univerzity. Zaoberá sa dejinami Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku a v susedných krajinách. Okrem iných prác je autorom monografií *Blahoslavený Vasil Hopko, prešovský pomocný biskup (1904 – 1976)* a *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v období II. svetovej vojny (1939 – 1945)*.

Taras Bublyk, Licentiate of Theology (Church History), 1979, Ukrajina, výskumný pracovník Inštitútu cirkevných dejín na ukrajinskej Katolíckej univerzite v Lvove. Zaoberá sa dejinami Gréckokatolíckej cirkvi na Ukrajine a osudmi jej kňazov prenasledovaných počas komunistického režimu. Autor viacerých štúdií publikovaných v akademických periodikách.

Gregor Buß, Dipl.-Theol., 1979, Česko, interný doktorand na Katolíckej teologickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe, zaoberajúci sa morálnymi aspektmi spolupráce katolíckych kňazov so *Stasi* v bývalej NDR.

Annegret Dirksen, 1959, Nemecko, pracuje na Katedre histórie Univerzity v Hagene. Je autorkou viacerých štúdií zaoberajúcich sa prenasledovaním príslušníkov náboženských skupín počas komunizmu.

Hans-Hermann Dirksen, Dr. jur., 1966, Nemecko, pracuje v Sigmund-Neumann-Institut v Drážďanoch. V súčasnosti participuje na výskumnom projekte o náboženských menšinách v Európe, ktorý je riešený na Fakulte európskych štúdií na Technickej univerzite v Drážďanoch. Venuje sa otázke náboženských menšín vo východnej Európe a k jeho najznámejším prácam patrí *Jehovah's Witnesses in the German Democratic Republic*.

Mgr. Tomáš Faber, 1966, Česko, spolupracuje s Teologickou fakultou Juhočeskej univerzity v Českých Budějoviciach. Zaoberá sa otázkou histórie a vývoja diecéznej charity v Českých Budějoviciach, ako aj činnosťou vládných zmocnencov na biskupských úradoch v období komunizmu.

MA Elena Gluško, 1983, Ruská federácia, študovala na Moskovskej štátnej univerzite odbor slovanská filológia a na Stredoeurópskej univerzite v Budapešti. V súčasnosti absoljuje postgraduálne štúdium, ktoré je zamerané na otázku katolíckeho disentu v Československu.

Thomas Gronier, PhD., 1958, Francúzsko, zamestnanec Ministerstva vyššieho vzdelávania a výskumu. Venuje sa otázkam vzťahov medzi Svätou stolicou a stredoeurópskymi štátmi počas studenej vojny, existenciou katolíckej cirkvi v strednej Európe a *Ostpolitikou* Vatikánu.

Kostadin Grozev, PhD., 1961, Bulharsko, vyučujúci na Univerzite v Sofii. Hostujúci profesor Centra pre ruské, stredoeurópske a eurázijské štúdie na Texaskej univerzite v Austine (USA), predseda americko-bulharskej študijnej spoločnosti. Autor viacerých publikácií zaoberajúcich sa medzinárodnými vzťahmi, politickými a sociálnymi dejinami, druhou svetovou vojnou i studenou vojnou.

Prof. Ryszard Gryz, 1963, Poľsko, vyučujúci na Univerzite Jana Kochanowského v Kielcoch. Je autorom kníh *Państwo a Kościół w Polsce 1945 – 1956 na przykładzie województwa kieleckiego*, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971 – 1980*.

Ing. Marián Gula, 1950, Slovensko, riaditeľ sekcie evidencií v Ústave pamäti národa. Zaoberá sa evidenciami po bývalých bezpečnostných zložkách, ako aj cirkevnou problematikou súvisiacou s činnosťou týchto zložiek pred rokom 1989. Je autorom niekoľkých štúdií mapujúcich činnosť bezpečnostných zložiek komunistického Československa.

JUDr. Jozef Hornáček, 1982, Slovensko, doktorand na Katedre právnych dejín Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

PhDr. Ivana Hrachová, 1982, Česko, odborná asistentka na Katedre histórie Fakulty pedagogiky Technickej univerzity v Liberci. Zaoberá sa problematikou povojnovej retribúcie v Čechách a perzekúciou katolíckej cirkvi v severných Čechách v 50. rokoch.

MTS. Svitlana Hurkina, 1975, Ukrajina, vyučuje na Katedre cirkevných dejín Ukrajinskej katolíckej univerzity a pôsobí ako výskumná pracovníčka na Inštitúte cirkevných dejín Ukrajinskej katolíckej univerzity. Je autorkou viacerých článkov zaoberajúcich sa represívnymi postupmi sovietskych štátnych orgánov voči ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi, fungovaním tejto cirkvi v ilegality i jej rozvojom po roku 1989.

Mgr. Pavol Jakubčín, 1983, Slovensko, pracovník Ústavu pamäti národa. Venuje sa problematike existencie katolíckej cirkvi v období komunistickej totality. V rámci postgraduálneho štúdia sa zaoberá snahami komunistického režimu ovládnuť rímskokatolícku cirkev prostredníctvom jej kňazov.

Mgr. Kateřina Joklová, 1984, Česko, interná doktorandka na Katedre histórie Filozofickej fakulty Univerzity Jana Evangelistu Purkyně v Ústí nad Labem. Pôsobí tiež ako metodička vzdelávania v Pamätníku Terezín. Zaoberá sa problematikou politických procesov v 50. rokoch 20. storočia a procesmi s členmi Československej strany národnosocialistickej v severozápadných Čechách.

Valeri G. Katzounov, Ph.D., 1953, Bulharsko, pracovník Ústavu pre prístupňovanie dokumentov a oznamovanie príslušnosti bulharských občanov k Štátnej bezpečnosti a Spravodajskej službe Bulharskej národnej armády. Je autorom viacerých štúdií, v ktorých sa zaoberá rôznymi obdobiami a aspektmi bulharských dejín.

Mgr. Pavel Kugler, 1980, Česko, pracovník Archívu bezpečnostných zložiek Českej republiky. V rámci postgraduálneho štúdia sa zaoberá politickými stranami a organizáciami s kresťanským programom v Československu, Poľsku a Nemeckej demokratickej republike v rokoch 1945 – 1989.

Prof. PhDr. Róbert Letz, PhD., 1967, Slovensko, vedúci Katedry histórie Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Zameriava sa na cirkevné, politické a kultúrne dejiny Slovenska v 20. storočí. K jeho najznámejším prácam patria monografie *Slovensko v rokoch 1945 – 1948 : Na ceste ku komunistickej totalite*, *Prenasledovanie kresťanov na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*, *Dejiny Slovenskej Ligy na Slovensku (1920 – 1948)* a mnohé ďalšie odborné štúdie.

SEOLic. Daniel Atanáz Mandzák, CSsR, 1972, Slovensko, gréckokatolícky kňaz a rehoľník – člen Kongregácie Najsvätejšieho Vykupiteľa (redemptoristi). Pôsobí v kláštore redemptoristov v Michalovciach. Zaoberá sa predovšetkým dejinami gréckokatolíckej viceprovincie redemptoristov na Slovensku. Je autorom monografií *Redemptoristi v Stropkove v rokoch 1921 – 1999*, „*Agent a špión Vatikánu*“, *Redemptorista Ján Ivan Mastiliak – slovenský účastník monsterprocesu proti A.A. Machalkovi a spol. a ďalších*.

Bc. Volodymyr Polikarp Martseľuk, OSBM, 1976, Taliansko, gréckokatolícky kňaz – člen Baziliánskeho rádu sv. Josáfata z Provincie Najsvätejšieho Spasiteľa na Ukrajine. V súčasnosti študuje na Pápežskej gregoriánskej Univerzite v Ríme.

Momchil Metodiev, PhD., 1969, Bulharsko, vedecký pracovník Inštitútu na výskum moderných dejín v Sofii. K jeho najznámejším prácam patrí monografia *Between Cross and Compromise. Bulgarian Orthodox Church and the Communist Regime*.

Agata Mirek, PhD., 1970, Poľsko, vedecká pracovníčka Inštitútu cirkevných dejín na Katolíckej univerzite Jána Pavla II. v Lubline.

PhDr. Mgr. Peter Mulík, PhD., 1957, Slovensko, vedecký pracovník Slovenského historického ústavu Matice slovenskej a zároveň tajomník Matice slovenskej. Je autorom monografií *Cirkev v tieni totality*, *Nenávideli ma bez príčiny* a viacerých vedeckých štúdií.

Burkhard Olschowsky, PhDr., 1969, Nemecko, Pracovník Spolkového inštitútu pre kultúru a dejiny Nemecka vo východnej Európe. Je autorom monografie *Einvernehmen und Konflikt. Das Verhältnis zwischen der DDR und der Volksrepublik Polen in den Jahren 1980 – 1989*.

Doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc. 1949, Slovensko, vedecký pracovník Historického ústavu SAV v Bratislave. Zaoberá sa dejinami Slovenska a Československa po 2. svetovej vojne. Autor viacerých monografií (napr.: *Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948 – 1953*, *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*). Publikoval množstvo vedeckých a vedeckopopulárnych štúdií v zborníkoch, odborných časopisoch a ďalších periodikách.

PhDr. Jiří Plachý, 1975, Česko, vedecký pracovník Vojenského historického ústavu v Prahe. Pôsobí tiež na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity a je doktorandom Historického ústavu Filozofickej fakulty Univerzity Hradec Králové. Je autorom a spoluautorom troch monografií a viac než šesťdesiatich článkov a štúdií.

MA Renato Podbersič, 1970, Slovinsko, pracovník Výskumného centra pre národný zmier v Slovinsku. Venuje sa cirkevným dejinám 20. storočia. Je autorom viacerých odborných štúdií.

MA Marija Čipić Rehar, 1977, Slovinsko, pracovníčka Arcibiskupského archívu v Lublane. Zaoberá sa cirkevnými dejinami 20. storočia. Je autorkou viacerých odborných štúdií.

Dr. phil. Csaba Szabo, 1967, Maďarsko, pôsobí ako zástupca generálneho riaditeľa v Maďarskom štátnom archíve v Budapešti a súčasne je externým prednášateľom na Katedre cirkevných dejín na Vysokej škole teologickej – *Sapientia* v Budapešti. K jeho najvýznamnejším prácam patria monografie *A Grösz-per előkészítése 1951* a *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években..*

ThDr. Martin Šabo, PhD., CSsR, 1977, Slovensko, rímskokatolícky kňaz – člen rehole redemptoristov. Pastoračne pôsobí vo farnosti Najsvätejšieho srdca Ježišovho na Kramároch. Je odborným asistentom na Katedre rímskeho a cirkevného práva Právnickej fakulty Trnavskej univerzity. Spolupracuje tiež s Inštitútom pre výskum vzťahov Štátu a cirkvi. K jeho najznámejším prácam patria: *Štát a cirkvi na Slovensku – vývoj*

financovania cirkví a Model financovania Katolíckej cirkvi v SR v kontexte vývoja, princípov a perspektív vzťahov štátu a cirkví vo svete.

Mgr. Olga Šmejkalová, 1979, Česko, pracuje v Štátnom oblastnom archíve v Prahe a postgraduálne študuje na Katedre dejín a didaktiky lepisu Pedagogickej fakulty Karlovej univerzity.

Krisztián Ungváry, PhD., 1969, Maďarsko, pracuje ako historik v Ústave na výskum maďarskej revolúcie v roku 1956. Je držiteľom viacerých domácich aj zahraničných ocenení. K jeho najznámejším prácam patria: *Budapest 1945, Die Belagerung Budapest*, ako aj množstvo odborných štúdií.

Mgr. Tomáš Veber, Th.D. 1979, Česko, pôsobí ako odborný asistent na Katedre praktickej teológie Teologickej fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějoviciach. Zaoberá sa najmä cirkevnými dejinami 19. a 20. storočia a dejinami teologických disciplín. Dizertačnú prácu obhájil na tému *Teolog – polemik Antonín Lenz (1829 – 1901). Počátky teologické antropologie v českých zemích.*

Mgr. Vojtěch Vlček, 1976, Česko, vyučuje na gymnáziu v Ostrave–Hrabůvce a externe na Ostravskej univerzite v Ostrave. Dlhodobo spolupracuje s Českou kresťanskou akadémiou v Prahe na výskume perzekúcie reholí a diecéznych kňazov v období komunistickej totality. Je autorom kníh *Perzekuce mužských řádů a kongregací komunistickým režimem 1948-1964, Kříž jsem hlásal, kříž jsem snášel – rozhovory s kněžími a řeholníky pronásledovanými za komunismu v letech 1948 – 1989* a spoluautorom a editorom ďalších titulov.

Doc. František Vnuk, 1926, Slovensko, pôsobí ako vedecký pracovník Slovenského historického ústavu Matice slovenskej v Bratislave a venuje sa výskumu cirkevných a politických dejín Slovenska po roku 1918. Veľkú časť svojho života prežil v exile. Je autorom vyše dvoch desiatok monografií o udalostiach a osobnostiach slovenských dejín a množstva odborných štúdií. K najznámejším prácam patria: *Slovakia's Six Eventful Months, Slovenská otázka na Západe 1939 – 1940, Rebelanti a suplikanti, Slovensko v rokoch 1945 – 1948, Stopäťdesiat rokov v živote národa.*

DiS. Stanislava Vodičková, 1965, Česko, pôsobí ako redaktorka v Ústave pre štúdiá totalitných režimov v Prahe. Je autorkou knihy *Uzavíráš nás do svého srdce. Životopis Josefa kardinála Berana*. Zaoberá sa perzekúciou českej katolíckej cirkvi v období nacizmu a komunizmu.

Prof. PhDr. ThDr. Peter Zubko, PhD., 1972, Slovensko, je riaditeľom Arcibiskupského archívu v Košiciach a docentom cirkevných dejín na Teologickej fakulte Katolíckej univerzity v Košiciach. Venuje sa dejinám Katolíckej cirkvi východného Slovenska, Slovenska v 20. storočí, pomocným vedám historickým a súvisiacim vedným disciplínam v spojitosti s dejinami Košickej arcidiecézy a gréckokatolíkom z pohľadu latinskej cirkvi. Medzi najvýznamnejšie práce patria monografie: *Dejiny Košickej kapituly*, *Dejiny Košickej cirkvi v prameňoch*, *Cirkevná heraldika v Košickej arcidiecéze*, *Gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia*.

About the Authors

Margit Balogh, CSc., 1961, Hungary, a leading research worker at the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences (HAS), since 2001 a director of the HAS's Research Centre for Social Studies. To her most significant works belongs a monograph about an Archbishop of Ostrihom, József Mindszenty. Until now, her last publication has been a collection of sources on negotiations of the Hungarian Catholic Episcopate in years 1949 - 1965.

Gábor Bánkuti, PhD., 1978, Hungary, works at the Historical Archives of the Hungarian State Security and teaches at the University of Pécs, precisely at the Department of Modern History of the Faculty of Humanities. In his work he focuses on the history of Catholic Church in the 20th century.

Konrad Białecki, PhD., 1970, Poland, works at the Institute of National Remembrance and teaches at the Faculty of History at Adam Mickiewicz University in Poznań. His most significant works are: *Kościół Narodowy w Polsce w latach 1944 – 1965* and *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945 – 1956*.

ThDr. Peter Borza, PhD., 1975, Slovakia, works at the Department of Historical Sciences of the Faculty of Greek Catholic Theology at the University of Prešov. He focuses on history of the Greek Catholic Church in Slovakia and neighboring countries. Apart from other works he is the author of monographs *Blahoslavený Vasil' Hopko, prešovský pomocný biskup (1904 – 1976)* and *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v období II. svetovej vojny (1939 – 1945)*.

Taras Bublik, Licentiate of Theology (Church History), 1979, Ukraine, a research worker at the Institute of Church History of Ukrainian Catholic University in Lviv. In his work he concentrates on history of the Greek Catholic Church in Ukraine and on lives of priests being persecuted during the communist regime. He is an author of various studies published in different academic periodicals.

Gregor Buß, Dipl.-Theol. 1979, Czech Republic, an internal PhD., student at the Catholic Theological Faculty of Charles University in Prague.

He pursues research on moral aspects of the Catholic priests' collaboration with the *Stasi* in former GDR.

Annegret Dirksen, 1959, Germany, works at the History Department of the FernUniversität in Hagen, Germany. She is an author of various studies dealing with the persecution of members belonging to different religious groups during the communism.

Hans-Hermann Dirksen, Dr. jur., 1966, Germany, works at the Sig-mund-Neumann-Institut in Dresden. Recently he has been participating in a research project about religious minorities in Europe that is being solved at the Institute of European Studies at the Dresden University of Technology. He focuses on the matter of religious minorities in Eastern Europe and among his most significant works belongs: *Jehovah's Witnesses in the German Democratic Republic*.

Mgr. Tomáš Faber, 1966, Czech Republic, cooperates with the Faculty of Theology of the University of South Bohemia in České Budějovice. He is interested in history and development of the diocesan charity in České Budějovice, as well as in activities of agents at bishopric consistories during the communism.

MA Elena Gluško, 1983, Russia, studied Slavic philology at the Moscow State University and at the Central European University in Budapest. Recently she has been attending a postgraduate study oriented on a subject matter of Catholic dissent in Czechoslovakia.

Thomas Gronier, PhD., 1958, France, an employee of the Ministry of Higher Education and Research. In his field of study he specializes in relations between the Holy See and the Central European states during the Cold War, the existence of the Catholic Church in Central Europe, and the Vatican *Ostpolitik*.

Kostadin Grozev, PhD., 1961, Bulgaria, teaches at the Sofia University. He has been a visiting professor of the Center for Russian, East European, and Eurasian Studies at the University of Texas at Austin (USA), and he is a member of the Executive Board of the Bulgarian American Studies Association. He is an author of various publications focused on international

relations, political and social history, the Second World War, and the Cold War.

Prof. Ryszard Gryz, 1963, Poland, teaches at the Jan Kochanowski University in Kielce. He is an author of books *Państwo a Kościół w Polsce 1945 – 1956 na przykładzie województwa kieleckiego*, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971 – 1980*.

Ing. Marián Gula, 1950, Slovakia, Director of the Section of Evidence at the Nation's Memory Institute. He specializes in the study of evidence materials of former State Security authorities, as well as on the church issues connected with the activity of these authorities before the year 1989. He has written several studies mapping the activities of State Security authorities in the communist Czechoslovakia.

JUDr. Jozef Horňáček, 1982, Slovakia, a PhD., student at the Department of Legal History of the Faculty of Law of the Comenius University in Bratislava.

PhDr. Ivana Hrachová, 1982, Czech Republic, a lecturer at the History Department of the Faculty of Education of the Technical University in Liberec. Her topics of interest are after-war retribution in Bohemia and the Catholic Church persecution in Northern Bohemia in 1950s.

MTS. Svitlana Hurkina, 1975, Ukraine, teaches at the Department of Church History of the Ukrainian Catholic University and works as a research worker at the Institute of Church History of the Ukrainian Catholic University. She is an author of various articles about repressive methods used by the Soviet State authorities against the Ukrainian Greek Catholic Church, functioning of this Church in illegality, and its development after the year 1989.

Mgr. Pavol Jakubčín, 1983, Slovakia, works at the Nation's Memory Institute. He specializes in topic of the Catholic Church existence in the period of the communist totality. Within his postgraduate study he focuses on the efforts of the communist regime to subjugate the Roman Catholic Church by using its priests.

Mgr. Kateřina Joklová, 1984, Czech Republic, an internal PhD., student at the History Department of the Philosophical Faculty of the Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem. She also works as an education lecturer at the Terežín Memorial. She has been involved in researching the political trials in 1950s and processes with members of the Czechoslovak National Socialist Party in north-western Bohemia.

Valeri G. Katzounov, PhD., 1953, Bulgaria, works at the Commission for Disclosure of Records and Announcement of Affiliation of Bulgarian Citizens to State Security and the Intelligence Services of the Bulgarian People's Army. He is an author of many studies, in which he elaborates information from different periods and aspects of Bulgarian history.

Mgr. Pavel Kugler, 1980, Czech Republic, works at the Security Services Archive. Within his postgraduate study he has been focusing on political parties and organizations with the Christian program in Czechoslovakia, Poland, and German Democratic Republic in years 1945 – 1989.

Prof. PhDr. Róbert Letz, PhD., 1967, Slovakia, Head of the History Department of the Faculty of Education of the Comenius University in Bratislava. He specializes in church, political, and cultural history of Slovakia in the 20th century. Among his most significant works belong monographs *Slovensko v rokoch 1945 – 1948: Na ceste ku komunistickej totalite*, *Prenasledovanie kresťanov na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*, *Dejiny Slovenskej Ligy na Slovensku (1920 – 1948)*, and many other expert studies.

SEOLic. Daniel Atanáz Mandzák, CSsR, 1972, Slovakia, a Greek Catholic priest and monastic, a member of the Congregation of the Most Holy Redeemer (Redemptorists). He works at the Redemptorist Monastery in Michalovce. He is interested in history of the Greek Catholic Redemptorist Vice Province in Slovakia. He is an author of monographs *Redemptoristi v Stropkove v rokoch 1921 – 1999*, „Agent a špión Vatikánu“, *Redemptorista Ján Ivan Mastiliak – slovenský účastník monsterprocesu proti A. A. Machalkovi a spol.*, etc.

Bc. Volodymyr Polikarp Martselyuk, OSBM 1976, Italy, a Greek Catholic priest - member of the Most-Holy Savior Province of the Basilian Order of St. Josaphat in Ukraine. Recently he has been studying at the Pontifical Gregorian University in Rome.

Momchil Metodiev, PhD., 1969, Bulgaria, a research worker at the Research Institute of Modern History in Sofia. Among his well-known monographs belongs *Between Cross and Compromise. Bulgarian Orthodox Church and the Communist Regime*.

Agata Mirek, PhD., 1970, Poland, a research worker at the Church History Institute of the John Paul II Catholic University of Lublin.

PhDr. Mgr. Peter Mulík, PhD., 1957, Slovakia, a research worker of the Slovak History Institute of Matica slovenská and at the same time a secretary of Matica slovenská. He is an author of monographs *Cirkev v tieni totality*, *Nenávideli ma bez príčiny*, and of many expert studies.

Burkhard Olschowsky, PhD., 1969, Germany, works at the Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe. He is an author of monograph *Einvernehmen und Konflikt. Das Verhältnis zwischen der DDR und der Volksrepublik Polen in den Jahren 1980 – 1989*.

Doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc. 1949, Slovakia, a research worker at the Institute of History of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava. He focuses on history of Slovakia and Czechoslovakia after the Second World War. He has written various monographs (e.g. *Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948 – 1953*, *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*) and published many scientific and scientific-popular studies in collections, expert magazines, and in other periodicals.

PhDr. Jiří Plachý, 1975, Czech Republic, a research worker at the Military History Institute in Prague. He works at the Faculty of Arts of the Charles University and he is a PhD., student at the History Institute of the Faculty of Arts of the University of Hradec Králové. He is an author and co-author of three monographs and of more than sixty articles and studies.

MA Renato Podbersič, 1970, Slovenia, a research worker at the Study Centre for National Reconciliation in Slovenia. He pays attention to the studies of church history of the 20th century. He is an author of various expert studies.

MA Marija Čipić Rehar, 1977, Slovenia, works at the Archbishop Archives in Ljubljana. She focuses on the church history of the 20th century and she is an author of various expert studies.

Dr. phil. Csaba Szabo, 1967, Hungary, works as a deputy director at the Hungarian State Archives in Budapest. At the same time he is an external lecturer at the Department of Church History of the Sapientia College of Theology in Budapest. Among his most significant works belong *A Grösz-per előkészítése 1951* and *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*.

ThDr. Martin Šabo, PhD., CSsR, 1977, Slovakia, a Roman Catholic priest – member of the Redemptorist Order. He works in parish of the Most Sacred Heart of Jesus in Kramáre, Bratislava. He is a lecturer at the Department of Roman Law and Ecclesiastical Law of the Faculty of Law of Trnava University. He also cooperates with the Institute for State-Church Relations. His most significant works are *Štát a cirkvi na Slovensku – vývoj financovania cirkvi* and *Model financovania Katolíckej cirkvi v SR v kontexte vývoja, princípov a perspektív vzťahov štátu a cirkvi vo svete*.

Mgr. Olga Šmejkalová, 1979, Czech Republic, works at the Regional State Archives in Prague and post gradually studies at the History and History Didactics Department of the Faculty of Education of Charles University.

Krisztián Ungváry, PhD., 1969, Hungary, works as a historian at the Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution. He is a holder of various home and foreign awards. Among his most significant works belong *Budapest 1945*, *Die Belagerung Budapest*, as well as a lot of expert studies.

Mgr. Tomáš Veber, Th.D., 1979, Czech Republic, works as a lecturer at the Department of Practical Theology of the Faculty of Theology of the University of South Bohemia in České Budějovice. He specializes in church history of the 19th and 20th century, and history of the theological disciplines. The title of his dissertation work was *Teolog – polemik Antonín Lenz (1829 – 1901). Počátky teologické antropologie v českých zemích*.

Mgr. Vojtěch Vlček, 1976, Czech Republic, teaches at a grammar school in Ostrava – Hrabůvce and as an external lecturer at Ostrava University. In the long term he cooperates with the Czech Christian Academy in Prague in a research on persecution of orders and diocese priests in times of communist totality. He is an author of books *Perzekuce mužských řádů a kongregací komunistickým režimem 1948-1964*, *Kříž jsem hlásal, kříž jsem snášel – rozhovory s kněžími a řeholníky pronásledovanými za komunismu v letech 1948 – 1989*, co-author and editor of other publications.

Doc. František Vnuk, 1926, Slovakia, a research worker at the Slovak History Institute of Matica slovenská in Bratislava. He specializes in research of church and political history of Slovakia after the year 1918. Most of his life he spent in exile. He wrote many expert studies and more than twenty monographs about events and personalities of the Slovak history. His most popular works are: *Slovakia's Six Eventful Months*, *Slovenská otázka na Západe 1939 – 1940*, *Rebelanti a suplikanti*, *Slovensko v rokoch 1945 – 1948*, *Stopäťdesiat rokov v živote národa*.

DiS. Stanislava Vodičková, 1965, Czech Republic, works as an editor at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague. She has written a book *Uzavírám vás do svého srdce. Životopis Josefa kardinála Berana*. She deals with the issue of persecution of the Catholic Church in Bohemia during the Nazism and communism.

Prof. PhDr. ThDr. Peter Zubko, PhD., 1972, Slovakia, Director of the Archbishopal Archive in Košice and a lecturer of church history at the Faculty of Theology of the Catholic University in Košice. He specializes in history of the Catholic Church in Eastern Slovakia, in history of Slovakia of the 20th century, and in auxiliary historical sciences and scientific disciplines in connection with history of the Košice archdiocese and Greek Catholics from the view of the Latin Church. His most significant monographs are: *Dejiny Košickej kapituly*, *Dejiny Košickej cirkvi v prameňoch*, *Cirkevná heraldika v Košickej arcidiecéze*, and *Gréckokatolíci v záznamoch latinských biskupov z 18. storočia*.

Róbert Letz **Odkaz živým**

Prípád Albert Púčík a spol.

Publikácia oboznamuje čitateľa s prípravou a priebehom politického procesu, v ktorom boli na trest smrti odsúdení Albert Púčík, Anton Tunega a Eduard Tesár.
Cena: 6.64 €

Michal Milla **Hlinkova mládež 1938 – 1945**

Kniha prináša veľké množstvo doteraz nepublikovaných informácií o jednej z najvýznamnejších masových organizácií Slovenskej republiky – Hlinkovej mládeže, a to od jej vzniku zo základov Slovenského katolíckeho skautingu až po jej zánik v roku 1945. Cena: 6.31 €

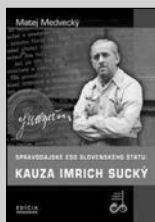
Daniel Atanáz Mandzák **„Agent a špión Vatikánu“**

Redemptorista Ján Ivan Mastiliak, účastník monsterprocesu proti A. A. Machalkovi a spol.
Monografia približuje monsterproces s desiatimi rehoľnými kňazmi, po ktorom nasledovala „akcia K“ – likvidácia mužských kláštorov.
Cena: 8.63 €

VYPREDANÉ

Matej Medvecký **Spravodajské eso slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký**

Kniha sa zaoberá životnými osudmi Imricha Suckého, ktorý sa do dejín zapísal ako vedúci detektívnej skupiny protikomunistického oddelenia Ústrednej štátnej bezpečnosti.
Cena: 3.32 €

Ján Hlavinka **Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945**

Kniha vnáša svetlo do dejín dnes už neexistujúcej a takmer zabudnutej židovskej komunity v okrese Medzilaborce na východnom Slovensku.
Cena: 4.98 €

Martin Lacko **Dezercie a zajatia príslušníkov Zaisťovacej divízie v ZSSR v rokoch 1942 – 1943**

Autor sa snaží podať objektívny obraz o pôsobení a činnosti príslušníkov Zaisťovacej divízie v ZSSR a spochybňuje dodnes pretrvávajúci mýtus o celkovej nespoľahlivosti slovenských vojakov.
Cena: 6.64 €

Vladimír Palko ml.

Bernard Jaško a spol.

Odpor proti komunizmu v Zbore národnej bezpečnosti

Kniha o utajenom monsterprocesse s príslušníkmi ZNB Bernardom Jaškom, Pavlom Kalinajom a ďalšími. Boli súdení, pretože informovali biskupa Michala Buzalku o operáciách ŠTB proti Rímskokatolíckej cirkvi.

Cena: 2.32 €
VYPREDANÉ

Peter Sokolovič

Hlinkova garda

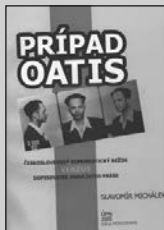

Prvá monografia o Hlinkovej garde sa snaží na organizáciu, ktorej meno sa spája najmä s prekračovaním právomocí a protizidovskými výtržnosťami, hľadieť nezaujato. Na základe štúdia množstva archívnych dokumentov

podáva vyčerpávajúci obraz o jednej z najzaujímavejších a najkontroverznejších organizácií v novodobých slovenských dejinách.
Cena: 9.43 €

Slavomír Michálek

Prípady OATIS

Metódy a praktiky ŠTB pocítili na vlastnej koži nielen občania vtedajšieho Československa, ale aj cudzinci z „nepriateľského“ Západu.

Jedným z nich bol aj W. N. Oatis, dopisovateľ americkej tlačovej agentúry AP.

Cena: 3.32 €

DOKUMENTY

„Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I

Michal Schvarc, Martin Holák,
David Schriffel (eds.)

Základ predloženej edície tvoria diplomatické dokumenty, doplnené spisovým materiálom nacistickej Bezpečnostnej služby, viedenského ríšskeho miestodržiteľstva a Deutsche Partei na Slovensku.

Cena: 9.63 €

XII. správa ZNB

Jerguš Sivoš (ed.)

Dokumenty k činnosti Správy kontrarozvedky v Bratislave v rokoch 1974 - 1989

Publikácia približuje organizačnú štruktúru, personálne obsadenie a činnosť Správy kontrarozvedky v Bratislave, ktorá zodpovedala za kontrarozvednú činnosť vo vylčených problematikách na Slovensku. Cena: 10.62 €

Proti Poľsku

Odras ťaženia roku 1939
v denníkoch a kronikách slovenskej armády

Martin Lacko (ed.)

Publikácia prostredníctvom autentických dokumentov zachytáva účasť Slovenska na protipólskom ťažení v septembri 1939.
Cena: 4.65 €

VYPREDANÉ

Dotyky s boľševizmom

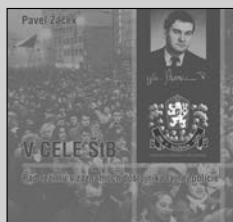
Martin Lacko (ed.)

Publikácia predstavuje menej známu kapitolu dejín 20. storočia, osudy ukrajinských utečencov pred boľševickým režimom a venuje sa aj otázke poznatkov o tomto režime počas druhej svetovej vojny na Slovensku.
Cena: 9.43 €

V čele ŠtB

Pavel Žáček

Publikácia poodhaľuje pád komunistického režimu z pohľadu vysokého dôstojníka ŠtB Miroslava Chovanca.
Cena: 12.95 €

Nástroj triedneho štátu

Pavel Žáček

Edícia dokumentov zoznamuje čitateľa s organizáciou ministerstiev vnútra a bezpečnostných zborov v Československu v období rokov 1953 – 1990.
Cena: 3.98 €

Dokumenty k procesu s katolíckymi biskupmi Jánom Vojtaššákom, Michalom Buzálkom a Pavlom Gojdičom

Róbert Letz (ed.)

86 dokumentov mapuje vykonštruovaný proces proti trom slovenským katolíckym biskupom, ktorý patrí k najväčším procesom tohto typu v Československu.
Cena: 7.63 €

VYPREDANÉ

Dokumenty k procesu s Viliamom Žingorom a spol.

Róbert Letz, Pavol Matula (eds.)

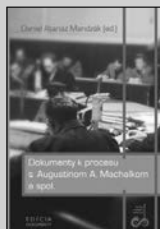

Proces Viliam Žingor a spol. patrí medzi najväčšie vykonštruované politické procesy na Slovensku a vôbec v ČSR. Tento proces patrí medzi procesy s bývalými partizánskymi veliteľmi, pričom do značnej miery bol prípravným procesom proti ďalšiemu partizánskeму veliteľovi

J. Trojanovi. Proces s V. Žingorom a spol. súčasne zapadal do politickej línie boja proti „slovenskému buržoáznemu nacionalizmu“, „separatizmu“ a „titoizmu“.
Cena: 7.00 €

Dokumenty k procesu s Augustinom A. Machalkom a spol.

Daniel Atanáz Mandzák (ed.)

Po februári 1948 mal politický režim v Československu jediný cieľ – podriaďiť si všetky cirkvi. V prípade Katolíckej cirkvi chceli komunisti vytvoriť nezávislú národnú cirkev, ktorá by nebola pod vplyvom Vatikánu, ale bola riadená štátnou mocou. Jedným

z nástrojov, ako to dosiahnuť, bol aj politický súdny proces. Dokumenty publikované v tejto edícii postupne ukazujú jednotlivé etapy prípravy, realizácie a hodnotenie monsterprocesu. V monsterprocesse proti Augustinovi Machalkovi a spoločníkom v plnosti fungoval systém kabinetnej justície, keď ešte pred vynesením rozsudku bolo rozhodnuté o vine a treste obvinených rehoľníkov.

Cena: 4.65 €

Zrod Slovenského štátu v kronikách slovenskej armády

Martin Lacko (ed.)

Jedným z kľúčových atribútov Slovenského štátu bola armáda, ktorá sa zrodila na troskách bývalej čsl. armády. Aj preto si slovenská armáda do značnej miery udržala apolitickosť a demokratický charakter. Predložené dokumenty – kroniky armádnych jednotiek – majú

jedinečný charakter. Boli interným materiálom, ktorý nebol určený verejnosti a doposiaľ nikdy neboli publikované. Dozvedáme sa z nich množstvo podrobností z obdobia zrodu a formovania armády (marec – december 1939), zaujímavé fakty z dvoch vojnových konfliktov s Maďarskom a s Poľskom. Vzhľadom na to, že armádne útvary boli rozmiestnené po celom Slovensku, môžu byť cenným prameňom aj pre historikov či laických záujemcov o regionálne dejiny.

Drahomilovaní moji!

Korešpondencia Alberta Púčika

Róbert Letz, Blažej Belák (eds.)

V súkromných a štátnych archívoch sa zachovala korešpondencia jednej z najvýznamnejších postáv protikomunistickej rezistencie na Slovensku – študenta medicíny Alberta Púčika, odsúdeného v roku 1950 z politických dôvodov na smrť a popraveného v roku 1951. Listy

A. Púčika zachytávajú obdobie od jeho vysokoškolských štúdií v Bratislave až po jeho násilnú smrť. Ide o kolekciu 83 listov, ktoré odrzkladujú jeho zmýšľanie a odkrývajú jeho vnútorný svet. Môžeme v nich pozorovať, ako sa vyrovnal s vykonštruovaným procesom, so zmenou rozsudku z doživotného väzenia na trest smrti. Hoci listy podliehali cenzúre, veľmi výstižne a podrobne opisujú aj pomery vo väzení a spoločenskú klímu na Slovensku. Vydanie listov A. Púčika je významným edičným počínom, ktorý vyplní citelnú medzeru v slovenskej historickej spisbe.

Pamät' národa

Časopis ÚPN, ktorý oboznamuje odbornú i laickú verejnosť s výsledkami výskumu doby neslobody. Vychádza štvrťročne.

Cena: 2.66 € (ročné predplatné 8.30 €)

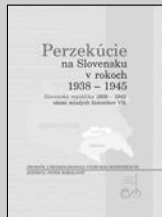
Aktivity NKVD/KGB a ich spolupráca s tajnými službami v strednej a východnej Európe 1945 – 1989 Alexandra Grúňová (ed.)

Zborník pozostáva z príspevkov, ktoré odzneli na interdisciplinárnej medzinárodnej konferencii v novembri 2007 v Bratislave.
Cena: 3.32 €

Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945

Peter Sokolovič (ed.)

Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie prináša v tematicky rôznorodých štúdiách zaujímavý pohľad na fenomén perzekúcií na Slovensku v rokoch 1938 – 1945.
Cena: 8 €

NKVD/KGB Activities and its Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945 – 1989 Alexandra Grúňová (ed.)

The conference proceedings consists of studies presented on international conference that took place in November 2007 in Bratislava.
Cena: 3.32 €

Február 1948 a Slovensko

Ondrej Podolec (ed.)

Zborník z vedeckej konferencie sa venuje obdobiu od jesene 1947 po február 1948, medzinárodným súvislostiam februárových udalostí a ich dopadom na jednotlivé vrstvy spoločnosti.
Cena: 10.35 €

Posledné a prvé slobodné (?) voľby – 1946, 1990 Matej Medvecký (ed.)

Zborník z odborného seminára. Príspevky analyzujú predvolebný zápas a ďalšie aspekty, ktoré prispeli k výsledkom volieb. Osobitnú časť tvoria spomienky priamych aktérov udalostí roku 1946. Cena: 2.66 €

Od Salzburgu do vypuknutia Povstania

Peter Sokolovič (ed.)

Zborník zachytáva obdobie od salzburských rokovaní v lete 1940 až do vypuknutia povstania na jeseň 1944. Jednotlivé štúdie prinášajú nový pohľad na doteraz nespracované biele miesta v slovenskej historiografii dejín 20. storočia. Cena: 11.20 €

Moc verzus občan

Pavel Žáček, Patrik Košícký, Eva Guldánová (eds.)

Zborník z medzinárodného seminára „Úloha represie a politického násillia v komunizme“ zaoberajúci sa formami perzekúcie obyvateľstva zo strany bezpečnostného aparátu a stranických orgánov.
Cena: 3.32 €
VYPREDANÉ

1988 – Rok pred zmenou

Peter Balun (ed.)

Zborník z medzinárodného seminára o udalostiach v roku 1988. Prináša aj 19 dokumentov o štátnobezpečnostnej situácii v Československu a reforme Státnej bezpečnosti.
Cena: 7.40 €

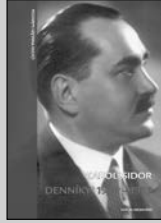
Jozef Bobalik *Sedem rokov na Severe*

Jozef Bobalik sa ako optant dostal na Ukrajinu a odtiaľ, z dedinskej zábavy, až na Kolymu. Ako napovedá názov tejto publikácie, ktorá vychádza ako prvá v edícii Memoáre, nie sú to úplné pamäti autora, sú len výsekom obdobia stráveného v sovietskych táboroch. Hoci sú gulag

a opcia dve rozličné témy, skutočnosť je taká, že veľa optantov sa dostalo do konfliktu so sovietskou mocou a v dôsledku toho aj do pracovných táborov.
Cena 7.70 €

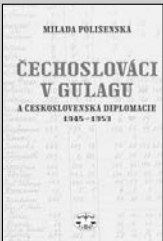
Karol Sidor *Denníky 1930 – 1939*

Karol Sidor, slovenský štátnik, politik, novinár a spisovateľ bol v 30. rokoch 20. storočia výraznou osobnosťou slovenskej a česko-slovenskej politickej scény a slovenskej žurnalistiky. Bol jedným z vedúcich predstaviteľov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, no

po nátlaku nacistického Nemecka bol od marca 1939 vyradený z aktívnej politiky. Do roku 1945 pôsobil ako vyslanec Slovenskej republiky pri Svätej stolici a stal sa významnou osobnosťou slovenského politického exilu. Denníky Karola Sidora z rokov 1930 – 1939 predstavujú unikátny pohľad reprezentanta nastupujúcej mladej laickej generácie v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane nielen na vývoj v samotnej strane, ale sú aj významným dokumentom o završení dvadsaťročného zápasu za autonómiu Slovenska a o prvých mesiacoch existencie samostatného Slovenského štátu.
Cena 8.50 €

Milada Polišíenská *Čechoslováci v gulagu a československá diplomacie 1945 – 1953*

Autorka prináša doposiaľ neznámy pohľad na stále sa oslabujúce a po roku 1948 už často len formálne úsilie o návrat odvlečených československých občanov z táborov nútených prác v ZSSR. Vydal ÚPN a nakladateľstvo Libri.
Cena: 9.96 €

Zuzana Antalová *Z prednej strany mreží*

Zápisky manželky prenasledovaného evanjelického biskupa Jána Antala vyšli v spolupráci Matice slovenskej a ÚPN. Je to subjektívny pohľad očitej svedkyne neľudských procesov s duchovnými, ktoré dopĺňajú poznámky a štúdia o perzekúciách

evanjelických duchovných odsúdených v známom procese KVAP.
Cena: 6 €

VYPREDANÉ

Martin Lacko
Slovenská republika
1939 – 1945

Pohľad historika M. Lacka na toto kontroverzné a najviac diskutované obdobie Slovenskej republiky 1939 – 1945 je jedným z možných pohľadov na toto mnohostranne interpretované obdobie. Dielo, ktoré vydalo vydateľstvo Perfekt v spolupráci s ÚPN,

nadväzuje na staršie snahy historikov o seriózne zhodnotenie jeho pozitív i negatív, bez politizácie a tradičných emócií a usiluje sa prekonať viaceré, často len zdanie interpretácie protirečenia.

Cena: 13.87 €
VYPREDANÉ

August '68

Okupácia a občiansky odpor na Slovensku v obrazových dokumentoch Archívu Ústavu pamäti národa

Radoslav Ragač (ed.)

Slovensko-anglická obrazová monografia prezentuje doposiaľ neznáme dokumenty z Archívu ÚPN, zachytávajúce okamihy invázie z pohľadu obyvateľov viacerých slovenských regiónov.

Cena: 10.29 €
VYPREDANÉ

Vznik Slovenského štátu.
14. marec 1939.
I., II. diel

Valerián Bystrický, Róbert Letz, Ondrej Podolec (eds.)

Publikácia je uceleným výdaním spomienok aktérov udalosti vývoja na Slovensku koncom 30. rokov. Vyšlo v spolupráci s ÚPN.

Nie je možné objednať v ÚPN.

November. Očami ŠtB a ulice
November. Through Eyes of ŠtB and Streets

Peter Balun,
 Gábor Strešňák (eds.)

Slovensko-anglická obrazovo-textová publikácia, v ktorej autori predstavujú najdôležitejšie udalosti Nežnej revolúcie porovnaním pohľadu ŠtB (denné informačné správy) a obyčajných ľudí (fotografie, plagáty, letáky, výzvy).
 Cena 10.50 €

Publikácie si môžete zakúpiť v podateľni ÚPN a vo vybraných kníhkupectvách. Objednávky zasielajte e-mailom na **distribucia@upn.gov.sk** alebo písomne na adresu ÚPN.

ISBN: 978-80-89335-28-2

